

VE RI TAS

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIE.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH INDIË.

UITGEGEVEN

DOOR

HET KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

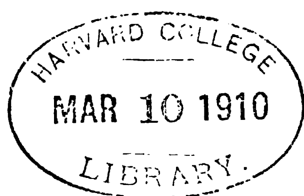
TAAL- LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH INDIË.

DERDE VOLGREEKS.

VIERDE DEEL.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1869.

GEDRUKT BIJ H. L. SMITS.

HARVARD COLLEGE
MAR 10 1910
LIBRARY.

VERSLAG

VAN

DEN STAAT EN DE WERKZAAMHEDEN

GEDURENDE HET INSTITUUTSJAAR 1868,

UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING VAN 20 MAART 1869.

Mijne Heeren!

Het Bestuur van het Instituut heet U welkom in deze nieuwe vergaderzaal.

In het verslag van het vorig jaar werd uwe aandacht er op gevestigd, dat onze instelling behoefte had aan een geschikter lokaal dan zij tot dusverre bezat, niet alleen om haar uiterlijk aanzien, maar ook omdat de bibliotheek meerdere ruimte vereischte.

Wel had het Bestuur aanvankelijk meer het oog op een eigen gebouw; maar de keuze daarvan ging gepaard met onderscheidene bezwaren en de gelegenheid, welke tot het huren dezer goed gelegen lokalen zich aanbood, verbond doelmatigheid aan spaarzaamheid, te meer omdat het Indisch Genootschap, eene vereeniging die wel een anderen weg dan het Instituut betreedt, maar naar een gelijk doel: de kennis van Indie, streeft, aanbood de helft der kosten te dragen, onder beding deze vergaderzaal ook voor zijne bijeenkomsten te bezigen en zijne belangrijke bibliotheek in een der aangrenzende vertrekken te bewaren, waartegen geene bedenkingen konden bestaan, omdat voor beide instellingen plaats genoeg is en de kas van het Instituut daarmede tevens een lichter last had te dragen.

Het Bestuur noodigt U uit, Mijne Heeren! straks deze inrichting van naderbij te bezichtigen, en vleit zich, dat gij met ons instemmen zult, dat die schikking aan een goed doel beantwoordt.

Het Bestuur meent tevens U opmerkzaam te moeten maken op de zeer belangrijke bibliotheek, in het bezit van het Indisch Genootschap. Wellicht mag daarvan getuigd worden, dat geene verzameling van werken over Indische onderwerpen van allerlei aard zoo volledig in ons land wordt aangetroffen. Die rijkdom deed bij het Bestuur van het Instituut den wensch ontstaan, dat ook anderen dan de leden van het Indisch Genootschap, meer in het bijzonder die van het Instituut, de gelegenheid mochten hebben, met die kostbare verzameling kennis te maken, haar te raadplegen en aan ons doel dienstbaar te doen zijn.

Het Bestuur was wel ten volle overtuigd van de bereidvaardigheid van heeren Directeuren van het Indisch Genootschap, om dat oogmerk te bevorderen, doch was tevens bekend met de omstandigheid, dat geldelijke oorzaken tot dus ver belet hadden de uitgave van een noodzakelijken catalogus, om in die omvangrijke verzameling eenen weg te vinden.

Indachtig aan eene der verplichtingen, in art. 1 van onze statuten omschreven, om de kennis van Indie aan te kweeken, ook door het steunen van nuttige ondernemingen, heeft het Bestuur van het Instituut als een middel daartoe aan het Indisch Genootschap voorgesteld, den catalogus van zijne boekerij te doen drukken ten gebruike van de leden van beider inrichtingen, die dan gelijk recht van toegang zullen erlangen tot de verzameling, zoowel van het Instituut als van het Indisch Genootschap.

Ook eene nauwere kennis met deze instelling door hen, die daarvan geen lid zijn, hebben wij nuttig geacht. Zij kon, meenden wij, tot meerdere toetreding aanleiding geven. Ook om vreemdelingen een denkbeeld te geven van ons streven, scheen de vrijheid tot introductie ons het doeltreffendst.

Wij verheugen ons, dat de directie van het Indisch Genootschap onze inzichten gereedelijk deelde. Zijn catalogus is reeds ter perse en zoodra die gereed is, zal U, Mijne Heeren, worden aangekondigd, dat op aanvrage der leden, daarvan een exemplaar ter hunner beschikking is; terwijl uit ons midden eene commissie is benoemd om eenige bepalingen te ontwerpen omtrent het gebruik der boekerijen.

Het Bestuur vleit zich, dat in een tijd, welks streven zich kenmerkt om de vruchten van den geest onder het bereik van zoo velen mogelijk te brengen, deze nieuwe pogingen, om ook de litteratuur van Indie algemeen te maken en aan den werkkring van het Instituut een grooter getal belangstellenden te doen deelnemen, door de leden dezer inrichting op prijs zal worden gesteld. Wij durven ons althans verzekerd houden, dat zij niet ongaarne zullen vernemen, dat door middel eener betrekkelijk geringe geldelijke opoffering zij als het ware deelgenooten, althans wat het gebruik betreft, zijn geworden van eene kostelijke Indische boekverzameling.

Dezelfde wensch om al wat kan bijdragen ter beoefening der kennis van Indie, van de volkeren en van het maatschappelijk leven in het oosten, in wijden kring te brengen, was ten verleden jare de drijfveer van een voorstel, om ook de belangrijke verslagen van het Indisch Genootschap in onze bijdragen op te nemen.

Wij zullen in geene herhaling treden van de gronden, die dat voorstel moesten steunen, noch van de bedenkingen, die daartegen zijn aangevoerd. Zij zijn uiteengezet in het extract der notulen der op 30 Maart 1868 gehouden algemeene vergadering, hetwelk den leden gedrukt is toegezonden, en het onderwerp waarvan straks een punt van nadere beraadslaging zal kunnen uitmaken.

Indien het Bestuur U, Mijne Heeren, zoo even wees op de betere lokaliteit, die het Instituut had gewonnen, zeer zeker was het met de hoop, dat zij zou getuige worden van een krachtig intellectueel leven en van toenemende ontwikkeling. Leveren de boekdeelen, in het afgeloopen jaar den leden des Instituuts aangeboden, het bewijs, dat de onderzoekingen van linguistischen, ethnographischen en geographischen aard rusteloos worden voortgezet, niet minder rekenen wij er op, dat in het tijdvak, dat wij thans intreden, de bouwstoffen, om onze bijdragen te verrijken, niet zullen ontbreken.

De breedvoerige notulen der bestuursvergaderingen, in die bijdragen opgenomen, maken reeds melding van onderscheidene belangrijke stukken, die voor de uitgave gereed liggen, en de plaatsing waarvan slechts op beschikbare ruimte wacht.

Maar die aanteekeningen hebben U nog niet kunnen bekend maken met een verlies, dat de wetenschap heeft getroffen en

ons voor een oogenblik deed vreezen, te zullen worden verstoken van eenen arbeid, waarop het Bestuur hoogen prijs stelt, die door ondersteuning des Instituuts een aanvang had genomen en naar welks voleindiging wij met verlangen uitzagen; — wij doelen op het toegezegd werk van den hoogleeraar H. C Millies over de munten van Nederlandsch-Indië, waarvan wij vroeger eenigzins in het breede hebben gewag gemaakt.

Slechts enkele platen ontbraken aan dat werk; de laatste bladzijden daarvan waren nog ongeschreven, toen de dood dien geleerde aan zijn hoogst verdienstelijken werkkring ontrukte.

Zijn de geschriften, van hem bekend, niet vele in getal, zooveel te grondiger en degelijker van gehalte is alles wat zijne uitgebreide kennis van de Indische litteratuur toebracht, om het licht over verschillende onderwerpen zoowel betreffende de polynesische taalstudie als de middelen ter aankweeking van beschaving der oostersche volkeren te verspreiden en ons waarborgen gaf van de vruchten, die onze instelling zou plukken van hare geldelijke ondersteuning der uitgaaf van het numismatiek werk, door Millies ondernomen.

Gelukkig is het Instituut het vooruitzicht daarop niet benomen. Belangeloos stond weder een geleerde ons ter zijde, wiens voorlichting het Instituut nimmer te vergeefs had ingeroepen. Ons geacht medelid, de heer Niemann, heeft de taak op zich willen nemen, niet alleen om voor de correctie van dat werk te zorgen, maar ook om aan te vullen wat nog daaraan ontbreekt.

Indien wij zouden willen uitweiden in den rechtmatigen lof, die hem toekomt, niet slechts daarvoor, maar tevens voor de voortdurende medewerking, die het Bestuur van hem ondervindt, dan zou dat meer zijn dan zijne bescheidenheid welkom zou zijn en toch zeker niet overtreffen de mate van erkentelijkheid, die het Bestuur hem toedraagt.

Een nieuw bewijs zijner onvermoeide werkzaamheid en belangstelling in de ontwikkeling van den Oosterling hoopt het Bestuur weldra te doen aantreffen in de uitgave eener Chrestomathie, dienstig als handboek voor de instellingen van onderwijs der Indische talen en in het algemeen als leesboek voor de volkeren, die het Maleisch verstaan.

Reeds meermalen is het Bestuur toch indachtig geweest aan de wenschelijkheid, om onder de inlandsche bevolking nuttige lectuur te verspreiden, overeenkomstig hare vatbaarheid, en het Instituut mag er op wijzen, reeds meermalen daartoe de

behulpzame hand te hebben geboden. Het nut daarvan was ons ook weder gebleken uit eene opmerking van ons geëerd medelid, den heer Sloet van de Beele, uit persoonlijke ervaring geput, dat de inlanders indedaad meer belang stellen in boeken en geschriften dan men vermoeden zou uit het aantal, daarvan naar Indië gezonden wordende. Hij wees ons op eenige der boeken of geschriften, in den smaak der inlanders vallende en deed de toezegging, sommigen daarvan te ontbieden. Het is bijzonder welkom, te kunnen mededeelen, dat eerstdaags die toezegging zal vervuld worden en het Bestuur noodigt de belangstellenden uit, van die geschriften kennis te nemen, ook als maatstaf of aanwijzing bij de uitgave in het vervolg van werken, voor de Indische bevolking bestemd.

Gij ontwaart, Mijne Heeren, dat de uitzichten betreffende de werken, die wij zoo even noemden, niet zullen worden teleurgesteld. Ook de verwachting van de uitgave der Wayangverhalen, waarvan in ons vorig verslag sprake was, door den hoogleeraar dr. T. Roorda te bewerken, is thans verwezenlijkt.

Het Bestuur is het hoogst aangenaam bij deze gelegenheid ter tafel te kunnen brengen het door ons Instituut uit te geven werk van dien hoogleeraar, getiteld: De Wayangverhalen van Pålå Sårå, Pandoe en Raden Pandji in het Javaansch, met aanteekeningen, wellicht voor den Europeschen smaak niet geheel aanlokkelijk, maar gewichtig voor de kennis van zeden en denkwijs van het Javaansche volk, dat zoo gretig de vertooningen van de Wayang bijwoont en de voordracht van den Dalang opvangt.

Zij, die zich met dezen arbeid gemeenzaam trachten te maken, zullen inzien welke bezwaren zijn te overwinnen geweest, hoe de daarbij gevoegde aanteekeningen de studie der Javaansche taal bevorderen, doch ook veel onderzoek hebben vereischt; zij zullen zich niet verwonderen, dat de verschijning van dit werk vertraagd is geworden, maar tevens zullen zij de overtuiging erlangen, dat de geldelijke bijdragen der leden van het Instituut, door zoodanigen arbeid steun te verleenen, wel besteed worden.

Den geëerden schenker van het keurig manuscript van het Wayangverhaal: het huwelijk van Pålå Sårå getiteld, den regent van Poerbalingga (residentie Banjoemaas) Radin adi Patti Dipå Koesoemo, biedt het Bestuur als dankbewijs een fraai exemplaar van dit werk van prof. Roorda aan, en heeft

tot erkenning zijner diensten en spoorslag tot voortdurende belangstelling hem benoemd tot lid dezer Inrigting.

Wij hebben de bewijzen erlangd dat zoodanige geschriften, die den geest des volks van nabij leeren kennen, op waarde worden gesteld. Het bleek ons weder uit de verzameling van Javaansche en Maleische spreekwoorden, geplaatst in het derde deel onzer Bijdragen. Zij vergunnen een diepen blik in de denkwijze van het volk, en daarom ontvingen wij van ons medelid, den heer Klinkert, met erkentelijkheid een vervolg op de Maleische spreekwoorden, dat spoedig door ons zal worden opgenomen.

Het Bestuur mag zich voortdurend verheugen in de blijken van welwillendheid en belangstelling van het Ministerie van Kolonien ondervonden. Wij ontvingen niet alleen onderscheidene boekwerken en kaarten ten geschenke, maar wij vleien ons ook met het uitzicht op een hoogst belangrijk document uit het koloniaal archief, bevattende een overzicht der betrekkingen tusschen Nederland en Siak van 1745 tot 1858.

Het is bekend, dat de oude Oost-Indische compagnie in de vorige eeuw zich te Siak gevestigd en souvereiniteitsrechten uitgeoefend had; dat in 1761, na eene bloedige tuchtiging wegens het afloopen en uitmoorden der factory op het eiland Gombong, eene nieuwe overeenkomst werd gesloten, welke echter met het verval dier compagnie weinige kracht uitoefende, totdat niet alleen onophoudelijke binnenlandsche twisten, maar ook de aanslagen van eenen Engelschen avonturier: Wilson, met miskenning van het Nederlandsch gezag, dat onbetwistbaar volgens het Londensche tractaat van 1824 uitsluitend recht had zich op Sumatra te vestigen, de Regeering bij een in 1858 gesloten contract zich weder handhaafde in hare rechtmatige betrekking tot dat rijk.

Over die betrekkingen verspreidt dat stuk een helder licht. Het zet uiteen de verhouding der Nederlanders tot de staten op Sumatra's Oostkust en is eene gewichtige bijdrage tot wederlegging der onrechtmatige grieven, welke vaak in de Engelsch-Indische bladen tegen de Nederlanders worden aangetroffen.

Wij moeten met deze korte vermelding volstaan, maar zijn verzekerd, dat het uitvoerig stuk, door eene hoogst bevoegde hand opgesteld, eene waardige plaats zal beslaan in de uitgaven van het Instituut.

Het Bestuur heeft redenen zich te vleijen, dat van tijd tot

tijd ook andere documenten, die voor openbaarmaking vatbaar worden geacht, te zijner beschikking zullen worden gesteld.

Het zal U, Mijne Heeren, ook reeds uit de gedrukte notulen zijn gebleken, dat onze commissarissen in Oost- en West-Indie met grooten ijver onze pogingen schragen. Van de eersten zien wij weldra te gemoet een register op de placaten der Indische regeering van 1602—1762, waaronder de aanwijzing van vele wordt aangetroffen, die belangrijk zijn te rekenen voor de Indische gewesten.

Onze medeleden in West-Indie zullen door de plaatsing in onze bijdragen van de ons met dat doel toegezonden opstellen het bewijs vinden, dat het Bestuur steeds veel belang blijft stellen in de West-Indische kolonien, al is het, dat wij geen dadelijken invloed op haren toestand kunnen uitoefenen, zoo als dan ook gebleken is, toen het Bestuur het verzoek van commissarissen te Paramaribo om de immigratie van Staatswege bevorderlijk te zijn, in ernstige overweging nam. Maar al moeten wij ons bepalen bij den wensch, dat weldra maatregelen mogen worden genomen tot opbeuring dier kwijnende gewesten, kunnen wij toch niet nalaten de opmerking er bij te voegen, dat de verspreiding onder het publiek van meerdere kennis dier oorden gewis tot grootere belangstelling bijdragen en op hare toekomst niet zonder gevolg blijven kan. Het Bestuur vestigt dan ook met genoegen de aandacht op het geschrift van ons medelid den heer van der Gon Netscher getiteld: de nood van Suriname, dat afzonderlijk is uitgegeven, maar bovendien ook op de plaatsbeschrijving en statistische mededeelingen door dien heer, gevolgd door eene schetskaart van de West-Indien en bijzondere kaarten van de Nederlandsche Antilles, welke de laatste aflevering van onze Bijdragen bevat. Deze opstellen mogen onzen West-Indischen leden tot spoorslag strekken, om ook over andere deelen dier gewesten bijzonderheden openbaar te maken, die voorzeker ons zeer welkom zullen zijn.

Het Bestuur meent dan ook bij deze gelegenheid de aandacht van deskundigen te moeten vestigen op het denkbeeld, door den heer Netscher geopperd, om voor den zwaarderen en meer aanhoudenden arbeid, die vroeger door slaven werd verricht, getransporteerde gevangenen uit Nederland te bezigen en een der kleinere eilanden te bestemmen tot eene strafkolonie, waaraan ook Nederland wellicht de behoefte zou gevoelen.

Het Bestuur acht dit denkbeeld van geheel economischen aard. Het moet zich thans van een eigen gevoelen onthouden, maar zal gaarne ruimte in de bijdragen openstellen voor hen, die dit onderwerp zullen willen toelichten of beoordeelen.

Ofschoon het Bestuur reeds gewezen heeft op de vermelding in de notulen der Bestuursvergaderingen, ten bewijze dat het ons niet aan bouwstoffen ontbreekt en eene klacht over gebrek daaraan onredelijk zou mogen worden genoemd, beseffen wij toch, dat het niet overbodig zou zijn een beroep te doen op de medewerking van zoo velen, die het talent bezitten en de bronnen hebben opgespoord om het zeer uitgebreid en voor een aanzienlijk deel nog onontgonnen veld door wetenschappelijk onderzoek vruchtbaar te doen zijn.

Sedert ons verslag van verleden jaar zijn de buitenlandsche betrekkingen met instellingen van gelijken aard als dit Instituut uitgebreid tot:

die Königlich Bayerische Academie der Wissenschaften zu München;

l'Université Royale de Norvège;

de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden.

Door de toezending van hare werken in ruil met des Instituuts bijdragen is die betrekking ook aangeknoopt met de

kaiserliche Academie der Wissenschaften, te Weenen;

königliche Academie der Wissenschaften te Berlijn.

Waarschijnlijk ten gevolge van den afstand hebben wij tot dusver geen antwoord bekomen op een gelijk voorstel aan de Madras litterary Society en de takken van de Royal Asiatic Society te Ceylon, Bombay en in North China; doch wij meenen weldra ook de instemming dier wetenschappelijke vereenigingen te gemoet te kunnen zien. Daardoor zal het getal genootschappen, waarmede het Instituut in aanraking is, tot 28 klimmen.

De catalogus van het Instituut, die u binnen kort afzonderlijk zal worden toegezonden, toont aan, hoe door menig geschenk en door aanschaffing van belangrijke werken de boekerij van het Instituut in waarde verhoogd is.

Indien het Instituut al eenige leden hetzij door overlijden, hetzij door ontslag heeft verloren, hunne plaats is door andere nieuw toegetredenen weder aangevuld, zoodat het getal daarvan,

met inbegrip der buitenlandsche leden en verschillende vereenigingen, thans bedraagt 314.

De Penningmeester des Instituuts is gereed u een overzicht voor te leggen van den geldelijken toestand des Instituuts.

De uitgaven beliepen in het afgeloopen jaar .	ƒ 4,706.38[5]
de ontvangsten.	〃 2,996.48[5]
zoodat de eerste met	ƒ 1,709.90

de laatste overtroffen; een verschil, dat wij ons vleien slechts van oogenblikkelijken aard te zijn, omdat bij de begrooting was gerekend op de contributie van leden in de Oost- en West-Indiën ten gezamenlijke bedrage van . . ƒ 3,437.—

waarvan echter tot dusverre slechts is . . overgemaakt	〃 746.80
zoodat nog invorderbaar is	ƒ 2,690.20

behalve de som van ƒ 600.—, die jaarlijks door het Indisch Gouvernement aan ons Instituut toegelegd wordt.

Een bericht van commissarissen in Oost-Indie, kortelings ontvangen, geeft ons reden om spoedig op dat saldo te mogen rekenen, en wij willen ons vleien, dat de herhaalde pogingen van onzen penningmeester, om de contributien, zoo onmisbaar voor de belangrijke uitgaven van het Instituut, meer geregeld te doen storten, met het gewenschte gevolg zullen worden bekroond.

Ondanks die achterstallige contributien is het bedrag der fondsen, in het vorig verslag opgegeven ad ƒ 3155 belegd in rentegevende effecten, door de nauwlettende zorg van onzen penningmeester vermeerderd tot eene waarde van ƒ 5130.

De begrooting voor dit jaar raamt de ontvangsten op	ƒ 7819
en de uitgaven op	〃 5900
zoodat nog	ƒ 1919

beschikbaar zullen blijven.

Het bestuur meent alzoo, dat de geldelijke staat des Instituuts gunstig is te noemen.

Wij vestigen thans Uwe aandacht op de artikelen 4 en 7 onzer statuten, ingevolge welke de beurt van aftreding is gekomen aan de bestuursleden:

J. Millard,
A. P. Godon en
A. D. van der Gon Netscher.

Bij overvloedige stof tot tevredenheid is het voor het Bestuur een aangename plicht dit verslag te besluiten met allen, die door hunne wetenschappelijke medewerking, door geschenken of door hunnen ijver en hunne belangstelling in eenigen werkkring des Instituuts, tot den bloei dezer instelling zoo onvermoeid bijdragen, den welverdienden lof toe te zwaaien en onzen oprechten dank te betuigen.

'sGravenhage, 20 Maart 1869.

ALGEMEENE VERGADERING

GEHOUDEN TE 'S GRAVENHAGE OP 30 MAART 1868.

Tegenwoordig de heeren Dr. P. Bleeker (Voorzitter), J. Millard, A. P. Godon, P. J. Bachiene, Mr. J. E. Banck, Mr. C. van Heukelom, Dr. H. Kern, A. D. van der Gon Netscher, G. K. Niemann, J. M. Obreen, Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot, Dr. F. A. C. Dumontier, Mr. D. J. Baron Mackay, J. J. Meinsma, P. A. Leupe en J. Vijzelaar.

Na opening der vergadering door den Voorzitter worden de notulen van het verhandelde in de vorige algemeene vergadering gelezen en goedgekeurd.

Op uitnoodiging van den Voorzitter brengt de Secretaris verslag uit van den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1867.

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1867 en benoemt eene commissie, bestaande uit de heeren Gevers Deynoot en Leupe, om die te willen nazien en van haar bevinden verslag te doen aan de vergadering.

Na eenige oogenblikken pauze bericht de heer Gevers Deynoot dat de commissie de rekening opgenomen en met de justificatoire bescheiden vergeleken heeft. Daar zij alles in volkomen orde heeft bevonden, stelt zij aan de vergadering voor de rekening goed te keuren onder dankbetuiging aan den penningmeester voor zijn gehouden beheer.

Op voorstel van den Voorzitter betuigt de vergadering haar

dank aan den Secretaris en den Penningmeester voor de moeite die zij zich op nieuw in het belang van het Instituut hebben getroost en de wijze waarop zij zich andermaal van hunne taak hebben gekweten.

Aan de orde is daarop het verkiezen van drie bestuursleden, ter vervanging van de heeren P. J. Bachiene en G. K. Niemann, aan wie de beurt van aftreding is en ter voorziening in de vacature ontstaan door het niet-aannemen van het lidmaatschap van het bestuur door den heer I. D. van Herwerden. De door art 6 gevorderde drietallen worden daarvoor door het bestuur voorgesteld.

Met meerderheid van stemmen worden tot leden van het bestuur gekozen, de heeren: P. J. B. C. Robidé van der Aa, Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer en Jhr. Mr. W. T. Gevers Deynoot.

De heer Gevers Deynoot verklaart, onder dankbetuiging voor het vernieuwd bewijs van vertrouwen, de betrekking van bestuurder te willen aanvaarden. Aan de heeren Robidé van der Aa en van Limburg Brouwer zal, daar zij niet tegenwoordig zijn, van hunne benoeming worden kennis gegeven.

De Voorzitter betuigt den heeren Bachiene en Niemann den dank van het Instituut voor hetgeen zij in het belang van het Instituut, in hunne betrekking van bestuurder, hebben verricht.

De Voorzitter herinnert dat in het verslag van den Secretaris gesproken is van het denkbeeld om de verslagen der algemeene vergaderingen van het Indisch Genootschap op te nemen in de Bijdragen. Het Bestuur heeft gemeend omtrent dat denkbeeld geene beslissing te moeten nemen, maar die over te laten aan de algemeene vergadering.

De heer Meinsma vraagt of de opneming van die verslagen in de Bijdragen een officieel karakter zal hebben en of die verslagen op geene andere wijze zullen worden gepubliceerd.

De Voorzitter antwoordt dat het Indisch Genootschap zal voortgaan de verslagen der vergaderingen uit te geven voor zijne leden, zooals het totdusver gewoon is geweest. De bedoeling is thans alleen aan die verslagen, die in menig opzicht belangrijk zijn te noemen, eene ruime publiciteit te verzekeren. Die was

vroeger gewaarborgd door de opneming in het Tijdschrift van Ned. Indie. Bij de optreding van de nieuwe redactie voor dit Tijdschrift is die opneming gestaakt en daardoor is het publiek verstoken van de gelegenheid om kennis te nemen van hetgeen op de vergaderingen van het genootschap voorvalt. Van daar het denkbeeld om de verslagen in de Bijdragen over te drukken.

De heer Gevers Deynoot vraagt welk denkbeeld bij het bestuur bestaat omtrent de uitgave van die verslagen en welke kosten men rekent dat daaraan voor het Instituut verbonden zullen zijn.

De Voorzitter antwoordt dat die uitgave geheel afhankelijk zal zijn van het tijdstip van verschijning der Bijdragen. Wat de kosten betreft, ofschoon daaromtrent geene bepaalde berekening is gemaakt, zoo is het toch te verwachten dat zij niet groot zullen zijn, omdat het plan bestaat van de verslagen, die op kosten van het Genootschap gedrukt worden, een zeker aantal overdrukken te doen maken en die als aanhangsel aan de Bijdragen toe te voegen, hetgeen zeer gemakkelijk kan geschieden daar de Bijdragen en de verslagen van het Genootschap bij denzelfden drukker gedrukt worden.

De heer Meinsma verklaart van opinie te zijn dat de opneming van die verslagen in de Bijdragen in strijd is met het karakter van het Instituut, dat van geheel wetenschappelijken aard is, terwijl op de vergaderingen van het Genootschap zoo niet uitsluitend dan toch in het algemeen onderwerpen van politiek belang besproken worden. Mocht in die verslagen het een of ander voorkomen, dat ook uit een wetenschappelijk oogpunt waarde bezit, men zou dan, indien daartegen bij het Indisch Genootschap geen bezwaar bestaat, dat gedeelte in de Bijdragen kunnen overdrukken. Spr. zou wenschen dat men niet verder ging.

De Voorzitter zegt dat de vraag of die overneming in de Bijdragen strookt met den werkkring van het Instituut ook bepaaldelijk door het bestuur is overwogen. Men was evenwel van meening dat vooral ten opzichte van indische vraagstukken politiek en wetenschap moeilijk te scheiden zijn, daar de wetenschap de grondslag uitmaakt voor de politiek. Maar bovendien het beweren dat het Indisch Genootschap zich meer uitsluitend be-

weegt op politiek terrein, is niet juist. Het Genootschap heeft zich toch, vooral in den laatsten tijd, ten doel gesteld het onderzoek van economische vraagstukken op koloniaal gebied zonder uitsluiting van eenige politieke richting. Als bewijs kan dienen dat het Genootschap in zijne verschillende vergaderingen gedurende den winter behandeld heeft het landrentestelsel op Java in zijn ontstaan en zijne ontwikkeling. De discussien hebben voorzeker een tal bijzonderheden aan het licht gebracht, die voor den wetenschappelijken beoefenaar op koloniaal gebied niet te versmaden zijn. Het opnemen der verslagen van het Genootschap in de Bijdragen zal dus ongetwijfeld de kennis van Indië vermeerderen, dat het doel van het Instituut geacht kan worden te zijn.

De heer Meinsma blijft bij zijne meening volharden dat eene geregelde opneming van de verslagen van het Genootschap in de Bijdragen niet wenschelijk is. Iets anders zou het zijn om wanneer in die verslagen het een of ander voorkomt, dat meer uitsluitend voor de wetenschap van belang is te noemen, dit in de Bijdragen over te drukken. Ten opzichte van de verklaring van den Voorzitter dat het doel der opneming is het publiek in de gelegenheid te stellen van het verhandelde op de vergaderingen van het Genootschap kennis te nemen, zegt Spr. dat zoo iets niet de taak van het Instituut kan zijn, maar van het Genootschap zelf.

De Voorzitter zegt dat het Genootschap doet hetgeen het doen kan. Het laat de verslagen drukken voor zijne leden, terwijl, al is het dan ook niet bepaald door tusschenkomst van het Bestuur, een overzicht van het verhandelde op de algemeene vergaderingen opgenomen wordt in het bekende tijdschrift de Economist en verder in enkele dagbladen. Het Bestuur van het Instituut meende dat daarmede het publiek niet voldoende in de gelegenheid wordt gesteld van het verhandelde kennis te nemen en daarom werd het denkbeeld geopperd om die verslagen achter de Bijdragen in een afzonderlijken bundel op te nemen. Wat het geven van een uittreksel betreft, ook daaraan is gedacht, maar het is niet aanbevelenswaardig gevonden, omdat door zoodanig uittreksel de gedachtegang wordt verbroken en men geen juiste voorstelling verkrijgt van den loop van het gevoerde debat.

De heer van der Gon Netscher herinnert dat men zich in het vervolg op de vergaderingen van het Genootschap, blijkens eene mededeeling van den Voorzitter bij den aanvang der winterwerkzaamheden, zal onthouden van het voorstellen van moties, zooals vroeger dikwijls plaats had, waardoor toen het Genootschap eene bepaalde politieke kleur aannam.

De heer Kern merkt op dat er vrees bestaat om door de opneming der verslagen van het Genootschap in de Bijdragen het doel van het Instituut te zullen verwarren met het doel van het Genootschap. Die vrees is geenszins gegrond, want ook al werden de discussies van de tweede kamer der staten-generaal over koloniale onderwerpen in de Bijdragen overgedrukt, dan zou daardoor het doel van het Instituut niet van aard veranderen. De vrees is dus slechts schijn. En ook die schijn wordt geheel vermeden wanneer de overdrukken van de verslagen een afzonderlijken bundel vormen, terwijl het Bestuur des noodig bij het opnemen van het eerste verslag een woord tot inleiding zou kunnen doen voorafgaan, ten einde zelfs niet de minste aanleiding tot misverstand te geven.

De heer Gevers Deynoot deelt het gevoelen van den heer Meinsma. Het Instituut en het Indisch Genootschap hebben ieder hun eigen terrein, dat zeer verschillend is en dat beide moeten bewaren. Al worden nu geene besluiten meer genomen in naam van het Genootschap, ofschoon niet de zekerheid bestaat dat dit in het vervolg niet weer zal geschieden, omdat een lid daartoe slechts het voorstel behoeft te doen, toch hebben de discussies ook zonder door de aanneming van eene motie gevolgd te worden, eene politieke kleur. Hij is op grond daarvan van meening dat al is het niet te ontkennen dat de verslagen uit een wetenschappelijk oogpunt waarde bezitten, het Instituut zich door het opnemen van die verslagen in de Bijdragen op een verkeerden weg zal begeven.

De heer Bachiene komt op tegen het herhaald beweren dat het Indisch Genootschap eene uitsluitend politieke kleur heeft. Blijkens zijne statuten heeft het Genootschap ten doel de kennis der kolonien te verbreiden en de publieke opinie voor te lichten in alles wat op koloniale vraagstukken en koloniale belangen betrekking heeft. Daartoe kunnen mannen van verschillende rich-

ting medewerken; steeds, maar vooral in den laatsten tijd, zijn personen van geheel verschillende denkwijze tot het Genootschap toegetreden. Dit kan dus ten waarborg strekken dat het Genootschap niet eene uitsluitende politieke kleur bezit. Daarbij moet men niet vergeten dat in het Genootschap dikwijls voordrachten zijn gehouden, die geheel van wetenschappelijken aard waren. Hij herinnert aan de mededeelingen van de heeren Veth en Godon over Borneo en Sumatra en de geschiedkundige beschouwingen van den heer Gramberg in de jongste vergadering over het grondbezit en het belastingstelsel op Palembang. Wanneer men nu in de gelegenheid is met geringe kosten voor het Instituut de verslagen van het Genootschap in de Bijdragen over te drukken, dan zal men dit, naar hij meent, vooral in Indië zeer op prijs stellen.

De heer Meinsma heeft ook nog uit een ander oogpunt bezwaar tegen de opneming der verslagen van het Genootschap in de Bijdragen. Het heeft, zijns inziens, geene houding om in de Bijdragen ook op te nemen de verslagen van eenig genootschap, welk ook. Ieder genootschap heeft zijn eigen werkkring en ieder genootschap is ook geroepen zelf te zorgen voor de verspreiding van zijne verslagen en geschriften.

De Voorzitter wijst, naar aanleiding van deze opmerking op het voorbeeld van andere, zelfs zeer invloedrijke instellingen, die geheel handelen in den geest, zooals thans door het bestuur van het Instituut wordt voorgesteld.

Gaat men na de verslagen van het eerste wetenschappelijke lichaam in Nederland, de Koninklijke academie van wetenschappen, dan zal men zien dat daarin ook mededeelingen voorkomen van hetgeen op wetenschappelijk gebied gebeurt in andere wetenschappelijke instellingen, niet alleen in ons vaderland, maar ook in Engeland, Frankrijk, Duitschland, Amerika en elders en dat daarin ook uittreksels voorkomen uit de werken en geschriften van de meeste wetenschappelijke instellingen. Op grond ook daarvan kan er geen wezenlijk bezwaar zijn tegen de opneming der verslagen van het Genootschap in de Bijdragen. Door die opneming, die slechts eene geringe uitgaaf voor het Instituut zal vorderen, worden de leden van het Instituut gebaat en de kennis van Indië meer verbreid.

De heer Meinsma verklaart er geen bezwaar tegen te hebben, indien men den weg wil bewandelen, dien de Koninklijke academie van wetenschappen inslaat en in de Bijdragen ook opnemen het uit een wetenschappelijk oogpunt belangrijke, dat in de verslagen van het Genootschap mocht voorkomen.

De Voorzitter constateert dat de heer Meinsma zich in beginsel bij het geopperde denkbeeld aansluit: opneming in de Bijdragen van hetgeen in het Indisch Genootschap ter vermeerdering der kennis van Indië wordt medegedeeld. De vraag bestaat thans alleen: zullen de verslagen geregeld en in extenso worden opgenomen, dan wel in den meer beperkten zin, door den heer Meinsma bedoeld.

De heer Gevers Deynoot blijft gelooven dat de opneming der verslagen van het Genootschap in de Bijdragen niet wenschelijk is. Het is te verwachten dat sommige leden daarin zullen zien dat het Instituut partij trekt voor het Genootschap.

De heer Vijzelaar sluit zich aan bij het gevoelen van de heeren Meinsma en Gevers Deynoot. Hij ontraadt de opneming der bedoelde verslagen in haar geheel ook op dezen grond, dat in die verslagen veel voorkomt dat uit een wetenschappelijk oogpunt geene waarde heeft. Daarentegen zou hij er geen bezwaar tegen hebben om datgeen uit die verslagen over te drukken wat met het oog op den werkkring van het Instituut van genoeg belang wordt geacht aan de leden te worden medegedeeld.

De heer Mackay verklaart dat het nimmer de taak van een Genootschap kan zijn met een ander Genootschap een contract aan te gaan om te publiceeren wat door dat Genootschap wordt verricht. Door die publiceering neemt men de verantwoordelijkheid op zich en dit kan men niet doen voor stukken waarvan men den inhoud niet kent. In elk geval zou men dus niet kunnen besluiten voetstoots alles op te nemen wat in de verslagen gedrukt zal worden. Aannemende voor een oogenblik dat het Indisch Genootschap de liberale koloniale politiek voorstaat, ofschoon hij het nevelachtig vraagstuk, of het Genootschap eene politieke kleur heeft, ter zijde wil laten, en dat morgen opgericht wordt eene vereeniging van geheel tegenovergestelde richting, dan is hij er evenzeer tegen dat de verslagen van die vereeniging,

wanneer men dit verlangen mocht, in de Bijdragen werden opgenomen, alleen omdat hij van oordeel is dat het eene Genootschap niet de trechter moet zijn waardoor de verslagen van andere Genootschappen onder het publiek worden gebracht.

De Voorzitter meent dat de heer Mackay zich op een verkeerd standpunt plaatst. Vooreerst is er geen sprake van het sluiten van een contract met het Genootschap. Men zou het opnemen der verslagen van het Genootschap heden kunnen beginnen en wanneer men het verlangde die morgen weer kunnen staken. In de tweede plaats kan er nimmer sprake zijn dat het Instituut eenige verantwoordelijkheid zou behoeven te dragen voor hetgeen in de verslagen voorkomt, want die verslagen zijn reeds vooraf gepubliceerd en het Genootschap stelt zich daarvoor verantwoordelijk, ook dan wanneer die in den vorm van eene bijlage achter de Bijdragen worden overgedrukt.

De heer van Heukelom vraagt, nu men eene scheiding maakt tusschen politiek en wetenschap, of economie en staatsrecht buiten de wetenschap staan? Dit toch zijn in den regel de onderwerpen, die in het Indisch Genootschap besproken worden. Dat die besprekingen veelal overeenstemmen met de denkbeelden der liberalen op koloniaal gebied, geeft daarom geen recht te beweren dat het Genootschap als zoodanig die denkbeelden als grondslag van de discussien heeft aangenomen. Indien het al niet onjuist mocht zijn te beweren dat op dezen oogenblik de meerderheid der leden van het Genootschap de liberale gevoelens aankleeft, dan bestaat daarin geen waarborg dat die liberale meerderheid niet in eene conservatieve veranderd worde. Zoo iets heeft meermalen ten opzichte van andere genootschappen plaats gehad. Misschien zou men kunnen beweren dat men eene dergelijke verandering ook heeft kunnen opmerken in het Instituut, dat, zooals thans blijkt, zuiver de wetenschap wil beoefenen.

Verder wijst Spr. er op dat het Instituut en het Indisch Genootschap naar hetzelfde doel streven. Het Instituut beoogt de bevordering van de kennis der taal-, land- en volkenkunde, dat is de kennis van de voorwaarden waaronder de Indische bevolking leeft. Van hetzelfde denkbeeld gaat het Genootschap uit, zoodat de besprekingen die daar gehouden worden even goed in de vergaderingen van het Instituut zouden kunnen plaats vinden. Het eenige onderscheid tusschen de beide instellingen

is dat het Instituut het doel tracht te bereiken door het uitgeven van afzonderlijke werken en periodieke geschriften en het stellen van vragen ter beantwoording, terwijl het Genootschap de kennis van Indië tracht te vermeerderen en te verspreiden door onderlinge besprekingen. Beide instellingen zouden dan ook des noods kunnen vereenigd worden en ieder eene afdeeling vormen zonder daarom haar eigenaardig karakter van arbeiden te verliezen.

De heer Banck vraagt of het verzoek tot opneming der verslagen van het Genootschap direct door het Bestuur van dit Genootschap is gedaan? Zoo neen, of het dan niet wenschelijk zou zijn een formeel verzoek af te wachten alvorens eene beslissing te nemen?

De Voorzitter zegt dat geen voorstel of verzoek door het Genootschap gedaan is. Eenige leden van het Bestuur van het Instituut, die ook leden zijn van het Bestuur van het Genootschap, betreurden het dat de verslagen niet verder dan in den kring der leden van het Genootschap worden gebracht en hebben daarom het denkbeeld geopperd die in de Bijdragen over te nemen.

De heer Millard deelt niet de geopperde bezwaren en is het met den heer van Heukelom eens dat de grens tusschen politiek en wetenschap niet te trekken is. Hij zou het evenwel betreuren dat mocht het geopperde bezwaar algemeen onder de leden van het Instituut gedeeld worden, een besluit werd genomen dat nadeelige uitkomsten voor het Instituut zou opleveren. Daar het onderwerp niet op het convocatiebiljet is vermeld, zou het daarom misschien overweging verdienen de beslissing aan te houden tot eene volgende algemeene vergadering, wanneer het vooraf als een punt van behandeling op het oproepingsbriefje kan worden vermeld.

Over dit denkbeeld, dat door den heer Kern in een bepaald voorstel wordt geformuleerd, ontstaat nog eenige discussie, waaraan door de heeren van der Gon Netscher, Bachiene, Banck en de Voorzitter wordt deelgenomen.

Het voorstel van den heer Kern om de behandeling van de

kwestie van opneming der verslagen van het Indisch Genootschap tot eene volgende vergadering uit te stellen en het vooraf als punt van beschrijving op het oproepingsbiljet te vermelden, wordt met 12 tegen 2 stemmen aangenomen.

Daar niets verder te behandelen is en niemand iets heeft voor te stellen, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

117DE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 16 JANUARI 1869.

Tegenwoordig de heeren Bleeker, Millard, Godon, van Limburg Brouwer, Gevers Deynoot, van Heukelom, Kern, van der Gon Netscher, Obreen en de adjunct-secretaris.

Op verzoek van den heer Bleeker, wien ten gevolge eener zware verkoudheid het spreken hoogst moeilijk valt, neemt de heer Obreen, als oudste in jaren, het voorzitterschap waar.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter doet mededeeling dat ten behoeve der bibliotheek zijn ingezonden of aangekocht de volgende werken:

Van l'Université royale de Norvège te Christiania: M. Sars, Memoires pour servir à la connaissance der crinoïdes vivants. — Bitragt il Kundskab om Christiania-fjordens fauna.

Van de kon. akademie van wetenschappen te Amsterdam, afd. letterkunde 12e dl. 1e. stuk.

Van de Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, Jahrg. 1868, no. 26.

Van de Preuss. Akademie, 1868 Julij — October.

Journal Asiatic society of Bengal no. 296 en supplementary number to vol. 33.

Tijdschr. ter bevordering van nijverheid 1868, 3e reeks, deel IX, 11e en 12e stuk.

Van den heer Schiff, een ex. van zijn geschrift: Kolonisatie op Java.

Semper. Reisen im archipel der Philippinen 2e afd. 1e deel 5e aflevering.

Recherches sur la faune de Madagascar 1e dl. 1e afl.

Panthier, Confucius et Mencius.

Wolbers, Geschiedenis van Java.

Pijnappel. De rijks-instelling te Leiden.

Warmolts, Meer koffij en suiker van Java.

De Nederlandsche residentie almanak voor 1869.

De Voorzitter bericht verder dat door den heer Niemann een gunstig advies is uitgebracht omtrent het opstel van den heer Klinkert ter beantwoording van de heeren Gonggrijp en Riedel. De heer Niemann beveelt de opneming des heeren Klinkerts opstel in de Bijdragen aan omdat de heer Klinkert zich verdedigt tegen beschuldigingen, tegen hem in de Bijdragen ingebracht, zoodat het billijk kan genoemd worden hem de gelegenheid te geven daarop in de Bijdragen te antwoorden. Ook voor de belangstellenden in het onderwerp is die opneming in het Tijdschrift van het Instituut wenschelijk, omdat men nu nagenoeg alles wat totdusver daarover verschenen is in dit tijdschrift kan vinden.

Naar aanleiding van dit advies besluit de vergadering tot plaatsing van het opstel in de eerst volgende aflevering, met toevoeging daaraan van het antwoord dat de heer Klinkert thans nog geeft aan den heer Graafland, welk antwoord inmiddels dezer dagen van den heer Klinkert ontvangen is.

De heer Millard zegt, ook namens zijn medegecommitteerde, den heer Godon, dat zij het denkbeeld in de bestuursvergadering geuit om de bibliotheek van het Instituut en die van het Indisch genootschap wederkeerig voor de leden der beide instellingen open te stellen, met bevoegdheid tot het introduceeren van niet-leden, in de bestuursvergadering van het Indisch Genootschap hebben overgebracht en dat men zich daar met het denkbeeld in beginsel heeft vereenigd. Vervolgens is ook van de zijde van het bestuur van het Indisch Genootschap eene commissie benoemd, bestaande uit de heeren Schill en Haitink. Deze vereenigde commissie heeft be-

sloten aan de besturen van beide instellingen in overweging te geven de bibliotheken voorloopig één dag in de week open te stellen, waaraan later, wanneer het noodig mocht zijn, uitbreiding kan gegeven worden. Die commissie heeft verder den wensch uitgedrukt dat de catalogussen der bibliotheken van de beide instellingen, maar vooral die van het Indisch Genootschap, gedrukt mochten worden, omdat nu de bibliotheek van het Indisch Genootschap voor de leden van het Instituut zal worden opgesteld, laatstgenoemde leden ook behoefte hebben aan een ex. van den catalogus.

De heer Millard doet daarna het voorstel het drukken van den catalogus van het Indisch Genootschap op kosten van het Instituut te doen plaats hebben, in de eerste plaats omdat die catalogus wetenschappelijk belang en letterkundige waarde heeft en daarom reeds het Instituut het tot zijne roeping zou kunnen rekenen de uitgaven daarvan geldelijk te ondersteunen, maar in de tweede plaats omdat tegenover het groote voordeel dat het Instituut erlangt om van de zoo rijke verzameling van het Genootschap gebruik te maken, het Instituut van het Genootschap niet bovendien mag vorderen dat laatstgenoemde zich belast met eene uitgave die ten behoeve der Instituutsleden zou behooren te geschieden, want wil men toch gebruik maken van de bibliotheek, dan dienen ook de leden van het Instituut in de gelegenheid te zijn een exemplaar van den catalogus te kunnen ontvangen.

De vergadering stemt na dit betoog, dat door den heer Bleeker geformuleerd en ondersteund wordt, geheel in met het denkbeeld om den druk van den catalogus der bibliotheek van het Indisch Genootschap op kosten van het Instituut te doen plaats vinden.

In den loop der discussie was de vraag geopperd of een exemplaar van den catalogus aan ieder lid zal worden toegezonden dan wel of aan de leden door middel van eene circulaire of wel op andere wijze zal worden medegedeeld dat op aanvraag een exemplaar voor ieder der leden beschikbaar is. Deze vraag, die speciaal in behandeling wordt genomen, wordt in laatstgemelden zin met meerderheid van stemmen beslist. Zij die zich hiervoor verklaarden, meenden dat die leden, die werkelijk belang in het bezit van een catalogus stellen, zich gaarne de moeite zullen getroosten een exemplaar aan te vragen, terwijl men op die wijze de zekerheid heeft dat zoo weinig mogelijk exemplaren verloren gaan of ongebruikt blijven.

Daar het noodig wordt geacht zoodra de catalogus in druk

gereed is eenige bepalingen uit te vaardigen omtrent het gebruik der beide bibliotheken voor de leden der beide instellingen, omtrent de wijze van introductie van niet-leden, omtrent het gebruik dat deze van de beide bibliotheken zullen kunnen maken en in het algemeen wat verder daarbij in aanmerking dient te komen, wordt besloten aan eene commissie op te dragen eenige bepalingen te ontwerpen en het bestuur daarbij van voorlichting te dienen. Door den Voorzitter worden tot leden dezer commissie benoemd de heeren Millard, Godon en van Heukelom.

Daar niets verder aan de orde is en niemand eenig voorstel te doen heeft, wordt de vergadering gesloten.

118DE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 MAART 1868.

Tegenwoordig de heeren Bleeker, (Voorzitter), Godon, Robidé van der Aa, Gevers Deynoot en van der Gon Netscher en de adjunct-secretaris. — De heer Millard ten gevolge van ongesteldheid afwezig.

De notulen van het verhandelde op de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede:

I. dat zijn ingezonden of aangekocht de volgende boekwerken:

Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1868, part I n°. I, part II n°. III.

Bibliotheca Indica, old series n°. 220; new series n°. 110—122, 125—135.

Bulletin de la société de geographie, Nov. en Dec. 1868 en Januari 1869.

Academie te Weenen. Math. natuurk. afd. Jaarg. 1869 n°. V.

Tijdschr. van Nijverheid 3e. reeks, deel X, 1e en 2e stuk.

Javaansche almanak voor 1869 door Cohen Stuart.

Wallace. The malay archipelago. 2 dln.

II. dat commissarissen te Batavia onder dagteekening van 12 Januari jl. hebben bericht dat de Gouverneur-Generaal welwillend heeft beschikt op het door commissarissen namens het bestuur gedaan verzoek om een afschrift te mogen laten maken van het alfabetisch register op de placcaten der indische regeering van 1602—1762. De toezending van dit afschrift kan spoedig worden te gemoet gezien.

Na eenige inlichtingen gegeven te hebben, op verzoek van het bestuur, omtrent de wijze van verzending der Bijdragen en werken in Indië, stellen commissarissen als nieuwe leden voor de heeren:

Mr. J. H. J. Hoek, advocaat en procureur te Batavia.

T. A. F. van der Valk, docent aan het Gymnasium Willem III, te Batavia.

J. C. Kummer, tweede onderwijzer aan de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Bandong.

De brief van commissarissen wordt voor kennisgeving aangenomen en de drie door hen voorgestelde personen tot leden van het Instituut benoemd.

III. dat door den minister van kolonien, naar aanleiding van het schrijven van het bestuur omtrent de in het bezit van het Instituut zijnde Agenda van Gouverneur-Generaal in Rade van 1824, die het bestuur in geval bedoeld manuscript aan de verzameling van het departement van kolonien of het indisch archief mocht ontbreken, bereid zou zijn ten behoeve van het ministerie af te staan, schriftelijk is medegedeeld dat bij het departement van kolonien geen agenda van Gouverneur-Generaal in Rade aanwezig zijn, maar dat bedoelde agenda van 1824 mogelijk behoort tot het Indisch gouvernementsarchief. Ten einde hieromtrent zooveel mogelijk zekerheid te erlangen, alvorens den Gouverneur-Generaal om bericht te vragen, wordt het bestuur uitgenoodigd bedoelde agenda ter kennisneming aan het departement van koloniën te doen toekomen.

Het bestuur maakt geen zwarigheid aan het verlangen van den minister te voldoen en besluit dus bedoeld manuscript aan het departement van koloniën in te zenden.

IV. dat de heer H. C. Klinkert het bestuur ter opneming in de Bijdragen heeft aangeboden een Vervolg op de maleische spreekwoorden, waaraan hij de raadsels en kinderspelen heeft toe-

gevoegd. Door den secretaris is dit opstel bereids den heer Niemann toegezonden, met verzoek het bestuur omtrent de wenschelijkheid tot opneming van het opstel in de Bijdragen van advies te dienen, welk advies nog wordt ingewacht.

V. dat het bestuur van de maatschappij der nederlandsche letterkunde te Leiden het voorstel heeft gedaan tot ruiling van wederzijdsche uitgaven. Daar het bestuur het steeds in het belang van het Instituut heeft geoordeeld het getal der wetenschappelijke instellingen, waarmede het in betrekking staat, uit te breiden, wordt besloten het voorstel van het bestuur der maatschappij van letterkunde aan te nemen en die maatschappij een exemplaar der Bijdragen en werken toe te zenden.

In verband daarmede deelt de voorzitter mede dat de secretaris in overweging heeft gegeven ruiling van wederzijdsche geschriften voor te stellen aan:

het Historisch Genootschap te Utrecht;
de Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië;
Academie royale des sciences, lettres et arts de Belgique (Brussel);
Société royale de science, te Luik;
Academie impériale te Lyon;
Academie impériale te Bordeaux;
Istituto de Scienze, lettre et arti te Venetie;
Istituto Lombardi de Scienze, lettre et arti, te Milaan;
La real Academia de ciencias te Madrid;
La real Academia de ciencias te Lissabon;
Philological society te Londen;
Academie des sciences de Hongrie te Pesth;
Kön. Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen;
Kön. Sack. Gesellschaft der Wissenschaften te Leipzig;
Academie impériale des sciences te St. Petersburg;
Société geographique de Russie te St. Petersburg.

Aan dit voorstel schenkt de vergadering gaarne hare goedkeuring, zoodat aan genoemde wetenschappelijke instellingen ruiling van werken zal worden voorgesteld.

De secretaris heeft verder ook in overweging gegeven, met welk voorstel de vergadering zich vereenigt, den regent van Poerbolingo, Raden Tomongong Dipo Kesoemo, te benoemen tot lid van het Instituut, als een bewijs van dank voor het door hem

indertijd aan het Instituut geschonken manuscript, waaruit gedeeltelijk het werk van professor Roorda is saamgesteld.

Door den adjunct-secretaris wordt thans voorlezing gedaan van het door den secretaris samengesteld verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1868, welk verslag bestemd is om op de aanstaande algemeene vergadering namens het bestuur te worden uitgebracht. Behoudens wijziging van een paar ondergeschikte punten hecht de vergadering hare goedkeuring aan het verslag.

De voorzitter geeft in overweging op de aanstaande algemeene vergadering het voorstel te doen tot wijziging van art. 4 van het reglement. Dit artikel schrijft voor dat de uittredende leden uit het bestuur eerst na een jaar herkiesbaar zijn. Die bepaling is, naar het oordeel van den voorzitter, door de ondervinding gebleken minder doelmatig te zijn. Eene verplichte aftreding moet noodwendig de belangstelling voor het Instituut doen verflauwen. Zoo die bepaling al nuttig moet geacht worden om hen, die minder ijver aan den dag leggen uit het bestuur te verwijderen, aan de andere zijde berooft zij ook het Instituut van die personen, die gaarne tijd en moeite ten beste willen geven. De voorzitter zou dus wenschen dat namens het bestuur aan de algemeene vergadering het voorstel werd gedaan om de tweede zinsnede van art. 4 te lezen: „Elk jaar treden, naar rang van benoeming, drie leden af, die dadelijk herkiesbaar zijn."

De heeren Gevers Deynoot en Robidé van der Aa ontraden het voorstellen van bedoelde wijziging, in de eerste plaats omdat zij het beginsel dat de uittredende leden eerst na een jaar herkiesbaar zijn, op zichzelf niet verkeerd vinden, maar in de tweede plaats omdat het reglement nog slechts weinige jaren in werking is en bij de vaststelling tot langdurige debatten, speciaal ook over de wijze van samenstelling van het bestuur, heeft aanleiding gegeven. De heer Robidé van der Aa acht het niet wenschelijk een voorstel tot wijziging van het reglement nu in overweging te nemen, omdat vele bestuursleden afwezig zijn. Misschien zouden sommige der afwezigen niet verzuimd hebben tegenwoordig te zijn, wanneer het hun vooraf bekend ware geweest dat een voorstel tot wijziging van het reglement ter tafel zou worden gebracht. Hij vindt daarin aanleiding om den wensch

uit te drukken dat op het oproepingsbriefje de voorname punten, die te behandelen zijn, worden vermeld.

De Voorzitter zegt dat tegen het voldoen aan den wensch van den heer van der Aa geen bezwaar bestaat, zoodat voortaan in dien zin zal worden gehandeld.

Wat het gedane voorstel tot wijziging van het reglement betreft, nu twee van de vijf tegenwoordig zijnde leden daartegen bezwaren opperen, acht de voorzitter het niet geraden het verder in behandeling te nemen en neemt het voor dezen oogenblik terug.

De heer Robidé van der Aa zegt dat wanneer later op het voorstel tot wijziging van het reglement zal worden teruggekomen, het misschien ook overweging zou verdienen art. 17 eenige verandering te doen ondergaan. Hij acht het toch wenschelijk dat wel de Bijdragen kosteloos aan de leden worden verstrekt, maar dat de door het Instituut uitgegeven afzonderlijke werken voor de leden tegen betaling verkrijgbaar worden gesteld, ofschoon tegen minderen prijs dan voor het publiek, bijv. de helft van den prijs waarvoor de werken in den handel verkrijgbaar zijn.

De penningmeester brengt ter tafel zijne rekening en verantwoording over het Instituutsjaar 1868, die tot onderzoek gesteld wordt in handen van de heeren Gevers Deynoot en van der Gon Netscher. Deze commissie zal tot het uitbrengen van haar verslag in de gelegenheid worden gesteld op eene vóór de algemeene vergadering te houden bijeenkomst van het bestuur.

Verder dient de penningmeester eene begrooting in van ontvangsten en uitgaven over 1869. Die begrooting, waarvan enkele posten wijziging ondergaan, wordt daarna vastgesteld.

De heer Robidé van der Aa zegt dat de heer Gramberg het Instituut ter overneming heeft aangeboden een viertal handschriften:

I. Radicale beschrijving der residentie Banda door den buitengewoon Raad van Indië Reinier de Klerk Anno 1756.

Een veel gebruikt stuk uit het oude archief van Banda, onder anderen in het bekende rapport over de Molukken van v. d. Graaff en Meylan. De heer van der Aa heeft in zijne inleiding voor Rosenbergs werk over de Zuidoostereilanden reeds een en ander uit dit stuk overgenomen betreffende de betrekkingen der Comp. met die eilanden. Bovendien bevat het veel over het

verkeer der Comp. met de Zuidwestereilanden, over expedities naar Nieuw-Guinea, eene geschiedenis van het eigenlijke Banda, beknopter maar vollediger dan die van Valentin, eene lijst van de uitbarstingen van den Goenong-Api en van andere natuurrampen, die Banda verwoestten.

II. Consideratiën over den staat der perken op Banda en middelen tot herstel dier kultuur, dd. 1 Mei 1806 van L. Heukevlugt, Gezaghebber op Banda.

Dit merkwaardig stuk bevat eene geschiedenis van Banda na den orkaan van 1778 en vooral belangrijke beschouwingen over het nut voor den staat en de perkeniers van een juist omschreven eigendomsrecht boven tijdelijk leenbezit. De door Heukevlugt aanbevolen maatregelen tot regeling der notenkultuur zijn grootendeels door Daendels ingevoerd en gedurende een halve eeuw van kracht gebleven tot de geheele opheffing van het specerijmonopolie in onze dagen.

III. Journaal gehouden door den Gouverneur der Molukken Hendrik Tilenius Kruythoff op den hongitogt van 1819.

Belangrijk voor den toenmaligen toestand van Ceram, ook daar dit de eerste hongitogt was na het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken en hoogst waarschijnlijk de laatste, die gehouden werd.

VI. Eene afgeloste obligatie, groot honderd rijksdaalders, no. 468 der door Daendels in 1810 voor het regentschap Probolingo uitgegeven leening.

De vergadering bewilligt in de overneming van deze stukken voor de bibliotheek.

Overgaande tot het opmaken van drietallen, die volgens de bepaling van art. 6 van het reglement der algemeene vergadering worden aangeboden, voor de vervulling der vacatures in het bestuur, wordt vastgesteld, dat zal bestaan:

het drietal ter vervanging van den heer J. Millard, uit de heeren P. J. Bachiene, mr. E. H. 's Jacob, mr. D. J. baron Mackay;

het drietal ter vervanging van den heer A. P. Godon, uit de heeren: G. K. Niemann, prof. J. Hoffmann en G. R. P. F. Gonggrijp;

het drietal ter vervanging van den heer A. D. van der Gon Netscher, uit de heeren dr. F. A. C. Dumontier, Jhr. mr. J. K. W. Quarles van Ufford en P. A. Leupe.

De vergadering besluit het lidmaatschap van het Instituut aan te bieden aan de heeren:

mr. C. J. F. Mirandolle te Haarlem;
mr. L. Ed. Lenting, te Zutfen;
jhr. F. de Casembroot te 's Gravenhage;
J. L. Nierstrasz CJzn. te idem;
kolonel A. R. Blommendal te idem;
N. D. Lammers van Toorenburg te idem;
kolonel Verspijck te idem.

Niets verder te behandelen zijnde, wordt de vergadering gesloten.

119DE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 31 MAART 1869.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Godon, Robidé van der Aa, Banck, Gevers Deynoot, Kern, van der Gon Netscher en Obreen. De heeren Sloet van de Beele en Millard met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ten behoeve der bibliotheek is ingezonden:

door den consul-generaal te Londen, den heer May, een ex. van het door den heer W. W. Hunter uitgegeven werk: A comparative dictionary of the languages of India and high Asia;

door den heer van Deventer een ex. van het geschrift: „Eene Javaansche plegtigheid";

door de kon. Akademie van wetenschappen te Amsterdam: Jaarboek over 1868. Verslagen en mededeelingen van de afdeeling Natuurkunde, 2e reeks, 3e dl., 2e stuk.

De Voorzitter deelt mede:

I. dat de heer Sloet van de Beele bij zijne kennisgeving dat hij door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te

wonen, het bestuur heeft toegezonden eene aflevering van het Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, dat bevat eene „Beschreibung eener Reise nach Java in den Jahren 1696—1699 von Georg Schuller," medegedeeld door Gustav Siewert. De opneming eener vertaling van dit reisverhaal in de Bijdragen komt den heer Sloet niet onbelangrijk voor. Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten bedoeld stuk in handen te stellen van de heeren Gevers Deynoot en Banck, met verzoek het bestuur omtrent de wenschelijkheid van de opneming der vertaling in de Bijdragen van advies te dienen.

II. Dat de heeren Verspijck, Mirandolle, Blommendal en Nierstrasz, in de vorige vergadering tot leden van het Instituut benoemd, zich bereid hebben verklaard het lidmaatschap aan te nemen.

III. Dat de heer Gonggrijp schriftelijk het verzoek heeft gedaan „hem eene plaats in de Bijdragen in te ruimen om zich te kunnen verdedigen tegen den nieuwen aanval van den heer Klinkert." Het bestuur is eenparig van oordeel dat aan het verzoek van den heer Gonggrijp niet kan worden voldaan, omdat het vroeger reeds het besluit heeft genomen, zooals in een noot op blz. 407 van het 3e deel der Bijdragen verklaard is, het debat over de kwestie der maleische leesboekjes in de Bijdragen te sluiten. Het bestuur meent te meer bij dit besluit te moeten volharden omdat het gevoerde debat een persoonlijk karakter verkregen heeft, waarmede de wetenschap weinig gebaat wordt. Werd aan den heer Gonggrijp toegestaan op nieuw een opstel over het uitvoerig behandelde onderwerp te plaatsen, het bestuur zou, wanneer de heeren Riedel en Graafland een gelijk verzoek deden, dit niet kunnen afwijzen, terwijl mogelijk daarna ook de heer Klinkert zich nog geroepen zou gevoelen een wederantwoord te geven. Op die wijze zou evenwel een einde niet te voorzien zijn en op dien grond blijft het bestuur van oordeel, hoeveel leed het overigens gevoelt den heer Gonggrijp een afwijzend antwoord te moeten geven, dat het bij het vroeger genomen besluit moet volharden.

IV. Dat de heer Niemann, aan wien verzocht was het bestuur van advies te dienen over de wenschelijkheid tot plaatsing in de Bijdragen van het door den heer Klinkert toegezonden

opstel: „Vervolg op de Maleische spreekwoorden, benevens eenige Maleische raadsels en kinderspelen," verklaard heeft dat het opstel hem voorkomt zeer geschikt te zijn in het tijdschrift van het instituut te worden opgenomen. De heer Niemann zegt het volgende: „Het medegedeelde omtrent de kinderspelen van Maleiers en Javanen beteekent wel is waar niet zeer veel, maar de schr. heeft gegeven wat hij kon en overigens is nog niets van dien aard, met betrekking tot Ned. Indië, gepubliceerd. De spreekwoorden en raadsels vooral zijn eene niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van taal en volk. Wat de taal betreft, hierop zou ik niets van belang weten aan te merken.

Na dit gunstig advies wordt tot opneming van het opstel des heeren Klinkert in de bijdragen besloten.

De Commissie, bestaande uit de heeren Gevers Deynoot en van der Gon Netscher, aan wie het onderzoek was opgedragen der rekening van den penningmeester over 1868, rapporteert dat zij de rekening met de justificatoire bescheiden vergeleken en in behoorlijke orde gevonden heeft. Ten aanzien van eenige punten, die der commissie niet duidelijk zijn, worden door den penningmeester inlichtingen gegeven. In de rekening van aangekochte boeken vindt de commissie aanleiding op de wenschelijkheid te wijzen dat het op de begrooting uitgetrokken cijfer niet worde overschreden en dat men zich zooveel mogelijk bepale tot den aankoop van werken, die zuiver op indisch gebied vallen, waartoe eene trouwe naleving van art. 8 van het huishoudelijk reglement, dat tot den aankoop van boeken en handschriften door den Secretaris, in overleg met den Voorzitter, bevoegdheid geeft, bevorderlijk kan zijn.

De Voorzitter zegt dat de Secretaris het voorstel heeft gedaan den heer W. W. Hunter, van wiens onlangs verschenen werk het Instituut een ex. is aangeboden, dat onder de boekgeschenken is vermeld, te benoemen tot buitenlandsch lid van het Instituut. De vergadering vereenigt zich met dit voorstel.

Verder wordt besloten tot lid van het Instituut te benoemen, de heeren:

Luit. kol. L. C. van Kerkwijk te 's Hage.
professor R. P. A. Dozij te Leiden.
professor M. J. de Goeje te Leiden.

professor P. A. van der Lith te Leiden.
H. Muller te Rotterdam.
professor P. de Jong te Utrecht.
J. Spanjaard te Delft.

De Voorzitter herinnert dat in de straks te houden algemeene vergadering, overeenkomstig het vroeger genomen besluit, op nieuw het voorstel in overweging zal worden genomen tot het opnemen der verslagen van het Indisch Genootschap in de Bijdragen van het Instituut. Hij vraagt welk advies hij namens het bestuur omtrent dit voorstel aan de algemeene vergadering zal uitbrengen.

De heer Robidé van der Aa zou het wenschelijk achten indien het voorstel werd ingetrokken. Het doel toch dat men met de opneming van die verslagen in de Bijdragen beoogt, namelijk meerdere verspreiding van den inhoud dier verslagen, zal niet worden bereikt, want grootendeels zouden die verslagen dan niet verder dan tot de kennis der leden van het Instituut komen. Nu zijn de leden van het Instituut in twee categorien te rangschikken: 1° zij, die ook leden van het Indisch genootschap zijn en die dus aan een overdruk der verslagen in de Bijdragen geene behoefte hebben en 2° zij, die, met eene enkele uitzondering misschien, voor den arbeid van het Indisch genootschap geen of weinige belangstelling koesteren en dus op dien overdruk geen prijs zullen stellen.

De heeren Kern, Gevers Deynoot en van der Gon Netscher verklaren achtereenvolgens dat ook zij de intrekking van het voorstel wenschelijk achten èn op de gronden door den heer van der Aa ontwikkeld, èn omdat op de vorige algemeene vergadering het voorstel bij sommigen nog al tegenstand heeft ontmoet.

Na deze discussie verklaart de Voorzitter zich bereid het voorstel, dat zoo niet alleen dan toch grootendeels van hem is uitgegaan, in te trekken, ofschoon hij zich met de gronden die er tegen zijn aangevoerd, niet kan vereenigen. Eene wederlegging daarvan, nu hij het voornemen aan den dag legt, het voorstel in te trekken, acht hij overbodig.

Niet verder te behandelen zijnde wordt de vergadering gesloten.

120STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 10 APRIL 1869.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Bachiene, Bauck, van Limburg Brouwer, Dumontier, Gevers Deynoot, Hoffmann, Kern, Obreen, de Secretaris en de adjunct-secretaris. De heer Sloet van de Beele met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter heet de heeren Bachiene, Dumontier en Hoffmann welkom in de vergadering van het bestuur en wenscht het Instituut geluk met hunne aanvaarding van het lidmaatschap van het bestuur.

De Voorzitter deelt daarna mede: I. dat de heeren L. C. van Kerkwijk, N. D. Lammers van Tooreuburg en mr. P. A. v. d. Lith zich bereid hebben verklaard het lidmaatschap van het Instituut te aanvaarden.

II. dat voor de bibliotheek zijn ingezonden de volgende boekwerken:

door den heer Robidé van der Aa. Wan hondro Aria Singi nanga dem wijze vo dem vo gebruike na hoso en na skolo;

door den heer Hageman een ex. van zijne geschriften: Geschiedenis der Soendalanden. — Over de Europesche boeren. — Over de modderwellen. — Het ontworpen standbeeld voor Koen.

Miquel. Annales Musei botanici. Lugd. Bat. deel IV afl. I—V.

Tjahaja Sijang Kartas chabar Minahassa, 1869 no. 1.

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, IVe deel, 1e afl.

Journal of the Asiatic society of Bengal, 1868, Part I no. II. Part. II no. IV.

Proceedings of the Asiatic society of Bengal, 1868 no 9—11.

Sitzungsberichte der Weener Akademie. Phil. hist. klasse. Jaarg. 1868 April—Juli.

Monatsberichte der Berlijnsche akademie Januari 1869.

Notulen der vergadering van het Instituut van ingenieurs van 9 Febr. 1869.

III. dat de minister van kolonien, onder dagteekening van den 7_n dezer, bericht heeft dat bij inzage der aan het departement van kolonien toegezonden agenda van den gouverneur-generaal en rade van 1824, ten duidelijkste is gebleken dat dit stuk behoort tot het indisch gouvernements-archief. De minister heeft gemeend aan de betoonde bereidwilligheid om het stuk voor het koloniaal archief af te staan, de vrijheid te mogen ontleenen de agenda aan het indisch bestuur te doen toekomen.

Naar aanleiding van deze missive wordt besloten den minister van kolonien te kennen te geven dat vermits de minister van oordeel is dat het stuk tot het gouvernements-archief behoort, het Instituut bereid is daarvan afstand te doen.

IV. dat de heer J. Hageman JCZn., te Passaroean, onder dagteekening van 2 Februari jl. heeft bericht dat hij aan het Instituut heeft afgezonden een kistje, inhoudende handschriften, door hem zelf bewerkt. Het bestuur besluit de ontvangst van het kistje af te wachten, alvorens omtrent deze missive eene beslissing te nemen.

De Voorzitter zegt dat op het convocatiebiljet vermeld is dat de verkiezing zal plaats hebben van een secretaris en een penningmeester. Wat den penningmeester betreft is dit juist, maar niet ten opzichte van den secretaris. De heer Millard toch is slechts afgetreden als bestuurslid. Daar het reglement bevoegdheid geeft den secretaris buiten de leden van het bestuur te kiezen, is de heer Millard, nog gewoon lid zijnde, tot secretaris benoemd. Eerst later, toen hij reeds eenigen tijd als secretaris gefungeerd had, is hij tot lid van het bestuur gekozen. Van dit mandaat is hij thans ontslagen, maar hij kan daarom niet tevens geacht worden ontheven te zijn van de functiën van secretaris. De Voorzitter acht het evenwel wenschelijk dat de vergadering verklaart of zij met die opvatting instemt, waarop de door den Voorzitter gestelde vraag: moet de heer Millard thans nog beschouwd worden secretaris van het Instituut te zijn, met algemeene stemmen in toestemmenden zin wordt beslist.

De Secretaris zegt thans dat hij binnen weinige dagen zich met der woon te Amsterdam zal vestigen, zoodat hij daarin eene reden vindt om zijn outslag aan het Instituut aan te bieden.

De Voorzitter meent dat ware de heer Millard in de residentie blijven wonen, er geen enkel bezwaar zou zijn om hem als secretaris te herkiezen. Nu hij evenwel het voornemen heeft de

stad te verlaten is het mogelijk dat niet alle leden de herkiezing van den heer Millard als secretaris wenschelijk achten, op grond namelijk, al schrijft ook het reglement daaromtrent niets voor, dat de secretaris behoort te wonen in de plaats, waar de zetel van het bestuur is. De Voorzitter deelt evenwel als zijn persoonlijk gevoelen mede dat hij in eene herbenoeming van den heer Millard als secretaris, ook nu hij de residentie gaat verlaten, geen bezwaar ziet omdat het bestuur behalve door een secretaris ook door een adjunct secretaris wordt ter zijde gestaan, die de loopende zaken kan afdoen.

Uit de gedachtewisseling, die hierna volgt, blijkt dat sommige leden, onder anderen de heeren Gevers Deynoot en van Limburg Brouwer, bepaald van gevoelen zijn dat het in het belang van het Instituut wenschelijk is dat de secretaris niet buiten den zetel van het bestuur woont, terwijl andere leden, onder anderen de heer Bachiene, met het oog vooral op de snelle middelen van vervoer, in die afwezigheid geen bezwaar zien. Ten einde de vergadering omtrent dit punt van haar gevoelen te doen blijken, stelt de heer van Limburg Brouwer de volgende motie voor: het bestuur is van oordeel dat het niet wenschelijk is het secretariaat op te dragen aan een lid, dat buiten den zetel van het Instituut gevestigd is. Deze motie wordt met 6 tegen 4 stemmen verworpen.

De vergadering, thans overgaande tot de verkiezing van een secretaris, ten gevolge van het door den heer Millard genomen ontslag, benoemt met 8 stemmen, terwijl één stem op den heer Heukelom wordt uitgebracht en één lid, de heer Gevers Deynoot de zaal verlaten heeft, den heer Millard op nieuw tot secretaris.

De heer Millard verklaart zich bereid zich op nieuw met het secretariaat te belasten, in de veronderstelling dat zijne vestiging te Amsterdam geen stoornis zal te weegbrengen. Mocht hij, na verloop van eenige maanden, eenige moeilijkheden ontdekken, dan zal hij daarin aanleiding vinden zijn mandaat neder te leggen.

In den loop van het debat was door den heer Bachiene het denkbeeld geopperd om den heer Millard, na zijne herkiezing tot secretaris, vergoeding van reiskosten toe te staan. Ofschoon het reglement wel spreekt van eene vergoeding van reiskosten aan de bestuursleden, maar niet aan den secretaris, zoo wordt algemeen aangenomen dat eene toekenning van reiskosten ook aan den secretaris door de algemeene vergadering zal worden goedgekeurd, aangezien zij er, omdat de heer Millard in het belang van het

Instituut is herkozen, geen bezwaar tegen zal hebben dat hem de vervulling zijner betrekking zoo gemakkelijk mogelijk wordt gemaakt. Omtrent de bepaling dier reiskosten worden verschillende denkbeelden geopperd: het vaststellen van een tarief, het bepalen van eene vaste jaarlijksche som of het overlaten van het bepalen der som aan den secretaris persoonlijk. Dit laatste denkbeeld wordt met algemeene stemmen goedgekeurd.

Vervolgens overgaande tot de benoeming van een penningmeester, wordt de heer Bachiene met 8 stemmen, terwijl 1 stem op den heer Robidé van der Aa wordt uitgebracht, tot die functien gekozen. De heer Bachiene verklaart zich bereid deze betrekking te aanvaarden, onder uitdrukkelijke voorwaarde evenwel dat hij in geen opzicht aansprakelijk zal zijn ter zake van het niet-inkomen der op 1 Januari 1869 achterstallige contributien of andere ontvangsten.

Niets verder te behandelen zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN TE 'S GRAVENHAGE, 31 MAART 1869.

Tegenwoordig de heeren dr. P. Bleeker (Voorzitter), A. D. van der Gon Netscher, J. M. Obreen, Robidé van der Aa, dr. H. Kern, A. P. Godon, mr. J. E. Banck, jhr. mr. W. T. Gevers Deynoot, A. P. Leupe, J. S. G. Gramberg, Verspyck, G. K. Niemann, dr. F. A. C. Dumontier, J. J. Meinsma, mr. D. J. baron Mackay, mr. P. A. S. van Limburg Brouwer, en de adjunct-Secretaris.

Na opening der vergadering zegt de Voorzitter dat de notulen van het verhandelde in de vorige algemeene vergadering aan de leden afzonderlijk gedrukt zijn toegezonden, zoodat voorlezing daarvan overbodig kan worden geacht. Daar niemand eenige bedenkingen heeft tegen de redactie dier notulen, worden zij goedgekeurd en gearresteerd.

Op uitnoodiging van den Voorzitter brengt de adjunct-Secretaris, daar de Secretaris door ongesteldheid verhinderd wordt tegenwoordig te zijn, namens het bestuur verslag uit van den staat en de werkzaamheden van het Instituut in 1868.

De Voorzitter brengt ter tafel de rekening en verantwoording van den Penningmeester over 1868 en benoemt eene commissie, bestaande uit de heeren Dumontier en Leupe, om die na te zien.

Na eenige oogenblikken pauze bericht de heer Dumontier dat de commissie de rekening opgenomen en met de justificatoire bescheiden vergeleken heeft. Daar zij alles in volkomen orde heeft bevonden, stelt zij aan de vergadering voor de reke-

ning goed te keuren onder dankbetuiging aan den Penningmeester voor zijn gehouden beheer.

Op voorstel van den Voorzitter betuigt de Vergadering haar dank aan den Secretaris en den Penningmeester voor de moeite, die zij zich op nieuw in het belang van het Instituut hebben getroost en de wijze waarop zij zich andermaal van hunne taak hebben gekweten.

De Voorzitter zegt dat ditmaal de beurt van aftreding is, als lid van het bestuur, aan de heeren Millard, Godon en van der Gon Netscher. Het reglement schrijft voor dat de aftredende bestuursleden niet dadelijk herkiesbaar zijn, zoodat de vergadering, hoe gaarne misschien ook, het mandaat der aftredenden, die zich gedurende vele jaren jegens het Instituut verdienstelijk hebben gemaakt, niet kan verlengen. Aan de aftredende leden wordt vervolgens door den Voorzitter den dank der vergadering gebracht voor de vele moeite en zorgen, die zij zich in het belang van het Instituut hebben getroost.

De door art. 6 van het reglement gevorderde drietallen worden door het bestuur voorgedragen, waarna met meerderheid van stemmen tot leden van het bestuur worden gekozen de heeren: P. J. Bachiene, professor J. Hoffmann en dr. F. A. C. Dumontier.

De heer Dumontier verklaart het bewijs van vertrouwen op hoogen prijs te stellen en bereid te zijn de betrekking te aanvaarden.

Aan de heeren Bachiene en Hoffmann, niet tegenwoordig zijnde, zal van hunne benoeming worden kennis gegeven.

De Voorzitter zegt dat volgens het oproepingsbiljet thans aan de orde zou zijn de bespreking van het voorstel, in de vorige vergadering gedaan, tot het opnemen der verslagen van het Indisch Genootschap in de Bijdragen van het Instituut. In de Bestuursvergadering, die de tegenwoordige algemeene vergadering is voorafgegaan, heeft dit punt op nieuw een onderwerp van gedachtenwisseling uitgemaakt en heeft zich andermaal den tegenstand doen kennen die zich reeds in de vorige algemeene vergadering geopenbaard heeft, zoodat de voorsteller besloten heeft zijn voorstel in te trekken. Dientengevolge is dit onderwerp van de orde van den dag verdwenen.

Daar niemand eenig voorstel te doen heeft of beschouwingen in het midden te brengen, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

121STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 22 MEI 1869.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Bachiene, Banck, van Limburg Brouwer, Dumontier, Gevers Deynoot, Hoffmann, Kern, Obreen, de Secretaris en Adjunct-Secretaris.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter herinnert dat in de bestuursvergadering van 23 Mei 1868 (zie Bijdragen 3e dl., 3e en 4e stuk, blz. XXXVI) de heer Sloet van de Beele heeft medegedeeld, dat het op Java dikwerf gebeurt dat inlanders uit door hen gekochte of gehuurde boeken aan hunne landgenooten het een of ander voorlezen, waarbij die inlanders zoowel door het groot aantal, dat zich rond den lezer schaart als door de aandacht die zij aan de voorlezing schenken, van veel belangstelling doen blijken. De heer Sloet achtte het wenschelijk, en de vergadering stemde geheel in met dien wensch, dat men hier te lande kennis kon nemen van de boeken waaruit voorlezing gedaan werd. Op uitnoodiging van de vergadering nam de heer Sloet op zich eenige van die boeken te laten overkomen.

Thans is, zegt de Voorzitter, een drietal boekdeelen uit Indië overgezonden, die de heer Sloet aan het Instituut ten geschenke aanbiedt. Twee daarvan bevatten Wayangverhalen, terwijl het derde de geschiedenis behelst van den javaschen oorlog. Het is voorzeker van het hoogste belang uit den mond van een Javaan iets omtrent dien oorlog te vernemen, want al heeft ook de heer Hageman voor zijne opstellen dikwijls van inlandsche bronnen gebruik gemaakt, een verhaal van een inlander omtrent dien oorlog is, zoo hij zich niet vergist, nimmer gepubliceerd.

Bij de toezending der drie boekdeelen heeft de heer Sloet den wensch uitgedrukt dat zij in handen van een deskundige

mochten worden gesteld om in de eerste plaats te beoordeelen in hoever eene vertaling of wel eene mededeeling van den inhoud voor de wetenschap van belang is. Overeenkomstig het voorstel van den heer van Limburg Brouwer besluit de vergadering het advies te verzoeken van den heer dr. J. J. de Hollander, hoogleeraar in de taal-, land- en volkenkunde aan de academie te Breda.

De Voorzitter deelt mede dat ten behoeve der bibliotheek is ingezonden of aangekocht:

door den Min. van Kol.: Koloniaal verslag over 1868.

Proceedings of the royal geographical society, vol XIII, nº. 1.

Monats-bericht der Berlijnsche akademie, febr. 1869.

Tjahaja syang. kartas chabar Minahassa, nº. 2—5.

De heer Gevers Deynoot brengt namens de commisie, aan wie was opgedragen het bestuur van advies te dienen omtrent de wenschelijkheid tot het opnemen in de Bijdragen eener vertaling van het verhaal eener reis van Georg Muller, verslag uit. Hij deelt mede dat de commissie eene vertaling niet mag aanbevelen, op grond van de uitvoerigheid van het stuk. Het grootste gedeelte is een scheepsjournaal, dat wel van belang te noemen is, maar waarvan alle lezers der Bijdragen vermoedelijk niet met belangstelling kennis zullen nemen. De commissie meent echter dat het wel in aanmerking zou kunnnen komen het opstel aanmerkelijk verkort mede te deelen.

De heer Robidé van der Aa ondersteunt het in de laatste plaats uitgedrukte denkbeeld der commissie en gelooft dat het wel wenschelijk zou zijn indien daarvan in de Bijdrijgen een overzicht werd gegeven, waarin de merkwaardigste bijzonderheden eenigzins uitvoeriger zouden kunnen worden medegedeeld dan andere gedeelten, die van minder belang worden geacht en waarbij men dan tevens de aandacht zou kunnen vestigen op andere journalen van Duitschers in dienst der O. I. Compagnie.

De vergadering vereenigt zich met dit denkbeeld en draagt de samenstelling van dit overzicht aan den heer van der Aa op, die zich hiertoe bereid verklaart.

De heer Obreen deelt mede dat de heer Jeekel onlangs van de Kust van Guinea is teruggekeerd, waar hij eenige opmerkingen heeft gedaan, die hij thans gedeeltelijk in kaart heeft

gebracht. De heer Obreen wenscht het oordeel van het bestuur te vernemen in hoever het geneigd zou zijn de kaart, wanneer die geheel is afgewerkt, uit te geven. Ofschoon het bestuur tot die uitgave niet ongezind is, wenscht het echter eene definitieve beslissing afhankelijk te stellen van eene opgave der kosten, waaromtrent de heer Obreen op zich neemt inlichtingen in te winnen.

De Penningmeester bericht dat hij den 17den April jl. het Penningmeesterschap heeft overgenomen, waaronder ook behoort lijsten van aan den heer der Kinderen afgegeven assignatien voor verschuldigde contributie. De Penningmeester vraagt of hij zich gemachtigd kan beschouwen de inning der contributie in Nederland ook aan den heer der Kinderen te blijven opdragen. De vergadering meent dat de wijze der inning van de contributie aan den Pennningmeester behoort te worden overgelaten, omdat het voor het bestuur moeilijk is daaromtrent bepalingen te stellen.

De Voorzitter zegt dat de heeren J. Spanjaard te Delft en H. Muller Szn. te Rotterdam zich bereid hebben verklaard het lidmaatschap van het Instituut aan te nemen.

Tot lid van het Instituut wordt benoemd de heer Fr. P. L. Pollen te Scheveningen.

Niets meer te behandelen zijnde wordt de vergadering gesloten.

122STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 21 AUGUSTUS 1869.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Bachiene, van Limburg Brouwer, Dumontier, Gevers Deynoot en van Heukelom en de adjunct-Secretaris. De heeren Sloet van de Beele, Hoffmann en de Secretaris met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en na eene opmerking van den heer Gevers Deynoot, in welken geest de notulen gewijzigd zullen worden, goedgekeurd.

Ten behoeve der bibliotheek zijn ingezonden of aangekocht de volgende werken:

Bibliotheca Indica. Old series n°. 221; New series n°. 123, 124, 136—158.

Smithsonian Institution. Annual report for 1867. — Proceedings of the Nat. Academy of sciences, 1866 and 1867.

Journal of the royal geographical society vol. 38.

Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, 23e deel 1e en 2e afl.

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 4e deel 3e afl.

Monatsbericht der Akad. der Wissenschaften zu Berlin, afl. Maart, April en Mei.

Kaiserl. Akad. der Wissenschaften in Wien. Verslagen der math. natuurwetenschappelijke afdeeling 1869, n°. XII—XIX.

Bulletin de la société de géographie, 1869, Juni.

Kon. Acad. van Wetenschappen te Amsterdam. Verhandelingen 4e deel. — Verslagen en meded. van de afd. Natuurkunde 3e deel 3e stuk.

Tijdschr. v. Nijverheid. 3e reeks 10e deel, afl. 3—6.

Programme du congrès international de statistique à la Haye.

Nederlandsch-Indische Handelsbank. Jaarverslag 1868.

Jules Babut. Felix Batel ou la Hollande à Java. 2 dln.

Van den heer v. d. Chijs te Batavia. Verslag van het inlandsch onderwijs in N.-I. over 1866.

Van den heer dr. J. J. de Hollander. Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Ned. O.-I. 2e deel.

Van den heer Hageman te Soerabaya eene collectie handschriften, waarvan de toezending reeds vroeger was bericht. (Zie Notulen der 120e bestuursvergadering.) — Het ontworpen standbeeld voor J. P. Koen te Batavia tegenover de geschiedenis. — Uit het leven van wijlen J. W. B. Wardenaar.

De Voorzitter herinnert dat in de eerste dagen der volgende maand te 's Gravenhage zal gehouden worden het 7e internationaal statistisch congres. Hij onderwerpt de vraag aan het oordeel der vergadering, in hoever het Bestuur het wenschelijk acht het Instituut op de vergaderingen van het Congres te doen vertegenwoordigen. Nadat die vraag in toestemmenden zin is beslist, worden tot vertegenwoordigers van het Instituut benoemd, de heeren: mr. P. A. S. v. Limburg Brouwer, dr. F. A. C. Dumontier en mr. C. van Heukelom.

De Voorzitter deelt verder mede:

1°. dat de heer Hoffmann bij de kennisgeving dat hij de vergadering niet kan bijwonen, de mededeeling heeft gevoegd dat hij een opstel voor de Bijdragen in gereedheid heeft gebracht, zijnde eene verhandeling over de Sake- (of rijstbier-)brouwerij in Japan, volgens Japansche bronnen, welk onderwerp, naar de schrijver meent, buiten Japan nog niet behandeld is. De heer Hoffmann zou nu wenschen te vernemen of deze stof voor de Bijdragen geschikt wordt geacht. De vergadering verklaart zich geneigd het opstel, na ontvangst, in de Bijdragen op te nemen, zoodat de heer Hoffmann zal worden uitgenoodigd het aan de redactie in te zenden;

2°. dat kennisgeving is ontvangen van het overlijden van den heer dr. S. A. Buddingh;

3°. dat de heer François P. L. Pollen te Scheveningen verklaard heeft het lidmaatschap van het Instituut aan te nemen;

4°. dat zijn ingekomen twee missives van den heer dr. J. J. de Hollander te Breda, naar aanleiding der drie hem toegezonden Javaansche handschriften. Ten opzichte der Wayangverhalen geeft dr. de Hollander op de hem gestelde vraag of eene bearbeiding van dien tekst thans wenschelijk is, een ontkennend antwoord. „'t Is waar, zegt de heer de Hollander, de Wayangverhalen zijn van belang voor de kennis van de taal, de zeden en de denkwijze van het Javaansche volk en daarom heeft de heer Roorda met de uitgave van zijne collectie een zeer verdienstelijk werk gedaan, maar of er nu uit eene nieuwe verzameling veel nieuw licht zal opgaan, meen ik te mogen betwijfelen; en zeker zal er ook in die opzichten nog vrij wat te leeren vallen uit andere werken, die beter in staat zijn „om onze belangstelling gaande te houden" en waarvoor ik daarom nu vooreerst liever de beschikbare krachten des Instituuts zoude wenschen te besteden."

Wat de geschiedenis van Dipå Negårå betreft, is het den heer de Hollander bij onderzoek gebleken, dat het toegezonden handschrift volmaakt hetzelfde is als dat waarvan eene inhoudsopgave en gedeeltelijk woordelijke vertaling is medegedeeld door den heer T. Roorda in het derde deel van de nieuwe volgreeks der Bijdragen van het Instituut, blz. 137—227. „Alleen blijkt, zegt de heer de Hollander, uit de aanteekeningen van den heer Roorda, dat de redactie van het door hem gebruikte manuscript hier en daar eenigzins verschilt van die van het aan mij gezondene, en

dat, gelijk het mij oppervlakkig voorkomt, de tekst van dit laatste, hoewel niet onberispelijk, zuiverder is dan die van het eerstgenoemde. Van eene vertaling of mededeeling van den inhoud van dit werk kan dus geen sprake meer zijn en de vraag kan nu alleen zijn of het Bestuur van het Instituut eene uitgave van den Javaanschen tekst wenschelijk acht, hetzij in het belang der wetenschap, hetzij met het oog op het gebruik dat, volgens den heer Sloet, door de Javanen van dit en andere werken gemaakt wordt."

Het Bestuur wenscht het antwoord op de in de laatste plaats gedane vraag aan te houden en zich omtrent eene uitgave van den Javaanschen tekst te beraden, met het oog vooral op de aanzienlijke kosten, die aan de uitgaaf van een Javaansch werk verbonden zijn. Mocht het Bestuur later tot eene uitgave besluiten, volgaarne zal het dan gebruik maken van het door den heer de Hollander gedaan aanbod om de bewerking van het handschrift op zich te nemen.

5°. dat is ontvangen eene missive van commissarissen van het Instituut te Batavia, dd. 22 Juni jl., daarbij toezendende de rekening-courant over het jaar 1868, sluitende met een saldo ten behoeve van het Instituut ten bedrage van *f* 589,20, voor welk bedrag wissels worden overgezonden, die bereids den penningmeester ter hand zijn gesteld.

6°. dat het lid des Instituuts, de heer J. C. Hooykaas, het bestuur heeft medegedeeld dat hij zich sedert jaren onledig heeft gehouden met de samenstelling van een Repertorium op de koloniale litteratuur, omvattende het tijdvak van 1595 tot 1865. Dit Repertorium bevat eene volledige aanwijzing van inhoudsopgaven uit alle tijdschriften, mengelwerken, boeken en brochures, dus een index op „gedrukten", zooals er bij het departement van Kolonien een index op „manuscripten" bestaat. De heer Hooykaas heeft het repertorium gesplitst in twee afdeelingen: de eerste betreft Nederlandsch Oost-Indië, vreemde O. I. bezittingen en niet-Nederlandsche landen in Azie, Australie, de Kaap-kolonie en de oostkust van Afrika; de tweede betreft de Nederlandsche West-Indische bezittingen en de Kust van Guinea, alsmede vreemde kolonien en landen in Amerika en Afrika. Voorloopig heeft de bewerker de eerste afdeeling in vier deelen verdeeld, waarvan het eerste deel bevat de inhoudsopgaven uit tijdschriften en mengelwerken, uitgegeven in Nederland en zijne overzeesche bezittingen, en waarin tevens een tweehonderdtal boeken en

brochures zijn opgenomen. Dit eerste deel wenscht de heer Hooykaas, na voltooiing, aan het oordeel van het bestuur te mogen onderwerpen, „ten einde kunne worden beslist, of het werk waardig is eene uitgave door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië."

De heer Robidé van der Aa, die in de gelegenheid is geweest van het handschrift van den heer Hooykaas inzage te nemen, wenscht den bewerker namens het bestuur te kennen te doen geven dat het bestuur; bij voltooiing van het eerste deel van het Repertorium daarvan gaarne inzage zal nemen, omdat het sympathie gevoelt voor dit werk, waarvan de uitgave geheel op den weg van het Instituut ligt. Na eenige gedachtenwisseling waarbij van onderscheidene kanten de meening wordt uitgedrukt dat het bestuur thans moeilijk eenig besluit omtrent eene uitgave door het Instituut kan nemen omdat het bestuur nog weinig met den inhoud van het werk bekend is gemaakt, wordt door de heeren van der Aa en van Limburg Brouwer het voorstel gedaan eene commissie te benoemen, die het denkbeeld om het door den heer Hooykaas bewerkte Repertorium door het Instituut te doen uitgeven, onderzoeken en daaromtrent in eene volgende vergadering verslag uitbrengen zal. Dit voorstel wordt eenstemmig goedgekeurd, waarna tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Bleeker, van Limburg Brouwer en van Heukelom.

7°. dat onder dagteekening van 18 Juni jl. een schrijven is gericht aan den Minister van Kolonien omtrent de spelling der indische plaatsnamen. Dit schrijven is van den volgenden inhoud:

„Herhaaldelijk is het gemis gevoeld van een beginsel bij de spelling van plaatsnamen, zoowel van Java als van andere deelen van den Indischen Archipel.

„De pogingen door het Instituut aangewend om daarin gelijkvormigheid te brengen, zooveel mogelijk op taalkundige gronden, hebben op bezwaren gestuit hoofdzakelijk voortvloeiende uit het verschil in schrijfwijze tusschen deskundigen en de nog beperkte kennis der indische talen.

„Ook de indische regeering heeft de wenschelijkheid beaamd bij de transcriptie van plaatsnamen, in het bijzonder bij het invullen dier namen op de kaarten vervaardigd ten gevolge van de topografische opnemingen, een bepaalden regel aan te nemen. Bij besluit der indische regeering van 29 Julij 1863, n°. 31 (opgenomen in het bijblad op het Indisch Staatsblad van 1863) werd

het militaire departement uitgenoodigd den Heeren A. B. Cohen Stuart en K. F. Holle de lijsten te doen toekomen van de namen, die op de kaarten van eigenlijk Java en de Soendalanden moeten geplaatst worden, zoo nauwkeurig mogelijk met javaansche en soendaneesche karakters geschreven, terwijl aan genoemde heeren verzocht werd de namen met romeinsche karakters over te schrijven. Bovendien verklaarde de regeering zich bereid telkens wanneer dit noodig en mogelijk was dergelijke hulp te verleenen ten aanzien van de transcriptie van plaatsnamen uit andere deelen van den Indischen Archipel.

„Het Bestuur van het Instituut neemt de vrijheid Uwe Exc. te verzoeken, indien dergelijke lijsten mochten aanwezig zijn, een afschrift daarvan en zoo mogelijk ook van de briefwisseling die daaruit is voortgevloeid en den aangenomen regel zou kunnen toelichten, aan het Instituut in het belang der indische wetenschap te willen doen toekomen en tevens vrijheid te geven die stukken in de Bijdragen van het Instituut op te nemen.

„Mochten zij zich echter niet in het archief van het ministerie van Kolonien bevinden, dan wenscht het Bestuur van het Instituut Uwe Exc. met bescheidenheid in overweging te geven het indisch goevernement te willen machtigen aan onze instelling zoodanige afschriften te doen uitreiken.”

In antwoord op dit schrijven ontving het bestuur onder dagteekening van 9 Juli jl. namens den minister van Kolonien het bericht „dat aangaande de gewenschte lijsten van plaatsnamen in overleg is getreden met den Goeverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië.”

Het Bestuur hecht zijne goedkeuring aan het verrichte door President en Secretaris.

8°. dat door den Maire van het XVIe arrondissement te Parijs het verzoek is gedaan een exemplaar te mogen ontvangen der Bijdragen ten behoeve der bibliotheek van genoemd arrondissement.

Niettegenstaande het hier niet een voorstel tot ruiling van werken betreft, besluit het bestuur toch het verzoek toe te staan omdat het niet te verwachten is dat het door anderen van gelijken aard gevolgd zal worden.

De Voorzitter zegt, dat hij naar aanleiding van het internationaal statistisch congres de bewerking heeft aangevangen van eene uitvoerige statistiek van Java. Wanneer het bestuur van meening mocht zijn dat de uitgave daarvan op den weg ligt van het Instituut, is hij bereid zijn arbeid later aan het Insti-

tuut ter publiceering af te staan. Hij stelt zich voor daaromtrent in eene volgende bijeenkomst nader het een en ander ter tafel te brengen, om den leden gelegenheid te geven over de wenschelijkheid der uitgave door het Instituut te kunnen oordeelen.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten den bundel handschriften, die het Instituut van den heer Hageman ten geschenke heeft ontvangen, in handen te stellen van den heer Robidé van der Aa, met verzoek eenige mededeelingen omtrent den inhoud aan het Bestuur te doen en verder die voorstellen aan het Bestuur te onderwerpen, waartoe de kennisneming der manuscripten hem aanleiding zal geven.

De adjunct-Secretaris deelt mede, dat de heer van den Berg op verzoek van den Secretaris, eene vertaling heeft bewerkt van zijn academisch proefschrift „De contractu do ut des, jure mohammedano." Namens den Secretaris doet de adjunct-Secretaris het voorstel den heer van den Berg een honorarium toe te kennen voor den door hem verrichten arbeid. Eenige leden zouden wenschen, alvorens hieromtrent eenige beslissing te nemen, in de gelegenheid te zijn van den arbeid des heeren van den Berg kennis te nemen, zoodat besloten wordt de inzending der vertaling af te wachten en den heer van Heukelom uit te noodigen daarna advies omtrent bovenvermeld voorstel uit te brengen.

De heer Robidé van der Aa zegt dat hij van den heer Riedel, ten behoeve der bibliotheek van het Instituut, ontvangen heeft eenige door deze vervaardigde opstellen. De titels daarvan zijn de volgende:

Tooe oenseasche fabelen met Nederlandsche vertaling en aanteekeningen.

Bantiksche legenden in het oorspronkelijke met Nederlandsche vertaling.

De eedaflegging bij de Tooe-oen-boeloe in de Minahassa.

De bekentenis van eenen Holontaloschen ponggoh.

De sesamboh of Sangische volksliederen.

De uitbarsting van den Awoeh-taroena in 1856. Eene beschrijving dezer gebeurtenis in het Sangi-Siawoehsch dialekt, met Nederduitsche vertaling.

Inilah pintu gerbang pengatahuwan itu.

De vergadering verklaart deze werkjes in dank ten behoeve der bibliotheek aan te nemen.

Met het oog op het reeds vergevorderd uur, worden de verder nog te behandelen punten tot eene volgende vergadering aangehouden.

123STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 2 OCTOBER 1869.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Bachiene, van Limburg Brouwer, Dumontier, Gevers Deynoot, van Heukelom, Hoffmann, Kern, Obreen, de Secretaris en de adjunct-Secretaris.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ten behoeve der bibliotheek zijn ingezonden de volgende werken:

The Journal of the Royal Asiatic Society, vol. IV, part. I.

Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1869, part. II, nº. II.

Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, 1869, nº. 2, 3 en 5.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 23e deel, 3e afl.

Monatsbericht der Preussischen Akademie der Wissenschaften te Berlijn, Juni 1869.

Bulletin de la Société de Géographie, Juli 1869.

Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje 1869.

Notulen van het Kon. Instituut van ingenieurs, verg. van 10 Juni 1869.

Tijdschrift van Nijverheid, 3e reeks, deel X, 7e en 8e stuk.

Tjahaja Syang. Kartas chabar Minahassa, nº. 6.

Catalogus der bibliotheek van het Indisch Genootschap, op nieuw bewerkt door J. Boudewijnse.

De Voorzitter bericht de ontvangst van een schrijven van den heer W. W. Hunter te Calcutta, waarbij deze het hem aangeboden buitenlandsche lidmaatschap van het Instituut verklaart

aan te nemen en de mededeeling voegt, dat hij door het Engelsch bestuur belast is met de samenstelling van een statistisch, historisch en geografisch verslag omtrent Bengalen, waarvan hij de uitkomsten binnen twee jaren ook ter kennis van het Instituut hoopt te brengen.

De Voorzitter brengt ter tafel een door hem bewerkt opstel, getiteld: „Nieuwe bijdragen tot de kennis der bevolkingstatistiek van Java", waarvan reeds in de notulen der vorige bijeenkomst aankondiging geschiedde. Met het oog op het onlangs gehouden internationaal statistisch congres, had hij aanvankelijk het plan eene algemeene statistiek te bewerken, waarin nevens opgaven en mededeelingen omtrent de cijfers der bevolkingsterkte anderen zouden gevoegd zijn omtrent den handel en de nijverheid der bevolking. Van dit meer uitgebreide plan heeft hij voor het oogenblik moeten afzien ten gevolge van de onzekerheid der gegevens. Eerst wanneer de thans ondernomen statistieke opneming op Java gereed zal zijn, zal men beter dan nu in staat zijn dit plan uit te voeren. Hij heeft zich dus nu bepaald tot de bevolkingstatistiek, welken arbeid de Voorzitter aan het Instituut ter publiceering aanbiedt.

Nadat, op voorstel van den heer Gevers Deynoot, de vergadering haar dank betuigd heeft aan den Voorzitter voor de door hem gedane aanbieding, wordt, op verzoek van den Voorzitter zelf, besloten het opstel in handen te stellen van de heeren Bachiene en Millard, om de vergadering omtrent de wenschelijkheid der publiceering van advies te dienen.

De Voorzitter deelt verder mede:

1°. dat de heer Niemann aan het bestuur, ter opneming in de Bijdragen, heeft aangeboden eene woordenlijst van dialecten der Minahassa en Bolaäng Mongondou. Het bestuur van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, aan wie deze stukken behooren, wenscht, ingeval tot de plaatsing wordt besloten, van deze woordenlijst zestig overdrukken te ontvangen. De vergadering machtigt den Secretaris het verzoek van het Zendelinggenootschap tot het ontvangen van het genoemd getal exemplaren toe te staan;

2°. dat van den heer Meinsma ontvangen is, ter opneming in de Bijdragen, eene levensschets van mr. D. Koorders, als taalgeleerde en rapporten aan het goevernement over de Soendaneesche volksleesboekjes. Namens het bestuur is aan den Minister

van Koloniën verlof verzocht die rapporten, aangezien zij behooren tot het goevernements-archief, te mogen openbaar maken, waarop namens den Minister een toestemmend antwoord is ontvangen, zoodat die stukken voor de eerstvolgende aflevering bestemd zijn;

3° een schrijven van commissarissen te Paramaribo, daarbij toezendende een wissel groot *f* 200 en verder mededeelende dat voorloopig nog *f* 180.45 in kas is gehouden.

De Voorzitter brengt thans in behandeling de kwestie der uitgave door het Instituut van het door den heer Hooijkaas bewerkte Repertorium op de koloniale litteratuur. De heer van Heukelom brengt namens de commissie, aan wie werd opgedragen het bestuur omtrent deze aangelegenheid van advies te dienen, verslag uit. Die commissie heeft met belangstelling van den door den heer Hooijkaas geleverden arbeid kennis genomen en acht eene uitgave door het Instituut, als geheel op zijn weg liggende, wenschelijk, indien bezwaren van finantiëelen aard, aan de publiceering verbonden, overwonnen kunnen worden. Dit zal mogelijk kunnen zijn indien het Departement van Koloniën het Instituut wil ondersteunen, waartoe gereede aanleiding kan bestaan omdat zoodanig werk niet alleen voor de wetenschap maar ook voor het bestuur zoo hier als in Indië van groot nut kan zijn. Op voorstel van de commissie wordt daarop besloten den Minister van Koloniën, nadat men zich vooraf van de instemming van den heer Hooijkaas met die handelwijze verzekerd zal hebben, te verzoeken hetzij de geldelijke uitgaven van het drukken van het Repertorium door het Departement van Koloniën te doen dragen, hetzij zoodanig aantal exemplaren voor rekening van het Departement van Koloniën te nemen als blijken zal noodig te zijn om de kosten te kunnen dekken.

Thans wordt ter tafel gebracht een door den Secretaris, in overleg met den heer van Heukelom opgesteld concept-reglement voor het gebruik der bibliotheken van het Instituut en van het Indisch Genootschap. Op voorstel van den heer Gevers Deynoot wordt besloten dit concept bij de leden in rondlezing te zenden om in de volgende bijeenkomst met meer kennis van zaken tot de vaststelling te kunnen overgaan.

De heer Obreen zegt, dat hij naar aanleiding van de hem gedane opdracht om inlichtingen in te winnen omtrent de kosten van het graveeren en drukken van eene kaart van de Kust van

Guinea, bewerkt door den heer Jeekel, thans kan mededeelen dat die kosten voor 400 exemplaren zullen bedragen ongeveer *f* 150. Aangezien het budget van het loopende jaar met aanzienlijke uitgaven is bezwaard, wordt besloten eene beslissing omtrent de uitgave dier kaart door het Instituut uit te stellen tot het begin van het volgende jaar.

Ten slotte wordt op voorstel van den Secretaris tot lid van het Instituut benoemd de heer Hovell Thurlow, Secretaris van het Britsch gezantschap te 's Gravenhage.

Niets verder te behandelen zijnde, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

124STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 20 NOVEMBER 1869.

Tegenwoordig de heeren: Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Bachiene, Banck, Gevers Deynoot, van Heukelom, Obreen en de Secretaris en adjunct-Secretaris. De heeren Kern en Sloet van de Beele met kennisgeving afwezig.

De Voorzitter bericht dat voor de bibliotheek zijn ingezonden of aangekocht de volgende werken:

Door het departement van Koloniën: dr. P. Bleeker, atlas ichthyologique, afl. 21. — Verslag van den handel, de scheepvaart enz. van Java en Madura. 1867. — Kaart van Djokdjokarta.

door het Instituut van Ingenieurs: Tijdschrift 1869—1870, 1e afl.

door het Historisch Genootschap: Kronijk 1869. — De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren. — Brieven en onuitgegeven stukken van Wtenbogaert.

door de akademie van Wetenschappen te Weenen: Phil. hist. klasse deel 60, afl. I—III en deel 61, afl. 1. — Register tot deel 51—60.

Bibliotheca indica. New Series no 159—164.

Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften te Göttingen 1866—1868.

Proceedings of the royal geographical society, deel XIII, n° 3 en 4.

Tijdschrift voor nijverheid, 1869 deel X, 9e en 10e stuk. — Handelingen der 92e alg. vergadering.

Tjahaja Syang. Kartas Chabar Minahassa n° 7.

door den heer H. C. Klinkert een ex. van zijn werk: Supplement op het Maleisch-Nederduitsch woordenboek van dr. J. Pijnappel.

door den heer Sloet van de Beele, eene voorstelling van een tijgergevecht in Soerakarta.

Sherring. The sacred city of the Hindus.

Indische Streifen van Albrecht Weber.

Veth. Insulinde.

Grady. A manual of the mahomedan law.

Die national literatur sämmtlicher Völker des Orients.

Naar aanleiding van de mededeeling der voor de bibliotheek ingezonden boekwerken doet de heer Robidé van der Aa het voorstel aan het Bestuur van het Bataviaasch Genootschap voor kunsten en wetenschappen te verzoeken het voor het Instituut bestemde exemplaar van het Tijdschrift en Notulen, door het Bataviaasch Genootschap uitgegeven, per mail te willen overzenden, waartegenover het Instituut het voor het Genootschap bestemde exemplaar der Bijdragen op gelijke wijze zal expedieeren. Aanleiding tot dit voorstel vindt de heer van der Aa in de omstandigheid dat door de tegenwoordig gevolgde wijze van verzending per scheepsgelegenheid de stukken eerst geruimen tijd na de verschijning hier te lande worden ontvangen. Daardoor moet men het in Indische aangelegenheden belangstellend publiek menigmaal teleurstellen en ziet het Bestuur van het Instituut zich ook niet in staat na te gaan wat op de vergaderingen van het Bestuur van het Genootschap voorvalt.

Het Bestuur vereenigt zich met het denkbeeld van den heer Robidé van der Aa en besluit op zijn voorstel het Bestuur van het Bataviaasch Genootschap te verzoeken het Tijdschrift en de Notulen per mail aan het Instituut te willen verzenden.

De Voorzitter bericht de ontvangst van een schrijven van den Minister van Kolonien in antwoord op het verzoek van het Instituutsbestuur met betrekking tot de uitgave van het door

den heer Hooykaas bewerkte Repertorium op de koloniale litteratuur. Op het verzoek van het Bestuur om, „hetzij de geldelijke uitgaven van het drukken van het Repertorium door het Departement van Koloniën te doen dragen, hetzij zoodanig aantal exemplaren voor rekening van het Departement van Koloniën te nemen als blijken zal noodig te zijn om de kosten te kunnen dekken", heeft de Minister van Koloniën, onder dagteekening van 4 November jl. het volgende te kennen gegeven: „Gaarne, voor zooveel mogelijk, wenschende mede te werken om de uitgave door het Koninklijk Instituut mogelijk te maken van het Repertorium Hooykaas, verklaar ik mij bereid 's Konings machtiging te vragen om tot dat einde een subsidie te verleenen van *f* 1600, te verdeelen over twee jaren, zijnde de vermoedelijke duur der uitgave, en onder voorwaarde, dat daarvoor minstens 100 exemplaren kosteloos aan het Departement van Koloniën worden geleverd."

In verband met deze aangelegenheid en met het oog vooral op de kosten die, niettegenstaande het subsidie van het Departement van Koloniën, voor rekening van het Instituut zullen komen om het werk van den heer Hooykaas in het licht te geven, oppert de heer van Heukelom het denkbeeld om eene wijziging van het reglement te provoceeren, waardoor voortaan de leden enkel de Bijdragen gratis zullen ontvangen, maar alle verder door het Instituut uit te geven afzonderlijke werken, zooals nu het bewuste Repertorium voor de leden tegen verminderden prijs verkrijgbaar te stellen. Men zou op die wijze eene tegemoetkoming in de kosten ontvangen en daardoor in de gelegenheid zijn nog meer dan nu te publiceeren en tevens zou men voorkomen dat een aantal exemplaren als het ware verloren gaan, omdat door de gratis-toezending vele exemplaren in handen komen van personen, voor wie sommige werken, vooral is dit het geval met werken van taalkundigen aard, weinig of geen waarde bezitten.

Tegenover de ondersteuning die dit voorstel bij den heer Robidé van der Aa ondervindt, staat de bestrijding door de heeren Gevers Deynoot, Bachiene en de Voorzitter, die er vooral op wijzen dat de leden eene vrij hooge contributie betalen en dus in zekere mate recht hebben de werken, door het Instituut uitgegeven, gratis te ontvangen.

De vraag of het Bestuur eene wijziging van het reglement, wat dit punt betreft, in overweging zal nemen, wordt daarop met vijf tegen drie stemmen ontkennend beantwoord.

Het Bestuur besluit verder: dat de uitgave van het Repertorium, na de toezegging door den Minister van Koloniën gedaan, voor rekening van het Instituut zal plaats hebben; dat aan den heer Hooykaas, volgens zijn onderhands gedaan verzoek, 25 present-exemplaren van zijn werk zullen worden verstrekt; en dat de kwestie van het toekennen van een honorarium aan den heer Hooykaas tot latere beslissing wordt aangehouden.

De Secretaris bericht dat hij van den hoogleeraar de Hollander het verzoek heeft ontvangen om, als afzonderlijk werk, door het Instituut uit te geven een werk getiteld: Hikajat Nadir Sjah, dat uitstekend geschikt zou zijn voor een Maleisch leesboek, vooral voor de inlanders. Het behelst het verhaal van de bekende verovering van Delhi door dien Vorst. De Secretaris zou het evenwel wenschelijk achten dat vooralsnog niet tot de uitgave werd besloten, omdat in den laatsten tijd door het Instituut nog al veel Javaansch en Maleisch gepubliceerd is en de verschijning van een nieuw Maleisch werk, door den heer Niemann bewerkt en voor rekening van het Instituut uit te geven, op handen is, waardoor ook de geldmiddelen des Instituuts beperkt zijn geworden. De vergadering vereenigt zich met dit denkbeeld, zoodat de Secretaris wordt uitgenoodigd ter gelegener tijd op deze aangelegenheid terug te komen.

De Voorzitter deelt daarna mede dat nog is ingekomen:

1°. schriftelijk bericht van den heer Hovell Thurlow, dat hij het hem aangeboden lidmaatschap van het Instituut aanneemt;

2°. een schrijven van den heer Hageman, dd. 8/13 Augustus 1869, dat met de vorige van dien heer ontvangen missives en bescheiden in handen wordt gesteld van den heer Robidé van der Aa.

Ten slotte worden tot leden van het Instituut aangenomen de heeren:

Jhr. H. W. F. Hora Siccama, Oost-Indisch ambtenaar.

F. W. C. Valck, controleur op Java.

J. C. van Lier, allen te 's Gravenhage.

De vergadering wordt daarna door den Voorzitter gesloten.

125STE BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 5 JANUARI 1870.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), van Limburg Brouwer, Dumontier, Gevers Deynoot, van Heukelom, Kern, Obreen en de Secretaris en adjunct-Secretaris. De heeren Robidé van der Aa en Bachiene met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de bijeenkomsten van 2 October en 20 November 1869 worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede dat zijn ingekomen:

1°. de volgende boekwerken:

Van het Departement van Koloniën: verslagen van de Kamer van koophandel en nijverheid te Batavia, 1864—1867. — Verslag van den handel, de scheepvaart en de inkomende en uitgaande regten op Java en Madura over 1866. — Verslag van het onderzoek naar den tegenwoordigen toestand van het krankzinnigenwezen in het algemeen en van de gestichten en verblijven der krankzinnigen in N.-I. in het bijzonder.

Reale istituto Lombardi di Scienze e lettere. Rendi conti. Serie II vol II fasc. XVI.

Maatschappij der Nederlandsche letterkunde. Handelingen en mededeelingen over 1869. — Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij.

Recherches sur la faune de Madagascar. 1e partie 3e afl.

Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap. 13 deel 3e stuk.

Tijdschrift ter bevordering van nijverheid, 1869. 3e reeks, deel X, 11e en 12e stuk.

Hageman. Geschiedenis van het kultuurstelsel, door G. H. van Soest.

Van Loon. Penningkunde.

2°. missive van den heer J. C. van Lier, waarbij hij verklaart het hem aangeboden lidmaatschap aan te nemen;

3°. missive van den maire van het XVIe arrondissement te Parijs, waarbij hij de ontvangst erkent van een exemplaar der Bijdragen van het Instituut;

4°. missive van den heer J. C. Hooykaas, waarbij hij zijne ingenomenheid en erkentelijkheid betuigt voor het besluit van het Bestuur om de uitgave van zijn Repertorium op de koloniale litteratuur door het Instituut te doen plaats hebben;

5°. missive van den heer J. Hageman, waarin hij, ten gevolge van de tijding van het vergaan eener mailboot, bericht verzoekt of de door hem afgezonden handschriften zijn ontvangen.

De Secretaris deelt naar aanleiding daarvan mede, dat na de ontvangst van de eerste bezending, door tusschenkomst van den luit. ter zee C. J. Smith, den heer Hageman een brief van dankbetuiging is gezonden, dien hij nu reeds in handen zal hebben, en dat bericht is ontvangen van het binnenkomen van het schip *Jupiter*, zoodat het Bestuur binnenkort de tweede bezending kan te gemoet zien.

De Voorzitter deelt mede dat de commissie, in wier handen werd gesteld zijne Bijdrage over de bevolkingsstatistiek van Java gunstig heeft geadviseerd, zoodat dit opstel thans overeenkomstig het advies dier commissie voor de Bijdragen zal worden bestemd.

De Voorzitter stelt thans aan de orde de behandeling van het Reglement voor het gebruik der bibliotheken van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië en van het Indisch Genootschap. Dat Reglement wordt, na overweging van de verschillende door de commissie ontworpen artikelen en de daaromtrent van de zijde van het Bestuur van het Indisch Genootschap gemaakte opmerkingen, vastgesteld en luidt aldus:

Art. 1. De bibliotheken van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië en van het Indisch Genootschap worden opengesteld voor de leden van beide instellingen.

Art. 2. De leden dier vereenigingen hebben het recht van introductie van hen, die geen lid van eene dier instellingen zijnde, niettemin met de bibliotheken wenschen kennis te maken.

Art. 3. De localen, waarin de bibliotheken zich bevinden, worden opengesteld elken Maandag van elf ure des voormiddags tot vier ure des namiddags, en op zoodanige andere tijdstippen als door de Besturen dier genootschappen na onderling overleg nader zal worden nuttig geoordeeld en aangekondigd.

Art. 4. Ieder lid van eene der instellingen heeft het recht boeken, nadat deze gedurende eene maand na de ontvangst ter visie zijn gelegd, uit de bibliotheken aan huis ter leen te ontvangen, mits daartoe schriftelijk franco aanvrage doende aan den bibliothecaris en zich onderwerpende aan de bepalingen van dit reglement. Handschriften, beschreven of zeldzame boeken en platen worden niet ter leen verstrekt dan na verlof van of namens de in art. 10 bedoelde commissie.

Art. 5. De boekwerken worden voor niet langer dan veertien dagen uitgeleend; wanneer echter die werken inmiddels door niemand aangevraagd zijn, kunnen zij op nieuw aan denzelfden gebruiker worden uitgegeven.

Art. 6. Zij, die boeken ter lezing ontvangen, zijn verplicht ze vrachtvrij en in denzelfden staat terug te bezorgen, waarin zij zijn afgeleverd, of bij beschadiging of verlies een nieuw exemplaar te vergoeden of de schade te beteren, volgens uitspraak der in art. 10 bedoelde commissie.

De schade, aan uitgeleende boeken toegebracht, wordt binnen 8 dagen nadat deze zijn terugontvangen, geconstateerd door de commissie, wier uitspraak omtrent het aanwezen en de hoegrootheid der schade beslissend is.

Art. 7. Indien een lid nalatig blijft in het terugzenden van eenig werk, na daartoe tweemalen te zijn aangemaand, wordt het als verloren beschouwd, met toepassing van art. 6.

Art. 8. De introductie van personen, geen lid van een der genootschappen zijnde, wordt opgeteekend in een daartoe bestemd register, vermeldende den naam en de woonplaats van den geïntroduceerde en van het introduceerend lid.

Art. 9. De bepalingen voor de bibliotheken, de aanvulling of inrichting daarvan, worden voor elke afzonderlijke instelling, onafhankelijk van elkander, overeenkomstig hare eigene statuten in stand gehouden, voorzoover zij niet met dit reglement in strijd zijn of daardoor vervallen.

Art. 10. Het oppertoezicht over de bibliotheken wordt opgedragen aan eene commissie, bestaande uit een lid van het bestuur van elke vereeniging, daartoe door de Besturen aangewezen.

Art. 11. De commissie zorgt voor de handhaving dezer bepalingen, beslist op bezwaren of klachten der leden, bepaalt de vergoeding wegens beschadiging of het verlies van boekwerken en neemt kennis van eenig voorstel, dat door een lid van een der genootschappen betreffende de bibliotheken aangeboden wordt, en onderwerpt zoodanig voorstel aan de beslissing van de besturen der vereenigingen.

Art. 12. De commissie geeft aan de besturen der beide instellingen jaarlijks verslag van den staat der bibliotheken en doet de voorstellen, welke zij in het belang dier boekverzamelingen noodig oordeelt.

Art. 13. Op franco-aanvraag kan elk lid kosteloos een exemplaar ontvangen van de catalogussen van beide instellingen.

Art. 14. In de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, zoowel als in de verslagen van het Indisch Genootschap worden de titels vermeld der werken, waarmede de bibliotheken zijn aangevuld.

Art. 15. De Besturen zullen, telkens wanneer zulks noodig is, onderling overeenkomen omtrent de keus van den persoon, belast met het dagelijksch toezigt over de bibliotheken, de afgifte van werken en de verantwoordelijkheid daarvoor onder leiding van de commissie, bedoeld in art. 10. Voor het tegenwoordige wordt daartoe aangewezen de heer J. Boudewijnse, Secretaris-bibliothecaris van het Indisch Genootschap.

De commissie geeft eene instructie aan den bibliothecaris omtrent de handhaving der bepalingen van dit Reglement.

Ter voldoening aan de bepaling van art. 10 van het vastgesteld Reglement wordt, op voorstel van den Voorzitter, onmiddellijk overgegaan tot de aanwijzing van een lid van het Bestuur, dat voor het Instituut deel zal uitmaken der commissie, die met het oppertoezicht over de bibliotheken is belast.

Als zoodanig wordt benoemd de heer Robidé van der Aa, van welke benoeming aan het Bestuur van het Indisch Genootschap kennis zal worden gegeven, met verzoek ook van zijne zijde een lid aan te wijzen om deel van die commissie uit te maken.

De heer Gevers Deynoot vraagt eenige inlichtingen omtrent

den stand van het werk van wijlen professor Millies, die door den Secretaris worden gegeven.

De heer Gevers Deynoot oppert verder het denkbeeld om op nieuw de vragen te herhalen, die in vorige jaargangen van de Bijdragen voorkwamen. De Secretaris zal nagaan in hoever het wenschelijk is die vragen, voor zoover zij niet beantwoord zijn, andermaal ter overweging aan te bevelen.

Niets verder te behandelen zijnde wordt de vergadering gesloten.

126ste BESTUURSVERGADERING.

GEHOUDEN 23 MAART 1870.

Tegenwoordig de heeren Bleeker (Voorzitter), Robidé van der Aa, Bachiene, van Limburg Brouwer, Dumontier, Gevers Deynoot, Hoffmann, Obreen en de Secretaris en adjunct-Secretaris. Professor Kern met kennisgeving afwezig.

De notulen van het verhandelde in de vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter deelt mede dat voor de bibliotheek zijn ingezonden of aangekocht de volgende werken:

Van het Departement van Koloniën.

Koloniaal Verslag.

L. Ch. Kruijff. Handleiding voor het notariaat in N.-I.

P. Jansz. Vervolg op dr. Gericke's Javaansch-Nederduitsch Woordenboek.

Verslag Nijverheids-tentoonstelling 1865 te Batavia.

P. Ch. Simon. Handleiding voor het klein notaris-examen.

S. F. Groen. Beleediging en satisfactie.

Zakboekje voor landhuurders, administrateurs en geëmploijeerden.

Inlandsch Onderwijs. Repliek door Antigraaf.

W. J. L. Schmidt. Over de schijnvrienden van den Javaan.

Eene stem in Indië, ook tot Nederland.

Het ontworpen standbeeld voor J. P. Koen.

Gids voor de feestviering ter gelegenheid van het 250jarig bestaan van Batavia.

J. A. Schuurman. Een woord van ernst en liefde.

Dr. Monod. Raadgevingen betrekkelijk de cholera.

Een kort woord aangaande de werking der comptabiliteitswet op de Buitenbezittingen.

W. de Gelder en B. V. Houthuysen. Handleiding voor de toepassing der ordonnantie op de heffing van het regt van het klein zegel in N.-I.

J. A. Krajenbrink. Nota over de oorzaken der toenemende schaarschte en de hooge prijzen der rijst.

A. Montclar. De l'économie agricole et manufacturière selon la science industrielle.

D. C. de Bruin. Eerste beginselen der aardrijkskunde van N.-I.

J. Rijnenberg. Eerste beginselen der aardrijkskunde van den O.-I. Archipel.

J. H. J. Elberg. Weggejaagd! Bijdrage tot de kennis van het N.-I. legerbestuur.

Mr. M. C. Piepers. De politierol.

Van den heer A. B. Cohen Stuart. Javaansche Almanak voor 1870.

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 4e dl. 4e—6e afl. 5e dl. 1e afl.

Tijdschrift van het Instituut van Ingenieurs 1869—70. 2e afl.

Mededeelingen van wege het Ned. Zendelinggenootschap. 13e dl. 4e stuk.

Akademie der Wissenschaften te Weenen. Jaargang 1870. Afl. 1—5.

Monatsbericht der Kon. Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Dec. 1869.

Bulletin de la Société de géographie. Afl. Januari 1870.

Van den heer W. F. Versteeg. De metalen in Ned. Indië.

Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid. 3e reeks deel XI. 1e en 2e stuk.

Tjahaja Syang. Kartas Chabar Minahassa no. 12.

G. K. Niemann. Bloemlezing uit Maleische geschriften. 1e stuk.

De heer Robidé van der Aa zegt dat hij mededeeling ontvangen heeft van zijne benoeming tot lid van de commissie voor de bibliotheek, en dat hij die benoeming gaarne aanneemt.

De Voorzitter deelt verder mede:

1°. dat door het bestuur van het Indisch Genootschap benoemd is tot lid der commissie voor de bibliotheken, de heer jhr. mr. H. C. van der Wijck;

2°. dat door den Minister van Koloniën, onder dagteekening van 31 Januari jl., aan het Instituut is bericht, dat Zijne Excellentie uitvoering heeft gegeven aan zijn voornemen tot ondersteuning der uitgave door het Instituut van het Repertorium op de koloniale litteratuur door den heer J. C. Hooykaas.

Bij dat schrijven is gevoegd een afschrift van het Koninklijk besluit van 27 Januari 1870, n°. 9, waarbij voor de uitgave van het Repertorium door het Instituut wordt toegestaan eene som van ƒ 1600, te verdeelen over twee jaren, voor de uitgave van bedoeld werk bestemd, waarvoor honderd exemplaren van het werk kosteloos door het Instituut aan het Departement van Koloniën moeten worden geleverd.

De tegemoetkoming der Regeering zal betaalbaar worden gesteld voor de eene helft na de ontvangst van de bedongen exemplaren van de eerste helft van voormeld Repertorium, en de wederhelft nadat het laatste gedeelte van het werk aan het Departement van Koloniën zal zijn afgeleverd.

De Voorzitter zegt dat de heer J. C. Hooykaas op den 12den Maart jl. overleden is. De dood van den schrijver van het werk kan nu verandering brengen in de besluiten vroeger genomen. De vraag is toch, of Mevr. de Wed. Hooykaas bereid is het handschrift aan het Instituut ter publiceering af te staan en zoo ja, of de copie zoover gereed is dat zij voor uitgave geschikt, of door een ander voor uitgaaf gereed te maken is. Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten een schrijven te richten aan Mevr. de Wed. Hooykaas, ten einde omtrent een en ander zekerheid te ontvangen. In geval Mevr. Hooykaas bereid is het handschrift ter publiceering aan het Instituut af te staan, wordt besloten haar uit te noodigen het manuscript aan het Instituut in te zenden, opdat het van zijne zijde gelegenheid hebbe te beoordeelen of het zich met de uitgave mag belasten. Op voorstel van den Voorzitter wordt verder besloten het handschrift,

zoodra het ontvangen is, in handen te stellen van eene commissie, ten einde het Bestuur omtrent den stand van het werk in te lichten en de voorstellen te doen, die zij noodig zal achten. Tot leden dier commissie worden benoemd de heeren Robidé van der Aa, van Limburg Brouwer en de adjunct-Secretaris;

3°. dat door den heer J. Hageman JCzn. op nieuw eene collectie handschriften, aangebracht per het schip *Jupiter*, kapitein Kiewit, aan het Instituut is aangeboden. Evenals ten opzichte der vorige collectie, wordt besloten den heer Hageman den dank van het Bestuur te betuigen voor zijne hoogst belangrijke bijdrage voor de handschriftelijke verzameling des Instituuts en verder ook de nu ontvangen stukken in handen te stellen van den heer Robidé van der Aa, om het Bestuur omtrent die verzameling te adviseeren.

De heer Robidé van der Aa zegt dat hij zich reeds onledig heeft gehouden met de vroeger ontvangen manuscripten, die zeer belangrijk zijn te noemen en voor de geschiedenis van het hoogste gewicht.

De heer van der Aa zal zich beijveren zich spoedig te kwijten van de hem opgedragen taak èn met het oog op het belang der zaak èn met het oog op den hoogen leeftijd van den heer Hageman.

In het schrijven van den heer Hageman, dd. November 1869, waarin de afzending der nu ontvangen collectie per het schip *Jupiter* wordt medegedeeld en verder het uitzicht op de ontvangst van eene derde collectie geopend, wordt door den heer Hageman het verzoek gedaan de Bijdragen per mail te mogen ontvangen, welk verzoek, met het oog op de belangrijke bijdragen door den heer Hageman geleverd, wordt toegestaan. Tevens wordt opgemerkt dat hij na 1865 niet tot betaling van contributie is aangesproken. Ten opzichte van dit laatste punt zal den heer Hageman worden medegedeeld, dat hij binnenkort bericht zal ontvangen waar te Batavia de contributie der in Indië gevestigde leden betaalbaar zal zijn.

De heer Robidé van der Aa zegt dat hij van de heeren Spaan en Valck, die zich onledig houden met de bewerking eener geschiedenis van Bantam, het verzoek heeft ontvangen om inzage te mogen nemen van eenige handschriften van den heer Hageman. Aangezien het nieuwe reglement voor het gebruik der bibliotheek aan het Bestuur de bevoegdheid geeft om ook handschriften ten gebruike af te staan, wordt de heer van der Aa gemachtigd den heeren Spaan en Valck inzage van bedoelde stukken te geven,

op voorwaarde evenwel dat wanneer zij later van den inhoud dier handschriften in druk gebruik maken, zij den naam van den auteur zullen noemen;

4°. eene missive van het centraal bureau voor het congrès international pour le progrès des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales, de medewerking van het Instituut inroepende op het in Augustus te Antwerpen te houden congres.

Het Bestuur besluit, op voorstel van den Voorzitter, het Instituut op het Congres te doen vertegenwoordigen, maar de benoeming van een of meer afgevaardigden tot na de vernieuwing van het Bestuur uit te stellen.

De Secretaris doet thans voorlezing van het op de aanstaande algemeene vergadering namens het Bestuur uit te brengen verslag van den staat en de werkzaamheden van het Instituut in het afgeloopen jaar. Behoudens enkele opmerkingen, in welken zin het verslag zal worden gewijzigd, wordt het door de vergadering gearresteerd.

De Penningmeester brengt ter tafel: 1°. de rekening en verantwoording over 1869 en eene begrooting van ontvangsten en uitgaven voor 1870.

De rekening wordt in handen gesteld van de heeren Gevers Deynoot en Robidé van der Aa, met verzoek het Bestuur daaromtrent te adviseeren.

De begrooting voor 1870 wijst aan eene ontvangst van *f* 5610,57 en eene uitgaaf van *f* 5594,10. Daar de uit Oost-Indië te ontvangen contributies, een cijfer beloopende van *f* 6323, voor memorie staan uitgetrokken, omdat het onzeker is of dit bedrag geheel of gedeeltelijk in 1870 in kas zal vloeien, heeft de Penningmeester tot sluiting der begrooting een post van *f* 1700 onder de ontvangsten opgenomen, voortvloeiende uit verkochte effecten. Het Bestuur keurt deze handelwijze goed en machtigt dus den Penningmeester, ingeval de uit Indië te ontvangen gelden niet spoedig in kas komen en de toestand der kas het vordert, effecten tot genoemd bedrag van *f* 1700 te verkoopen.

Op voorstel van eenige leden wordt besloten de aan het Instituut behoorende Certificaten Nederlandsche Werkelijke Schuld

en Nationale hypotheekbrieven te verwisselen voor Amerikaansche staatsfondsen

De begrooting wordt daarna door de vergadering goedgekeurd en gearresteerd.

De Voorzitter brengt ter tafel een schrijven van den heer der Kinderen, waarin hij eenige mededeelingen doet omtrent de pogingen in Indië in het werk gesteld tot inning der door de Indische leden verschuldigde contributie. Uit die mededeelingen blijkt dat de firma Winsser, de Lange en Co. te Batavia, bereid is de gelden in ontvangst te nemen en die aan het Instituut over te dragen, maar dat zij wenscht dat aan de firma het geld zal worden gezonden, waartoe de leden, voor zoover zij niet te Batavia woonachtig zijn, zich van het overzenden van een postwissel kunnen bedienen. De leden zouden dus per circulaire door het Bestuur tot betaling moeten worden aangeschreven, terwijl de firma Winsser, de Lange en Co. door plaatsing van advertenties in de Indische bladen aan de geregelde voldoening der verschuldigde contributie zou kunnen herinneren.

Het Bestuur, overtuigd dat geen ander middel overblijft om zich de ontvangst der uit Indië te vorderen gelden te verzekeren, besluit het welwillend aanbod der heeren Winsser, de Lange en Co. aan te nemen en de leden per circulaire tot overmaking der verschuldigde gelden aan die firma aan te schrijven.

De Secretaris verzoekt het Bestuur eene beslissing te nemen omtrent het aan den heer van den Berg toe te kennen honorarium voor de bewerking der vertaling van zijn Akademisch proefschrift: Over het contract Al.-Bai' in het Mohammedaansch recht. De Secretaris stelt voor dat honorarium te bepalen op *f* 10 per vel, dus *f* 60. Eenige leden zijn tegen het toekennen van eenig honorarium, omdat het Instituut geacht kan worden den heer van den Berg eene dienst te hebben bewezen en door de opneming der vertaling in de Bijdragen de gelegenheid heeft geopend in ruimer kring van den arbeid des heeren van den Berg kennis te nemen. Anderen wenschen dat het honorarium op een rond cijfer worde bepaald en stellen voor eene som van *f* 50, welk voorstel met meerderheid van stemmen wordt goedgekeurd.

Overgaande tot het opmaken van drietallen, die volgens de bepaling van art. 6 van het reglement der algemeene vergadering

worden aangeboden, voor de vervulling der vacatures in het Bestuur, wordt vastgesteld, dat zal bestaan:

het drietal ter vervanging van den heer dr. P. Bleeker, uit de heeren: J. Millard, A. P. Godon en A D. van der Gon Netscher;

het drietal ter vervanging van den heer mr. C. van Heukelom, uit de heeren: G. K. Niemann, jhr. mr. J. K. W. Quarles van Ufford en mr. E. H. 's Jacob;

het drietal ter vervanging van den heer J. M. Obreen, uit de heeren: A. R. Blommendal, mr. C. J. F. Mirandolle en mr. H. Beth.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten tot lid van het Instituut te benoemen de heer W. van Prehn, te 's Gravenhage.

Niets meer aan de orde zijnde wordt de vergadering gesloten.

BIJDRAGE TER VERKLARING VAN EENIGE UITDRUKKINGEN IN DE WAYANG-VERHALEN PALASARA EN PANDU.

Onder 't lezen der Wayang-verhalen met wier uitgave Prof. T. Roorda de gedrukte Javaansche letterkunde onlangs verrijkt heeft, zijn mij enkele woorden en zegswijzen voorgekomen, die uit het gewoon hedendaagsch taalgebruik moeielijk te verklaren, met behulp van het Sanskrit geheel of gedeeltelijk kunnen opgehelderd worden. Eene bijdrage ter verklaring van diergelijke woorden in de twee eerste verhalen bied ik hier den beoefenaren der Javaansche taal aan. Uitdrukkelijk moet ik te kennen geven dat noch eene beoordeeling der uitgave, noch eene studie over inhoud en vorm der verhalen zelven in mijne bedoeling ligt, want zulks is boven mijne kracht. Gerust kan ik die taak dan ook anderen overlaten, die bevoegd zijn zich op 't gebied van Javaansche taalstudie te laten gelden, eene bevoegdheid die ik mij zelven niet toeken. Zelfs zou het, naar mijne begrippen, eene aanmatiging wezen indien ik de verdiensten van Roorda's uitgave trachtte te roemen, want wie niet in staat is een in alle opzichten gegrond, of althans nauwgezet, oordeel uit te spreken, mag ook niet als lofredenaar optreden. Niettemin neem ik de vrijheid, die elk gewoon lezer heeft, om den uitgever mijnen dank te betuigen voor de nuttige leering die ik ruimschoots uit zijn werk geput heb.

Voor 't gemak van den druk zal ik me hier van de omschrijving der vreemde letterteekens in Romeinsch schrift be-

dienen. Het stelsel dat ik volg zoude voor een leerboek ongeschikt wezen, doch het volgende is ook niet bestemd voor volslagen vreemdelingen in de talen waaruit woorden aangehaald worden. Het stelsel bestaat hierin: dat de Javaansche of Nâgarî-letterteekens met Romeinsche teekens worden weêrgegeven. Aan elk Javaansch teeken, onverschillig of het één of meer klanken vertegenwoordigt, beantwoordt een teeken, eenvoudig of samengesteld, van 't Romeinsch schrift. Zooveel als mij doelmatig toescheen heb ik met de Romeinsche teekens de Romeinsche uitspraak verbonden en niet de Hollandsche, want tusschen Romeinsch schrift en Nederlandsche spelling bestaat geen noodzakelijk verband; het zijn twee gansch verschillende zaken. Daar men verder niet uit liefhebberij, maar uit nood zijne toevlucht neemt tot omschrijving, ten einde namelijk het drukken gemakkelijk te maken, zoo volgt dat men bij voorkeur de eenvoudigste teekens bezigt en zooveel mogelijk accenten enz. vermijden moet. Daarom is aan de Romeinsche *c*, welke door het bezigen der *k* overtollig werd, eene conventioneele waarde, die van de palatale tenuis in 't Sanskrit, gegeven. Evenzoo moet de *j* (welke geen oud Latijnsch teeken is) de palatale media aanduiden, en de anders overtollige *y* den halfklinker van *i*. Voor 't Javaansch heb ik de gebruikelijke omschrijving *tj* en *dj* behouden, dewijl de uitspraak niet geheel met de Sanskr. *c* en *j* overeenkomt. Den halfklinker van *i* heb ik overal met *y* weêrgegeven, en niet alleen in zulke gevallen als madya. De Sanskr. *v* in mijne omschrijving heeft dezelfde uitspraak als de Nederlandsche *w*. Ik herhaal dat mijne wijze van omschrijving enkel dient voor het gemak van den druk.

Na deze voorafspraak zullen we in geregelde orde den tekst van den Palasara en de aanteekeningen er op doorloopen.

Op bl. 3, r. 14, merkt prof. Roorda ter gelegenheid van 't woord badrahirawan te recht op, dat de verklaring door den Dalang gegeven niet de ware is. De uitdrukking kan in 't Sanskr. niet anders wezen dan bhâdrerâvân (d. i. bhâdra + irâvân) „eene regenwolk in de maand Bhâdra of Bhâdrapada."

Dit is namelijk de maand (Aug. Sept.) waarin de lucht in Voorindië in den regel het meest bewolkt is, zoodat de donkerheid er van spreekwoordelijk is, gelijk o. a. uit het volgende versje kan blijken:

nashtacandrârkakiranam nashtatâram na-cen nabhah
na tâm bhadrapadâm manye yatra devo na varshati

„Dat houd ik voor geen Bhadrapadâ (d. i. vollemaansdag in Bhâdra), wanneer de lucht niet van maan- en zonnestralen en van sterren beroofd is, en waarop Jupiter Pluvius niet regent." [1] De vergelijking is geheel ongepast voor het klimaat van Java, doch men heeft de uitdrukking zeker in den overdrachtelijken zin overgenomen zonder de eigenlijke beteekenis in 't oog te houden.

Op dezelfde bl. r. 1 v. o. vertaalt R. de woorden tiwas hing prana met: „ongelukkig van constitutie of behebd met een physisch gebrek." Als we echter uit de woorden ora kĕduga dening ambune hamis habatjing op bl. 6, r. 13, bespeuren welk een gebrek bedoeld wordt, is er geen voldoende reden om prana in eenen anderen zin te nemen dan 't Skr. prâna gewoonlijk heeft, namel. „adem." Ik erken, het is twijfelachtig of de Dalang zelf bij het uitspreken dier woorden prana als „adem" opgevat heeft; want in den Pandu, op bl. 121, 3, wordt het van de Kuntische prinses gezegd dat ze tjidra hing prana heeft. Doch dat kan, hoe men ook vertale, niet passen, daar deze in 't geheel geen tjidra heeft, derhalve ook geen tjidra hing prana. Men vergelijke in den Palasara bl. 58, r. 5 v. o., waar hetzelfde tjidra hing prana voorkomt, doch gevolgd van de toelichtende woorden gandanipun mambĕt harus, botĕn kenging tjinakĕttan kadang kawulawarga, welke geheel en al in den Pandu ontbreken. Kortom, alleen aan verwarring van den Dalang is het toe te schrijven, als van de Kuntî-prinses gezegd

[1] Dit versje kan men vinden in de Various Readings op de Brhat-Sanhitâ van Varâha-mihira, Ch. 26, vs. 14.

wordt tjidra hing prana. Tevens houd ik het voor hoogst waarschijnlijk dat den Dalang de beteekenis „adem" onbekend was, doch het aantal verouderde en dus niet begrepene woorden is in beide Wayang-verhalen vrij groot. — Het behoort verder erkend te worden dat het bedoelde gebrek iets gansch anders is dan de vischlucht welke Satyavatî (de jav. Durgandini) volgens Hindusche mythen aan 't lichaam kleeft, doch de Jav. omwerking in 't algemeen heeft weinig meer dan enkele namen en trekken met de Indische mythe gemeen; ja, het eigenlijk mythisch-symbolisch karakter is geheel en al verdwenen.

Bl. 5, r. 7. De uitdrukking mendaḥ puna, die ook in 't vervolg meermalen voorkomt en met mendah neya synoniem is, herinnert onwillekeurig aan het Sanskr. woord voor „hoeveel te meer!" nam. kimpunaḥ, zoodat men geneigd zou wezen puna voor het sanskr. punaḥ te houden; het eerste bestanddeel mendaḥ zou dan eene overzetting zijn van kim „wat," opgevat als „hoe."

Eene uitvoerige aanteekening is aan de spreekwijze dĕntadĕnti kusumawarshi, op bl. 7, r. 10, gewijd. De zin moet wezen „dat het eenmaal genomen besluit niet meer kan veranderd worden." Hoezeer ik inzie dat voor eene volledige opheldering der spreuk eene uitgebreidere kennis van het gebruik er van vereischt wordt, dan men tot nog toe heeft, wil ik toch eene gissing niet achterhouden. Zooveel is duidelijk: 1. dat de woorden zuiver Sanskrit zijn; 2. dat het eene elliptische uitdrukking, eene geijkte zegswijze is, waarin het verband der rede niet is uitgedrukt, maar aangevuld moet worden door de kennis van een bedoeld en als bekend verondersteld geval of gebruik. De eenvoudigste wijze om die woorden in hun oorspronkelijke uitspraak te herstellen is, ze te lezen: dantâdanti kusumavarshaḥ. Het bijwoordelijke dantâdanti, „tand tegen tand" duidt het hardnekkige van eenen kamp aan, en is als zoodanig in 't Sanskrit bekend, zoodat we volstaan kunnen met naar de woordenboeken te verwijzen. Kusumavarsha is „bloemenregen." Nu komt het in de Indische

heldendichten herhaaldelijk voor, dat de hemelingen, als belangstellende toeschouwers van een hardnekkigen strijd tusschen twee helden, bij de overwinning eenen regen van bloemen uitstorten op den zegevierenden held. De bloemenregen welke vergezeld van eenen zachten wind uit den hemel nederdaalt, is het teeken dat de strijd beslist is. Als één voorbeeld uit de menigte daarvan noemen we dat, hetwelk misschien meer dan eenig ander geschikt was om den oorsprong te worden van een spreekwoord, namelijk den bloemenregen na afloop der geweldige worsteling tusschen Râma en Râvana [1]. De woorden dantâdanti, kusumavarshaḥ, die, zooals gezegd, in geen taalkundig verband staan en enkel dienen om te herinneren aan een bekend feit of eene bekende gewoonte, kunnen derhalve te kennen geven: „na hardnekkigen kamp is de bloemenregen neêrgedaald,” d. i. „nu is de zaak beslist.” Warshi is óf de Krama-vorm van warsha, of het is 't Sanskr. varshî „regenende,” doch in 't laatste geval moet er een andere vorm van de spreuk bestaan hebben, waar het onderwerp van varshî Çakra of Indra, de hemelkoning, is. Het in Winter's Zamenspr. bijgevoegde sariratjakra, Sanskr. çarîracakra, levert, als samenstelling beschouwd, geen dragelijken zin op; çarîricakra echter kan „den kring der levenden” beteekenen. Vat men çarîra en cakra als twee afzonderlijke woorden op, dan vermag ik er evenmin verband in te ontdekken.

Belangrijk in meer dan één opzicht is het op blz. 8 r. 8 v. o. (alsook op blz. 117) voorkomende ngendrawilawilis, van hoofdhaar gezegd. Het lijdt geen twijfel, of endrawila is door mondelinge of schriftelijke overlevering bedorven, en wel uit endranila, Sanskr. indranîla „saffier.” Eene soortgelijke verbastering vinden we terug in den Javaanschen naam der nymph Wilutama, ontstaan uit Tilottamâ, gelijk de naam nog terecht in het Kawi geschreven wordt (Ardjuna-wiwâha,

[1] Râmâyaṇa, VI, 110, 27 (Bombaysche uitg.); vgl. Raghuvança 12, 94.

str. 7, bl. 3). De geheele uitdrukking kan kwalijk iets anders wezen dan eene vertaling van 't Sanskr. indranîlaçyâma, d. i. „den donker(blauw)en tint van den saffier hebbende." Çyâma beteekent in 't algemeen „donkerkleurig," doch inzonderheid past men het toe op eenen donkerblauwen of donkergroenen tint of weêrschijn. Zoo wordt in den Indischen roman Kâdambarî [1] gezegd dat de voetnagels des op zijn troon zittenden konings „door in aanraking te komen met den weêrschijn van den saffieren vloer eenen donkerblauwen tint aannemen": indranîlamaṇikuṭṭimaprabhâsamparkaçyâmâyamânâḥ. Niet slechts een donkerblauwe, doch ook een donkergroene tint wordt er mêe aangeduid; zoo leest men in dezelfde Kâdambarî (bl. 10, r. 2 v. o.) dat eene vogelkooi, hoewel van goudstaafjes vervaardigd, door den daarin zittenden groenen papegaai eenen donkergroenen tint kreeg alsof ze van smaragd gemaakt was: kanakaçalâkânirmitam-apy antargataçukaprabhâçyâmâyamânam marakatamayam-iva panjaram. Vgl. Kâd. 11, 1, vg.; 17, 4; 32, 6 v. o. Dien donkerblauwen gloed van zwarte haren vergeleken de Grieken bij den hyacinth, en het is opmerkelijk dat ook de Hindus ter vergelijking een woord bezigen, hetwelk evenzeer eene plant als eenen edelsteen aanduidt, nam. kuruvinda. Dit woord beteekent vooreerst „cypergras"; vooral is in 't oog te houden dat cypergras ook wordt aangeduid door megha „regenwolk", waarbij de Hindu steeds aan iets donkers (nîla) denkt. Voorts is kuruvinda „zwartzout", en als zoodanig synoniem met nîla (donker, donkerblauw), dat ook „zwart zout" aanduidt [2]. Verder beteekent kuruvinda eene soort edelsteen, en wel volgens een Indischen

---

[1] Bl. 9, r. 7 (Calcuttasche druk van 1862).

[2] Dewijl deze beteekenis in 't Petersb. Wdb. wel aangegeven, doch niet met voorbeelden gestaafd is, maak ik den lezer opmerkzaam dat ze voorkomt in Suçruta, I, 134, 10; II, 259, 6; 336, 16; de bijgevoegde medicinale mineralen maken dat er aan de meening des schrijvers t. a. p. geen twijfel kan overblijven. Ook in de Bṛhat-Sanhitâ 82, 1, is «zwartzout» gemeend.

commentator op 't Daçakumâra-carita (bl. 57, 5, ed. Wilson) den saffier, nîlamaṇi. Er wordt namelijk van den held des stuks gezegd dat zijne lokken de kleur hebben van den kuruvinda, dat hij is: kuruvindasavarṇakuntalaḥ. In eene noot maakt Wilson de aanmerking: "the commentator seems to be at a loss how to explain kuruvinda." Die aanmerking is onbillijk en bezijden de waarheid. De commentator geeft maar te kennen dat men in deze vergelijking moeielijk beslissen kan of bij kuruvinda aan het cypergras of aan den saffier te denken valt, hetgeen eene zeer verstandige weifeling is. Waar het op aankomt is de tint die er meê bedoeld wordt. Nu, die is volgens het Grieksche beeld "hyacinthen", volgens het Hindusche "blauw-groen", volgens Wilson "een strookleurtje" ("a sort of straw colour") hetgeen voor eenen Hindu natuurlijk ongerijmd is [1]. In de woordenboeken wordt de edelsteen kuruvinda met "robijn" vertolkt. Ik houd dat voor eene der beteekenissen, hoewel niet voor de oorspronkelijke; zekerlijk is ze niet de eenigste. Want kuruvinda, naar Tamilsche uitspraak kurundam, is in Europa gekomen als corindon, waaronder zoowel de saffier, als de oostersche topaas en de robijn verstaan worden. [2]

---

[1] Uit de woorden karṇacumbidugdhadhavalasnigdhanîlalocanaḥ t. a. p. in het Daçak. haalt Wilson: «with light (!) blue eyes.» Nu, nila, zoowel van haren als van oogen gezegd, duidt altoos «donker», of, gelijk het volk bij ons zich gewoonlijk uitdrukt: «zwart», aan. Vgl. Weber, Fragm. der Bhagavatî, 2, bl. 306, r. 14 v. o.; 311; vgl. 315. Een bewijs dat Wilson de bedoeling des schrijvers evenzeer misverstaan heeft als de uitlegging door den commentator, is dat hij «light blue eyes» er van maakt. Mogelijk moet dat eene vertaling heeten van snigdha «glanzig», of van dhavala «wit». De vertaling van 't geheel, die Wilson achterwege gelaten heeft, is: «met oogen zóó lang dat ze zachtkens de ooren schenen te raken, wit (in 't wit nam.) als melk, glanzig en donker (in den appel).» De gele huidkleur, aangeduid door 't voorafgaande karṇikâragauraḥ «geelblank als de Kannigara-bloem», is een andere vaste trek in de Indische schoonheidstype; zie de zoo even aangehaalde plaatsen uit de Bhagavatî.

[2] Zie Beudant, Mineralogie, p. 151. In Winslow's Tamil-English Dict. wordt kurundam opgegeven als zijnde «diamond-spaat» en «emery.»

Derhalve het staat vast, dat kuruvinda ook „saffier” beteekent, juist hetgeen de comm. op Daçak. ook leert. Oorspronkelijk kunnen slechts steenen met blauwen of groenen tint met het woord aangeduid zijn, want alleen die tint strookt met de overige beteekenissen des woords. Dat men ook wel eens „robijn” er onder verstaat, is een misbruik, eene vergissing, ontstaan uit de gelijkslachtigheid in mineralogische samenstelling en de overeenkomst in kristalvormen van de corindon genoemde aluminiden, en uit de oude theorie der Indiërs, dat de robijn uit kuruvinda, „zwartzout” zich ontwikkelt; zie Bṛhat-Sanhitâ 82, 1. Genoeg, de verklaring van den Indischen commentator op Daçak. wordt ook door het Javaansche endranilawilis schitterend gerechtvaardigd. Dat wilis denzelfden zin heeft of kan hebben als het Sanskr. çyâma of nîla, blijkt uit de aanteekening op bl. 518 (bijvoegsel op bl. 442), waar Roorda uit een Javaansch handschrift de verklaring meêdeelt van rema mĕmĕk wilis door: rambut kĕtĕl tjĕmĕng. Hieruit zien we dat wilis = tjĕmĕng is, juist in beteekenis dus het Sanskr. çyâma „donkerkleurig.” Ten bewijze hiervan kan ook strekken, dat in den Ardjuna-wiwâha, bl. 8, r. 4. v. o., de Kawi-tekst warna-çyâma heeft, terwijl in de interlineaire vertaling rupa-wilis staat.

In de aant. op bl. 10, r. 9 wordt de titel dewadji door den uitgever met „goddelijke vorst” wedergegeven. De juistheid ten opzichte der javaansche opvatting durf ik niet betwisten, doch de Hindusche woorden op zich zelven vertoonen geenszins den glimp die er aan de aangehaalde Nederlandsche woorden gegeven is. Deva, tegen of van koningen gebezigd, is de vaste term voor Uwe of Zijne Majesteit, wat trouwens veel dichter bij de oorspronkelijke beteekenis des woords staat dan „goddelijk” of „god.” Het toegevoegde dji is, evenals het algemeen-prâkritsche jî, eene verkorting van ajî, Jav. hadji (d. i. adji). Dit woord beteekent zooveel als Heer, en wisselt in Hindusche namen af met den zuiver Sanskr. titel îça; zoo heette een bekende grammaticus uit het begin der vorige eeuw,

een brahmaan, Nâgeça of Nâgojî. Dit jî, ajî is nog heden ten dage in Hindustân zeer gebruikelijk; in 't Mahrattenland is het een titel ongeveer gelijkstaande met het Engelsche Esquire; bekend ook in Europa zijn de namen van Dr. Bhâu Dâjî, van de Bombaysche Parsi's Rustam-jî, Naoro-jî, Kama-jî. [1] In de noordelijke provinciën bezigt men het in verband met andere titels; zoo zegt men bijv. Pandit-jî! d. i. zoo ongeveer: "Zeer Geleerde Heer!" De Sanskr. vorm van 't woord ajî is nog niet gevonden en mogelijk is het niet inheemsch-Indisch. Toch is het zoo goed als zeker dat de Archipeltalen het uit Voorindië gekregen hebben; juist zulke verbindingen als dewadji en hadji-saka, laten hieromtrent noode twijfel toe. Al erken ik vooralsnog de mogelijkheid dat ajî niet op Indischen bodem ontstaan is, waarschijnlijk acht ik zulks niet. De veranderingen die de Sanskr. woorden in de Prâkrit-talen [2] ondergaan, ofschoon in den regel zeer eenvoudig, zijn soms zeer moeilijk na te gaan, en voorts denke men vooral niet dat alle Prâkrit-woorden in het Sanskr., zoover wij dit kennen, terug te vinden zijn, want de tot ons gekomene letterkundige overblijfselen van 't Sanskr., hoe omvangrijk ook, zijn slechts een klein gedeelte dier reusachtige literatuur. Zelfs in de Archipeltalen treft men menige ontwijfelbaar Sanskr. woorden aan, die meestal dan ook in een of ander inlandsch Hindusch woordenboek (Kosha, d. i. Thesaurus) vermeld staan, doch die door niemand nog in de ons bekende letterkunde gevonden zijn. Zoo is er dan ook geen reden om de echtheid van het woord pratjuda, bl. 12, r. 6 v. o., hetwelk zweep beteekenen moet, in twijfel te trekken, ofschoon het tot nog toe niet gevonden is. Roorda heeft, geloof ik, te

[1] Nauwkeuriger bijzondere regels omtrent het gebruik van jî vindt men in Molesworth's Mahratti-Engl. dict. onder jî, vgl. ajî.

[2] Onder Prâkrit verstaat men alle talen die zich uit het Sanskr. of uit zeer na daarmeê verwante tongvallen ontwikkeld hebben, hetzij in ouderen of in nieuweren tijd. Het reeds lang als spreektaal uitgestorvene Pali is evenzeer Prâkrit, als de taal der Zigeuners of het hedendaagsche Hindî, Mahratti, Kashmiersch, Bengaalsch, Panjâbi.

recht daarin eene afleiding van pracud „voortdrijven, voortzweepen" gezien; de vorm pracuda zelf is evenwel niet zuiver, en moet pracoda wezen, overeenkomstig de vervoeging van cud in 't Sanskr., hetwelk namelijk in de duratieve tijden tot stam heeft coda of codaya, niet cuda. Trouwens niets is gewoner dan verwisseling van *u* en *o* in het Javaansch, gelijk overvloedig bekend is. Ter loops zij hier opgemerkt dat hadji, dji niet het eenigste Prâkrit-woord in 't Jav. is. Zonder nog zulke voorbeelden als sukma, kannigara, en dgl. te rekenen die in zuiver Sanskr. sûkshma, karnikâra luiden, vindt men een veel eigenaardiger Prâkrit-vorm in tĕmbaga „roodkoper," Prâkr. tambaka, tambaga, Sanskr. tâmraka. Ook djaga, Krama djagi is niet het Sanskr. jâgar (jâgr), maar Prâkrit; vgl. Hindî jagănâ „waken"; Mahr. jâgâ „wacht." Voorts is djodo Prâkrit; vgl. Hindî jodâ en jorû. Over 't geheel is het aantal zulker Prâk. woorden echter zeer gering.

Op bl. 13, r. 10 komt de naam van Çiva's verblijf voor, nam. djonggring-slaka; ook op bl. 104, regel 2 v. o. met de variant sĕlaka, gelijk ook in Gericke's woordenboek opgegeven wordt. Het eerste gedeelte van den naam is mij duister, doch vermits sĕlaka „zilver" is, mogen we veilig aannemen dat de Javaansche uitdrukking eene vertaling is van rajatâdri „zilverberg" of rajataprastha „zilverplateau," zooals de met eeuwige sneeuw bedekte Kailâsa, Çiva's Olympus, genoemd wordt. Dat het ongepast was eene benaming voor een der toppen van den Himâlaya, den sneeuwberg, op eenen berg van Java over te brengen, konden de Javanen kwalijk bevroeden.

Van de verschillende soorten van askese, vermeld op bl. 15, is er op zijn minst één, waarvan de Dalang eene geheel uit de lucht gegrepene verklaring geeft, nam. van lĕmbu anggaheng, r. 12, vgg. De uitdrukking „loeiende os" is op zich zelf duidelijk genoeg. Het is namelijk één van de manieren waarop de Çivaietische asketen of monniken, vooral diegenen,

welke Pâçupata's, d. i. „vereerders van Çiva als Paçupati" geheeten worden, hunne ecstase toonen. Het bulken als een os dient tot verheerlijking van Çiva's stier Nandi en tevens van Çiva, als voerende een stier in zijn vaan. Ik deel hier eene plaats meê uit de Sarvadarçanasangraha, waarin bij gelegenheid van de behandeling der Pâçupataleer dit bulken aldus omschreven wordt: „Bulken heet het heilige, op het loeien van eenen stier gelijkende geluid, hetwelk met behulp van 't verhemelte en de tong wordt voortgebracht." [1] Deze uiting van Çivaietische monniken-askese is klaarblijkelijk met lĕmbu anggahang bedoeld.

Bl. 24, r. 2 v. o. Het woord tjungkub wordt door den uitgever hier opgevat als een „onder dak" in 't algemeen. Ik waag echter de vraag te opperen, of het niet, meer overeenkomstig de in Gericke's woordenboek vermelde beteekenis „tombe," zou kunnen uitdrukken: „een onderaardsche verblijf." Althans in de Hindusche vertellingen en romans is het iets zeer gewoons dat aan prinsessen, om de eene of andere reden, zulk eene onderaardsche woning, bhûmigṛha tot verblijf wordt aangewezen. Herhaalde malen treft men het aan in den Kathâsaritsâgara. [2] Nu en dan is zoo'n verblijf ook wel voor andere doeleinden bestemd; bijv. in genoemde verzameling van vertelsels (Tar. 49) laat iemand ten gerieve van zijne dochter en zijn schoonzoon zulk een gebouw maken. — Dat het woord tjungkub volgens Wilkens woordenboek als Tĕmbung-Dusun ook „huis" beteekent, laat zich zóó verklaren dat het niet volmaakt „huis" is, maar ons „krot," hetwelk op dergelijke wijze uit krocht, eene verbastering van crypta = tombe, ontstaan is. Ook in 't Sanskr wordt zulk een bhûmigṛha wel eens bila „hol, krocht" genoemd. [3]

---

[1] Hudukkâro nâma jihvâtâlusamyogân nishpâdyamânah punyo vṛshanâdasadṛço nâdah; Sarvadarç, bl. 78.

[2] Bijv. in Taranga 29; in 39; 40; 42; 49; waar men tevens verscheidene synoniemen van bhûmigṛha vinden kan.

[3] Dewijl deze beteekenis van bila (in alle woordenboeken, met uitzon-

De aanteekening op bl. 49, r. 8 v. o. behandelt het woord hilahila. Dit is waarschijnlijk het Sanskr. helâ, hetwelk beteekent „onbesuisdheid, woestheid, driftige beweging;” voorts „minachting voor iets”; verder „wild stoeien, en in 't algemeen stoeien.” Het sluit den zin zoowel van het Engelsche rash als van het etymologisch identische Nederlandsche rasch in zich [1] Het werkwoord waarbij het behoort is (in den 3 pers enk. Teg. T.) helate of hedate. Het is derhalve begrijpelijk dat het zoogenaamde Kawi-woord hila (de echte Kawi-vorm moet helâ geweest zijn) hetzelfde is als rĕngu „drift,” en als hewa „tegenzin,” wat zich heel licht uit het begrip van „minachting” kan ontwikkeld hebben. Hoe het daarentegen aan den zin van pisah komt, is mij een raadsel; evenmin weet ik te verklaren hoe het, volgens Gericke's woordenboek in den zin van „een oud gebruik” is overgegaan, welke in de hoofdzaak met eene andere omschrijving door sangkĕr en walĕr overeenstemt. Dat hilahila werkelijk den door Gericke aangegeven zin hier en daar hebben kan, blijkt, dunkt mij, uit den Brata-Yuda (8, 18), waar gezegd wordt wat de hilahila des waren ridders [2] is; dat is dus „de voorvaderlijke wet,” of zooals Cohen Stuart zich uitdrukt „de dure plicht.” Wat nu onze plaats van het Wayang-verhaal aangaat, alsook bl. 154, 8, zoude ik als vertaling voorstellen: „het zou groote roekeloosheid

---

dering van 't Petersburgsche, verkeerdelijk vila gespeld) nergens opgegeven staat, verwijs ik op eene plaats waar het in dezen zin voorkomt, nam. Daçakumâra, bl. 128, r. 14.

[1] In den zin van „drift” komt het o. a. voor in de Kâdambarî, bl. 15, r. 10; bijwoordelijk, in den instrumentalis, als „driftig, schielijk.” Pancatantra 120, 1 v o.; als „met een ruk, met vaart” 106, 1; als „fluks, in allerijl” Râjatarangini 5,84; als „woest, wild” Ratnâvali 17, 11.

[2] Ter loops zij aangestipt dat de vertaling van Kshatriya in Europeesche boeken door „krijgsman” verkeerd is; $\frac{9}{10}$ van de krijgslieden, Sanskr. yodhâh, waren en zijn geen Kshatriyas; onder het voetvolk waren slechts bij uitzondering Kshatriyas. Kortom de Kshatriyas of Râjanya's zijn wat men in de middeleeuwen Ridders, bij de Iraniërs Rathaeshta's „wagenstrijders” noemde.

van mij wezen, indien ik enz.," hetgeen in de hoofdzaak strookt met Prof. Roorda's omschrijving: "het zou een erge zonde zijn." Op bl. 160, r. 1 v. o. heeft hilahila, als ik de woorden niet misversta, den zin van "lichtvaardige minachting van het heerschend gebruik," korter gezegd: het tegendeel van âcâra of dharma. Op bl. 127, 4 schijnt mij hilahila udjaring wong kuna toe den zin te hebben van "minachting voor de woorden der Ouden," geheel in overeenstemming met eene zeer gewone, bovenvermelde, beteekenis van helâ in 't Sanskr. — Hoeveel duisters er nog overblijve, zooveel zullen we wel mogen aannemen dat helâ overgenomen werd in zijne onderscheiden beteekenissen. Later kunnen daaruit op Java zich weêr andere verder ontwikkeld hebben, doch deze zijn voor een deel zoo vreemd, dat ik eerder aan eene verwarring tusschen het Sanskr. helâ en een Polynesisch ila, dat in 't Bataksch "schande" beteekent, zou gelooven. Vgl. van der Tuuk, Bataksch woordenboek, onder ila.

De oorsprong van den naam Hastina, zooals die op bl. 52 r. 7 v. o. aangeduid wordt, laat wel eene verklaring toe, dunkt mij, mits men rogol in den letterlijken zin van "neêrdruppelen, neêrvallen" opvatte en de vrijheid hebbe om trĕsna als in alle opzichten synoniem met kama te beschouwen. Gelijk welbekend, vloeit er in den bronsttijd der mannelijke olifanten een vocht uit de slapen, hetwelk men in 't Sanskr. gemeenlijk mada of dâna noemt. Als men nu vergelijkt wat er op bl. 38, r. 1, verhaald wordt, dan is het verklaarbaar, waarom en in welk opzicht Palasara zich zelven bij eenen bronstigen olifant vergelijkt, en daarom den door hem gestichten rijkszetel Olifantsstad te noemen goedvindt.

De uitdrukking anikĕl warti, bl. 64, r. 3 v. o., weet ik niet volledig op te helderen, doch vermits het = njĕmbah is, moet warti (wĕrti) hier aan 't Sanskr. vṛtti beantwoorden, en wel in den zin van "ordentelijk gedrag."

De naam van den berg waarvan Palasara afkomstig is, nam.

sĕpta-rĕngga is, gelijk reeds Cohen Stuart in zijne voortreffelijke inleiding op den Brata-Yuda [1] heeft aangetoond, eene verbastering. In Nâgarî-schrift zijn de teekens voor çṛ en ṛ somwijlen zeer licht met elkaar te verwarren. Het gevoelen derhalve van Rangga-Warsita (door Roorda op bl. 517 vermeld), als ware sĕpta-rĕngga eene verbastering van saptarga, is eene dwaling, doch niettemin van eenig gewicht. Want die meening zal vermoedelijk toch wel eenigen grond hebben; we veronderstellen dat dezelfde berg nu eens sĕptarĕngga, dan eens saptarga genoemd wordt. Daaruit volgt nogtans geenszins dat rĕngga (Sanskr. çṛnga) etymologisch gelijk is aan arga; alleen dat het een synoniem is. Inderdaad houd ik arga voor eene omzetting van het Sanskr. agra „spits," dat in beteekenis overeenkomt met çṛnga „spits, bergtop," maar etymologisch er niets mede gemeen heeft. Wat toch zou het Jav. arga „berg" anders kunnen wezen dan het Sanskr. agra? Eene nog grootere omzetting vindt men in 't Jav. bradja = Sanskr. vajra „bliksemflits, donderhamer, schicht." In Gerike's woordenboek wordt bradja vertolkt met „wapen" in 't algemeen, en zoo komt het ook voor in den Pandu, bl. 125, r. 12, doch eigenlijk moet het „een wapen," d. i. een soort van wapen geweest zijn. De juistere vorm badjra wordt ook opgegeven. De slagorde bradja-tiksna heet in Manu's wetboek [2] eenvoudig vajra. Het verdient opmerking dat onder de erg verbasterde namen door Rangga-Warsita t. a. pl. opgegeven, Sakri voorkomt. Reeds de heer Cohen Stuart heeft aangetoond (zie 't Reg. op den Brata-Yuda) dat de Sanskr. vorm Çakti is; ik wilde hier slechts bijvoegen dat zulk eene verbastering kwalijk anders te verklaren is dan uit het Nâgarî of uit een of anderen vorm van oud Javaansch schrift die meer dan 't hedendaagsche op Nâgarî lijkt, want tusschen *kr* en *kt* is er in Nâgarî handschrift weinig onderscheid.

---

[1] Vgl. vooral zijn Register onder sĕptâ-rĕnggâ.

[2] VII, 191.

Onder de woorden dië in 't Javaansch schier onkenbaar geworden zijn behoort de uitdrukking katalika, op bl. 80, r. 1 v. o., alsmede op bl. 98, r. 8 en 144, r. 7. Dit houd ik voor het Sanskr. kâkatâlîyam „geheel onverwachts, plotseling, eensklaps.” Aangaande den oorsprong en het gebruik dezer sierlijke uitdrukking geeft het woordenboek van Böhtlingk en Roth de noodige opheldering, zoodat ik daarnaar, onder kâkatâlîya, verwijs. De aanleiding tot het ontstaan van katalika kan daarin gelegen zijn, dat de Javanen het met nalika „tijdpunt” in verband wilden brengen; nalika zelf is het Sanskr. nâlikâ, hetwelk niet zoo ten ruwe „oogenblik, poos” is, maar zeer bepaaldelijk een half uur van 24 minuten. Er zijn echter andere woorden in het Sanskr., zooals muhûrta, kshana, enz., die nu eens een uur van 48 minuten, dan weder onbepaald „een oogenblik” aanduiden. Zoo ook naar ons spraakgebruik „te dezer ure”, „op dezen stond”, „aanstonds.”

Op bl. 106, r. 5 komen de woorden hong pinangka sĕbda dewane dewa Bhatâra voor. Deze formule dient hier om eene „eerbiedige begroeting” uit te drukken, volgens de opmerking van Roorda; het zal oorspronkelijk zoowel een groet als eene aanroeping geweest zijn. Want ong is de uitspraak van om (naar andere spelling om) in oostelijk Voorindië, en ook in de Archipeltalen is dezelfde uitspraak van den Anusvâra [1] ingevoerd. Een ander voorbeeld van deze gewestelijke uitspraak van den Anusvâra en tevens van verschil in spelling treft men aan in siddhĕm (sanskr. siddham) en siddhĕng (sanskr. siddham), hetwelk in Bengalen, alsmede in 't Pâli, als siddhang klinkt. [2] Het op hong volgende pinangka, klaarblijkelijk een Jav. passiefvorm, is mogelijk = pinongka; sĕbda is bekend; dewane dewa is eene vertolking van devânâm devah „der goden god,” z. v. a. mahâdeva,

[1] De ware uitspraak van den echten Anusvâra is die der Fransche n in bon, quand, en dgl.

[2] Vgl. Cohen Stuart, Krit. aant. op den Brata-Yuda, aanhef; alsmede Friederich, voorl. verslag van het eiland Bali, bl. 25.

de bekende bijnaam van Bhatâra, alias îçvara, „de Heer," waarmeê door Çivaieten natuurlijk Çiva bedoeld wordt. De gansche formule zoude kunnen meenen: „Om dient als aanroeping (of begroeting) van den god der goden, van den Heere;" heel bevredigend is deze gissing echter niet.

Bij bl. 110, r. 8, aant., lezen we dat ngrĕngga volgens W. Wdb. „ook iemand eer bewijzen, zooals een gast, door hem luisterrijk te ontvangen" beteekent. In dit geval is rĕngga eene nasale uitspraak van Sanskr. argha „eerbewijs aan een gast." Hetzelfde argha heeft ook den zin van „waarde, prijs" en is, zonder nasaal invoegsel, het bekende Jav. rĕga. Het verschijnsel dat het Sanskr. argha in 't Javaansch in rĕga en rĕngga is overgegaan, verdient wel eene enkele opmerking, te meer daar, zoover ik weet, dit punt nog nooit ter sprake is gebracht. Bij het overnemen van Sanskr. woorden in 't Javaansch is de klemtoon van 't Sanskr. in den regel behouden, voor zooverre de Polynesische accentuatie zulks toeliet. Dat wil zeggen: „woorden die in 't Sanskr. den klemtoon op de laatste hebben behouden dien in het Javaansch; hetzelfde geldt van de woorden met geaccentueerde voorlaatste lettergreep; doch valt de klemtoon in 't Sanskr. op de derde, vierde, enz. van achteren, dan verspringt het in 't Jav. op de voorlaatste. Verder valt op te merken: dat eene *a* of *á*, staande in de lettergreep die onmiddellijk de geaccentueerde voorafgaat, de neiging heeft om in ĕ over te gaan, vooral in 't Javaansch. Het Sanskr. arghá heeft den klemtoon op de laatste, en wordt dus in 't Jav.: rĕga. Uit daṇḍá, pakshí, mattá, bhaktí, agní wordt dĕṇḍa, pĕksi, mĕta, békti, gĕni; uit sindhurâjá wordt sindurĕdja. Uitzonderingen komen zeker voor; bijv. çatá is in 't Javaansch sata; çákti is sĕkti geworden. Doch er is in 't Sanskr. zoo'n aanmerkelijk verschil in de accentuatie van één en 't zelfde woord in verschillende tijdperken, en er zijn zooveel gevallen waarin de Indische autoriteiten met elkaar en met de accentuatie der Veda-handschriften in tegenspraak zijn, dat men in de meeste gevallen geen uitzonderingen moet

zien, maar slechts een gewestelijk of tijdelijk verschil van uitspraak. Inzonderheid bij zekere klassen van woorden, zooals die op ti en tra, is het taalgebruik zóó weifelend, dat het ons niet bevreemden mag diezelfde onvastheid in de Archipel-talen terug te vinden; ja, die onvastheid pleit er juist voor dat men de Sanskr. accentuatie van dergelijke woorden getrouw heeft overgenomen. Zeer leerrijk ten opzichte der behandeling van den Sanskr. klemtoon is het Bataksch, dank zij den nauwkeurigen opgaven van Dr. v. d. Tuuk. In zijne Tobasche Spraakkunst, § 19, zien we dat het woord debatá in het Tobasch den klemtoon op de laatste lettergreep heeft, in 't Mandailingsch daarentegen heeft dibáta dien op de voorlaatste. Uit een ander door v. d. Tuuk aangehaald voorbeeld: sukkurá = Sanskr. çukrá blijkt wel degelijk dat de Sanskr. klemtoon in acht wordt genomen [1]. Nu komt het mij voor, dat debatá niet het Sanskr. devátâ is, dewijl dit den klemtoon op de voorlaatste heeft, maar het Sanskr. daivatá, hetwelk trouwens denzelfden zin heeft. Aan het Sanskr. devátâ beantwoordt het Mand. dibáta. De Sanskr. *ai* gaat regelmatig in *e* over, en de overgang van Sanskr. *e* in *i* is analoog aan dien van *o* in *u*, in soma = Bataksch suma [2]; in 't Jav. is die overgang bijkans de regelmatige te noemen. Aangezien het hier niet de plaats is verder over dit punt uit te weiden, zoo wil ik hier slechts bijvoegen dat de zoo straks beweerde gelijkstelling van 't Jav. arga met het Sanskr. ágra des te waarschijnlijker is, omdat beide woorden in klemtoon overeenkomen. En hiermede stappen we van den Palasara af om over te gaan tot een nasprokkeling op den Pandu.

Bij bl. 117, 2, teekent Roorda aan, dat warudju zoowel

---

[1] Het andere voorbeeld suttorá schijnt eene uitzondering, want het Sanskr. sûtra wordt alleen als paroxytonon opgegeven, en hiermede strookt dan ook het Jav. sutra; desniettemin houd ik het voor mogelijk dat de Bataks sûtrá hebben hooren uitspreken; vgl. het bovengezegde omtrent het aanhechtsel tra.

[2] Tobasche Spraakkunst, bl. 68, Aanm. 3.

"jongere" als "jongste (broeder)" aanduidt. Daaruit volgt dat warudju ontstaan is uit het Sanskr. avaraja, hetwelk insgelijks "later geboren, jonger," en "'t laatste geboren, jongste" beide aanduidt. De slot-*u* instede van 't Sanskr. *a* is opmerkelijk. Bijaldien het Jav. damu "door een roer blazen" het sanskr. dhama (ti) is, waarvan ik niet zeker ben, zouden we een ander voorbeeld van denzelfden overgang hebben; vgl. Pâli nâlindhama "goudsmid", eig. "roerblazer". Evenwel, daar het woord zoogenaamd kawi is, hebben we misschien er niets achter te zoeken dan eene louter uit onwetendheid geboren Dalangs-uitspraak voor waradja.

Op dezelfde bladzijde, r. 12, staat de uitdrukking mitjis wutah van "haarlokken die om de slapen en het voorhoofd als ringetjes gebogen zijn." Pitjis zal hier wel eene overzetting wezen van het Sanskr. kaparda, hetwelk de als kleine munt gebezigde cowry (cypraea moneta) beteekent en tevens krulletjes aan de slapen:

Het woord sukĕrta op bl. 123, r. 9 en 13, heeft volgens Roorda's juiste opmerking, niet den zin van 't Sanskr. sukṛta. Het heeft hiermede trouwens niets te maken, daar dit Jav. sukĕrta ontstaan is uit svîkṛta "toegeeigend, bemachtigd, bezeten," met al de schakeeringen van beteekenis welke de Nederlandsche woorden toelaten. In kasukĕrtan is de werkwoordelijke vorm (Verl. Lijd. Deelw.) dubbel uitgedrukt. Behoudens het grammatisch verschil, wordt Sanskr. sukĕrta te recht omschreven door sikara, want dit is een substantief van denzelfden stam als waarvan svîkṛta, het Verl. Lijd. Deelw., gevormd is; het is het Sanskr. svîkâra "toeeigening, bemachtiging." De zin van "kwaad doen, mishandelen," dien sikara volgens Gericke's woordenboek heeft, zal zich juist ontwikkeld hebben uit dien van bezeten zijn door Bhûta's. In ons Wayang-verhaal is er van eigenlijk "kwaad doen, mishandelen" geen sprake; de prinses staat slechts onder den boozen invloed der Bhûta's. Wat den overgang van svîkâra in sikara betreft, daarmede vergelijke men o. a. dipa "olifant"

uit dvipa; seta uit çveta. De uitspraak van svî als su schijnt eerder eene eigenaardigheid van Oostelijk Hindustân dan van Java te zijn; het Sanskr. dvitvam bijv. luidt naar de plompe uitspraak der oostelijke brahmanen dutvam.

Onder de verschillende manieren van askese, die op bl. 126, 8, vermeld worden, komt ngluwat, volgens Wilkens: „in een kuil zitten om tapa te doen” overeen met de telkens in de Indische mythologie wederkeerende beschrijving van Zieners die „in een mierenhoop gezakt, tapas uitoefenen.” [1] Omtrent ambĕsmi vermoed ik dat het eene vertolking is van 't Sanskr. tap „gloeien” en tevens „askese uitoefenen.” Wat ambanaspati aangaat, wil ik gaarne aannemen dat het ook „op zijn hoofd staan” beteekenen kan, doch zulk eene soort van askese bestaat niet, althans niet bij de Indische Ṛshis. Daarentegen is het wel een vast vereischte dat de askeet onbewegelijk zij als een boomstam of paal; vermits banaspati, naar de slechte uitspraak van Oostelijk Hindustân, het Sanskr. vanaspati „boom” is, zal ambanaspaṭi wel wezen „zich onbewegelijk houden, vastgeworteld staan als een boom.”

Bl. 144, 6. De zegswijze purwaduksina wordt door den uitgever, in overeenstemming met Gericke's woordenboek verklaard met „wiwittan lan wĕkassan,” hetgeen gewisselijk op Javaansche autoriteit steunt. Maar hoe is dan de *i* in duksina te verklaren? Het is waar, in de aanteekening wordt duksana geschreven, doch zulks heldert de zaak nog geenszins op. In den tekst leest men: ḍawaḥ siṭi gletak, botĕn hengĕt hing purwaduksina. Gaat men enkel op deze plaats af, dan zoude men eerder denken dat de zegswijze nagenoeg overeenkomt met onze Nederlandsche uitdrukking: „hij was buiten Westen,” of met het plattere: „hij wist van Teeuwis noch Meeuwis.” De eenvoudigste opvatting van den term schijnt mij toe, de twee Sanskr. woorden pûrva „oost” en dakshiṇa „zuid” er in te zien; botĕn hengĕt hing purwaduksina zou dan

[1] Zie bijv. de Çakuntalâ, str. 170 (uitg. Böhtlingk) of bl. 170 (Calcutta'sche uitg. van 1864.)

wezen: „niet bewust van wat oost en wat zuid was,” zoo ongeveer beantwoordende aan ons „buiten westen.” Hoe het zij, de *i* en duksina vereischt verklaring.

In het voorbijgaan veroorloof ik mij op den oorsprong van een paar Javaansche woorden uit het Sanskr. te wijzen. Ten eerste van 't welbekende sangsaya (o. a. op bl. 152, r. 8 v. o.) = saya. Het eerste is het Sanskr. samçaya, het laatste het niet samengestelde çaya; beide beteekenen, „opeenhooping, toename.” De uitspraak van den Anusvâra (ṃ) als ng, is die van Bengalen en Oostelijk Hindustân (niet Dekkhan.) Het is, mijns inziens, niet van belang ontbloot op deze overeenkomst de aandacht te vestigen, omdat ze, bij het gemis aan volledige gegevens, strekken kan om eenigermate te bepalen uit welke gedeelten van Indië de meeste, of althans de invloedrijkste landverhuizers of uitgewekenen op Java gekomen zijn.

Een ander Sanskr. woord is te herkennen, ofschoon niet zoo terstond, in 't zoogenaamde Kawi-woord palastra „dood,” op bl. 154, r. 7 v. o. Het is eene Javaansche, en zeker niet eigenlijk Kawische, verbastering van paratra „in de andere wereld.”

Van meer belang dan de afkomst van een paar in hun gebruik welbekende woorden aan te toonen, is het, na te gaan aan welk Sanskr. woord het op bl. 157, 13 voorkomende sambewara zijn oorsprong ontleent. We moeten voor oogen houden dat in 't Jav. (overeenkomstig oostelijk-Indische manier) in den regel mb staat, waar de zuivere uitspraak van 't Sanskr. ṃv (d. i. Anusvâra benevens onzen *w*-klank) vereischt. Dus is bijv. sayambara = Sanskr. svayaṃvara; priyĕmbada = priyaṃvada, enz. De *e* is hier, gelijk zoo dikwijls, uit ya ontstaan; wara moet samengetrokken zijn uit wahara, even als bij Sadewa uit Sahadewa. Kortom, sambewara is het Sanskr. saṃvyavahâra „verkeer, handelsverkeer” (zie o. a. Manu's wetboek VIII, 131.) De geheele uitdrukking bakul-sambewara zal derhalve wel hetzelfde bedoelen als ons „marskramer,” 't Engelsche „peddlar,” en dat blijkt ook de meening van den heer Rhemrev geweest te zijn. — Een ander

voorbeeld dat Sanskr. vya in 't Jav. in be overgaat, levert het woord beya "onkosten;" dit is oostelijk-Indische of Javaansche uitspraak van 't Sanskr. vyaya "uitgaven, onkosten."

In de aanteekening op bl. 160, 6 stelt prof. Roorda de vraag of kumbhalâ de naam zou kunnen wezen van "eene bloem die tot sieraad op het hoofd gedragen werd?" Daarop kan ik, wel is waar, geen bevredigend antwoord geven, doch dat genoemde plant op de eene of andere wijze eene symbolische beteekenis moet gehad hebben, blijkt uit de omstandigheid dat de kumbhalâ in 't Sanskr. ook heet muṇḍitikâ, en in nieuwere Indische tongvallen muṇḍîrî en dgl. Nu is muṇḍitikâ een verkleinwoord van muṇḍita, en dit in vorm een Verl. Lijd. Deelw. of eene afleiding uit een naamwoord, op de wijze van pushpita "gebloemd," van pushpa "bloem." Hoe men het ook opvatte, het grondwoord is altoos muṇḍa "kruin" of "geschoren kruin." Brengt men dit muṇḍita over in den overeenkomstigen Jav. grammatischen vorm, dan wordt het kapuṇḍi, om een bestaand woord te nemen. Uit het hier gezegde mogen we het besluit trekken dat met radja-kumbala hier inderdaad de muṇḍitikâ gemeend is, en tevens dat muṇḍi de voor 't Javaansch taalgevoel hinderlijke grondvorm is, welken men op den leest der inheemsche woorden schoeide en in 't passief in puṇḍi liet overgaan. (Vgl. v. d. Tuuk, Tobasche spraakkunst, bl. 67 en bl. 99). Welke Sanskr. vorm nu ten grondslag ligt, is niet zoo licht uit te maken; vermoedelijk is muṇḍi, dewijl het evenzeer Ngoko als Krama is, opgevangen uit muṇḍi-ta. De wijze waarop Sanskr. woorden in de Archipeltalen overgenomen worden, is verre van gelijkvormig te zijn, en ofschoon dit onderwerp nog een nauwkeuriger en grondiger onderzoek vereischt, mag men toch gerust beweren dat het zeker niet volkomen juist is, zulke Jav. woorden als bijv. mangĕrti of mangarti "begrijpen" eenvoudig terug te brengen tot Sanskr. artha. Dit heeft klemtoon op de voorlaatste en geeft, regelmatig, ook in 't Javaansch: arta, "geld, goed." Nu zoude arti als Kramavorm van arta op zich zelf

beschouwd wel mogelijk zijn, maar vooreerst is het niet alleen Krama, maar ook Ngoko, en ĕrti uit ártha te laten ontspringen, schijnt mij zeer bedenkelijk toe. Evenmin zoude ik durven denken aan árthya „verstandig," want ten eerste is mij een oudere vorm artya voor 't Jav. onbekend, en ten andere komt het accent niet overeen. Daarom gis ik dat arti opgevangen of geabstraheerd is uit arthi-ta, in den zin genomen van 't samengestelde samarthi-ta „gehouden voor, begrepen." Wanneer we bespeuren dat ook in 't Maleisch, waar van geen Kramavorm sprake is, ook zulk een *i* voorkomt, o. a. in de woorden waarvan tjuri de grondvorm is, en tevens dat in 't Bataksch surisuriyan „gestolen goederen" beteekent, dan mogen wij het aannemelijk achten, dat uit cori-ta „gestolen" en zelfstandig „gestolen goed," het Mal. tjuri, Bat. suri ontstaan is; in surisuriyan is de Sanskr. uitgang ta, of liever het meervoud tâni, vervangen door het Polynesische an. In de meeste gevallen verschilt de werkwoordelijke stam in 't Sanskr. niet van den naamwoordelijken, behalve in zoover de slotklinker anders is, en nademaal in 't Jav. eene *i* in Krama eenvoudig eene oorspronkelijke *a* vervangt, zou men nog kunnen meenen dat in sommige gevallen zoo'n Kramavorm in 't Ngoko en zelfs in verwante talen ingedrongen kon wezen, doch men kan bezwaarlijk in dat gevoelen volharden als het gelukt woorden te vinden, waar de werkwoordelijke stam zich ook anderszins van den naamwoordelijken onderscheidt. Zulk een woord komt inderdaad voor, en wel op bl. 165, r. 6 v. o. nam. pasanggiri. Dit is een Javaansch substantief, gevormd van 't Sanskr. werkwoord saṃgira (met den uitgang des 3den persoons in den Teg. Tijd: saṃgirate) „met eene gelofte of belofte zich tot iets verbinden." [1] Dewijl het substantief in 't Sanskr. saṃgara luidt, is het klaar dat sanggiri niet hieruit, maar uit den werkwoordelijken stam ontstaan is; alleen de slot-*i* is Krama. Het Sanskr. saṃgara komt, zoover mij bekend is, in

[1] Zie bijv. Daçakum. 78, 13, waar samagirat guo eene druk- of schrijffout is voor samagirata guo.

't Jav. niet voor, want als in Gericke's woordenboek het Jav. sĕnggara hieruit afgeleid wordt, dan berust dit op misvatting; het Jav. sĕnggara heeft met Sanskr. saṃgara niets gemeen; het is eene verbastering van srĕnggara, hetwelk voorkomt in den baron Sakender (zie Cohen Stuart, s. v.) Hier zij bijgevoegd dat sĕnggara, srĕnggara het Sanskr. çṛngâra „'t dartelen, vooral van minnaars" is. Het wreede spel van den tijger of leeuw met zijn prooi heet ook çârdûlavikrîḍita „des tijgers spel," inzonderheid bekend als de naam van een ook in Kawi geliefkoosd metrum [1].

Op bl. 189, r. 13 komt pratjeka voor, en wel in den zin „slimheid" of „vindingrijkheid." Het is een afleiding met het Javaansche voorvoegsel pra van het Sanskr. cheka „slim." Onder cheka verstaat men in 't Sanskr. ook „iets kunstigs," en vooral eene kunstige soort van alliteratie, of ook wel van logogriefen (chekokṭi.) Dezen zin vindt men ook in 't Jav. pratjeka terug (zie supplement op Gericke's woordenboek onder 't woord.)

Hiermede besluit ik mijne nasprokkelingen op de beide eerste Wayang-verhalen. De volgende stukken, de lotgevallen van Raden Pandji, wijken in stijl, taal en tijd van bewerking zoo geheel van de Wayangs „uit den ouden tijd" af, dat ze voor mijn doel een te schralen oogst opleverden. Dat doel was eene proeve te geven, welk nut de studie der Oudindische letterkunde en die der Javaansche wederkeerig uit elkander trekken kunnen. Het algemeener-worden dezer overtuiging kan den bloei van beide studiën niet anders dan bevorderlijk zijn.

Leiden, Mei 1869. H. Kern.

[1] Zie den Wrtta-santjaya, bl. 20, uitgegeven door den heer Friederich in Verh. Batav. gen. van kunsten en wet. XXII. Ook de eerste zang van den Ardjuna-Wiwâha is in deze maat.

VERVOLG OP DE

MALEISCHE SPREEKWOORDEN

BENEVENS EENIGE

MALEISCHE RAADSELS EN KINDERSPELEN

VERZAMELD DOOR

H. C. KLINKERT.

Het gunstig onthaal, mijne eerste verzameling van Maleische spreekwoorden te beurt gevallen, deed mij besluiten eene tweede daaraan toe te voegen. Hoewel deze niet zoo groot is, geloof ik toch, dat ze niet minder welkom zal zijn.

Daar in de eerste verzameling wel een paar nommers zijn ingeslopen, die beter waren achterwege gelaten of eenigzins veranderd of beter verklaard teruggegeven, zoo ben ik bij deze tweede bijdrage met een weinig meer voorzigtigheid te werk gegaan.

Als slechts geringe bijdragen, die tot het bekend worden van het geheel het hunne moeten doen, meen ik dat ze op eene verschoonende beoordeeling mogen aanspraak maken en een afkeurend oordeel uit de hoogte van lieden, die tot de nadere kennis van het zuivere Maleisch nog geene enkele bijdrage hebben geleverd, geenszins verdienen.

Zeer heeft het mij verwonderd, dat op mijne uitnoodiging aan de andere beoefenaren van het Maleisch, om ook de door hen gevonden spreekwoorden mede te deelen, niets is gevolgd dan een paar door den heer van der Tuuk.

De hier geleverde spreekwoorden zijn gedeeltelijk uit de handschriften bijeengebragt, gedeeltelijk mij door de Maleijers medegedeeld.

Daar deze bijdrage, naar mijn oordeel, te klein en te weinig beteekenend zou zijn geweest als ik mij alleen tot de spreek-

woorden had bepaald, zoo besloot ik er mijne, op Riouw gemaakte, verzameling van Maleische raadsels aan toe te voegen, niet twijfelende of ook daarmede zal men met genoegen kennis maken. Ten slotte geef ik nog eenige Maleische kinderspelen en liedjes op den koop toe, niet alleen om ook op deze uiting van het volkskarakter de aandacht te vestigen, maar tevens om de onjuistheid aan te toonen der bewering dat de Maleische jeugd geen spelen heeft. 't Zou dan ook een bijzonder slag van kinderen moeten zijn als ze niet even goed speelden als die in Europa. Met grooter vermaak heb ik meermalen naar het lief en vreedzaam spelen der Javaansche kinderen gezien dan ooit een kinderspel in Nederland mij kon verschaffen. Ja, zeer opmerkelijk zelfs is het, dat de kinderen in Indië even goed hun vasten tol-, knikker-, vliegertijd enz. hebben als die bij ons en zonder afspraak of voorafgaande bepaling die tijden instinctmatig zeer juist weten waar te nemen.

Daar mijne omstandigheden en werkzaamheden op Riouw van eenen geheel anderen aard waren dan op Java, heb ik de Maleische jeugd niet zoo bepaald in mijne nabijheid en onder mijn toezigt gehad. Ik heb daarom het hier geleverde uit den mond mijner beide schrijvers moeten opteekenen. Ook *Hadji* IBRAHIM, *Datoek orang kaja moeda* van Pĕnjĕngat, de assistent van den heer VON DE WALL, is zoo vriendelijk geweest daartoe mede wat bij te dragen.

De raadsels zijn mij grootendeels door de Maleische vrouwen medegedeeld. Een paar slechts heb ik in een handschrift gevonden.

Te beweren dat aan al hetgene, wat ik van tijd tot tijd over het Maleisch mededeel, geene gebreken kleven, zou ik mij zelf als eene dwaasheid toerekenen. Wat ik geef wil ik slechts als pas gegraven erts beschouwd hebben, terwijl ik het aan anderen overlaat die nader te zuiveren en te verwerken.

Als zoodanig neme men dan ook dit weder gunstig aan.

Amsterdam, 29 Jan. 1869.

جلاني مان   مرق مان
جولڠ جولڠ كلاديـ   كلاديـ بنوان
سوسو امق اديـ   باكي بولن فرنمان
تتق تمبرو   دسندر باتو ليچن
ممكق منددو   اوفه كلڠ دان چنچن
تڠ تڠ الي   الي كفڠكڠ سيسق
اكو تنتڠ اكو سالي   اكو فڠڤ دالم بيلق *

دق دق كمبڠ   كمبڠ ماكن چفدق
كاين چمفڠ چمفيڠ   اورڠ تيدق هندق
ايبي سورقكن اورڠ   سي ايت تيدق مالو تيدق
دوين *

جڠ جڠ كفل   كفل داتڠ در بڠكال
بوبي كندڠ در كوال   فاچق ليلي لي كم ٣ *

برجاڠ منيڤق وايڠ   وايڠ سبالق دندڠ
تابر سبالق ڤنتو   تيمڠ انق داتڠ
تاكت دتمڤ لمبڠ   لمبڠ بواتن سيم
ميڤق ددالم ڤيرڠ   تبو ددالم راڬ
باڤق اورڠ مڠيرڠ   عادة دي راج
راج امة راج ملڤي   راج مڠاجق برتوكر كاكي
كاكي دسبله كيري   كاكي دسبله كانن *

ڬيلڠ ڬيلڠ سافي   بربولو تلڠان
دمان كلڠ ماتي   دهولو كمڤڠ چين *

ته سيكو تيته   تڠڬيلڠ بالق داڤر
انق دار هندق مڠيده   كليلڠ چهاري كافر *

داڠ لندت تالي كچاڤي   ڤرت كنيڠ سوك هاتي *

تيمڠ تيمڠ تڠڬي   نايك چوچر اتڤ
بلم تمبه ڬيڬي   ڤندي باچ كتاب *

داڠ سنتق داڠ كسنتل   تاڠن ڤندق داهي جندل

تيمڠ تيمڠ تڠڬي   نايك ڤار لابو
جاته ترجليڤت   بكله كاين باجو *

مان لڠكق باكو چندڠ تيه ٢   مان لڠكق جمالڠ بولڠ تيه ٢
مان لڠكق چندي هالس تيه *

تڠ تڠ تولڠ   تودق تركاتڠ كاتڠ
دمان منيڠق يودق   بودق منجولڠ جنتڠ
جنتڠ سياڤ ايڽ   جنتڠ تون جلاني

سوال * منت سبيجي — جواب * امبلله
سوال * منت سبيجي لاکي — جواب * تاکت ماره نينق
سوال * دمان نينق — جواب * دبالق افڠ
سوال * اف دبوت دبالق افڠ — جواب * بوت اتف
سوال * بوت اف اتف — جواب * ممبوت بالي
سوال * بوت اف بالي — جواب * نکاحکي کاچڠ دڠن
سي کوچڠ

بکمان بوڤي بدلن *

سنبڠ سنبو کوال ساوه — هوجن بونت منديکتن
سيره رمفن فيڠڠ فتري — سنتق فلق تاڠن سبله *

سوال * کوتق اف اين — جواب * کوتو بسي
سوال * بوله تيدق مکتق — جواب * بوله

چق۲ کندرڠ

چق چق کندرڠ — کميلڠ کملنتڠ
راج سان راج سين — برجول باتو فندڠ
کنا اف باتو فندڠ — کنا کلڠ سمريدڠ
يڠ دودق دتبڠ — برلاکي لاکي کلڠ
برانق راج فترا — امبڠ کنڤت امبڠ براڠن
ڠڠ۲ فاچق ليلڠ — اين مينق۳ اين راتو سالم لاکي *

هايم ترکمبل۲

هايم ترکمبل کمبل — هايم ترکندڠ انق
فتک سبوڠ ملر — کيرم سام ماء اندق
تبڠ تبو بتڠ — دسندر دفوهن فينڠ
اندق راج تونڠ — تونڠ لانڠ بودق
تيڠم توجه کلڠ — مالم تيدق تيدر

براف ليبر تافقن   سليبر داون چاف
براف برس بكلن   سكنتڠ اولڠ اليڠ
كاكق كمبڠ   سي بلڠ تيدق دروه
سي بلڠ برتندڠ ديس   ملق كوبو ملق چمفيري
تاهي هنچر برفري فري   خلاسي قنجڠ جڠكتن
هابس نكلي داڠكتن *

چق۲ كندڠ اتو سلادڠ مود *

چق چق كندڠ   كندڠ برتالي تالي
سلمفت داون بكڠ   انق فوتي راج والي
اتم اتم بڠكق   كراكف داون ليمو
سياف ترسڠكو   دتڠكف هنتو ريمو *

فوڠ الڠ ۲

فڠ الڠ الڠ   كرنتڠ يڠ يڠ
كتافق بالق بالق   مڠارق ميڤق سافي
فچه تلر سبيجي *

ارم ارم فيسڠ   فيسڠ ملق سبيجي
داتڠ باري باري   مڠكڠكڠ باو لاري *

اڠكي اڠكي فريوق   فريوق داتڠ در جاو
داتڠ امق سي چابق   ممباو كتم سڬكر
اكو بمبڠ اڤي ڤال   كرتق كرتوق كمكم

سوال * اف دجنجڠ ايت   جواب * تاهي ابسو بوڠ دبالق بوكت
سوال * اف دكيلق   جواب * فيسڠ ملق

فرمايئن بودق٢ ملايو *

اڠكق٢ سمندڠ *

اڠكق اڠكق سمندڠ	سمندڠ سمو داي
داتڠ برق بنتڠ	مڠكويڠ كويڠ تڠك
تڠك سياف اين	تڠك سي مرفاتي
مرَفاتي مرفاتي	مڠكودو مكلق سفوهن
منجادي تائ منجادي	بري تاهو سام اولن
اه لبه اه لبه	سي اولن منچوري لبه
تائتيتق تائتايون	كرا منجادي منڽت

چڤچڠ سيكو رمبت	بوه لال در بلاكڠ
بوت فچه تيدق مليهت	اكو تاتڠ اكو سمبت

ڤڠ هيلڠ فاته فاكو	دالم ايبڠ چاري اكو

هندق ڤڠ هندق هيلڠ *

فق٢ هلڠ

سوال * اه نينق اه نينق اف دكالي ايت	جواب * مڠكلي مات كنڽت
سوال * بوت اف مات كنڽت	جواب * بوت اوبت هايم بوت
سوال * اف كنا هايم بوت	جواب * د سمبر هلڠ سمالم
سوال * دمان تيدر هلڠ	جواب * دفوكق كايو ارا
سوال * دمان تيدر بوجڠ	جواب * دبيلق انق دار *

جڠ جڠ سفنجڠ جالن	برجالن كبودڠ بادڠ
اف دبوت كبودڠ بادڠ	منچهاري لمبو هيلڠ
براف ايكو بايقن	سراتس سمبيلن فوله

3 كتوجه لانس لاڠت سرت دڠن اون٢ * 4 ادفون تكق تكي سات
اين بلم ترداڤت معنان * 5 تاڠن * 6 لاب٢ * 7 تلر * 8 تودڠ
ساجي دڠن تودڠ هيدڠ داتڠن * 9 بيج ساك سبوتر *
10 سيكت كفان * 11 بوه مڠكودو * 12 اورڠ دودق دجمبن *
13 ككلو برتمو دڠن ككلو * 14 بوه نڠك * 15 لايڠ٢ * 16 بولن *
17 فوكق نانس * 18 تبو يڠ دماكن اورڠ * 19 فراد ڬريسق *
20 اورڠ منجال * 21 اورڠ منجارڠ * 22 باتو ڬيلڠ * 23 سندق *
24 لسڠ * 25 ميوچق هيدڠ مات برايڠ * 26 اورڠ برتنن *
27 تڠكو * 28 دوسهاج * 29 تائد ساله * 30 تيك يڠ تڠكل *
31 ڤامق * 32 بسي * 33 فنتو دان لاك ككي دامرفون بوله *
34 داچڠ * 35 اورڠ برلوده * 36 كلادي * 37 راهت * 38 بولن
مكلق ماتهاري كلور * 39 بولو كتڠيق * 40 ڤال فليت * 41 اورڠ
برجالن٢ ككين كنا دوري * 42 اورڠ مڠايق تڠڠ * 43 تڠكل *
44 بوه نيور * 45 ساڠ اولر * 46 هايم * 47 اورڠ مڠمبل جاكس
اتو فندن دهوتن لالو دفربوتن تيكر * 48 هايم * 49 جاكڠ * 50 بوه
نانس * 51 اورڠ برجالن برجمف تاهي لمبو * 52 بوه ملاك *
53 بوه ستو * 54 مريم * 55 لاد چين * 56 انجڠ * 57 بوه
بتك * 58 اورڠ چين * 59 اورڠ بوڠ اير بسر * 60 لايرڤراهو *
61 ربان * 62 كايو بندل * 63 فلاڠي * 64 هليفن * 65 كفل *
66 لابو فوته * 67 هايم * 68 اورڠ منجال ايكن * 69 اد اورڠ كات
جيوا اد يڠ كات اڠن * 70 كندڠ اتو ربان دفوكل اورڠ * 71 بوه
بتك * 72 اولر * 73 سؤرڠ يڠ رنده هاتي دهدافن الله دان
سؤرڠ يڠ سمبڠ * 74 ارتين مالم دڠن سيڠ تيتق امق دهيسف
داكڠ دان ايكن دماكن جكلو داتڠ هوجن كيت لاري برلندڠ دان
فركتائن ماتي ايت تياد مانسي سوك منڠر دي * 75 داون
جمبو كلڠ * 76 جڠكرق *

58 برايكر بوكنڽ كرا برسڤت بوكنڽ كتم * اڤاكه دي *

59 دهولر٢ ڤوتس سهاج * اڤاكه دي

60 دتارق ماكن جاوه دهولر ماكن دكت * اڤاكه دي *

61 كايو ماتي دليلت كولت كربو * اڤاكه دي *

62 سات رومه امڤت ڤنجورو اولر بركليليڠ * اڤاكه دي *

63 سات بوسر ورنان توجه * اڤاكه دي *

64 بادنڽ ميره جريڠ براتس٢ متان هيتم * اڤاكه دي *

65 تيك برجالن ددڤن سات ڤرنته دبلاكڠ * اڤاكه دي *

66 تتكال كچل بركاين هيجو سده بسر بركاين ڤوته رڤان جوڠ سارت برايسي امڤڠ * اڤاكه دي *

67 يڠ دباوه منچهاري يڠ داتس مڠمبل * اڤاكه دي *

68 بڤاڽ مڤلم انقڽ منارق جمبل * اڤاكه دي *

69 دماكن تائبوله دمينم تائبوله جكلو تياد اي كيت ماتي * اڤاكه دي *

70 بناتڠ امڤت كاكي مڠهڠكڤ دكايو ماتي داتڠ ڤول دو كاكي ڤوكل٢ تائماتي * اڤاكه دي *

71 برويڠ هيجو برايسي لاد هيتم * اڤاكه دي *

72 تڠكت سباتڠ مليلت باتڠ * اڤاكه دي *

73 اڤاكه لبه تڠكي درڤد توجه ڤتال لاڠت اڤاكه لبه رنده درڤد توجه ڤتال بومي *

74 دو سلم دو داره دمينم دو بڠكي دماكن رحمت داتڠ اي لاري ڤركتائن بنر دسڠكلكن * اڤاكه دي *

75 امق سچمڤڠ چمڤڠ انق سكاتق ڤورو * اڤاكه دي *

76 سيڠ تيدر مالم جاك * اڤاكه دي *

معني سكل تكڠتكي يڠ ترسبت داتس *

1 سات تاهن دڠن دوبلس بولن سات٢ بولن دڠن تيك ڤوله هاري يڠ اد ليم بلس دترڠكن اوله بولن ليم بلس تيدق دان لاكي دڠن ماتهاري بولن دان بنتڠ٢ن * 2 بولن دڠن ماتهاري *

35 هايم فوته ملمفت كلور فاكر * افاكه دي *

36 انق راج مندي تائبكه * افاكه دي *

37 تارق اكر كونڠ برهمبت * افاكه دي *

38 توفي باتق كفال فواك * افاكه دي *

39 سري سرمفن دبالك باني * افاكه دي *

40 بودق برجمبل امس * افاكه دي *

41 تورن بوكت نايک بوكت مڠجر بورڠ نوري جكلو دافت
دباو بالک جكلو تياد دافت دباو بالک جوک اده توهن
اده امق * افاكه دي *

42 كلمبڠ داتس هوجن دباوه * افاكه دي *

43 تيڠ داتس اتف دباوه * افاكه دي *

44 فريكي راج يڠ تياد فرنه مكلق سمفه * افاكه دي *

45 اه الله اولر تتافي بوكن اولر تتافي اولر جوک * افاكه دي *

46 سيفتن سفرت فولو اد تمبه رمفت دلورث اد تمبه اكرث
اد تمبه كايو برباتڠ دتانهن ددالمن اد فول بوه سبوتر فد
بوه ايت اد فول اكر مليلت * افاكه دي *

47 كرسوق كرسق دالم هوتن كلو منجادي فافن * افاكه دي *

48 هيدم سيكر هيدم برتلر دهوجڠ كاله فاكي٢ ماكن ددق فتڠ
ماكن نسكي * افاكه دي *

49 كچل رمبتن سمفن سده بسر رمبت كريتڠ * افاكه دي *

50 برسيسق بوكنن اولر برچول بوكنن ناک * افاكه دي *

51 تورن بوكت نايک بوكت برجمف نسكي سهيدڠ * افاكه
دي *

52 منته كباوه مكلق كائتس * افاكه دي *

53 بوهن داتس بڠاث داتس جوک * افاكه دي *

54 امقن تفكل ديم انقن منچهاري ماكن * افاكه دي *

55 كچل بركاين هيجو بسر بركاين ميره * افاكه دي *

56 امفت اورڠ منمبق سورڠ منمفي * افاكه دي *

57 كچک بركاين هيجو هتين فوته بسر بركاين كونڠ هتين هيتم *
افاكه دي *

9 تورن بوکت نايک بوکت برجمف دارة ستيتق * افاکه دني *

10 تورن بوکت نايک بوکت برجمف تاتل سکفڠ * افاکه دي *

11 نسکلي سکفل دهوجڠ کاله افاکه دي *

12 اورڠ دودق داتس کايو مکلم ممات * افاکه دي *

13 اورڠ مڠايل برتمو جورن * افاکه دي *

14 لڠ دالم لڠ سام٢ دالم لڠ * افاکه دي *

15 تربڠ تياد برسايف برديري تياد برکاکي * افاکه دي *

16 نيور سچڠکل دباو برلير * افاکه دي *

17 بوهن فموکل کوڠ داونن باکي فدڠ * افاکه دي

18 مکلق بکله کلور کريڠ * افاکه دي *

19 دفکڠ بربوبي دلتق ديم * افاکه دي *

20 اورڠ برکلمبو دالم اير * افاکه دي *

21 اورڠ برتابر دالم اير * افاکه دي *

22 امقن ممبوجر انقن ملنتڠ * افاکه دي *

23 اورڠ توا مچلم بويه * افاکه دي *

24 امقن تلانتڠ انقن ملمفت٢ * افکه دي *

25 فوچق ربوڠ دتفي اير * افاکه دي *

26 برکتق بوکنن تدوڠ ملنسر بوکنن اولر * افاکه دي *

27 تيک مچمبت سفوله مڠنجقکن * افاکه دي *

28 تربڠ کاکق سفوله ايکر هڠکڤ داتس کربو سيکر براف
ککين *

29 سورڠ برجالن کدالم هوتن ممباو سباتڠ لمبڠ دليهتن سيکر
کربو ماتي دتيکمن اداکه ساله *

30 توجه ايکر بورڠ داتس فوکق دتمبق ماتي تيڠکل براف *

31 بردڠڠ بوکنن کمبڠ بربلالي بوکنن کاجه * افاکه دي *

32 دملقکن هيدڠ دکلورکن ميره دهنتم سمبل دودق برتڠکڠ *
افاکه دي *

33 سيڠ کتفي مالم کتڠه * افاکه دي *

34 فندڠ دتس تاءبرداون فندڠ کباوه تاءبراکر بوهن ساتو بڠاڽ
بربيبو٢ * افاکه دي *

257 لبه فوچق لبه فلفه *

258 لفس بنتل يركنتي تيكر *

259 مکلق کدالم کندڠ کمبيڠ مڠمبق مکليق کدالم کندڠ کربو مڠوق *

260 ممنجت فوکق چکوه بوله ماتي جاته *

261 مستحل اکن ترتودڠ بڠکي کاجه دڠن ڽيرو بوسقن دچيوم جوک *

262 منتيکن سکلي دساجيکن دلوتهت *

263 هايم فوته تربڠ سيڠ *

264 هارم مڠهيلڠکن باو *

265 يڠ امبق ايت امبق جوک دان يڠ اير ايت اير جوک *

266 عبارة کوتو بوله دسليسق *

267 عبارة نکري براويه رکين *

انيله ببراف تکق‌تکي

1 فوهن کايو سفوهن داهنن دوبلس داونن تيکف فوله ليم بلس يڠ هيتم ليم بلس يڠ فوته بوڠ فوته کونڠ کمبڠ برتبورن * افاکه دي *

2 بادن فوته کونڠ ترهنتر منتيکن فاو داتڠ فاو بادن بنکس * افاکه دي *

3 اد سبوه کدوڠ بيلقن توجه کتوجهن ايت دفنهکن دڠن اير تتافي بوکن اير سوڠي اتو اير تلاک اتو اير هوجن اتو اير امبن هڠک فنه سندرين * افاکه دي *

4 دايڠ٢ توجه فوله اورڠ يڠ فليهن فرتام٢ جند يڠ بلم برسوامي دان کدو انق دار يڠ سده برسوامي * افاکه دي *

5 تلقن امفت تنجقن ليم * افاکه دي *

6 ممبوت روهه دالم روهه مرامو دالم بادن * افاکه دي *

7 لڠ دالم لڠ فوته کونڠ دالم لڠ * افاکه دي *

8 تڠکي٢ سارڠ بابي سارڠ لڠ داتسن * افاکه دي *

228 سفرت سقلات موک دو *

229 سفرت اورڠ يڠ سده بيرق دتڠه جالن *

230 ساکت فندن. تيدق تهوکن دوري *

231 سده تيدق ترسودو اوله اڠس بهارو دبريکن کفد ايتق *

232 سدويت دبله توجه *

233 سفرت چچق ماکن کافر *

234 سفرت چاچڠ کنا اير فانس *

235 ستالي تيک واڠ *

236 سفرت اير دالم ترنڠ *

237 سده دافت ݢادڠ بتوه چندي تياد برݢون لاݢي *

238 سمبل دافت توتفن *

239 سباݢي بوڠ سدف دفاکي لايو دبوڠ *

240 سڤکه برجڠکت تياد برجوبة *

241 سفرت انجڠ مربتکن تولڠ *

242 سفرت امس يڠ سده ترسفه *

243 سفرت بوه فادي ماکن برايسي ماکن رندق * سفرت بوه
فادي يڠ همف ماکن لام ماکن تڠکي *

244 فوکل انق سندر مننتو *

245 فنتن هلڠ دڠن هايم لمبت لاون دسمبر جوک *

246 فارڠ ݢابس منجادي سفرت فارڠ بسي *

247 فوتسله تمب تڠکل تالي *

248 فڠاجر بورڠ *

249 کلو تياد اڠن تاءکن فوکق برݢويڠ *

250 کافق نايک فميدڠ *

251 کلو کوچڠ فاکي تندق ولند مکلق سلام بهارو بوله جادي *

252 کتم مپورهکن انقڽ برجالن بتل *

253 کلو سانت برتريئق تياد کدڠارن کفد ستوث *

254 ݢارم تمفه افاکه تمفتڽ *

255 ݢاجه بيرق بسر کيت فون هندق بيرق بسر جوک *

256 ݢاجه دتلن اولر ليدي *

200 افام کيجڠ درنتي دڠن رنتي امس جکلو اي لفس لاري جوک اي کهوتن ماکن رمفت *

201 افام کستوري کارن باون مک هيلڠ پوان *

202 بڠان دسنتڠکن فڠکلن دبيرڠکن *

203 بوه ممباچڠ بورق کولتن *

204 تفق داد تان سليرا *

205 تيدق ترباو سکم *

206 تمبق کريڠ *

207 تمفت نسکلي ݢولي *

208 تفڠن فون اي ماو کويهن فون اي ماو *

209 تورتکن رارس بنکس تورتکن هاتي ماتي *

210 منلن باتو *

211 تاکت اکن اولر ترکجت اکن بڠکارڠ *

212 جکلو فاته تمبه نيور ايت دکنتي دڠن تمبه فينڠ *

213 جک کربو دفڠڠ اورڠ تلين جک مانسي دفڠڠ مولتن *

214 جکلو کسکه اکن فادي بوڠله اکن رمفت *

215 جوال سترا بلي مستولي ook جوال سترا بلي کاين کارڠ *

216 جک کارن سبوه دوسن مک بنکس نکري هارس دوسن ايت دبوڠکن *

217 چوبت فها کيري فها کانن ساکت *

218 چيوم تافق تاڠن برباوکه تيدق *

219 روسق باوڠ دتمف جمبق *

220 رندة ݢونڠ تفڠکي هارف *

221 سمبل مپلم سمبل مينم اير *

222 سفرت فولڠ کنا سمبر *

223 سفرت فيکت کهلاڠن مات *

224 سهڠک داون کايو يڠ کريڠ دتيوف اوله اڠن دتڠه فادڠ *

225 سفرت فارڠ مات دو *

226 سدة ݢهارو چندان فول *

227 سفرت کربو چوچق هيدڠ *

فرامفمائن ملايو

184 ادفون انجڠ ايت جكلو دفوكل سكالفون براولڠ٢ جوك اي كفد تمفت يڠ بايق تولڠ ايت *
185 انجڠ دتفق كفال منجڠكت ايكر *
186 انق كود بولو ككلف *
187 انت مڤرهكن ديري *
188 اورڠ منڠكبو دارت *
189 ادفون فيفت ايت سام فيفت جوك دان يڠ اڠكڠ ايت سام اڠكڠ جوك *
190 اداكه دوري دفرتاجم *
191 انتڠ سابت تمبل انتڠ باتو تڠڬلم *
192 افام اورڠ چمفق بوڠ دبالس چمفق تاهي *
193 افام انجڠ ماكن منتهن *
194 افبيل فاته تمبه نيور ايت تمبه نيور جوك اكن كنتين *
افبيل فاته تمبه فينڠ ايت تمبه فينڠ جوك اكن كنتين *
195 افام سي چابل هندق مڤافي بولن *
196 افام بيله اتو ليدي يڠ ترسلت كفد دندڠ دافت جوك دامبل اكن چڠكل كيڬي اتو چڠكل تليڠ *
197 افام ككله اكن بوڠ سچيفر تربوڠ بوڠ سكاكي *
198 ادفون هيتم مات ايت دمناكن بوله برچري دڠن فوتهن *
199 افام اورڠ مملهراكن ديرين دالم سارڠ لبه *

TRANSSCRIPTIE EN VERTALING.

MALEISCHE SPREEKWOORDEN.

184. *Adapon andjing itoe djikalau dipoekoel sa'kalipon, bĕroelang-oelang djoega ija kapada tĕmpat jang banjak toelang itoe.* Al wordt een hond ook geslagen; toch komt hij telkens ter plaatse, waar veel beenen zijn. Vader CATS zou zeggen: Om der wille van het smeer, likt de kat de kandeleer.

185. *Andjing ditĕpoek kapala mĕndjĕngkit eikoer.* De hond, als hij op den kop geklopt wordt, steekt de staart in de hoogte. Wordt gezegd van iemand die hoogmoedig wordt, door dat men hem prijst.

186. *Anak koeda boeloe kasap.* Jonge paarden, ruwe haren. Wordt gezegd van kooplieden, die zonder kapitaal en op goed geluk beginnen te handelen in allerlei zaken. (Mijn schrijver).

187. *Onta mĕnjĕrahkan diri.* De kameel geeft zich zelven over; wordt gezegd van iemand die, door den nood gedrongen, vanzelf terugkeert.

188. *Orang mĕnangkabau darat*; is eene figuurlijke uitdrukking voor een gierig of vasthoudend mensch. (Dezelfde).

189. *Adapon pipit itoe sama pipit djoega, dan jang ĕnggang itoe sama ĕnggang djoega.* De musch bij de musschen en de rhinocerosvogel bij de rhinocerosvogels; d. i. soort bij soort; bij elkander doen, wat bij elkander behoort. (Hang Toewah).

190. *Adakah doeri dipĕrladjam.* Wordt ook een doorn gescherpt? De beteekenis is gelijk aan die van n°. 77. Zie ald.

191. *Oentoeng saboet timboel; oentoeng batoe tĕnggĕlam.* 't Lot van de kokosnotenschil is te drijven, het lot van den steen om te zinken. Wordt gebruikt in de beteekenis van: Ik zal het er op wagen, er moge van komen wat wil.

192. *Oepama orang tjampak boenga dibalas tjampak taki.* Gelijk iemand die met bloemen werpt doch met drek weêrom gesmeten wordt; d. i. ondank voor bewezen weldaden ontvangen.

193. *Oepama andjing makan moentahnja.* Gelijk een hond, die zijn uitbraaksel opeet. Wordt gezegd van een gierigaard, die zelfs datgene, wat hij eenmaal heeft gegeven, terug krijgt.

194. *Apabila patah toemboeh nijoer, toemboeh nijoer djoega akan gantinja; apabila patah toemboeh pinang itoe, toemboeh pinang djoega akan gantinja.* Zie VAN DER TUUK, Mal. leesb. 7e st. pag. 91.

195. *Oepama sitjaboel hĕndak mĕnjapei boelan.* Gelijk de ingebeelde gek, die naar de maan grijpt. Zie v. D. T. Mal. leesb. 7e st. de inleiding p. XLIV, waar voor 5 verkeerd 3 staat.

196. *Oepama bilah atau lidi, jang tĕrsĕlat kapada dinding, dapat djoega di-ambil akan tjoengkil gigi atau tjoengkil tĕlinga.* Gelijk een spaander of spijltje, dat in den (bamboezen) wand steekt, nog genomen kan worden voor een tanden- of oorpeutertje; d. i. hoe gering iets ook is, het kan altijd zijn nut hebben.

197. *Oepama kasih akan boenga sa'tjeper tĕrboewang boenga sa'kaki.* Uit zucht naar een schotel vol bloemen, wordt de enkele bloem weggeworpen. Zie v. D. T. Mal. leesb. 7e st. de inleiding p. XLIV.

138. *Adapon hitam mata itoe dimanakan bolih bĕrtjĕrei dĕngan poetihnja.* Hoe kan het zwart des oogs scheiden van het wit? v. D. T. d°. pag. 98.

199. *Oepama orang mĕmĕliharakan dirinja dalam sarang lĕbah.* Gelijk iemand zich beschermt in een bijennest. Wordt gezegd van iemand, die zich in netelige omstandigheden of onder gevaarlijke personen bevindt en zich voor onheil niet vrijwaren kan. Zie ook v. D. T. t. a. p.

200. *Oepama kidjang dirantei dĕngan rantei ĕmas; djikalau ija lĕpas, lari djoea ija kahoetan makan roempoet.* Gelijk een reebokje, dat met een gouden ketting geketend is, komt het los dan loopt het toch naar het bosch en eet gras; d. i. niemand kan zijn natuur verloochenen of: Al draagt een aap een gouden ring, Hij is en blijft een leelijk ding. v. D. T. t. a. p.

201. *Oepama kastoeri, karĕna baoenja, maka hilang njawanja.* Gelijk het muskusdier, om zijn geur moet het zijne ziel verliezen. V. d. T. t. a. p.

202. *Boengaunja disoentingkan, pangkalnja di berakken.* De bloem wordt in het haar gestoken, de plant (eig. datgene, waarvan zij afkomstig is) wordt bedreten; d. i. weldaden met ondank vergelden. (Mijn schr.)

203. *Boewah mĕmbatjang boeroek koelitnja.* De paardenmangga heeft eene schil, die er niet fraai uitziet. Wordt gezegd van een huis, dat er van buiten bouwvallig uitziet, doch met goederen gevuld is; of van een leelijk mensch, die een goed hart heeft, (dezelfde).

Aant. *mĕmbatjang* = *hĕmbatjang*; al de soorten daarvan zijn te vinden in het Tijdschr. voor T. L. en Volkenk. dl. II, pag. 296, 1054,

204. *Tĕpoek dada, tanja salira.* De borst slaan, het ligchaam vragen; d. i. bij zelfbeschuldiging of zelfkastijding eene goede dosis medelijden met zichzelven hebben, of bij het wagen van geld behoorlijk berekenen wat de beurs lijden kan. (Dezelfde)

205. *Tidak tĕrbawa sĕkam.* Niet in staat zijn kaf weg te dragen. Wordt gezegd van iemand, die er dom en onnoozel uitziet, maar vol slechte streken is. (Dezelfde).

206. *Tembok kĕring.* Drooge muur. Wordt gezegd van een inhalig mensch. (Dezelfde).

207. *Tĕmpat nasi goelei.* De plaats van rijst en kerrie. Figuurlijke uitdrukking voor de plaats, waar men zijn onderhoud vindt. (Hik. Sĕrangga Bajoe.)

208. *Tĕpoengnja pon ija maoe, koewihnja pon ija maoe.* En het meel, èn de koek wil hij hebben; d. i. hij haalt er van, wat er van te halen is. (Singapoera).

209. *Toeroetkan rasa, binasa; toeroetkan hati, mati.* Door naar het gevoel te luisteren wordt men ongelukkig, door naar het hart te luisteren komt men om.

210. *Tĕlan batoe.* Steenen slikken; d. i. zure broodjes eten.

211. *Takoet akan oelar, tĕrkĕdjoet akan bingkaroeng.* Vreezen voor slangen, schrikken van een vliegende hagedis. (Zie v. d. T. t. a. p.)

212. *Djikalau patah toemboeh nijoer itoe diganti dĕngan toemboeh pinang.* (Mal. leesb. 3 st. pag. 68 vergel. nº. 194)

213. *Djika karbau, dipĕgang orang talinja, djika manoesia, dipĕgang moeloetnja.* Een buffel pakt men bij zijn touw, een mensch bij zijn mond; d. i. uit zijne woorden kan men iemand oordeelen.

214. *Djikalau kasih akan padi, boewanglah akan roempoet.*

Zoo ge de rijst liefhebt, werp dan het gras weg; d. i. offer het onnutte aan het nuttige op.

215, *Djoewal soetĕra, bĕli mastoeli.* Zijde verkoopen, grof doek inkoopen; ook wel: *djoewal soetĕra, bĕli kajin karoeng.* Zijde verkoopen, zakkengoed inkoopen; d. i. iets van geene waarde terugkrijgen voor iets, dat veel waarde heeft.

216. *Djika karĕna saboewah doesoen, maka binasa nageri, haroes doesoen itoe diboewangkan.* Als door een dorp het land ten onder gaat, dan moet dat dorp verdaan worden. (v. d. T.

217. *Tjoebit paha kiri, paha kanan sakit.* Wordt de linker dij geknepen dan voelt de regter dij pijn; d. i. als men een van twee echtgenooten, vrienden of broeders beleedigt, dan trekt de ander zich dat aan.

218. *Tjioem tapak tangan bĕrbaoekah tidak.* Men heeft de palm van de hand gekust (eig. geroken), riekt ze of niet? d. i. gij, die mijn goed gestolen hebt, zou dat niet weten; doch verbloemd voorgesteld.

219. *Roesak bawang ditimpa djambak.* De uijen bederven als het loof er op neêrslaat. Wordt gezegd van een verdienstelijk man, die in de magt van het gemeene volk valt. (Komt voor in de panton's en ook in Hik Hang Toewah.)

220. *Rĕndah goenoeng, tinggi harap.* De bergen zijn laag bij de hoogte der hoop.

221. *Sambil mĕnjĕlam, sambil minoem ajar.* Terwijl men duikt water drinken. (Zie v. d. T. t. a. pl.)

222. *Saperti polong kĕna sĕmboer.* Gelijk een spook, dat door eene bespuiting getroffen wordt; d. i. ginds en her loopen, dit en dat doen, omdat men moet, er toe genoodzaakt is.

Aanm. *sĕmboer* is ook een bijgeloovige bespuiting met uijensap om eene soort van spoken, *polong*, te verdrijven. Met de beteekenis van dit sprw. komt geheel overeen die van

223. *Sapĕrti pikat kahilangan mata* als een paardevlieg, die hare oogen verloren heeft.

224. *Sahingga daoen kajoe jang kĕring ditioep olih angin ditĕngah padang.* Zoo lang er een droog boomblad door den wind over de vlakte gedreven wordt. Zie Meursinge Mal. leesb. 3e st. pag. 19. Dit komt mij voor geen spreekwoord te zijn.

225. *Sapĕrti parang mata doewa.* Gelijk een houwer, die aan beide zijden scherp is. Dit wordt gezegd van een dubbeltongig mensch, die met den eenen sus en met den anderen zoo spreekt.

226. *Soedah gĕharoe, tjĕndana poela.* 't Is reeds aloë-hout, nu nog sandelhout, d. i. iets reeds weten en er toch nog naar vragen; naar den bekenden weg vragen.

227. *Sapĕrti karbau tjoetjoek hidoeng.* Gelijk een buffel met een doorboorden neus; d. i. men kan hem bij den neus leiden, waarheen men wil.

228. *Sapĕrti sakĕlat moeka doewa.* Als laken, dat er aan den eenen kant anders uitziet dan aan den anderen. De beteekenis is dezelfde als die van n_0. 225.

229. *Sapĕrti orang jang soedah berak ditĕngah djalan.* Als iemand, die midden op straat zijn gevoeg gedaan heeft. Dit wordt gezegd van iemand, wiens kwaad uitgekomen is, doch die te beschaamd is om het te bekennen.

230. *Sakit pandan tidak tahoekan doeri.* Pijn van den pandan-boom hebben en van zijne doornen niets afweten. Wordt meestal gezegd van gelieven, die zelf niet weten hoe hun hart is gewond geworden.

231. *Soedah tidak tĕrsoedoe olih angsa, bĕharoe dibĕrikan kapada itik.* Als het door de ganzen niet meer opgelepperd kan worden, dan wordt het eerst aan de eenden gegeven; d. i. als de rijken iets niet meer kunnen gebruiken, dan geven ze het pas aan de armen.

232. *Sadoewit dibĕlah toedjoeh.* Eene duit in zevenen gekloofd; fig. uitdr. voor: tot de laatste penning toe.

233. *Sapĕrti tjĕtjak makan kapar.* Als een hagedis die een uiltje opeet. Wordt gezegd van een schrokkig, gulzig of hebzuchtig mensch. De huishagedis toch slikt zulk een uiltje geheel in, met vleugels en pooten, zoodat het haar soms in de keel blijft steken.

234. *Sapĕrti tjatjing kĕna ajar panas.* Als een worm die door heet water geraakt is; d. i. iemand, die door een onheil is getroffen, zich draait en keert en ineenkrimpt van ontsteltenis.

235. *Satali tiga oewang.* Een kwartje drie dubbeltjes; d. i. 't Is zoo lang als breed, of 't is beiden geheel hetzelfde. Zie ook n°. 189 en 265.

Aanm. De gulden wordt te Batavia en elders gerekend op vier *tali* of twaalf *oewang* of 120 duiten, dus elke *tali* op drie *oewang* of 30 duiten. Op Riouw echter rekent men de gulden op 15 *oewang* of 150 duiten. Dit sprkw. wordt evenwel ook daar gebruikt.

236. *Sapĕrti ajar dalam tĕrĕnang.* Als water in een aarden

vat; d. i. zoo stil houdt men zich, hoewel men vroeger een hoog woord had.

237. *Soedah dapat gading bĕloewah, tjindei tiada bĕrgoena lagi.* Als men het ivoor met bovennatuurlijk vermogen gevonden heeft, dan heeft de *tjindei*slang geen nut (d. i. haar gift heeft geen kracht) meer. Wordt gezegd van iemand, die op zulk een hoog of onafhankelijk standpunt staat, dat zijne vijanden hem niet meer kunnen schaden.

238. *Soemboel dapat toetoepnja.* Het mandje krijgt zijn deksel. Dit wordt gezegd van lieden, b. v. gelieven, die volmaakt bij elkander passen.

239. *Sabagei boenga, sĕdap dipakei, lajoe diboewang.* Gelijk eene bloem, aangenaam zijnde wordt zij gebruikt, verdord wordt ze weggeworpen. Wordt gezegd van lieden, die in hunne jeugd gevierd, in hunnen ouderdom verlaten worden.

240. *Soenggoeh bĕrdjanggoet tiada bĕrdjoebah.* Hij heeft wel een baard, maar geen tabbaard aan; d. i. hij neemt wel dan schijn aan van eerwaardig te zijn, maar is het daarom toch nog niet.

241. *Sa'pĕrti andjing mĕrĕboetkan toelang.* Gelijk honden vechten om een been. Wordt b. v. gezegd van lieden, die eene erfenis deelen en om hun deel met elkander twisten.

242. *Sa'pĕrti ĕmas jang soedah tĕrsĕpoeh.* Als goud, dat gekleurd is. Wordt gezegd van den hoogsten graad van schoonheid.

243. *Sa'pĕrti boewah padi, makin bĕrisi, makin roendoek; sa'pĕrti boewah padi jang hĕmpa, makin lama, makin tinggi.* Gelijk de rijstaren, hoe voller hoe meer nedergebogen; gelijk de ledige rijst-aren, hoe langer hoe hooger. (Zie v. D. T. t. a. p.)

244. *Poekoel anak, sindir minantoe.* De dochter slaan, op den schoonzoon bedoelen, d. i. iemand bestraffen of iets zeggen, doch daarmede niet hem, maar een ander bedoelen.

245. *Panton hĕlang dĕngan kajam, lambat laoen disambar djoega.* Al zingt de kiekendief ook minneliedjes met de kip, ten laatste wordt deze toch door hem gegrepen. Wij zouden zeggen: De vogelaar, op vangen uit, Den vogel lokt met zoet gefluit.

246. *Parang gaboes mĕndjadi sa'pĕrti parang bĕsi.* De houwer van planten-mergpit wordt een houwer van ijzer; d. i. een zwakke krijgt kracht, een magtelooze wordt sterk.

Aanm. *gaboes* is het mergpit uit zekeren boom, zooals bij ons het vlierpit. Men gebruikt het in Indie voor pitten in nachtlampjes.

247. *Poetoeslah timba tinggal tali.* De aker is losgegaan, het touw blijft over; d. i. Men heeft alles verloren. Er rest nog wel iets, maar men kan er niet veel mede doen.

248. *Pĕngadjar boeroeng.* Onderwijzer van vogels. Dit wordt gezegd van iemand, die lieden onderrigt, welke hem niet kunnen begrijpen en die hem dus werktuigelijk volgen, even als een vogel slechts napraat, wat hem voorgezegd wordt, zonder dat hij er iets van verstaat. (Zie ook v. d. T. t. a. pl.)

249. *Kalau tiada angin, takan pokok bĕrgojang.* Als er geen wind is dan bewegen er ook geen boomen; d. i. zonder geld of goede woorden doet men niets.

250. *Kapak najik pĕmidang.* De houwer klimt op het borduurraam; d. i. een grofsmid speelt voor horologiemaker, een boer voor politicus, een turftrapper voor theologant, enz.

251. *Kalau koetjing pakei tandoek, wolanda masoek islam bĕkaroe bolih djadi.* Als de katten horens krijgen en de Hollanders mohammedanen worden, dan zal het pas gebeuren; dus: zoo iets gebeurt nooit, dat is onmogelijk.

252. *Kĕtam mĕnjoeroehkan anaknja bĕrdjalan bĕtoel.* De krabbe beveelt haren kinderen regt te gaan; d. i. de duivel houdt een zedepreek.

253. *Kalau satoe bĕrtariak tiada kadĕngaran kapada satoenja.* Als de een schreeuwt kan het door den ander niet gehoord worden; fig. uitdr. voor dingen die te ver van elkander staan, b. v. van schrift dat te wijd is, of steken in het naai- of breiwerk, die te ver van elkander zijn, enz.

254. *Garam toempah apakah tĕmpatnja.* Als zout gestort wordt, wat is dan deszelfs vat? d. i. Wat zal men doen met iets, dat geheel bedorven is, gelijk zout vermengd met zand en aarde.

255. *Gadjah berak bĕsar, kita pon hĕndak berak bĕsar djoega.* De olifant k.kt in 't groot, wij willen ook in 't groot ons gevoeg doen; d. i. leven de rijken er goed van, wij armen wenschen het er op onze manier ook goed van te hebben.

256. *Gadjah ditĕlan oelar lidi.* Een olifant opgeslikt door eene *lidi*-slang. Dit wordt gezegd van een vorst of groot man, die door een ellendigen slaaf in het ongeluk gestort wordt.

Aanm. De *oelar-lidi* is eene zeer kleine, giftige slangensoort.

257. *Lĕbih poetjoek, lĕbih pĕlĕpah* Hoe meer knop, hoe meer palmblad; d. i. hoe meer hij verdient, hoe hooger staat hij voert.

258. *Lĕpas bantal bĕrganti tikar.* Van het kussen afgerold gebruikt men de mat voor kussen; d. i. als iemands vrouw gestorven is, neemt hij hare zuster tot vrouw, of als de man gestorven is, huwt de vrouw met haar man's broêr.

259. *Masoek kadalam kandang kambing: mĕngĕmbik; masoek kadalam kandang karbau: mĕngoewak.* Komt men in een schapenstal dan blaat men; komt men in een koeijenstal dan bulkt men; d. i. huilen met de wolven in het bosch.

260. *Mĕmandjat pokok tjĕkoeh, bolih mati djatoeh.* Als men het *tjĕkoeh*-heestertje beklimt, dan kan men dood vallen; d. i. iets bespottelijks ondernemen als eene zaak van gewigt, waaraan gevaren verbonden zijn.

Aanm. *tjĕkoeh* is een heester, die ook wel in Nederland in de tuinen voorkomt. De blaadjes zijn rond, ongetand en donkergroen, de vruchtjes wit ter grootte van een knikker, hol, met een pit. In Indie worden de bladen van de *tjĕkoeh manis* als groente gekookt gegeten.

261. *Moestahil akan tĕrtoedoeng bangkei gadjah dĕngan njiroe, boesoeknja ditjioem djoega.* Het is onmogelijk het kreng van een olifant met eene wan te bedekken; de stank wordt toch geroken. (Zie nº. 47 en v. D. T. t. a. p.)

262. *Mĕnantikan nasi disadjikan diloetoet.* Wachten tot dat de rijst op de knieën wordt klaar gezet; d. i. wachten tot dat de raven hem het brood komen brengen.

263. *Hajam poetih tĕrbang sijang.* Een witte haan, die bij dag vliegt; d. i. zoo duidelijk is zijne schuld aan het licht gekomen.

264. *Haroem mĕnghilangkan baoe.* De geur verdrijft de reuk; d. i. bewezen weldaden door grootere weldaden in de schaduw plaatsen, b. v. men geeft iemand een knecht mede om hem den weg te wijzen of een pakje na te dragen. Deze ontvangt daarvoor een goede fooi, zoodat de goedheid rijkelijk betaald is, dan kan men zeggen: *haroem mĕnghilangkan baoe.*

265. *Jang ombak itoe ombak djoega dan jang ajar itoe ajar djoega.* Golven zijn golven en water is water. De beteek. is ongeveer gelijk aan die van nº. 189.

266. *Ibarat koetoe bolih disĕlisik.* Als eene vloo, die men met de hand strijken kan; d. i. zoo tam is hij; hij is te pakken als eene aal bij den staart.

267. *Ibarat nagĕri bĕrobah rasan.* Als een land, welks grenspalen verzet worden. Zulk een groote opschudding ontstaat er.

EENIGE RAADSELS.

1. *Pohon kajoe sa'pohon, dahannja doewa-bělas, daoennja tiga poeloeh, lima-bělas jang hitam, lima-bělas jang poetih, boenga poetih koening kěmbang běrtaboeran. Apakah dia?* Een boom met twaalf takken en dertig bladeren, waarvan vijftien zwart en vijftien wit, met witgele geopende bloemen bestrooid. Wat is dat?

2. *Badan poetih koening, těrhantar měnantikan njawa, datang njawa badan binasa. Apakah dia?* Een lichtgeel ligchaam ligt te wachten op de ziel; komt de ziel dan vergaat het ligchaam. Wat is dat?

3. *Ada sa'boewah gědoeng, biliknja toedjoeh, katoedjoehnja itoe dipěnoehkan děngan ajar, tětapi boekan ajar soengei, atau ajar těłaga, atau ajar hoedjan, atau ajar ěmboen, hingga pěnoeh sěndirinja. Apakah dia?* Er is een gebouw met zeven kamers, alle zeven worden gevuld met water, doch geen rivier-, noch put-, noch regen-, noch dauwwater, en ze worden van zelf vol. Wat is dat?

4. *Dajang-dajang toedjoeh poeloeh orang jang pilihan, pěrtama-tama djanda, jang běloem běrsoeami, dan kadoewa anak dara jang soedah běrsoeami. Apakah dia?* Zeventig uitgezochte juffers, ten eerste weduwen, die nooit een man hebben gehad, ten tweede maagden, die een man hebben gehad. Wat is dat?

5. *Těloeknja ěmpat, tandjoengnja lima. Apakahdia?* Vier inhammen met vijf kapen. Wat is dat?

6. *Měmboewat roemah dalam roemah měramoe dalam badan. Apakah dia?* Een huis maken in een huis, de bouwstoffen in het ligchaam zoeken. Wat is dat?

7. *Long dalam long, poetih koening dalam long. Apakah dia?* Kist in kist, wit en geel in de kist. Wat is dat?

8. *Tinggi-tinggi sarang babi, sarang lang di-atasnja. Apakah dia?* Al is het nest der zwijnen hoog, het nest der kiekendieven is er boven. Wat is dat?

9. *Toeroen boekit, najik boekit, běrdjoempa darah satitik. Apakah dia?* Heuvel op, heuvel af, men ontmoet een droppel bloed. Wat is dat?

10. *Toeroen boekit, najik boekit, běrdjoempa tatal sakěping. Apakah dia?* Heuvel op, heuvel af, men ontmoet een spaander. Wat is dat?

11. *Nasi sakĕpal dihoedjoeng galah. Apakah dia?* Een kluitje rijst op de punt van een scheepsboom. Wat is dat?

12. *Orang doedoek di-atas kajoe masam moekanja. Apakah dia?* Men zit op hout en zet een zuur gezigt. Wat is dat?

13. *Orang mĕngajil bĕrtĕmoe djoeran. Apakah dia?* De hengelaar ontmoet een hengel. Wat is dat?

14. *Long dalam long, sama-sama dalam long. Apakah dia?* Kist in kist, te zamen in de kist. Wat is dat?

15. *Tĕrbang tiada bĕrsajap, bĕrdiri tiada bĕrkaki. Apakah dia?* Vliegen zonder vleugels, staan zonder voeten Wat is dat?

16. *Nijoer satjoengkil dibawa bĕrlajar. Apakah dia?* Een uitgestoken stukje kokosnoot wordt op de reis medegenomen. Wat is dat?

17. *Boewahnja pĕmoekoel goeng, daoennja bagei pĕdang. Apakah dia?* De vrucht is een goeng-klopper, de bladen zijn als zwaarden. Wat is dat?

18. *Masoek basah, kaloewar kĕring. Apakah dia?* Nat naar binnengaan, er droog weêr uitkomen. Wat is dat?

19. *Dipĕgang bĕrboenji, dilĕtak diam. Apakah dia?* In de hand gehouden geeft het geluid, nedergelegd is het stil. Wat is dat?

20. *Orang bĕrkĕlamboe dalam ajar. Apakah dia?* Iemand met een gordijn in het water. Wat is dat?

21. *Orang bĕrtabir dalam ajar. Apakah dia?* Iemand met een voorhangsel in het water. Wat is dat?

22. *Emaknja mĕmboedjoer, anaknja mĕlintang. Apakah dia?* De moeder overlangs, het kind overdwars. Wat is dat?

23. *Orang toewa mĕnjĕlam boewih. Apakah dia?* Een oud mensch, dat naar schuim duikt. Wat is dat?

24. *Emaknja tĕlĕntang, anaknja mĕloempat-loempat. Apakah dia?* De moeder ligt op haren rug, het kind springt op en neer. Wat is dat?

25. *Poetjoek rĕboeng ditĕpi ajar. Apakah dia?* Een bamboeuitspruitsel aan den waterkant. Wat is dat?

26. *Bĕrkĕtoek boekannja tĕdoeng, mĕlansar boekannja oelar. Apakah dia?* In elkander gerold en geen *tĕdoeng*-slang zijn; regt voortschieten en geen slang wezen. Wat is dat?

27. *Tiga mĕnjamboet, sapoeloeh mĕngoendjoekkan. Apakah dia?* Drie ontvangen, tien reiken over. Wat is dat?

28. *Tĕrbang gagak sapoeloeh eikoer, hinggap di-atas karbau saeikoer, bĕrapa kakinja?* Er vliegen tien kraaijen, die op één buffel gaan zitten, hoeveel pooten heeft hij?

Aanm. Door de vertaling gaat het eigenaardige van dit raadsel verloren; want in het Maleisch kan *kakinja* even goed *zijne* als *hunne* pooten beteekenen.

29. *Saorang bĕrdjalan kadalam hoetan mĕmbawa sabatang lĕmbing, dilihatnja saeikoer karbau mati ditikamnja, adakah salah?* In het bosch wandelt iemand met eene lans bij zich. Hij ziet een buffel dood steekt hij hem; is dat verkeerd?

Aanm. Ook van dit raadsel is het eigenaardige niet goed in het Nederlandsch weêr te geven, daar in het Mal. dood zoowel kan slaan op buffel als op steken.

30. *Toedjoeh eikoer boeroeng di-atas pokok, ditembak mati tiga, tinggal bĕrapa?* Zeven vogels op een boom, daarvan worden drie doodgeschoten. Hoeveel blijven er?

31. *Bĕrdĕngoeng boekannja kombang, bĕrboelalei boekannja gadjah. Apakah dia?* Het gonst en is geen hommel, het heeft een snuit en is geen olifant. Wat is dat?

32. *Dimasoekkan hitam, dikaloewarkan merah, dihantam sambil doedoek bĕrtinggoeng. Apakah dia?* Zwart wordt het er ingebragt, rood er uitgehaald en geslagen terwijl men er bij op de hurken zit. Wat is dat?

33. *Sijang katĕpi, malam katĕngah. Apakah dia?* Des daags aan een kant, des nachts in 't midden. Wat is dat?

34. *Pandang ka-atas ta'bĕrdaoen, pandang kabawah ta'bĕrakar boewahnja satoe, boenganja bĕriboe-riboe. Apakah dia?* Ziet men omhoog dan heeft het geen bladeren. Ziet men omlaag dan heeft het geen wortel, het heeft ééne vrucht en duizende bloemen. Wat is dat?

35. *Hajam poetih mĕloempat kaloewar pagar. Apakah dia?* Een witte haan vliegt door de haag. Wat is dat?

36. *Anak radja mandi ta'basah. Apakah dia?* Een koningskind baadt zonder nat te worden. Wat is dat?

37. *Tarik akar goenoeng bĕrhĕmbat. Apakah dia?* Aan den wortel trekken dan jaagt een berg hem na. Wat is dat?

38. *Toepei batoek kapala poewakah. Apaka dia?* Het eekhoorntje hoest een vurige kop. Wat is dat?

39. *Sĕrei sa'roempoen dibalik bani. Apakah dia?* Een boschje citroengras achter stil water. Wat is dat?

40. *Boedak bĕrdjamboel ĕmas. Apakah dia?* Een kind met een gouden kuif. Wat is dat?

41. *Toeroen boekit, najik boekit, mĕngĕdjar boeroeng noeri, djikalau dapat dibawa balik, djikalau tiada dapat dibawa balik*

djoega. Adoeh Toehan, adoeh ĕmak! Apakah dia? Berg op, berg af een papegaai nazitten, krijgt men hem dan wordt hij mede naar huis genomen, krijgt men hem niet dan wordt hij ook mede naar huis genomen. Ach Heere, ach moeder! Wat is dat?

42. *Gĕloembang di-atas, hoedjan dibawah. Apakah dia?* Van boven golven, van onderen regen. Wat is dat?

43. *Tijang di-atas, atap dibawah. Apakah dia?* De palen boven, het dak onder. Wat is dat?

44. *Pĕrigi radja jang tiada pĕrnah masoek sampah. Apakah dia?* Een koningsbron, waarin nooit vuil komt. Wat is dat?

45. *Oh Allah oelar, tĕtapi boekan oelar, tĕtapi oelar djoega. Apakah dia?* O God een slang, doch 't is geen slang, en toch is het eene slang. Wat is dat?

46. *Sipatnja sapĕrti poelau, ada toemboeh roempoet diloewarnja, ada toemboeh akarnja, ada toemboeh kajoe bĕrbatang ditanahnja, didalamnja ada poela boewah saboetir, pada boewah itoe ada poela akar mĕlilit Apakah dia?* Deszelfs gedaante is als die van een eiland, buiten op groeit gras, er zijn wortels aan gegroeid, er zijn boomen met stammen aangegroeid op de aarde, binnen is ook een vrucht en aan die vrucht een kronkelende wortel. Wat is dat?

47. *Kĕrĕsoek kĕrĕsak dalam hoetan, kaloewar mĕndjadi papan. Apakah dia?* Ridselen en kraken in het bosch, het komt als plank er uit. Wat is dat?

48. *Hidam sikoer hidam, bĕrtĕlor dihoedjoeng galah, pagi-pagi makan dĕdak, pĕtang makan nasi. Apakah dia?* Belustheid, Sikoer, belustheid, legt een ei op de punt van een scheepsboom, eet 's morgens zemelen en des namiddags gekookte rijst. Wat is dat?

49. *Kĕtjil ramboetnja sampoen, soedah bĕsar ramboet kĕriting Apakah dia?* Klein zijnde heeft het sluik, groot geworden krulhaar. Wat is dat?

50. *Bĕrsisik boekannja oelar, bĕrtjoela boekannja naga. Apakah dia?* 't Heeft schubben en is geen slang, 't heeft een hoorn en is geen draak. Wat is dat?

51. *Toeroen boekit, najik boekit bĕrdjoempa nasi sa'hidang. Apakah dia?* Heuvel op, heuvel af, men ontmoet een maal rijst. Wat is dat?

52. *Mĕntah kabawah, masak ka-atas. Apakah dia?* Onrijp naar beneden, rijp naar boven. Wat is dat?

53. *Boewahnja di-atas, boenganja di-atas djoega. Apakah dia?* De vrucht is boven en de bloem is ook boven. Wat is dat?

54. *Emaknja tinggal diam, anaknja mĕntjĕhari makan. Apakah dia?* De moeder blijft stil, hare kinderen gaan eten zoeken. Wat is dat?

55. *Kĕtjil bĕrkajin hidjau, bĕsar bĕrkajin merah. Apakah dia?* Klein zijnde heeft het een groen, groot geworden een rood kleed. Wat is dat?

56. *Empat orang mĕnoemboek, sa'orang mĕnampi. Apakah dia?* Vier zijn er die stampen en een die want. Wat is dat?

57. *Kĕtjil bĕrkajin hidjau, hatinja poetih; bĕsar bĕrkajin koening, hatinja hitam. Apakah dia?* Klein zijnde heeft het een groen kleed en wit hart, groot geworden een geel kleed en zwart hart. Wat is dat?

58. *Bĕreikoer, boekannja kĕra; bĕrsĕpit, boekannja kĕtam. Apakah dia?* 't Heeft een staart en is geen aap; 't heeft knijpers en is geen krabbe. Wat is dat?

59. *Dihoeloer-hoeloer, poetoes sĕhadja. Apakah dia?* 't Wordt onophoudelijk gevierd en breekt maar af. Wat is dat?

60. *Ditarik makin djaoeh, dihoeloer makin dĕkat. Apakah dia?* Wordt het getrokken dan verwijdert het zich meer en meer; wordt het gevierd dan komt het hoe langer hoe nader. Wat is dat?

61. *Kajoe mati mĕlilit koelit karbau. Apakah dia?* Dood hout omslingert buffelhuid. Wat is dat?

62. *Satoe roemah, ĕmpat pĕndjoeroe, oelar bĕrkĕliling. Apakah dia?* Een huis met vier hoeken, een slang gaat er rondom heen. Wat is dat?

63. *Satoe boesar warnanja toedjoeh. Apakah dia?* Een boog met zeven kleuren. Wat is dat?

64. *Badannja merah, djarinja bĕratoes-ratoes, matanja hitam. Apakah dia?* Het ligchaam is rood, de vingers zijn honderden, de oogen zijn zwart. Wat is dat?

65. *Tiga bĕrdjalan didĕpan, satoe parintah dari bĕlakang. Apakah dia?* Drie gaan voor, een beveelt van achteren. Wat is dat?

66. *Tatkala kĕtjil bĕrkajin hidjau, soedah bĕsar bĕrkajin poetih, roepanja bagei djoeng sarat bĕrisi ĕmping. Apakah dia?*

Als het klein is heeft het een groen, groot geworden een wit kleed. Het voorkomen er van is als een Chineesch vaartuig gevuld met gebakken rijstkorrels. Wat is dat?

67. *Jang dibawah mĕntjĕhari, jang di-atas mĕngambil. Apakah dia?* Die beneden zijn zoeken het op, die boven is neemt het. Wat is dat?

68. *Bapaknja mĕnjĕlam, anaknja mĕnarik djamboel. Apakah dia?* De vader duikt, het kind trekt zijn kuif. Wat is dat?

69. *Dimakan ta'bolih, diminoem ta'bolih; djikalau tiada dia, kita mati. Apakah dia?* Het kan noch gegeten, noch gedronken worden. Als we het niet hebben zijn wij dood. Wat is dat?

70. *Binatang ĕmpat kaki mĕnghinggap dikajoe mati, datang poela doewa kaki poekoel-poekoel ta'mati. Apakah dia?* Een viervoetig dier zit als een vogel op een dood hout; daarop komt twee been en slaat hem voortdurend, maar hij sterft niet. Wat is dat?

71. *Boejoeng hidjau bĕrisi lada hitam. Apakah dia?* Een groene kruik gevuld met zwarte peper. Wat is dat?

72. *Toengkat sa'batang mĕlilit batang. Apakah dia?* Een stok krom om een stam. Wat is dat?

73. *Apakah lĕbih tinggi daripada toedjoeh pĕtala langit; apakah lĕbih rĕndah daripada toedjoeh pĕtala boemi?* Wat is hooger dan de zeven gewesten des hemels; wat is lager dan de zeven gewesten der aarde?

74. *Doewa isma, doewa darah diminoem; doewa bangkei dimakan, rahmat datang ija lari, pĕrkataän bĕnar disangkalkan Apakah dia?* Twee namen, twee soorten van bloed worden door hem gezogen, twee soorten van doode ligchamen worden door hem gegeten, komt de barmhartigheid dan loopt hij weg en een waar woord wordt door hem ontkend. Wat is dat?

75. *Emak sa'tjoempang-tjamping, anak sa'katak poeroe. Apakah dia.* De moeder als vlarden, het kind als een puistkikker. Wat is dat?

76. *Sijang tidoer, malam djaga. Apakah dia?* Des daags slapen en des nachts waken. Wat is dat?

OPLOSSING DER RAADSELS.

1. *Satoe tahoen dĕngan doewa-bĕlas boelan, satoe-satoe boelan dĕngan tiga poeloeh hari, jang ada lima bĕlas dilĕrangkan olih boelan, lima bĕlas tidak; dan lagi dĕngan mata-hari, boelan dan bintang-bintangnja.* Een jaar met twaalf maanden, iedere maand met dertig dagen, waarvan vijftien door de maan verlicht zijn en vijftien niet; bovendien de zon, maan en sterren.

2. *Boelan dĕngan mata-hari*. De maan en de zon.

3. *Katoedjoeh lapis langit sĕrta awan-awan*. De zeven hemelen met de wolken.

4. Van dit raadsel heeft men mij de oplossing niet kunnen mededeelen en ook ik heb haar niet kunnen vinden.

5. *Tangan*. De hand, met hare vijf vingers en vier tusschenruimten.

6. *Laba-laba*. De spinnekop.

Aanm. *Ramoe*. De opgave in het Mal. Wrdb. van PIJNAPPEL is verkeerd. Die van R. v. EIJS. is beter. Het is het benoodigde materiaal voor het bouwen van iets. *Sĕhaja tjĕhari ramoeān*, *ija tjĕhari toekang*. Ik zoek het benoodigde materiaal, hij zoekt de bouwlieden. *Pĕrgi bĕramoe*, de benoodigde bouwstoffen gaan halen. (Hang toewah).

7. *Tĕlor*. Een ei.

Aanm. Hier geldt het ligchaam van de kip ook voor een kist.

8. *Toedoeng sadji dĕngan toedoeng kidang diatasnja*. Een spijsdeksel met een dekkleedje er over.

Aanm. Zie het Wrdb. op *toedoeng*.

9. *Bidji saga sa'boetir*. Een saga-boontje.

Aanm. Hiermede wordt het geheel roode pitje van de *saga-pokon* bedoeld. De andere *saga* is een klimplant en levert kleinere pitjes die half zwart, half rood zijn.

10. *Sikat kapala*. Een haarkam.

11. *Boewah mĕngkoedoe*. De mĕngkoedoe-vrucht.

Aanm. Deze vrucht heeft den vorm van een kluitje gekookte rijst, dat men in de hand gekneed heeft, en groeit aan de uiteinden der takken. Zij kan even als de *lĕrak*, voor zeep gebruikt worden, daar zij, met water gewreven, schuimt. De wortels van den boom worden als geneesmiddel en tot het roodverwen van kleedjes gebezigd. (Jav. *patjih* dito).

12. *Orang doedoek didjamban*. Iemand die op het secreet zit.

13. *Kasau bĕtĕmoe dĕngan kasau*. De eene dakspar ontmoet de andere.

Aanm. Hier wordt van hengelen gesproken, omdat men daarbij denkt aan de *atap* of dekbladeren, die van de daksparren als een snoer afhangen.

14. *Boewah nangka*. De nangka-vrucht.

Aanm. Hier wordt eigenlijk gedoeld op de nangka-pitten, die in vakken of kamertjes zitten en gezamenlijk door den schil van de vrucht worden omgeven. *Nangka* is een geheel andere

vrucht dan de zuurzak, die *nangka wolanda* genoemd wordt. Ook de beide boomen verschillen in alle deelen.

15. *Lajang-lajang*. Een vlieger.

16. *Boelan*. De maan.

Aanm. Hier denkt men aan de kwartier-maan, daar deze in vorm overeenkomt met een uitgestoken stukje kokosnoot en den zeilenden schijnt te verzellen.

17. *Pokok-nanas*. De ananas-plant.

18. *Těboe jang dimakan orang*. Suikerriet dat gegeten wordt.

Aanm. In Indie is men gewoon het suikerriet te schillen, in kleine stukjes te snijden en het sap daaruit te kaauwen. Het drooge uitkaauwsel werpt men weg.

19. *Pěrada gěrisik*. Klatergoud.

Aanm. *gěrisik* en *měnggěrisik* is ridselen, zooals de bladeren aan de boomen.

20. *Orang měndjala*. Iemand, die met een werpnet vischt.

Aanm. Zoo iemand is genoodzaakt dat net telkens als eene gordijn voor zich te houden, terwijl hij door het water waadt.

21. *Orang měndjaring*. Iemand die met een zegen vischt.

22. *Batoe giling*. Een wrijfsteen.

Aanm. De *batoe giling* is een langwerpig vierkante gehouwen steen, ruim een voet lang en ruim ½ voet breed. Daarop ligt over dwars een ronde steen. Met dezen laatsten wrijven de inlanders hunne specerijen op den eersten fijn.

23. *Sěndoek*. Een lepel.

24. *Lěsoeng*. Een rijstblok.

Aanm. Dit blok dient niet om rijst te dorschen, zooals het Wrdb. opgeeft, maar om haar te stampen. Er is een groot, rond, van onder naauw toeloopend gat in dat blok; dit vult men met ongepelde rijst en stampt die dan met een zwaren stok tot de doppen er af gaan. Ook gepelde rijst stampt men er in om die wit te krijgen.

25. *Měnjoetjoek hidoeng, mata běrajar*. In den neus steken dat het water uit de oogen komt.

26. *Orang běrtěnoen*. Iemand die weeft.

27. *Tongkoe*. Drie steenen voor treeft dienende om een kooksel op te zetten.

Aanm. De tien, die overreiken, zijn natuurlijk de tien vingers, die den pot vasthouden bij het op vuur zetten.

28. *Doewa sěhadja*. Slechts twee.

29. *Ta'ada salah*. Hij is niet schuldig.

30. *Tiga jang tinggal.* Er blijven drie.

Aanm. *tinggal* heeft even als ons *blijven* ook de beteekenis van sneuvelen, omkomen, sterven.

31. *Njamoek.* Eene mug.

32. *Bĕsi.* IJzer.

Aanm. De Maleische smeden zitten bij hun werk op de hurken en niet alleen de smeden, maar ook de andere handwerkslieden. Wanneer zal dat volk opstaan?

33. *Pintoe dan lagi kaki damar pon bolih.* Eene deur; ook kan men er een toortsstandaard voor nemen.

Aanm. De maleijers verlichten hunne woningen des nachts met een toorts van hars in bladeren gewikkeld. Deze plaatsen zij op een voetstuk, dat zij daartoe in den grond midden in het huis steken. Des daags wordt dit voetstuk aan een kant gezet.

34. *Datjing.* Een unster.

Aanm. De *datjing* of unster bestaat uit een lange gladde stok, die op een zeker punt van een oog of ring is voorzien om daaraan te kunnen hangen. Aan het kortste einde van deze balans is een haak waaraan men het te wegene bevestigt. Aan het langste einde is een gewigt dat men verschuiven kan. Dat gedeelte waarover het gewigt loopt is aan drie zijden met strepen en sterretjes of puntjes geteekend, die het aantal pikoel's en kati's aanwijzen. Deze unsters worden meestal door Chinezen vervaardigd.

35. *Orang bĕrloedah.* Iemand die spuwt.

Aanm. Het spog is de witte haan, de haag zijn de lippen.

36. *Kĕladi.* Eene soort van eetbaren wortel, die in een moerassigen grond groeit. (Jav. *kimpoel.*)

37. *Rahat.* Een spinnewiel.

38. *Boelan masoek, matahari kaloewar.* De maan gaat onder, de zon komt op.

Aanm. Dit raadsel heb ik niet begrepen. *Kapala poewaka* slaat natuurlijk op de vurige opgaande zon; maar hoe de maan bij een *toepei batoek* te vergelijken is, vat ik niet.

39. *Boeloe kĕtiak.* De oksel-haartjes.

Aanm. *bani* is gelijk *pĕrbani*, de stilstand, dien men in het water waarneemt tusschen eb en vloed of vloed en eb. Hier schijnt het te doelen op de borsten.

40. *Njala pĕlita.* De vlam eener lamp.

41. *Orang bĕrdjalan-djalan kakinja kĕna doeri.* Iemand die uit wandelen gaat en wiens voet door een doorn gekwetst wordt.

42. *Orang mĕngajak tĕpoeng.* Iemand die meel zeeft.

43. *Tangkoel.* Een totebel.

44. *Boewah nijoer.* Een kokosnoot.

Aanm. Hier wordt gedoeld op het water, dat in de kokosnoten is.

45. *Saroeng oelar.* Een slangenhuid.

46. *Hajam.* Een hen.

47. *Orang mĕngambil djakas atau pandan dihoetan, laloe dipĕrboewatnja tikar.* Iemand gaat biezen of pandan-bladeren in het bosch halen en maakt er vervolgens eene mat van.

Aanm. *Djakas* is eigenlijk geen biezen, maar eene soort van plant, die veel voor het vervaardigen van matten wordt gebruikt.

48. *Hajam.* Eene hen.

Aanm. Dit raadsel is moeijelijk in het Nederduitsch weêr te geven. *Sikoer* is eene zamenstelling van *koer*, de gewone kreet, waarmede men kippen roept, met *si*, dat ook wel voor namen van personen gebruikt wordt. Met *galah* wordt hier de bamboezen stok bedoeld, die regtop in den grond staat en waar bovenop een mandje is aangebragt in den vorm van een omgekeerden kegel, waarin de hen hare eijeren legt. Dat de kip 's morgens zemelen en 's avonds gekookte rijst eet, komt daar van daan, dat zij 's avonds het overschot van den maaltijd ontvangt, dat toch niet bewaard zou kunnen worden.

49. *Djagoeng.* De turksche tarwe.

50. *Boewah nanas.* De ananas-vrucht.

51. *Orang bĕrdjalan bĕrdjoempa tàhi lĕmboe.* Iemand die wandelt en koedrek ontmoet.

52. *Boewah malaka.* De malaka-vrucht.

Aanm. Deze vrucht, onrijp zijnde, zinkt als zij in het water valt, rijp zijnde drijft zij boven.

53. *Boewah sĕtoe.* De sĕtoe-vrucht.

Aanm. De *sĕtoe* is een soort van waterplant, een soort van wier?

54. *Mariam.* Een kanon.

Aanm. De kogels zijn hier de kinderen, die het vleesch voor het kanon gaan zoeken. Dit raadsel is niet van de minst aardige.

55. *Lada tjina.* Spaansche peper.

56. *Andjing.* Een hond.

Aanm. De vier die stampen zijn de vier pooten, de een die want is de staart, die heen en weer zwaait.

57. *Boewah bĕtik.* De papaja-vrucht.

Aanm. Deze vrucht is inwendig hol, welke ruimte opgevuld is met kleine ronde pitjes ter grootte van peperkorrels. Jong zijn die pitjes wit, oud geworden zwart.

58. *Orang tjina.* Een Chinees.

Aanm. Hier wordt gedoeld op de staarten, die de Chinezen van hun hoofdhaar dragen en op de stokjes, waarmede zij hunne spijzen nuttigen in de plaats van onze vorken.

59. *Orang boewang ajar bĕsar.* Iemand, die een groote boodschap doet.

Aanm. Voor het doen van een kleine boodschap zegt men *boewang ajar kĕtjil.* Wil men beleefd spreken tot of van hooggeplaatste personen, dan zegt men *kasoengei bĕsar* en *kasoengei kĕtjil.*

60. *Lajar pĕrahoe.* Een scheepszeil.

61. *Rĕbana.* Een tamborijn.

62. *Kajoe bĕndoel.* Het raam van balken, dat op het fondament van een gebouw gelegd wordt en waarop het huis komt te staan.

63. *Pĕlangi.* De regenboog.

64. *Halipan.* De duizendpoot.

65. *Kapal.* Een schip.

66. *Laboe poetik.* De witte laboe-vrucht.

Aanm. Hier wordt met *ĕmping* op de pitten gedoeld.

67. *Hajam.* Eene kip.

Aanm. Die zoeken zijn de pooten, die 't aanneemt is de bek.

68. *Orang mĕndjala ikan.* Iemand die met een werpnet vischt.

Aanm. Eigenlijk het werpnet zelf, dat het water ingaat, en dat bij zijn pluim of kuif door het touw weêr naar boven wordt getrokken.

69. *Ada orang kata djiwa, ada jang kata angin.* Sommigen zeggen de ziel, anderen de wind.

70. *Gĕndang atau rĕbana dipoekoel orang.* Een trom of tamborijn door iemand geslagen.

71. *Boewah bĕtik.* De papaja-vrucht.

Aanm. zie n°. 57.

72. *Oelar.* Een slang.

73. *Sa'orang jang rĕndah hati dihadapan Allah dan sa'orang jang sombong.* Iemand die nederig is voor God en een hoogmoedige.

74. *Artinja malam dĕngan sijang, telek ĕmak dihisap, daging dan ikan dimakan, djikalau hoedjan datang kita lari*

bĕrlindoeng, *dan pĕrkataän mati itoe tiada manoesia soeka mĕnĕngar dia*. Dat is dag en nacht, de borsten der moeder worden gezogen, vleesch en visch gegeten, komt de regen dan vlugten wij en het woord dood hoort geen mensch gaarne.

75. *Daoen djamboe kĕling*. Het blad van de Klinganesche djamboe.

Aanm. De *katak poeroe*, puistkikker, wordt zoo genoemd omdat hij vol pukkels is. *Tjoempang-tjamping* is aan vlarden, vol scheuren en gaten, b. v. *maka hadji itoe mĕmakei pakeijan tjoempang-tjamping*, en die bedevaartganger gebruikte kleederen vol scheuren en gaten.

76. *Djĕngkĕrik*. Een krekel.

MALEISCHE KINDERSPELEN.

Anggok-anggok sĕmoending. [1]

Anggok-anggok sĕmoending;	*Sĕmoending sĕmoe daja.*
Datang bĕroek boenting,	*Mĕnggojang-gojang tangga.*
Tangga siapa ini?	*Tangga si mĕrpati,*
Mĕrpati-mĕrĕpati,	*Mĕngkoedoe masak sa'pohon.*
Mĕndjadi ta'mĕndjadi,	*Bri tahoe sama Oeloen.*
Oh lĕbah, oh lĕbah!	*Si-Oeloen mĕntjoeri lĕbah.*
Ta'titik, ta'tajoen.	*Kĕra mĕndjadi monjet.*

Eene vertaling van dit stukje te geven, die een eenigzins goeden zin heeft, gaat niet aan. Zoo is het ook met de overige stukjes, waarom ik ze allen onvertaald laat. Over de uitspraak der woorden heb ik naauwkeurig met mijne schrijvers geraadpleegd, zoodat mijne transscriptie daarmede geheel in overeenstemming is. Eene goede verklaring van alle woorden heb ik evenwel van hen niet kunnen krijgen, en geen wonder. Gelijk in de onze, komt ook in de Maleische kinderliedjes menig woord voor, dat de zangers zelf niet verstaan. *Tajoen* is hier eene verkorting van *tĕrajoen*.

Bovenstaand liedje wordt gezongen bij eene soort van spookspel, waarbij van een der kinderen de oogen en ooren met een doek worden digt gebonden. Het geblinddoekte kind wordt door de anderen onophoudelijk geplaagd, totdat het woedend wordt, als wanneer het voor spook wordt gehouden.

---

[1] Na den eersten regel die te lezen, welke er naast staat en zoo vervolgens. Dit geldt ook voor de andere stukjes.

Tjang-tjang sikoe rimbàt, Boewah laloe dari bĕlakang. Boeta pĕtjah tidak mĕlihat, Akoe tatoeng, akoe simbat.

Tjatoeng-tjatoeng siapa tjĕpat dia mĕloempat.

Dit stukje wordt mede gezongen bij een soort van spel, waarbij men eene vrucht moet zien te pakken krijgen, terwijl men op den rug van een ander wordt rondgedragen. De beteekenis van *tatoeng* moet hard naloopen en die van *simbat* in eens grijpen zijn.

Ping kilang, patah pakoe; Dalam ibing tjari akoe; Hĕndak ping, hĕndak kilang.

Dit wordt op de vingers van een hand uitgeteld. Komt het laatste woord op den middelsten vinger, dan is dat de man, die het eerste zich wegstopt, vervolgens rekent men op dezelfde wijze, totdat alle spelers zich weggestopt hebben op twee na. De beide laatsten rekenen uit wie hunner zich zal wegstoppen door alleen op den wijs- en middelsten vinger te tellen. Daarop gaat de eenig overblijvende zoeken. Vindt hij er een dan wordt deze zijn plaatsvervanger, en hij mag zich nu op zijne beurt verstoppen.

Pak-pak hĕlang.

Soewal. *Oh nenek, oh nenek! apa digali itoe?*
Djawab. *Mĕnggali mata koennjit.*
Soewal. *Boewat apa mata koennjit?*
Djawab. *Boewat obat hajam boeta.*
Soewal. *Apa kĕna hajam boeta?*
Djawab. *Disambar hĕlang sa'malam.*
Soewal. *Dimana tidoer hĕlang?*
Djawab. *Dipokok kajoe ara.*
Soewal. *Dimana tidoer boedjang?*
Djawab. *Dibilik anak dara.*

Dit liedje wordt door eenige kinderen gezongen, die elkander van achteren vasthouden, even als bij ons „hansje sokken, trekken bij de rokken." Zij loopen rondom een, die op zijne hurken in de aarde zit te graven of krabben en de *nenek* of het grootje genoemd wordt. Deze moet de achterste van den trein, de *anak dara* of maagd, trachten te grijpen. Gelukt haar dit, dan moet de gegrepene hare plaats innemen en het grootje wordt dan maagd. Onder het draaijen gaan zij nu en dan zitten, terwijl de maagd aan het grootje haarolie, eene kam, oogen-

zalf, kleederen, een ring, ja, alles wat voor een huwelijk noodig is, vraagt. Op alles wat gevraagd wordt moet het grootje aarde geven, die het met de handen loskrabt. Hierna begint de maagd te smalen op het gegevene, waardoor het grootje kwaad wordt en haar tracht te vatten.

Djang-djang sa'pandjang djalan, Djalan kabodang bading.
Apa diboewat kabodang bading? Mĕntjari lĕmboe kilang.
Brapa eikoer banjaknja? Sa'ratoes sambilan poeloeh.
Brapa lebar tapaknja? Sa'lebar daoen tjapa.
Brapa bĕras bĕkalnja? Sa'gantang olang aling.
Kakak kambing Sibĕlang tidak diroemah.
Sibĕlang bĕrtandang desa, Masoek koeboe, masoek tjĕmpirei.
Tahi hantjoer bĕrpĕrei-pĕrei. Chlasi pandjang djanggoetnja.
Habis nasi di-angkoetnja.

Aanm. Dit is alleen een zangspelletje voor meisjes. *Bodang-bading* schijnt de naam van eene plaats te zijn. *Olang-aling* houd ik voor heen en weêr geschud. *Sibĕlang* is de gevlekte geit, *bĕrtandang* tot zijn vermaak rondloopen, *desa* het platte land.

Tjok-tjok kĕndoeng atau sĕladang moeda

Tjok-tjok kĕndoeng, Kĕndoeng bĕrtali-tali,
Salimpat daoen bakoeng, Anak poenei radja wali.
Ĕtam-ĕtam bongkok. Karakap daoen limau.
Siapa tĕrsoengkoe. Ditangkap hantoe rimau.

Dit liedje is bij eene soort van tijgerspel in gebruik. Het wordt op de vingers uitgeteld tot dat er een overblijft. Deze wordt tijger en moet op handen en voeten loopen en de anderen bij de hielen trachten te pakken. Ondertusschen trachten dezen hem stuk te houwen door onder het loopen met den kant van de hand op zijne rug te slaan. Hij, die door den tijger gepakt is, wordt op zijne beurt tijger en zoo voort. Wanneer de tijger mis grijpt roepen allen tot hem: *sĕladang moeda*, d. i. de jonge springer. *Sĕladang* beteekent op handen en voeten springen, *moeda*, de jonge, onervarene.

Pong ĕlong-ĕlong.

Pong ĕlong-ĕlong, Kĕrinting jang-jang,
Kĕlapoek bĕloek-bĕloek, Mĕngarak minjak sapi,
Pĕtjah tĕlor sa'bidji.

Dit wordt gezongen bij een spel even als ons „torentje, torentje bosschekruid," waarbij de vuisten van eenige kinderen op elkander worden gezet. Bij het laatste woord moet de onderste vuist er uit en bovenop gebragt worden. Vervolgens leggen de kinderen hunne handen plat op elkander en zingen daarbij:

ĕram-ĕram pisang,
Pisang masak sa'bidji.
Datang bĕri-bĕri.
Mĕnggonggong bawa lari.

Bij het laatste woord gaan al de handen te gelijk in de hoogte. Vervolgens worden zij met de pinken aan elkander gehaakt, zoodat zij een kring vormen, wat *angkei-angkei pĕriwek* genoemd wordt en daarbij dit gezongen:

Angkei-angkei priwek,
Priwek datang dari Djawa,
Datang ĕmak siljaboek,
Mĕmbawa kĕlam sa'eikoer,
Akoe bĕmbam api njala,
Kĕrĕtik kĕrĕtoek gam-gam.

Daarop worden alle handen losgelaten en gaan de spelers met de regterhand op het hoofd en de linkerhand onder den regter oksel zitten en zingen nu:

Apa didjoendjoeng itoe?
Tahi asoe di boewang dibalik boekit
Apa dikilik?
Pisang masak.
Minta sa'bidji?
Ambillah.
Minta sa'bidji lagi?
Takoet marah nenek.
Dimana nenek?
Dibalik apoeng.
Apa diboewat dibalik apoeng?
Mĕmboewat atap.
Boewat apa atap?
Mĕmboewat balei.
Boewat apa balei?
Nikah sikatjoeng dĕngan sikoetjing.
Bageimana boenji bĕdilnja?

Daarop laten allen den oksel kraken. Vervolgens leggen zij de eene hand op de mat en de andere op den schouder en zingen:

Sĕnĕbang sĕnĕboe koewala sawah, Hoedjan boenoet mandi katou. Sirih lampin pinang poetri. Sintak pĕloek tangan sa'bĕlah.

Bij dit laatste woord worden al de armen snel over de borst gekruist. Daarop worden de gekruiste armen door de twee tegen elkander gedrukte handen van een ander geslagen en gevraagd:

Kotak apa ini? Kotak bĕsi. Bolih tidak masoek? Bolih.

Daarop wordt aan de ellebogen getrokken om de armen open te krijgen en hiermede is het handspelletje, dat met *Pong ĕlong-ĕlong* begint, geëindigd.

Tjok-tjok kĕndĕring.

Tjok-tjok kĕndĕring,
Goemilang goemĕlanting.
Radja sana radja sini,
Bĕrdjoewal batoe pĕnding.
Kĕna apa batoe pĕnding?
Kĕna gĕlang si Mĕriding,
Jang doedoek ditĕbing
Bĕrlaki-laki kĕling.
Bĕranak radja poetĕra.
Ambong koennjit, ambong bara-ngan.
Ngong-ngong patjak liling.
Ini menak, ini menak, ini menak ini ratoe, sa'malam lagi.

Dit liedje, mij door den datoek Ibrahim van Pĕnjĕngat opgegeven, wordt door meisjes bij een hunner spelen gezongen. Welk spel dit echter is ben ik nog niet te weten gekomen.

Hajam tĕrgemboel-gemboel.

Hajam tĕrgemboel-gemboel,
Hajam tĕrkandoeng anak.
Pĕtik saboenga mĕloer,
Kirim saama mak Andak.
Tĕbang tĕboe bĕtoeng,
Disandar dipohon pinang.
Indik radja toenang,
Toenang lanang bodok.
Tikam toedjoeh gĕloeng,
Malam tidak tidoer,
Bĕrdjaga mĕnengok wajang;
Wajang sa'balik dinding.
Tabir sa'balik pintoe;
Timang anak datoek.
Takoel dilimpa lĕmbing,
Lĕmbing boewatan Sijam.
Mĕnjak didalam piring,
Tĕboe didalam raga,
Banjak orang mĕngiring,
Adat dia radja
Radja Amat radja mĕlangsi,
Radja mĕngadjak bĕrtoekar kaki.
Kaki disa'bĕlah kiri,
Kaki disa'bĕlah kanan.

Giling-giling sapi,
Bĕrboeloe tĕlinganja.
Dimana kĕling mati?
Dikoeloe kampoeng tjina.

Tah sikoe titah,
Tĕnggiling di balik dapoer,
Anak-dara hĕndak mĕngidah,
Koeliling tjĕhari kapoer.

Dang lendoel tali kĕtjapi,
Pĕroet kĕmajang soeka hati.

Timang-timang tinggi,
Najik tjoetjoer atap;
Bĕlom toemboeh gigi,
Pandei batja kitab.

Dang sintak, dang kĕsintoel,
Tangan pandak daki djĕndoel.

Timang-timang tinggi, Najik para laboe,
Djatoeh tĕrdjĕlepoet, Basah kajin badjoe.

Bovenstaande deuntjes worden door de moeders gezongen als zij met hunne kinderen op den arm spelen.

Mana lenggok bakau tjoendoeng, tih, tih.
Mana lenggok djĕmalang boelang, tih, tih.
Mana lenggok tjindei haloes, tih, tih.

Wordt door de moeders gezongen om het kind in slaap te krijgen.

Tong-tong todak Todak tĕrkatoeng-katoeng,
Dimana mĕnengok boedak, Boedak mĕndjoeloeng djantoeng?
Djantoeng siapa ini? Djantoeng toewan Djĕlanei.
Djĕlanei mana? Mĕrak mana?
Djoeloeng-djoeloeng kĕladi, Kĕladi bĕnoeanja.
Soesoe ĕmak adi Bagei boelan poernămanja.
Tĕlak tĕmbĕrau, Disandar batoe litjin.
Mĕmĕkik mĕndĕdau, Opah gĕlang dan tjintjin.
Tong-tong alei, Alei koe-panggang sisik,
Akoe toentoeng, akoe salei, Akoe pĕngap dalam bilik.

Dit deuntje wordt door een vader gezongen, terwijl hij zijn kind op zijne regt uitgestrekte beenen heeft zitten en deszelfs handjes vasthoudende het zoo op en neêr laat wippen. *Tĕmbĕrau* is eene soort van boom, *Mĕndĕdau*, hard huilen, schreijen.

Dak-dak kambing; Kambing makan tjĕpĕdak.
Kajin tjompang tjamping Orang tidak hĕndak.
Jé soerakan orang. Si itoe tidak maloe, tidak dojan.

Dit zingen de kinderen elkander toe om te plagen.

Djoeng-djoeng kapal; Kapal datang dari Bĕnggala.
Boenji gĕndang dari koeala: Patjak lé-lé-lé goem.

De laatste uitroep driemalen herhalen. Dit wordt door de kinderen gezongen als zij op een afgevallen palmblad zitten en zich verbeelden schuitje te varen.

Namen van eenige kinderspelen.

Sĕrimbau, een soort van bikkelspel, dat aldus gespeeld wordt: Eenige steentjes worden op de vlakke hand gelegd, dan in de hoogte geworpen en zooveel als mogelijk is op den rug der hand opgevangen. Al die daarop blijven liggen heeft men gewonnen. Van deze neemt men dan een om, zooals bij het bikkelen, de anderen die verstrooid zijn, onder het opvangen van dien eenen op te rapen.

Majin soedoek-soedoek. Eene hoeveelheid *tepik* schelpen wordt over den grond gestrooid en dan door de spelers met een dergelijke schelp een voor een opgelepeld. Die het meeste opschept is de winner.

Majin katak. Wordt, even als het vorige, met *tepik*schelpen gespeeld. Deze worden op eene rei gelegd. Een daaronder is gevuld met slijk. De spelers moeten een voor een opnemen. Hij, die de met slijk gevulde treft, heeft verloren. Soms zet men er geld op.

Sepak sĕrandoeng. Wordt gespeeld door 8 kinderen, waarvan de eene vier op den rug van de andere vier zitten. Zij stellen zich aldus in een vierkant en wisselen geregeld van plaats. Ondertusschen gooijen de gedragen wordenden, elk op hunne beurt, met een opgerolden doek naar een der anderen, die gedragen worden. Vangt hij dien, dan mag hij blijven zitten; vangt hij hem niet, dan moet hij er af en zelf drager worden. Hij, die den doek tusschen de twee en tienmalen achter elkander gevangen heeft, wordt ook zoovele malen op den rug zittende rondgedragen, *dikĕlirikkan.*

Loempat tijoeng. Touwtje-springen in een koord, dat door twee in de rondte geslingerd wordt, even als bij ons.

Majin hajam. Wordt door twee groote partijen, elk van ongeveer dertig jongens gespeeld. Deze stellen zich tegenover elkander, waarop elke partij een uit haar midden kiest, die met een *kajin saroeng* overdekt wordt en voor kip moet spelen. Beide kippen worden nu door iemand, die hen geleidt, in de opene ruimte tusschen de beide partijen gebragt. De leidsman van de kip der eene partij moet dan op het geluid van de stem af den naam trachten te weten te komen van de kip der andere partij. Daartoe laat hij hem kakelen. Krijgt hij dien te weten dan is de kip voor hem en hij vermeerdert er zijne bende mede. Krijgt hij hem niet te weten dan keeren beiden tot hunne partij terug en kiezen andere kippen.

Majin timpoeng. Wordt gespeeld met een gladden, ronden steen, *timpoeng* geheeten, ter grootte van een mans vuist, waarmede men naar een stokje, dat in den grond gestoken is en *djih* genoemd wordt, werpt. De spelers zitten daarbij op elkanders rug. Raakt de gooijer dan wordt hij aldus rondgedragen. Raakt hij niet dan moet hij er af en wordt op zijne beurt drager. Bovendien heeft men bij dit spel nog eene berekening.

Majin porok. Zie de aanteekening op mijne Maleische spreekwoorden no. 157.

Majin gasing. Tolspel. De tollen in Indie worden niet bij de punt, zooals bij ons, maar bij den kop opgewonden. Ook hebben de Maleijers geen drijftollen.

Majin hangoes = Tjang-tjang sikoe rimbat.

Majin mĕngĕdjar-ngĕdjar. Krijgertje spelen. Zooals bij ons. Met het volgende deuntje wordt onder de kinderen uitgeteld wie het wezen zal: *Sama loewei, kĕtilir bantei, tjaboet mĕligei, sĕroenri bantei, kĕrĕnjoet tok ting.*

Tot zoover hetgeen ik over de Maleische spelen en kinderliedjes heb mede te deelen. Ook de Javanen hebben de hunne, die soms veel overeenkomst met de Maleische bezitten. Daar de aandacht tot nogtoe daarop niet is gevallen, geef ik hier wat ik er van te weten gekomen ben. Voor de juistheid van het Javaansch durf ik echter niet in te staan.

Met het Maleische *ping hilang* komt overeen het Javaansche *djĕmbèrèttan*, waarbij op de vingers van de opgehouden hand wordt uitgeteld de syllaben van:

Blèk-blèk salira, sapa dadija toekoeppa. [1]

Het Maleische *Pak-pak kĕlang* gelijkt veel op het Javaansche *Boentoet-boentoettan loewé, Annjokot boentoetté déwé*, waarbij de kinderen elkander van achteren vasthoudende een kring vormen en zoo, onder het opdreunen van deze woorden, in de rondte draaijen. Van het grootje en de maagd komt er echter niets in.

Pong ĕlong-ĕlong vindt men terug in het Javaansche *éntoeng-éntoeng; kĕmbang galak, kĕmbang gadoeng; kĕtjoeboeng tak éla-éla; toembuk dawa oelĕssana; bĕr-bĕr, méntjokka doewoer.*

En zoo is het Maleische *angkei-angkei pĕrijoek* weêr gelijk aan het Javaansche *Oetĕr-oetĕr king*, waarbij gezongen wordt:

Oetĕr-oetĕr king,
Tak olak ali ambing,
Tak podi kala djĕngkar,
Awar-awar,
Pandjang sétra,
Lo déngkék ring bahita,
Tak ré ré moeng,
Tak ré ré goeng,
Djĕngkowak anggé-anggé,
Anggénné kaki lĕbbé,

[1] De *a* in een open eindlettergreep als de Geldersche *ao* in *vaoder* uit te spreken. Door gebrek aan de noodige gekroonde letters kan de transcriptie van het Javaansch niet zuiver zijn.

Lĕbbé-lĕbbé digawé,
Mĕrang soengsang,
Kĕdĕlé lagi kĕmbang,
Ditjoetjoek manoek podang;
Kolang kaling
Sapa wanni noembak maling.
Tak doek doek djèr!

Een aardig spel onder de Javanen is het aanzoek om een huwelijk, dat door opgeschoten meisjes gespeeld en *atoer-atoer* genoemd wordt. Zij bezigen daarbij een tot een platten koek opgerolde en met een speld vastgestoken *saléndang*, die door het voorste meisje op de platte, opgeheven hand gehouden en rondgedragen wordt. Een trein van anderen volgt, die als zij aan de plaats komen, welke zij voor het huis der bruid houden, dit opdreunen:

Atoer atoer tĕmĕndoer tampannana loe pèrès. Hikoe sapa, hikoe sapa hobjak-objak lawang djaba, kakang sélo hing donnok.

Koela niki, atoerrannipoen kapitan dalĕm. ĕndika mĕlĕbĕt, ĕndika mĕlĕbĕt. Lawang kòri kantjing wĕsi. ĕndika lĕnggah, ĕndika lĕnggah, bali sidji toempang loro; ĕndika moetjang, ĕndika moetjang, soeroh koening djámbé wángèn.

Hierna begint het weer van voren aan.

Als de Javaansche kinderen twist met elkander hebben en weêr vrede maken zingen ze elkander het volgende toe:

Pring pring sa'onting;	*Sidjotak njanding njanding,*
Woh, woh, walangkoe gamboh,	*Sidjotak ngadjak wawoh.*
Ja toek, ja toek gĕntoerra,	*Omah tjilik pagar bata.*

Een liedje, dat door hen op de bijen gezongen wordt, luidt aldus:

Goewoekkan, goewoekkan,	*ĕndjok ĕndjokkan,*
Adja gawa gawa kénné.	*Gawaha hing pasar gĕdé,*
Sing akèh doedoehhé tapé.	*Soerak hapa? soerak jé!*

En eindelijk dat, wat zij in de wachthuisjes op de rijstvelden roepen, is van dezen inhoud: *Soelah soelah manoek bondol, ĕmprit pĕking adja tjoetjoek tjoetjoek parinné. Tjoetjoekkĕn oelĕrré bahé. Tjes, ploek ploek! tjes, ploek ploek!* Dit laatste is het antwoord van de vogels, waarvan *tjes* het geluid van den *bondol-* en *ploek-ploek* van den *tjiploekkan*-vogel is.

HERBERT DE JAGER.

In deze Bijdragen [1] plaatsten wij vroeger eenige bijzonderheden betreffende dezen Orientalist, gedurende den tijd dat hij op kosten der Oost-Indische Compagnie zijne aangevangen studie te Leiden voortzette en in het jaar 1662 volbragt. In dit jaar vertrok hij naar Indië, met de fluit de *Ooijevaer*, met den rang van onderkoopman. Heeren Bewindhebbers schreven zijne komst aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indie in de volgende bewoordingen: [2]

„Boven of benevens Jacob van Almonde, eenige maanden geleden onder een traktement van f 90 per maand, als koopman aangenomen, staat UE. met de schepen van deze equipagie mede toe te komen eenen Herbertus de Jager van Zwammerdam, hebbende eenige jaren tot koste van de E. Comp. op de universiteit tot Leyden gestudeert, voornamelijk in Mathesi en Orientaalsche talen, waarin hij zoodanige progressen heeft gedaan, dat hij daarin al vrij excelleert en uitsteeckt, gelijk hij in de kennis van de Fortificatien, item Botanica en Astronomie mede verre geadvanceert is.

Wij hebben hem gedefereert de kwaliteit en gagie voor onderkoopman, om in Indie gekomen wezende, bij UEd. te worden gebruikt daartoe UE. zullen oordeelen zijn persoon bekwaam te wezen. Als rector of opziender in de nieuwe op te rigten Latijnsche school zoude hij lichtelijk mede goede diensten kunnen doen; zoo ook in het translateren van alle Maleische geschriften, daartoe hem de kennis van de Arabische talen groote aanleiding zal geven.”

[1] Nieuwe volgreeks, 4e deel, blz. 17 en vv.

[2] 18 Sept. 1662.

De kamer Amsterdam werd gemagtigd hem te voorzien van de noodige boeken en instrumenten, en van eenig geld tot zijne uitrusting, waartoe van wege de kamer, de Heeren van het Pakhuis en de Advocaat van de Comp. gecommitteerd werden [1]. Welke boeken en instrumenten hem werden medegegeven wordt niet opgegeven. Ook werd de Jager door de Bewindhebbers dezer kamer vrijgesteld van het stellen van een borgtogt waartoe hij anders door zijne betrekking van onderkoopman verpligt was. [2]

Aanvankelijk bestemd om naar Indië overgevoerd te worden met het schip *Durgerdam*, schijnt hierin verandering te zijn gekomen, daar er een brief aanwezig is door hem op de fluit de *Ooijevaer* geschreven. Volgens het uitloopboekje der schepen liep dit fluitschip benevens de schepen *Durgerdam*, *Elsenburgh* en *Hoogkarspel* den 29 November 1662 uit Texel in zee.

De brief waarvan wij hierboven melding maakten werd door hem aan de Bewindhebbers van de kamer Amsterdam uit zee op 49° 10′ N. Br. Lezard N. O. ten O. 7 mijlen, geschreven [3] en behelst een kort verhaal van hun wedervaren tot aan het einde van het Kanaal. Den 1 December waren ze 's nachts het Vrouwenzand bewesten gepasseerd, „meenende alzoo mede buiten gevaar van de zorgelijke Vlaamsche en Engelsche banken geraakt te zijn.” Maar die gunstige gelegenheid veranderde weldra, de wind begon te schralen, zoodat zij weder naar de Hoofden moesten wenden en de Noordzee inloopen, waar zij de geheele maand December met stormweer lagen te worstelen tot den 3 Januarij, toen ze een paketboot ontmoetten die het Goereesche gat poogde in te loopen. Zij besloten dit vaartuig te volgen, vooral omdat het aannam — bij gebrek van loodsen — de *Ooijevaer* binnen te brengen. In den nacht begon evenwel de wind stijf uit het N. O. te waaijen, zoodat ze van de goede gelegenheid gebruik maakten weder naar de Hoofden te loopen, en in drie dagen tijds van den mond van de Maas tot voorbij Goudstaart [4] liepen, toen het stil werd en zij met helder en klaar weder tot voorbij Lezard dreven, waar zij een schip

---

[1] Resolutie van de XVII van 16 en van de kamer Amsterdam van 18 September 1662.

[2] Resol. van 13 November 1662.

[3] Deze brief is gedagteekend den 7 September «in grooten haast.» Dien haast zal vermoedelijk oorzaak zijn geweest dat hij zich vergist heeft en waarschijnlijk 3 Januarij zal moeten zijn.

[4] Startpoint.

praaiden dat naar het vaderland vertrok en zich met de overbrenging van den brief wilde belasten.

De *Ooijevaer* kwam 10 April aan de Kaap de Goede Hoop, van waar het den 17 daaraanvolgende de reis naar Batavia met eenige andere schepen voortzette en op den 21 Junij voor die stad ten anker kwam.

Bij zijne aankomst aldaar werd de Jager bij provisie als eerste klerk op de algemeene secretarie geplaatst, waarvan Gouverneur Generaal en R. v. Indië, bij hun schrijven aan de vergadering van XVII van den 3 September 1663, in de volgende bewoordingen kennis gaven:

„Tot het oprigten van een bekwame school voor de jeugd, om de goede lieden de oorzaak te benemen hunne kinderen naar het vaderland te zenden, hebben wij tot nog toe zoo bekwame stof niet kunnen uitvinden als wenschen.

„De onderkoopman de Jager, met de fluit de *Ooijevaer* uitgekomen, die UE. daar eenigzins toe schijnen gedesigneert te hebben, is bij provisie als Eerste klerk op onze secretarie gesteld, om bij de werken te blijven en bij voorvallende tot hooger diensten gebruikt te worden.”

Tot in het jaar 1665 was hij nog ter secretarie van Gouvern. Gener. en Raden van Indië in dezelfde betrekking werkzaam. Er is een brief van hem voorhanden van 31 Januarij van dat jaar en door hem aan de Bewindhebbers ter vergadering van Zeventienen geschreven. Deze is ons belangrijk genoeg voorgekomen om in de Bijdragen te worden opgenomen; men ziet daaruit hoe hij over zijne betrekking denkt, en op welke wijze hij zijn tijd wil besteden, als ook hoe het met zijne kennis van de Maleische taal staat. Hij vraagt daarin verhooging van rang en gagie, daar hij met zijn inkomen van onderkoopman, wil hij met aanzienlijke lieden omgaan en buitendien niets bezit, bezwaarlijk kan rondkomen. De gedachte hieraan zoude hem al dikwijls hebben doen wenschen dat hij het professoraat (?) te Duisburg niet had laten varen waartoe goede vooruitzigten bestonden; maar de vele weldaden die hij reeds van de Bewindhebbers had genoten, deden hem hopen dat zij zijne belangen niet uit het oog zouden verliezen. Gaarne stemmen wij toe dat het inkomen van een onderkoopman — veertig guldens in de maand — al vrij sober was voor iemand, die eene wetenschappelijke opleiding had genoten; het was toch slechts vier gulden meer dan een ziekentrooster, maar

vijftig gulden minder dan een Predikant ontving die voor de eerste maal naar Indië vertrok.

In September 1665 vertrok de Jager naar Persië met Huybert de Lairesse, die den Directeur Hendrick van Wyck in deze betrekking moest vervangen; wij verbeteren tevens hiermede wat wij vroeger op het gezag van Valentijn hebben gemeld, dat de Jager reeds in 1663 zich in Persië bevond.

Het is welligt aan zijn vertrek derwaarts toe te schrijven, dat hij geen gevolg heeft kunnen geven aan zijn voornemen, werken over de beoefening van het Maleisch te schrijven, opdat die taal op de akademiën nevens andere Oostersche talen zou kunnen gedoceerd worden. Alvorens echter over te gaan tot de mededeeling van den brief van de Jager aan de heeren Zeventienen, komt het ons — met het oog op het weinige dat er van hem bekend is — niet ondienstig voor, kortelijk op te geven waar hij zich in Indië zoo al heeft opgehouden, en welke werkkring hem in der tijd is aangewezen geworden; een en ander voorzooverre wij dit uit de papieren der voormalige O. I. Comp. konden opmaken.

Wij maakten reeds melding dat de Jager in de maand September 1665, met den nieuw benoemden Gouverneur ter kust van Persië, Huybert de Lairesse, derwaarts vertrok. Te Gamron den 24 Februarij 1666 aangekomen, vertrok deze reeds spoedig naar Ispahan, om aldaar ingevolge zijne instructie den vorst te begroeten en eenige zaken, den handel betreffende, te regelen. Hij werd op deze reis behalve door zijn gewoon gevolg, vergezeld van de Jager en den eersten adsistent Reynier Casembroot. Doch alvorens te vertrekken had de Jager reeds gelegenheid gehad eene proeve te leveren van zijne kennis der Oostersche talen, door het vertalen van eenen brief, door den Iman van Mascate aan den Directeur van Wyck geschreven, behelzende eene uitnoodiging om aldaar handelsbetrekkingen aan te knoopen.

Toen de Lairesse in Ispahan was aangekomen, waar Roothals de belangen van de Comp. waarnam, hoorde hij van deze dat het hof zich 12 à 14 dagreizen verder het land in, ophield, zoodat de Lairesse verlof aan den vorst verzocht hem aldaar te mogen volgen, hetgeen hem werd toegestaan. Hij verzuimde dan ook niet zoo spoedig mogelijk zich derwaarts te begeven. Na eenig oponthoud in het leger van den koning te hebben gehad, werd hij tot dien vorst en zijne voornaamste raadspersonen toegelaten, waarmede de verschillende aanhangig

zijnde zaken vrij spoedig en ten genoege van de Lairesse werden afgehandeld. Bij zijn vertrek werd hij door den vorst met prachtige geschenken vereerd, en ook de Jager en Casembroot, die hem steeds bij de af te leggen bezoeken hadden vergezeld, werden met een opper- en onderkleed van goud- en zilverlaken begiftigd.

Nauwelijks was de Lairesse in Ispahan terug of men vernam aldaar de tijding, dat de vorst overleden was en zijn oudste zoon tot zijn opvolger was benoemd. De Lairesse was de eerste der aldaar verblijfhoudende Europeesche natiën, die den jongen vorst met de komst op den troon geluk wenschte, terwijl hij het genoegen had de verzekering te ontvangen dat alles op den bestaanden voet zou blijven en de verkregen firmans zouden worden nagekomen.

De Lairesse spoedde zich naar Gamron terug, daar reeds weinige dagen na zijn vertrek van daar, de Directeur van Wijck was overleden; de Jager werd aan Roothals tot zijn tweede persoon (secunde) toegevoegd.

Weldra betaalde ook de Lairesse den tol aan de natuur, hij overleed den 17 Februarij 1667; tengevolge van dit overlijden vertrok Roothals van Ispahan naar Gamron, ten einde voorloopig het bestuur der zaken aldaar op zich te nemen; terwijl hij de Jager als zijn opvolger in het bestuur te Ispahan benoemde, aan wien de adsistenten Georg Wilmson en Reynier Casembroot tot hulp werden toegevoegd.

De Jager bleef in deze betrekking tot het voorjaar van 1670, toen hij op zijn verzoek van daar naar Gamron terugkeerde, om over Coromandel naar Batavia te vertrekken; want daar de tijd waarvoor hij zich in 's Comp. dienst verbonden had reeds een geruimen tijd was verschenen, had hij aan den nieuwen Gouverneur IJsbrand Goske meermalen verzocht om bij Gouvern. Generaal en Raden op zijne verlossing naar het vaderland aan te dringen [1]. Bij een schrijven van de hooge regering van 7 September 1669, werd de Gouverneur Goske gemagtigd aan het verzoek van de Jager gevolg te geven. Dientengevolge vertrok deze op den 6den Mei 1670 met het jacht Nieuwenhoven van Gamron naar Paliacate, de hoofdplaats van het Gouvernement op de kust van Coromandel, om van daar verder zijne reis naar Batavia te vervolgen [2]. Doch bij zijn aankomst aldaar schijnt het dat het

[1] Brief van IJsbrand Goske van den 18 Junij 1669 aan de h. regering.

[2] Brief aan de h. r. van den Gouverneur van der Dussen die Goske in het bestuur was opgevolgd.

den Gouverneur Anthonie Pavilioen gelukte hem voorloopig van zijn besluit af te brengen, want deze schrijft aan Gouverneur Generaal en Raden op den 1 Julij van dat jaar:

„De ondercoopman Herbertus de Jager blijft alhier dit jaer noch over, om mede gebruijckt te worden tot de begroeting van den coningh van Golconda, als grondich lesen en schrijven kennende de Persiaensche tale.”

Tot het doen dezer begroeting was de opperkoopman Pieter Smith bestemd. Doch het duurde nog een geruimen tijd alvorens de reis naar Golconda een aanvang kon nemen; niet voor den 17 November 1671 werd zijne instructie vastgesteld, waarin ten opzigte van de Jager deze woorden voorkomen:

„In dien't gebeurt dat UwE. in de Hoofse begroeting of comtoirs visite of eenige andere onverwachte zake ijets van belang voorkomt, waerover bij resolutie zou moeten worden geraedpleegt, zoo zal UwE. daartoe als Raadsluyden bij een roepen de voornoemde residenten in Golconda, gevende rang tusschen hen beijden en den koopman en diamantkoper Sr. Jacobus Bruijnzeel, zo hij dan aldaer ook mogt present wesen en den onderkoopman Sr. Herbert de Jager, die met UwE. mede zal opreijzen om zijn grondige kundschap niet alleen in 't spreken van de Persiaense tale, maar ook in't lesen en schrijven van dien promptelijk. Daer benevens gaet den gezworen klerk Johannes Pavilioen ook mede om als secretaris en kassier te dienen.”

De uitslag dezer zending was niet gelukkig, zoodat Smith den last ontving van den Gouverneur Pavilioen om het verder beloop der aanhangig zijnde zaken aan de opperhoofden van Golconda overtelaten, en na hen van eene instructie daaromtrent te hebben voorzien, naar Paliacate terug te keeren, waar hij den 14 November 1672 arriveerde. [1]

De Jager bleef nu vooreerst op Paliacate werkzaam, waar

[1] Het rapport van zijne zending is nog aanwezig. Zie ook Valentijn, 5e deel, 1e boek, fol. 63 over de opzending van Smith; de daar opgegeven data zijn evenwel onjuist.

In het R. Arch. is onder n°. 1077 van den inventaris der kaarten, eerste gedeelte, eene zeer fraaije kaart aanwezig van de reis van Smith die zeer uitvoerig bewerkt en met aanteekeningen voorzien is.

sedert eenigen tijd en elders op de kust zeer veel drukte heerschte, door de komst der Franschen, onder het bevel van den Luitent. Generaal de la Haye op Ceilon en op de kust van Coromandel. In verschillende betrekkingen was de Jager der Comp. dienstig, zoo wel met zijne kennis van vestingbouw als die der verschillende talen enz. Zoo werd hem onderanderen opgedragen het ontcijferen van een brief, door de opperhoofden van Mazulipatnam naar Paliacate gezonden, en waarover wij in hunnen brief van den 12 Julij 1673 aan G. Gen. en R. v. I. geschreven, het volgende lezen:

„Nader blijckende bij twee brieven, die door den Heer Directeur Baron [1], zoo als hij uijt Zuratta met 3 schepen, te weten 2 fluiten en een jagt, voor St. Thomé gecomen was, aen den vise Roy (La Haye) alhier ter reede liggende, geschreven sijn, met seecker boot, gemant van Franschen, ende waerop was een toevertrouwt persoon Monsieur Herpin, om dien brief aen meergemelte La Haye te bestellen; doch gecomen wesende omtrent Dieuw, zoo is hij aldaer in d'rivier geraeckt en nevens de geene (die) hij bij sigh hadde, aen land gecomen wesende, door d'inwoonders gevat gewerden ende gesamentlijck geboeijt herwaerts overgebracht.

D'selve visiterende soo hebben de voorn. brieven van Baron gevonden, waer in bij een appendix gestelt waren verscheiden cijfferletters en caracters die niet conden verstaan worden; maer den Havildaer ons alles toesendende, lieten't ten eersten copieren, naer dat we ten principalen den inhoudt hadden begrepen van alle 't geen in Frans geschreven was, en't wierd gesonden naer Palliatcatta om door den ondercoopman Sr. de Jager aldaer getranslateert te werden, die zijne stuijdie maeckende op de caracters, ook d'ontbindinge en ontcijfferinge daervan uijtgevonden heeft, als UE. Gr. Achtbaerheden bij d'copien in desen gevoecht sullen vinden gedeclareert, dat hun opgeven van 24 schepen in korten tijd op de kust te krijgen, gelijck in den brief buijten de caracters geschreven was, t'eenmael wert vernietigt, om dat den Franschen Coningh sijne magt in Europa wel van nooden hadt, maer dat hij Baron, dit maer proforma hadde geschreven, om off d'brieff door d'een oft d'ander moght onderschept worden ende sijn mesuren in 't maecken van de

[1] Deze François Baron niet te verwarren met den Hollandschen François Caron, die met de la Haye uit Frankrijk in Indië was gekomen.

vrede met den Coningh van Golconda sich des te beter te konnen voegen; apparent om dat in den vorigen brieff stondt, die buijten de caracters gelezen conde worden, dat zijn Excell. niet alleen meester conde worden van de gantsche cust Cormandel maer ook van Golconda en van meer andere plaetsen als 't maer van sijn begeerte was, enz."

In de maand October 1673 vinden wij de Jager in het leger voor St. Thomé [1] waarvan de voortzetting der belegering, door het vertrek van den Raad van Indie, Super Intendent en Admiraal Rijckloff van Goens, aan den Gouverneur Anthonij Pavilioen werd opgedragen. Het was van Goens die voor zijn vertrek de Jager tot koopman bevorderde, bij de volgende resolutie:

"Herbert de Jager van Swammerdam, Anno 1663 met de fluit de *Ooijevaer* voor onderkoopman à f 40 ter maend in Indie aengekomen, dewelcke bevonden werd te zijn een goed ingenieur, werdende bovendien door sijn verscheijdene taalkunde in vele occasien omtrent de Mooren etc. geemploijeert, tot welke gemelte diensten den selven in desen tijde, dat sijn dienst noodig hebben, aentemoedigen en sijnen ijver te doen voortvaren, insgelijcks met advijs van Raede verstaen werd, hem te defereren de qualiteijt van koopman absoluit, onder een maendelikse besoldinge van seventig guldens, welke gagie gemeent werd door hem in dese occasie wel sal worden verdient, mits daervoor gehouden sal blijven d'E. Comp. de novo drie achtereenvolgende jaren te dienen, en sich allomme en op alle plaetsen sal moeten laten gebruijcken, qualiteit, gagie en verband ingaende primo September deses jaers dat den optocht naer herwaerts gepraepareert is. Aldus gedaen, gearrest. en geresolveert enz. In 't veld-leger voor Meijlapoer desen (3) October 1673."

Toen de stad St. Thomé op den 6 September 1674, bij accoord in onze handen werd gesteld, was de Jager een van de onderteekenaars van onze zijde. [2]

---

[1] Deze stad was een paar jaren te voren door de Franschen ingenomen.

[2] Er is nog van hem aanwezig: "Rapport door den koopman Herbert de Jager en secretaris Nicolaes Ruijser, beijde door den Heer Anthoni Pavilioen, Raed van Indië, Gouverneur en Directeur van de kust Cormandel en de resorte van dien, expres gecommitteert aen den Heer Miersa Aboel Hasen, Lieutenant Veldoverste van geheel Karnatik, om zijn Ed. ten principale aftevragen naer zeeckere negotiatie, die volgens de verclaring

In het voorjaar van 1675 werd hem te Paliacate het bestuur over de munt opgedragen; dit kwam echter niet overeen met de bedoelingen die de Hooge Regeering te Batavia met hem had, want ofschoon zij bij hun brief naar Coromandel den 4 November 1675 schreven „dat zij approbeerden dat in plaats van den overleden koopman Johannes Pavilioen (al in Maart in Paliacate overleden) aan den koopman Herbert de Jager de munt is aanbevolen" voegden zij er echter bij: „doch daar zijn dienst op Ceilon vereischt wordt (zal men) hem met de eerste gelegenheid derwaerts zenden."

In den afgaanden brief naar Ceilon van dezelfde dagteekening schreef de Hooge Regering omtrent de Jager dan ook het volgende: „Den coopman Herbert de Jager, die op Paliacate veel minder in de geldmunterij te doen heeft als hij andersins doen kan, en wiens vaerdigheid in 't aenleeren van alle Indische talen alwat verre boven 't gemeene gaet; behalven dat hij volgens getuijgenis van den heer van Goens van affabelen omgang met de Inlanders is, verstreckende voor een ingenieur met een; voornamentlijck in 't aenbouwen van de stercktens daer men voor geen vijand hoeft bevreest te wezen en onbecommert zijn werk doen mag; wetenschappen en qualiteiten die zoo wel als zijne goede studien op Ceijlon veel beter kunnen te stade komen als op Cormandel in't casteel Gelria, hebben wij goetgevonden daerom naer Ceijlon te verplaetsen om bij UEd. zoodanig te worden geemploijeert als de dienst van de Comp. meest zal vereijsschen. Niet twijfelende of UEd. zullen daeraen een goed minister hebben, en met aenwas van ervarentheijd veel hulp in de justitie en de landregeering van hem trecken, in welcke gevalle, dewijl wij aen zijn goed comportement niet twijffelen, wij hem aen UEd. in der beste voege gerecommandeert houden."

Intusschen was er door de Jager geschreven aan de Hooge Regering te Batavia [1] naar aanleiding van een verschil tusschen hem en den Gouverneur Goske ontstaan, toen hij nog te Ispahan met de leiding der zaken aldaar belast was, en wel over een wissel van f 1200, die door de Jager beweerd werd dat ten onregte op zijne rekening was gesteld. [2]

---

van een seeckere Bramien, tusschen zijn Ed. ter eenre en den Heer La Haye, Lieutenant Generael wegens Sijne Majesteit van Vranckrijck in Indië ter andere zijde ondernomen is geweest." Den 6 Februarij 1674.

[1] 28 Mei 1675.

[2] Deze gelden sproten voort uit een faillissement van een der Inlandsche grooten aan wien die waren verstrekt.

Het komt ons onnoodig voor dit schrijven in zijn geheel hier over te nemen, alleen zullen wij voor zoo verre hij van zich zelf spreekt en de redenen opgeeft, waarom hij indertijd zijne reis naar Batavia niet heeft voortgezet, het een en ander uit zijn schrijven aanhalen. Na onder anderen gezegd te hebben, dat een der redenen waarom hij verzocht naar Batavia te mogen vertrekken hierin was gelegen, dat hij aldaar al de papieren zou vinden die hem tot zijne verantwoording dienstig waren, „zoomede mijn volkomen liberteijt tot mijn verantwoordingh sonder de minste becommeringh uijttestellen, en ondertusschen niet meerder van dese saek bij sijn E. den Gouverneur Goske, te reppen, doordien daer mede geen voordeel maer wel de irritatie van sijn Eds. gemoedt conde voorsien die mij voor al te mijden scheen, alsoo ick met sijn E. op eene bodem onder sijn magt en gewelt most overvaren„, vervolgt hij:

„Aldus gingh ick dan in Comp. van sijn E. met het jacht *Nieuwenhoven* van Persiën t'zeijl, met die meeningh om daer mede naer Batavia getransporteert te werden, maer gelijck dese bodem de custe van Cormandel en passant aendede en d'incidenten, de dispositie en het voornemen somtijds detourneren, alsoo geraeckte ick oock bij occasie van de vastgestelde besendingh aen den Golcondase coninck, die doen seer nae aenstaende scheen, op Paliacatta aen landt, om deselve begroetingh ten insichte van mijne middelmatige kennisse in de Persiaense tael mede bij te wonen. Maer al soo het hiermede vrij langer aenliep als de verwachtingh wel was geweest en ick daer nu mede geëngageerd was, soo bleef hier ook al dus al gaende wegh continueeren, echter met dese resolutie, om naer de voltreckingh van die opreijse mijne voijagie verder naer Batavia te vervolgen, om daer dan mijn defentie jegens de belastingh van voorsch. wissel te doen enz. . . . .
. . . .
Doch na de afgelegde commissie aen dat Hof, heeft deze dispositie van mijn vertreck almede geen voortgangh gehadt, door dien dat jaer mits den opgerezen Fransen oorlogh alhier geen scheepsgelegentheijt voor en quam, en de cours van de saeken in Nederlant oocq 't zedert mijn inclinatie van te repatrieeren voor eenige tijt terugh gestelt; mitsgaders de daerop gevolgde blocquade van St. Thomé mij gelegentheijt van employ verschafte, en Sijn Ed. d'Heer Raedt ordinaris van Indie, Superintendent en Admirael Rijckhoff van Goens, mij ten dien opzigte

met een honorabel advancement met Haer Ed. Ho.-Agtb. hoog gunstigh approbatie daermede bevestigt, heeft gelieven te beneficeren. Zijnde daerop voorts gevolgt dat ick naer de verovering van die stadt door faveur van Sijn Edele de Heer Anth. Pavilioen, Raed van Indie, Gouverneur en Directeur van de considerabele custe van Cormandel en den resorte van dien, hier in Rade getrocken en nu onlanghs ook tot opsiender van de importante munt deser plaetse gestelt ben geworden, versoekende Haer Ed. Hoog Agtb. nu ook bij dese occasie in alle gedienstigheijt en nedrigheijt, dat de gedane collatie van deze chargie met Haer Hooge aensienlijke approbatie gelieven te confirmeren. Vertrouwende dat Haere Edele Hoog Agtb. haere hoogwaerde gratien en benefitien aen niemandt sullen besteden die deselve met meerder estime, respect en sentiment als ick can ontfangen. De voorschr. vaste bedieningh nu en de gelegentheijt die ick in mij bevinde, om in den dienst van d'E. Comp. indien deselve aen Haer Eds. Ho.-Agtb. welgevalligh is nogh voor eenigen tijdt te continueren, doet oock mijn reijse naer Batavia voor een wijl uit den sin stellen, en nu met eenen de middelen in't werk stellen die dienen om van voorschr. belastingh bevrijt te blijven enz. [1]

. . . .

. . . .

Om daer uyt — zoo vervolgt hij — een relaes van mijn administratie, met de motiven en justificatie van dien't zedert mijn residentie in dat Comptoir (Ispahan) als Hoofd, tot mijn vertrek van daer te fourneeren, hopende daervan aen Haer Ed. H.Agtb. ten genoegen te sullen betonen, dat ick in 't stuck van vlijt, ijver, trouw en de ordinaire vereyschte diensten, mitsgaders in de conduicte van de hoofdbesoignes naer de prudence ende de circumspectie van de saek met eenige van mijn voor- of nazaten absit, invidia et gloria dicto sal connen compasseren, behalven nogh d'advantagie die mij de Persiaensche taelcunde boven anderen verleent heeft. Welcker kennisse ende bevorderingh van de ordinaire diensten en bijsonderlijck van de affaires ten Hove aldaer van soo groote emporte is, buyten nogh de meriten van mijne geringe studien, die groot vermogen hebben, om sigh daerdoor bij die natie, die 't tweede in goede agtingh

[1] Het uiteenzetten der redenen die hem verpligtte om wat ampelder papieren te verzoeken als juist tot de verantwoording van voorgen. wissel noodig was.

houden in estime te brengen en oocq begint te maeken.[1] . .
. . . .
. . . .
De vacante van de tweede plaets van de Persise directie die door het overlijden van den coopman Wilmson voorgevallen is, verweckt in mij oocq een inclinatie om deselve tot bevorderingh van mijn intrest bij desen in alle gedienstigheijt en nedrigheyt te ambiëren indien dezelve nogh niet gesuppleert is, biddende Haer Ed. Agtb. oversulx dat mijn ervarenheyt van het comptoir Spahan en de prerogativen van mijn Persise taelcunde, alsmede mijn experientie in de negotiatie met de Moren, die bij Sijn Ed. d'Heer Superintendent hooggemelt, al voor een groot fondament van mijn verbeteringh, uytwijzende de acte en de resolutie daervan, verstrekt hebben, oocq bij Haer Ed. H. Agtb. in gunstigh reguart mogen comen, en aldus ten dien respecte de becleedingh van dat comptoir in qualiteyt van Hooft nevens de titul van de secunde in de Persise directie aan mij goedertierentlijck magh toegevoeght werden[2]; sullende die gratie met alle ijverige en getrouwe diensten tragten te verdienen, en indien dit employ reets mogt vergeven zijn, dat Haer Ed. H. Agtb. bij de eerste openstaende gelegentheijt van die functie mij dierwegens in favorabele gedagtenisse believen te houden, soudende bij soodanigh een gunstige beneficie het zenden van de verzogte papieren oocq geexcuseert blijven[3] . . . .
. . . .
. . . .

En dit is 't geene dat ick onder 't welmeenen aen Haer Ed H. Agtb. nodigh geaght hebbe in alle gedienstigheijt en eerbiedigheijt voortestellen, biddende daer op favorabele reflectie te nemen en dat de prolixiteijt van deze regelen uijt het esclairtissement (?) van de motiven en circumstantie der saeck veroorsaekt, sigh niet en gelieven te laten verdrieten, mitsgaders met

---

[1] Volgt opgave welke stukken hij verlangt.

[2] En marge van deze regelen, had de Gouverneur Pavilioen het volgende geschreven en ondert.: Ed. Heeren int overlesen van dit versoekschrift, vindt ik mij aengaande niets te noteren, dan dan ick den suplt. houde voor een man die d'UE. Comp. in veel hoger cherges wel souw cunnen dienen als in sijn tegenwoordige alhier van de opsigt der munte, waertoe wel een ander bequaem persoon souw uyt te vinden syn indien 't van UEd. believen mogte wesen hem na Persia te beroepen.

[3] Door zijn onzeker verblijf had hij tegen het aanvragen dezer papieren nog al opgezien, enz.

Haer Ed. H. Agtb. hooghaensienlijke goedertierentheijt te passeren, indien icq in het favorabel expreseren van mijne qualiteiten en diensten buyten de palen van mijne gewone modestie getreden heb, alsoo het selve in sulck een geval als dese voor geoorlooft geagt wert, gelievende het selve aan mijn candeur en een billijcke ijver tot voorstandt van mijn eer te t'attribueren; gelijck icq ook bidde, dat de termen die ontrent d'E Heer Goske gebruijcke, aen Haer Ed. H. Agtb. mede niet aenstotelijck mogen voorcomen; alzoo deselve à propos van het subject t'eenemael applicabel sijn, en ick deselve sonder de geregtige patrocinie van mijn eygen saek in 't geheel of ten deele te distitueren, niet en hebbe cunnen nalaten; verclarende daerin soo veel moderatie gebruijckt te hebben als mij eenigsins doenelijk is, gelijck icq sonder dese nootsaeckelijckheit daar niet soude toegecomen hebben, houdende sijn E. voormelt buyten dese controversie altijd in een eerbiedige en respectueuse memorie. "

Aan het door hem gedaan verzoek naar Persië verplaatst te worden werd geen gevolg gegeven, evenmin om naar Ceilon te vertrekken [1] zoo dat hij op de kust werkzaam bleef. Zoo werd hem onderanderen in 1677 eene commissie door den Gouverneur Caulier opgedragen, om zich met den onderkoopman Nicolaes Clement te begeven naar het leger van den vorst Suwagie Magaratie, die zich destijds ophield in de binnenlanden van Visiapoer, ten einde hem van wege de Comp. met het voortdurend geluk zijner wapenen te begroeten, hem eenige geschenken over te brengen, en te trachten onderhandelingen aan te knoopen rakende de leverantie van koper te Wingurla, en de confirmatie van eene vorige chaul of verlof om in die landen koopmanschap te drijven.

In deze commissie schijnt hij, volgens het schrijven van den Gouverneur Caulier, naar het genoegen van deze niet geslaagd te zijn. In een brief aan de Hooge Regeering schrijft deze: "Herbert de Jager heeft in deze commissie door zijn verrigte gansch geen contentement gegeven, heeft niets verkregen" [2]. Ook had hij buiten noodzakelijkheid de som voor de geschenken bepaald, te hoog opgevoerd, en veel te groote staatsie gevoerd, door de veele Hollandsche soldaten en Inlandsche dienaren die hij medegenomen had enz.

---

[1] Zie bl. 75.

[2] Den 8 October 1677, meer uitvoerig in dien van 31 Januarij 1678.

In een zeer uitvoerigen brief [1] komt de Jager op tegen de beschuldigingen door den Gouverneur tegen hem ingebragt, vooral ook omdat hij hem niet in persoon had gehoord en zijne terugkomst van de hem opgedragen commissie afgewacht, ten einde datgene te wederleggen waarvan hem den Gouverneur beschuldigde.

Gouverneur-Generaal en Raden waren mede niet tevreden met het schrijven van den Gouverneur Caulier, daar zij dezen — na breedvoerig over de zaak van de Jager geschreven te hebben — eindelijk nog schrijven [2]. „Wij sullen dan met verlangen afwagten wat verantwoordinge den meergemelte de Jager alsmede d'opperhoofden van Tegenepatnam, wegens deze groove overtredingen voor den Raet van Justitie aldaar zullen hebben gedaen, en hoeverre d'Comp. over deze quade gangen ontheft en tot last van de schuldige gebragt zal zijn geworden. Wij meenen evenwel indien UEs. bevelen en ordres in deze zaeken met meerder ernst waren vereenigt geweest, dat de onderhoorige haren pligt wel beter behartigt zouden hebben, inzonderheyt in het opontbieden van de Jager, 't welcke indien het zoo leyt gelijck UE. daervan schrijven een ongehoorde stoutigheijt wezen zoude, die niet zonder ernstige correctie kan verbeterd worden."

Deze zaak bleef lang slepende en niet voor den 20 September 1680, leest men in een brief door den President Hartsinck aan de Hooge Regering geschreven, dat hij — de Jager — een weinig tijds voor het overlijden van den Gouverneur Caulier, van de tegen hem ingebragte beschuldiging vrij gekend was.

Toen men het voornemen had zich door verrassing meester te maken van het fort der Franschen te Pondichery, werd de Jager, — als met name genoemd door Gouverneur Generaal en Raden van Indie — [3] door den Gouverneur Caulier afgezonden om de positie van het genoemde fort te verkennen, daarover een rapport uit te brengen [4] en inmiddels zich te begeven naar Nagapatnam, om aldaar aan den tot hoofd der expeditie bestemden kapitein — van Ceilon verwacht wordende — de noodige inlichtingen te geven.

Hoe wel de aanslag ook overlegd was, mislukte die echter,

---

[1] Aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indië van den 15 October 1677.

[2] 1 Junij 1678.

[3] Bij hunne missive van 1 Junij 1678 afzonderlijk.

[4] Hij deed dit, doch zijn rapport is niet aanwezig.

daar de schepen die het volk zouden overvoeren, door tegenwind, stroom en stilte belet werden den wal te naderen, zoodat de Franschen, zoodra de schepen in het gezigt waren gekomen, het fort verlieten en de wijk in een nabijgelegen bosch namen, hetgeen ze sedert elken nacht deden om niet overvallen te worden. [1]

Naar aanleiding eener door het Bestuur te Batavia bepaalde nadere regeling der ambtenaren op de kust van Coromandel, ontving de Gouverneur Caulier last om den koopman de Jager "mette eerste gelegentheijt herwaerts aen te laeten comen om bij voorvallende gelegentheijt te worden g'emploijeert." [2]

Doch vooreerst zou aan deze order nog geen gevolg gegeven worden; want de Gouverneur schreef den 25 Maart 1679 naar Batavia, dat hij onder nadere goedkeuring aan de Jager had toegestaan tot het vertrek der naastvolgende schepen nog te mogen overblijven; dat hij zijne betrekking als muntmeeester reeds had overgedragen en hem geen kostgeld of rantsoen meer verstrekt werd.

De gouverneur Caulier overleed den 5 November van laatst genoemd jaar, zijn opvolger met den titel van President was Willem Carel Hartsinck. Deze schreef den 25 Maart 1680 dat hij ten gevolge van overlijden enz. eenige veranderingen in het waarnemen van eenige betrekkingen had moeten maken. Zoo had hij tot Fiskaal benoemd den onderkoopman Zacheus van Heussen, omdat Seroyen daartoe niet inclineerde en "den coopman de Jager was absent en werd buijten dien geconsidereert voor een reijsvaerdige, hoe wel t'aestimeren voor (?) een persoon die door nauwe en langhdurige mitsgaders ijverige enqueste deser landen en landaerts, de E. Comp. alhier bijzonder in veele gelegenheden te stade comen can."

De Jager was namelijk ten dienste der Justitie met den onderkoopman en fiskaal van Heussen in commissie gesteld, zich naar Tegenapatnam te begeven, ten einde nader onderzoek te doen in de zaak van het gewezen opperhoofd aldaar, Albert van Weede, den pachter Malle Purmael, [3] den inlandschen bediende Wieråpå enz. beschuldigd wegens malversatiën in den kleedenhandel.

---

[1] Brief van Caulier aan de Hooge Reg. van 10 Nov. 1678.

[2] Missive van 24 Julij 1678.

[3] Ook geschreven Mallca Purmal.

Hij werd ten dien einde van eene instructie voorzien, waarin de volgende woorden worden aangetroffen:

„Hetgeen UE. tot een begin ter hand sal hebben en dienen te nemen, aght ick niet noodigh in 't breede en omstandelijck UEd. voor te schrijven, als sijnde door stadige bijwooninge des Raeds genoegsaem daervan geinformeert, en zullen de documenten die UE. nevens desen onder register worden ter hand gestelt, aenwijsen hunne gebreken en waer en hoedanigh zij te herstellen en volmaken zijn, moetende wel en meest gelett worden op de rechte vertalingh, waer toe den E. de Jager meest t'zijne sal contribueren (daar hij de) Telingase taele kundigh is. Doch alles met nauwe communicatie van Sr. van Heussen en den boekhouder Nilo; kunnende niet als tot beter en meerder elucidatie strecken, dan dat ons alle de te makene verklaringen selfs in zoodanige tale toekomen als ze staen gesproocken te worden, en moet alles in civile termen worden verrigt, latende de luijden vrij en ongedreijgt, gelijck sulcx volgens regten betamelijck en UE. ten vollen zoodanigh te behooren, bewust zijn."

Zij moesten namelijk getuigenissen inwinnen en verklaringen afnemen van kloppers, wasschers, kooplieden enz.

Den 9den Januarij 1680 werd de reis naar Tegenapatnam over land aangevangen, waar zij den 17n daaraanvolgende aankwamen. Daar men in het door de Jager uitgebragt rapport over zijne verrigtingen aldaar eenige niet onbelangrijke bijzonderheden over hunne reis aantreft, deelen wij daarvan een enkele in eene aanteekening mede [1]. Twee dagen na hunne aankomst werd er een begin gemaakt om te voldoen aan den hun opgedragen last, die zeer ingewikkeld en niet gemakkelijk was. Wij zouden buiten ons bestek gaan indien wij slechts gedeeltelijk een overzigt wilden geven, wat er en hoedanig het door hun verrigt werd. Doch wij mogen niet nalaten te wijzen op de belangrijke kleedenhandel die aldaar voor rekening der Comp. gedreven werd en op de wijze hoedanig die plaats had, waarover men in het rapport veel belangrijks vindt opgeteekend. Zoo vindt men er de beschrijving van de inlandsche kooplieden waarmede de Comp. contracten had aangegaan voor de levering der kleeden. Deze kooplieden waren in eene maatschappij of comp. vereenigd,

[1] Zie Aanteekening 1.

bestaande uit 34 personen, die gezamenlijk 25 aandeelen uitbragten; zij konden deze aandeelen splitsen, ieder geheel aandeel in den inleg bedroeg 700 Pagoden. [1] Het hoofdbestuur over deze compagnieschap was in handen van zes personen, behalve een kassier enz.; alle aandeelhouders waren voor elkander ook tot een borgtogt in solidium verbonden voor de sommen die door de Comp. aan dit handelsligchaam vooruit werden verstrekt.

Hierop volgt eene beschrijving van ieder dezer kooplieden, met den naam „van de vader en van de caste of het geslachte, van de geboorteplaets en de maelstede en van de maegschap of bloedverwandschap onder malkander, nevens de quantiteijt van ieders aenpart in de compagnie, soodanig als hier vervolgens in ordre gespecificeert werden; druckende dese naamen zoo nae met onse letters uijt als hetselve eenigsints naer de kracht en het geluijd van deselve mogelijck is, gebruijckende omtrent de letters daar van ons alphabeth destituijt is, eenige teeckens onder de geene die in de uijtspraek daer naest mede overeenkomen, en weder andere beduijdsels boven de woorden, om de korte en lange sillaben aentewijsen, opdat aldus onse pronunsiatie soo nae doenelijck met de haere souden overeenbrengen en conformeren. Beteeckenende aldus de drie poincten of stippen bij forme van een driehoeck in deser voegen ∴ als dat d'uijtspraeck van de letter of letters onder dewelcke die staen, met een dubbelde slagh van de tongh naer boven moeten geformeert worden; dienende het teecken van een langh streepie — om te denoteren dat de vocael waer boven deselve gestreckt is, als dubbelt of langh, en de figuur van een half ootie met d'openingh naer boven als ˘ om te designeren dat de sillaba waerboven deselve gestelt is, kort, zonder vertoeven moet uijtgesprooken worden enz.”

Uitvoerig wordt beschreven op welke wijze dit handelsligchaam werkte; de verandwoording der gelden; verdeeling van winst en verlies; aanbesteding der kleeden bij de wevers en schilders; het in ontvangst nemen, sorteren en overbrengen in 's Comp. pakhuizen der gereed zijnde kleeden enz.

Niet voor het begin der maand Februarij was de commissie met hare werkzaamheden gereed, daar de af te nemen verklaringen en het hooren der getuigen in de Malabaarsche, Telin-

---

[1] Iedere Pagode op f 6 gerekend.

gasche en Persiaansche talen veel tijd wegnam. Den 20 Maart werd het rapport door de Jager aan den President Hartsinck overgeleverd.

Dat de Jager aldaar mede in den Raad van Justitie gebruikt werd, lezen wij in den brief van den President van 20 September van genoemd jaar met de volgende bewoordingen: „Wij versoecken ootmoedigh dat UE. Gr. Agtb. een goed gevoelen believen te hebben van de geene die alhier het recht bedienen: want wij verclaren dat yder zich daerin na conscientie volgens eer, eedt en plicht quit, en soo 't somtijds mocht gebeuren dat eenige zaken niet punctueel met de rechten accorderen, nogh na wijse derselver gedediceert werden, zoo is 't of ten opsien van vuyle persoonen, quade gevolgen, mainctenue van eerlijcke ampten, wel wesen der gemeente of andersints, of dat niet hooger daerin geleerd is, wetende UEd. Gr. Agtbaerh. immers dat ons collegie van geen rechtsgeleerden is versien; dan alleen dat den coopman Sr. Herbert de Jager daarin meest ervaren is, en nu die tot UEd. Gr. Agtb. staet over te komen, soo sal er niet een hier sijn die daervan soo veel weet. Soudende gem. Sr. de Jager al op d'eerste ontbiedinge overgekomen sijn, ten waere zijn saecke aengaande de commissie naer den vorst Suwagie, der wegen hij aengesproocken is geworden, hangende was [1], welcke door den Ed. Heer Gouverneur Caulier zal: weynigh tijds voor sijn E. overlijdinge afgedaen en van de voorgegane beschuldiginge vrijgekent zijnde, soo was hij voorts onpasselijck en toen met de benaude borst gequelt geworden, waerdoor genootsaeckt is geweest dus lange te blijven. Hebbende sijn E. staende continuatie alhier verscheijde goede en emportabele diensten voor de E. Compagnie gedaen, en werd van ons seer begeert, als sijnde een man van bijzondere capaciteijt en ervarentheijt in landen en landaerts deser Indise gewesten; zijn Ed. sal met het laetste schip van hier afvaren, om UEd Gr. Agtb. gedienstelijck de handen te kussen."

Dat de Jager mede niet onervaren was in de Botanie lezen wij in denzelfden brief met deze woorden: Wij hebben den opperchirurgijn deses casteels gesegt, dat hij sich met verscheyde Indische kruijden en medicamenten zal moeten bedienen, in plaetse van die geene die voor desen uyt het Vaderland wierden ge-

[1] Zie blz. 79.

eischt, en nu van daer niet meer staen gezonden te worden; en hem mede g'ordonneert bij notitie of specificatie pertinent aen ons bekend te maeken, wat droguen en medicinen alhier vallen, daer UEd. als oock andere en wij selve van souden kunnen wesen gedient. Welcke notitie of specificatie nu wel bij desen soude worden overgesonden, ten ware tot UEd. Gr. Agtb. niet overquam den Coopman Sr. Herbert de Jager, die van sulcx een studie gemaeckt, en de landen hier om her seer nauwe doorsogt en besigtigt heeft, ende over sulcx dier wegen volcomen en beter satisfactie dan onsen chirurgijn can doen. [1]

Veertien dagen later vertrok de Jager met het schip de *Vrije Zee*, naar Batavia, na een verblijf van ruim 10 jaren op de kust van Coromandel, dat hij bij zijn vertrek uit Persie slechts en passant dacht aan te doen.

De President Hartsinck kwam in zijnen brief van den 7 October 1680, nogmaals terug op de goede diensten door de Jager bewezen. »De coopman de Jager komt nu, gelijck wij UEd. Gr. Agtb. vooraf bekent gemaeckt hebben datte geschieden stondt, over; moetende als nogh getuigen dat Sijn Ed. veele goede en importabele diensten voor d'E. Comp. gedaen ende ons in 't bijsonder allesints contentement gegeven heeft.

Een maand later liet de *Vrije Zee* het anker op de reede van Batavia vallen.

Welke werkzaamheden aanvankelijk aan de Jager werden opgedragen blijkt ons niet uit de resol. der Hooge Regering; maar het komt ons voor dat hij reeds spoedig belast is met het geven van onderwijs aan eenige predikanten in de Arabische en Maleische talen, zooals wij later zullen zien.

Toen de Gouverneur en Directeur Robertus Padtbrugge te Ternate, den 30 Januarij 1682 werd benoemd tot Commissaris, werden hem de kooplieden Herbert de Jager en Pieter van den Hoorn als adjunct Raadspersonen toegevoegd; doch hierin kwam weinige dagen later — door de benoeming van den Commissaris Isaack Soolmans, voor Makasser bestemd — de volgende verandering:

---

[1] Dit wordt op eene merkwaardige wijze bevestigd, door dien zich op het Rijks-archief nog bevindt, een stuk pergament, dat alle kenteekenen draagt van op een kist gespijkert geweest te zijn, en waar op staat: «Boecken en geschriften naegelaten bij wijlen Herbertus de Jager, in syn leven Opperkoopman, in dienst van de Compagnie; van Batavia herwaerts overgesonden, en hier te Lande ontfangen in Augusty 1695» en verder: «4 In dese kist syn beschrijvingen van planten.»

„En dewijl den E. Soolmans in deze Sijn E. commissie ook niet onnoodig schijnt met een bequaem en taelkundig man die prompt in het Maleisch is, te worden gemunieerd, is op het verder voorstel van den Heer Gouverneur Generael daeromtrent in Rade opmerking genomen. Overmits den Heer Gouverneur en Commissaris Padtbrugge in Ternate, behalven de genomineerde coopliedeu Herbert de Jager en Pieter van den Hoorn, de eerste meer als gemeen en de andere redelijck in de Maleische tale ervaren, aldaer in loco zelfs ook nog van genoegsame taelkundige ministers en suppoosten — buiten Sijn E. zelfs — is voorzien om te zijner assistentie te kunnen dienen, om een van de twee ministers den E. Soolmans bij te voegen, en eijndelijck daeromtrent oock geresolveert, als nu bij nader arrest deswegen in onze genomen resolutie van den 30 der vorige maand deser vergadering, ten meesten dienst van d'E. Comp. wederom te maken: dat den coopman Herbert de Jager in plaets van (naar) Ternate om zijn perfecthеijt in de Maleische tael, als nu ter adsistentie en als secunde persoon in de commissie van den E. Soolmans zal mede gaen." [1].

Door verschillende oorzaken had ook deze commissie geen voortgang. De Commissaris Soolmans werd tot Visitateur-Generaal aangesteld, en vertrok op bekomen aanschrijving van de vergadering van 17 in de maand Junij 1684 als Commissaris naar Bengalen. Maar voor dat dit plaats had, was reeds op eene andere wijze over de Jager beschikt.

Het jaar te voren (1683) was aan Reinier Casembroot de commissie opgedragen als Commissaris naar Persië te vertrekken, om de zaken die aldaar niet al te wel stonden te trachten te verbeteren. Behalve de personen die hem ter zijde zouden staan in deze belangrijke commissie, had hij verzocht dat daaraan mogt worden toegevoegd de koopman Herbert de Jager. De Gouverneur Generaal bragt dit verzoek op de volgende wijze in de vergadering: „Wert bij den Heer Gouverneur Generael de vergaderinge gecommuniceert [2] dat den E. Directeur [3] Reinier Casembroot Sijn Ed. hadde versoght, dat nevens de gequalificeerde ministers bij resolutie van 7 deser, tot Zijn Ed. adsistentie na Persia op de bewuste togt gecommitteert, oock den coopman Herbert de Jager mochte worden gevoeght, als zijnde seer expert

[1] Resolutie van den 4 Febr. 1682.
[2] 10 Sept. 1683.
[3] Casembroot was Directeur van Persië en tijdelijk te Batavia.

en grondig ervaren in de Persiaense tale, en ginder niemant onder de onse bij der hand, welke ingevalle men iets met die natie quame te contracteren, sulcx in goede, suijvere, klaere en bondige woorden in gemelde taele sonde kunnen opstellen, nochte bij de Persiaenen opgestelt sijnde, duijdelijck verstaen; waerdoor dan merckelijcke verlegentheijt voor de onse soude ontstaen, met gevaer van door dubbelsinnige of twijffelaghtige stellinge van dien Landtaert misleijt oft verkloeckt te kunnen worden [1] Waerop gedelibereert en op het belangh der saecke gelet sijnde, is verstaen, gesegden Herbert de Jager mede naer Persia te laten vertrecken, ten eijnde als bij den E. Casembroot wert versoght; en met eenen denselven van sijn gagie tot 70 guldens in sijn presente coopmans qualiteijt, te bevorderen en te advanceren tot oppercoopman met 80 gls. ter maent; konnende na het volbrengen van dese Persiaense togt sich wederom tot zijn jegenwoordige emploij tot onderwijsing van eenige der Eerw. Predikanten in de grondige kennisse van de Arabische en Maleische talen, tot nutte voortzettinge van den Maleische Godsdienst appliceren en verledigen" [2].

Den 1 December 1683 vertrok de Commissaris Casembroot met de schepen den *Blauwenhulck*, den *Alexander*, 't jacht de *Craenvogel* enz. over Malakka, Ceilon en Cochin naar Persië, alwaar de schepen den 3 Junij 1684 voor Gamron het anker lieten vallen, en waar zich nog eenige schepen onder zijne vlag voegden.

Het kan niet in onze bedoeling liggen deze commissie uitvoerig te behandelen. Uit de aanwezige stukken en bescheiden kunnen wij opmaken, dat hoewel deze zending van een langwijligen aard was, de Jager er zeer veel aan heeft toegebragt dat ze met een redelijk gunstigen uitslag werd bekroond [3]. Hij toch was met den geëligeerden Directeur Justus van den Heuvel, als gevolmagtigde van den Commissaris Casembroot naar het hof, te Ispahan gezonden, om hem door zijne meerdere bekendheid met de Persische taal ter zijde te staan, zoodat dan ook al de brieven, die naar het Hof werden gezonden, door hem geschreven en de van daar komende vertaald en met opmerkingen werden voor-

---

[1] Zooals onder anderen ten tijde van den heer Cuneus, 1651 – 1660 had plaats gehad.

[2] Zie blz. 85.

[3] Zie ook Valentijn, die de zaken over Persië, in dezen tijd voorgevallen, echter met weinige regelen afdoet. V[e] deel fol. 249.

zien; terwijl hij door zijne reeds vroeger verkregene kennis van zaken en personen, zeer veel zou hebben kunnen toebrengen hunne commissie te bespoedigen. Doch dit laatste vond echter geen plaats; niet voor den 21 November 1686 keerden zij van Ispahan naar Gamron terug, op welke eerstgenoemde plaats zij den 14 December 1684 waren aangekomen.

De Commissaris Casembroot mogt evenwel den afloop hunner commissie niet beleven, hij was reeds den 14 Augustus van het vorige jaar overleden. Van den Heuvel was hem opgevolgd zoowel in de betrekking van Directeur als in die van Commissaris.

Eenigen tijd voor het overlijden van Casembroot was ook de opperkoopman en tweede persoon Ackersdijk overleden; de Commissaris wenschte dat de Jager deze betrekking zou aanvaarden, doch hij was daartoe niet te bewegen en schreef hem terug, dat hij na het volbrengen van den aan hem opgedragen last liever naar Batavia wenschte terug te keeren. Dit laatste geschiedde den 18 Januarij 1687, veertig dagen na zijne terugkomst op Gamron, toen hij met het jacht *Bantam* naar Batavia vertrok, alwaar dat jacht op den 16 April daaraanvolgende het anker liet vallen.

Volgens hetgeen wij bij Valentijn lezen [1] zou de Jager op 29 November 1693 nogmaals naar Persië zijn vertrokken en aldaar omtrent het jaar 1696 overleden zijn [2]. Het is wel mogelijk dat hij naar Persië is gegaan, daar hij zich niet te Batavia bevond, toen Valentijn in 1694 voor de eerste maal naar het Vaderland vertrok [3]; maar tot dus verre zijn onze nasporingen vruchteloos geweest om het voldoende te kunnen oplossen. Noch in de resolutiën van den Raad van Indië [4], noch in hunne brieven naar Persië, evenmin als in de van daar afgezonden brieven naar Batavia en het Vaderland, vinden wij tusschen de jaren 1687—1695 zijn naam genoemd.

Maar daar zijne boeken en geschriften hier te lande in de maand Augustus 1695 van Batavia zijn aangekomen [5] zoo moet hij reeds in het begin van 1694 zijn overleden; want de schepen

[1] 5 deel fol. 270.
[2] 5 deel fol. 249.
[3] 5 deel fol. 220.
[4] Met uitzondering evenwel dat zijn naam voorkomt op eene nominatie voor weesmeester den 6 Junij 1687.
[5] Zie blz. 85 de noot.

die op den 8 Julij 1694 van Gamron naar Batavia waren vertrokken, kwamen eerst den 10 October te reede van Batavia. Deze kunnen zijne boeken enz. aan boord hebben gehad, waardoor ze nog met de retourvloot van dat jaar naar het vaderland zijn verzonden, want de schepen die later in het jaar, namelijk den 24 October, van Gamron naar Batavia waren gezeild, kwamen daar eerst op 1 Maart 1696 aan, derhalve een geruimen tijd nadat de retourschepen 1694—1695 naar Nederland waren vertrokken [1].

Bij Valentijn [2] vindt men eene beschrijving met plaat van de „Ruinen van 't Paleis van Darius gelegen in 't oude Persepolis door last van Alexander de Groote verbrandt, getekent naer de oorspronkelijke aftekening van de Hr Herbert de Jager." Valentijn zegt dat de Jager toen hij in 1693 naar Persië vertrok, bij die gelegenheid de overblijfselen van dat vorstelijk paleis met veel aandacht zag; maar daar hij volgens dezen schrijver eerst op den 29 November van genoemd jaar derwaarts ging [3], zoo zal dit vermoedelijk wel bij eene vroegere gelegenheid zijn geweest; want de schepen hadden doorgaans eene reis van twee à drie maanden tusschen Batavia en Gamron, vooral ook omdat ze dikwerf genoodzaakt waren eenige tusschen liggende kantoren aan te gieren. [4]

Voor zoo verre ons bekend is, is er behalve de in den tekst aangehaalde brieven, nog aanwezig de vertaling van eene „Dagelijksche aanteekening van een Amboineesch Luitenant Patingi, wegens zijne voyagie van Batavia over land naar de Zuidzee gedaan, beginnende den 21 Julij 1687 en eindigende den 3 September daarnaast volgende, zoodanig als hetzelve aan Haar Hoog Edele in 't Maleisch overgeleverd heeft gehad, met eenige aanteekeningen tot nader elucidatie of begrip in margine gesteld door Herbert de Jager [5].

---

[1] De eerste bezending vertrok 2 Dec. 1694, de tweede 6 Febr. 1695.

[2] t. a. p fol. 220—224.

[3] Zie t. a. p. fol. 270.

[4] Zoo als Malakka, Bengalen, de Kust van Coromandel, Ceilon, Malabar. Zie echter Aanteekening 2.

[5] Deze Luitenant Patingi vergezelde den sergeant Pieter Sipion op zijn destijds nog al moeijelijken togt. Er is door den sergeant eene kaart van deze reis vervaardigd, onder den titel van: «Landkaart van Batavia na de Zuidzee.» Namelijk tot aan de Zuidkust van Java, bij de bogt Palaboean Ratoe of Wijnkoopsbaai, voorkomende onder No. 1172

Hoewel de Jager in zijn brief van het eiland Dinding — nabij Malakka — op den 25 Januarij 1684 aan Rumphius te Amboina geschreven [1], onder andere meldt: dat hij op reis is naar Persië met den Commissaris Casembroot en men hem de verzekering heeft gegeven, dat hij bij zijne terugkomst te Batavia „abhinc in pace ed quiete victurum esse, ad studium Botanicum et cultum linguae Malaijanae, per Grammaticam, Nomenclaturam et Lexicon è scriptis illorum et recentibus linguae hujus observationibus (propriis illi characteribus typis imprimendis,) tandem unicè tractandum" is ons tot dus verre niet gebleken, dat hij dit voor de pers heeft bewerkt, tenzij de M. S., mogelijk wel hier te lande gekomen, met de reeds vermelde boeken en geschriften [2] verloren zijn geraakt.

De brief van de Jager aan de Zeventienen, waarvan wij in het begin van dit opstel melding maakten, is van den volgenden inhoud:

Ed. Hoochachtbare, wijse, voorsienige ende seer discrete Heeren, mijne Maecenaten.

Mijn schrijven aen Haar Ed. had ick uitgestelt, tot dat wat dieper in het beloop van Indische zaken gepenetreert en daer door ervaring en kennisse geeregen soude hebben, hoedanich mijn talent ten meeste dienste van d'E. Comp. en de werelt soude cunnen besteden, om alzo Haar Ed. niet met stoffelose brieven te vervelen. En hoewel dese reden voor een groot gedeelte heden noch continueert, considereerde [3] nochtans dat dese mijne verdere stilswijgentht. ondertusschen voor mij prejudiciabel soude cunnen wesen, en een quade impressie van nalaticheit genereren, soo ben ik van resolutie verandert en heb goet gevonden met dese besending naer 't Vaderland, eenige openingh van mijn verrichten en verder voornemen preliminaerlk. te doen, meenende hierin soo seer niet als wel in mijn verder stilswijgen te sullen misdoen. Ik had gaerne een largo verhael van mijn gelegentheit gedaen, maar de gedurige besicheden, die aen de functie van een eerste clerck op de generale secretarye al hier vast zijn, hebben mij tot het vertrek van dese twee retourjachten de *Cogge* en *Nieuwen*

---

van den Inventaris der kaarten, eerste gedeelte, in het Rijksarchief aanwezig.

[1] Zie Aanteekening 3.

[2] In de noot op blz. 85.

[3] Considererende.

dam [1], geheel en al geoccupeert, invoegen ik nu aen boort genootsaeckt werde deze zake met'er haest over te lopen; en versoeke dierhalven dat Haer Ed. 't selve ten besten gelieven op tenemen, sullende mij selven niet meer soo laten vergissen, en wat vroeger, eer noch de drukste tijt aencomt, met schrijven in de weer wesen.

Mijn employ dan (als gesecht) is op de generale secretarye alhier; de beste plaets en gelegentheit zijnde om van Compe. staet en maximen grondige kennisse, en daer door tot hooger en emportanter bedieningen te geraken. Mijn voornemen is uit alle de papieren van eenige jaren herwaerts, de principaelste substantien als de successive gegevene orders en maximes t'excerperen, en deselve in sekere capita te schicken en in een manuale of vade mecum in te schrijven, om alzoo mij in corte de fundamenten van Compe. staet familiaer te maken. Een accurate en pertenente geographise beschrijving van d'Indische quartieren, soude tot intimer kennisse van Compe. gelegentheyt mij inleiden, maer deselve manqueert noch: dat anders (mijns geringen oordeels) wel een nodich werck schijnt; waartoe soo mijne studien iets contribueren sullen cunnen, mij eerbiedelijck en voor een groot gedeelte gewillichlijck opoffere.

In de Maleitse tale ben ik binnen weinig weken soo verre geavanceert, dat d'ordinaere geschriften in dezelve tale lesen en voor de vuijst hebbe leeren verstaen; en soo ik daertoe de tijt van twee jaren mochte vaceren en daerbij eenige accomodatien van boeken, en penningen en andere gelegentheden genieten, wilde ik wel aennemen de zelve tot die perfectie te brengen, dat se voortaen op d'Academien nevens d'andere Orientaelse talen soude cunnen geprofiteert werden: en soude daertoe geen cleine prickel wesen de glorie van d'eerste te zijn die de Maleische tale tot een perfectie gebracht soude hebben. [2]

---

[1] Nieuwenhoven.

[2] Het schijnt hieruit, dat de Jager weinig wetenschappelijke waarde toekende aan hetgeen totdusver aan de beoefening van het Maleisch gedaan was, zooals door Albert Ruijl, die in 1612 de eerste spraakkunst dier taal in het Nederduitsch uitgaf (zie deze Bijdragen Deel II, nieuwe reeks, bl. 102) en door den predikant Casparus Wiltens, wiens Maleisch en Hollandsch woordenboek, herzien door zijn ambtgenoot Sebastiaan Danckaerts, in 1623 het licht zag. (A. J. van der Aa, Biogr. Woord. IV, bl. 56.)

R. v. d. Aa.

Bij 't leeren van deselve tale heb ik aengemerckt, hoe dat veel gewichtige en importante zaken alleen van het qualijck ofte wel overdragen van een tolck kunnen dependeren, en ingevolge hoe dienstich getrouwe en wel taelkundige Nederlanders voor d'E. Comp. souden wesen.

In 't translateren van Maleische geschriften in onse tale is ordinaris seer slordich overgeloopen, werdende alleen maer de meningh van deselve in generale termen uitgedruct, en dan kon men heel mislaen ja geheele subjecten achterwegelaten; gelijk in vele wel soude cunnen bewijsen.

In de tijtels van de brieven aen de buiten Coningen en Princen, heeft men tot mijn tijt toe ses à seven regelen laten invloeijen tot lof van den valschen profeet Muhammed, met toewensching dat de zijnen tegen de Christenen victorie mochten bevechten; hetgeen met onsen Godsdienst niet wel en quadreert. Uit den brief van Oija Berkelan onder dato 1e December in 't generale dach-register van Indie geinsereert, schijnt eenigsins afgemeten te connen werden, dat bij oncunde van de tael, onse meningh, van geen Chinesen op Siamse jonken te voeren, bij den Coninck aldaer niet wel begrepen sal sijn geweest. Ick had seer gaerne wijtlopiger van dese en andere materien gehandelt; maer de tijt en gelegentheijt snijden mij dit af, en laten nauwelijx toe noch een woort of twee van mijne gelegentheijt aenteroeren; gevende aen Haer Ed. seer eerbiedich te considereren, hoe sober het hier voor een ondercoopman met sijn gagie omkomt, soo wanneer hij eerlijck en onafsienlijk bij voorname lieden wil compareren en verkeeren, en boven sijn maendelijx tractement niet een stuiver en besit. D'overweging van dese saek soude mij al dickwils melancholijck gemaeckt hebben, en doen wenschen dat de professie tot Duisburgh, waertoe seer groote apparentie was, niet ontseit en hadde; maer de ongemeene en meer als vaderlijke weldaden door Haer Edel. doorgaens aen mij bewezen, richten mij weder op en beloven mij verdere gunste; waer op ick de vrijmoedicheijt neme van Haer Ed. op het aldereerbiedichste te smeken dat et Haer geliefte zij desen Haer eigen alumnum met een verhoging van qualiteit en gagie te beneficieeren, op dat hij alzoo onbecommerder en met meer couragie zich tot den dienst van d'E. Comp. mach devoveren.

Hiermede afbrekende bevele ick Haer Ed. in de bescherming

des Alderhoochsten, met een bede dat deselve gewichtige desseinen gelieve te segenen, terwijl ick ondertusschen blijve

Haer Ed. Hoochachtbare, Wijse, Voorsienige en seer discr. Heeren,

Mijne Maecenaten,

Verpligte en bereidwillichste dienaer,

(Get.) Herbert de Jager

Met grooten haest en ter loops geschreven in het jacht «Nieuwenhoven» den 31 Jan. 1665.

Deze minuit had ik gaerne in 't net gecopieert gehad, maer de tijt liet sulx niet toe; en versoecke derhalve dat Haer Ed. dit slordige schrift gelieve t'excuseren.

AANTEEKENINGEN.

Blz. 82 [1]. Ten einde de beleefdheden te ontgaan die de Franschen hun zeker zouden hebben willen bewijzen wanneer zij hunnen weg over Pondichery namen, waren zij verpligt eenen omweg te nemen en wel over Karingoelj-Palcom, [1] waar een fortres lag tot bescherming der grenzen van Golconda en die wegens hare sterkte door het geheele land beroemd was en indertijd door den Manigaer Jatsiămă Naik gebouwd. Zij lag in het gouvernement waarvan het bestuur was opgedragen aan Fathj Chaan, een man met wien de Jager bij gelegenheid van de ontmanteling der stad St. Thomé — nadat die in 1674 op de Franschen veroverd was — vriendschap had gesloten. De broeders zonen van Fathj-Chaan, Siasen-Chaan en Rasoel-Chaan hadden in genoemde sterkte hun verblijf.

Daar zij te weten waren gekomen dat de Jager in het nabijgelegen vlek zijn intrek had genomen, noodigden ze dezen uit hun te komen bezoeken uit oude vriendschap voor hunnen oom, "als oock d'estime die om de kennisse van de Persiaense tael en d'cleene ervarentheijt in de conversatie met desen landaerd van sijn persoon, maeckten in die beijde jonge Heeren dese civiliteit."

Juist kwam deze uitnoodiging op het oogenblik dat zij 's morgens zeer vroeg op het punt stonden te vertrekken, wat door hem ter verschooning werd ingebragt, hiertoe door de kortheid des tijds geen gelegenheid te hebben; niets mogt evenwel baten, daar zij het voornemen hadden te kennen gegeven, dat zoo hij

[1] Wij schrijven de inlandsche namen, zooals wij ze vinden.

niet in het kasteel kon komen, zij hem in de Tjiawadj, waar hij gelogeerd was, zouden komen bezoeken; en daar het hun aldaar aan alcatijven en andere meubelen ontbrak, hun volgens hunnen rang en staat te kunnen ontvangen, besloot hij eindelijk toe te geven „en wel voor al oock om reden de Comp. de gunst van voornoemden Heer Fathj-Chaen voor desen menigmael van doen en oock genooten heeft gehadt, en de Messieurs de residenten van Sadragapatam met Sijn E. altoos eene wenschelijcke correspondentie tot dienst van de E. Comp. geconserveert gehadt hebben; schijnende 't faveur van desen Heer nu nogh emportanter, omdat onlangs soo veel meer in staet en emploij geaccresseert, en aen Zijne Majesteijt van Golcondar door huwelijck vermaegtschapt is, wesende dit nauwe verbond dan oock oorsaeck dat de voorn. casteelen [1] die voor seer considerabel achten, aen dien Heer zoo langh vertrouwt zijn geworden.”

„Uyt dese consideratie dan volghden eyndelijck het civiel begeeren van beide die Heeren in, en begaven ons naar de fortresse al waer beyde meer als 50 passen buyten haer wooningh, ons op de straat tegengingen en outfingen, leydende ons binnen haer residentie in een groot en voor open apartement, in welck haer sessie gemeenlijck hebben, wanneer tot de publicque affaires van haer gouverneije vaceren, alwaer op de hoogste en aansienelijckste plaets te sitten geschickt wierden. De rencontre was hier in allen deelen seer courtois en obligant, die wij dan met deselve complaisance reciproquieerden, en alsoo zij bemerckten dat wij meer lust hadden om het een en 't ander te besien, als soo plat en ongemackelijck met de voeten in malcanderen geslagen te sitten, soo stonden op en brachten ons, om ons meer divertissement aan te doen in haar thuyn en in d'asjoer chaneh? dat is een ruijm langhachtige zaal aldaer, met d'opene face naer een plaets die met bloemen geschakeerd stond, gewend; waer en ten tijde dat het treurfeest van Hossein vieren — het welck d'onse met een corrupt woord, het feest van Saxem Baxem noemen — dan hare lancen met sluijers bewonden, en d'andere ornamenten en meubelen die daertoe emploijeeren, oprechten, hebbende daer voor een steenen tancq, met een fonteijnpijp in het midden en een bloemthuijntie aen wederzijden, mitsgaders eenige passen verder, wat wijder van malcanderen afstaende twee viercante toorens tegen over malcander, aen elcke zijde een, beijde met kalck

[1] Zijnde behalve Karingoelj Palcom, de kasteelen Ponnemilly, Tsjingelpette en Tsjltpet.

gewitt en boven met een korte piramidische spits voorsien, sijnde soo wel als de corresponderende muer, die over dit apartement aan d'andere zijde van dese thuijn komt en deselve sluijt, vol nesten geholt, om daerin op eenige feest- en plaijsiernachten aengestoockene lampies te setten, die met haer licht onder de boomen, groente en bloemen een seer agreabel en plaijsant gesight maecken. En nadat hier alles doorkeeken hadden, soo leijden zij ons van daer aen de N. zijde van het casteel, alwaer de wallen langs gingen tot aen het N. W. bolwerck, dat met een cat boven besett was, waerop een seer groot gesmeeden stuck lagh, dat ons vertoonden; hebbende in de mond een soodanighe openingh, dat daeruyt een steene cogel van 216 pd. dat is: de proportie van ijser tegen steen op het drijvoud, genomen aldus een ijsere bal van 651 ℔ [1] uijtwerpen konde; leggende daarbij de camer, die geladen achter de staart hechten, wanneer dit stuck volcomen monteren willen om af te cunnen schieten. Staende het selve op een affuijt, maer leijd in een cas zonder raderen vast, met een pen onder, die in een put van een steen rust, waerop het selve rond draijen en voor ijder schietgat daer begeeren, dirigeren kunnen; hebbende achter de staert een schuttingh van dicke houten in d'aerde geslagen om het (te) rugh deijsen te stutten; zijnde aen dit canon, om het selve vervaerlijck en afgrijselijck te maeken, oook de schrickelijke naam van Boeta Naga, dat is de Duijvels Slangh gegeven; gelijck de Heidenen van dit land de gewoonte hebben, dat alle sware stucken onder seekere ceremonien met slaght offerhaude inweijen en met een bijsondere naem baptiseren. En naer dat dit beschouwt hadden soo presenteerden die Heeren ons om de rest van de tour binnen het casteel voort met ons te volbrengen, t'geen om de kortheijt van de tijd en dat de son seer heet scheen, alsoo het seer na aen de middagh was, dan op de beleefste wijse g'excuseert gehad hebben, keerende van daer weder in haer logiement; alwaer in de voorsz. zael, niet langh daer na, met spijse op de Moorsche wijze toegedischst, getracteert wierden, thoonende zij in alles zich seer voldoende, en dit tot op onse veelvoudige sollicitatien en instantien kort op den middagh onse dimissie erlanghden, die met groote betuijging van affectie en vergenoegdheijd, mitsgaders van presentatie van dienst aen wedersijden, en met seer serieuse expressien van

[1] 648?

danckbaarheijd en obligatien van onse kant toegingh; vangende wij daerop de verdere reijse aen, naer dat aen de wachten van de poorten en aen de voornaemste dienaren van die jonge Heeren een courtoisie penningh in de hand gestoocken hadden, zoodanigh als de civiliteijt en het gebruijck van dit land vereijscht, en aen Sijn E. de Heer Praesident uijt ervarentheijt oock ten vollen bewust is, dat men in soodanige gelegentheden sulx met fatsoen en eer niet verbij en kan; het geen wij dan vertrouwen dat zijn E. dan oock favorabel in ons reguard, sal believen te considereren.„

De Jager geeft verder nog eene beschrijving van het kasteel voor zoo verre de tijd hem toelaat dit te kunnen opmerken. „Bijaldien ons de haest en spoed bij ons van soo grooten belangh, en soo seer niet gerecommandeert geweest waer, zoo hadden doen een schoone occasie gehad, om een exacte kennisse t'avanceren van de structure deser fortresse en hoedanigh deselve met geschut en verder oorloghsamunitie, proviande en volck versien was, en 't geen daaromtrent meer te remarqueren staet, selfs tot de minste particulariteijt toe. Soudende d'observatie en d'ontdeckingh van alle dese gelegentheden aen de E. Comp. bij tijden en wijlen te staden cunnen komen of tot haer intentie dienen, gelijk dat ondersoeck en dese informatie uyt dien insight bij de memorie van de Heeren 17, onse hooghgebiedende heeren meesters, in het stellen van rapporten in het generael, aen ons oock geordonneert werd; en of nu wel dese voortvarentheijt van ons oorsaek is dat wij zijn E. omtrent dat poinct geen volle openingh cunnen geven, soo sullen echter, alsoo de kennisse van een deel boven d'onwetentheijt van het geheel te prefereren is, daervan nu in het corte een ruijge schets voor oogen stellen, voor soo veel als ons gesicht bereijkt heeft, en de memorie daervan in ons toedraeght.

„Deze fortresse van Karingoelj-Palcom enz. enz.„

Blz. 89. (2). Een geruimen tijd nadat dit opstel door mij was ingezonden, kwam mij in handen in H.S. het Verbaal van den Raad van Indië Mr. Johan Cuneus, die in 1651—1652 van Batavia naar het Hof van Persië als Ambassadeur vertrok, in de maand Februarij 1652 deze overblijfselen bezocht en daarvan in zijn verbaal eene uitvoerige beschrijving geeft. Daar nu deze beschrijving bijna woordelijk overeenkomt met hetgeen men hierover bij Valentijn leest, zoo ligt het o. i. voor de hand

dat die beschrijving niet van de Jager kan zijn; te meer daar deze laatste niet voor het einde van het jaar 1665 naar Persië vertrok en zoo als wij zien de reis van Cuneus in 1651—1652 plaats had. Toen Cuneus deze ruïnen bezocht, was hij vergezeld van den schilder Philip Angel, die als opperkoopman en agent naar het hof van Persië werd gezonden om de belangen van de Comp. te bevorderen en tevens als schilder voor den vorst werkzaam te zijn. Het is derhalve niet onwaarschijnlijk, dat men de beschrijving, die men van de overblijfselen van Persepolis in het verbaal van Cuneus vindt, mede aan de opmerkingen van den schilder Philip Angel te danken heeft.

Blz. 90. (3). In het werk van Michaelis Bernhardi Valentini, Jndia Literata etc. Francofurti ad Moenum MDCCXVI, komen eenige brieven voor van de Jager aan den beroemden kruidkundige George Everhard Rumphius te Amboina, tusschen de jaren 1683—1689 over kruidkundige onderwerpen, en uit hetzelfde tijdvak wederkeerig eenige van Rumphius aan de Jager.

INHOUD

DER VERHANDELINGEN VAN HET BATAVIAASCH-GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Deel I (1779).

Beschrijving van een witten neger van het eiland Bali door J. van Iperen.

Orde der palmboomen, door F. Baron van Wurmb.

Deel II (1780).

Verhandeling over de historie kennis door J. van Iperen.

Beschrijving van het eiland Borneo door mr. J. C. Radermacher.

Lijst der geestelijke en wereldlijke keizers van Japan.

De belemmeringen. Treurgezang, door J. van Iperen.

Vervolg der verhandeling over den tegenwoordigen staat van den landbouw door Hooyman: arak en katjangtuinen.

Proeve over de verschillende gedaante en kleur der menschen, door Radermacher.

Beschrijving eener blanke negerin uit de Papoesche eilanden, door J. van Iperen.

Idem van de groote Borneosche orang-outang door F. baron van Wurmb.

Vervolg eener Javaansche Historie, genaamd Sadjara Radja Djawa, door wijlen J. van Iperen.

Proeve van hoog, gemeen en berg Javaansch en eenige Javaansche woorden.

Kort verhaal van de Deensche zending ter voortplanting van den christelijken godsdienst op de kust Coromandel door J. Hooyman.

Over de doodstraffe en het pijnigen door Radermacher.

Hollandsche zeekaarten, vervolg der waarnemingen, door Radermacher.

Redevoering der inenting, door mr. W. van Hogendorp.

Berigt aangaande de Gamber, hare planting en bewerking op Malacca door A. Couperus.

Beschrijving van de wou-wouwen door J. van Iperen en F. Schouman.

Berigt omtrent het katoen spinnen en weven onder Javanen en Chinezen, door J. Hooyman.

Historische opheldering en verdediging van 1 Chron XXII vs. 14, tegen de zwarigheden van Voltaire door mr. W. van Hogendorp.

Bijdrage tot de natuurlijke historie.

Bekroond antwoord der prijsvrage, omtrent de oorzaken der meeste ziekten te Batavia en de middelen tot genezing, door S. Duurkoop.

Verhandeling om het toenemend houtgebrek der suikermolens te verhelpen, door C. Jacobi.

Korte aanteekening wegens eene algemeene ziekte, de knokkelkoorts genaamd, door D. Bylon.

Verhandeling over de fluxus ventris of buikloop door B. Wolf.

Berigt wegens de zware aardbeving van 22 Januarij 1780, door Radermacher.

Doodlijsten van de stad Batavia van 1759—1778.

Berigt wegens de hoogte der barometer en thermometer te Batavia, Kaap de Goede Hoop en Nangazaki.

Vervolg der beschrijving van Timor, door Hogendorp.

Verzameling van eenige Timoreesche woorden.

Deel III (1781).

Beschrijving van het eiland Sumatra door Radermacher.

Idem der Vogelnestjes, door Hooyman.

Berigt omtrent de goudmijnen van Celebes door Duhr.

Vervolg eener Javaansche Historie.

Bijdragen tot de beschrijving van Japan door Radermacher.

Bereiding van de sacki door mr. Titsing.

Idem van de Soya, door idem.

Eenige Japansche woorden.

Berigt wegens eene doodelijke watervrees door S. v. d. Steege.

Aanmerking op de vraag welke zijn de spoedigste voortkomende wortelen om het behoeftig gemeen te spijzigen bij misgewas van graan.

Aanteekening over de spraak, wetenschappen en kunsten der Mallabaren door Cellarius.

Bijdragen tot de natuurlijke historie door F. baron v. d. Wurmb.

Bijvoegsel tot de beschrijving van Java, Borneo en Sumatra.

Vervolg der verhandeling over den landbouw: indigo, rijst en rijstmolens.

Deel IV (1782).

Omtrent de inenting der kinderziekte in de Oostersche volkplantingen.

Korte beschrijving van Celebes, Floris, Sumbawa, Lombok en Balie, door Radermacher.

Korte schets van den tegenwoordigen staat van het Hindostansche Rijk en half Eiland bewesten en beoosten de Ganges door Radermacher.

Bedenkingen over China.

Idem over Tartarije en Japan en de ontdekkingen der Russen aan de oosterkusten van Azia en de Westerkusten van Amerika.

Verhandeling der munten, maten en gewigten van Ned. Indië.

Bijdragen tot de Natuurlijke Historie door baron v. d. Wurmb.

Deel V (1790).

De Calappusboomen beschouwd en verdedigd als natuurlijke afleiders van den bliksem.

De voortreffelijke Altingia, in het Maleisch en Javaansch genaamd Rasamala.

Beschrijving van den boom genaamd Ranghas.

Berigt wegens tarwe, gezaaid en geoogst in een tuin op Jacatra.

Berigt wegens een watervrees, veroorzaakt door den in eene hevige woede toegebragten beet van een mensch.

Beschrijving van den Paradijsvogel.

Verhandeling over den tegenwoordigen staat der suikermolens omstreeks Batavia, door A. Teisseire.

Deel VI (1792).

Korte beschrijving van de Tjembing of het zoogenaamde doodenfeest der Chinezen.

Relaas van een reisje naar en op den berg Marbaboe of berg van Salatiga.

Idem naar den brandenden berg op Java.

Over de gezondheid en gelegenheid van Salatiga.

Beschrijving van een gedeelte der omme- en bovenlanden van Batavia, door Teisseire.

Redeneringen over nuttige muzikale onderwerpen.

Deel VII (1814).

A discourse, delivered on 24 April 1813 by Th. Stamfort Raffles.

Antwoord op de prijsvraag: over het beste voedsel om nieuw geboren kinderen zonder borst of moedermelk op te voeden, door dr. Terne.

Berigt wegens de zeden en gewoonten der opgezetenen van den berg Brama en bijgelegen volken op Java.

Scheikundige ontleding van een vulkaansch zand en ijzererts door Horsfield.

Over de rivier van Solo.

Reis naar de Oosterstreken van Java.

Beknopte beschrijving van het Crinum Asiaticum, door Horsfield.

Idem van den Gatip-boom door denzelfde.

Scheikundige ontleding der vruchten van den Karak boom, door denzelfde.

Berigt van eene met vaste lucht bezwangerde bronwel in het regentschap Parakan Moentjan, door denzelfde.

Narrative of a journey to examine the remains of an ancient city and temples at Brambana in Java by L. Col. Mackenzie.

An essay of the oopas or poison tree of Java, by Horsfield.

Sketch of Borneo by the late Dr. Leyden.

Deel VIII (1816).

A discourse delivered on the 11 September 1815 by Th. Stamfort Raffles.

Uittreksels uit eenige aanteekeningen nopens den Javaan in het oostelijk gedeelte van Java, door F. van Boeckholtz.

Chymicale ontleding van het warm water, dat aan den voet van den zoogenaamden blaauwen berg outspringt.

Short account of the medicinal plants of Java.

On the mineralogy of Java by Horsfield.

Essay on the geography, mineralogy and botany of the Western parts of Java by the same.

An inscription from the kawi or ancient Javanese language rendered into English by Crawfurd.

Copies of two of the ancient inscriptions on copper plates dug up in the vicinity of Surabaya.

Bijna woordelijk translaat van een Javaansch geslachtregister van de vorsten van Java.

Narrative of the effects of the eruption from the Tomboro. Mountain, in the island of Sumbawa on the 11 and 12 of April 1815.

Deel IX (1823).

Over de hoogte en verdere natuurlijke gesteldheid van eenige bergen in de Preanger Regentschappen.

Beschrijving van de hoofdplaats van Palembang, door J. J. van Sevenhoven.

Beschrijving van eenige gewassen waargenomen op eenen togt naar den Salak in 1822, door C. L. Blume.

Bijdrage tot de kennis onzer Javaansche eiken, door denzelfde.

Deel X (1824).

Verhandeling over de Maleische geschiedenis van Isma Jatiem, door P. P. Roorda van Eysinga.

Over de gesteldheid van het gebergte Gedé door C. L. Blume.

Salatiga, Merbaboe en de zeven tempels door H. J. Domis.

Beschrijving van een misvormd kind, geboren in de residentie Samarang.

Over de Cholera Morbus in Bengalen geheerscht hebbende in 1817, door J. R. Vos.

Over de Japansche vroedkunde, door dr. von Siebold.

Schets van Benkoelen, door G. H. Nahuis.

Aanmerkingen op de Javaansche geschiedenis genaamd Sadjara Radja Djawa.

Deel XI (1826).

Korte Schets van het eiland Lingga en deszelfs bewoners door C. van Angelbeek.

Epitome linguae Japonicae. Auctore de Siebold.

Monographie der Oost-Indische pepersoorten door C. L. Blume.

Lofrede op Jan Pieters-zoon Koen, door G. de Serière.

Iets over Boeddhoe en zijne leer.

Deel XII (1830.)

Synopsis Plantarum oeconomicarum Universi regni japonici, auct. de Siebold.

Kort verhaal van de Javasche oorlogen sedert 1741—1757.

Korte schets der legerziekten, waargenomen tijdens de Celebesche Expeditie en de jongste onlusten op Java. 1827.

Journaal eener reis van Welerie naar het gebergte Praauw door D. J. Domis.

Deel XIII (1832).

Kort verslag aangaande de Cholera Morbus op Java.

Verhandeling over de afkomst der Japanners door von Siebold.

Iets over de Dayakkers (Beajous) van Banjermassing op Borneo door M. H. Halewijn.

Beschrijving der Kokos- of Keeling-eilanden.

Aanteekeningen over het gebergte Tinger door H. J. Domis.

Deel XIV (1833).

Geschiedkundig overzigt van den handel der Europezen op Japan door G. F. Meylan.

Iets over de naaldensteekkunde in Japan door von Siebold.

Deel XV (1833).

Javaansche spraakkunst door A. D. Cornets de Groot, uitgegeven door J. F. C. Gericke.

Deel XVI (1836).

Beschrijving der Japansche kopermijnen en der bereiding van het koper, door H. Burger.

Korte verhandeling of aanteekeningen omtrent den adelstand der Javanen door Mac Gillavry.

Iets over de Javaansche tijdrekening door J. F. C. Gericke.

Aanteekeningen gehouden op eene reize over een gedeelte van Java door P. van Oort en S. Müller.

Aanmerkingen, gehouden op eene reize door eenige districten der Padangsche bovenlanden door H. Burger.

Deel XVII (1839).

Geologische gesteldheid van den vulkaan Gédé op Java door L. Homer.

Verslag van eene mineralogische reis in de Residentie Bantam door denzelfde.

Korte beschrijving van het Zuidoostelijk schiereiland Celebes, in het bijzonder van de Vosmaersbaai of van Kendari, verrijkt met eenige berigten omtrent den stam der Orang-Badjos door J. N. Vosmaer.

Over het geslacht Tupeia, door P. W. Korthals.

Verhandeling over de op Java, Sumatra en Borneo verzamelde Loranthaceæ, door denzelfde.

Praemissa in floram cryptogamican Javae Insulae F. Junghuhn.

Verslag van een geologisch onderzoek van het zuid-oostelijk gedeelte van Borneo door L. Horner.

Sketch of the geology of Jasinga by J. Rigg.

Over de ontwikkeling van warmte in planten door K. Hasskarl.

Beknopt verslag omtrent de te Amboina gedurende 1838, heerschende ziekte door P. F. Schindele.

Deel XVIII (1842).

Beknopt chronologisch en alphabetisch register op de achttien deelen der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.

Iets over de Wapenfabricatie op Borneo.

Woordboek der Favorlangsche taal door G. Happart.

Formosaansche woordenlijst met aanmerkingen betreffende de Formosaansche taal door C. J. v. d. Vlis.

Deel XIX (1843).

Proeve eener beschrijving en verklaring der oudheden en opschriften op Soekoeh en Tjetto in het Lawoegebergte door C. J. van der Vlis.

Sjair Bidasarie, een oorspronkelijk maleisch gedicht, uitgegeven en van eene vertaling en aanteekeningen voorzien door W. R. van Hoevell.

Deel XX (1844).

Wiwoho of Mintorogo, een Javaansch gedicht uitgegeven en van eene vertaling en aanteekeningen voorzien door J. F. C. Gericke.

Bijdrage tot de kennis van het Tengersch-gebergte en deszelfs bewoners door J. D. van Herwerden.

Deel XXI (1846—1847).

Eerste gedeelte.

Bijdrage tot de kennis der Siluroïeden van Java door P. Bleeker.

Beredeneerde beschrijving der Javaansche monumenten van het kabinet van oudheden van het Bat. genootschap door van Hoevell en Friederich. Met afbeeldingen.

Tweede gedeelte.

Romo, een Javaansch gedicht naar de bewerking van Joso Dhipoero uitgegeven door C. F. Winter.

Deel XXII (1849).

Overzigt der te Batavia voorkomende gladschubbige Labroïeden door P. Bleeker.

Bijdrage tot de kennis der Pergoïden van den Malayo-Molukschen Archipel door P. Bleeker.
" " " " der Blennioïden en Gobioïden van den Soenda-Archipel, door id.
" " " " der ichthyologische fauna van de eilanden Bali en Madura, door id.
The rocks of Pulo (poeloe) Ubin by J. R. Logan.
Het Pantheisme of algodendom door S. A. Buddingh.
Reis over de eilanden Balie en Lombok door H. Zollinger.
Voorloopig verslag van het eiland Bali door R. Friederich.
Catalogus der geologische bestanddeelen van Nieuw-Holland door T. von Sommer.

Deel XXIII (1850).

Verslag eener reis naar Bima en Soembawa, en naar eenige plaatsen op Celebes, Saleyer en Floris gedurende Mei tot December 1847, door H Zollinger.
Bijdrage tot de kennis der Sciaenoïden van den Soenda Molukschen Archipel, door P. Bleeker.
" " " " " Sparoïden van den Soenda-Molukschen archipel, door id.
" " " " " Maenoïden, als boven, door id.
" " " " " Visschen met doolhofvormige kieuwen, als boven.
" " " " " Chaetodontoïden, als boven.
" " " " " Theuthiden, als boven.
" " " " " Notacanthini, als boven.
" " " " " Ichthyologische Fauna van Midden- en Oost-Java, als boven.
Vervolg van het voorloopig verslag van het eiland Balie, door Friederich.
Javaansche Oudheden, (Twee Sansk. Inscriptien met afbeelding.)
Ardjoena-Wiwaha, een oorspronkelijk Kawi-werk, volgens een Balineesch manuscript, uitgegeven door R. Friederich.

Deel XXIV (1852).

Geschiedenis der verovering van Malakka en der oorlogen tusschen de Portugezen en Maleijers, door J. Hageman.

Bijdrage tot de kennis der Makreelachtige visschen van den Soenda Molukschen archipel, door P. Bleeker.

" " " " " snoekachtige idem, als boven.

" " " " van verschillende vischsoorten, als boven.

" " " " der haringachtige visschen, als boven.

" " " " " Pleuronecteoïden, als boven.

" " " " " Blootkakige, als boven.

" " " " " Balistini en Ostraciones, als boven, met afbeeldingen.

" " " " " Plagiostomen, als boven.

Manik Maja, een Javaansch gedicht, door J. J. de Hollander.

Boma Kawja, (Sansk. Bhauma Kawja), dat is gedicht van Bhauma, den zoon van Wisjnoe en de aarde uitgegeven door Friederich.

Deel XXV (1853).

Overzigt der geschiedenis van het Bat. Gen. van 1778—1853 door P. Bleeker.

Bijdrage tot de kennis der Muraenoïden en Symbranchoïden, door idem.

" " " " " Troskieuwige visschen, door idem.

Nalezingen op de Ichthyologie van Japan, door idem.

" " " ichthyologische fauna van Bengalen en Hindostan, door idem.

Hangling Darmo, bevattende de regering, wonderlijke lotgevallen en krijgsbedrijven van dezen vorst, te Melowo Pati, bewerkt door C. F. Winter Sr.

Codicum manuscriptorum Arabicorum, confecit R. Friederich.

Deel XXVI (1854—57).

Over Inscriptiën van Java en Sumatra, door R. Friederich.

Proeve tot opheldering van gronden der maleische spelling door Robinson.

Bijdrage tot de kennis der Sphyraenoïden van den Indischen Archipel, door P. Bleeker.

Nieuwe nalezingen op Ichthyologie van Japan, door idem.

Zes platen, behoorende tot de nalezingen op de ichthyologie van Bengalen en Hindostan.

Deel XXVII (1860).

Brâtâ-joedâ, Indisch Javaansch heldendicht, 1e deel voor de uitgave bewerkt door A. B. Cohen Stuart.

Deel XXVIII (1860).

Brâtâ-goedâ. Indisch Javaansch heldendicht. 2e deel.

Deel XXIX (1862).

A dictionary of the Sunda language of Java, by Jonathan Rigg.

Deel XXX (1863).

Verslag omtrent het eiland Nias en deszelfs bewoners, met platen en eene kaart, door J. T. Nieuwenhuisen en H. C. B. von Rosenberg.

Lalang damar Woelan.

Geregtelijke geneeskunde, uit het Chineesch vertaald door C. F. M. de Grijs.

Deel XXXI (1864).

De vormveranderingen der Maleische taal, door H. von Dewall.

De munten van Nederlandsch Indië, beschreven en afgebeeld door E. Netscher en mr. J. A. van der Chijs.

Deel XXXII (1866).

Hoa Tsien ki of: Geschiedenis van het gebloemde briefpapier. Chinesche roman. Uit den oorspronkelijken text vertaald door G. Schlegel.

Thian ti hwui. The Hung-league or heaven-earth-league. A secret society with the Chinese in China and India, by G. Schlegel.

De prostitutie in China, door G. Schlegel.

OVER HET CONTRACT AL-BAI' IN HET MOHAMMEDAANSCHE RECHT.

DOOR

MR. L. W. C. VAN DEN BERG.

Ofschoon de europeesche volken, in wier bezittingen de Islâm heerschende is, reeds sedert lang zich veel moeite hebben gegeven om de wetten der Muzulmannen uit te geven, en door vertalingen meer algemeen toegankelijk te maken, zoo heeft toch nog, voorzoover ik weet, geen rechtsgeleerde ooit beproefd het mohammedaansche recht systematisch te behandelen met die zorg, welke het, evenals het romeinsche en hedendaagsche, zoo zeer verdient. En toch is dit zeer te betreuren, want alleen reeds het feit dat dit recht van de straat van Gibraltar af tot aan de uiterste grenzen van Oost-Indie toe voor bijna alle volken het richtsnoer is voor het maatschappelijk leven, bewijst genoegzaam dat het voor de sociale behoeften van een groot deel van het menschelijk geslacht voldoende is. Ja, als men alleen op het getal let dergenen die er aan zijn onderworpen, dan kan men wel zeggen dat de heerschappij, door het romeinsch recht uitgeoefend, onbeteekenend is in vergelijking van die van het mohammedaansche. Deze onbekendheid evenwel van ons Europeanen met het recht van de overwonnen bewoners van het Oosten, kan zeer zeker meer dan ééne reden van verontschuldiging vinden. De studie toch daarvan is tot heden toe, op enkele uitzonderingen na, in handen geweest òf van juristen die het arabisch, òf van orientalisten die de rechtswetenschap niet machtig waren, en van hier komt het dat wij in de kennis van het oostersche recht nog zoo weinig gevorderd zijn, dat zelfs de terminologie niet eens voldoende verklaard is, en iemand, die zich aan deze studie wil wijden, beginnen moet met zich eerst een glossarium van arabische

rechtstermen te vervaardigen. En dit is geenszins te verwonderen. Veronderstel toch eens dat men de Pandecten ter verklaring gaf aan iemand die, ofschoon een uitstekend latinist, geen rechtsgeleerde was, ik geloof dat hij er letterlijk niets van begrijpen zou, gedeeltelijk wegens de moeilijkheid om, zonder voorafgaande juridische vorming, die verwarde massa te ordenen, maar ook grootendeels omdat de latijnsche woorden daarin soms in een geheel ander spraakgebruik voorkomen dan bij de overige klassieke schrijvers. En deze beide moeilijkheden wegen dubbel zwaar waar het de rechtsgeleerde schriften der Arabieren geldt.

Ik hoop evenwel dat niemand uit dit alles zal opmaken dat ik mij nu uitgeef voor den persoon, die in dezen doolhof op eens den weg zal wijzen; ik heb het alleen op den voorgrond gesteld opdat, mocht bij geval eens de een of ander mijn arbeid in handen krijgen, hij een niet al te streng oordeel velle over de fouten, die ik zonder twijfel in grooten getale zal begaan hebben. Vooral ook is het eene klip waarop men zeer veel gevaar loopt schipbreuk te leiden, dat men bij het lezen der boeken van de arabische rechtsgeleerden niet altijd het voortreffelijke voorschrift van Quinctilianus in acht kan nemen: „dat men een zuiveren text moet hebben voor dat men begint een werk te verklaren" [1]. En nu is het juist die zuivere text, welke niet te verkrijgen is, voor dat men door eene, zij het ook oppervlakkige, kennis van het mohammedaansche recht in staat gesteld worde emendaties te maken in de deels niet, deels zeer slordig uitgegevene bronnen. Zulk eene oppervlakkige kennis uit eenig arabisch geschrift zelf te putten is onmogelijk, daar die geschriften allen òf met eene ontzettende uitvoerigheid allerlei veelal onzamenhangende quaestien behandelen, zoodat men na het lezen van tien òf twaalf bladzijden nauwelijks één enkelen rechtsregel vaststellen kan, òf slechts dictaten zijn, door hunne kortheid nagenoeg onverstaanbaar voor hem, die de mondelinge verklaringen van den leeraar in de oostersche scholen missen moet. Om nu reeds te trachten een volledig systeem van het geheele mohammedaansche recht te geven, begreep ik dat althans mijne krachten niet zouden vermogen. Daarom heb ik een, wel is waar klein, maar toch hoogst belangrijk deel van het burgerlijk recht willen behandelen. Onder de contracten namelijk zijn er eenigen, in het arabisch onder den algemeenen naam van

[1] Interpretationem praecedere debet emendata lectio.

»al-bai'« begrepen, die zoo zeer op den voorgrond staan, dat alleen na hunne verklaring een juist denkbeeld van het muzelmansche contracten-systeem te krijgen is. Dit is dan de stof die ik voor de volgende bladzijden gekozen heb, in de hoop dat, nu ik aldus den stier bij de hoorns gegrepen heb, het slechts moge blijken dat hij mij niet al te sterk geweest is; en dat allen die eenigzins in de vergelijkende rechtsstudie en de kennis van het Oosten belang stellen, het mohammedaansche recht binnen den kring hunner studien trekken. Alleen toch door beoefening van het recht der Muzelmannen kunnen wij ons een juist denkbeeld van hun maatschappelijken toestand verwerven, en op die wijze onze heerschappij over hen op hechte grondslagen vestigen.

Het bovenstaande schreef ik ongeveer 8 maanden geleden als voorrede voor mijn academisch proefschrift. Mijn arbeid is sedert dien tijd door de geleerde wereld op eene wijze ontvangen, die mijne stoutste wenschen overtrof; doch ook de binnen- en buitenlandsche kritiek heeft er bedenkingen tegen geopperd, waarvan ik het gewicht allezins inzie en die, voorzoover ik ze niet geheel en al deelen kan, ten minste eene nadere verdediging van mijn kant noodzakelijk maken.

Vooral zeg ik dit met het oog op eene recensie van de hand van prof. P. J. Veth in een der jongste afleveringen van het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie, die mij in het bijzonder nog al pressant nagaat ten opzichte van hetgeen ik omtrent de javaansche wetten en volksinstellingen gezegd heb. Ik aarzel dan ook niet mijn hooggeschatten leermeester openlijk dank te zeggen voor vele zijner opmerkingen, en hoop dat hij, voorzoover ik ze niet heb kunnen overnemen, in de volgende bladzijden de gronden daarvoor vinden zal. De vereerende uitnoodiging van de redactie van dit tijdschrift om mijn latijnsch proefschrift in het hollandsch uit te geven, bood eene zeer geschikte gelegenheid aan om, zonder in eigenlijk gezegde polemiek te treden, mijne denkbeelden nader toe te lichten.

Een enkele opmerking echter vooraf. Mijn proefschrift was uit den aard der zaak voor hen bestemd, die de arabische taal beoefenen, deze vertaling voor lezers, die in het mohammedaansche recht belang stellen minder om de Arabieren dan wel om zijn invloed op onze oost-indische kolonien. Ik heb daarom

in de volgende bladzijden in de eerste plaats weggelaten de louter grammaticale verklaringen van arabische woorden en de bijvoegsels op onze woordenboeken [1], en ten tweede de groote menigte aanhalingen uit arabische schrijvers. Is er dus iemand die na wil gaan in hoe ver of, hetgeen ik in de volgende bladzijden voor mohammedaansch recht uitgeef, werkelijk uit de oostersche juristen zelven geput is, dan moet ik hem naar mijn meergenoemd academisch proefschrift verwijzen, waar hij de bewijsplaatsen aangehaald zal vinden.

Den Haag Augustus 1869.

---

[1] Prof. Veth verwijt mij te kwistig geweest te zijn met die bijvoegsels en soms de lexica te hebben willen aanvullen met arabische woorden die er reeds in gevonden worden. Ik antwoord hem hierop hetzelfde wat hij mij bij gelegenheid mijner promotie heeft hooren antwoorden aan zijn ambtgenoot, mijn vriend en leermeester, Dozy, namelijk dat het zeer wel kan dat het woord er in staat, maar dat dit niet voldoende is, zoolang de *juiste juridische beteekenis* er niet is bijgevoegd. Dit punt echter nader uit te werken en met voorbeelden te staven, behoort eerder te huis in een tijdschrift uitsluitend aan de letteren gewijd, en zou voor den met het arabisch onbekenden lezer dan ook van zeer weinig belang zijn.

INLEIDING.

Om het mohammedaansche recht goed te begrijpen is het noodig vooral in het oog te houden, dat alle semitische volken zich den staat niet anders hebben kunnen voorstellen dan als eene Theocratie, dat wil zeggen, als eene instelling, waarvan het Opperwezen, onder welken naam dan ook, het eigenlijke hoofd is, eene instelling die alleen door en om dat Opperwezen bestaat, en waarvan de wetten als zijne onmiddellijke bevelen beschouwd worden. Zulk eene Theocratie zien wij reeds in de geheele geschiedenis der Israelieten, en wij zien haar voortleven in het machtige rijk der Chaliefen, ja zelfs op dit oogenblik meenen de rechtgeloovige muzulmannen, dat de tegenwoordige mohammedaansche vorsten hunne staatsregelingen op geen andere leest mogen schoeien, dan op die van dat rijk, en elk arabisch werk over het staatsrecht mag dan ook alleen de toestanden van dat rijk voor oogen houden. Daarvan komt het ook dat de versnippering der tegenwoordige mohammedaansche wereld in zoo vele kleine staten eigenlijk onwettig is, daar eene Theocratie, uit den aard der zaak, zich slechts denken laat als eene wereldheerschappij over de gansche massa der geloovigen. Als een noodzakelijk gevolg van zulk eene Theocratie is het tevens te beschouwen dat de verdeeling, die wij Europeanen maken, tusschen recht, zedeleer en godsdienst bij de Oosterlingen niet bestaan kan, daar deze drie zaken gelijkelijk tot de staatszorg behooren moeten. Dat zulk een toestand in onze staten tot eene ondragelijke dwingelandij zou leiden, spreekt van zelf, daar godsdienstige verdraagzaamheid evenzeer in strijd is met het wezen der Theocratie als zij een noodzakelijk element is in de moderne staten; doch in het oosten, waar bijna alle burgers een en dezelfde godsdienst belijden, is die toestand niet alleen vrij van de gebreken, die ze in onze maatschappij zou hebben, maar heeft ze ook dit groote voordeel dat er geen strijd denkbaar is tusschen de plichten van één individu, als mensch, als

geloovige en als staatsburger. En dat zulk een strijd van plichten in onze dagen bijna overal in Europa bestaat, daarvan levert de nieuwste geschiedenis van bijna alle landen vele bewijzen.

Het mohammedaansche recht nu onderscheidt men in twee deelen:

1°. Het onbeschreven of gewoonte-recht ('âda, 'orf.)

2°. Het beschreven recht of de wet (sjar'.)

Het gewoonte-recht geldt alleen als de wet zwijgt of er uitdrukkelijk op verwijst; tegen de wet vermag het niets, en nooit kan deze hare kracht verliezen door dat zij in onbruik geraakt is. In onze oost-indische bezittingen echter wordt het woord „'âda", of zooals de Javanen zeggen „adat," gebruikt in den zin van de algemeenheid der godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken. Eigenlijk is dit eene dwaling en kan men het alleen gebruiken voor deze laatsten, met uitzondering van het te boek gestelde recht.

Het beschreven recht of de wet (sjar') wordt geput uit de volgende bronnen:

1°. De Qorân.

2°. De Sonna.

3°. De uitspraken (fetwâ) der rechtsgeleerden.

Over de betrekkelijke waarde van elk dezer drie rechtsbronnen moeten wij thans kortelijk handelen, daar ons oordeel daaromtrent eenigzins afwijkt van hetgeen tot nu toe daarover geleerd is.

I. De Qorân, het boek Gods (al-kitab), is voor de muzulmannen de hoogste wet, om zoo te zeggen de grondwet; want, zooals reeds uit het voorgaande blijkt, moest Mohammed, evenals elke stichter eener nieuwe godsdienst bij de Oosterlingen, tevens zorg dragen eene nieuwe wetgeving bij zijne volgelingen in te voeren.

Met den eerbied dien de Muzulmannen voor den Qorân koesteren, kan men geenszins op éene lijn stellen de wijze waarop de volgelingen van andere godsdiensten hunne heilige boeken in eere houden. De Qorân toch wordt geloofd een boek te zijn dat, evenals God zelf, ongeschapen en eeuwig is, ten minste door de Orthodoxen, daar er ook wel in vroegeren tijd ketterscher sekten geweest zijn die de leer voorstonden dat de Qorân geschapen is, en wel het eerste van alles wat bestaat. Tegenwoordig echter is de strijd over dit punt nagenoeg geheel uitgedoofd.

Van dit ongeschapen boek nu zoude een afschrift door den

engel Gabriël aan Mohammed zijn medegedeeld, doch niet in eens, maar bij gedeelten, op verschillende tijden en plaatsen. Dit is volgens de Muzulmannen de reden dat er schijnbare tegenstrijdigheden in gevonden worden, daar sommige hoofdstukken (soera) in later geopenbaarden geheel of gedeeltelijk zijn terug genomen. Daarom moet de rechter (qâdhi) er zijne studie van maken welke hoofdstukken de oudsten en welke de jongsten zijn; een vroegere wet toch moet wijken voor eene latere. Deze studie is echter verre van gemakkelijk, daar men bij de redactie van den Qorân onder den Chalief Aboe Bekr volstrekt geen acht heeft geslagen op de tijdsorde der soera's. De europeesche geleerden hebben ook hierin door de historische kritiekin den laatsten tijd veel licht ontstoken; de resultaten echter hunner onderzoekingen worden natuurlijk door de oosterlingen volstrekt niet erkend.

Het wettelijk gezag van den Qorân is dus het hoogste; het spreekt namelijk van zelf dat het woord Gods het beste richtsnoer voor de rechtspraak is, en de rechter mag geenszins een vonnis vellen volgens een gezegde van den profeet of de uitspraak van een rechtsgeleerde, zoo dikwijls zij in strijd zijn met de opperste wet. In het verklaren echter van die opperste wet gaat men, door bijgeloof gedreven, zoo zonderling te werk dat men doorgaans den zin verwaarloost om aan den klank der woorden te blijven hangen, ja deze letterknechterij gaat zoover dat er sommigen zijn die beweren dat de Qorân de eenige wet is, en dat in dat boek eene beslissing voor elke rechtsquaestie te vinden is, alleen omdat er Qor. VI : 38 staat dat daarin niets is overgeslagen.

II. De overleveringen (sonna) omtrent de daden en gezegden van den profeet (rasoel) komen als tweede rechtsbron in aanmerking, en worden door sommigen bijna met den Qorân op éene lijn gesteld. Mohammed was namelijk bij zijn leven gewoon alle quaestien tusschen zijne volgelingen door zijn machtwoord te beslissen, en toen hij nu gestorven was, kwam de gewoonte in zwang om zoo dikwijls als de opperste rechters, de Chaliefen, geen beslissende uitspraak in den Qorân konden vinden, de medgezellen (çâhib) van den profeet te raadplegen of zij zich niet de eene of andere uitspraak van dezen herinnerden, waaruit blijken kon, hoe hij over zulk een zaak dacht. Toen eindelijk niet alleen de medgezellen (çâhib), maar ook zelfs de leerlingen van dezen (tâbi') gestorven waren, begon men onder

Haroen ar-Rasjîd al de verspreide verhalen (hadîth), omtrent den profeet in omloop, te verzamelen, waarbij men tevens zorg droeg aan te teekenen, wie de personen waren, die men als de zegsmannen er van kon beschouwen. Het getal van die verhalen (hadîth) klom evenwel langzamerhand zoodanig, dat het den meest geloovige zelfs verdacht begon voor te komen; van daar dat geleerden als Bochâri en Moslim kritische werken schreven, waarin zij trachtten de overleveringen te schiften, en diegenen, welke hun voorkwamen geen geloof te verdienen, verwierpen. Ongelukkig bestond de maatstaf, waarnaar zij die geloofwaardigheid beoordeelden, alleen in de namen en het aantal der personen die men als zegsmannen op kon geven, zonder dat zij eenige acht sloegen op het innerlijke gehalte van eene overlevering, en daarbij kwam nog dat eenige personen wegens hunne vroomheid voor zeer geloofwaardig gehouden werden, die door de onderzoekingen van de europeesche geleerden later gebleken zijn niet het minste vertrouwen te verdienen. Met name geldt dit van de weduwe van den profeet 'Aïsja en van zekeren Ibn 'Abbâs, die beide, om hun invloed bij het gemeen te vermeerderen, niet schroomden de onzinnigste en wonderbaarlijkste verhalen omtrent den profeet aan den man te brengen. Uit een mohammedaansch oogpunt beschouwd, worden echter juist de verhalen, die op hun gezag steunen, voor onomstootelijk waar gehouden.

Hoewel nu de overleveringen groot gezag hebben, is het er toch verre af dat zij den Qorân evenaren, want zoodra zij met dit boek in strijd zijn, houdt hunne kracht op; maar men moet niet lichtvaardig tegenstrijdigheden in de wet aannemen, en trachten, al is het door nog zulke spitsvondigheden, die weg te redeneeren. Is dit echter geheel onmogelijk, dan behoort de rechter den Qorân bovenal toe te passen, en zoo het twee overleveringen geldt, die met elkander strijden, dan behoort hij hen op de boven beschreven wijze aan zijne kritiek te onderwerpen. Staan de twee overleveringen in waarde en geloofwaardigheid gelijk, dan is die geldig welke een jonger gezegde of handeling van den profeet tot onderwerp heeft.

Ten opzichte van het gezag, dat men er aan toekent, worden de overleveringen op de volgende wijze verdeeld:

1°. Motawâtir of naçç zijn die overleveringen, welke door zoo vele en door zoo geloofwaardige personen, onafhankelijk van elkander, zijn verhaald, dat men niet aan kan nemen dat zij

eene onwaarheid behelzen. Hun gezag wordt door geen sekte in twijfel getrokken.

2°. Masjhoer heeten zulke verhalen, die ook wel op het gezag van velen steunen wat de hoofdzaak betreft, maar waaromtrent verschillende redacties bestaan, en eindelijk

3°. Ahâd noemt men zulke verhalen, die slechts door één enkelen vriend van Mohammed zijn bekend gemaakt of waarvan de rij zegsmannen niet onafgebroken doorloopt. Op zich zelven hebben zij geen gezag, doch zij kunnen in verband met anderen worden aangehaald ter versterking van eene rechterlijke uitspraak.

III. Ten derde hebben kracht van wet de uitspraken (fetwâ) der rechtsgeleerden ter verklaring van den Qorân en de Sonna, iets dat ten naastenbij overeenkomt met hetgeen men in het romeinsche recht het Jus respondendi noemt, en dat wellicht dan ook moet worden toegeschreven aan den invloed door de latijnsche beschaving op de instellingen van het rijk der Chaliefen uitgeoefend. Wat de mohammedaansche vorsten (sultân) aangaat, dezen hebben als zoodanig volstrekt geen wetgevend gezag, evenmin als ooit de vroegere joodsche koningen dat gezag hebben uitgeoefend; en hetgeen wij tegenwoordig in vele mohammedaansche landen zien dat de willekeur van den vorst voor wet geldt, is niets dan eene grove afdwaling van de ware leer van den profeet, die aan het opperhoofd van den staat nooit zulk eene macht heeft willen geven. Waarschijnlijk had hij dit ook niet kunnen doen, daar aan de arabische stammen een afkeer van alle tyrannie is ingeboren, zooals men slechts bij weinig volken aantreft, en die gemaakt heeft dat zij in onze dagen zijn overgeslagen tot de grootste wanorde en regeeringloosheid.

Onder de personen nu wier rechtsgeleerde uitspraken als wet worden beschouwd, komen in de eerste plaats in aanmerking de medgezellen van den profeet, waartoe ook de vier eerste Chaliefen behoorden. Eerst onder de Ommayaden echter begon de rechtsgeleerdheid meer als zelfstandige wetenschap beoefend te worden, terwijl ook destijds de vele ketteresche sekten de Orthodoxen dwongen het heilig boek en de overleveringen meer en meer te bestudeeren ten einde de godsdienst beter te kunnen verdedigen. Reeds in de tweede eeuw der Hedjra vindt men gewag gemaakt van rechtsscholen te Baçra en te Koefa en in de derde eeuw ontstonden de verschillende richtingen der rechtsgeleerdheid, Madshab's genaamd, waarin tot nu toe de mohammedaansche

wereld verdeeld is. In de achtste eeuw der Hedjra eindelijk geraakte de rechtsstudie tot hoogen bloei in het turksche rijk, terwijl zij sedert dien tijd in haar vaderland, 'Irâq, door de staatkundige woelingen geheel verliep.

De rechtsgeleerden hebben evenwel, geheel anders dan in het romeinsche rijk, volstrekt niet allen een wetgevend gezag van gelijk gehalte. Sommigen hebben een gezag (idjtihâd) ten opzichte van de grondslagen (oçoel) des rechts zelven. Deze soort van juridische autoriteit wordt beschouwd als het grootste geschenk dat Allah aan een mensch geven kan, en zij geeft het recht om een zelfstandig systema van rechtsgeleerdheid te maken, met andere woorden een school (madshab) te stichten. De rechtsgeleerden (faqîh, 'alîm meerv. 'oelama) van onzen tijd, ofschoon de mogelijkheid erkennende dat er wederom nieuwe personen opstaan, welke het tot deze hoogte in de rechtswetenschap brengen, hebben daaraan echter zulke zware eischen gesteld, dat het feitelijk onmogelijk is er aan te voldoen. Zij verlangen toch dat iemand, die op zulk een hoogen graad van geleerdheid aanspraak maken wil, eerst door zijne werken de bewijzen gegeven hebbe de geheele rechtswetenschap (sjari'at) machtig te zijn, iets dat bijna onbereikbaar schijnt, daar deze tak der menschelijke kennis niet meer of minder dan de volgende onderdeelen omvat: de grammaticale verklaring van den Qorân en de Sonna, dat wil zeggen men moet al de soera's kunnen verklaren ook in verband met elkander, men moet weten de tijdsorde der openbaringen, de plaats waar zij gegeven zijn, welke verzen in de mekkaansche soera's staan doch in de medinasche te huis behooren, en omgekeerd. Verder behoort men het burgerlijk-, staats- en strafrecht (fiqh) geheel machtig te zijn, en eindelijk eene volledige kennis te hebben van de geschiedenis des rechts en der rechtsgeleerde scholen (madshab). In de geheele geschiedenis van den Islâm worden dan ook, behalve de medgezellen van den profeet, slechts zes geleerden genoemd, die men algemeen erkent, dezen graad van gezag bereikt te hebben, en die daarom met den naam van de zes Imâms worden bestempeld; namelijk Aboe Hanîfa (gest. 150 v. d. H.), Sofjân at-Thaorî († 161), Mâlek († 179), Mohammed as-Sjafi'î († 204), Ibn Hanbal († 241) en Dawoed at-Thâhirî († 270). Later zijn er ook nog wel enkelen geweest die op dezen rang aanspraak maakten, maar, zoo als reeds gezegd is, hun gezag is òf in het geheel niet òf slechts door weinigen

erkend, en tegenwoordig is, door de gehechtheid der verschillende mohammedaansche geleerden aan hun school (madshab), het nagenoeg onmogelijk geworden, dat er zich eene geheel nieuwe richting ontwikkelt. Daarbij komt nog dat in het algemeen de tegenwoordige beoefening der rechtswetenschap in de mohammedaansche landen op zeer lagen trap staat, en grootendeels ontaard is in een angstvallig bestudeeren van hetgeen door de vroegerere groote mannen is vastgesteld.

Een tweede graad van idjtihâd is die, welke wordt toegekend aan die leerlingen der Imâms, die de door hun gezag vastgestelde grondslagen hebben uitgewerkt tot een volledig systeem. Ook aan deze mate van juridisch gezag wordt groote waarde gehecht, en, ofschoon de personen, aan wie ze wordt toegekend, de grondslagen (oçoel) van het recht niet mochten aanroeren, hebben eenigen door die grondwaarheden te populariseeren soms hun eigen Imâm in de schaduw gesteld. Een merkwaardig voorbeeld hiervan zullen wij straks zien in de sekte der Hanafieten.

De rechtsgeleerden eindelijk, die een gezag (idjtihâd) hebben van den derden graad, worden slechts als autoriteiten beschouwd ten opzichte van de bijzondere quaestien (masala) die aan hunne beslissing werden onderworpen en waaromtrent zij volgens de regels, door de beide voorgaande klassen van juristen vastgesteld, uitspraak deden. Bij het raadplegen echter der boeken of adviezen van de door zijne school (madshab) als autoriteiten (modjtahid) erkende juristen, moet de rechter (qâdhi) eerst goed nagaan of wel elk zich binnen den kring zijner bevoegdheid gehouden heeft, evenals wij vroeger gezien hebben dat hij de Sonna aan den Qorân en de rechtsgeleerde adviezen aan de Sonna moet toetsen. In het algemeen toch geldt de regel dat elke wet alleen voor zoo ver geldt als ze niet met een van hoogeren rang in strijd is [1].

Bestaat er nu strijd tusschen de adviezen van twee of meer rechtsgeleerden van denzelfden graad, dan mag de rechter alleen kiezen als hij zelf zulk een graad van gezag deelachtig is. Is dit niet het geval, dan moet hij een uitspraak (fetwâ) afwachten van den Mufti, dat is: de persoon die in een mohammedaanschen staat met het hoogste rechtsgeleerd gezag bekleed is. Deze laatste

[1] De personen die, ofschoon zich met de rechtsgeleerdheid bezig houdende, geenerlei autoriteit hebben, worden moqallad's of volgers genoemd. Ook zij worden in verschillende soorten onderscheiden.

bepaling schijnt tegenwoordig zelfs in landen in acht genomen te worden waar de Islâm overigens geen zeer diepe wortelen heeft geschoten; men is dan gewoon om advies naar den Mufti van Constantinopel te schrijven, daar de inboorlingen van die landen doorgaans zelf geen zoodanig persoon in hun midden hebben.

Als een onderdeel eindelijk dezer derde rechtsbron kan men beschouwen de zoogenaamde idjmâ' of djamâ'a, dat is de overeenstemmende uitspraken der drie eerste Chaliefen en der medgezellen (çâhib) van den profeet. Geheel ten onrechte evenwel wordt deze idjmâ' wel eens als rechtsbron op zich zelve opgegeven. De aanleiding tot deze dwaling kan men wellicht daarin zoeken, dat ze bij de arabische schrijvers altijd zeer op den voorgrond gesteld wordt; omdat de medgezellen (çâhib) geacht worden door hun langdurigen omgang met den profeet, beter dan iemand anders in staat te zijn geweest de quaestien naar de bedoeling van den stichter van den Islâm te beslissen [1].

Wij zullen nu kortelijk nagaan welke lotgevallen de verschillende scholen of sekten (madshab) der rechtsgeleerden van den eersten rang gehad hebben. Twee daarvan, die van Sofjân at-Thaorî en van Dawoed at-Thâhirî, zijn thans geheel zonder volgelingen, terwijl ook die van Ibn Hanbal zeer weinig aanhang meer heeft; wij zullen ons dus bepalen tot de drie voornaamsten: de Hanafieten, Mâlekieten en Sjafeïeten.

De stichters der eerste sekte was No'man ibn Thâbit aboe Hanîfa, geboren te Koefa in het jaar 80 der Hedjra. In het eerst behoorde hij tot de kettersche sekte der Sjiïeten, doch later verliet hij zijn meester Aboe Dja'far, en keerde tot de orthodoxe Sonnieten terug. Reeds bij zijn leven had hij een grooten naam van geleerdheid, terwijl hij nog gerekend wordt tot de leerlingen (tâbi') der medgezellen van den profeet, ja zoozeer was men op zijne

[1] Prof. Veth in het bijzonder maakt er mij een verwijt van dat de djamâ'a in mijn academisch proefschrift niet als rechtsbron genoemd is. Ik beken dat ze er bij mij misschien wel wat mager is afgekomen, en in zoover heb ik getracht in het bovenstaande aan zijne opmerking te gemoet te komen. Een afzonderlijke rechtsbron echter kan ik er met den besten wil van de wereld niet in zien; zij is slechts een, wel is waar zeer belangrijk, onderdeel van de uitspraken der rechtsgeleerden. Tegen zijn verwijt, dat ik ze geheel zou hebben overgeslagen, moet ik mij verdedigen door te wijzen op pag. 4 reg. 7 v. b. van mijn proefschrift, alwaar het woord djamâ'a niet staat, maar toch de zaak zelve vrij duidelijk genoemd wordt.

uitspraken gesteld, dat, toen hij op het eind van zijn leven het ambt van qâdhi weigerde, omdat hij zich daartoe niet bekwaam genoeg beschouwde, de Chalief al-Mançoer hem in de gevangenis wierp om hem op die, nog al vreemde wijze, te dwingen den staat met zijne talenten te dienen. Hij stierf in het jaar 150 der Hedjra.

Zijn twee voornaamste leerlingen waren:

Aboe Jôsof (113—182 der H.). Hij was Qâdhi al-Qodhât of opperrechter te Baghdâd onder Haroen ar-Rasjîd, en zoo groot was zijn invloed dat die Chalief in zijn geheele rijk geen qâdhi wilde benoemen tenzij op voordracht van Aboe Jôsof. Hieraan schrijft men het voornamelijk toe dat de hanafietische sekte korten tijd daarna de heerschende werd in de geheele muzulmansche wereld. Hij liet een bekend en dikwijls aangehaald werk na: over de plichten van den Qâdhi (kitâb adab al-Qâdhi).

Mohammed, geboren te Wâsit in Irâq Arabî in het jaar 132 der H. Hij volgde de lessen eerst van den Imâm Aboe Hanîfa zelven en later die van Aboe Jôsof en van den Imâm Mâlek. Haroen ar-Rasjîd maakte hem qâdhi in het persische gedeelte van Irâq, alwaar hij stierf in 179. Van zijne talrijke werken noemen wij hier alleen de zoogenaamde al-djâmi aç-çaghîr of korte verzameling van rechtsregels, omdat dit werk grootendeels is overgenomen in de 'Inâya, een boek in Hindostân van zeer veel gezag, dat ons ook bij het samenstellen der volgende bladzijden van veel dienst geweest is.

In den beginne was het gezag van den Imâm zoo groot dat alleen zijn oordeel in twijfelachtige gevallen door zijne school gevolgd werd; langzamerhand echter begon men hoe langer hoe meer waarde te hechten aan het oordeel zijner twee bovengenoemde leerlingen, zoo zelfs dat zij dreigden hem geheel in de schaduw te zullen stellen. In onzen tijd heeft men ten opzichte hiervan den volgenden vrij zonderlingen regel aangenomen. Zoo dikwijls als de beide leerlingen den meester tegenspreken moet de rechter hen volgen; staat echter een van beiden tegen over Aboe Hanîfa, hetzij dan al of niet gesteund door den anderen leerling, dan moet de meester gevolgd worden, daar hij altijd meer gezag heeft dan elk zijner leerlingen afzonderlijk [1].

Ofschoon aan de orthodoxie van Aboe Hanîfa niet te twijfelen

[1] Vreemd dat eene dergelijke bepaling ook in het romeinsche recht gevonden wordt ten opzichte van den jurist Papinianus, in de zoogenaamde «lex citandi» van de keizers Theodosius II en Valentinianus.

valt, en zelfs de volgers der andere scholen hem wel eens »den grooten Imâm« (al-imâm al-a'tham) noemen, zoo wordt er hem toch een verwijt van gemaakt dat hij bij de verklaring der wet van Allah te veel waarde hechtte aan menschelijke redeneering (qiâs), in stede van het »credo quia absurdum« der anderen in acht te nemen. Ja zoo ver gaat hij soms, dat als eene overlevering (hadîth) duidelijk met het gezond verstand in strijd is, hij die niet als wet erkent. Van hier worden zijne volgers wel eens met den naam van »aanhangers der rede« (ahl al-qiâs) bestempeld, in tegenoverstelling van de overige sekten, die men dan »aanhangers der overlevering« (hadîth) noemt.

De heerschappij, door de school van Aboe Hanîfa in de mohammedaansche wereld verworven, ten gevolge van den machtigen invloed van Aboe Jôsof, was echter niet van langen duur. Zij werd namelijk weldra verdrongen uit Arabie, geheel Noord-Africa en Spanje, terwijl ze in onze dagen beperkt is tot het Turksche rijk in Europa en Klein-Azie, Tartarye en vooral Hindostân. In Egypte is zij de officieele richting, en elk jaar wordt van Constantinopel een qâdi naar Caïro gezonden om hieraan de hand te houden. De inwoners evenwel van Egypte zijn bijna zonder uitzondering volgers van as-Sjafi'î.

Mâlek ibn Anes was de stichter van eene nieuwe sekte (madshab) van rechtsgeleerdheid. Hij was geboren in het jaar 94 der Hedjra, te Medîna, en woonde nog de lessen bij van de tâbi's der medgezellen (çâhib) van den profeet. Toen hij later zelf als Imâm optrad, had zijne school weldra een grooten toeloop van leerlingen. Hij schreef slechts één boek, Mowatta, genaamd, een soort van dictaat, dat hij mondeling bij zijne lessen nader verklaarde. Dit boek is de grondslag geworden van alle rechtsgeleerde werken der latere Mâlekieten. De Imâm stierf onder Haroen ar-Rasjîd in het jaar der H. 179; zijne school kwam weldra tot grooten bloei, vooral in Spanje, alwaar de Academie van Cordova door studenten uit alle oorden der wereld bezocht werd. De eerste die de Muzulmannen in Spanje bekend maakte met de nieuwe richting was zekere 'Abd ar-Rahmân Sjabtoen, die een dictaat van Mâlek zelven, van zijne bedevaart naar de heilige plaatsen, mede terugbracht. Toen nu zijn leerling Jahjâ ibn Jahjâ ook de bedevaart wilde gaan doen, raadde hij hem sterk aan den Imâm Mâlek eens te gaan hooren. Jahjâ deed dit en keerde blakende van fanatisme en godsdienstijver in zijn vaderland terug, zoo zeer dat hij met eenige andere geestverwanten een

opstand bewerkte tegen koning Hakam van Cordova, die zich dan ook wel wat heel weinig om de voorschriften van den Islâm bekreunde. De opstand werd echter bedwongen; doch kort daarop stierf Hakam (180), en daar zijn zoon en opvolger eene geheel andere richting voorstond, kostte het Jahjâ weinig moeite in de gunst van dien vorst te geraken; ja hij bracht het zoover dat, zooals reeds gezegd is, geheel Spanje tot de school van Mâlek overging. In Noord Africa werd de heerschappij der Mâlekieten gegrondvest door Sehnoen (160—240 H.), ofschoon ook nog Aboe Hanîfa er vele volgers bleef tellen. Eene verandering kwam hierin onder den Emîr Moäzz ibn Bâdis (398—454 H.), die iedereen, die geen Mâlekiet was, uitsloot van de waardigheid van qâdhi of mufti, en zelfs de andersdenkenden begon te vervolgen. Ter zelfder tijd wist zekere 'Abdallah ibn Jaçîa, een leerling der cordovaansche academie, de stammen der Berbers in de Sahara voor den Islâm volgens Mâlek te winnen. Deze stammen waren het die later onder den naam van Almoraviden zulk eene voorname rol in de geschiedenis van Spanje gespeeld hebben.

De secte der Sjafeïeten, ofschoon, wat het getal harer volgers betreft, niet met de beide voorgaanden te vergelijken, is echter vóór ons Nederlanders de belangrijkste, omdat zij tegenwoordig in onze oost-indische bezittingen uitsluitend gevolgd wordt. Haar stichter was de Imâm Mohammed ibn Idrîs as-Sjafi'î, geboren te Askalon in Palaestina in het jaar 150 der Hedjra, uit een geslacht dat zijn oorsprong afleidde van 'Abd al-Motallab, den oom van den profeet. Zijne voorouders behoorden in het eerst tot de meest verbitterde tegenstanders van den Islâm, zoo zeer dat een hunner de banierdrager was van den stam der Hâsimieten in den strijd bij Bedr (2 H.) Aldaar gevangen genomen werd hij gedwongen met zijn geslacht tot den Islâm over te gaan. De Imâm had reeds als kind bewijzen gegeven van groote liefde voor de studie, op zijn zevende jaar, zegt men, had hij reeds den geheelen Qorân overgeschreven, iets dat bij den Mohammedaan voor een zeer verdienstelijken arbeid gehouden wordt. Op zijn tiende jaar kende hij het boek van Mâlek, de Mowatta genaamd, van buiten en op zijn vijftiende verkreeg hij den doctorstitel aan de rechtsschool te Mekka. Zijn jeugd bracht Sjtafi'î door te Ghazza, later woonde hij te Mekka, en in het jaar 195 verhuisde hij weder naar Baghdâd, alwaar hij zijn eerste boek de „grondslagen" (oçoel) schreef. Verder be-

woonde hij nog Egypte, maakte daar met de leerlingen van Mâlek kennis en stierf te Caïro in het jaar der H. 204. Ofschoon hij zijn eerste boek schreef toen hij al 47 jaar oud was. en hij in den ouderdom van 54 jaar overleed, is er toch bijna geen rechtsgeleerde van wiens hand zoo vele werken vermeld worden. Hij schijnt ook de eerste te zijn geweest die beproefd heeft de rechtsgeleerdheid tot een systeem te brengen, en het eerst eene kritische verzameling der overleveringen omtrent den profeet vervaardigd te hebben. Vóór hem toch was er geen boek bekend waarin men zien kon, welke gezegden of daden van Mohammed verbindende kracht hadden, en welke hij zelf door latere handelingen ongedaan heeft gemaakt. Ook omtrent het karakter en de wijze van doceeren van den Imâm wijden zijne levensbeschrijvers zeer uit. Zijn graf is, zegt men, nog te vinden in de groote Moskee te Caïro.

Behalve in Arabie worden de volgers van Sjafi'î voornamelijk gevonden in Egypte, welk land al een zeer merkwaardig voorbeeld is van de willekeur der vorsten ten opzichte van het geloof hunner onderdanen. 'Abd ar-Rahmân ibn Jezîd, gestorven te Alexandrie in het jaar 163, had de leer van Mâlek in de plaats van die van Aboe Hanîfa gesteld. Twee eeuwen later ongeveer dwongen de fatimidische Chaliefen te vuur en te zwaard de Egyptenaren tot de kettersche sekte der Sjiïeten over te gaan, en ter nauwernood was deze bekeering volbracht of de dynastie der Ejoebieten maakte zich meester van den troon en herstelde de orthodoxie, en wel volgens de richting van Sjafi'î. De stichter dier dynastie, de bekende Çâlah ad-dîn, bij de europeesche schrijvers Saladin genoemd (567 H.) vervolgde echter de andersdenkenden niet. Wel is waar stichtte hij voor zijne sekte een prachtige moskee (masdjid) en academie, al-Azhar genaamd, te Caïro, doch hij liet tevens toe dat elk der andere sekten hare academien daar naast bouwden. Een tweede beroemde academie der Sjafeieten, waarvan men echter tegenwoordig niet veel meer hoort, bestaat te Herat in Persie, gesticht door den Sultan Ghîath ad-dîn, en het zijn deze twee scholen welke men als de foyer's der sekte van Sjafi'î beschouwen kan.

In onze oost-indische bezittingen schijnt vroeger de richting van Aboe Hanîfa geheerscht te hebben; door oorzaken echter, die nog lang niet opgehelderd zijn, en die misschien wel altijd in het duister zullen blijven, is daarvoor later de sjafeietische richting in de plaats gekomen. Men zegt zelfs dat een der af-

deelingen van de academie te Caïro uitsluitend voor Djawa studenten d. i. Javanen en Maleijers bestemd is. Ook komen de rechtsgeleerde boeken, die op Java gevonden zijn, op eene verrassende wijze overeen met de werken gebruikt in de academie al-Azhar. Ik kan intusschen niet nalaten op te merken dat de Islâm in den Oost-Indischen Archipel, vooral door de onbekendheid van de massa der bevolking met de arabische taal, volstrekt niet in al haar zuiverheid gevonden wordt, zoo zelfs dat die tot heden toe niet eens in staat is geweest het oud-indisch bijgeloof der Javanen geheel te verdringen.

Ik durf er bijvoegen: tot geluk voor het nederlandsch bestuur, want had in Indie inderdaad de Islâm zulke diepe wortelen in het volkskarakter geschoten, als van sommige kanten wel eens beweerd is, dan zoude onze heerschappij uit den aard der zaak met moeilijkheden hebben te worstelen waarbij die, welke de Franschen in Algerie hebben moeten te boven komen, slechts als kinderspel zouden te beschouwen zijn. De Islâm toch kan zich niet voegen in een staat van dienstbaarheid; zij schrijft instellingen, zooals den heiligen oorlog tot uitbreiding van het geloof, als een plicht voor aan elken muzulman, en nu komt het mij voor dat waar wij in den indischen archipel zien, dat het rechtsbewustzijn der bevolking volstrekt niet geschokt wordt door de overheersching der Christenen, en dat zij ons zelfs op sommige tijden vrijwillig heeft bijgestaan in het onderdrukken van opstanden door godsdienstig fanatisme veroorzaakt, men veilig kan besluiten dat onze macht, ten minste bij eene verstandige staatkunde, van den Islâm weinig of niets te vreezen heeft.

De vierde sekte, die in aanmerking komt, is die van Ibn Hanbal († 241 H.), een leerling van Sjafi'î. Ofschoon bij zijn leven van grooten naam, is het getal zijner volgers allengs verminderd en tegenwoordig bijna geheel versmolten. Het meeste opgang heeft deze school dan nog gemaakt in 'Irâq en de stad Balch. Vandaar dat de arabische juristen Ibn Hanbal en zijne volgers gewoonlijk bestempelen met den naam van de menschen uit 'Irâq (ahl al-'Irâq) of de geleerden van Balch (masjaïch Balch). Nagenoeg hetzelfde kan men zeggen van de kettersche sekte der Sjiïeten, die eenmaal de mohammedaansche wereld zoo in beweging gebracht hebben. De geschiedenis van het oosten is opgevuld met hun strijd om den voorrang tegen de orthodoxen, ja zelfs brachten zij het eenmaal zoo ver dat behalve Persie

geheel Africa en Spanje gedurende meer dan 260 jaar hunne leer aanhingen, en nu zijn zij beperkt tot het eerstgenoemde rijk, waar zij thans hun laatste schuilplaats gevonden hebben. Geen grooter haat is denkbaar dan dien zij den orthodoxen toedragen, welke in hunne oogen niet anders dan heidenen zijn. Bij de europeesche schrijvers heerscht echter omtrent hunne leer eene dwaling, die het hier de plaats is aan het licht te stellen. Door dat de orthodoxen den naam van Sonnieten hebben aangenomen, heeft men namelijk gemeend dat hunne tegenstanders de Sjiïeten, de Sonna of overlevering omtrent den profeet verwerpen. Niets is minder waar dan dit. De strijd toch loopt alleen hierover, in hoever 'Alî de wettige opvolger (chalief) van den profeet was of niet, en de Sjiïeten, die dit bevestigend beantwoorden, ontkennen dus het recht der drie eerste Chaliefen op de heerschappij en daarmede ook het groote gezag der Idjma' of Djamâ'a d. i. de juridische uitspraken van hen, gewezen in overleg met de medgezellen van den profeet. Zij erkennen echter natuurlijk dat Aboe Bekr, 'Omar en 'Othmân evenals alle medgezellen (çâhib) van Mohammed het recht hadden juridische uitspraken te doen, maar niet als chaliefen. Daarbij komt nog dat die waardigheid bij de Sjiïeten hooger staat dan bij de orthodoxen, zoo zeer dat zij hun chaliefen, 'Alî en zijn afstammelingen, godsdienstig vereerden op eene wijze, die alles behalve in overeenstemming is met de oorspronkelijke leer van Mohammed. De Sonna of overlevering verwerpen zij echter zoo weinig, dat ik niet durf zeggen wie in het verklaren daarvan tot meer bijgeloovige letterknechterij vervallen zijn, zij of de orthodoxen. Intusschen hebben zij afzonderlijke verzamelingen dier overleveringen, welke boeken soms vrij sterk van die der rechtgeloovigen afwijken.

Wij zullen nu in korte trekken handelen over de arabische rechtsgeleerde boeken, welke ik bij mijn arbeid gebruikt heb; ik reken mij hiertoe te meer verplicht, omdat het mij gelukt is omtrent sommige schrijvers eenige bijzonderheden op te sporen, welke nog, voorzoover ik weet, niet bekend zijn. Mij stonden hierbij ten dienste Ibn Challikan, het bibliografisch woordendenboek van Hadji Chalfa, benevens de werken van Sobkî en Ibn Qotlobogha over de sjafeïetische en hanafietische schrijvers. Verder hebben mij over de Mâlekieten de nieuwste fransche werken over Algerie vele belangrijke aanmerkingen aan de hand gedaan.

Een paar algemeene opmerkingen echter vooraf.

In de eerste plaats dan is het zeer te betreuren dat wij Nederlanders juist betrekkelijk zoo weinig handschriften hebben van de Sjafeïeten, die voor ons juist het belangrijkste zijn, en die ik dan ook tot basis voor de volgende bladzijden aangenomen heb, terwijl ik de andere sekten slechts dan binnen den kring van mijn onderzoek wilde trekken, als het een belangrijk verschil van rechtsbeginselen gold. Van die andere sekten nu bezit de leidsche bibliotheek een bijna onnoemelijk aantal werken, meest in handschrift, welke wij voornamelijk te danken hebben aan een nederlandsch consulair agent in de Levant, Warner genaamd, die in de vorige eeuw leefde en zijne rijke verzameling arabische handschriften aan de genoemde bibliotheek vermaakte; doch reeds de plaats waar zij van daan komen, toont genoegzaam aan dat zij van hanafietische schrijvers en dus voor ons van minder belang zijn.

De rechtsgeleerde schrijvers nu hebben zonderling genoeg allen hetzelfde systeem gevolgd, dat van de vroegste tijden af in hunne school was aangenomen, ten minste als men den naam van systeem geven mag aan de wijze, waarop zij het recht behandelen, die nog oneindig veel erger is dan in de verwarde massa der pandekten van het romeinsche recht: hetgeen daarom zoo onaangenaam is, omdat de schriften over de afzonderlijke deelen der rechtswetenschap over het geheel al van zeer weinig waarde zijn, en men dus wel tot de groote werken zijn toevlucht moet nemen. Na natuurlijk eerst een lofspraak op Allah en zijn profeet in tamelijk opgeblazen stijl te hebben doen voorafgaan, beginnen die werken met de plichten jegens God (haqq Allah ta'âla) te behandelen, iets dat wij tot de leer der uitwendige godsdienstvormen zouden brengen, b. v. de reiniging (tahâra), die vooraan staat omdat onreinheid den mensch ongeschikt maakt Allah te naderen, verder het gebed (çalâ), de vasten (ciâm), de bedevaart (hadjdj) en eindelijk een soort van gedwongen liefdegiften, zakâ genaamd. Daarop volgt de behandeling der rechten van de menschen (haqq adamî) d. i. het burgerlijk en strafrecht, het proces en bij sommigen ook het staatsrecht. Van het burgerlijk recht wordt over personen gehandeld in de hoofdstukken over het huwelijk (nikâh) en het onderhoud (nafaqa), over zaken en verbindtenissen in dat over de rechtshandelingen (ma'amela), en eindelijk over het erfrecht (faraïdh) in een afzonderlijk hoofdstuk. Dit laatste namelijk is door de polygamie

en de daaruit ontstane ingewikkelde familie betrekkingen zoo moeilijk te ontwarren dat het een afzonderlijk deel der mohammedaansche rechtsstudie geworden is, dat voor ons Europeanen tot heden toe nog volstrekt niet voldoende verklaard is.

Eindelijk nog dit: het komt mij voor dat de arabische juristen, voornamelijk die welke in Egypte en Syrie leefden, eenige kennis moeten gehad hebben van het romeinsche recht. Niet dat ik zou willen beweren dat zij eene bepaalde vertaling der pandekten en instituten voor oogen gehad hebben; zoo iets zou men niet mogen te berde brengen zonder dat er eene dergelijke vertaling gevonden of ten minste vermeld was; maar het kan zeer wel zijn dat de Basilica [1] of misschien nog oudere romeinsche rechtsboeken tot hen zijn gekomen. Anders blijft het voor mij een psychologisch raadsel hoe verschillende menschen niet alleen dezelfde zaken, maar ook dezelfde dwalingen op dezelfde wijze zouden aan den man brengen, ja hoe zelfs rechtsinstellingen, te voren bij de Semieten onbekend, na de verovering der provincien van het romeinsehe rijk blijkbaar schoorvoetend door de Arabieren zijn overgenomen. Voornamelijk geldt dit van het huurcontract, en van eenige quaestiën die zich later onder de juristen hebben voorgedaan, b. v. of de verkoop van eens anders zaak geldig is, iets dat men weet dat in het romeinsche recht plaats vindt, doch tegen den geest van den Islâm zoo sterk mogelijk indruischt; verder het maken van onderscheid tusschen koop en ruil, dat ook in het oude romeinsche recht een punt van strijd was tusschen de Proculiani en de Sabiniani, doch dat Justinianus door zijn machtwoord heeft beslist, en dat mede geheel tegen den geest der Semieten, evenzeer als tegen het gezond verstand in, in het latere mohammedaansche recht in denzelfden zin is aangenomen. Ook uit vele andere kleine punten van overeenkomst zal de juistheid van mijn beweren aan den rechtsgeleerden lezer in de volgende bladzijden blijken, daar ik niets gedaan heb dan de arabische schrijvers, in veranderde orde van behandeling, meestal letterlijk te vertalen. De zaak wordt ook daardoor des te waarschijnlijker, als men nagaat, dat er te Berytus in Syrie en te Alexandrie beroemde romeinsche rechtsscholen bestonden, waarvan de laatste zeker tot in het laatst der zevende eeuw na Christus gebloeid heeft, terwijl de arabische geschiedschrijver Belâdsorî ons mededeelt dat de diwân in Syrie

[1] Latere grieksche bewerking van het romeinsche Corpus Juris.

tot op dien tijd toe voortdurend de grieksche (roemî) taal gebruikte. Dat de rechtsgeleerden zelven van deze kennis van het romeinsche recht geenerlei melding gemaakt hebben, kan men misschien daaruit verklaren, dat niets hun gezag bij de menigte meer schade had kunnen doen dan het gebruik van boeken der ongeloovigen, iets dat elk rechtgeaard muzulman tegen de borst moet stuiten, — vooral indien het zulk eene heilige zaak als het recht geldt. [1]

De rechtsgeleerde werken, waarvan men in de volgende bladzijden eene compilatie vindt, zijn:

al-Mochtaçir of al-ghâja fî 'l-ichtiçar, een kort begrip der rechtsgeleerdheid van Ahmad ibn al-Hasan ibn Ahmad al-Içfahânî, ook wel genaamd den qâdhi Aboe Sjodjâ', geboren te Baçra in het jaar 434 der H. Sobkî leert ons dat hij in het jaar 500 reeds gedurende meer dan 40 jaar de rechtsgeleerdheid in zijne geboortestad had onderwezen, terwijl Hadji Chalfa zegt dat hij weinige jaren daarna overleed. Deze laatste noemt nog een ander werk van hem, Mabsoet al-imâm geheeten, welk werk ik echter zelden of nooit bij andere schrijvers heb aangehaald gevonden. Het »kort begrip« echter is het gewone leerboek voor de studenten te Caïro, en om zoo te zeggen de legger voor de studie van het mohammedaansche recht der Javanen en Maleijers, daar bijna al de rechtsgeleerde kitâbs dezer volken de duidelijke sporen dragen van door dit »kort begrip« geinspireerd te zijn. De meeste handschriften, die er dan ook in de nederlandsche bibliotheken van gevonden worden, dragen de duidelijke sporen, zoowel door schrift als door maleische kantteekeningen, dat zij uit onze oostindische koloniën afkomstig zijn. Het was een gelukkig denkbeeld van den nu overleden hoogleeraar Keyzer dit werk door den druk bekend te maken. De fransche vertaling en inleiding

[1] De onderstelling omtrent den invloed van het romeinsche op het mohammedaansche recht, is sedert dat ik ze, op bovenstaande wijze, in mijn academisch proefschrift heb te berde gebracht op merkwaardige wijze bevestigd geworden. Prof. L. Krehl te Leipzig heeft namelijk zoowel in zijne recensie van mijn arbeid als in eene briefwisseling, welke ik met hem gevoerd heb, mij nog zooveel nieuwe bewijzen daarvoor aan de hand gedaan dat ik geloof de zaak nu voor uitgemaakt te kunnen houden. Ja hij gaat zoo ver van te beweren werkelijk eene arabische vertaling van een romeinsch rechtsboek te kunnen aantoonen. De Syriers schijnen hier weder de tusschenpersonen geweest te zijn, en evenals in alle wetenschappen door de Arabieren beoefend, is dus ook hun recht niet vrij gebleven van den invloed der overwonnen volken bij wie de romeinsche beschaving was doorgedrongen.

echter, die hij er bijvoegt, dragen de duidelijke sporen van met overhaasting (om geen erger woord te gebruiken) gemaakt te zijn.

Het »kort begrip« van Aboe Sjodjâ, evenals alle werken van dien aard, is nagenoeg onbruikbaar voor hem, die de mondelinge verklaring van den arabischen geleerde mist, en die dit gemis niet door het lezen van commentaren weet te verhelpen; het is namelijk slechts een dictaat van eenige losse rechtsregels waarvan het onderling verband zonder nadere toelichting zeer moeilijk te vatten is. [1] De commentaren nu die mij ten dienste stonden, waren de drie volgende:

Al-qaul al-mochtâr fî sjarh ghâja al-ichtiçar van Sjams addîn aboe 'Abd-Allah Mohammed ibn Qâsim al-Ghazzi, gestorven in het jaar 918 der H. Het is eene zeer korte verklaring van Aboe Sjodjâ', waarmede volgens Burton de studenten te Caïro beginnen, hetgeen mij zeer begrijpelijk voorkomt daar zij op uitstekende wijze vele korte rechtsregels aangeeft, en dus voor handboek zeer geschikt schijnt. Ook zegt de heer Keyzer dat de geestelijke rechtbank der Soerambi te Soerakarta dezen commentaar als richtsnoer voor zijne uitspraken gebruikt. Het eenige handschrift dat mij er van ten dienste stond is ongelukkig een der slordigsten, die mij ooit zijn voorgekomen.

Kifâja al-ichjâr fî hall ghâja al-ichtiçar, de beste van alle mij bekende commentaren op Aboe Sjodjâ', geschreven door Taqî ad-dîn aboe Bekr ibn Mohammed al-Hiçnî, omtrent wiens leven ik tot mijn spijt niets anders heb kunnen ontdekken dan dat hij gestorven is in het jaar 829 der H. Wel is waar wordt bij Hadji Chalfa zijn naam op vele plaatsen als auteur genoemd, doch nergens worden er eenige bijzonderheden van zijn leven bijgevoegd. Ook de andere bronnen lieten mij hier in den steek. Ik weet niet of hij misschien niet als de beste der mohammedaansche rechtsgeleerden te beschouwen is; zoo veel is ten minste zeker dat, behalve op weinige plaatsen, waar hij gebonden is aan de letter der wet van Allah en dus zijn gezond verstand niet vrij kan laten werken, men nauwelijks kan gelooven een arabier te lezen. In redeneertrant en juridische ontwikkeling toch

[1] Omgekeerd kan men een arabischen commentaar zeer goed gebruiken zonder het oorspronkelijke werk, daar dit altijd geheel in den commentaar wordt aangehaald. Doorgaans wordt dan tevens die text met roode inkt geschreven of tusschen roode haakjes geplaatst, ten einde hem beter te kunnen onderscheiden.

kan hij op ééne lijn gesteld worden met de beste schrijvers die het westen kan aanwijzen, terwijl zijn stijl bovendien zuiver en helder is. Zijn boek laat dan ook den lezer bijna nooit in het onzekere ronddwalen. Eindelijk verwondert het mij ten zeerste dat nog geen onzer orientalisten het fraaie handschrift, dat de leidsche bibliotheek van hem bezit, in druk heeft vertaald en uitgegeven; want daardoor zou zeker de studie van het sjafeïetische recht eene groote schrede voorwaarts hebben gedaan.

Iqnâ' fî hall alfâth abi sjodjâ' van den sjeich Mohammed as-Sjarbînî († 977), een werk van veel minder gehalte dan het voorgaande, met een soms duisteren stijl, vooral wanneer de schrijver op wijsgeerige gronden eene verklaring zoekt te geven van de een of andere bepaling in het boek van Allah of in de overlevering van zijn profeet, welke inderdaad het kortzichtig menschenverstand niet verklaren kan. Evenals de straks genoemde Ibn Qâsim verklaart hij Aboe Sjodjâ woord voor woord, in tegenstelling van Hiçnî die meer schrijft naar aanleiding van het kort begrip dan dat hij het letterlijk volgt. De commentaar wordt door Hadji Chalfa niet vermeld; deze noemt evenwel een gelijknamig boek van zekeren Mohammed ibn as-Salam († 931), die hij zegt dat zijn eigen werk naderhand nog eens verkort heeft uitgegeven. Misschien is onze commentaar eene nieuwe omwerking van het gelijknamige boek van den ouderen schrijver. De Iqnâ is gedrukt te Caïro in het jaar 1865 van onze jaartelling.

De overige sjafeïetische schrijvers, die ik gebruikt heb, zijn de volgende:

Eene commentaar op het Mochtaçir of kort begrip van al-Mothaffar Amîn ad-dîn at-Tibrîzî, geboren in het jaar 558. Hij was vooral beroemd in Egypte, dat hij echter op later leeftijd wegens staatkundige gebeurtenissen verliet, om 'Irâq en daarna de stad Sjîraz in Persie te gaan bewonen, alwaar hij stierf in 621. Daar wij het Mochtaçir zelf niet afzonderlijk bezitten en de commentaar slechts broksgewijze het boek schijnt te verklaren, had het voor mij soms vele bezwaren in om ze te gebruiken, terwijl ze dan ook voorzoover ik na kan gaan niet veel waard is. Ook weet men niet juist hoe de schrijver daarvan heet; alleen hebben de geleerde vervaardigers van den catalogus van oostersche handschriften der leidsche bibliotheek op verschillende gronden zeer waarschijnlijk gemaakt dat hij in de achtste eeuw der Hedjra leefde. Uit Hadji Chalfa blijkt bovendien dat het Mochtaçir zelf eene verkorte bewerking is van het meer bekende werk van

den zelfden Tibrîzî, al Wadjîz genaamd. Tibrîzî is in het oosten een van de meest geachte schrijvers der Sjafeîeten.

At-tanbîh van Aboe Ishâq Ibrahîm ibn 'Alî ibn Jôsof as-Sjirâzi al-Firoesabâdsî, geestorven in 476. Hij schreef dit werkje gedurende de jaren 452 en 453. De commentaren er op zijn ontelbaar, hetgeen trouwens niet te verwonderen is, daar het een der vijf beroemdste rechtsboeken dezer sekte is. Onder die commentatoren worden ook Hiçnî en Sjarbînî genoemd; geen dier beide werken is mij echter in handen gekomen. Ook bestaan er zeer veel latere omwerkingen van de „Tanbîh" en men zegt zelfs dat er een rijmelaar geweest is, die het in versmaat heeft overgebracht, opdat de studenten het gemakkelijker van buiten zouden kunnen leeren. De heer Keyzer heeft dit werk vertaald uitgegeven in zijn: „Handboek voor het Mohammedaansche recht," welke vertaling echter op sommige plaatsen tamelijk onnauwkeurig is, zoodat men ze niet dan met de grootste voorzichtigheid behoort te gebruiken.

Al-minhâdj at-talibîna van den beroemden Aboe Zakarja Jahjâ ibn Sjaraf an-Nawawî, geboren in het jaar 631 der H. te Nawa nabij Damaskus. Nadat hij zich reeds vroeg op de rechts- en godgeleerdheid had toegelegd, begon hij in 649 de academie van Damaskus, de Rewahîa genaamd, te bezoeken, en zich vooral toe te leggen op het bestudeeren van de „Tanbîh" en de „Mohadsab" beide werken van Aboe Ishâq as-Sjîrâzî. Toen hij nu de bedevaart (hadjdj) naar Mekka gedaan had, en ook daar zijne studien niet had laten rusten, begon hij in Damaskus zelf onderwijs te geven en werd in 665 beroepen tot professor aan eene rechtsschool Asjrafîa genaamd. Ofschoon hij zich altijd meer met de wetenschap dan met de staatszaken inliet, toonde hij toch ook in zijn politiek leven een man te zijn van groote geestkracht en vastberadenheid. Reeds bij zijn leven ging er een groote roep van hem op, en kwamen studenten van heinde en ver zijne lessen bijwonen. Hij stierf in het jaar 676 en werd begraven in zijne geboorteplaats Nawa, alwaar zijn graf nu nog door de Muzulmannen, als dat van een heilige, vereerd wordt. Het bovengenoemde werk is oorspronkelijk niet van hem, maar eene verkorte omwerking van het boek van ar-Râfî († 623): Mochtaçir al-moharrar genaamd; maar de omwerking is van grooter naam dan het origineel, vooral ook in onze oostindische bezittingen. Talloos zijn de commentaren die er op vervaardigd zijn, onder anderen door Aboe 'l-Fath al-Marâghî

en Djalâl ad-dîn al-Mahalli († 864), ook in Indie zeer bekend en geacht. De Sjeich Zain ad-dîn Aboe Jahjâ Zakarja ibn Mohammed Ançarî schreef in het jaar 757 ook een beroemden commentaar, onder den titel Fath al-wahhâb bi sjarh minhâdj at-tallâb, welk werk ik vooral daarom vermeld, omdat wij te Leiden er een handschrift van hebben, dat echter in den catalogus geheel ten onrechte wordt toegeschreven aan een bijna gelijknamigen commentator, doch die meer dan 200 jaar later geleefd heeft.

Kitâb Toehpah, een Javaansch Mohammedaansch wetboek, oorspronkelijk opgesteld door den Toewan Sjeich Ibn al-Hadjar volgens arabische rechtsgeleerde werken. Het javaansche boek, zooals wij het nu bezitten, is echter eene omwerking uit veel lateren tijd van het werk van Ibn al-Hadjar, en wijkt in het algemeen zeer sterk af van den vorm waarin de juridische boeken der Arabieren vervat zijn. Voor de studie der rechtsgeleerdheid zelve is het van niet veel belang, doch zij die zich als ambtenaren naar Indie begeven, mogen niet nalaten er kennis mede te maken, daar het het eenige door den druk toegankelijk gemaakte zuiver mohammedaansch wetboek in de javaansche taal is. In de uitgave door Mr. S. Keyzer bezorgd, zijn vooral van het grootste belang de javaansche aanteekeningen, die hij heeft geput uit zeker Pegon handschrift, het eigendom van Prof. Roorda, en dat deze ook mij welwillend ten gebruike heeft afgestaan. Het dialekt, waarin dit handschrift is opgesteld, wijkt echter vrij sterk van het gewone javaansche spraakgebruik af; de heer Keyzer meende er het dialekt van Tjeribon in te zien, doch zooals men mij later mededeelde, geheel ten onrechte.

Van de Hanafieten heb ik slechts twee werken geraadpleegd, doch beide van zeer groot gezag, namelijk:

Al-hidâja fi 'l-foroê of al-hidâja fî sjarh al-bidâja, een commentaar van Borhân ad-dîn 'Alî ibn abi Bekr al-Marghinânî, (gestorven in het jaar 593 der H.) op zijn eigen werk: al-bidâja al-mobtadî. Het verhaal zegt dat hij meer dan 15 jaren besteedde om dit werk zamen te stellen, gedurende welken tijd hij onophoudelijk vastte en gebeden deed om wijsheid. Om hem hiervoor te beloonen zegende Allah dan ook zijn arbeid zoo zeer, dat het boek in de hanafietische school, om zoo te zeggen, de grondslag werd voor de latere beoefening van het recht; ja zoover gaat de eerbied van sommigen voor dit boek, dat men wel eens gezegd heeft, dat het na den Qorân het beste

boek op aarde was. Het is uitgegeven te Calcutta en reeds in de vorige eeuw heeft zekere Hamilton er eene engelsche vertaling van gegeven, welke echter niet van de beste is, daar hij een aantal arabische en persische kantteekeningen op zijn handschrift zoo maar los weg in den tekst heeft opgenomen.

De Inâja, een beroemde commentaar op de Hidâja, door Akmal ad-dîn Mohammed ibn Mahmoed Babertî († 786), die de door hem behandelde rechtsquaesties echter niet zelden door zijne redeneeringen meer verwart dan dat hij ze duidelijk maakt, iets waaraan zich echter wel meer mohammedaansche rechtsgeleerden, om van de onzen niet te spreken, hebben schuldig gemaakt. Het gezag der Inâja is daarom zoo groot omdat het eene compilatie is van vele der beroemdste werken uit de hanafietische school, vooral van de Djâmi' aç-çaghîr van Mohammed, den leerling van den grooten Imâm [1] zelven. Vele andere werken van den zelfden schrijver worden nog opgenoemd bij Ibn Qotlobôgha; geen daarvan is echter op de leidsche bibliotheek aanwezig of door den druk bekend gemaakt. Van de Inâja heeft men te Calcutta reeds sedert lang eene uitgave het licht doen zien.

Van de Malekieten zijn mijne bronnen geweest:

Een commentaar op het bekende werk, al-Modawwana genaamd, een van de vier voornaamsten uit deze school. De oorsprong er van ligt in het duister; meestentijds schrijft men het toe aan Aboe 'Abd-allah 'Abd ar-Rahmân ibn al-Qâsim al-'Otâqî, die geleefd heeft van het jaar 133 tot het jaar 190 der Hedjra en een leerling was van den Imâm Mâlek. De redactie echter die wij van het werk hebben, is van de hand van den jurist Sehnoen, denzelfden dien wij gezien hebben dat in Noord-Afrika de mâlekietische school in de plaats stelde der hanafietische. De schrijver van den commentaar is zekere Aboe 'l Hasan aç-Çaghîr uit Qairawân, wiens leeftijd wel is waar onzeker, doch in allen gevalle na het jaar 550 te stellen is. Het boek is om te verstaan een der lastigste, die mij ooit zijn voorgekomen, vooral omdat de schrijver een aantal gezegden van anderen alleen bij de twee of drie eerste woorden aanhaalt, zoodat men niet weet waarop zijne verdere redeneering slaan moet. Voornamelijk heb ik gebruik gemaakt van het tweede deel van den commentaar, dat over de onwettige bai'-contracten handelt.

[1] Aboe Hanîfa

al-Mochtaçir fî 'l-fiqh van Chalîl ibn Ishâq ibn Ja'qôb al-Djondî, die te Cairo de rechtsgeleerdheid met veel succes onderwees en in het jaar 776 der Hedjra stierf. Zijne werken met die van Bochârî hebben in Noord-Afrika tegenwoordig het meeste gezag, en vooral schijnt dit het geval te zijn met zijn commentaar op de Modawwana, welk werk hij ook in zijn Mochtaçir zeer dikwijls aanhaalt. De stijl van het Mochtaçir is echter vrij duister en gedrongen, hetgeen onder anderen daaruit blijken kan dat het een werkje van 230 bladzijden is en volgens de algerijnsche sjeichs 200,000 rechtsquaesties behandelt, terwijl er meer dan 60 commentaren op vervaardigd zijn. Men heeft dan ook de opmerking gemaakt dat van de 25 jaren, die men zegt dat de schrijver besteed heeft om het boek zamen te stellen, hij zeker in de laatste 20 niets anders gedaan heeft dan het zoo onverstaanbaar mogelijk te maken. Eene voortreffelijke fransche vertaling van het Mochtaçir en de voornaamste commentaren is geleverd door den heer Perron in de Exploration scientifique de l'Algérie, dl. X en volg. Het Mochtaçir zelf is in het arabisch te Parijs gedrukt in 1855.

Een commentaar op het werkje Masaïl al-boyoe' van Aboe Jahjâ uit Tunis, vervaardigd door Aboe 'l-Abbâs al-Qabbâb. Het boek handelt bijna geheel over den ongeoorloofden woeker of ribâ, en is in het algemeen minder voor het recht dan voor de lexicographie van belang, daar er vele namen van eetwaren, enz. in voorkomen, die in onze woordenboeken ontbreken.

Van de Sjiïeten is mij eindelijk van veel nut geweest:

Kitâb Sjaraï' al-Islâm van Nadjm ad-dîn Dja'far ibn Mohammed ibn Jahjâ ibn Zaid al-Hillî, gewoonlijk genaamd Aboe 'l-Qâsim al-Mohaqqiq, van onzekeren leeftijd, vermoedelijk echter tusschen de jaren 460 en 676 te stellen. Ofschoon het boek bij de Sjiïeten groot gezag heeft en vele rechtsgeleerden het tot grondslag voor hunne werken genomen hebben, is het mij toch niet mogen gelukken eenige nadere bijzonderheden omtrent het leven van den schrijver op te sporen, en geen wonder; de bronnen toch die mij daartoe ten dienste stonden, waren alleen de boeken der orthodoxen en dezen konden uit den aard der zaak niet veel gewag maken van een ketterschh werk en nog minder van het leven van een ketterschh schrijver.

HOOFDSTUK I.

OVER HET CONTRACT, GENAAMD AL-BAI' EN ZIJNE VEREISCHTEN.

§ 1. Over den aard van het contract.

Het onderwerp, dat wij in de volgende bladzijden te behandelen hebben, is een contract ('aqd) dat in het arabisch aangeduid wordt door het woord al-bai' [1] en dat gewoonlijk gezegd wordt met ons koopcontract in beteekenis overeen te komen. Onder de tallooze dwalingen, die tot heden toe heerschen omtrent de terminologie der juristen, is er nauwelijks één, die erger is, en die meer maakt dat hunne werken voor ons onverstaanbaar zijn. Er zijn, wel is waar, plaatsen, waar men het woord al-bai' door „verkoop" en het werkwoord ba'a door „verkoopen" kan wedergeven, doch er bestaan nog oneindig veel meer waar zulk eene vertaling louter onzin geeft. Vooral geldt dit van het werkwoord isjtarâ, dat men gewoonlijk door „koopen" vertaalt, doch dat zelfs op een aantal Qorânplaatsen [2] klaarblijkelijk eene veel ruimere beteekenis moet hebben. De rechtsgeleerde Ibn Qâsim helpt ons reeds op den goeden weg, als hij zegt dat het woord ba'a letterlijk beteekent het geven eener zaak om eene andere zaak terug te krijgen, terwijl het in juridischen zin omschreven kan worden als het overdragen van eigendom (molk) opdat een ander ons een aequivalent in eigendom overdrage. Deze laatste beteekenis nu is meer beperkt dan de eerste, daar het overdragen van eigendom (mallaka; z. n. tamliek) alleen denkbaar is bij zaken (sjai) in rechts-

[1] Hetgeen wij van dit en andere arabische woorden zullen zeggen is even goed toepasselijk op de javaansche en maleische rechtstermen, welke daarmede overeenkomen. Deze echter telkens naast de arabische te zetten, kwam mij te omslachtig en ook grootendeels onnoodig voor, te meer omdat zij niet zelden slechts verbasteringen daarvan zijn.

[2] Qor. 3 : 171; 4 : 47, 76; 9 : 112 enz.

kundigen zin, dat wil zeggen goederen (mâl) die het voorwerp van rechtshandelingen zijn kunnen. Nu bezitten wij ongelukkig in onze hedendaagsche europeesche talen geen woord of uitdrukking, welke dit begrip juist teruggeeft; alleen kunnen wij er mede vergelijken eene soort der contractus innominati van het romeinsche recht, welk door de rechtsgeleerden: „do ut des" genoemd wordt. De kenners van dit recht moeten echter hierbij nog op eene kleinigheid bedacht zijn. De contractus innominati van de soort „do ut des" ontleenen hun rechtsgrond van verbindbaarheid alleen aan de feitelijke levering der zaak, en dit is nu bij de bai'-contracten geenszins het geval. In het muzulmansche recht toch, evenals in het onze, ontstaat de verbindbaarheid van een contract alleen uit de wilsovereenstemming der partijen [1], en de levering waartoe men verplicht is, kan slechts als een rechtsgevolg van die wilsovereenstemming, geenszins als een op zich zelf staande rechtsgrond van verbindbaarheid beschouwd worden. Ik hoop intusschen dat de rechtsgeleerden mij deze afwijking van het juridische spraakgebruik, en de niet rechtsgeleerde deze juridische uitweiding zullen ten goede houden, terwijl beide nu wel mijne bedoeling zullen begrijpen.

Dat ons koopcontract nu tot de bai'-contracten behoort, spreekt van zelf: immers ook dat is een geven om een aequivalent terug te bekomen; ja wij zullen in het vervolg waar het noodig is soms kortheidshalve de woorden „koopen", „kooper" enz. gebruiken om niet genoodzaakt te zijn telkens voor één woord eene omschrijving van een paar regels te stellen; maar dit moet men dan steeds in het oog houden, dat de soort der bai'-contracten zich veel verder uitstrekt. Die soort toch omvat, volgens de hierboven gegeven omschrijving, een aantal overeenkomsten, die wij met hemelsbreed verschillende namen gewoon zijn aan te duiden, als: verbruikleen [2] (qardh) d. i. het overdragen in eigendom van vergangbare zaken, opdat de ander op een bepaalden tijd zaken van dezelfde quantiteit en qualiteit teruggeve [3]; verder ruil (moqaïdha); dading (çolh), ook eene

[1] In het romeinsche recht zou men zeggen het zijn allen contractus consensuales.

[2] De heeren rechtsgeleerden moeten het mij niet ten kwade duiden als ik hier dezen, overigens hoogst onjuisten term uit ons Burg. Wetb. overneem; het is nu eenmaal de geijkte.

[3] Niet bruikleen, want hij die iets in bruikleen geeft, draagt wel het feitelijk bezit, maar niet den eigendom over, daar het hem doorgaans te doen zal zijn om dezelfde zaak terug te bekomen, die hij gegeven heeft.

opoffering opdat onze tegenpartij iets van zijn recht late varen; en eindelijk huur (idjâra), dat eveneens niets anders is dan het overdragen van het nut eener zaak of van den arbeid eens persoons, mits de huurder een aequivalent, in casu den huurprijs, teruggeve.

Nog uitgestrekter is de groep der wederzijdsche contracten (al-moâwidha), welke niet alleen die omvat waarbij elk der partijen iets geven moet, maar waaruit in het algemeen wederkeerige verplichtingen geboren worden, zooals de maatschap of vennootschap (sjarka) en de vennootschap en commandite (qirâdh).

Voordat wij nu het bai'-contract nauwkeuriger gaan onderzoeken moet opgemerkt worden dat het, als behoorende tot de wederzijdsche contracten, steeds van twee kanten beschouwd moet worden. Elk der drie bestanddeelen (rokn), namelijk: de contracteerende personen (mota'âqid), de vorm (çîgha) en de zaken die er het voorwerp van zijn (al-ma'qoed 'alaihi), is dus tweeledig [1].

Wanneer nu deze drie bestanddeelen aanwezig zijn, noemen de Arabieren het contract: „volkomen" (çahîh); ontbreken zij, of wel zijn zij slechts op onvolledige wijze aanwezig, dan heet het: „onwettig" (fâsid). De volkomen (çahîh) contracten echter worden wederom verdeeld in de zoodanigen die, door van buitenkomende omstandigheden geen gevolg hebben (ghaira lâzim), en zij, die om zoo te zeggen tot volkomen rijpheid komen (lâzim).

§ 2. Over de personen die het bai'-contract kunnen sluiten. (Mota'âqid—motabaï—bajji').

De personen, zoowel degeen, die de zaak (bâï'), als hij die het aequivalent geeft (mosjtarî), welke wij kortsheidshalve nu maar verkooper en kooper zullen noemen, moeten voldoen aan de vereischten (sjart), die de wet in het algemeen stelt voor hen die eenige rechtshandeling willen aangaan. Deze vereischten moeten nog wel aanwezig zijn op het oogenblik van het sluiten van het contract, en het is ten eenen male onverschillig of de

[1] De wettigheid van het bai'-contract is volgens de Muzulmannen onwederlegbaar; want Allah zelf heeft het in den Qor. (2 : 276) en de profeet in ontelbare gezegden voor volkomen geoorloofd verklaard. Dit als een staaltje hoe kleingeestig de mohammedaansche wetsexplicatien zijn. Of toch een rechtshandeling verbindend zij, hangt eenvoudig daarvan af, of ze in den Qorân of de Sonna geoorloofd wordt genoemd.

partijen, later de bekwaamheid om zich te verbinden (ahlia) bekomen hebbende, daarvan gebruik maken om de nietigheid der rechtshandeling te dekken; want in het mohammedaansche recht kan iets dat in den oorsprong nietig is, noch door verloop van tijd noch door latere bekrachtiging (idjâz) weder geldig worden. Zoo wordt door een jurist als voorbeeld gegeven het geval dat een onmondige over zijne goederen beschikt heeft. Zulk eene handeling is nietig, en hij kan zelfs na zijne meerderjarigheid de zaak niet meer bekrachtigen. Het staat hem echter vrij eene dergelijke rechtshandeling onder dezelfde voorwaarden (sjart) aan te gaan. Hetzelfde geldt van iemand die goed van een ander verkocht heeft en later daarvan eigenaar wordt. Omgekeerd is het volkomen onverschillig of de handelende personen weten dat zij de bevoegdheid hebben zich te verbinden; zoo is volkomen geldig de verkoop gesloten door iemand, die meent over het goed van een ander te beschikken, doch die inderdaad zijn eigen zaak verkocht, daar hij ze, zonder het zelf te weten, b. v. door erfenis, reeds in eigendom bekomen had.

Voor de bekwaamheid nu om zich in het algemeen te verbinden, worden de volgende vereischten (sjart) gesteld.

1°. Men moet bevoegd zijn over zijne goederen te beschikken (itlâq at-taçarrof). De toestand van hen, die deze bevoegdheid missen, wordt in het arabisch „hadjr" genoemd, en daarin worden geacht te verkeeren:

Onmondigen (çabî) dat wil zeggen, zij, die nog niet meerderjarig (bâligh) zijn. Hunne rechtshandelingen zijn nietig, zelfs al zijn zij met voorkennis van hun voogd (walî) geschied;

Meerderjarigen, die geen verstand genoeg hebben om hunne eigene zaken te besturen. [1] Zij worden onderscheiden in krankzinnigen (madjnoen), onnoozelen (safîh) en verkwisters (al-mobadsir mâlihi). Deze personen bekomen ook een walî, wiens bezigheden dan met die van onze curators overeenkomen.

Een groot punt van strijd tusschen de scholen is of hiertoe ook gerekend mag worden iemand die dronken is (sokrân). Onze school, d. i. de sjafiietische, houdt het er echter voor dat er geen termen zijn ook aan zulk een persoon het bestuur over zijne goederen te ontzeggen; vooral de Imâm Mâlek en zijne leerlingen zijn hier echter zeer tegen gekant.

Eene zonderlinge instelling van het mohammedaansche recht

[1] Iemand die zijn gezond verstand heeft heet 'âqil.

is het beheer zijner goederen voor twee derden te ontzeggen aan een zieke (marîdh) wiens dood elk oogenblik verwacht kan worden. Men beschouwt het namelijk als of zijne erfgenamen reeds een zeker recht op die goederen verkregen hebben. Natuurlijk is dit niet het geval bij eene lichte ongesteldheid.

Ten vierde de slaven ('abd) aan wien de heer niet de vrijheid gegeven heeft met eene zekere som handel te drijven (tidjâra).

Ten vijfde die door rechterlijk vonnis in staat van faillissement verklaard zijn (moflis).

2°. Is het niet genoeg dat partijen over hunne goederen kunnen beschikken, zij moeten ook den vrijen wil (ichtiâr) gehad hebben om het contract te sluiten. Die vrije wil nu wordt verhinderd door:

Bedrog (ta'ammod, chiâna [1]). Evenals bij ons is het een reden eene rechtshandeling te vernietigen als een der partijen door bedrog den ander er toe gebracht heeft. In het mohammedaansche recht worden hiervan vele voorbeelden gegeven, onder anderen: van iemand die eene kameelin wilde verkoopen, en haar in een dag of wat niet melkte, zoodat er veel melk in de uijers bleef, en op die wijze den kooper in den waan bracht dat het beest elken dag gewoon was veel melk te geven. Zulk eene bedriegerij wordt taçriat genoemd, en maakt den koop zeer zeker nietig.

Dwang (ikrâh) [2] is ook eene reden die den vrijen wil uitsluit, en dus het contract nietig maakt. Eene uitzondering is echter als de dwang wettig was, b. v. als de rechter iemand dwingt zijne goederen te verkoopen om zijne schuldeischers te voldoen,

---

[1] Tusschen ta'ammod en chiâna is hetzelfde onderscheid als tusschen de dolus generalis en specialis der Romeinen, dat wil zeggen het tweede woord beteekent bedrog of arglist, terwijl het eerste in het algemeen alles aanduidt wat met opzet geschiedt, en waarvan de gevolgen door den dader voorzien zijn. Ofschoon het eigenlijk niet hier maar bij de algemeene leer der verbindtenissen te huis behoort, kan ik toch niet nalaten op te merken, dat de dolus generalis (ta'ammod) niet alleen eene overeenkomst nietig maakt, doch dat er ook eene verbindtenis uit ontstaat om de schade te vergoeden, evenals de romeinsche actio doli. Ten civiele wordt er mede gelijkgesteld de zoogenaamde culpa lata (tafrî) of verzuim van dien aard, dat de persoon die het pleegde er de gevolgen van had moeten voorzien.

[2] Het latijnsche woord metus beteekent bij de juristen, wat wij dwang of vreesaanjaging noemen, geenszins «vrees». Dit aan het adres van prof. P. J. Veth, dien ik, als hij bewijsplaatsen hiervoor hebben wil, moet verwijzen naar den titel in de pandekten welke over de actio quid metus causa handelt.

of als een stuk land onteigend wordt ten algemeene nutte om er een weg door te leggen of er een moskee op te bouwen; welke onteigening niets anders is dan een gedwongen verkoop aan den staat. Zoo beveelt de wet ook dat de ongeloovige (kâfir) eigenaar van een ongeloovigen slaaf, die zich later tot den Islâm bekeert, zulk een slaaf verkoope aan een Muzulman, hetgeen men ook een soort van onteigening zou kunnen noemen.

Dwaling (ghalat) maakt eene rechtshandeling nietig, indien het eene dwaling is omtrent het wezen van die handeling of van de zaak, welke er het voorwerp van is. Eene dwaling in het wezen der zaak is b. v. als men eene slavin koopt in plaats van een slaaf, niet echter als men eene kameelin in plaats van een kameel koopt, want het onderscheid van geslacht wordt bij dieren niet beschouwd als tot het wezen der zaak te behooren. De dwaling kan naar onze bescheiden meening in het mohammedaansche recht zelden of nooit aanleiding geven tot vernietiging van rechtshandelingen, daar het rechtsmiddel der „keuzen" (chiâr), zooals later blijken zal, ruimschoots voldoende is om het gevaar van dwaling af te wenden.

3º. In het mohammedaansche recht bestaat geen verschil van rechtsbevoegdheid tusschen burgers en vreemdelingen, daar alle geloovigen tot ééne groote gemeenschap gerekend worden te behooren. In enkele gevallen slechts maakt men onderscheid tusschen Muzulmannen en ongeloovigen. Aan deze laatsten mag men b. v. niet verkoopen een Qorân of een boek met verhalen (hadîth) omtrent den profeet, en slaven, die den Islâm hebben aangenomen. Er zijn ook staten waar de ongeloovigen geene vaste goederen mogen verwerven, welk verbod onlangs in het turksche rijk is opgeheven ten gunste der Franschen en eenige andere europeesche volken. Dergelijke bepalingen kan men echter meer beschouwen als voortgevloeid uit de staatkunde van den een of anderen heerscher dan als instellingen, die tot het gemeenschappelijk recht aller Muzulmannen behooren.

4º. De verkooper moet wettig kunnen beschikken (wilâja) over de zaak, evenals de kooper over het aequivalent. Beide toch moeten niet alleen aan elkander leveren, maar ook eigendom overdragen; daarom is slechts geldig een verkoop gesloten door den wettigen eigenaar (mâlik), of zijn gemachtigde (wakîl), of zijn voogd (walî), of zijn vader, of den rechter (hâkim) bij faillissement (fals). Hij, die niet in een dezer hoedanigheden een verkoop sluit, wordt fodhoelî genoemd, d. i. iemand, die

zich met eens anders zaken bemoeit zonder daartoe gerechtigd te zijn. Als een gevolg van deze vernietigbaarheid van den verkoop van eens anders goed is het te beschouwen dat de Arabieren weinig of geen gewag maken van de zoogenaamde: „vrijwaring der uitwinning", of praestatio evictionis, eene instelling die den kooper het recht geeft van den verkooper schadeloosstelling te vragen, als een derde persoon zijn eigendomsrecht op de gekochte en reeds betaalde zaak bewijst. Naar mijn oordeel is dit zeer juist van de Mohammedanen gezien, want de praestatio evictionis moet dan alleen uitdrukkelijk in de wet vermeld worden, als de verkoop van eens anders goed niet absoluut nietig is zooals in het romeinsche recht. Waar dit echter wel het geval is, zooals o. a. ook in ons Burg. Wetb., spreekt het van zelf, dat de kooper casu quo den betaalden prijs kan terug vorderen, daar hij dezen zonder oorzaak blijkt gegeven te hebben. De Hanafieten echter hebben omtrent den verkoop van eens anders goed eene tegenovergestelde meening en beweren dat het contract op zich zelf geldig is, doch dat natuurlijk de ware eigenaar de keus heeft, of hij er zich aan houden wil of niet. Evenals de romeinsche rechtsgeleerden wijzen zij er op hoe hieruit voor den waren eigenaar geenerlei schade kan geboren worden, daar hij toch, zoo hij wil, zijn zaak terug kan vorderen, terwijl er voor de contracteerende partijen zoowel als voor het handelsverkeer in het algemeen een groot voordeel in gelegen is. Deze hanafietische leer heb ik ook teruggevonden in de aanteekeningen op de Kitab Toehpah, geput uit het bekende Pegon handschrift over het moh. recht, welks schrijver verzekert dat dit op Java eene oude instelling was. Inhoever ze echter nu nog van kracht is, durf ik na de opmerkingen van Prof. Veth omtrent dit punt niet meer beslissen. De Mâlekieten staan wederom eene andere leer voor; zij houden den verkoop voor onwettig, doch kennen aan den eigenaar de rechtsvordering slechts gedurenden één jaar toe, opdat de eigendommen niet in een voortdurenden toestand van onzekerheid zouden blijven verkeeren, ofschoon anders het begrip van verjaring aan het moh. recht geheel vreemd is. Wat er intusschen ook op algemeene rechtsgronden voor elk dezer beginselen te zeggen moge zijn, volgens den Islâm komt het mij voor dat onze school bepaald op dit punt de voorkeur verdient, daar er een verhaal bestaat, volgens hetwelk de profeet zou gezegd hebben, dat wij op geenerlei wijze iets mogen vervreemden dat

ons niet toebehoort, welk verhaal daarom zooveel te meer kracht heeft, omdat de personen, die het hebben overgeleverd, door alle sekten voor zeer geloofwaardig worden gehouden.

Op de hier gestelde regels worden evenwel ook door de Sjaféïeten een paar uitzonderingen aangenomen. In de eerste plaats wordt men onherroepelijk eigenaar, als men iets van den staat koopt; de ware eigenaar verliest dan zijn vorderingsrecht tegen den kooper en kan alleen de schatkist tot schadeloosstelling aanspreken. Waarschijnlijk is deze uitzondering, die ook in het romeinsche recht eenigzins gewijzigd bestaat, ingevoerd om de openbare verkoopingen zooveel mogelijk te doen opbrengen.

Ten tweede is onder de bai'-contracten de verhuur door een niet gerechtigde volkomen geldig, daar deze den eigenaar slechts tijdelijk van het genot zijner zaak berooft, en er dus hier dezelfde reden niet bestaat die dwong de overigen voor onwettig te verklaren. Het boven aangehaalde gezegde van den profeet bewijst hiertegen ook niets, want daarin wordt over vervreemding gesproken en deze uitdrukking kan op verhuur nooit slaan. Verder heeft men uit een beginsel van menschelijkheid aangenomen dat onherroepelijk zijn, het tot omm wold maken der slavin, of het voorwaardelijk vrijlaten van een slaaf van een ander [1].

5. De partijen moeten de macht hebben de zaak zoowel als het daarvoor als aequivalent gegevene te leveren (qadra attaslîm); want het doel is om eigendom over te dragen, hetgeen bij de Arabieren evenmin als bij de Romeinen en bij ons door eene enkele overeenkomst geschieden kan. Deze macht om te leveren is tweederlei: „natuurlijk” (hassî) of „wettelijk” (sjar'î).

Op grond van het ontbreken der eerste kan men niet verkoopen die zaken, welke uit haren aard voor geen heerschappij vatbaar zijn, zooals de zon, de maan, de zee; verder die welke, ofschoon niet uit haren aard, dan toch om de een of andere

---

[1] Omm wold is eene slavin, bij wie haar meester een kind verwekt heeft. Zij mag niet meer verkocht worden, en wordt vrij bij den dood van den meester, terwijl deze ook geacht wordt de vader harer volgende kinderen te zijn, als hij niet eene uitdrukkelijke verklaring van het tegendeel aflegt. Een slaaf kan voorwaardelijk vrijgelaten worden op twee wijzen. Men kan met hem eene overeenkomst aangaan, dat hij vrij zal zijn na de betaling van zekere som of het volbrengen van zeker werk, en dan heet hij mokâtib, òf men kan eene testamentaire beschikking maken, dat hij vrij zal zijn na den dood des meesters. Zulk een slaaf heet modabbar.

reden nog niet in ons feitelijk bezit zijn: een visch in de zee, een vogel in de lucht.

De "wettelijke" macht om eene zaak te leveren ontbreekt zoo dikwijls de een of andere rechtsregel de zaken buiten het handelsverkeer houdt, bv. de zaken die aan den staat, de kerk, enz. toebehooren, of een zaak die men aan iemand in pand gegeven heeft, tenzij de pandnemer er uitdrukkelijk in toestemt.

§ 3. Over den vorm (çîgha) van het bai'-contract.

Alle soorten van bai'-contracten vereischen geen anderen vorm dan de wederzijdsche toestemming, slechts één, salam genaamd, schrijft de wet voor, dat niet dan schriftelijk kan worden aangegaan, en daarbij is dus eene acte (dsimma) noodig. De Arabieren zijn echter gewoon bij het aangaan dezer rechtshandelingen, door een handslag (çafaqa) te kennen te geven dat de onderhandeling is afgeloopen en dat dus de zaak onherroepelijk afgehandeld is. In den voor-islamitischen tijd, of, om met de Muzulmannen te spreken, den tijd der onwetendheid (djâhilia), waren bij de heidensche bedoeinen nog vele andere dergelijke symbolische handelingen bij het aangaan van verbindtenissen in gebruik, welke handelingen in gewijzigden vorm zoowel in het romeinsche [1] als in het mosaïsche recht voorkomen. De profeet echter is zoo verstandig geweest deze symbolieke handelingen af te keuren, en wij zullen ze daarom behandelen bij de onwettige bai'-contracten.

De verkooper (al-baï'), d. i. hij die zijn wil verklaart om iets te geven (idjâb), zoowel als de kooper (mosjtarî), d. i. hij die dit aanneemt (qaboel), moeten hun verlangen in "duidelijke bewoordingen" uitdrukken, en zelfs gaan de arabische juristen zoo ver in het bepalen wat men onder duidelijke bewoordingen te verstaan hebbe, dat er quaesties ontstaan zijn of het wel geoorloofd is zijn wil in vragenden vorm te verklaren. De beste juristen van alle sekten staan dit evenwel toe, mits er maar geen onzekerheid ontsta, want dit moet ik reeds hier opmerken, dat in het geheele muzulmansche recht alle onzekerheid (gharar) omtrent den aard of het voorwerp der rechtshandelingen deze onwettig maakt. Als men dit slechts in het oog houdt, is een bai'-contract volkomen geldig, al gebruikt men niet eens

[1] B. v. de mancipatie.

de juiste woorden, ja zelfs al verklaart men zijn wil slechts door teeken of wederkeerige levering (ta'âti). Dit laatste echter is een punt van strijd tusschen de scholen. De onze staat slechts toe op deze wijze te verkoopen, wanneer het zaken van weinig waarde geldt; Mâlek strekt dit uit tot alle zaken die het gebruik ('âda) aanwijst, en hij bewijst de juistheid van dit gevoelen door aanhaling van een gezegde van den profeet. Vandaar dan ook dat velen van onze geleerden, o. a. de beroemde Nawawî, op dit punt aan zijn gevoelen boven dat van hun eigen Imâm de voorkeur geven. De liberale Hanafieten gaan nog veel verder en beweren dat men alle zaken op zulk eene wijze geldig kan verkoopen, mits ze uit hun aard daartoe geschikt zijn, terwijl eindelijk de Sjiieten dergelijke bai'-contracten geheel verbieden, tenzij partijen geen andere middelen hadden om hun wil te verklaren. Men kan ongetwijfeld zijn wil ook verklaren door middel van een bode (rasoel) of een brief, doch zulk eene wilsverklaring kan steeds herroepen worden, zoolang het antwoord van den ander dat hij toestemt nog niet tot den eenen gekomen is, want voor dien tijd bestaat er geen rechtsband tusschen hen.

De kooper heeft het recht de aangebodene zaak aan te nemen of te weigeren naar willekeur (chiâr al-qaboel). Dit recht is evenwel binnen zekere grenzen beperkt, hij mag toch zijne wilsverklaring niet langer uitstellen dan het eind der samenkomst (madjlis); want gaat hij van den ander weg zonder aangenomen te hebben, dan wordt hij geacht van de zaak te hebben afgezien, ja sommige juristen gaan zoover van te beweren dat het niet geoorloofd is tusschen het aanbod en de aanneming over andere zaken te spreken. Deze regels mogen ons misschien vreemd en kleingeestig voorkomen, zij zijn dit geenszins in de oogen der oosterlingen, bij wie alle handelszaken mondeling op de markt geschieden, en voor wie het dus zeer belangrijk kan zijn, dat de wet bepale hoe lang een koopman aan zijn gedaan aanbod gebonden is, opdat de ander niet door talmen hem zal kunnen beletten een meer voordeeligen koop met een derde te sluiten.

Wat de voorwaarden (sjart) aangaat, waaronder men zijn wil kan verklaren, daaromtrent zijn tallooze quaestien gerezen tusschen de volgers der verschillende scholen; de beste opinie daaromtrent is echter dat men alle voorwaarden mag stellen, die de ander goed vindt aan te nemen, behalve die welke tegen de wet of de goede zeden gekant zijn, of die welke zonder

eenig voordeel het nut der eigendommen geheel zouden wegnemen. Ook dit punt zullen wij nader uitwerken bij de onwettige bai'-contracten.

Na deze wederzijds verklaarde wilsovereenstemming nu is de verkooper verplicht tot levering (taslîm) en de kooper tot aanneming (qabdh). Hierbij is intusschen op te merken, dat alle rechtsgevolgen, die bij ons de levering heeft, bij de Arabieren eerst geboren worden uit de aanneming. Indien wij dus in het vervolg, om bij ons juridisch spraakgebruik zoo veel mogelijk te blijven, van levering zullen spreken, zoo moet men niet vergeten dat daaronder eigenlijk verstaan moet worden de daad van aanneming door den kooper.

Die rechtsgevolgen zijn:

1°. Eerst door de levering wordt de zaak eigendom van den kooper.

2°. Van dat oogenblik af is de zaak voor zijne risico, en niet voor dien tijd, zooals bij ons en in het romeinsche recht; en terecht, want dat voor de levering de gekochte zaak voor risico van den kooper is, komt mij voor dan alleen raison d'être te hebben als men aanneemt met de vervaardigers van den Code Napoleon dat door het contract zelf eigendom overgaat. Heeft dit geen plaats, hetgeen naar mijn oordeel de voorkeur verdient, dan bestaat er ook niet ééne reden om één enkel rechtsgevolg van den eigendom over te dragen op den kooper.

3°. Van dat oogenblik af mag hij er als eigenaar over beschikken, dat wil zeggen, hij heeft het jus utendi et abutendi. Vóór dien tijd mag hij ook de zaak niet op nieuw verkoopen, volgens een uitdrukkelijk verbod van den profeet, omdat verkoop ten doel heeft eigendom over te dragen, hetgeen onmogelijk is voor iemand die zelf nog geen eigenaar is. Ook zou zulk een nieuwe verkoop vóór de levering groote onzekerheid in het handelsverkeer opleveren, en uit een juridisch oogpunt dit bezwaar opleveren, dat de zaak in quaestie terzelfder tijd geheel voor risico van twee personen zou zijn, namelijk voor die van den eersten zoowel als voor die van den tweeden verkooper, daar geen van beide nog geleverd hebben. Eenige rechtshandelingen zijn echter den kooper toegestaan reeds vóór de levering der zaak, namelijk het vrijlaten van een gekochten slaaf, hetzij onbeperkt ('itq), hetzij voorwaardelijk (tadbîr mokâtaba), verder het maken tot omm wold, of zelfs het uithuwelijken (tazwîdj) van eene slavin. Dit alles is echter van minder invloed op het

handelsverkeer dan de andere wijzen van vervreemden, en daarom was het niet noodig hierop het strenge recht toe te passen. Eindelijk zijn er ook juristen die toestaan eene nog niet geleverde zaak in de doode hand [1] (waqf) te brengen; de meesten echter zijn hier tegen, vooral indien het tot waqf maken op eene wijze geschiedt, die latere levering noodzakelijk maakt.

De kooper van zijn kant is verplicht tot levering van het aequivalent, gewoonlijk prijs (thaman) genaamd, en deze prijs moet, als men niet anders is overeengekomen, à contant (hâla, naqda) betaald worden. Dit wil echter niet zeggen dat de kooper met het geld in de hand behoeft te staan; Mâlek noemt zelfs nog à contant als hij binnen de eerstvolgende drie dagen zijne schuld voldoet. De verkooper heeft evenwel het recht van terughouding [2] der zaak, zoolang de ander niet betaalt of voor de betaling zekerheid stelt. Dit recht van terughouding vervalt natuurlijk als bij het contract is overeengekomen, dat de betaling op tijd (adjl) zal geschieden.

Omtrent zulk een termijn is op te merken, dat hij in de eerste plaats bepaald moet zijn, en ten tweede dat hij eenigzins anders vervalt dan bij ons en de Romeinen, die den schuldenaar eerst in gebreke stellen als de bepaalde dag geheel verstreken is, terwijl de Arabieren hem reeds beschouwen als niet aan zijne verplichtingen voldaan te hebben, zoodra die dag is aangebroken. Ook wordt bij hen de schuldenaar steeds in gebreke gesteld alleen uit den aard der verbindtenis, terwijl bij ons daartoe eene aanmaning noodig is, en is het onderscheid van het romeinsche recht tusschen tijdsbepaling en voorwaarde geheel onbekend. Beide namelijk schorten zoowel het recht zelf als de rechtsvordering op, en iemand die bij voorbeeld bij vergissing vóór den termijn betaald heeft, kan in het mohammedaansche recht even goed zijn geld als onverschuldigd terug vorderen, als degeen die voldaan heeft aan zijne verbintenis vóór dat de voorwaarde vervuld was.

Bij de levering is in het mohammedaansche recht, evenals in het onze, een onderscheid op te merken, naarmate het roe-

---

[1] D. i. eene zaak tot onvervreemdbaar eigendom van een natuurlijken of rechtspersoon maken, opdat deze de vruchten en voordeelen geniete, welke zulk eene zaak oplevert.

[2] Ten minste bij de meeste bai'-contracten, niet echter bij ruil (moqâïdha) en bij wisselen van geld (çirf), want bij deze bai'-contracten weet men niet wie kooper en wie verkooper is; altijd volgens de Arabieren.

rende (manqoel) of onroerende goederen ('aqâr) geldt. De laatsten worden geacht geleverd te zijn als de verkooper den kooper in de gelegenheid stelt bezit er van te nemen (tachlia), hetgeen doorgaans op symbolische wijze geschiedt, bv. door in de nabijheid van een pakhuis de sleutels er van over te geven, of uit een huis de goederen te nemen, die de verkooper er in had (tafrîgh). Roerende goederen worden geleverd door ze over te brengen (naql) bij den kooper of, als het kleine zaken geldt, ze hem ter hand te stellen (tanâwal), of wel, bij verkoop van een zekere hoeveelheid vervangbare zaken, door hem zulk eene hoeveelheid toe te meten of te wegen. Schepen zijn roerende goederen, doch de groote worden geleverd op de wijze der onroerende. Kleine schepen moeten niet alleen overgebracht worden bij den kooper, maar de levering is niet volkomen vóór dat de verkooper ze eerst ontruimd heeft.

Wanneer men iets koopt, dat men reeds in zijn feitelijk bezit heeft, bv. als pand (rahn) of uit kracht van eene bewaargeving (wadî'a), dan spreekt het van zelf dat eene bepaalde levering niet meer noodig is, en dan ziet de kooper zijn feitelijk bezit in een bezit als eigenaar veranderd van het oogenblik af dat de wederzijdsche wilsovereenstemming verklaard is. Omgekeerd kan iemand zijn bezit als eigenaar niet veranderen in bloot feitelijk bezit zonder levering; met andere woorden het constitutum possessorium bestaat in het mohammedaansche recht niet, en evenmin de tallooze oplichterijen, waartoe het in het romeinsche en hedendaagsche recht gelegenheid geeft. Als iemand dus iets verkoopt en het toch op den eenen of anderen rechtsgrond blijft bezitten, dan is zulk een verkoop niet volkomen, want de levering ontbreekt, en opdat ook deze geacht worde geschied te zijn, is een bepaald uitwendig teeken noodig, bv. dat de nieuwe kooper met de zaak handele op eene wijze, die slechts aan den eigenaar past.

De kosten van de levering der zaak zijn voor rekening van den verkooper, en die van de levering van het aequivalent voor rekening van den kooper, tenzij men anders mocht zijn overeengekomen, of, volgens Mâlek, het gebruik anders wil. Wordt een aangegane verkoop ontbonden met wederzijdsche toestemming, dan komen volgens Ibn Jônos alle kosten voor rekening van hem, ten wiens voordeele ze ontbonden is. Kan men dit niet uitmaken, dan draagt elk zijne eigene. Bij ontbinding op rechterlijk gezag komen zij natuurlijk ten laste van de in het ongelijk gestelde partij.

§ 4. Over de zaken die het voorwerp van een bai'-contract zijn. (Al-ma'qoed 'alaihi.)

In het algemeen geeft men den naam van zaak (sjai) aan alles wat bestaat; in juridischen zin echter verstaat men daaronder alleen datgeen wat voorwerp van rechtshandelingen en van rechten zijn kan. De Arabieren zijn gewoon dan de uitdrukking mâl te gebruiken, die men dus eenigzins door ons woord „goederen" zou kunnen vertalen. De verdeeling nu dezer zaken in juridischen zin is bij de behandeling der bai'-contracten van het grootste belang, daar hunne al of niet geldigheid voornamelijk afhangt ven hetgeen er het voorwerp van is. De soorten van zaken, die het meest op den voorgrond treden, zijn de volgende:

In de eerste plaats worden de zaken verdeeld in vervangbare (mâl mithlî) en niet vervangbare (mâl qîmî). De eersten zijn dezulken, waarbij het er niet op aankomt of men al een bepaald individu heeft, daar er een groot aantal individuen van dezelfde qualiteit en quantiteit aanwezig zijn, bv. graan; het is toch iemand, die eene bepaalde hoeveelheid daarvan te vorderen heeft, volkomen onverschillig of hij graan uit den eenen of uit den anderen zak bekomt, mits de hoeveelheid en hoedanigheid niet verschille. De arabische naam mâl mïthlî beteekent dan ook letterlijk zaken welke met zaken van dezelfde soort te vergoeden zijn, in tegenoverstelling van de mâl qîmî d. i. zaken die alleen met hunne waarde (qîma) te vergoeden zijn of, zooals wij in navolging van de Romeinen ze noemen: „niet vervangbare" zaken. Daarbij komt het toch op het individu aan. Iemand, die b. v. een slaaf koopt, kan men niet dwingen een ander daarvoor in de plaats te nemen, daar hij den koop gesloten heeft bepaald met het oog op de bijzondere eigenschappen van dien slaaf, en het onmogelijk is een te vinden die juist gelijk aan dezen is. Van de vervangbare zaken zijn wederom als een onderdeel te beschouwen, die zaken, welke aan de woekerwet zijn onderworpen, d. i. waarbij het verboden is winst te bedingen als zij gegeven worden om zaken van dezelfde soort terug te bekomen (mâl ribawî), iets dat men ongetwijfeld vreemd zal vinden dat in deze verhandeling te pas komt, als men niet in het oog houdt, dat onder de bai'-contracten het verbruikleen (qardh) begrepen is. Doet men echter zooals tot nog toe gedaan is, en vereenzelvigt

men die contracten met onzen verkoop, dan is het natuurlijk de grootste onzin in het hoofdstuk, dat daarover handelt, tevens den woeker te noemen. Later komen wij hierop terug.

Eene tweede verdeeling is in gespecificeerde ('ain [1]) en niet gespecificeerde [2] (dain) zaken, d. i. zaken die nog niet als een-bepaald voorwerp van rechtsvordering bestaan. Gespecificeerde zaken zijn dan: 1°. alle niet vervangbare zaken; 2°. vervangbare zaken, zoodra zij zijn gewogen, gemeten of geteld. Voor dat dit heeft plaats gehad worden zij in het arabisch dain genoemd, dat wil eigenlijk zeggen zaken, die men verschuldigd is, daar de kooper geen bepaald individu kan eischen, waar hij des noods beslag op zou kunnen leggen; maar slechts eene pretensie heeft tegen den verkooper, volgens welke deze hem op zekeren tijd eene zekere hoeveelheid van dergelijke zaken moet leveren, welke zaken misschien nog niet eens bestaan, bv. als een landbouwer zich verbindt zijn aanstaanden oogst aan een opkooper te geven.

Vervolgens komt de verdeeling in aanmerking in hoofdzaken en bijzaken (tab'), welke laatsten weder te onderscheiden zijn in zoodanige bijzaken, die een integreerend deel der hoofdzaak uitmaken, en die door de Arabieren haqq en door ons "hulpzaken" genoemd worden; en die bijzaken, die wel geen integreerend deel der hoofdzaak uitmaken, maar toch geen eigen rechtsbestaan hebben en dat der hoofdzaak volgen (marfaq). Deze verdeeling is daarom van veel gewicht omdat in een gekochte zaak van rechtswege (qahra) de eerste begrepen zijn, terwijl dit met de tweede niet dan door eene uitdrukkelijke verklaring het geval is. Zoo is bv. in het koopen van een huis met toebehooren (dâr) alleen begrepen wat binnen zekeren ringmuur gelegen is, zooals de tuin en stallen, doch geenszins een put daar buiten gelegen, al voorziet die ook de bewoners van water. In een akker zijn van rechtswege de boomen begrepen, daar deze er mede verbonden zijn evenals de muren met een tuin, maar niet een te veld staande oogst, daar deze er slechts tijdelijk op gezaaid is. Gras daarentegen wel, dit is toch wederom tot voortdurend gebruik op het veld bestemd.

---

[1] Het woord 'ain beteekent bij de juristen eveneens «een monster van koopwaren», en ook nog «den aard of het wezen eener zaak», terwijl dain in het algemeen: «een schuld» beteekent.

[2] In de taal van ons Burgl. Wtb. zou men ze: «in schulden,» en in die van het romeinsche recht: «res in obligatione» kunnen noemen.

Eene andere verdeeling is in zaken die buiten het handels verkeer en die welke in het handelsverkeer zijn. Tot de eersten worden gerekend:

1°. Die zaken welke volstrekt geen voorwerp van bezit zijn kunnen, hetzij door hunnen aard, hetzij door kracht der wet. Uit hunnen aard is bezit onmogelijk bij die zaken welke door hunne grootte of uitgestrektheid voor geen menschelijke heerschappij vatbaar zijn, bv. de zon, de lucht, de zee, de woestijn. Heeft echter iemand eenig deel van een dezer zaken onder zijne heerschappij gebracht (hâza), dan wordt dit zijn privaat eigendom. Die, welke de wet buiten het handelsverkeer houdt, zijn de zaken, die aan den staat of de gemeenschap der Muzulmannen toebehooren, zooals publieke gebouwen, moskeeën, wegen enz. Van dezen kan een bijzonder persoon zelfs geen deel onder zijne private heerschappij brengen.

2°. Zaken welke onrein (nâdjis) zijn. De mohammedaansche godsdienst maakt evenals de joodsche een onderscheid tusschen reine (tâhir) en onreine zaken, welke laatsten wederom van tweederlei soort kunnen zijn, namelijk: die welker aard ('ain) onrein is en die waarbij de onreinheid slechts voortkomt uit van buiten af komende omstandigheden. De eersten worden door de wet geheel buiten het handelsverkeer gehouden, de tweeden niet zoodra zij door de eene of andere reiniging (tathîr), bv. door wassching, gezuiverd zijn. Welke echter de algemeene regel is omtrent het al of niet rein zijn eener zaak, is mij niet mogen gelukken op te sporen en ik geloof zelfs te mogen verzekeren dat dit alleen daarvan afhangt of de Qorân of de Sonna zulk een zaak als rein of onrein noemt. Zoo worden als bv. van nature onrein opgegeven: honden, wijn, lijken enz., terwijl eene toevallige onreinheid o. a. veroorzaakt wordt door aanraking met een van nature onrein voorwerp. Eindelijk kan ik niet nalaten op te merken dat, wel is waar, dit punt, evenals het volgende, ons ongeloovigen weinig belangstelling kan inboezemen, doch dat de Arabieren het van zooveel belang hebben geacht dat zij boeken vol geschreven hebben over de quaesties waartoe het heeft aanleiding gegeven.

3°. Zaken die voor den mensch van geen nut zijn (ghaira manfa'a), want als deze worden verhandeld voor zaken die nuttig zijn, dan is daarvan het noodzakelijke gevolg dat deze laatsten weggegeven worden voor iets dat geen waarde heeft, en het bai'-contract eischt juist ruil van waarde tegen waarde. De

nuttigheid van eene zaak moet echter eene zoodanige zijn die door de wet bevestigd is. Wat nu hieronder verstaan moet worden, kan niet beter dan door eenige voorbeelden uit de juristen zelven worden opgehelderd. In de eerste plaats dan ontbreekt de wettelijke nuttigheid bij ongedierte en wilde dieren, welke niet gegeten of voor den landbouw afgericht kunnen worden; want, dat enkele menschen daarvan verzamelingen maken, kan men geen nuttigheid noemen. Verder de boeken der ongeloovigen, der sterrewichelaars en der wijsgeeren, daar zij allen tegen het ware geloof aan Allah en Mohammed gekant zijn, of de gemoederen daarvan aftrekken. Om dezelfde reden is de verkoop verboden van afgodsbeelden, waartoe de Arabieren ook een crucifix brengen, en der zaken waarmede gedobbeld of muziek gemaakt wordt, want ook aan deze beide laatste dingen droeg de slimste aller profeten een grooten haat toe. Doet zich nu het geval voor dat iemand zaken gekocht heeft, welke een tweeledig gebruik toelaten, waarvan het een geoorloofd, het ander verboden is, dan hangt de geldigheid van den verkoop daarvan af, of men hem met het oog op het eene of op het andere gebruik gesloten heeft. Het vermoeden is dan echter steeds ten voordeele van het geoorloofde, zoodat iemand die zulk een contract wil doen onwettig verklaren, het ongeoorloofde oogmerk van den ander moet bewijzen; iets, dat in de meeste gevallen zeer moeilijk gaan zal. Als voorbeelden hiervan worden gegeven eene slavin, die eene zangeres is; heeft men zulk eene slavin bedongen en het blijkt later dat zij niet zingen kan, dan kan men zich daarover niet beklagen bij den rechter. Het zelfde geldt van hanen en rammen, die behalve tot vechten ook nog tot andere nuttige doeleinden gebruikt kunnen worden, en van muziekinstrumenten die met goud of zilver zijn ingelegd en welke men alleen om dat goud of dat zilver mag koopen. Men ziet tot welke ongerijmde conclusien overigens redelijke menschen komen kunnen, als zij gebonden zijn aan eene soi-disant goddelijke en daarom, tot in de kleinste bijzonderheden toe, onfeilbare wet.

4o. Zijn buiten het handelsverkeer: een vrijman (harr), een voorwaardelijk vrijgelatene (modabbar of mokâtib), eene omm wold: deze laatste volgens de sjiïeten alleen zoolang haar zoon leeft, de overige sekten meenen echter terecht dat als zij eens haar meester een kind geschonken heeft, zij daardoor een recht krijgt op haar vrijheid, dat nooit kan verloren gaan. Deze quaestie

hangt echter te veel zamen met de verklaring van een paar arabische woorden, dan dat ik ze hier verder zou kunnen uitwerken. Tot de zaken, die geen voorwerp van rechten zijn kunnen, behooren ook de lichaamsdeelen van de bovengenoemde menschen, eene bepaling die men met het romeinsche „nemo suorum membrorum dominus" zou kunnen vergelijken. Hiertoe behoort vooral het hoofdhaar, dat buitendien de profeet met name genoemd heeft, toen hij zijn vloek uitsprak over de vrouwen die het haar van anderen kochten om zich daarmede op te sieren. Hebben wij in het bovenstaande de regels vastgesteld volgens welke een zaak in of buiten het handelsverkeer gehouden wordt, wij moeten nu nog een en ander aanteekenen omtrent hetgeen vereischt wordt, opdat eene zaak voorwerp van een bai'-contract kan zijn In de eerste plaats komt hierbij in aanmerking de bepaling dat een zaak, welke men geeft om eene andere terug te bekomen, moet zijn bepaald en bekend, opdat niet iemand zijne goederen weggeve voor eene onzekere waarde; daar alle onzekerheid (gharar) eene regtshandeling nietig maakt. Daar het echter ongegrond zoude zijn te eischen dat partijen met alle eigenschappen der verhandelde zaak bekend waren, hebben de juristen vastgesteld dat reeds als voldoende beschouwd wordt indien men maar volkomen bekend is met den aard ('ain), de hoeveelheid (qadr) en de hoedanigheid (çifa.)

Onwettig is dus de verkoop van eene zaak die afwezig (ghaîb) is, en die niet door beide partijen eerst gezien is, tenzij het vervangbare zaken geldt, want deze kan men, indien ze niet gewoonlijk in kort tijdsverloop verandering ondergaan, op monster ('ain) en zelfs op eene bloote omschrijving (waçf) der hoedanigheid koopen en verkoopen, mits er de juiste hoeveelheid bij vermeldende. Beweert dan echter de partij, die de zaak niet gezien heeft, dat ze bij de levering gebleken is anders te zijn dan de beschrijving of het monster, dan moet de ander het bewijs van het tegendeel leveren, daar het vermoeden tegen hem is. Kan hij dit niet, dan wordt aan den eerste de suppletoire eed (jamîn) opgelegd; want bij de mohammedaansche rechtspraak is het regel, dat de gedaagde niet dadelijk in het gelijk wordt gesteld als de eischer in gebreke blijft het bewijs zijner beweringen te leveren, maar dat hij zich nog eerst door een eed moet zuiveren.

Omtrent het bekend zijn van den aard eener zaak is niet veel te zeggen, maar des te meer omtrent de hoeveelheid. Eene

hoeveelheid kan volstrekt of betrekkelijk bepaald zijn; het eerste heeft plaats als men zegt: "ik verkoop u zooveel zakken graan voor zooveel geldstukken de zak"; het tweede als men zegt: "ik verkoop u dezen hoop graan voor zooveel geldstukken de zak." Sjafi'î en Mâlek achten beide wijzen geoorloofd, doch niet zoo de groote Imâm Aboe-Hanîfa, die beweert dat de tweede wijze van verkoopen niet voldoende alle onzekerheid (gharar) uitsluit. Zijne beide leerlingen Aboe Jôsof en Mohammed hebben intusschen op dit punt de leer der andere Imâms omhelsd.

Vervangbare zaken, die op de plaats tegenwoordig zijn (mosjâhid), mogen ook verkocht worden bij den hoop (charç of djozâf), doch alleen onder de volgende voorwaarden. De hoeveelheid moet niet te klein en ook niet al te groot zijn; niet te klein omdat bij eene kleine hoeveelheid eene geringe vergissing een grooter onderscheid maakt dan bij eene groote; niet al te groot omdat men dan zooveel te meer gevaar loopt zich in de schatting der hoeveelheid te vergissen. Verder moeten beide partijen de noodige kennis hebben om eene hoeveelheid ten naaste bij te bepalen, en moet het zaken gelden, waarbij een paar individuen meer of minder aan de waarde der massa niet afdoen. Alles omdat de profeet verboden heeft dat er onzekerheid (gharar) bij rechtshandelingen besta. Overigens valt op te merken dat de hoeveelheid door allerlei soort van maat of gewicht kan worden bepaald, al is het geen wettig gangbare, mits zij maar alle onzekerheid wegneme [1].

---

[1] Omtrent de maten en gewichten door de arabische juristen gebruikt, geldt het volgende: maat in het algemeen heet: kail, lengtemaat in het bijzonder dsar', gewicht: wazn. De meest voorkomende namen van elk dezer zijn: de wasq d. i. zooveel als een kameel dragen kan, en dus ongeveer overeenkomende met ons last; zij heeft 60 çâ' en elke çâ' 4 modd. De modd bedraagt eigenlijk zooveel als een man met zijne beide armen omvatten kan, en wordt verdeeld in 2 rotl. Bij vloeibare waren worden dezelfde maten gebruikt, doch dan heet een modd: mann. De rotl is ook de naam van een gewicht, dat gelijk is aan 20 istâr, een woord afgeleid van het grieksche statêr; 2 istâr zijn 9 mithqâl, 1 mithqâl 20 qairât (grieksch keration) en 1 qairât de zwaarte van 4 of 5 graankorrels. De Muzulmannen hebben slechts 2 soorten van algemeen gangbare muntstukken, welke tevens voor gewicht van goud en zilver gebruikt worden, namelijk de dînâr (Gr. dênarion), welke op gezag van Chalief Omar 1 mithqâl zwaar was, en de waarde had van 10 zilveren dirhams (Gr. drachme), elk van een gewicht van $\frac{7}{10}$ mithqâl. Als vlaktemaat wordt vooral in Egypte algemeen gebruikt de faddân, d. i. zooveel als een span ossen op een dag kan beploegen. Zij heeft 400 □ qaçaba. Een qaçaba is gelijk aan 4$\frac{1}{2}$ ned. el. Voor het meten van kleine afstanden gebruikt

Wat de hoedanigheid (çifa) eindelijk nog betreft, de arabische juristen stellen een tal van regelen vast, wanneer men geacht kan worden eene voldoende kennis van de hoedanigheid eener zaak te hebben gekregen, en wanneer de onzekerheid (gharar) genoegzaam afwezig is. De voorbeelden hiervan zijn echter meer geschikt om den qâdhi een leiddraad te geven in het beoordeelen van de een of andere quaestio facti, dan dat ze voor ons, wien het natuurlijk alleen om beginselen te doen is, belangrijk kunnen genoemd worden.

Eene tweede soort van onzekerheid (gharar) bestaat bij die zaken, welke nog niet onder onze heerschappij gebracht zijn, of zich daaraan hebben onttrokken, en die geen voorwerp van bai'-contracten kunnen zijn, daar wij niet zeker zijn of wij wel de macht zullen hebben ze te leveren. Hiertoe behooren een weggeloopen slaaf (abaq), een van de kudde afgedwaald kameel (dhâll), en alles wat verloren, gestolen of geroofd is, niettegenstaande het eigendomsrecht (molk) op deze zaken ongedeerd blijft. Het is alleen geoorloofd dat men die goederen verkoopt aan den persoon, die ze ter kwader trouw bezit (ghâcib); dan toch is de macht om te leveren niet meer noodig, en wordt het bezit ter kwader trouw (ghaçb) van het oogenblik af, dat de wilsovereenstemming bestaat, in een bezit ter goeder trouw veranderd. In het zelfde geval verkeert natuurlijk hij, die een weggeloopen slaaf of kameel heeft opgevangen, want ook hier houdt het bezwaar op dat de macht om te leveren ontbreekt.

Evenmin kan verkocht worden een vliegende vogel of een zwemmende visch, of een wild beest in het woud, tenzij men ze betrekkelijk in zijne macht heeft, zooals een visch in een vijver, of een vogel in een kooi. Zoodra zulke dieren zich echter daaruit bevrijd hebben, houden zij niet alleen op in bezit maar ook in eigendom te zijn, hetgeen, zooals wij gezien hebben, niet plaats heeft bij een weggeloopen slaaf of kameel, bij wie alleen het bezit ontbreekt. Er zijn echter ook beesten die tusschen wilde en tamme instaan, zooals duiven en bijen, welke laatste

---

men de dsirâ' of el en de sjibr of palm. Djarib is een graanmaat van 4 qafiz en 384 modd, terwijl de qafiz wederom in qabadha verdeeld wordt. Djarib en qafiz ook namen van vlaktematen waarvan de laatste 144 dsirâ' inhoudt. In de verschillende landen en tijden vindt men van allerlei andere maten en gewichten gewag gemaakt; de hierboven opgenoemde zijn echter om zoo te zeggen de klassieke, die men bij de juristen algemeen aantreft.

de Arabieren evenals de eerste onder de vogels rangschikken. Deze dieren, die tam gemaakt zijn, houden niet op in onze macht te zijn al zijn zij uitgevlogen, daar zij des nachts terugkeeren. Dan eerst worden zij geacht uit ons bezit en onzen eigendom verloren te zijn, als het duidelijk blijkt, dat zij voor goed zijn weggevlogen of weggeloopen, en dan worden zij natuurlijk weder zaken, die aan niemand toebehooren, en waarop dus iedereen, die ze vangt, een recht van eigendom verkrijgt.

Onder de zaken die geen voorwerp van een bai'-contract kunnen zijn, omdat hun al of niet bestaan onzeker is, behooren eindelijk de ongeboren vrucht van dieren en slaven, muskus in het muskusdier, koren in de aren, vruchten aan de boomen vóór dat zij zijn begonnen rijp te worden, enz. Deze laatste hebben in het mohammedaansche recht aanleiding gegeven tot velerlei geschilpunten, iets dat ons onbegrijpelijk moet voorkomen indien wij niet in het oog houden den maatschappelijken toestand der Arabieren in de woestijn, voor wie de profeet eigenlijk zijn wetten gegeven heeft. Die vruchten nu, die reeds begonnen zijn rijp te worden, mogen dan verkocht worden, doch slechts onder voorbehoud dat zij aan den boom zullen blijven hangen tot aan den tijd van hun volkomen rijpheid. Op den verkooper rust dan van rechtswege (qahra) de verplichting ze te verzorgen en van water te voorzien, doch, ofschoon hij eigentlijk nog niet geleverd heeft, staat hij toch niet meer in voor toevallig verlies. Deze leer van Sjafiî steunt op zeer vele gezegden van den profeet, doch wordt desniettegenstaande door de volgers van Mâlek en den grooten Imâm weêrsproken, die ook zoo veel plaatsen uit den Qorân en de Sonna aanhalen, dat ik ongeloovige, het niet waag te beslissen wie gelijk heeft. Dit moet intusschen nog opgemerkt worden, dat als de vruchten te gelijk met den boom verkocht worden, van den bovengenoemden regel geen sprake kan zijn, omdat zij dan als bijzaak (tab') het rechtslot van den boom volgen; ja het zou zelfs te bezien staan, of men dan wel zulk eene voorwaarde zou mogen stellen, daar zij geacht kan worden zonder oorzaak het vrij gebruik van den eigendom te belemmeren. Ten minste dit is het gevoelen van den jurist Sjarbînî.

De zaak die als aequivalent ('awdh of thaman) gegeven wordt, en die wij gewoonlijk den prijs [1] noemen, wordt geheel en al door dezelfde regels beheerscht als wij hierboven hebben opge-

[1] De prijs in engen zin, d. i. de hoeveelheid gemunt geld welke voor eene bepaalde zaak moet gegeven worden, heet in het arabisch qimat.

geven voor de aangebodene waar, en slechts zeer zeldzaam vindt men bij de juristen gewag gemaakt van bijzondere bepalingen voor het geval dat iemand iets tegen gemunt geld koopt. En dit is ook niet te verwonderen. In de eerste plaats toch omvat het bai'-contract vele rechtshandelingen, waarbij hiervan geen de minste spraak kan zijn, terwijl nog daarenboven de handel in het Oosten voor verreweg het grootste gedeelte slechts een ruilhandel is Verkoopt men echter voor gemunt geld dan moet dit, evenals de zaak, eene bepaalde som zijn, doch die bepaaldheid kan ook betrekkelijk wezen, bv. als men zegt: „ik verkoop u dit voor den marktprijs.” Aboe Hanîfa keurt dit echter natuurlijk af, evenals elke betrekkelijke bepaaldheid. Als men een beding maakt voor een zeker aantal goudstukken, dan is dit alleen geldig als op de plaats, waar zulk een beding gesloten wordt, slechts één enkele soort van goudstukken in omloop is, of als de verschillende soorten van in omloop zijnde goudstukken allen dezelfde waarde hebben, en dan kan de schuldenaar betalen met de soort die hij wil. Eindelijk zal de groote menigte soorten van gouden (dînâr) en zilveren muntstukken in de oostersche landen, zonder dat iemand er ooit aan gedacht heeft ze een *wettigen koers* te geven, er wel het hare toe bijgebracht hebben om de juristen op het juiste denkbeeld te brengen dat goud en zilver geld niets anders dan eene gewone koopwaar is, en dat dus koopen voor geld en ruilen voor andere zaken volmaakt door dezelfde regels beheerscht moeten worden. Het dwaze onderscheid tusschen koop en ruil en tusschen geld en andere waarden dat de meeste nieuwere wetgevers in navolging van Justinianus gemaakt hebben, is dan ook naar mijn oordeel alleen daaraan te wijten, dat in onze staten slechts één enkele munt wettigen koers heeft, en aan het monopolie dat zeer vele regeeringen zich hebben toegeëigend om dien wettigen koers willekeurig te veranderen.

Behalve de verdeelingen der verbindtenissen in het algemeen en der bai'-contracten in het bijzonder, die wij nu reeds hebben aangegeven, naar aanleiding van de hoedanigheden der partijen en der zaken die er het voorwerp van zijn, bestaat er nog een naar aanleiding van het *aantal* der in het contract begrepen voorwerpen. Deze komt overeen met de verdeeling in het romeinsch en hedendaagsch recht in eenvoudige en alternatieve verbindtenissen, dat zijn dezulken, waarbij men van verschillende zaken één moet leveren ter keuze van een der par-

tijen [1]. De Arabieren, gewoon nooit beginselen, maar altijd een concreet geval voorop te stellen, noemen dit een „recht om het voorwerp van het contract te bepalen" (chîar at-ta'jîn) en behandelen het als een gevolg der bai'-contracten alleen, ofschoon het bij de andere verbintenissen eveneens plaats vindt. Het recht nu kan gegeven worden hetzij aan één, hetzij aan beide partijen, doch de zaken, waaruit de keus gedaan moet worden, moeten steeds ongeveer van denzelfden prijs en mogen niet meer dan drie in getal zijn, terwijl ook het recht van keuze niet langer dan drie dagen mag duren. Zooals men ziet, allen weder van die onbegrijpelijk kleingeestige bepalingen, die alleen dan te verklaren zijn als men aanneemt dat de wet niet alleen in geest maar ook in letter een uitvloeisel van Allah is. Worden de zaken aan den kooper ter hand gesteld opdat hij zou kiezen, en gaan daarvan hetzij alle hetzij enkele door toeval te niet, dan mag hij den prijs betalen van de minste in waarde, daar hij het recht had die te kiezen, en slechts één der zaken, ter zijner keuze, hem als eigenaar en de anderen in bewaargeving toevertrouwd waren. Sterft de persoon, die de keus doen moet, dan gaat het recht daartoe over op zijne erfgenamen, die echter niet alle zaken kunnen verwerpen, evenmin als de persoon zelf die de verbindtenis heeft aangegaan. Gaat een of meer der zaken in handen van den verkooper door toeval te niet, dan is de kooper, als hij wil, van zijne verbindtenis ontslagen of zooals de Romeinen het uitdrukken: het contract wordt claudicans, d. i. kreupel; het hangt dan toch niet meer van beide, maar slechts van een der partijen af, of het al dan niet voortgang zal hebben. De kooper toch kan zeggen: „ik had juist de zaak die te niet gegaan is willen hebben, deze was mij nog niet geleverd, dus voor risico van den verkooper." De keuze behoeft niet altijd door woorden, maar kan ook door daden geschieden, bv. als de kooper over een der zaken beschikt op eene wijze, die slechts aan den eigenaar door de wet is toegestaan, dan wordt hij geacht die zaak gekozen te hebben. Ten slotte spreekt het van zelf dat de verkooper, zoolang als de ander het recht van keuze heeft, over geen der zaken mag beschikken, wil hij de verbindtenis doen stand houden.

[1] Bv. als men zegt: «ik verkoop u een van deze drie paarden ter uwer keuze voor zooveel goudstukken.»

HOOFDSTUK II.

OVER DE BAI'-CONTRACTEN, DIE GEEN GEVOLG HEBBEN (GHAIRA LÂZIM).

§ 1. Over de noodzakelijke keuze (chiâr al-madjlis).

Wanneer een bai'-contract aan de, in het vorige hoofdstuk gestelde, vereischten voldoet, wordt het volkomen (çahîh) genoemd; het is evenwel mogelijk dat zulk een volkomen contract, zelfs na de levering, ontbonden wordt, hetzij uit kracht van een zelfstandig recht dat aan een der partijen toekomt, hetzij volgens onderling goedvinden der beide partijen. De Arabieren noemen een dergelijk zelfstandig recht in het algemeen: „keuze" (chiâr), daar de persoon, aan wien de wet het toekent, de keus heeft of hij de rechtshandeling wil vernietigen of niet, en van deze keuze worden de volgende soorten onderscheiden:

1°. De noodzakelijke keuze (chiâr al-madjlis) is, zooals reeds de arabische naam aanduidt, het onvervreemdbaar recht van elk der partijen, om eene overeenkomst te vernietigen, zoolang zij beiden nog op de zelfde plaats (madjlis) zijn, waar zij die overeenkomst hebben aangegaan.

2°. De bedongene keuze (chiâr as-sjart) noemt men het recht dat een der partijen zich voorbehouden kan, om het voorwerp van het contract na de levering af te keuren; hetgeen ten naasten bij overeenkomt met het verkoopen op de proef in het romeinsch en hedendaagsch recht. Deze beide keuzen worden te zamen ook wel onder den naam van „keuze van onderzoek" (chiâr at-tarawwâ) begrepen.

3°. De keuze bij het zien eener zaak (chiâr ar-roïa) is het recht van iemand, die eene, niet op de plaats tegenwoordige, zaak gekocht heeft, om haar af te keuren als zij hem bij de levering niet bevalt.

4°. De keuze wegens verborgen gebreken (chiâr al-'aib of chiâr an-naqîç) of het recht eene gekochte zaak terug te geven als zij na de levering blijkt gebreken te hebben, die de kooper niet wist en ook niet geacht mag worden te hebben kunnen weten.

Ten opzichte van de noodzakelijke keuze nu valt het volgende op te merken. Al is het contract geheel afgehandeld, zoowel wat de wilsovereenstemming als de levering betreft, dan behoudt

nog altijd elk der contracteerende partijen het recht om van de geheele zaak af te zien, en de ontvangene waar terug te geven, waardoor dan tevens de andere gedwongen is hetzelfde te doen. Dit recht duurt zoo lang de partijen nog bij elkander zijn of, om met de Arabieren te spreken, zoolang zij nog geen van beiden de zitplaats (madjlis) hebben verlaten, waar de geheele rechtshandeling is voorgevallen, of zoolang de een nog niet van zijn recht uitdrukkelijk heeft afgezien. Dit laatste kan o. a. ook indirect geschieden bv. door aan den ander te zeggen: „maak gij maar gebruik van uw recht van keuze"; doch welke bewoordingen men ook moge gebruiken, nooit kan daardoor de minste schade worden toegebracht aan het recht van den ander om de geheele zaak ongedaan te maken. Eerst als beide van hun recht hebben afgezien, of de plaats (madjlis) verlaten vóór dat zij er gebruik van gemaakt hebben, is het contract onherroepelijk.

Ofschoon nu zulk een recht ons ten hoogste onpractisch moge voorkomen, zoo gaan toch de Sjafeïeten en Sjïïeten zoo ver van te beweren dat het niet alleen van rechtswege (qahra) in alle bai'-contracten bestaat, maar dat men het zelfs niet bij voorbaat van de overeenkomst mag uitsluiten: want de profeet (wien Allah moge zegenen en genadig zijn) heeft eens gezegd: „de partijen in een bai'-contract hebben het recht van keuze, zoolang zij niet van elkander zijn weggegaan." Evenwel zijn de andere Imâms van oordeel dat de profeet veel te verstandig was om dergelijke dwaasheden gewild te hebben, die alleen daartoe kunnen strekken om in het handelsverkeer de grootste onzekerheid te doen heerschen, en dat dus zijne woorden alleen willen zeggen: dat elk persoon, wien iets te koop wordt aangeboden (îdjâb), het recht heeft dat aan te nemen of te verwerpen tot zoolang hij van den ander niet is weggegaan, want in dit weggaan ligt opgesloten dat hij den koop niet wil aangaan. Zij stellen dan ook voor de chiâr al-madjlis, de chiâr al-qaboel of de „keuze van aannemen" in de plaats; daar echter de Muzulmannen die aan onze heerschappij zijn onderworpen, Sjafi'î volgen, moeten wij zijne beweringen nog eenigzins nader doen kennen.

In de eerste plaats is het een groot punt van quaestie, wat in elk geval de woorden van den profeet: „zoo lang zij niet van elkander zijn weggegaan" te beteekenen hebben. Sommige juristen stellen met dit weggaan reeds gelijk als een der partijen

opstaat van de mat waarop hij gezeten was, toen het contract gesloten werd, of als hij zich omkeert om weg te gaan, anderen, doch naar ons oordeel ten onrechte, nemen aan dat zij nog niet van elkander zijn weggegaan, als zij bv. eene reis van een paar maanden te zamen doen, al was het niet denkbaar dat zij zich gedurende dien tijd niet nu en dan van elkander voor een korte poos hebben verwijderd, mits zij maar den wil gehad hebben steeds tot elkander terug te keeren.

Er zijn ook een paar soorten van bai'-contracten, waar het in deze paragraaf behandeld recht van keuze niet plaats vindt, zooals het huwelijk (nikâh), dat men misschien vreemd zal vinden tot een soort van verkoop-overeenkomst gedegradeerd te zien, doch dat, altijd volgens de Muzulmannen, niets anders is dan een koopen van het gebruik eener vrouw voor eene zekere huwelijksgift (mahr of çadaqa). Dit contract nu mag, na de levering (qabdh) van de vrouw, niet meer op boven beschreven wijze vernietigd worden, daar iemand die zulk een contract sluit dan maar eerst goed moet toezien dat hij niet, om een hollandsch spreekwoord te gebruiken, „een kat in den zak" koopt. Evenmin bestaat dit recht als een slaaf zijne vrijheid bekomt onder voorwaarde van zekere som aan zijn heer te betalen of een zeker werk voor hem te verrichten, hoedanige slaaf dan mokâtib heet. Daarentegen bestaat het bij alle andere bai'-contracten, zooals onzen verkoop benevens de onderdeelen daarvan, bv. bij de donatio remuneratoria (al-hiba dsât at-thawâb) of schenking ter vergoeding van vroeger bewezen diensten, en bij het recht van naasting (sjof'a), d. i. als eenige personen gezamenlijk een zaak bezitten, die niet lichamelijk verdeeld kan worden zonder veel van hare waarde te verliezen, bv. een paard of een slaaf, en een hunner wil zijn aandeel aan een vreemde verkoopen, dan hebben de overblijvende eigenaars het recht dat deel voor den reeds bedongen koopprijs tot zich te nemen. Verder bestaat het ook bij het huurcontract (idjâra) en de zoogenaamde bezaaiings- en beproeiingscontracten (mozâra'a en mosâqâ), die wij allen later afzonderlijk zullen behandelen.

Ten slotte dient niet vergeten te worden dat als een der partijen voor het eind der samenkomst plotseling sterft of krankzinnig wordt, zijn recht overgaat op zijne erfgenamen (wârith) of op zijn curator (walî); omgekeerd echter, koopt een voogd of curator (walî) iets in tegenwoordigheid van den minderjarige of krankzinnige en worden dezen juist op dien tijd meerderjarig

of weder verstandig, dan moet toch zulk een walî het recht uitoefenen en gaat het niet op de onder zijne macht staande personen over. Natuurlijk kan van dit alles alleen sprake zijn als men de boven aangehaalde meening omhelsd heeft dat de tijd der samenkomst (madjlis) soms zeer lang kan duren.

§ 2. Over de bedongen keuze (chiâr as-sjart.)

Van veel meer gewicht is de tweede soort van keuze, door de Arabieren bedongen (chiâr as-sjart) genoemd, doch welke eigenlijk niets anders is, dan wat wij onder verkoop enz. op de proef verstaan, met dit onderscheid echter dat in ons en het romeinsche recht dit als opschortende, doch bij de Arabieren als eene ontbindende voorwaarde beschouwd wordt [1]. Nog beter komt het dus over een met het romeinsche pactum displicentiae, dat ons recht evenwel niet kent. Deze soort van keuze is ingesteld door den profeet zelven, die, toen zekere Hobân zich bij hem beklaagde dat hij altijd, als hij iets kocht, bedrogen werd, ten antwoord gaf: „Hobân als gij wederom iets koopt, dan moet gij er bij zeggen: bedrieg mij niet, en dan hebt gij gedurende drie dagen het recht de geleverde waar te onderzoeken en in geval van bedrog terug te geven.”

Uit deze woorden van den profeet nu blijkt in de eerste plaats ontwijfelbaar dat deze keuze niet van rechtswege in de bai'-contracten is opgesloten, maar dat het eene voorwaarde is, die evenals alle anderen uitdrukkelijk bedongen moet zijn. Doch des te grooter strijd is er gevoerd over de vraag voor hoe lang men dit recht van keuze mag bedingen, welke strijd voornamelijk zijn grond vindt in het voor de geloovigen treurige verschijnsel dat van deze uitspraak van Mohammed twee nog al verschillende lezingen zijn. Onze school, die de boven aangehaalde lezing aanneemt, beweert op grond daarvan dat men het recht van keuze slechts voor drie dagen mag bedingen, en voor dit gevoelen is werkelijk, als men aan de woorden en niet aan den zin der wet blijft hangen, zooals de Muzulmannen altijd doen, ontzettend veel te zeggen. Men neemt dan echter aan dat men het

---

[1] Ter verduidelijking hiervan voor niet-juristen kan dienen dat wij zeggen: «ik koop dit mits het mij bevalt;» doch de Arabieren: «ik koop dit, maar, als het mij niet bevalt, geef ik het terug.» In het eerste geval bestaat de koop niet vóór dat men de zaak heeft goedgekeurd, in het tweede geval bestaat zij tot zoolang men ze niet heeft afgekeurd.

recht wel op een korteren duur mag stellen, en ook dat eene langere tijdsbepaling het contract niet onvoorwaardelijk nietig maakt, mits de partijen maar vóór dat drie dagen verstreken zijn, van hun recht van keuze gebruik hebben gemaakt.

Bij de Hanafieten staat op dit punt de Imâm wederom tegenover zijne leerlingen Aboe Jôsof en Mohammed. De eerste is dezelfde leer als Sjafi'ï toegedaan, met dit onderscheid dat, naar zijne meening, eene keuze bedongen voor langer dan drie dagen de rechtshandeling ook niet nietig maakt, al maken de partijen er binnen dien tijd geen gebruik van, maar dat zij van rechtswege tot op den wettigen termijn verminderd wordt. Dit heeft in het handelsverkeer zeer groote practische gevolgen, hoe onbeduidend de geheele zaak ook misschien aan een niet rechtsgeleerde moge toeschijnen. Stel bij voorbeeld eens dat men iets koopt met het recht om het af te keuren voor zes dagen, dan is die koop volgens Sjafi'ï nietig, en moet de zaak teruggegeven worden, als men binnen de drie eerste dagen zijn wil niet verklaard heeft, terwijl men in dat zelfde geval volgens den grooten Imâm juist geacht wordt de zaak te hebben goedgekeurd en dus te moeten houden.

De beide leerlingen nu, en hunne meening is tegenwoordig onder de Hanafieten algemeen aangenomen, beweren dat de profeet Hobân zou aangeraden hebben te zeggen: „ik wil niet bedrogen worden en verlang een termijn van drie dagen om de zaak te onderzoeken," met andere woorden de genoemde termijn is niet als beperking van den vrijen wil der partijen, maar slechts als voorbeeld gesteld, en daarom mag men het recht van keuze voor zoo langen of korten tijd bedingen als men zelf wil, en de andere toestaat, voor welke meening volgens de Mohammedanen een groot argument is dat Ibn 'Omar gezegd wordt dien tijd eens tot twee maanden te hebben uitgestrekt.

De Mâlekieten wijken op dit punt weder hemelsbreed van de beide andere sekten af. Zij houden het er namelijk voor dat de termijn wel is waar geheel en al afhangt van het beding der partijen, doch dat dezen daarbij toch acht moeten slaan op de gewoonte, en natuurlijk moeten zorgen dat geenerlei onzekerheid (gharar), hetzij in den tijd, hetzij omtrent de zaak ontstaan kan. Zoo rekenen zij bij voorbeeld dat de tijd voor een onroerend goed ('aqâr) gewoonlijk op een maand gesteld dient te worden, voor slaven op één week, voor huisdieren op drie of vier weken, en zoo vervolgens. Ook staan zij toe het beding van keuze te

maken, nadat het contract gesloten en zelfs de waar geleverd is. Dit laatste houden ook Aboe Jôsof en Mohammed voor geoorloofd, doch niet Aboe Hanîfa en Sjafi'î, en terecht van hun standpunt, daar er toch geen beter middel denkbaar zou zijn om de wet te ontduiken, die volgens hen verbiedt het recht van keuze op langer dan drie dagen te stellen.

De keuze kan bij de overeenkomst worden toegestaan òf aan een der partijen òf aan beide òf aan een derde. Ook is het niet noodig dat als aan beide partijen de keuze is toegestaan, zij die hebben voor gelijke tijden; de kooper kan bij voorbeeld omtrent de geleverde zaak in drie dagen moeten beslissen of zij hem bevalt, en de verkooper omtrent het aequivalent of den prijs in één of twee. Hier moet nog bijgevoegd worden, dat in het mohammedaansche recht alle rechtshandelingen door een lasthebber (wakîl) kunnen geschieden, en dat deze dus ook, als hem is opgedragen een bai'-contract te sluiten, er een beding van keuze aan kan toevoegen, doch dat hij die keuze niet aan zijn tegenpartij of een derde persoon alleen mag toestaan, tenzij de lastgever (mowakkil) hem dit uitdrukkelijk had opgedragen.

Wat den eigendom (molk) aangaat van eene zaak, die verkocht is onder voorwaarde van keuze, deze is, zoolang de bepaalde termijn duurt, bij dengeen aan wien het recht van keuze gegeven is. Hebben partijen zich beide dat recht voorbehouden dan wordt het eigendomsrecht opgeschort (mawqoef), en wordt het, nadat zij van hun recht hebben gebruik gemaakt, geacht van het oogenblik, waarop de overeenkomst tot stand kwam, geweest te zijn bij dengeen, die ten laatste blijkt eigenaar te zijn, dat wil zeggen bij den kooper als de zaak wordt goedgekeurd, en anders bij den verkooper. Omtrent het aequivalent (âwdh of thaman), dat voor de zaak gegeven wordt, gelden mutatis mutandis dezelfde regels.

De bedongene keuze gaat te niet:

1o. door eene uitdrukkelijke wilsverklaring.

2o. stilzwijgend.

Uitdrukkelijk heeft dit plaats als men met zooveel woorden verklaart de zaak goed te keuren of te verwerpen, of van zijn recht tot goedkeuren of verwerpen af te zien; stilzwijgend door daden te verrichten, die ondubbelzinnig den wil tot het een of het ander te kennen geven, bv. door met de zaak als eigenaar te handelen, of als men ze verwerpen wil, door ze niet met zijne overige goederen te vermengen en haar aan den verkooper

terug te zenden. Volgens de Hanafieten gaat het recht van keuze ook van zelf te niet door den dood van hem die de keuze doen moest, daar zij het als een bloot persoonlijk recht beschouwen, dat niet op de erfgenamen overgaat. Onze en de malekietische sjeichs kunnen echter voor dit beweren geen enkelen rechtsgrond ontdekken.

Toevallige schade of verlies van de zaak volgt den eigendom, dus zijn beide voor risico van dengeen, die het recht van keuze bedongen heeft, ten minste na de levering; gaan echter bij wederzijdsche keuze zoowel de zaak als het aequivalent door toeval geheel te niet, dan beschouwt de wet het contract als nooit te hebben bestaan; wordt daarentegen hetzij een, hetzij beide, slechts beschadigd en wil een der partijen het contract doen stand houden tegen den wil van den ander, dan moet deze laatste voor den eersten worden schadeloos gesteld, terwijl in dit geval als wettige waarde der zaken wordt aangenomen de waarde die zij hadden op den dag der levering, of volgens sommigen de hoogste waarde, die zij gehad hebben tusschen dien dag en dien waarop het contract onherroepelijk bevestigd is.

§ 3. Over de keuze bij het zien eener zaak (chiâr ar-roïa).

Hebben wij vroeger gezien dat eene afwezige (ghâïb) zaak, welke nog door geen der partijen gezien is, niet tot voorwerp van een bai'-contract mag gemaakt worden, dan alleen onder zoodanige beperkende bepalingen, dat het gevaar van onzekerheid (gharar) zoo niet geheel dan toch grootendeels wordt opgeheven, wij hebben daarbij nog niet aangeteekend dat bij zulk een koop de Hanafieten en de Sjiïeten den kooper van rechtswege vrijheid toekennen de zaak, als zij hem bij de levering om welke reden ook niet bevalt, dadelijk weder te geven en den reeds betaalden prijs terug te vorderen. Dit recht noemen zij de keuze bij het zien eener zaak (chiâr ar-roïa) en halen als bewijs voor hunne meening aan een gezegde van den profeet, dat elk, die eene niet van te voren geziene zaak koopt, het recht van keuze heeft bij het zien van die zaak. De overige Imâms echter erkennen deze keuze niet [1]. Volgens onze begrippen misschien terecht,

[1] Hunne redeneering komt hier op neer: het koopen eener niet van te voren geziene zaak is, behalve in enkele gevallen, geheel onwettig volgens

doch van een mohammedaansch standpunt zeker ten onrechte, daar zij de echtheid van de overlevering (hadîth) omtrent het genoemde gezegde van den profeet niet durven ontkennen. De gegeven regel, dat men deze keuze van rechtswege (qahra) heeft, moet verder in dien zin worden opgevat, dat zij zelfs niet bij onderlinge overeenkomst bij het aangaan van het contract mag worden uitgesloten: iets waarin zij overeenkomt met de noodzakelijke keuze der Sjafeïeten, en dat waarschijnlijk zijn grond vindt in de stellige woorden van den profeet. Het spreekt verder van zelf dat dit recht van keuze slechts plaats kan vinden bij den koop van niet vervangbare zaken (mâl qîmî), daar de vervangbare zaken (mâl mithlî), al zijn zij niet van te voren gezien, geheel geldig verkocht worden op monster ('ain) of op eene omschrijving (waçf), en niet kunnen worden teruggegeven dan wanneer zij bij de levering blijken niet te beantwoorden aan dat monster of aan die beschrijving.

Een groot punt van verschil tusschen de rechtsgeleerden is, of deze keuze evenals de bedongene (chiâr as-sjart) van rechtswege slechts voor een zekeren tijd gegeven wordt, of wel dat zij tot geen termijn beperkt is, zoodat de kooper haar zoolang behoudt, als hij nog niet verklaard heeft met de zaak te vreden te zijn of er op eene wijze over beschikt, die alleen te verdedigen is als hij den wil had de zaak als eigenaar te behouden. Dit laatste nog al zonderling beweren heeft inderdaad de bovenhand behouden; het staat echter partijen vrij bij het sluiten van het contract den termijn te bepalen binnen welken de kooper zijn wil moet verklaard hebben.

Verder moeten nog de twee volgende punten worden aangegeven. In de eerste plaats dat dit recht alleen aan den persoon van den kooper verbonden is, zoodat, als hij sterft voor dat hij er gebruik van heeft kunnen of willen maken, zijne erfgenamen het niet mogen uitoefenen, en met den koop te vreden moeten zijn.

En eindelijk, dat iemand, die door een bode (rasoel) iets koopen laat, steeds zelf het recht van afkeuring heeft, al heeft de bode de zaak gezien, doch niet aldus een lastgever, die

---

den regel dat alle onzekerheid eene rechtshandeling nietig maakt, en nu eene dergelijke nietigheid te willen dekken door een recht van afkeuring te geven aan den kooper, is met het geheele beginsel der wet in strijd, en is slechts door Aboe Hanifa uitgevonden om, in het belang van het handelsverkeer, het beginsel te ontduiken.

door middel van zijn lasthebber (wakîl) iets laat koopen, dat deze gezien heeft. Eene zeer juiste onderscheiding, want een lasthebber is de vertegenwoordiger van den wil van zijn lastgever, zijn alter ego, een bode daarentegen is slechts het middel om zijn wil te verklaren, om zoo te zeggen een levende brief, een bloot werktuig. Het zelfde beginsel wordt dan ook in het romeinsche recht en, in navolging daarvan, in de meeste nieuwere wetgevingen gehuldigd.

§ 4. Over de keuze wegens verborgen gebreken. (Chiâr al-'aib of chiâr an-naqîc.)

Deze keuze, die evenals de voorgaande van rechtswege in alle bai'-contracten aanwezig is, maar toch door eene uitdrukkelijke overeenkomst kan worden buitengesloten, is het recht van den kooper [1] om na de levering de waar aan den kooper terug te geven en het contract te vernietigen, indien die waar blijkt verborgen gebreken te hebben, welke de waarde der zaak geheel of gedeeltelijk wegnemen, en welke als de kooper ze gekend had, zeker gemaakt zouden hebben dat hij het contract in het geheel niet, of ten minste niet op dezelfde voorwaarden zou gesloten hebben.

Is de kooper buiten zijn toedoen niet in staat de, aldus gebrekkig bevonden, zaak terug te geven, hetzij omdat zij tenietgegaan, hetzij omdat zij in de doode hand (waqf) gebracht is, dan zou het onbillijk zijn hem het recht te geven den *geheelen* koopprijs terug te vorderen en aldus den verkooper, die geen eigenaar meer is, de toevallige schade van het verlies te laten lijden. Daarom kennen de Arabieren in dat geval aan den kooper de rechtsvordering slechts voor zooverre toe als strekken kan om dat gedeelte (arsj) van den koopprijs terug te krijgen dat blijkt te veel en dus onverschuldigd betaald te zijn. Had echter de zaak in het geheel geen waarde, dan bedraagt deze arsj natuurlijk de geheele koopsom. Uiterlijk zou men zeggen dat deze rechtsvordering geheel gelijk is aan de actio quanti minoris van het romeinsche recht, doch men moet daarbij dit groote verschilpunt niet vergeten, dat de Romeinen aan den teleurgestelden kooper deze actie ook gaven al was de

[1] Het spreekt van zelf dat al deze en de volgende bepalingen eveneens gelden voor den verkooper wat het aequivalent of den prijs betreft.

zaak nog in wezen, zoodat hij de keus had wat hem voordeeliger uitkwam: de zaak in haar geheel terug te geven en daarvoor den betaalden prijs dan ook geheel terug te krijgen, of slechts schadevergoeding te eischen en de zaak te behouden, terwijl bij de Arabieren de rechtsvordering tot schadevergoeding slechts een subsidiair rechtsmiddel is dat niet mag worden aangewend vóórdat de hoofdactie buiten schuld van den kooper onmogelijk is geworden.

Kan de zaak niet meer terug gegeven worden door toedoen van den kooper zelven, bij voorbeeld, omdat hij ze reeds aan een ander verkocht en dus geen nadeel geleden heeft, dan zijn beide genoemde rechtsvorderingen hem ontzegd, want zij beoogen slechts schadevergoeding en mogen nooit winst ten doel hebben. Dwingt echter de tweede kooper den eerste tot schadevergoeding dan heeft deze laatste regrès op hem van wien hij ze eerst gekocht had. Ook is het ongeoorloofd een koop voor een gedeelte wegens verborgen gebreken te vernietigen. Dewijl de geheele handeling ongedaan gemaakt wordt, moeten beide partijen zooveel mogelijk volkomen hersteld worden in den toestand, waarin zij vóór het aangaan dier handeling waren, zoodat de kooper zijn geld terugkrijgt en de verkooper zijne geleverde doch gebrekkig bevonden zaak. Opdat nu een gebrek zoodanig zij, dat uit dien hoofde eenige koopwaar kan worden teruggegeven, heeft men bepaald dat het aan de volgende vereischten moet voldoen.

1°. Het gebrek moet het wezen of ten minste de voornaamste eigenschappen eener zaak aandoen; dat wil zeggen, het moet blijvend, niet slechts voorbijgaand zijn, en wel van zooveel gewicht dat eene zaak welke daardoor is aangedaan, algemeen voor defect gehouden wordt, zoodat men kan aannemen dat niemand er den vollen prijs voor zou willen betalen. Zoo is het, bij voorbeeld, geen gebrek, als een slaaf een lidteeken op het aangezicht of een brandmerk op den rug heeft; doch beide zijn ter deege gebreken, waardoor men eene jonge slavin terug kan geven. Bij een slaaf worden daarentegen als wettige redenen tot teruggave beschouwd, als hij diefachtig of ongehoorzaam, of geneigd tot wegloopen en tot dobbelspel is, of als hij uit kwaadaardigheid of ongemanierdheid fatsoenlijke lieden in het openbaar uitjouwt. Een lastdier is gebrekkig, als het onwillig of steigerachtig blijkt te zijn, een onroerend goed als er de grondbelasting (charâdj) of eenige andere erfdienstbaarheid op kleeft,

welke voorbeelden met een aantal anderen zouden kunnen vermeerderd worden, daar de arabische juristen bijna geen punt der rechtswetenschap met zooveel voorliefde hebben behandeld als juist de verborgen gebreken, en vooral door lieden, die naar gebreken van dames nieuwsgierig zijn, bijna nooit te vergeefs zullen geraadpleegd worden.

2°. Moet de zaak niet voldoen aan die eigenschappen (çifa) welke uitdrukkelijk beloofd zijn, of die men gewoonlijk bij zulk een zaak kan rekenen aan te zullen treffen. Daarom is het geen gebrek, waarvoor men een ouden slaaf terug kan geven, als hij grijs haar heeft of reeds zonder tanden is

3°. Moet het gebrek van dien aard zijn dat het aan den kooper onbekend was, en dat deze onbekendheid niet aan grove onachtzaamheid te wijten is. Anders had hij daarop kunnen en moeten letten, bij het vaststellen van den prijs, en is het zijn eigen schuld als hij zich later vindt teleurgesteld.

4°. Moet het gebrek, of ten minste de onmiddelijke oorzaak daarvan, ontstaan zijn gedurende den tijd dat de zaak voor risico van den verkooper was, dat wil zeggen, vóór de levering (qabdh). Zoo kan de kooper schadeloosstelling vragen als aan zijn slaaf op rechterlijk gezag de hand wordt afgekapt wegens een diefstal begaan voor dat de levering heeft plaats gehad, niet daarentegen als dat misdrijf daarna gepleegd is. Verder maakt men eene uitzondering als de slaaf sterft aan eene ziekte, die hij kan bewezen worden reeds vóór de levering onder de leden gehad te hebben; dan toch krijgt de kooper niet den geheelen prijs terug, maar alleen zooveel als de mindere waarde op dien tijd bedraagt, daar niet bewezen kan worden, dat hij uit die ziekte niet had kunnen herstellen, en dit ook niet zou mogen bewezen worden volgens de orthodoxe muzulmannen, daar Allah alleen over leven en dood te beschikken heeft, en men diens wil dus nooit zoodanig aan banden kan leggen, dat men bewijst dat iemand onvermijdelijk sterven moet. Natuurlijk kan er ook van de schadevergoeding (arsj) geen sprake zijn als de kooper wist dat de slaaf ongesteld was, en zijn ziekte later een ongunstigen keer genomen heeft; want iemand die een zieken slaaf koopt, wordt geacht de risico van zijn sterven op zich te hebben genomen.

Zoodra de kooper bemerkt dat de gekochte zaak gebreken heeft die onder bovengegeven omschrijving vallen, moet hij er twee getuigen bij nemen en de tusschenkomst des rechters in-

roepen, hetgeen ook zijn lasthebber doen kan, zelfs zonder uitdrukkelijk mandaat, of zijne erfgenamen als hij komt te sterven voor dat hij van de gebreken had kennis kunnen bekomen. De rechtsvordering is verder aan geen tijd gebonden wat het ontdekken der gebreken betreft, doch nadat de gebreken eenmaal ontdekt zijn, heeft de wet bepaald dat men haar zoo spoedig mogelijk moet instellen. Kan de kooper zijn eisch niet bewijzen dan wordt volgens het reeds bekende gebruik der mohammedaansche rechters de gedaagde niet ontslagen voor dat hij nog eerst een eed gedaan heeft, dat de eisch inderdaad ongegrond was. Met de zaak moeten tevens worden terug gegeven de vruchten [1] door den kooper daaruit genoten gedurende den tijd van zijn bezit; nooit kan echter de verkooper den eisch doen ontzeggen op grond van de bewering dat door die genotene vruchten de schade, door de gebreken geleden, ruimschoots opgewogen wordt; want men moet bij de beoordeeling dier schade het tijdstip der levering aannemen en niet dat, waarop de rechtsvordering wordt ingesteld.

Het recht, om eene gekochte zaak terug te geven, gaat verloren:

1°. Door een clausule bij het contract te voegen: dat de verkooper niet aansprakelijk is voor verborgen gebreken. Eene clausule van dien inhoud heet in het arabisch birââ, en heeft volgens eene uitspraak van den chalief 'Omar slechts die kracht, dat zij den verkooper bevrijdt van het instaan voor de gebreken, welke hem zelven onbekend waren. Eene meer uitgestrekte beteekenis er aan toe te kennen, zou toch gelijk staan met de bepaling dat men niet verantwoordelijk gesteld wil worden voor een eventueel te plegen bedrog, iets dat zeer zeker tegen de maatschappelijke orde zou strijden [2]. Evenwel houden eenige hanafietische sjeich's het er voor dat men zulk eene voorwaarde bij een contract mag voegen, mits in bewoordingen, die daaromtrent geenerlei dubbelzinnigheid toelaten. Zoo kan men ook de bepaling maken, dat men zich niet verantwoordelijk stelt

[1] Dit woord op te vatten in den zin dien de juristen er aan hechten, namelijk van alle voordeelen uit eene zaak getrokken, al komen die voordeelen niet onmiddellijk uit het lichaam der zaak voort. Zoo zijn bv. de huurpenningen de vruchten van een huis. Ons Burg. Wetb., in navolging van het rom. recht, noemt dergelijke vruchten: de burgerlijke, in tegenoverstelling van de natuurlijke.

[2] Geheel hetzelfde beginsel is in het romeinsche en hedendaagsche recht aangenomen.

voor sommige bepaalde categorien van gebreken, b.v. dat men er bij een slaaf niet voor in staat, dat zijne tanden wit zijn, of dat hij goed van gezicht is. In dit laatste geval is echter de verkooper verantwoordelijk als de slaaf blijkt geheel blind te zijn.

2º. Door uitdrukkelijke bekrachtiging (idjâza) van het contract na de kennisneming van de gebreken. Zulk eene bekrachtiging doet echter alleen het recht verliezen om de zaak voor die gebreken terug te geven, en heeft geenerlei invloed op de rechtsvordering, die men later zou willen instellen, als men nieuwe gebreken ontdekt heeft. Dit laatste geldt ook voor de beide volgende gevallen.

3º. Door verzuim of uitstel (tachîr). De keuze wegens verborgen gebreken is, zooals wij reeds gezien hebben, aan geen tijd gebonden, wat het ontdekken der gebreken betreft. Heeft men die echter eenmaal ontdekt, dan wordt elk verzuim van het instellen der rechtsvordering voor eene stilzwijgende bekrachtiging gehouden. Hieromtrent moet men evenwel de billijkheid in acht nemen, en wordt het bv. niet voor verzuim gehouden als iemand des nachts bemerkt dat eene koopwaar verborgen gebreken heeft en als hij dan den morgen afwacht om van de zaak werk te maken. Zoo ook als men op zulk een tijd zich in het bad bevindt of biddende is, dan mag men die verrichtingen eerst ten einde brengen. Ja zelfs een reiziger behoeft zijn weg niet te bekorten of sneller te rijden als hij op reis de verborgen gebreken ontdekt.

4º. Door over de zaak te beschikken (taçarrof). Elke beschikking als eigenaar over eene zaak, na het ontdekken der gebreken, doet het vorderingsrecht te niet gaan; geenszins is dit echter het geval met handelingen, die slechts tot bewaring der zaak geschieden en die, wel verre van een hinderpaal voor de teruggave te zijn, integendeel aan den kooper als plicht worden voorgehouden, ten einde den verkooper niet moedwillig schade te berokkenen door de zaak nog meer te bederven dan zij reeds was. Tot dergelijke handelingen van eenvoudige bewaring behooren o. a. het te drinken geven van vee, het verbinden van een gewonden of het verzorgen van een zieken slaaf, en dergelijken meer.

Het recht om iets wegens gebreken terug te geven heeft plaats in alle bai'-contracten, uitgezonderd als een vrijgelatene een zijner ouders of andere bloedverwanten uit de slavernij loskoopt, of als iemand zijn omm wold koopt, om haar later

te kunnen trouwen. Ook lijden de gegeven regels eenige uitzonderingen bij het huwelijk (nikâh), welke het echter van minder belang is na te gaan.

Het constateeren der gebreken behoort tot de werkzaamheden van den rechter (adab al-qâdhî), vooral als het uitwendige (thâhir) gebreken geldt; want bij inwendige (châfî of bâtin) zal hij doorgaans verplicht zijn deskundigen te raadplegen, die evenals de getuigen twee in getal en ter goeder naam en faam bekende personen moeten zijn.

Ten slotte dient niet vergeten te worden dat de Arabieren de vrijwaring wegens verborgen gebreken verder uitstrekken dan wij, die daartoe alleen brengen het niet aanwezig zijn van de eigenschappen welke, hetzij uitdrukkelijk gewaarborgd zijn, hetzij stilzwijgend geacht kunnen worden bij eene zaak niet te zullen ontbreken; zij echter brengen hiertoe ook de teleurgestelde verwachting door bedriegelijke middelen van den kant van den verkooper opgewekt om zijne waar aftrek te doen vinden, bij voorbeeld als iemand een kameel in eenige dagen niet melkt om het te doen voorkomen dat zij eene veel melk gevende kameel is, of als men een slaaf de vingers met inkt zwart maakt en hem een pen achter het oor geeft om het op die wijze te doen voorkomen als of hij kon schrijven, terwijl dit inderdaad het geval niet is (dit alles echter zonder er met ronde woorden voor in te staan dat hij de schrijfkunst machtig is). Zonder twijfel geeft dit het recht om het contract te doen vernietigen, maar op grond van uitsluiting van den vrijen wil (ichtijâr) door bedrog (chiâna), en niet op grond van verborgen gebreken. Misschien is echter de reden van deze onbegrijpelijk onlogische plaatsing van dit punt, het feit, dat mij bij het lezen der arabische juristen wel meer is voorgekomen, dat zij namelijk doorgaans de aardigheid hebben de zaken in een hoofdstuk te plaatsen waar zeker een ongeloovige ze nooit zoeken zal.

§ 5. Over de ontbinding met wederzijdsche toestemming. (Iqâla.)

Na het behandelen van de wijze waarop een volkomen bai'-contract van gevolg verstoken kan blijven uit hoofde van een zelfstandig recht van een der partijen, rest ons nog in deze paragraaf aan te geven de regelen, die gevolgd moeten worden als beide partijen overeenkomen eene rechtshandeling weder

ongedaan te maken. Zeer terecht hebben de Arabieren evenwel ingezien dat zulk eene ontbinding (iqâla) na de levering eigenlijk niets anders is dan een nieuw bai'-contract tusschen dezelfde personen en op dezelfde voorwaarden als het oude. Elk der partijen toch had door de levering den eigendom over de zaken van den ander gekregen, en zoo zij nu die zaken weder tegen elkander oversteken, zijn hierbij al de vereischten voor een volkomen bai'contract aanwezig. De volgers van Aboe Hanîfa zijn echter, zonderling genoeg, omtrent dit punt niet eenstemmig; doch de quaesties, die zij opwerpen, komen mij voor grootendeels haar grond te hebben in het verwarren van twee zaken, die eigenlijk niets met elkander gemeen hebben, maar in het arabisch, evenals bij ons, ongelukkig beide den naam van „ontbinding" (iqâla) dragen: namelijk het afzien van een nog niet volkomen bai'-contract, waarover men aan het onderhandelen is, en het met onderling goedvinden te niet doen van zulk een contract, dat door wederzijdsche levering reeds afgehandeld is. De overige scholen en vooral de Mâlekieten houden dit onderscheid zeer juist in het oog, en stellen alleen als beperkende bepaling, dat partijen door dergelijke gefingeerde ontbinding van een bai'-contract geene regels omtrent den verboden woeker (ribâ) schenden.

De ontbinding (iqâla), in den zin waarin wij die hier behandelen, wordt zeer aanbevolen door den profeet zelven, die gezegd heeft: „hij die een ander, die over zijn contract berouw heeft, toestaat dat contract te ontbinden, zal van Allah vergiffenis voor zijne zonden bekomen op den dag van het laatste oordeel", (niet meer of niet minder). Verder valt over de ontbinding niet veel te zeggen, dan dat zij door volkomen dezelfde regels wordt beheerscht, waaraan een oorspronkelijk bai'-contract is onderworpen, en dat door zulk eene ontbinding nooit eenig letsel kan worden toegebracht aan de rechten, die derden zich door het eerste contract hebben verworven. Zoo heeft een makelaar (dallâl) recht op zijn salaris, al komen partijen later overeen den geheelen verkoop ongedaan te maken; want zijn recht is geboren op het oogenblik dat door wederzijdsche levering het eerste contract onherroepelijk geworden was.

De ontbinding (iqâla) kan ook bedongen worden als een recht dat een der partijen zich voorbehoudt, en dan komt zij overeen met ons recht van wederinkoop, welke soort van bedingen bij de Arabieren, evenals bij onze kooplieden, ook wel gebruikt wordt om beleeningen op pand (rahn) op eenvoudiger wijze

te doen [1]. In dat geval echter bepaalt de mohammedaansche wet dat de handeling geheel door de regels van het pandcontract moet beheerscht worden, daar de rechter meer moet letten op hetgeen bedoeld is, dan op de woorden, die men gebruikt heeft.

HOOFDSTUK III.

OVER DE ONWETTIGE (FÂSID) BAI'-CONTRACTEN.

§ 1. Over de nietige (bâtil) bai'-contracten.

Nadat wij tot hiertoe onderzocht hebben wat vereischt wordt opdat een bai'-contract „volkomen” (çahîh) zij, en vervolgens op welke wijze het gebeuren kan dat zulk een volkomen contract geen gevolgen (ghaira lâzim) heeft, moeten wij nu de rechtsbeginselen nagaan, volgens welke de mohammedaansche rechtsgeleerden meenen dat een bai'-contract onwettig (fâsid) is. Hetgeen wij hier omtrent dit contract zullen zeggen, is, mutatis mutandis, op alle rechtshandelingen van toepassing. De onwettigheid der contracten is niet altijd van dezelfde soort: soms kan zij absolute, soms relatieve nietigheid te weeg brengen, soms echter heeft zij volstrekt geen praktische gevolgen, maar wordt slechts veroorzaakt door voorschriften, die wij tot de zedeleer zouden brengen, doch die bij de Muzulmannen natuurlijk onder hun recht begrepen worden. Naar aanleiding hiervan onderscheidt men de volgende drie soorten van onwettigheid:

1°. Nietig (bâtil) noemt men een bai'-contract wanneer een of meer van de noodzakelijke bestanddeelen (rokn) ontbreken, of wel, wanneer zij in die mate gebrekkig aanwezig zijn, dat het wezen der geheele rechtshandeling daardoor wordt aangedaan.

2°. Vernietigbaar (fâsid in engere beteekenis) is een bai'-contract, als de onwettigheid niet is veroorzaakt door een gebrek in het wezen van het contract, maar door een in de bijkomende bepalingen, b. v. door er een beding of voorwaarde bij te voegen, welke door de wet verboden is, of wel indien een der bestanddeelen aan een gebrek lijdt dat minder op zich zelf dan wel wegens eene speciaal mohammedaansche rechtsbepaling als zoodanig te beschouwen is. Wij zullen dit door een paar voor-

[1] Zulk een contract heet bai' bi 'l-wifâ.

beelden ophelderen. Nietig (bâtil) is o. a. de verkoop van de zee of van een lijk, omdat dit geen zaken (mâl) zijn in juridischen zin, niet alleen bij de Muzulmannen, maar bij alle eenigzins beschaafde volken, daar het in de natuur der menschen zelven ligt om dergelijke zaken (sjai) niet als voorwerp van rechten te beschouwen [1]. Dus kan men zeggen, dat een overdracht van eigendom daarvan voor iets anders absoluut nietig is. Daarentegen is de verkoop van wijn en varkens slechts vernietigbaar (fâsid in engeren zin), want, ofschoon deze zaken wel, als onrein, buiten den handel gehouden worden, kan men toch niet zeggen dat zij daartoe door hunne natuur bestemd zijn, maar veeleer door eene speciale bepaling der muzulmansche wet [2]. Men ziet dan ook dat bijna alle andere volken die zaken ter dege als voorwerp van rechten erkennen. Slechts één verbod is er dat speciaal muzulmansch is, en waarvan toch de overtreding eene absolute nietigheid te weeg brengt, namelijk de zoogenaamde woeker (rîba) of het maken van winst in bai'-contracten, waarbij vervangbare zaken worden gegeven om andere van dezelfde soort terug te bekomen, dat wil zeggen bij verbruikleen (qardh). Deze anomalie schijnt volgens Ibn-Qâsim daardoor veroorzaakt te worden dat de profeet gezegd heeft, dat iemand die eene dergelijke winst maakte, een der ergste zonden bedreef.

3º. Verboden (makroeh) heeten de rechtshandelingen die, wel is waar, voor den rechter niet kunnen vernietigd worden, doch die door den profeet aan zijne volgelingen zijn afgeraden, daar zij met den godsdienst en de goede zeden in strijd zijn. Niet alleen echter zal Allah de Muzulmannen van dergelijke verboden rechtshandelingen rekenschap vragen op den dag der opstanding, doch ook in rechten hebben zij dit gevolg, dat iemand, die zich daarmede ophoudt, voor minder fatsoenlijk en geloofwaardig gehouden wordt dan een ander, en dat de rechtshandelingen, die daaruit voortkomen of daarmede verbonden zijn, onder een vermoeden van onwettigheid liggen.

Voordat wij nu omtrent deze drie soorten van onwettigheid verdere regels gaan geven, willen wij niet onopgemerkt laten, dat bovengegeven verdeeling en terminologie niet bij alle rechts-

[1] De westersche juristen zijn echter omtrent den eigendom over een lijk van een ander gevoelen dan Allah en zijn profeet.

[2] Eene analogie kan men vinden in het romeinsche recht bij het onderscheid tusschen bepalingen van het jus civile en die van het jus gentium.

geleerden en zelfs niet altijd in de Sonna geheel gevolgd wordt, zoodat men kan aannemen dat elk hieromtrent zijn eigen systema heeft. Wij hebben dat der Hanafieten gevolgd, daar zij de onwettigheid met veel zorg en voorliefde hebben behandeld, en de Sjafeïeten in hoofdzaak er mede overeenkomen, terwijl onder de mâlekietische schrijvers de meest mogelijke verwarring hieromtrent heerscht. Zoo nemen eenigen hunner de eerste en tweede categorie bij elkander en noemen die gezamenlijk „onwettig volgens het recht der menschen" (haqq adamî), terwijl zij aan de derde den naam van „onwettig volgens het recht van God" (haqq Allah) geven. Anderen, en hiertoe behoort de schrijver der Modawwana, onderscheiden niet minder dan zes soorten van nietigheid en vernietigbaarheid, waarvan vijf betrekking hebben op het contract zelf, en één op de van buiten af komende omstandigheden, waartoe ook de ongeoorloofde voorwaarden (sjart) gebracht worden.

Een nietig (bâtil) contract heeft in rechten geene gevolgen, want het is zelf slechts eene schim zonder lichaam. Noch de eigendom (molk), noch het recht om over de zaak te beschikken (taçarrof), wordt door zulk eene handeling overgedragen, en de risico van de zaak blijft, ook na de levering, bij dengeen die ze geleverd had, daar hij slechts feitelijk, doch geen juridisch, bezit heeft kunnen overdragen, en de persoon aan wien geleverd was, dus slechts als een bewaarnemer is te beschouwen. Sommige rechtsgeleerden nemen het met dezen regel niet zoo streng; doch ten onrechte en geheel en al in strijd met het beginsel der mohammedaansche wet, dat vooral de schrijver van de Hidâja zoo uitstekend heeft in het oog gehouden.

Zulk eene nietigheid wordt, zooals wij reeds gezien hebben, veroorzaakt door het niet aanwezig zijn der noodzakelijke bestanddeelen van een bai'-contract, of wel, wanneer zij aan zulke gebreken lijden dat het op hetzelfde nederkomt of zij er zijn of niet zijn. Geen bai'-contract toch kan gesloten worden zonder twee personen, twee zaken en een behoorlijken vorm van wilsverklaring; evenmin zonder dat die twee personen de bevoegdheid hadden om zich te verbinden (itlâq at-taçarrof) en den wil om zulk eene rechtshandeling aan te gaan, welke wil niet door bedrog, dwang of dwaling mag uitgesloten of ten minste aanmerkelijk gewijzigd zijn. Eveneens wordt vereischt een behoorlijke vorm van wilsverklaring. Zoo behoort men, bij voorbeeld, het salam-contract schriftelijk aan te gaan, en bij de overige bai'-contracten een

duidelijk aanbod (îdjâb) en aanneming (qaboel) te doen plaats hebben. Geschieden echter beide stilzwijgend of door wederkeerige levering, dan is het contract slechts vernietigbaar (fâsid), daar dit volstrekt geen gebrek is dat om zoo te zeggen van zelf spreekt, en dan ook niet eens door alle muzulmansche sekten erkend wordt. Nietig is verder een contract, aangegaan zonder de natuurlijke macht om te leveren, bv. als men de zon verkoopt; vernietigbaar daarentegen, wanneer de wettelijke macht om te leveren niet aanwezig is, bv. bij den verkoop van een in pand gegeven zaak, daar hier dat recht en niet de natuur zelve de nietigheid aangeeft.

Hetzelfde onderscheid neemt men aan bij de zaken buiten den handel. [1] Nietig is namelijk een contract als men tot voorwerp daarvan maakt iets dat bij alle volken, die eenige beschaving kennen en een geopenbaarden godsdienst bezitten, buiten het handelsverkeer gehouden wordt. In dat geval toch kan men aannemen dat dit uit den aard dier zaken zelven voorkomt. Vernietigbaar maken zij de rechtshandeling als zij slechts door Allah of zijn profeet om bepaalde redenen voor de Muzulmannen in dien toestand gebracht zijn. Omtrent deze laatste soort van zaken wordt echter eene allerzonderlingste anomalie aangenomen bij het eigenlijk gezegde koopcontract, d. i. het geven van iets voor gemunt geld; dit toch wordt geacht ook nietig (bâtil) te zijn als het over dergelijke zaken is aangegaan, terwijl de overige bai'-contracten, o. a. ruil, daardoor slechts vernietigbaar worden, evenals alle overige rechtshandelingen. De gronden, die de overigens scherpzinnige schrijver van de Hidâja, evenals zijne commentatoren, daarvoor opgeeft, zijn van dien aard dat het voor zijn goeden naam bij de westersche lezers maar beter zal zijn die hier achterwege te laten.

Nog enkele voorbeelden zullen, hoop ik, het onderscheid tusschen zaken die absoluut en die welke relatief buiten den handel zijn, nog duidelijker aan het licht stellen. De zaken die aan iedereen, aan den staat of aan de kerk toebehooren, (waarvan als voorbeelden kunnen dienen de lucht, de openbare weg en de moskee) behooren tot de eerste soort; want hetzij de natuur zelve, hetzij het gezond verstand der menschen is eene onoverkomelijke hinderpaal tegen hunne inbezitneming door een bijzonder persoon.

Onreine zaken, die rein gemaakt kunnen worden, brengen natuur-

[1] Men zou die kunnen onderscheiden in zaken welke absoluut en die welke relatief buiten den handel zijn.

lijk slechts relatieve nietigheid te weeg; zoo ook zaken die wel is waar in hun aard onrein zijn, doch welker onreinheid alleen door de Muzulmannen en volstrekt niet door alle volken erkend wordt. Zaken daarentegen die het menschelijk gevoel zonder onderscheid van landaard of godsdienst tegenstaan, worden geacht door eene onreinheid te zijn aangedaan welke absolute nietigheid veroorzaakt. Voorbeelden van de laatsten zijn een lijk of bloed; van de eersten wijn of een varken.

Nagenoeg hetzelfde kan men zeggen van de zaken die buiten den handel zijn, omdat zij geen nuttigheid hebben. Ongedierte en wilde beesten, die niet gegeten kunnen worden, hebben volstrekt geen nuttigheid, niet alleen bij de Arabieren, maar in zekeren zin ook bij ons, hetgeen men o. a. daaruit op kan maken, dat de schrijvers over de staathuishoudkunde terecht bv. aan een leeuw of tijger geen regelmatige of marktwaarde, die door de nuttigheid beheerscht wordt, maar slechts, om met den grooten engelschen geleerde Stuart Mill te spreken, eene scarcety value toekennen. Daarentegen missen zangeressen en boeken over wijsbegeerte slechts nut voor de vrome Muzulmannen, en worden zelfs bij vele andere volken in eere gehouden.

Volstrekt nietig is ook de verkoop van eene erfdienstbaarheid (haqq), afgescheiden van de zaak ten wier behoeve zij is ingesteld, daar zij zonder deze niet bestaan en dus geen voorwerp van eigendoms overdracht zijn kan. Eene uitzondering maakt het natuurlijk als de erfdienstbaarheid overgedragen wordt op iemand die wegens de ligging van zijn erf in staat is er gebruik van te maken, of als zij, zooals b.v. het recht om water te halen (sjirb), niet uit haren aard aan een bepaald erf gebonden is, maar iedereen te stade kan komen. Eindelijk is nog nietig de verkoop van een vrij man, van een voorwaardelijk vrijgelatene (modabbar of mokâtib) en van eene omm wold; hen toch in eigendom aan een ander over te dragen is onmogelijk, daar zij uit hunnen aard geen eigenaar kunnen hebben, zonder geheel van naam en wezen te veranderen.

Wij zijn nu genaderd tot eene laatste oorzaak van absolute nietigheid, namelijk den woeker (ribâ), die wij hopen dat na alles wat reeds omtrent den aard der bai'-contracten gezegd is, geen verwondering meer zal baren hier behandeld te zien. Woeker is in den zin van het mohammedaansche, zoowel als in die van het mozaïsche recht, elke winst die men zich weet te verwerven bij het geven van zekere, door de wet bepaalde

zaken, om later dergelijke zaken terug te bekomen, welk bai'-contract met den bijzonderen naam van verbruikleen (qardh) bestempeld wordt. De zaken waarop hier gedoeld wordt, zijn meestal zoodanige, die men aan kan nemen dat tot de eerste levensbehoeften dienen, en waarvan het dus verdienstelijk is de verkrijgbaarstelling zoo algemeen en gemakkelijk mogelijk te maken. Of het nu wel juist gezien is van den profeet om tot dit einde te verbieden er winst mede te behalen, zullen, geloof ik, de westersche staathuishoudkundigen niet zoo gaaf toegeven.

Deze oud-semitische instelling nu is in het mohammedaansche recht door Qorân, Sonna en juridische uitspraken in de sterkste bewoordingen bevestigd en onder bepaalde regels gebracht, volgens welke de elementen er van de volgende zijn:

1°. dat de zaak, die gegeven wordt en het aequivalent beide vervangbaar zijn en van dezelfde soort [1], welke soort de wet gebracht heeft tot de zoogenaamde mâl ribawî of zaken waarmede gewoekerd kan worden;

2°. dat zij tegen elkander worden overgestoken in ongelijke hoeveelheden (tafâdhol, ongelijkheid: tamâthol, gelijkheid), terwijl het onderscheid in hoedanigheid onverschillig is, tenzij het bewezen kan worden dat ook dit als middel gebruikt is om de wet te ontduiken. Die hoeveelheid nu wordt bepaald door de maat, het gewicht, of den tel, al naarmate de zaken bij een dezer verkocht worden, en hierin moet men niet de gewoonte ('âda) in acht nemen van den tijd en de plaats waar de rechtshandeling wordt aangegaan, maar die van de inwoners van het landschap Hedjâz ten tijde van den profeet; want met die gewoonte voor oogen heeft hij zijne wetten gegeven. Indien zij echter onbekend is, moet men zijn toevlucht nemen tot de gewoonte van den tijd en de plaats der handeling. Ja Aboe Jôsof heeft zelfs beweerd dat men deze altijd moest volgen met uitsluiting van die van Hedjâz, welk gevoelen echter weinig of geen aanhangers gevonden heeft;

[1] Terecht maakt het mohammedaansche, evenals het mozaische recht, geen onderscheid of men geld in verbruikleen geeft dan wel koren of iets dergelijks. Hij, die een maat koren leent om na zekeren tijd die maat, met nog een halve maat er bij, terug te krijgen, neemt even goed interest als de geldschieter in engen zin. Op dit punt was de profeet al de latere westersche makers van woekerwetten ver vooruit, en ofschoon niemand tegenwoordig dergelijke wetten meer verdedigen zal, zoo moet men toch bekennen dat zijne bepalingen in haar soort de beste en meest consequente waren, die men zich denken kan.

3°. dat er tusschen de levering (qabdh) der zaak en die van het aequivalent eenig verwijl is.

Wegens het belang der ribâ, in het muzulmansche recht, heeft men er de vier volgende soorten van onderscheiden:

1°. ribâ 'l-fadhl, d. i.: als iemand vervangbare zaken in zekere hoeveelheid geeft en van die zelfde eene grootere terugkrijgt;

2°. ribâ 'l-jad, d. i.: als in de gevallen, waar de wet het vereischt, geen levering van hand tot hand plaats heeft;

3°. Ribâ 'n-nisâ d. i. als men een bepaalden termijn van betaling van het aequivalent bedingt;

4°. Ribâ 'l-qardh d. i.: wat wij woeker met geld noemen, namelijk door een zekeren interest (naf') als belooning voor het leenen te eischen.

Over de vraag welke zaken nu in de categorie vallen van aan de wet over de ribâ [1] te zijn onderworpen, bestaat groot verschil tusschen de scholen. Daarin komen echter allen overeen dat goud en zilver er toe gerekend behooren te worden, ja zoo ver gaan de wetgeleerden in het beperken van den handel in deze edele metalen, dat, ofschoon bij geven van goud voor zilver natuurlijk geen gelijkheid van gewicht geëischt wordt, zij toch dergelijke ruilingen alleen toestaan als zij van hand tot hand geschieden. En in zekeren zin terecht, ten minste van hun standpunt, daar men even goed interest kan nemen door goud geld te geven en zilver geld terug te bekomen, als dat dit geschieden kan door het geven van goud voor goud. Ook dient opgemerkt te worden dat de Arabieren bij de ribâ geen onderscheid maken tusschen gemunt en ongemunt goud of zilver, en evenmin tusschen onbewerkt en bewerkt; in dit laatste geval laat men echter toe meer te geven dan de werkelijke waarde aan edel metaal bedraagt, als men ook den arbeid van den goudsmid beloonen wil.

Omtrent de andere vervangbare zaken verschillen de Imâms onderling. De onze, Sjafi'î, steunende op een gezegde van den profeet, beweert dat behalve de edele metalen alleen die zaken aan de ribâ zijn onderworpen, welke tot de categorie der eetwaren (ta'âm) behooren, d. i. al wat den mensch tot voedsel, toespijs of geneesmiddel strekt, doch niet wat alleen door beesten

---

[1] Wij zullen de zaak in het vervolg bij haar arabischen naam blijven noemen, daar het hollandsche woord « woeker » eene beteekenis heeft, welke niet algemeen genoeg is.

gebruikt wordt, als hooi en gras, of alleen door de djinns of geesten, zoo als reukwerken [1].

Mâlek neemt het woord „eetwaren" (ta'âm) in engeren zin op. Hij begrijpt daaronder niet versche groenten en geneesmiddelen, en onderscheidt verder slechts twee soorten van ribâ, namelijk: de ribâ 'l-fadhl en de ribâ 'n-nisâ, waarvan de tweede bij de eetwaren niet verboden is. Verder houdt hij voor eetwaren die aan de regels der ribâ zijn onderworpen, alleen die welke eenigen tijd bewaard kunnen worden, en die noodig zijn tot levensonderhoud of tot toespijs, zooals peper en zout, terwijl volgens zijne leerlingen ook nog een bepaald vereischte is, dat die eetwaren algemeen gebruikt worden. Men ziet het, deze school zoekt het verbod van ribâ binnen zeer enge grenzen te beperken, en de ribâ zelve zooveel mogelijk gelijk te maken aan hetgeen bij ons woeker en bij de Romeinen „usura" heet.

Geheel anders is het op dit punt gesteld met de Hanafieten, die zonder uitzondering alle vervangbare zaken (mâl mithlî) daaronder brengen, doch bij overdracht van hoeveelheden, minder dan een ça' bedragende, de gelijkheid (tamâthol) niet eischen, daar toch bij zulke geringe hoeveelheden de volkomene gelijkheid door de menschen moeilijk juist bepaald kan worden. Dergelijke bepaling wordt ook in de andere scholen erkend, doch niet tot zulk een groot bedrag.

Boven hebben wij reeds aangegeven dat een vereischte voor de ribâ was dat vervangbare zaken gegeven werden voor andere van dezelfde soort; nu echter moeten wij de rechtsgeleerden volgen in hunne uitspraken omtrent hetgeen van dezelfde soort is. Als een staaltje van hunne natuurkennis hebben zij ons reeds geleerd dat de bijen tot de vogels behooren; bij de behandeling der ribâ gaan zij op dezen weg voort, door ons te leeren dat amphibiën, zooals krokodillen en schildpadden, tot de visschen gerekend behooren te worden. Graansoorten maken echter elk eene op zich zelve staande soort uit, evenals de oliegevende gewassen benevens de olie, welke daaruit voortkomt. Melk van welk dier ook, behoort tot ééne soort, evenals de honig en een onderdeel daarvan de suiker (sic). De Hanafieten staan omtrent deze laatste punten eene tegenovergestelde meening voor.

Levende beesten, al kunnen zij na hun dood gegeten worden, zijn geen eetwaren in den zin der wet, doch wel zoodra zij geslacht zijn; daarom mag men geen levend beest geven voor

[1] Prof. Veth zal hieruit zien dat ik zijne emendatie heb overgenomen.

het vleesch van een ander gedood dier van dezelfde soort, daar de hoeveelheid vleesch in het levende onbekend is en men dus niet zou kunnen weten of men ribâ pleegt, en, zooals de jurist Nawawî het uitdrukt: „de onzekerheid omtrent de gelijkheid (tamâthol) is even goed ribâ als de zekerheid van de ongelijkheid." De school der Hanafieten is omtrent dit punt verdeeld. Enkele bai'-contracten zijn er waar, wegens de bijzondere verhouding der contracteerende partijen, de ribâ niet verboden is, b.v. tusschen een heer en zijn slaaf aan wien de vrijheid gegeven is om met eene zekere som handel te drijven ('abd ma'dsoen), daar dat kapitaal, om zoo te zeggen, nog tot het vermogen van den heer blijft behooren. Is echter de slaaf met schulden wegens dien handel beladen, dan heeft zulk eene handeling het vermoeden voor zich van gedaan te zijn met het doel om de schuldeischers een deel te onttrekken van het kapitaal waarop zij gerekend hebben bij het geven van crediet aan den slaaf, en kunnen zij nietigverklaring van het bai'-contract, door hem met zijn heer aangegaan, van den rechter vorderen. Dezelfde regel van geoorloofde ribâ geldt tussschen een heer en zijn voorwaardelijk vrijgelaten slaaf, modabbar genaamd, daar ook hier eigenlijk eenheid van vermogen bestaat; niet echter als de slaaf een voorwaardelijk vrijgelatene is, dien men makâtib noemt; want hij is eigenaar van een kapitaal dat met de goederen van den heer niets meer te maken heeft, en waarvan hij alleen verplicht is aan dezen een zeker aandeel uit te betalen. Evenmin is ribâ verboden tusschen vennooten voorzoover het ruilingen betreft van zaken, tot de vennootschap behoorende. Geldt het echter andere zaken, dan houdt de ratio legis voor de uitzondering op, en treedt de regel, dat ribâ nietigheid veroorzaakt, weder in volle kracht te voorschijn.

Eindelijk is het eene echt semitische bepaling, die ook in het oude testament (Deut. 23: 21) gevonden wordt, dat geen ribâ verboden is als zij genomen wordt ten koste van een vreemde in een vreemd land (dâr al-harb), daar het begrip van Theocratie van zelf medebrengt vreemdelingen als van God verlaten menschen zonder eenige rechtsbescherming te laten [1]. Onze

[1] Eene analogie kan men vinden in de oudste romeinsche wet, namelijk die der twaalf tafelen, waar vreemdelingen en vijanden als woorden van ééne beteekenis met den naam van «hostes» bestempeld worden. Volkenrecht, in den zin waarin wij het opvatten, was aan de oudheid evenals aan de semitische volken vreemd.

Imâm echter en Aboe Jôsof nemen dezen regel niet in al zijne gestrengheid aan; naar ons oordeel, volgens de uitdrukkelijke bewoordingen van den Qorân, terecht; doch de groote Imâm gaat zelfs zoo ver van te beweren dat men ribâ mag nemen van een vreemdeling op het islâmietische grondgebied, zoolang hij den godsdienst van den profeet nog niet heeft aangenomen.

§2 Over de vernietigbare (fâsid) bai'-contracten.

Vernietigbaar (fâsid) is een bai'-contract wanneer het niet in den grond onwettig is, doch alleen, volgens de eene of andere eigenaardig muzulmansche wetsbepaling, door den rechter vernietigd kan worden, welke soort van onwettigheid door de Arabieren eene onwettigheid „in de hoedanigheid” genoemd wordt, terwijl zij dan aan de onwettigheid, welke nietig (bâtil) maakt, den naam van „onwettigheid in het wezen” geven. Over de praktische rechtsgevolgen dezer bai'-contracten bestaat wederom groot verschil tusschen onzen Imâm en Aboe Hanîfa. De onze houdt het er voor dat zij na de rechterlijke uitspraak, evenals de in den grond nietige, volstrekt geen gevolgen hebben wat eigendomsoverdracht en risico aangaat, en dat het eenige verschil dus het bloot doctrinaire is, dat de eersten nietig zijn ook zonder voorafgaand vonnis, doch de laatsten moeten worden ten uitvoer gelegd des noods op rechterlijk gezag, als de partij niet eerst eene bepaalde nietigverklaring heeft uitgelokt [1]. Zoo ver gaan zelfs sommigen van onze Sjeich's, dat zij de woorden bâtil en fâsid bijna zonder onderscheid van spraakgebruik bezigen. Volgens Aboe Hanîfa komt het praktische onderscheid hierop neder, dat bij de fâsid contracten de partijen door levering den eigendom krijgen, en de geleverde zaken dan ook voor hunne risico zijn tot op het oogenblik der nietigverklaring [2], en te-

---

[1] In de terminologie van ons recht zou men zeggen: de rechter mag de nietigheid der fâsid contracten niet ambtshalve toepassen, die der bâtil contracten wel.

[2] Ten opzichte van de verbeteringen aan de zaak intusschen toegebracht of de kosten aan de zaak gemaakt door den tijdelijken bezitter, moet worden opgemerkt dat hij het recht heeft daarvoor schadeloosstelling te vorderen, voorzoover die noodzakelijk of nuttig waren. Behooren zij hiertoe echter niet, met andere woorden, zijn zij wat men in het romeinsche recht „expensae voluptuosae” noemt, zoo heeft degeen die ze gemaakt heeft, het recht de daardoor te weeg gebrachte verbeteringen weg te nemen, mits geen schade aan de zaak zelve toebrengende.

recht, want eigenlijk zijn alle noodzakelijke bestanddeelen van een bai'-contract aanwezig, hetgeen bij de bâtil contracten geenszins het geval is. Uit dit beginsel voortredeneerende, beweren zijne leerlingen dan ook, dat iemand wien uit kracht van een vernietigbaar bai'-contract geleverd is, het recht heeft over de geleverde zaak te beschikken In dat geval echter kan hij de rechtsvordering tot vernietiging niet meer instellen, omtrent welke eindelijk nog op te merken valt, dat zij in het algemeen toekomt aan elk der contracteerende partijen, behalve voor het geval dat de vernietigbaarheid voortkomt uit een bijgevoegd, doch door de wet verboden, beding (sjart); want dan kan zij alleen worden ingesteld door hem ten wiens voordeele zulk een beding gemaakt is. Op algemeene rechtsgronden zou men eerder geneigd zijn het omgekeerde aan te nemen, doch de duidelijke woorden van de Hidâja laten geene andere verklaring dan de hier gegevene toe. Het is daarbij altijd voor de rechtsvordering eene vereischte, dat degeen die haar instelt, begint met de zaak of het aequivalent in gerechtelijke bewaargeving te stellen, of om eene meer juridische uitdrukking te gebruiken, te behoorlijker plaatse te consigneeren.

Zien wij thans welke bai'-contracten volgens de juristen tot de in deze paragraaf behandelde behooren.

In de eerste plaats behoort hiertoe de ruil (moqâïdha) van zaken die niet jure gentium, maar jure civili buiten den handel zijn, iets dat wij hierboven reeds lang en breed hebben besproken. Eveneens een bai'-contract, aangegaan over zaken die door het een of ander wettelijk voorschrift niet geleverd kunnen worden, of die waarbij onzekerheid (gharar) in de hoegrootheid en hoedanigheid heerscht, zooals den verkoop van de visch die met zeker net zal gevangen worden enz.; welke soorten van verkoop bij ons en in het romeinsche recht volkomen geldig zijn. Verder is relatief nietig, doch bij de Sjafeïeten en Mâlekieten alleen, de verkoop van eens anders goed, of die waarbij de wederzijdsche wilsovereenstemming stilzwijgend is uitgesproken bij de sekten welke dit voor onwettig houden, of die waarbij vereischt wordt dat een der partijen Muzulman is, en dit geen plaats heeft gehad. Vernietigbaar is ook de verkoop waarbij pas geboren slavenkinderen van hunne moeder worden gescheiden, of waarbij twee nog niet gespecificeerde (dain) zaken tegen elkander worden overgestoken; dit laatste, omdat daardoor licht ribâ zoude gepleegd worden.

Wat den vorm betreft heeft de profeet nog verboden eenige handelwijzen bij het verkoopen, onder de heidensche Arabieren van zijn tijd in zwang, doch die eenig gevaar van onzekerheid (gharar) in zich bevatten. Hiertoe behoort de zoogenaamde „werpkoop" (bai' bi 'l-monâbadsa), dat is als men tegen den ander zegt: „de verkoop zal onherroepelijk zijn als ik u de zaak toewerp"; of de koop die geldig en onherroepelijk zijn zal al naarmate een der partijen het voorwerp aanraakt (bai' bi 'l-molâmasa), of de koop die afhangt van het werpen van een steen (bai' bi alqâ al-hadjar). Omtrent de beteekenis van dezen laatsten zijn vele verschillende opinien. Sommige Sjeich's beweren, dat het beteekent, dat men geen stuk grond of zoo iets mag verkoopen, waarvan de uitgestrektheid alleen afhangt van het werpen met een steen; anderen, dat men niet van eenige zaken diegene mag verkoopen, waarop bij toeval een geworpene steen zal vallen; weder anderen, dat men geen zaak mag verkoopen voor zooveel geldstukken als een geworpen steen in scherven zal breken bij zijn val, en eindelijk zijn er ook nog die er de beteekenis aan hechten van een verkoop, waarvan de onherroepelijkheid alleen afhangt van het al of niet werpen met een steen door een der partijen. Deze laatste verklaring komt den schrijver der Modawwana en ook mij voor de ware te zijn.

Omtrent de voorwaarden waaronder men geen bai'-contract mag sluiten en die het dus vernietigbaar maken, geldt het volgende: de Sjafeïeten en Sjiïeten brengen daartoe alleen de voorwaarden, welke tegen de wet of de zedelijkheid strijden, als de onmogelijke, en die welke eenige onzekerheid (gharar) in het contract te weeg brengen. Mâlek keurt ook de voorwaarden af, welke zonder direkt voordeel voor dengeen die ze bedingt, den ander van het nut zijner zaak geheel of ten deele berooven, zooals het verkoopen van een slaaf onder voorwaarde dat de verkooper hem vrij zal laten. Partijen kunnen echter volgens hem de vernietigbaarheid dekken door de voorwaarde bij wederzijdsch goedvinden te verwijderen. De Hanafieten gaan nog verder en houden op grond van een uitspraak van den profeet: „men moet geen voorwaarden aan een bai'-contract toevoegen", vol, dat eigenlijk alle voorwaarden af te keuren zijn, doch dat men eene uitzondering moet maken voor die welke de wet of het handelsverkeer heeft geconsacreerd, b.v. eene tijdsbepaling.

Ten slotte is nog vernietigbaar wegens de onzekerheid als iemand zijne nog onrijpe vruchten (mozâbana) of zijn te velde

staanden oogst (mohâqala) bij voorbaat verkoopt voor rijpe vruchten of reeds ingezamelden oogst van dezelfde soort, ten minste als de hoeveelheid vijf kameelvrachten (wasq) te boven gaat, op geen anderen grond naar het schijnt dan omdat de profeet deze hoeveelheid als maximum heeft vastgesteld in eene andere overeenkomst, 'arâja genaamd, die eene schijnbare analogie oplevert. Deze 'arâja heeft namelijk plaats als iemand zijne palmboomen aan een ander afstaat om te plukken, en hij zich het recht voorbehoudt om hem later dit recht te ontnemen tegen vergoeding van een aantal rijpe palmvruchten, hetwelk naar gissing gelijk is aan dat der nog hangende. De Hanafieten nemen deze analogie echter volstrekt niet aan, en natuurlijk, want onze Imâm heeft hier twee geheel heterogene zaken met elkander verward. Zij verwerpen dan ook zoowel de mohâqala als de mozâbana als onwettig, voor hoe kleine hoeveelheden ook aangegaan, daar eene schenking, zooals de 'arâja, met voorbehoud van in plaats van het geschonkene iets anders te mogen stellen, nooit eene analogie kan opleveren voor een bai'-contract, dat is voor een overdracht van eigendom ten einde iets anders daarvoor als aequivalent terug te bekomen.

§ 3. Over de verboden (makroeh) bai'-contracten.

Een bai'-contract noemt men verboden (makroeh) als het wel is waar noch in zijn wezen, noch in een zijner deelen bepaald tegen de wet strijdt, maar toch om de eene of andere, meestal zedelijke, reden door den profeet aan zijne volgers is afgeraden, ofschoon voor den rechter de onwettigheid niet kan worden ingeroepen [1]. Wat dus hier behandeld wordt, zouden wij meer tot de zedeleer dan tot het recht brengen; natuurlijk denken de Arabieren er anders over, daar zij deze twee zaken als één beschouwen.

Zoo heeft dan de profeet verboden om op te jagen bij openbare verkoopingen, zonder den wil om zelf kooper te worden, doch alleen om anderen de zaken duurder te laten betalen, of het sluiten van eene overeenkomst tusschen twee of meer lieden, om niet tegen elkander op te bieden, ten einde den prijs laag te houden en later de winst samen te deelen, waarbij nog eenige

[1] Dit voorzoover het burgerl. recht betreft. De hier bedoelde daden kunnen echter soms aanleiding geven dat aan de bedrijvers door den rechter eene arbitraire straf (ta'zir) wordt opgelegd.

andere bepalingen gevoegd worden, die alleen de strekking hebben om de bewegingen in den marktprijs der koopwaren hun natuurlijken loop te laten hebben. Verder mag men niet de karavanen te gemoet gaan, en van hen, terwijl zij nog onbekend zijn met den marktprijs in de stad, bij voorbaat al hunne waren laag opkoopen, ten einde ze later duur te kunnen houden, en aldus groote winsten te behalen. Hetzelde geldt indien iemand al de landbouw-producten van een geheel district opkoopt om op die wijze den marktprijs der eerste levensbehoeften te doen stijgen. Dergelijke bepalingen kan men ook in vele vroegere wetten der ongeloovigen aantreffen.

Eindelijk zijn nog zeer af te keuren het handel drijven op Vrijdag (jawm al-djom'a) na de oproeping (idsân) tot het gebed (çalâ), en het scheiden van slavenkinderen van hunne moeder voor zij hun zevende jaar bereikt hebben, en volgens sommige orthodoxen zelfs het scheiden van slavenfamilien. Dit laatste echter is, waarschijnlijk wegens de belemmeringen die het aan het handelsverkeer zou toebrengen, nooit tot algemeenen regel verheven.

HOOFDSTUK IV.

OVER DE VERSCHILLENDE BAI'-CONTRACTEN.

§ 1. Koop en ruil.

Na de behandeling der regelen die het bai'-contract in het algemeen beheerschen, blijft ons in dit hoofdstuk slechts over de verschillende soorten van contracten aan te wijzen die in ons en vooral in het romeinsche recht hemelsbreed van elkander in vorm en wezen verschillen, doch volgens het mohammedaansche allen kunnen gebracht worden tot de categorie: overdragen van eigendom ten einde een aequivalent terug te bekomen (do ut des). Wij zullen hierbij zeer kort kunnen zijn, daar wij geene rechtsbeginselen meer te ontwikkelen hebben, doch alleen moeten aantoonen, hoe de reeds vastgestelde beginselen gewijzigd worden naarmate van de eigenaardigheden van elke rechtshandeling. In de eerste plaats moeten wij hier het koop-contract (bai' in engen zin) noemen, niet alleen omdat het het voornaamste, om niet te zeggen het type van alle bai'-contracten is, maar ook omdat de muzulmansche rechtsgeleerden met de behandeling

hiervan hun hoofdstuk over de rechtshandelingen beginnen, en naar aanleiding daarvan de algemeene theorie der verbintenissen ontvouwen, die echter volgens onze westersche begrippen eene zelfstandige behandeling zou vereischen. Hun voorbeeld volgende om redenen, welke het nu hier de plaats niet is te ontvouwen, hebben wij dan ook de voorgaande behandeling zoo ingericht, dat zij op het koopcontract in het bijzonder van toepassing was, zoodat wij daarover nu hier slechts het volgende hebben op te merken.

De Arabieren onderscheiden het koop-contract in drie soorten: marâbaha d. i. verkoopen met winst; tawlia of verkoopen voor denzelfden prijs waarvoor men vroeger zelf de zaak gekocht heeft; en mowâdha'a of verkoopen met verlies. Van elk dezer drie soorten hebben de rechtsgeleerden een groot aantal, meestendeels vrij onpraktische regels opgespoord, die allen hierop neerkomen, dat winst (rabh) te maken door middel van den handel op zich zelf zeer fatsoenlijk en rechtvaardig is, doch dat deze winst in de eerste plaats nooit na het sluiten van het contract in het onzekere mag blijven zweven, en dat men nooit mag voorgeven voor denzelfden of voor een minderen prijs te verkoopen, dan waarvoor men zelf gekocht heeft, en inderdaad eene grootere som vragen. Kan de kooper dit bewijzen, en tevens hoeveel de werkelijke eerste koopprijs bedroeg, dan heeft hij het recht voor dezen de waar tot zich te nemen. Uit al die regels schijnt echter te blijken, dat de profeet (wien Allah moge zegenen en genadig zijn) niet erg veel vertrouwen gehad heeft in de eerlijkheid en het fatsoen zijner landgenooten; ten minste volgens onze begrippen, zal een koopman, die niet zegt: „dit is te koop voor zooveel", maar: „ik verkoop u dit voor zooveel, ik heb er dat zelf voor moeten betalen", of „het kost mij meer", niet tot de deftigsten gerekend worden.

De ruil (maqâïdha) of het geven van goederen, niet voor gemunt geld, maar voor andere goederen, werd in het mozaïsche en oudste mohammedaansche recht geheel door dezelfde regels beheerscht als de koop in eigenlijken zin. In lateren tijd echter, toen de Arabieren in de veroverde provincien, alwaar het romeinsche recht reeds diepe wortelen geschoten had, eene tamelijk sterke afwijking vonden in de regelen welke deze twee contracten beheerschten, hebben zij ook begonnen, in navolging daarvan, niet alleen tegen den geest van het mohammedaansche recht, maar ook tegen het gezond verstand in, eenige punten van onderscheid in de wetgeving op te nemen. Hiertoe kunnen wij brengen

het afwezig zijn in het ruilcontract van het recht van terughouding van den verkooper, zoolang de kooper den prijs niet betaalt of daarvoor zekerheid stelt; verder dat eene zaak welke niet jure gentium, maar jure civili buiten het handelsverkeer is, en verkocht wordt voor geld, het bai'-contract nietig, doch daarentegen slechts vernietigbaar maakt, wanneer zij voor eene andere zaak geruild wordt, ten minste als die andere zaak in den handel is. En eindelijk, dat de ontbinding met wederzijdsch goedvinden (iqâla) van een koopcontract onmogelijk wordt door het te niet gaan of buiten den handel geraken van de gekochte zaak na de levering (tenzij het eene vervangbare zaak is); terwijl de ondergang van ééne der zaken, uit kracht van een ruilcontract geleverd, geen beletsel is om te ontbinden, daar in dat geval de ééne zaak teruggegeven wordt voor de waarde der andere in geld. Bij koop is het natuurlijk onmogelijk dat ééne der partijen bij zoo iets belang kan hebben, daar hier slechts ééne zaak is; moet men hiervan nu de geldswaarde vergoeden, dan ruilt men eene som gelds voor eene andere van dezelfde grootte, hetgeen tot niets kan dienen. Dit punt van verschil, met zeer veel scherpzinnigheid door de Arabieren gemaakt, en dat door de romeinsche voorstanders van het onderscheid tusschen koop en ruil geheel en al is over het hoofd gezien, is, naar mijn oordeel, het eenige dat men des noods zou kunnen verdedigen.

§ 2. Over het geld wisselen (çirf)

Geldwisselen (çirf) is het ruilen tegen elkander van die zaken, waarmede de waarde der overige koopwaren bepaald wordt. In de eerste plaats zijn dus op de wisselcontracten al de regels toepasselijk waaraan de ruil in het algemeen is onderworpen, doch daar het geld niet alleen zelf waarde is, maar ook de waarde der andere zaken daarin wordt uitgedrukt, zoo is het niet te verwonderen, dat er ook nog eenige bijzondere rechtsvoorschriften op dit punt bestaan. Daarbij komt dat geen zaak meer aanleiding zou kunnen geven om de wetten op de ribâ te overtreden, dan juist het geven van edele metalen om anderen terug te bekomen. Dit te beletten is dan ook het hoofddoel der volgende bepalingen, welke allen teruggebracht kunnen worden tot deze ééne. »met die zaken mag men geenerlei winst behalen.« In de eerste plaats dan is het volstrekt verboden edele metalen tegen elkander te ruilen, indien de wederzijdsche levering niet terstond plaats heeft, en die levering moet nog wel

van hand tot hand geschieden, terwijl van de »keuzen« slechts de noodzakelijke (chiâr al-madjlis) en die wegens verborgen gebreken (chiar al-'aib) in het contract aanwezig zijn, doch niet aldus de bedongene (chiâr as-sjart), daar deze niet tot de essentiëele vereischten van het contract behoort, en een gemakkelijk middel zou kunnen worden om ribâ te plegen, en evenmin natuurlijk de keuze bij het zien der zaak (chiâr ar-roïa), daar zij bij levering op de plaats der handeling en nog wel van vervangbare zaken, zoo als goud en zilver, volstrekt onnoodig is. Het eenige geval, waarin de levering van hand tot hand (tanâwol) niet noodig is, heeft plaats als een der partijen van de andere reeds eene dergelijke of grootere som te vorderen heeft, want in dat geval treedt de schuldvergelijking of compensatie (moqâçça) in plaats van de levering. De bepalingen omtrent het geld wisselen zijn ook van kracht bij het koopen van voorwerpen, uit edele metalen vervaardigd; dan bestaat echter de keuze bij het zien der zaak (chiâr ar-roïa), als de zaak niet op de plaats tegenwoordig was voordat de wederzijdsche wilsovereenstemming der partijen tot stand kwam. Ja zelfs moet men die bepalingen in acht nemen bij het koopen of ruilen van voorwerpen met edele metalen versierd, want het verbod tegen de ribâ, door Allah zelf in den Qorân met zooveel nadruk gegeven, moet tot in de kleinste en in onze oogen onbeduidendste handelingen worden in acht genomen.

Een tweede vereischte is dat de hoeveelheden edel metaal die tegen elkander geruild worden, gelijk zijn, ten minste zooveel mogelijk, doch slechts indien zij beide van hetzelfde metaal zijn, b.v. als goud gegeven wordt voor goud; want de gelijkheid in gewicht te vorderen bij ruilingen van goud voor zilver en omgekeerd, zoude eene ongelijkheid in waarde te weeg brengen, hetgeen juist de profeet heeft willen beletten. Ja zelfs staat het vrij, goud voor zilver en omgekeerd te ruilen bij den hoop of zooals de Romeinen zeggen per aversionem (charça of djozâfa); doch niet aldus goud voor goud en zilver voor zilver. Ook dient opgemerkt te worden dat de in een vorig hoofdstuk genoemde regels omtrent de hoeveelheid die volgens de verschillende scholen niet aan het verbod van ribâ is onderworpen, bij den ruil van edele metalen veel strenger genomen worden, dan bij die van andere vervangbare zaken. Daarom mag men b. v. geen handel drijven in stofgoud (torâb) zoolang men niet ten naasten bij zeker is van de hoeveelheid edel metaal daarin vervat, en zelfs

mag men geen goud- of zilverstukken tegen elkander in gelijk aantal verwisselen, tenzij die tot dezelfde der volgende drie soorten behooren; namelijk: goede (çahîh), waarin meer edel metaal dan alliage aanwezig is; middelmatige (nabahradj of zaif), alwaar beide gelijk staan; slechte (sattoeq) waar de alliage de bovenhand heeft. Ofschoon ook in de muntstukken van dezelfde soort eenig verschil van gehalte moge zijn, mag men die toch tegen elkander verwisselen, daar het onmogelijk zou zijn de volstrekte gelijkheid van fijn metaal te onderzoeken.

Een groot punt van verschil tusschen de scholen maakt het, of ook de koperen munt (fals) aan het verbod van ribâ, en wat daarmede samenhangt, is onderworpen. Sjafi'î en Mâlek zeggen neen, Aboe Hanîfa, die trouwens alle vervangbare zaken aan de ribâ onderwerpt, ja. De eerste gronden zich op de letter der overlevering (hadîth), waar slechts goud en zilver genoemd worden, de laatste o. a. op het feit, dat het gezond verstand en de ratio legis eene beslissing in zijn geest bepaald vereischen, daar ook door koper geld te leenen woeker kan worden uitgeoefend. Vele Sjeichs, die de scholen der beide eerstgenoemde Imâms volgen, vinden dit argument dan ook afdoende, en maken, om niet geheel en al aan hunne meesters in deze zaak ontrouw te worden, een onderscheid tusschen gemunt en niet gemunt koper, waarvan dan het eerste aan de ribâ is onderworpen, het laatste niet. Men ziet het tot welke beuzelachtige spitsvondigheden overigens scherpzinnige mannen komen kunnen, als zij eene wet aannemen die niet alleen in geest, maar ook in letter, om zoo te zeggen, evenals God zelf, onfeilbaar is.

§ 3. Over dading (çolh).

Dading (çolh) is eene overeenkomst, waarbij twee partijen elk een deel van hare rechten afstaan of eenige andere opoffering doen ten einde een naderend proces te voorkomen of wel een reeds aangevangen proces te doen eindigen. De jurist Hiçnî zegt, op grond van eene uitspraak van den Qorân, dat het eene rechtshandeling is, aan Allah zeer welgevallig, om van beide kanten iets toe te geven in plaats van te twisten. De opoffering moet echter, evenals in het romeinsche en hedendaagsche recht, van beide kanten komen, anders is het eene schenking en geen dading. De Mohammedanen eischen evenwel dat het vast staat dat beide partijen verplichtingen hebben; zij erkennen dus alleen eene dading over het quantum der vordering, geenszins over

die vordering zelve: eene bepaling, waarvoor het zeer zeker moeilijk is op algemeene rechtsbeginselen een grond te vinden, doch die waarschijnlijk wel weder haar oorsprong zal hebben in het hangen aan de woorden van de eene of andere uitspraak van den profeet.

De dading kan zijn van tweeërlei aard:

1o. De dading waardoor men iets van zijne vordering laat vallen (aç-colh al-ibrâ of aç-çolh al hatîta). Deze heeft plaats, zooals de naam trouwens reeds aanduidt, als men b.v. in plaats van 100 dînars te vorderen, zich met 50 tevreden stelt, mits de ander dan ook eenige opoffering doe. Zij mag van geenerlei voorwaarde (sjart), behalve van een tijdsbepaling (adjl), afhankelijk worden gesteld.

2o. De dading met een aequivalent (aç-çolh al-mo'âwadha) is als men aan een ander toestaat, niet eene mindere waarde te voldoen, maar een ander voorwerp te leveren. Bij voorbeeld, als iemand een slaaf te vorderen heeft en hij stelt zich met een anderen slaaf of een paard tevreden, mits de schuldenaar dan ook iets van den prijs laat vallen. Neemt men in plaats van het voorwerp der overeenkomet eene vergoeding aan, bestaande in het gebruik eener andere zaak, dan moeten ook de regels van het huurcontract in acht genomen worden. Deze soort van dading mag onder alle geoorloofde voorwaarden gesloten worden.

§ 4. Over huur en verhuur (idjâra).

Deze is, na koop en verkoop, zeker het belangrijkste der bai'-contracten en bestaat, volgens de Arabieren, in het geven van het nut of gebruik (manfa'a) eener zaak voor een aequivalent, in dit geval huurprijs (odjra) geheeten. Reeds de romeinsche rechtsgeleerden hebben opgemerkt, dat huur en koop zeer vele punten van overeenkomst hadden, doch het zijn alleen de Mohammedanen geweest, die deze waarheid met ronde woorden hebben uitgesproken, en tot in alle gevolgtrekkingen hebben doorgevoerd. Het huurcontract is echter datgeen der bai'-contracten, dat men het minst oorspronkelijk semitisch zou kunnen noemen; in het mozaïsche recht toch komt het volstrekt niet voor, ten minste niet in het oude testament, en alleen de latere joodsche wetgeleerden hebben het van de vreemde volken overgenomen en in den talmud er eenige regels voor aangegeven. De Mohammedanen gaan nog verder, en houden het voor zeer quaestieus of het wel als rechtsgeldig erkend behoort te worden, daar het

geven van het gebruik iets onbepaalds (gharar) in zich heeft, en ook in den Qorân slechts één plaats kan worden aangewezen, waaruit men zijdelings kan afleiden dat Allah het ten minste niet direct verboden heeft. Evenwel het spreekwoord „nood breekt wetten” heeft zich ook hier doen gelden, en de juristen hebben begrepen dat, bij de uitbreiding van de muzulmansche heerschappij buiten de enge grenzen van Arabië, het handelsverkeer gebiedend vorderde dit, tot nogtoe aan de Bedoeïnen bijna onbekend, contract in het recht op te nemen en onder vaste regels te brengen, al was het dat Allah en zijn profeet het over het hoofd hadden gezien. Niets was natuurlijker dan dat zij die regels gingen zoeken bij de volken bij welke zij de geheele zaak als rechtsinstelling hadden aangetroffen in eenen omvang welke hun nog onbekend was, dat is, bij de Syriërs en Egyptenaren, beide reeds sedert eeuwen aan het romeinsche recht onderworpen. Wij zien ook dat bij geen der overige bai'-contracten de overeenkomst met dit recht zoo sterk spreekt, als juist bij de huur en verhuur (idjâra). Dit contract nu is tweeledig; men verdeelt het namelijk in huur en verhuur van zaken en arbeid, en dit wordt in het bijzonder „idjâra” genoemd, en in aanbesteding (dja'âla of istiçnâ'), d. i. als men eenig werk voor eene vooraf bepaalde som laat volvoeren.

De eerste soort van huur nu staat, wat de bestanddeelen betreft, geheel met verkoop gelijk. Ook hier worden twee contracteerende partijen vereischt, de verhuurder (modjir), die de zaak (al-'ain al-mosta'djira of al-moktarâ) niet in eigendom maar in gebruik overdraagt, of die zijn arbeid geeft, opdat de huurder (adjîr of mosta'djir) hem van zijn kant den huurprijs (odjra) geve. Hieruit volgt, dat men niet alleen zijne eigene, maar ook zaken van een ander kan verhuren, want geenszins wordt overdracht van eigendom, doch alleen van feitelijk bezit geëischt, iets waartoe de tijdelijke bezitter volkomen bevoegd en in staat is. De verhuurde zaak blijft dan ook voor risico van den verhuurder, en de huurder heeft niet het recht daarover als eigenaar te beschikken, maar moet die integendeel gebruiken en bewaren als een goed huisvader, zooals ons Burg. Wetb. het uitdrukt. De verhuurder is verplicht alles te doen wat volgens het plaatselijk gebruik noodig is, om den ander in staat te stellen het voortdurend genot (manfa'a) der zaak te hebben; zoo moet hij een verhuurd huis in bewoonbaren staat leveren en onderhouden. De onkosten echter die noodzakelijk zijn om dat

genot zelf te verkrijgen, zijn voor rekening van den huurder; deze moet b.v. de regenbakken schoon houden, terwijl de verhuurder moet zorgen dat er in het huis een genoegzaam aantal regenbakken aanwezig is, en als dezen buiten toedoen van den huurder beschadigd of verstopt geraken, moet hij ze laten herstellen in hun vorigen toestand. Uit dit voorbeeld, dat met vele andere vermeerderd zou kunnen worden, blijkt genoegzaam wat de rechtsgeleerden tot ieders verplichtingen brengen. Overigens is dit eene quaestio facti.

Wat den vorm betreft waaronder men zijne wilsovereenstemming kan verklaren, valt op te merken dat partijen evengoed de woorden „ik verhuur″ als ″ik verkoop u het gebruik″ mogen bezigen; terwijl de verhuurde zaken ook aan dezelfde vereischten zijn onderworpen als de verkochte. Daarbij moet ook het gebruik zoodanig zijn, dat òf de wet òf de gewoonte het geoorloofd verklaart (manfa'a mobâha), en bij verhuur van diensten moet wel worden opgelet, dat ook zij niet tot de ongeoorloofden behooren. Deze laatste soort van huur is echter in de mohammedaansche landen, waar de slavernij bestaat, op verre na niet van zoo groot belang als bij ons, ja zelfs is de huur van dienstboden er bijna geheel onbekend. Daarentegen verstaan de Arabieren hieronder bijna alle beroepen waar men voor geld zijne diensten levert; en evenals de zaken in reine en onreine, worden ook deze onderscheiden in geoorloofde en niet-geoorloofde, welke laatste weder verschillende rechtsgevolgen hebben, naarmate zij tot de absoluut ongeoorloofde of tot de relatief ongeoorloofde gebracht worden. Tot die ongeoorloofde bedrijven brengen de Arabieren die der waarzeggers en fluitspelers, en verder worden ook wijsgeeren, sterrewichelaars, goochelaars en vertooners van apen of andere dieren voor een verachtelijk slag van lieden gehouden. [1]

De huurder heeft het recht op alle genot dat hij van de zaak kan hebben, tenzij eene bepaalde soort van gebruik hem bij uitsluiting is toegestaan of ontzegd. Ook mag hij de zaak niet op eene wijze exploiteeren die haar aanmerkelijk in waarde doet verminderen; want het recht om de zaak te bederven komt den eigenaar alleen toe, en wordt, zonder uitdrukkelijke verklaring, niet geacht in het ten gebruike afstaan begrepen te zijn. De huurder mag verder de zaak geheel of gedeeltelijk, doch op

[1] In den verhuur van diensten heet de verhuurder: adjîr, een woord dat in dezen zin met ons «huurling» overeenkomt.

zijne risico, aan een ander onderverhuren, en behalve voor het geval dat dit recht bij de overeenkomst is uitgesloten, kan de verhuurder het hem niet beletten. Toevallige schade komt voor rekening van den verhuurder, schade daarentegen door toedoen of grove nalatigheid van den kant des huurders veroorzaakt, voor rekening van dezen, tenzij alweder de verhuurder uitdrukkelijk of stilzwijgend in het verkeerd gebruik heeft toegestemd.

De „keuzen” (chiâr) zijn allen in het huurcontract geoorloofd, behalve de bedongene (chiâr as-sjart); eene uitzondering waarvoor het mij weder uiterst moeilijk valt een rechtsgrond op te sporen, doch die alle door mij geraadpleegde rechtsgeleerden uitdrukkelijk leeren. Wat de keuze wegens verborgen gebreken (chiâr al-'aib) aangaat, daaromtrent dient niet vergeten te worden, dat er bij het huurcontract minder op gelet wordt of die gebreken in het wezen der zaak, dan wel van dien aard zijn, dat daardoor het genot belemmerd wordt (hadjr), en verder is het hier volkomen onverschillig of zij ontstaan zijn vóór of na de levering, daar de huurder het recht heeft om, zoodra hij buiten zijn schuld in het genot der zaak stoornis ondervindt, geheele of gedeeltelijke kwijtschelding der nog verschuldigde huurpenningen te vorderen.

Evenals bij verkoop zijn ook bij verhuur in de zaak van zelve de hulpzaken (haqq) begrepen, doch niet de bijzaken (marfaq), tenzij men de zaak bedongen hebbe met al haar toebehooren. De verbeteringen welke aan de zaak gedurende den huurtijd door toeval of uit haren aard zijn aangekomen, strekken tot voordeel van den verhuurder, evenals die welke de huurder door zijn toedoen er bij heeft aangebracht, ten minste als hij ze niet weg kan nemen zonder de zaak te beschadigen. Nooit echter kan hij van den verhuurder vergoeding vragen voor onkosten, door hem buiten bepaalde noodzakelijkheid of krachtens uitdrukkelijke machtiging gemaakt.

De huurprijs (odjra) eindelijk moet bepaald en zeker zijn; het is echter geenszins een vereischte dat zij in gemunt geld besta, want alle zaken kunnen als aequivalent voor het genot gegeven worden, ja zelfs het genot eener andere zaak, of een deel der vruchten. De prijs moet betaald worden op den, hetzij bij overeenkomst, hetzij door het plaatselijk gebruik, bepaalden tijd (fi mahallihi); zijn echter geen van beide als maatstaf aanwezig, dan geschiedt de betaling à contant. Is er een termijn bepaald, dan dient niet vergeten te worden, dat in het moham-

medaansche recht de schuldenaar reeds van rechtswege in gebreke is bij het aanbreken van den bepaalden dag.

Bij het eindigen van het contract moet de zaak worden terug gegeven, en is, bij verhuur van diensten, degeen, die ze praesteeren moest, ontslagen. Dit einde van het contract heeft van rechtswege plaats op den overeengekomen of door het plaatselijk gebruik bepaalden tijd, en verder op den dag der rechterlijke uitspraak of der wederzijdsche toestemming in de ontbinding. Door den dood wordt het huurcontract niet ontbonden; het gaat met alle andere rechten en verplichtingen op de erfgenamen over, tenzij het een huurcontract is dat uit zijn aard alleen met het oog op of door een bepaald persoon kon worden gesloten.

Omtrent aanbesteding geldt hetzelfde; alleen is de huurder hier de persoon die het geld ontvangt en die zijn arbeid praesteert, en de verhuurder de persoon die het geld geeft, omdat hem eene dienst gedaan wordt. Men mag hier een huurprijs (djo'l) geven voor een werk van onzekeren omvang en uitkomst, zooals b. v. het terugbrengen van een weggeloopen slaaf of kameel. Deze soort van aanbestedingen naderen zeer het uitloven van prijzen, dat dan ook door de juristen daartoe gebracht wordt. De aannemer ('âmil) kan het werk op elk oogenblik laten varen, mits hij van zijn geheel bedongen loon afzie, niet echter de aanbesteder (çahib al-'aml), want deze moet, als hij dit zonder wettige redenen doet, den aannemer voor zijne moeite schadeloos stellen. Na voleindiging van het werk moet de som (djo'l) à contant betaald worden, als men ten minste niet anders is overeengekomen, en heeft volgens de Hanafieten de aanbesteder van rechtswege de keuze bij het zien der zaak (chiâr ar-roïa); hij toch heeft eigenlijk eene niet vervangbare zaak gekocht, zonder die eerst te zien. Volgens de andere scholen moet het recht van goed- of afkeuren, anders dan wegens bepaalde gebreken (chiâr al-'aib), uitdrukkelijk bedongen zijn (chiâr as-sjart). Levert de aannemer ook de materialen, dan is het contract tevens een verkoop.

Ten slotte zijn er nog twee contracten waarover de Sjeichs het onderling oneens zijn of zij tot de eerste of de tweede soort van huur moeten gebracht worden, namelijk het zoogenaamde besproeiings- (mosâqâ) en bezaaiings- (mozâra'a) contract, welke beide ook op Java zeer gewoon zijn en waarschijnlijk den oudsten vorm vertegenwoordigen, waarin de huur zich bij de Arabieren vertoond heeft. Het eerste heeft plaats als een landheer (rabb

al-mâl) zijne palm- of andere boomen aan een landbouwer ('âmil) afstaat tegen een zeker gedeelte van de vruchten, die hij in den oogsttijd er van plukken zal, nadat hij de boomen tot zoo lang verzorgd heeft. Het tweede is het tijdelijk afstaan van een stuk bouwgrond, onder voorwaarde van het te bezaaien en een deel van den oogst als vergoeding voor dien afstand te geven. In beide toch kan men even goed zeggen, dat de eigenaar de verzorging zijner boomen of de bebouwing van zijn land aanbesteedt voor een deel, b. v. de helft der vruchten, als dat de landbouwer die boomen of dat land daarvoor huurt. Hoe het echter zij, zooveel is zeker, dat ook deze beide overeenkomsten aan de regels van het huurcontract in het algemeen onderworpen zijn, en dat het hier slechts eene quaestie van toepassing geldt, welke in elk bijzonder geval niet moeilijk te beslissen zal zijn.

§ 5. Over den verkoop met levering op tijd. (Salam of salaf [1].)

De verkoop met levering op tijd (salam of salaf) is eene overeenkomst waarbij een kooper (rabb al-mâl of rabb as-salam) een zekeren prijs (râs al-mâl) bij voorbaat betaalt, opdat de ander (al-moslam ilaihi) zich schriftelijk verbinde, hem over zekeren tijd (adjl) eene bepaalde, in de acte (dsimma) omschreven hoeveelheid vervangbare zaken (al-moslam fîhi) te leveren. Dit contract toch moet schriftelijk worden aangegaan, en uit een muzulmansch standpunt terecht, want men verkoopt iets dat doorgaans niet eens bestaat, en waarbij dus het grootste gevaar van onzekerheid (gharar) te duchten is. De profeet heeft het dan ook, volgens de overlevering, alleen toegestaan omdat zijne tijd- en landgenooten zoo gewoon waren er gebruik van te maken, dat het als eene onmisbare schakel in het handelsverkeer beschouwd werd [2]. Omtrent dit contract bestaat echter weder een groot verschil van gevoelen tusschen onzen Imâm en de beide andere. De eerste beweert toch dat de salam niet alleen met levering op tijd, maar ook met levering à contant (hâla) aangegaan kan worden, ja zelfs dat, als men eene salam-overeenkomst in het

[1] Deze woorden beteekenen volkomen hetzelfde: salam echter is het meest gebruikelijke woord in het dialect van Hedjâz en salaf in dat van 'Irâq.

[2] Men zegt dat in het Oosten van dit contract het meest gebruik gemaakt wordt in de provinciën, waar de landvoogden de bevolking uitzuigen en zij dus haar nog te veld staand gewas bij voorbaat moet verkoopen om een weinig geld in handen te krijgen.

algemeen sluit, er steeds deze laatste bepaling stilzwijgend in begrepen is. Aboe Hanîfa en Mâlek voeren hier tegen alleszins terecht aan, dat zoo iets tot de grootste onzinnigheid voert, en met het wezen van het salam-contract in strijd is, daar het op die wijze niets anders wordt dan een gewone verkoop; doch onze Sjafi'î laat zich hierdoor niet uit het veld slaan, en zegt, dat het resultaat waartoe men komt, goed moet zijn, wanneer de redeneering goed is, en dat er op zich zelf niets tegen in te brengen is, dat, als de profeet heeft toegestaan het contract op tijd te sluiten, waarbij zooveel onzekerheid (gharar) te duchten is, het à fortiori geoorloofd moet zijn de levering dadelijk te doen plaats hebben, daar in dat geval het gevaar voor onzekerheid (gharar) zooveel minder is, ja doorgaans in het geheel niet bestaan zal. Wij zullen echter deze logomachie van onzen Imâm verder laten rusten, evenals zoo vele andere, die ons ongeloovigen tamelijk onbeduidend toeschijnen, doch voor de Muzulmannen inderdaad vraagpunten van „to be or not to be" zijn.

Zooals gemakkelijk valt te begrijpen, zijn al de algemeene beginselen van het koopcontract ook in de salam te vinden, en hetgeen deze overeenkomst eigenaardigs heeft, betreft dan ook alleen de wetsbepalingen, die het gevaar van onzekerheid zooveel mogelijk moeten verhinderen. Daartoe behoort in de eerste plaats het vereischte dat de koopprijs (râs al-mâl) à contant betaald wordt, opdat niet twee ongespecificeerde zaken of inschulden (dain) tegen elkander zouden overstaan. De eene school is echter op dit punt veel strenger dan de andere. Wij en de Hanafieten noemen à contant alleen als de prijs op de plaats der rechtshandeling (madjlis) zelve betaald wordt, Mâlek daarentegen dat nog contante betaling kan genoemd worden als men binnen de eerstvolgende drie dagen zijne schuld voldoet. Voor dien tijd staat deze dan ook toe de bedongene keuze (chiar as-sjart) ten opzichte van den prijs te bepalen, doch niet voor langer, daar de zaak die op tijd geleverd moet worden (al-moslam fîhi), uit haren aard ongespecificeerd is, en men dus steeds moet zorgen dat de prijs ook niet in dien toestand kome. Wegens dezelfde ratio legis verbieden dan ook Sjafi'î en Aboe Hanîfa de bedongene keuze geheel, daar zij de uitdrukking à contant tot den tijd beperken dat de partijen nog bij elkander zijn (madjlis). Ook wordt het niet voor voldoende beschouwd met een wissel (hawâla) te betalen, maar moeten de geldstukken van hand tot hand geleverd zijn, zoodat de verkooper er den eigendom over bekomt.

In de tweede plaats is noodzakelijk, dat geenerlei onzekerheid blijve heerschen omtrent den tijd, waarop de waar geleverd zal moeten worden. Onzekerheid wordt geacht te bestaan als men b. v. belooft te leveren op een onbepaalden dag in de maand Rabî', zonder eenige nadere bepaling, of ook in de lente, of tegen het einde van het jaar, of als ik rijk geworden ben. Stellige tijdsbepalingen worden daarentegen geacht te zijn, als men belooft te leveren in de maand Rabi', want dan is de schuldenaar in verzuim bij het aanbreken van den eersten dag der eerstvolgende maand van dien naam, of bij de terugkomst der hadjî's, indien de hadjî's gewoon zijn de plaats, waar de overeenkomst wordt aangegaan, elk jaar op denzelfden tijd langs te trekken, of na den oogst. Geoorloofde tijdsbepalingen zijn verder, als men de eene of andere bepaalde maand van het mohammedaansche jaar noemt, of zelfs van de romeinsche of perzische jaren, indien beide partijen naar billijkheid geacht kunnen worden ook de maanden dier volken te kennen. Hetzelfde geldt omtrent de groote feesten der Mohammedanen en der ongeloovigen. Als men evenwel, zonder er iets naders bij te voegen (motlaq), een jaar of eene maand noemt, moet daaronder steeds het maanjaar en een arabische maand verstaan worden, daar de wet eigenlijk slechts deze erkent. Mâlek echter beweert, dat ook hierin de billijkheid en het plaatselijk gebruik moeten beslissen. Als men den tijd bepaalt door een of ander godsdienstig feest te noemen, moet daaronder steeds verstaan worden het eerst komende feest van dien naam; zegt men evenwel in het algemeen »het feest« dan wordt daaronder verstaan het zoogenaamde: »kleine feest« ('îd aç-çaghîr, Jav. garěběg siam) bij het ophouden der vasten van de maand Ramadhân.

Is de schuldenaar bereid te leveren vóór het aanbreken van den gestelden termijn, dan kan de kooper niet weigeren aan te nemen, tenzij hij kunne bewijzen dat de ander ter kwader trouw, om hem nadeel toe te brengen, den termijn van levering vervroegen wil, b. v. als juist op dat oogenblik op de plaats der levering gevaar van roovers of vijanden te duchten is, of als uit den aard van het contract blijkt, dat de termijn speciaal in zijn belang gemaakt is. Bij afwezigheid van den kooper eindelijk wordt door levering aan zijn lasthebber of anders door gerechtelijke bewaargeving de schuldenaar van zijne verbintenis bevrijd. Deze leer van onzen Imâm wordt echter terecht zeer afgekeurd, vooral door de volgers van Mâlek; een termijn toch is, even-

als eene voorwaarde, op zich zelven eene reden waardoor de geheele rechtshandeling wordt opgeschort, ten minste bij de Mohammedanen, en daarom moet zij steeds beschouwd worden, niet alleen in het voordeel van den debiteur, maar evenzeer in dat van den crediteur gemaakt te zijn. Voor het beweren van Sjafi'î is dan ook van een muzulmansch standpunt, naar het mij voorkomt, nagenoeg geen enkele rechtsgrond te vinden, ofschoon het in het romeinsche recht, alwaar zulk een groot onderscheid tusschen tijdsbepaling en opschortende voorwaarde bij verbintenissen bestaat, zeer zeker volkomen rationeel is. Dat de kooper op den bepaalden termijn niet meer kan weigeren aan te nemen, spreekt van zelf.

Niet alleen de tijd, maar ook de plaats van levering, moet in de acte duidelijk worden aangewezen, ten minste als men daartoe eene andere plaats wenscht te bestemmen dan die waar de rechtshandeling is aangegaan. Zulk eene plaatsbepaling levert voldoende zekerheid op, indien zij slechts de stad noemt, behalve wanneer de stad eene zeer groote is, zooals Baghdâd of Baçra; want dan moet men er minstens ook den naam der wijk bijvoegen. In het algemeen echter is men met plaatsbepalingen aan veel minder strenge regels gebonden dan met den tijd; iets dat volgens Sjarbînî waarschijnlijk daarin zijn oorzaak hebben zal, dat een gering verschil van tijd grooten invloed kan hebben op den prijs welke op de markt te bedingen valt, daar deze om zoo te zeggen van uur tot uur verandert, doch dat het hiervoor tamelijk onverschillig is of de zaak een paar mijlen verder moet gedragen worden of niet.

Behalve de zaken die in het algemeen buiten den handel zijn, kunnen ook geen voorwerp van eene salam-overeenkomst worden de niet vervangbare zaken (mâl qîmî), daar het tot het wezen van zulk een overeenkomst behoort, dat er eene inschuld (dain) besta, en hiertoe, zooals wij vroeger gezien hebben, alleen vervangbare zaken (mâl mithlî) kunnen gebracht worden. Ook mogen de koopprijs (râs al-mâl) en de koopwaar (al-moslam fîhi) niet beide van dezelfde soort zijn [1], indien bij deze soort de ribâ verboden is, waarbij men de punten van verschil in het geheugen moet terugroepen, die wij in eene

[1] Ten minste de koopprijs en de waar mogen dan niet in ongelijke hoeveelheden bestaan, en dit toch zou noodig zijn tot het salam-contract; want in geval beide hoeveelheden gelijk stonden, zou het geen salam maar verbruikleen (qardh) genoemd moeten worden.

vorige paragraaf tusschen de scholen hebben opgemerkt, wat de zaken betreft die aan dit verbod zijn onderworpen. De koopwaar moet verder omschreven kunnen worden in de acte, en wel in de eerste plaats wat hoeveelheid aangaat, die hier niet, zooals in andere bai'-contracten, door allerlei middelen kan bepaald worden, maar in geijkte en officiëele maten en gewichten moet worden uitgedrukt. Van de eigenschappen (çifa) moeten alleen die beschreven worden, waarvan de waarde der zaak kan afhangen, en die invloed zouden kunnen hebben op de bedoeling van den kooper. Om deze reden kan men geen salam-overeenkomst sluiten omtrent zaken waarbij die omschrijving onmogelijk is, b. v. omdat zij met andere vermengd zijn of omdat zij door het vuur of andere scheikundige werkingen zoo zeer zijn aangedaan, dat de oorspronkelijke aard geheel onherkenbaar is geworden. Eindelijk moet de zaak zoodanig zijn, dat het naar menschelijke berekening mogelijk zal zijn ze te leveren op den tijd waarop de kooper er recht op verkrijgen zal (istahaqqa), d. w. z. op den tijd der levering, en volgens de Hanafieten moet dit ook het geval wezen op den tijd van het aangaan der overeenkomst. Daarom kan men niet beloven eene zekere hoeveelheid versche vruchten in den winter, als zij schaarsch zijn, te zullen leveren, of de aanstaande vruchten van een bepaalden tuin of de nog ongeboren jongen van bepaalde beesten, omdat er honderde omstandigheden zich kunnen voordoen, waardoor zulk een tuin geen vruchten oplevert of die beesten geen jongen werpen. Men kan echter in het algemeen vruchten of jongen beloven; want de soort gaat niet verloren en is, al kost het ook wat meer geld, altijd te krijgen. Wordt evenwel door eene onvoorziene en algemeene ramp, b. v. de verwoesting eener geheele landstreek door den vijand, de soort zoozeer in hoeveelheid verminderd, dat zij òf in het geheel niet, òf slechts met groote opofferingen te krijgen is, dan moet de geldschieter (rabb al-mâl) den schuldenaar ontslaan, hetzij voor goed, hetzij tijdelijk, in welk eerste geval hij echter zijn geld terug bekomt.

§ 6. Over verbruikleen (qardh).

Zeer nabij de salam komt de overeenkomst van verbruikleen (qardh), dat is, als iemand (moqridh) aan een ander (moqtaridh) eene zekere hoeveelheid vervangbare zaken in eigendom overdraagt, opdat deze hem na zekeren tijd eene zelfde hoeveelheid zaken van dezelfde qualiteit teruggeve. Daar men nu voor dit

geven geenerlei loon (naf', eig. interest) mag bedingen, zoo kan de overeenkomst alleen worden aangegaan ten einde den leener (moqtaridh) een dienst te bewijzen, en daarin ligt dan ook waarschijnlijk de oorzaak dat de profeet het geven in verbruikleen eene zeer verdienstelijke handeling noemde. Zoo ver gaan zelfs de rechtsgeleerden in hun verbod tegen het uitoefenen van woeker (ribâ), dat zij het niet alleen voor ongeoorloofd houden dat de geldschieter een geschenk (hadia) eischt, maar dat zelfs elk geschenk bij gelegenheid van dit contract vrijwillig door den schuldenaar gegeven, onder het vermoeden ligt van wegens eene onwettige oorzaak, namelijk de ribâ, gegeven te zijn, en dat de partij die de geldigheid beweert, dan moet bewijzen de wet niet te hebben willen ontduiken, maar wegens eene andere geoorloofde oorzaak het geschenk te hebben gegeven of ontvangen. Men ziet het, de profeet heeft de natuurlijke neiging van den semitischen volkstam in het algemeen, en van zijne landgenooten in het bijzonder, om woekeraars en geldschieters van beroep te worden, met wortel en tak willen uitroeien. In hoever het middel echter niet erger geweest is dan de kwaal, zou ik niet durven beslissen. Verder is er omtrent dit contract niets op te merken dat niet reeds uit de algemeene beginselen der bai'-contracten gemakkelijk is af te leiden, en dat wij wijders, om niet in herhalingen te vervallen, gevoegelijk kunnen weglaten. Alleen moeten wij hier aanstippen, dat ook bij de Arabieren regels bestaan voor het geval dat de munt waarin de uitleener de som gegeven heeft, ophoudt gangbaar te zijn. De leener moet dan namelijk in andere muntstukken zooveel mogelijk trachten dezelfde hoeveelheid fijn goud of zilver te voldoen, als in de oude aanwezig waren.

§ 7. Over het huwelijks-contract (nikâh).

Ofschoon het huwelijk (nikâh) bij de Arabieren terecht als een bai'-contract beschouwd wordt, daar het ook kan teruggebracht worden tot de formule: geven om iets terug te krijgen, heeft het toch ook een aantal gevolgen welke tot het personenrecht behooren, en die wij niet kunnen aangeven zonder te ver van ons onderwerp af te wijken. Het is dan ook geene volledige behandeling van dit onderwerp die men in deze paragraaf moet verwachten, doch alleen eene korte aanwijzing van het verband met de overige bai'-contracten. Allen die zich in het algemeen kunnen verbinden, mogen ook een huwelijk aangaan, ja zelfs een

failliet verklaarde, of een verkwister, ofschoon dezen overigens, wat hunne rechtsbevoegdheid betreft, met krankzinnigen en minderjarigen gelijk staan, en nooit zelven maar door middel van hun curator in rechten optreden of rechtshandelingen sluiten. Slaven worden door hunnen heer uitgehuwelijkt; hunne huwelijken staan echter in de gevolgen niet geheel en al met die van vrijen gelijk, ofschoon zij met denzelfden naam (nikâh) worden bestempeld. Dit alles geldt echter alleen van mannen, daar vrouwen, van welken leeftijd of rechtstoestand ook, steeds bij het huwelijk vertegenwoordigd worden door een mannelijken voogd, in welke betrekking hare natuurlijke erfgenamen ('açaba), als vader, broeder enz., en bij gebreke van deze de rechter (hâkim), als vertegenwoordigende den staat, moeten optreden. Eene vrouw moet echter hare uitdrukkelijke toestemming tot het huwelijk geven, als zij reeds eenmaal of meermalen is gehuwd geweest; is zij dit echter nog niet, dan is hare toestemming voor de geldigheid van het huwelijk overbodig. Doch de profeet raadt desniettegenstaande uit een zedelijk oogpunt aan, die toestemming te vragen. Ook kan men een huwelijk sluiten door middel van een lasthebber; daartoe mag dan evenwel niet benoemd worden dezelfde persoon die als voogd voor de vrouw optreedt, tenzij het een grootvader is die zijn kleinzoon en kleindochter in den echt verbindt.

Is aan den eenen kant de bevoegdheid om een huwelijk te sluiten eenigszins uitgestrekter dan die om andere rechtshandelingen aan te gaan, aan den anderen kant zijn er weder personen op wier rechtsbevoegdheid in het algemeen niets aan te merken is, en aan wie de wet toch dit contract verbiedt. Hiertoe behooren: de bloedverwanten ('acaba) in de opgaande en nederdalende linie altijd, en die in de zijlinie tot den derden graad ingesloten; verder, zij die om de een of andere reden in een staat van onthouding zijn; afvalligen (mortadd); hermaphrodieten (chonthâ), en ongeloovigen die geen geopenbaarden godsdienst hebben, b. v. vuuraanbidders. Daarbij moeten de beide partijen ten naasten bij gelijk (kof) zijn in stand, godsdienst, leeftijd enz. Is dit niet het geval, dan is geen voogd verplicht zijn bijstand te verleenen, en heeft hij dit gedaan, dan kan later de verongelijkte partij de geheele rechtshandeling doen nietig verklaren. Wat den vorm betreft, is aanbod en aanneming niet voldoende, maar wordt eene acte vereischt, opgemaakt in tegenwoordigheid van twee getuigen; partijen mogen daarbij alle voorwaarden vaststellen die zij goed vinden, mits zij maar niet

in strijd zijn met het wezen des huwelijks of met de goede zeden. Deze laatste wijken echter bij de Arabieren nog al sterk af van hetgeen wij daaronder verstaan. De keuzen (chiâr) bestaan in dit contract niet, behalve de keuze wegens verborgen gebreken (chiâr al-'aib), welke gebreken hier ongeveer dezelfde zijn die bij den verkoop van slaven en slavinnen door de rechtsgeleerden zijn aangenomen.

Het aequivalent, door den man voor het gebruik der vrouw aan haar te betalen, heet huwelijksgift (mahr of çadaqa). Deze wordt meestal bij het contract zelf geregeld en heet in dat geval „bepaalde huwelijksgift" (al-mahr al-mosammâ); toch is dit geen essentiëel vereischte, daar zij ook later kan bepaald worden. Ontstaat er verschil tusschen de echtgenooten over het quantum, dan beslist natuurlijk de rechter en neemt als maatstaf van beoordeeling aan de sommen welke voor de naaste bloedverwanten ('açaba) der vrouw gegeven zijn. Dit noemt men eene „evenredige huwelijksgift" (al-mahr al-mithl), terwijl een maximum of minimum hierbij door de wet niet is aangegeven, maar beide geheel aan het oordeel van den rechter zijn overgelaten.

Eene huwelijksgift kan bestaan in alle zaken die het voorwerp van eigendom kunnen zijn, ja ook in onlichamelijke, b. v. schuldbekentenissen of kwijtschelding van schulden. De eigendom en dus ook de risico, worden gerekend aan de vrouw toe te komen, zoodra de overeenkomst gesloten is, doch zij mag er nog niet over beschikken vóór de levering. Wil iemand niet trouwen met eene vrouw aan wie hij reeds verloofd was, dan moet hij haar de helft der huwelijksgift als schadevergoeding laten behouden; komt echter de weigering van den kant der vrouw, dan moet zij natuurlijk de geheele huwelijksgift laten varen. Is het huwelijk eenmaal voltrokken, dan kan de man zijne vrouw wegzenden als hij wil (talâq), doch de geheele huwelijksgift blijft dan haar onherroepelijk eigendom. Wil de vrouw hem echter verlaten (choloe') dan moet zij, behalve de geheele huwelijksgift, nog eene schadevergoeding ('iwadh) betalen. Hebben een of beide partijen slechts beperkte of in het geheel geen rechtsbevoegdheid, dan moet de voogd of curator hen ook in deze gevallen bijstaan; het is echter uit een godsdienstig oogpunt zeer af te keuren, dat deze hun aanraadt zulk een stap te doen.

MEDEDEELINGEN OMTRENT DE ALFOERSCHE TAAL VAN NOORD-OOST CELEBES.

I. Vergelijkende woordenlijst.

Inleiding.

Deze woordenlijst bevat een aantal woorden uit verschillende dialecten der Minahasa en uit de taal van het aangrenzend Bolaäng Mongondou. Zij is, wat de dialecten der Toumbulu en Toumpakĕwa en het Bolaäng Mongondousch betreft, door de zendelingen Wilken en Schwartz opgemaakt. Het Toumbulusch of dialect van den stam der Toumbulu wordt gesproken in de districten Tomohon, Sarongsong, Tombariri, Aris, Kĕlabat bawah, Kakaskassĕn en een gedeelte van Nĕgĕri baharu, dat der Toumpakĕwa in de districten Toumpasso, Kawangkoan, Sonder, Tombassian, Kumoong en een gedeelte van Langowan. Het Tounseasch is het dialect van den stam der Tounsea, die de districten Tounsea, Kĕlabat atas en Likupang bewoont, de woorden van dit dialect leverde de zendeling Tendeloo. Het Tondanosch, de taal van den stam der Toulour, behoort te huis in de districten Tondano Toulian, Tondano Toulimambot, Rĕmbokĕn en Kakas. De heer Rooker, zendeling te Tondano, leverde het hierop betrekkelijk gedeelte der woordenlijst. De woorden der drie overige dialecten, nl. die in de districten Tonsawang, in Ratahan met Pasan (die vroeger slechts één district, Bentĕnang genaamd, uitmaakten) en in Ponosakan gesproken worden, zijn wij aan den zendeling Wiersma te Ratahan verschuldigd. [1] Overigens is nog op te merken dat onze *oe*klank

[1] Zie Graafland, De Minahassa, Rotterdam 1866, blz. 200 vg. en 225. Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa, uitgegeven door het bestuur van het Nederlandsch zendelinggenootschap, Rotterdam 1866, pag. 39 vgg. en 111.

overal door *x* is wedergegeven. Het is misschien niet overbodig de literatuur over het Alfoersch van N. Celebes hier kortelijk te vermelden. De eerste gedrukte text in die taal was een vraagboekje, door den zendeling Mattern in 1841 op de pers te Tomohon gedrukt. In hetzelfde jaar gaf P. P. Roorda van Eysinga in zijn Handboek der Land- en Volkenk. v. N. I. dl. I p. 227—243 iets over de spraakkunst en een woordenlijstje van de taal der Alfoeren, benevens eene vertaling van het Onze Vader, de 10 geboden en de 12 geloofsartikelen in een daar ongenoemd dialect, dat later gebleken is het Toumbulusche te zijn, vermengd met eenige woorden uit andere dialecten. In het 6e deel van het tijdschrift van het Bat. Genootschap vindt men eenige proeven van Alfoersche poezij. In het 14e deel van hetzelfde tijdschrift komen eenige formulen voor, die bij eedsaflegging en ordalien gebruikelijk zijn, medegedeeld door den heer J. F. Riedel, assistent-resident van Gorontalo. Een aantal formuliergebeden vindt men ook in het 7e deel der Mededeelingen van het Nederl. zendelinggenootschap, medegedeeld door den zendeling Wilken. Dezelfde leverde ook de bouwstoffen voor de Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa, in 1866 door den ondergeteekende op verzoek van het bestuur van het Nederlandsch zendelinggenootschap uitgegeven, die eenige fabelen en legenden en eene schets der grammatica bevatten. Al het genoemde heeft betrekking op het dialect der Toumbulu. In dat der Toumpakĕwa verschenen: een catechiseerboekje met Mal. vertaling getiteld: Pĕngadjaran agama mesehhi jang pendekh. Batavia 1868 en eene vertaling van het Evangelie van Mattheus door den zendeling Herrmann, Amsterdam 1852. Andere dialecten der Minahasa hebben wij tot dusver alleen door de belangrijke bijdragen van den heer J. F. Riedel eenigzins nader leeren kennen. In het 17 deel van het tijdschrift van het Batav. Genootschap gaf hij namelijk: eene Bantiksche legende in het oorspronkelijk met Nederlandsche vertaling en eenige fabelen in het dialect der Tounsea, text en vertaling. In de bekentenis van een Holontaloschen Ponggoh in hetzelfde deel leverde hij eene proeve van de taal, in een gedeelte der Gorontalosche landschappen in gebruik. Als bijdrage tot de kennis der taal van Bolaäng Mongondou zijn vooral niet te vergeten de schets der grammatica van die taal en de texten daarin, door de heeren Wilken en Schwartz uitgegeven in het 11 deel der Mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap. — Voor-

denlijsten zijn voorts te vinden bij Raffles Hist. of Java, dl. II der uitgave in 4o. nl. van het Alfoersch van Menado en Gorontalo; bij Dumont d'Urville Voyage de l'Astrolabe. Philologie. T. II 193 vgg.; v. d. Crab, De Moluksche eilanden, Batavia 1862, waar eene woordenlijst van drie Minahasische dialecten voorkomt en in het Tijdschrift v. h. Bat. Genootschap dl. IV eene vergelijkende woordenlijst van talen en dialecten in de residentie Menado, door A. J. F. Jansen. Ook in Röttger's Briefe über Hinterindien, Berlin 1844 p. 137 vindt men iets over het Alfoersch der Minahasa, en in de Mededeelingen van het Nederl. Zendel. dl. VI eene proeve van oud-Alfoersch teekenschrift en in dl. VII eene poging tot verklaring daarvan door Ds. Tiele.

Eene woordenlijst van de taal der Gorontalezen en van de Togean eilanden gaf C. B. H. van Rosenberg achter zijne Reistogten in de afdeeling Gorontalo, Amst. 1865.

In de woordenlijst, toegevoegd aan het werk van A. R. Wallace The Malay Archipelago London 1869, zijn ook eenige woorden opgenomen uit het Alfoersch der Minahasa en van Bolang itam.

G. K. Niemann.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Aal	kasili	kosei	kasidi	kasili
Aalgeer	raĕnga [1]	tora	raĕnga [1]	daum
Aalmoes	tatambĕr	tatambĕr	tatambĕr	tĕtambĕr
Aan	wija, witu	asi	wija, aki	wija, waki
Aanaarden	tumawun untana	tumawun un tana	tumambon un tana	lumombo tana
Aanbeeld	lisigan	laseran	dinsidan	rĕrintekan
Aanbidden (vereeren, eerbied bewijzen)	sumigi	sumiri	sumigi	sumigi
Aanbieden	mehe, mamehe	mee, mawee	mehe, mawehe	mehe, mawehe
Aanbinden	tumapik	makĕs, mawakĕs	tumapik, makĕs, mawakĕs	tumapik, makĕ mawakĕs
Aanblazen	sumĕngo	sumĕngo	sumĕngo	sumĕngo
Aanblikken	milĕk, mahilĕk	milĕk, mailĕk	melĕk, maelĕk	mato, maato, lumoho
Aanbonzen				
« met den voet	ikasangkil	itjasuusu [2]	ikasangkid	ikasangkil. ik susu
« met de scheen	ikawangkur	itjaruundur [2]	ikawangkur	ikalulur
« met de knie	ikakurkur	itjaruundur [2]		
« met h. ligchaam	ikaraka	itjatuli	ikatudi	ikatuli
« met arm of schouders	ikatuli	itjatuli		
« met lippen of neus	ikatĕmbo	itjatimu	ikatĕmbo	
« met het voorhoofd	ikatungtung	itjaruinsum [2]	ikatungtung	
« twee personen tegen elkander	masangkillan, mawangkurran (zelden), makurkurran, marakaan, matĕmboan, matungtungan, matulijan	mĕnsuusuan [2] mĕruundurran mĕtulijan		
Aanbouwen	tumorong, sumondol	menĕt, maenĕt, mawĕs, maawĕs	tumodong, sumondol	tumorong
Aanbranden	laung, malaung	rĕngis, marĕngis	malaung	marĕngis
Aanbrengen (goederen)	matĕr [4], mahatĕr mali, mahali	mangkei [4], maangkei, muwit, mauwit mali, maali	matĕd, maatĕd	matĕr, maatĕr mali, maali
» (eene zaak)	kumĕlak (van het Hollandsche *klagt*), beter tumuru = toonen.	kumĕlak	kumĕlak	kumĕlak
Aandeel	weteng, wowa	weteng	Weteng, wowa	weteng, wowa
Aaneenbinden	tumorong, sumondol	menĕt, maenĕt	tumodong, sumondol	tumorong
Aangapen	mĕnganganganga	mĕnganganganga	mĕnganganganga	nganga
Aangeboren	rimĕngan in tou	makarĕngan in tou	rimĕngan e tou	rimĕngan nu ok minakarĕnga nu okki
Aanlanden	sumuwa	sumuwa	sumuwa	sumeret
Aanroepen (iemand)	tumawa	tumowa	tumawa	tumawa

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSC .	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
sili	kasili	kosili	bulog
nga	toda	panikam	ombi
wehe	bewehe	sedeka	tsadaka
	besi	kongki	ko, i, koi
namumbun	tumudu toba	mumuntu wuta	momumbun
nsilan	dasilan	ransilan	dotolan
sigi.	masil, mapasil	mosumba, mongumpu	monande, mosumba
			mobogoi
e), manje	sumogot	sumogot	mobogot
up), manjup	sumĕput	mogijup	mogirup
nnbuja	milach, mapilach	(ontong), mogontong	mongontong
pakil	bewisud	noipinsar	moipintad
wangku}	bewiti	noiwinti	moibinsi
ntung	bewambang	noiruna	moidangad
apaintok wale	mogimawo	momija	motumpakai
apus	sumĕngit, masĕngit	mototung	nopokak
gom), mangegom	(peang), meang	(dea), morea	modija
mĕlak	kumĕlach, dumapot (van rapport)	mopokalak	mopongadu
owa	beteng	sukat	silai
angumpu	masupach	(sumpak), monumpak	motumpakai
umanga	mucha i baba	noitonga	moitongou
toijik	ake dopa	sajopa, mowija	nongko mointokkon
mange katanan	tumuwa a toba	moponik in towa	tumubu kontoba mogoini

[1] De ĕ in raĕnga moet bijna als eene *a* worden uitgesproken.

[2] De tweede *n* in deze vier woorden wordt slechts ten halve uitgesproken.

[3] In het Toumpakĕwasch heeft men nog itjatintju = met het hoofd tegen iets aanstooten; itjatnintung = met het bovenste gedeelte van het hoofd tegen iets stooten.

[4] Matĕr, mahatĕr wordt gebezigd voor het bij herhaling iets brengen, b. v. hout voor een huis of aarde aanbrengen. Dit geldt ook van mangkei en muwit in het Toumpakĕwasch. Maar mali, mahali en maali wat in eens of slechts enkele keeren gebragt wordt; b. v. de lading die een schip brengt, of wanneer men een of twee malen eene vracht naar eene plaats brengt. Zoo zegt men: mahali ung koppi = (een of twee keer) koffij brengen; mahatĕr ung koppi = (bij herhaling) koffij brengen.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Aanroepen (bidden)	malei, mahalei	mĕngilĕk	makuwehe	makiwehe
Aansporen	lumupu	lumupu	lumupu	lumupu
Aansteken (zie verder branden)	tumutung	mengket	tumutung	tumutung
Aanvangen	tumuur [1], tumottol	tumottol	tumottol	tumotol
Aanwezig	sarusarun, wija, wana	sarusarun, ambija	sarusarun, wija	sarusarun
Aap	walĕ	wolai	angko	wolai
Aar	wuli	tango	pangkoijan	wulis
Aardaker	sajawu		kapuwuol	sajawu
Aardappel	mowole, kapu ne walanda	uwitappel	artappel	kaput ni kunda
Aardbeving	mĕngero	mangero	jeddo un tana	pĕngero
Aarde	tana	tana	tana	tana
Aardig	wangun	loor	wangun	
Ach!	aro! oina!	arou! oina!	ajo! aiina!	aroo!
Acht	ualu, walu	walu	uwadu	walu
Achter	witi muri, witu muri	an somoi	witi muri	waki muri
Achterblijven	witi muri [2], mĕnto witi muri	somoi, [2] mĕnto an somoi	aki aki muri	mĕna waki mu
Achtermiddag	lolambot kampe	rangkape si ĕndo	lolambot kampe	lambottei mawĕngindo
Achtste	kaualu, kumawalu	kumawalu	kauwadu, kumawadu	kauwalu
Adel	agka im banua [3]	aka im banua [3]	akka im banua [3]	aka nu wanua
Adem	asĕngan	asĕng	asĕng	asĕngan
Ader	ohat	oat	oat	oat
Afbreken	gumogar, rumok rok	gumogar, mĕga, maĕga	gumogar, rumokrok	gumogar, rumombe
Afbrengen				
« van een trap	mijahu, mapijahu (actief), ipijahu (passief)	rumojor (act.) irojor (pass.)	tumumpa (act.) itumpa (pass.)	rumojor (act.) irojor (pass.)
« van een' boom	rumoros, iroros	rumojor, irojor	rumoros, iroros	rumojor, irojo
« van een' berg	mĕros, mahapĕros, ipĕros	mĕros, mapĕros, ipĕros	mĕros. ipĕros	mĕros, ipĕros
« van een' paard, schip, tafel enz.	tumumpa, itumpa	tumumpa, itumpa	tumumpa, itumpa	tumumpa, itum
Afdingen	mikikurang, mikiina	mikitjurang, mikiina	makikurang, makiina	makikurang, m paina
Afdroogen (vgl. droogen)	mĕra, mahapĕra	mĕra, mapĕra	mĕra, mahapĕra	mĕra, mapĕra
Afhakken	sumampil, kumĕtor (een of meer stukken van een lang stuk afhakken.)	moow, mapoow, mopoow	sumampid, kumĕtor	rumarap, kum tor
Afhebben	reimo [5], pinakaleosso	raijo [5], pinakaemao	raijo [5], pinakaemao	daimo [5]
Afhelpen, (zie afbrengen)				
Afschrijven	mantik, mahapantik	patitjijera	pantikijera	kumopei

...TENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.	
inawi	mangelej	moroa, mogalej	moigum doa	
ijasa, manija-l	kumoju	sumijasa		
iki, mundiki	tumutun	mojongkit	moijongkit	
otol, mopoto-l	tumud	momulai	modungkul	
	bana	ojuon	ojuon, tuata	
a	bakaju	bolai	bolai	
ii, kuawi	gotuhun	wulig	simpungoi	
wu		sajawu	sijabu	
ppol				
i	toba manguawo	linug	linug	
a	toba	buta	buta	
w	loor	mapiha	mopira, mopija	
i!	atam!	aro!	taissi!	
aw		waluw	walu	
muri	amahachad	somui	kon tumi	
ato susamuri	muto amahachad	kon somui	donaidon kon tumi	
lejelaw	chailesem mochonĕndo	nologisen singkai	noonagdon i singgai	
aluw	akumawalu	kowalu	kowalu	
m	tuddindong	arej im punu	korongijan	
ak	asĕng	gina	gina	
i	ohat	ugat	ugat	
ggoha	lumoloch	mohumbun	morumbun	
hintu (act.)	lumolos (act.)	moponag (act.)	moponag, poponag	
intu (pass.)	ilolos (pass.)	poponag (pass.)		
iolos, nilolos	lumolos, ilolos	moponag, poponag	moponag, poponag	
ausun, nirusun	tumimboi, itimboi	mongijondog, pongijondog	mosilig, posilig	
aumpa, niumpa	tumuwa ituwa	moponag, poponag	lumabu	
itol), mĕmotol	maaipe, miki- of makiine	(ontos), mowontos	rontotau im bolinja	
ji), mangaji	kumusu	kuig	mobokag, mohandukan [4]	
pok	morog, mahaporo, porogĕn	mupul, mopupul	mopongko	
sui, kawus	machawum	rais	nodait	
gulei patik	iwaleng patich, isoson patich.	momamping surat	mogalin	

[1] Tumottol wordt vooral gebruikt van de mapaloes; tumuur meer in het algemeen, soms ook voor dengene, die het eerst begint, vooral met zingen.

[2] Witi muri, achterblijven door langzaam te gaan of te rijden. Mĕnto witi muri, achterblijven door zich op te houden onder weg.

[3] Agka im banua, wanneer men van eenen adellijke spreekt in tegenoverstelling der bevolking; maar in het algemeen wordt ook agka im banua gebruikt voor de bevolking, nl. als vrijen in tegenstelling van slaven.

[4] Van ons woord: handdoek.

[5] Reimo, raijo, daimo, beteekenen in de eerste plaats: is niet meer, is op.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASEH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Afsnoeijen (boomen)	tumumbĕl, mapow, mahapopow	tumumbĕl, moow, mapoow	tumumbĕl, moow, mapoow	mopow, rumar
« (gras of eene haag)	rumantow	marangkot		rumantiw
Afspreken	mahakuakuaan		maaassaan	matoroan, maa saan
Afstroopen (gewassen)	kumulit	kumulit	kumulit	kumulit
« (beesten)	sumusu	kumulit	sumusu	lumendong
Afvallen (menschen, dieren en goederen)	manawu, ikanawu	itjalĕpok	ikanawu	ikalesog, ikaw roi
« (vruchten en bladeren)	maragos, ikaragos	rumaambas [1]	ikaragos	ikarag
Afwerken	lumĕkĕp	lumĕkĕp	lumĕkĕp	lumĕkĕp
Afwijzen	soo menne, soo mehe	maree, raitja kiim	dai wehe	raipaar, soo
Aldus	tĕntu, tanu niitu, tanu nija, tanu nijana	taniitu, taitu	taintu	tuana. tanu n tu, tanu nija
Aleer (vgl. eer)	puuna	rijor	puuna	rijor
Algemeen	kalakkĕran	kakĕ'lijan	kalakĕlan	kĕlakkĕran
Alle	peleng	waja	waja	waja
Allerlei	mahagijogijo	mĕgijogijoan	maagijogijo	minagijogijoan
Als (gelijk evenals)	tanu	tanu	tanu	tanu
Altijd	susur in ĕndo; reimaoton	susur in ĕndo	susud in ĕndo	susunĕndo
Ananas	tuis ne walanda	tuis e walanda	tuis	busa
Ander	walina	walina	wadina	welina
Anderhalf	karua un sana paharua	karua in sangapĕrua	kaduwa un sanapaduwa	ĕssa wom par
Angel (van een dier)	seseher	kikitji	sesehed	kĕkiki
Antwoord	wingkot	tasowat	wiwingkot	wingkot
Antwoorden	mingkot, mahawingkot	sumowat	mingkot, maawingkot	mingkot, mawingkot
Arbeid	papaajangĕn	tawojĕn	papaajangĕn	papaajangĕn
Arbeiden	maajang, mahapajang	tumawoi	maapaajang	maajang mapaajang
	mĕndu, mahawĕndu [2]	mĕndu, mawĕndu [2]		mĕndu, mawĕn du
Arbeiden (maken, bouwen)	lumeos, sumiwo	maema	lumeos, sumiwo	lumeos, sumiw
Arm (ligchaamsdeel)	lengen, lawas u lengen	kama, lowas in tjama	dengen, lawas u dengen	lengen, lawas
Arm (adjectief)	lĕngei	lĕngei	lĕngei	lĕngei
Armband	kulalo, olat	olat	kudadu	kalula
Armholte	kikile	kikile	kekide	kikile
Asch	kurap	kusaw	kurap	kurap
Avond	wingindo	wawaĕndo	wĕngindo	wĕngindo
Avondster	pamumuris	tamomuris	mamumuris	wĕwuris
Azijn	ĕssĕm	ĕssĕm	ĕssĕm	ĕssĕm
Baak	tĕktĕk [4]	tĕndĕk	tĕktĕk	tĕtĕk, pasĕk
Baard	sokom	sambing	sokom	sambing

…TENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLANG-MONGONDOUSCH.
…bal, manom-…al	kumawiri	luor, moluor	mopongko
…lijan	matoroan	morarandijan	mododandijan
…isi, nalisi	lumuaba	lumiliw, moliliw	motaip
	mijas, maijas		molilit
…awo	chatija	nolawu	nolabu
…lĕkĕp	chawun tawojĕn	mokolapas	aidai pokodaid
…lawe	maderil, pirowen	lawotaj	moimalo
…gage	keleabocho	nanijon	nanijon
…o pona	kinachamunan	muna	muna
…ekelan	kachĕlijan	kalekeran	komintan
…usan	pachasa	kominsan	komintan, bajongan
…handjohan, …ursulake	duparupa	ruparupa	ruparupa, posiposi
…ganto, nganto	kele	unaa	nabatangan
…nuloi	mĕndodo	pinomuloi	pomuloi makou
…is mongondo	pinang	nanassi	nanassi
…gka	balina		
…gansa sumpa-…narua	ĕssa bobea	sawatu wo sonowotak	tobatu bo tongo botak of botok
…ngar	sosechad	sosohar	togodija
…gkap	sosawatan	tuwag	tubag
…ningkap	sumowat, mikot.	tumuwag	motubag
…nuatĕn	papatawojĕn	oajiran	oaidan
…nginuaten, (welligt beter: manguat)	tumawoi	magajar	mogaid
…ngalima	mogimano	momija	mogaid
…lain	loas	kokal	kokal, pogulingkitan
…ngei	lĕngei	langon	boga
…daluw	ĕla	pateda	bolusu, [3] pateda, lingkit
…lijak	kechelek	bubuijok	ijok
…ru	sĕbu	awu	ligatu
…wulau	benge	wawa in singkai	lolabung
…mbuleleng		inalano	inalanu
…ing, kasam	kasam	kasam	losing kujat
…ija			tomponuot
…mping	sumak	sumag	tamping

[1] De tweede a in rumaambas wordt slechts ten halve uitgesproken.

[2] Mĕndu, mahawĕndu beteekent in de eerste plaats vermoeijen.

[3] Bolusu = armband van been; pateda = armband van zilver; lingkit = armband van koralen.

[4] Tĕktĕk beteekent ook een paal, waaraan een beest wordt gebonden, de palen van eene hegge (in het Toumpakĕwasch pasĕk); ook beteekent tĕktĕk eene zekere hoeveelheid lands van 1200 □ vadem oppervlakte (ook in het Toumpakĕwasch tĕktĕk).

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Baard (kin en snor)	kumi	kumi	kumi	kumi
Baarmoeder	wale ne anakna	wale in nanana	wabi anak	uurangan
Baas	tukang	tounaas	tounaas	tonaas, pakiita
Babbelen	mĕrak, mahapĕrak	mĕrak, mapĕrak	kolila (babbelachtig) mĕnarĕnarĕndĕm	
Baden	lumĕle	lumĕle	lumĕle	lumĕle
Bak	lontang, tambulelen	purengkei	dontang	lontang
Bakken (vgl. droog)	mĕra, mapĕra	mĕra, mapĕra	mĕra, mapĕra	mĕra, mapĕra
Balk	balak	balak	balak	balak
Bamboes (buluh pagar)	teling	tambelang	tĕtoodĕn	tambelang ĕmut
» (buluh ajer)	teling lana, teling batu	pakaju	tĕtoodĕn dana	tambelang kooja papusungan
» (buluh loh)	tambelang	tambelang	tambelang	tambelang karengan
» (buluh kuning)	tambelang riri	tambelang kuni	tambelang riri	tambelang keru
» (buluh djawa)	tahaki	taaki	tĕtoodĕn taki	tambelang kahal
» (buluh tui)	wulu	wulu	wulu	wulu
Bang	mainde	mainde	mainde	mainde
Bannen	tumija, sianu itija (N.N. wordt verbannen)	tumija	dumombo, idombo (pass.)	rumou, tumĕa
Barbier	kumikiskis	kumukuris	kumikiskis, mapangiskis	kumikikis
Baren	mahokki	makaanak	malawil	maurang, makaurang
Barmhartig	rumaraate	maupus	rumendem	maupus
Bast	kulit	kuli	kudit	kuli
Bebloeden	kumamu un daha (besmeren met bloed) pahatihissan un daha (wordt bedropen met bloed)	kumĕmu in ĕnda		kumamu daha;
Beboeten	mengogot, montol sala	maogot	montol sala	mee sala
Bed (slaapplaats)	tĕtĕkkĕllan, kokoloan	tĕtĕkkĕllan	tĕtĕkkĕllan, kokoloan	tĕtĕkkĕllan, patĕkkĕllan
Bedenken	mahagĕgĕnang	matatanei	maagĕgĕnang	magĕgĕnang
Bederven	lumewo, gumogar	lumewo, rumomba, mĕga	lumewo, gumogar	lumewo, gumoga
Bedriegen	numuwu un towo [2]	numuwu un towo	numuwu un towo	numuwu towo
Bedroeven	sumasusa, mapasusa, mara un ate		mapakenit un ate	mĕrara nate, mĕpĕrara nat
Bedroefd	masusa	mawĕndu	masusa	masusa
Beduiden	tumuru (toonen)	sumusui	tumudu	tumuru

Bentenangsch	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
kumi			kumi
wananu anak	balena		bobolu adijan
tukan	tukang	tukang	pandoi, kipu (verouderd)
lumbeweg	takodaiten, (wel ligt: tumakodait, of monakodait)	mosolantai	mosante
mundeno	dumano, mĕdano	moigu	moinggu
rulang	pindan dalĕm.	dulang	dulan
mĕnggoreng	gumoreng of magoreng	mogoreng	motuba [1] of monuba, mogoring
taha kaju	balach	tojo kajuw	pigit
kojen			patung
ulu			augtoling, tandai
			aug-bulawan.
			patung bulawan.
kojen teling		tahaki	aug taraki.
wulu	bulu im bahu	bulu	bulu
mataku	matalo	mogaan	moondok
ompu su wanua	bewambang an doong	populuaik om banua	poluwai
	machuwajong	monjukur	momomangkuluk
uuhanak, manganak,	machachedong	monongari	monongadi
gumilir	chumales, machales	matawi	motabi
bisi	luab ing kajuw	kulit in gangai	kuli
	kinarararahaan (is bebloed geworden)	dumuhu	mongolit in dugu
mamota sala	mĕnotolan sala	moposala	mopotala
inggopo, patatikilan	pahoan kandera	totijugan	tosijugan
marereken	marereken	kihakiha, mokiha	mopotanotanob
tundalai), manundalai	tumapija	mopohaat, mohumbun.	moguraat
mangonsuw	wutar	monguwol [3]	mongubol [3]
manalinsu	ngeleden susa	moposakit kon gina	moposusa in gina, noraat in gina,
manusa, matalinsu,	masusa	mosusa	mosusa
	bĕwangarti	popomĕngarti	momangala

[1] Motuba = roosteren; mogoring = braden, bakken.

[2] Numuwu un towo = spreken leugen, vgl. liegen en leugen.

[3] Vergl. liegen en leugen.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Beek (vgl. rivier)	soosoan koki	rojongan tojaan	doud koki	sosoan okki
Beeld	totou	toitou	tinotou	tĕtou
Been, beenderen	ruhi	rui	rui	rui
Beest	tatamun [1]	tatamun, binatang (in het algemeen)	rĕringatĕn	tĕkapen
Beet (mondvol)	woko	wukĕr, woko	weke	woko
Begeeren	mewe, maewe	mewe, maewe	mewe, maewe	mewe, maewe
Begeleiden	makawali	makawali	maawadi	mĕwali
Begieten	mahawahu	numaam	maawau, sumoso, maasoso	kumais
Beginnen	tumottol,tumuur, mapuuna	tumottol, rumijor	tumottol tumuur, mapuuna	tumotol, rumijo
Begluren	mato, mahapato	rumanda	tumengteng	tumuus, tumein teng
Begraven	lumĕwĕng	lumowĕng	dumĕwĕng	kumijar
Begrijpen	sumilig, makasilig	makasigil	mangasilig	makasilig
Behalve	sanapa	sangaapa	sanapa, lewodai	sangarijan, sangari
Behoeden	sumuut, kumĕlung [2] mĕngĕlung	rumindir	dumukad	mĕrung, mĕnĕrung
Bekennen	mĕngaku	mĕngaku	mĕngaku	mĕngaku
Beklimmen (een boom)	lumawa	lumaput	dumawa	kumawok
» (een trap)	mĕnek, mahapĕnek	sumosor	menek, maapenek	lumongkot
» (een berg)	sumosor	sumosor	sumosod	sumosor
» (een paard)	sumake	sumake	sumake	sumake
» (een schip)	»	»	»	
» (tafel, steen, enz.)	»	»	»	kumantang
Bekruipen	mahatijĕttip [3]	maatijĕttip [3]	maatijĕttip [3]	sumondak [3]
Beladen (iets of iem.)	sumake	sumake	sumake	sumeret
Beleedigen	mapairairang	mapalawilawi	mapaidaidang	mapairairang
Belemmeren	mape, mahape	sumeped	mape, maape	
Beloonen vgl. betalen	maijĕr, mahawaijĕr		maijĕr, maawaijĕr	maer, mĕwaer
Beloven	tumaar	tumaar	tumaad	tumaar
Beluisteren	mahatatalinga	mapapaan	maatatalinga	mĕlĕlinga
Beminnen [4]				
Liefkozen	rumĕtuk	rumĕtuk	rumĕtuk	rumĕtuk
Verlangen	lumĕlo	lumĕlo	rumĕndĕm	lumĕlo
Medelijden	rumaraate	maupus		maupus
Bemorsen	kumamu, rumaki	kumamu	dumaki	rumaki
Beneden (in het algem.)	witi wawa	amijona	aki wawa	waki wawa

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
sapa	londolo (of londolan?) chiding	umala mohintĕk	tapa
ghijo	gijo	tuladan	tuladan
ruhi	duchi	tulan	tulan
towawiai	bejagen	binatang	binatang (huisdier), setang (dieren in het wild)
	sangaba	pusok	monguwal, moputok.
masiwik	mewe, maewe	moiwog	moibog
tumur of matur	mali, maali	mator, moator	moatod, (geleiden) dumudui (volgen, vergezellen)
mĕnambuw	tumambuw	mowusakai	mobutak
tumotol	tumud	momulai	modungkul, muna
lumalingai	sumelat	tumongtong	motarap.
(tambun), manambun	lumĕbĕng of lumĕwĕng	lumowong	molobong
mansilig	mĕngarti	motaau	motau
	bohoche, mohoch		
(lirung), mandirung	lumolong	mojujung	mongampai
mĕngaku	mongee	mongakau	mongaku
mahawi	kumapĕt	moponik	moponik
rumangen	kumapĕt	moponik	moponik
musaka	mĕtung, mahatung	motukar	motakod
rumasog	sumake	dumasog	tumakoi
»	»	»	»
»	»	»	momuntuk
mamirisak,[3] mulaja		mosahap[3]	mogapa[3]
mundasag	sumakem	morasog	modatog
manombak	mowajamat	mopoposilaka	mopobubutno
mulawe	madiril		mogimalou
suwan, manuwan	tumunduk	monuli	motuli
morandi	rumandi	rumandi	mokokojoan
mansiluw	matatalinga	mosahap	mokidongo
manajan	lumopei	sumali	
masiwik	machatenem	mokotuwos	mokotanob
gumilir	machalas	motawi	motabi
(kamu) mongamu	mawasameen	mopopokojongo	moporomuromu
wawe	dalĕm	monagija	ko limonag

[1] Tatamun = huisdier of een beest, dat men opkweekt; voor de overige dieren in het Toumbulusch geen algemeene naam, elke soort wordt afzonderlijk genoemd. Hier en daar zegt men wel binatang, doch dit wordt niet algemeen verstaan.

[2] Kumĕlung komt van kĕlung = schild.

[3] Bekruipen, d. i. zachtjes loopen wegens een zieke, of om iets te grijpen.

[4] Voor beminnen bestaat er geen bepaald woord; men zegt liefkozen, verlangen, medelijden.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Beneden (aan den berg)	witi patar, [1] katĕkenan	amijona ing kuntung, wawa, a lopana [1]	aki patar [1]	
» (aan een boom)	nihalaung ung kai, witi wawa ung kai	amijona in tuur	ki tuutna ung kaju, aki wawa ung kaju	
» (het huis)	nihalaung um bale; witi tana; witi wawa um bale	an tana; amijona im bale	aki tana, aki wawa um bale	
» (iemand in aanzien staan, maar ook: beneden, of lager staan of zitten)	wawa ni anu	ambawa im prenta in tou ĕssa; am bawa in tou ĕssa	wawa nianu	
Beneden de waarde	tojo un tĕlesna	pira beenna, mura		
Benevens	karija	karapi	karija	ampit
Benoemen	ngumaran	ngumaran	ngumaran	ngumaran
Beoorlogen	sumeke, sumuwu	sumeke, sumuwu	sumeke, sumuwu	sumeke, mawukuan
Beplanten	tumanĕm	musĕwi, mausĕw	tumanĕm	tumanĕm
Berg	kĕntur	kuntung	kĕntur, toka	toka
Bergen	lumeos, tumutul	mema, maema	lumeos, mema	lumeos, tumutu
Berigten	makatau, mapatau	makatau	makatau, mapatau	makatau
Berispen	sumero	mero, mapero	sumero	mero, mapero
Berooven	kumahat	mandet, maandet	kumaat	kumaat
Berooken	tumapa	tumĕmbur	dumĕngkang	tumapa, mĕtapa
Berouw	mĕnĕsĕl	mĕnĕsĕl	manĕsĕl	manĕsĕl, mĕnĕsĕl
Beschaamd	mairang	malawi	maidang	mairang
Beschamen	mirang, mahirang	sumero	midang, madidang	mirang, mairang
Beschimmeld	rimuruwun	rimuwun	rimuwun	timaruwun
Beschuldigen	kumĕlak, tumoke [2]	kumĕlak, tumoke, tumĕndul	kumĕlak, tumoke	kumĕlak, tumampat
Besmeren	kumamu, misu, mahisu	misu, maisu, kumusu	kumisu	misu, maisu
Besneden	kumawiri, (hanen) mĕla, mahapĕla (varkens, honden enz.)	kumawin, sumuup	sumĕdĕp	kumawiri
Besnijden	sumisi	tumetek		tumewal
Bespieden	sumondak	rumanda	sumondak	sumondak
		males, mapales	dumungkud	sumindir
Bespotten	lumungkur			
Bespringen	mikpik, mahapikpik	papĕntĕk	mikpik, maapikpik	mipik
Best (vgl. beter)	tahalous leos, tahaleos	talous sama	taalous leos, taleosso	kasaleos
Bestelen	rumĕmu	rumombit	mangudu	rumongkit
Besturen	mĕrenta, mahaprenta	marenta, maaprenta	marenta, maaparenta	mĕrenta, mapĕrenta

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.	
atikinan	tudindungusan	kon tijolan im bulur	ko limonag im bulud	[1] Witi patar, aki patar, a lopana = op de vlakte, doch ook wel beneden aan den berg, wanneer het daar vlak is.
apun kajuw	lulongan ing kaju	kon sijun in gangai	kon sijungon ing kaju	
ulalunganen wale	lulongan im bale	kon sijup im baloi	sijup im baloi, kon sijup kom buta	[2] Tumoke = onregtvaardig beschuldigen, hetwelk de beschuldiger zelf weet.
uwawam parenta	bawa im parenta	am bawa im pahenta	ko limonagan in	
		inoponag im bolinja	ko limonagan im bolinja	
andei	karua	takin	takin	
mĕngaren	momengal	moporait	monangoi	
marongan	maseche	maseke	moropatoi	
musuan	mĕmaju	mombula	momula	
wukir	dungusan	bulur	bulud	
eso, mundeso	mipa, maipa	motaua	motagu	
umangintaton	machataun	mopotaau	mopotau	
nanungkul	merow, maperow	maloan	mogotod, mogimalou	
mahampas, mangahuw	mandet, maandet, dumapas	mogago	mongagou, moijampat	
mangusuw	mohobol	mogowol	motaboi	
tumape	manĕsĕl	mononsol	monontol	
irang	monokija	mooja	mooja	
		inoojowun	sinalijota	
kumalak	dumapot	mopokalak, kumalak	mopotau, mopokalak, mopongado	
mutu, mawutu	kumusu	mogijog	moninit	
	tumija of matija	kumawihi	monginggojau, mongabiri	
mamutu		sunat	motoid	
mulaja	mirisa, mapirisa	mosahap	monahidi	
sihi) manihi	tumombak, munombak	mosihi	moniri	
humintik	mepes, mawepes	wusakai, musakai	mobutak	
mapigolus	maçhamauleng	mohopiha	totuu motompija	
manakau	tumachau, manachau	monakau	monakon	
mĕmarenta	mapreta	momahenta	momarenta	

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Betalen	maijĕr, mahawaijĕr	maer, mawaer	maijĕr, maawaijĕr	maer, mĕwaer
Beteekenis	arti	kasigitan, arti	arti	arti
Betel (de vrucht)	wawali	lalai	wawadi, dauna	lalai
» (de plant)	ranina	lalai	danina	ranina
» (het blad)		lalaina	karokkas	
» (siri lele)	ranina kurambĕr			ranina kurambĕ[illegible]
Beteldoos	lelemaan	tĕtĕngaan	tĕtĕngaan	tĕtĕngaan
Betelnoot	wua	tĕnga	wua	tĕnga
Beter	tahalous leos	talous sama	taalous leos	taleos
Betrekken (een huis)	mĕnek witum bale	sumosor am bale	mĕnek witum bale	lumongkot wale
» (de wacht	tumijon u lukar, lumukar	tumimboi lukar	dumukar	lumukar
Betreuren	masusa	masusa, mawĕndu	mamej	masusa, maarip
Betwisten	kumoro	marĕnder	kumoro, makoro	tumokol, matoko[illegible]
Bevallen (zie baren)				
Bevel	tita, patuhun	tita, taar	tita, patuhun	patuhun
Bevelen	tumuhun, [1] matuhun; kumua	tumaar, maataar; mee tita	mee tita	tumuhun
Beven	gumoogo, gumĕrgĕr (de tweede o in gumoogo slechts ten halve uit te spreken)	gumoogo, gumĕgĕr (de g's in dit laatste woord als de g in het Hollandsch uit te spreken)	gumĕrĕgĕr	gumogo
Bevlijtigen (zich)	sumigasiga, mahateetees	morapora, rumĕndĕrĕndĕm	rumairai	sumigasiga
Bevoelen	mĕndan, mahapĕndan	mĕndam, maapĕndam	mĕndam, maapĕndam	mĕndam, maapĕndam
Bevrijden	milot, [2] mahapilot; mondol, mahondol	mĕkkar, maawĕkkar	mido, maapido	rumĕta
Bewaren (zie bergen)				
Bewierooken	muwuk, mahawuwuk	muwuk, maawuwuk	muwuk, maawuwuk	muwuk, maawuwuk
Bezaaijen (met padi)	kumĕror	kumĕlor	sumimboi	sumimboi
» (met andere zaden)	mĕspĕs, mahapĕspĕs	mĕspĕs, mapĕspĕs	sumimboi	
Bezem	tĕtĕpi	kakais	sosapu	sĕsapu
Bezoedelen (zie bemorsen)				
Bezweren	tumiwa	tumiwa	tumiwa	tumiwa
Bidden (vgl. aanroep.)	malei, mahalei	mĕngilĕk	makuwehe	makiwehe
Billen	pĕnar, rurumĕr	pĕnar	pĕnad	pĕnar, rĕrumbĕ[illegible]

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
mamajer	mahir, mawahir	mohuwoli	moguboli
silug	bangarti	mongalinija	mangale
raunge	balas	balas	obuju
raunge	tuna	punu im balas	sinsinge obuju
			daudaun
		lele	kondama
pumamaman	pĕngangaan	wanua balas	pomamaan
maman	ngangan	mamaan	mamaan
mapaempo, rumangen suwalei	kumapĕt am bali	mopolitu	mogutun
mulukar	kumarois	lumukar, molukar	moponik i lukad of molukad
manungkawi	mĕkai	mijar	mosusa
kumual, mangual	mĕpate	mogoginting	morogenggeng
tita	tita	pahenta, tita	tita
matuhun	chomojow	mopokojow, mangojow	mopotita
umiki	chumelech	tumurun	gumugur, (huiveren van angst) lumokokog, (bij koorts) motonou (van koude)
nakatees, matees	mawarĕdĕm	pokotees	mokorog
nangelo	kumokam	(sonsan), mononsan	monontan, mokokap
namule, mawule	makad, mawakad	(bulig), mopowulig	mogukat
nutapa	sumusub	munutun kamanija	motuba kong kamanija
nusuan	mĕpĕs, marut	sumawor	mowuwud, molalin
akai	kochahas, kakasan	kokuhich	kokaid (bezem waarmede op het erf geveegd wordt); tosimpad (bezem waarmede in huis geveegd wordt).
nomuajo	beanai	mongiwot	mongibot
nakinawi	sumobajang	mochali doa	moigum' doa
atikenan		koiwuwut	pogi

[1] Tumuhun = bevelen, wordt slechts in de derde persoon gebruikt, b. v. si major tumuhun ni itu: de majoor beveelt dit. Doch niet aku tumuhun niitu, wel: aku kumua niitu = ik zeg dit.

[2] Milot wordt meer gebruikt voor beesten, mondol voor menschen.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Binnen	witi lalĕm	an darĕm	aki lalĕm	witung gorĕm
Bij (voorzetsel.)	wija, witi, witu	di, an	aki, witu	wija, waki, witu
Bij (zelfst. nw.)	tampaneher	lamperan	tampaneher	tampaneher
Bijeenkomen	marewok, rumewok, maharewok	maumung	maremong, marur	marur, mĕrur, maĕrur
Bijten	kumiki	kumaret	kumiki	kumiki
Bijvoegen	mawĕs, mahawĕs	mawĕs, maawĕs	mawĕs, maawĕs	mawĕs, maawĕs
Blaar	limonis		limonis, minadonis	kimelembong
Blaas	lĕlĕmpottĕn	tuwung	lĕlĕmpottĕn	lĕlĕtupĕn
Blaasbalg	uuntappan	uuntappan	uuntappan	uuntappan
Blaaspijp	sĕput	sĕngo	tĕtek	sĕput
Blaasstampers of zuigers	uuntap	uuntap	uuntap	uuntap
Blaauw	wiru	olei	wiru	wiru
Blad	ranina	lalaina	danina	lalaina
Blaffen	muang, mahuang	mintuk, maintuk	muang, mauang	muang, mĕnguang, mintuk, maintuk
Blank	kulo	kulo (de *o* ten halve uit te spreken)	puti	puti
Blazen	sumĕngo	sumĕngo	sumĕngo	sumĕngo
Bleek	kilo	wagei	sĕdau	dimara
Bleeken	mĕlar [1], mahawĕlar, mapakulo	mĕlar [1], mawĕlar	mĕlar, mawĕlar	
Blijven	mĕnto, mahĕnto	mĕna, mĕnto	mĕnto	mĕna
Bliksem	sangelap	kilat	langelap	ngerap
Bliksemen	sumangelap, mahapitpit	kumilat	malangelap	mĕngerap
Blind	lĕtok, rara [2]	wola, kĕraoka	pĕdeng, rara	pĕreng rara
Bloed	raha	ĕnda	daha	raha
Bloeden	rumaha	mĕnda, maenda	dumaha	rumaha
Bloedzuiger	linta	linta	dinta	linta
Bloeijen	murak, mahawurak, sumĕput	sumĕput	sumĕput	masĕputo
Bloem	wunga	wunga, sĕputa	wunga, sĕputna	wunga, sĕputna
Bloesem	wurakna, sĕputna	sĕputa	sĕputna	sĕputna
Bloot	ronai	tumangkol	dantoi	potai
Blusschen	sumĕwu	lumĕsĕm	sumĕwu	sumĕwu
Bode	aatu, rururuan	rurunduran	aakĕrĕn	rĕrĕoan
Boei	sosolongan	sosondollan	sosolongan	sĕsolongan
Boeijen (de voeten)	sumolong	sumondol	sumolong	sumolong
» (de handen)	sumĕki	sumĕki	sumĕki	
» (de handen kruiselings binden)	malur, mahawalur	makĕs, mawakes	wakĕssĕn (pass.)	
Boete	pinĕngogot, [4] nijogot, sala	sala	sala	rogot

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
uhahon	asuwang	kon suang	kom bonu
i	besi	kon	ko, kon
atjukan	lapechedan	potijukan	pasijukan
ausoma, maimun	sumĕsĕn, masĕsĕn	nopunsu, mopunsu	nojosipun, mojosipun
nangiki	kumiki, kumeket	kumahat	mongalut
onden) mangonden	dumohang	dumuhang, moruhang	modugang
nalisu	molotu	noralis	binotuan, notonana
ooju	titijan	bunuatoi	totoijan
auntappan	utawan	ountappun	ountappan
supu	susuna	soput	totoput
auntap		ountap	ountap
nalunan	matak	molunaw	mobidu
tuwun	tunana	daun	daun
aumuwu of muhuwu	malod, maalod	morongap	mogau,modongap
nawuro	budo	mawuro	mopusi, mobudo
tjup), manjup	sumeput	(ijup), mĕnijup	mogirup
nakula	tina	mowilai	mobilai
naınuro	mawawudo	mopowuro	momusi
nunto	muto, sumondo	salaai	motala
kila	kilat	kilat	kilat
nungkila	kumilat	kumilat	dumokodokot
wuta	wuta	bilog	nobilog
malunsa	daha	duhu	dugu
mamalunsa	mararahaw, dumaha	dumuhu	dumugu
lamatik	lita	linta	linta
muwurak	mĕsich, mamĕsich	momujak	momujok, mojoboi [3]
bungan	bungan	bungan	bujak
wurak	pesiga	wujak	bujak, bojoboi [3]
tintalang	kumdaaj	bolas	mongimbolat
muno, mawuno	mate, mapate	muno, mawuno	momatoi kon tulu
aingka	doruduan	suruan	pinotaba
pananiki		papingku	imantun (voetboei), papĕngkun (handboei)
(siki), moniki	mobatung	mosowat	lutudun ko imantun
moniki	mobatung	mosowat	lutudun kom papĕngkun
pipangke			punguon ko lima (Pass.?)
sala	marocho	salu	bobogoi

[1] Mĕlar beteekent in de eerste plaats droogen; ipapakulo un simbĕl het wokablad wordt droog gemaakt (door het nl. in den zonneschijn te leggen).

[2] Lĕtok, wola, pĕdeng, pĕreng, blind, zoodat men niets meer zien kan, rara, kĕraoka, zóó dat men nog een weinig kan zien.

[3] Mojoboi is van bojoboi = bloesem van den papaja, de mais, pinang, kokos; mojoboi bet. dus het bloeijen van die planten.

[4] Pinĕngogot = boete of: is beboet geworden (nl. wat betreft goederen.) Dit passief wordt dikwerf ook als zelfst. nw. gebezigd.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Boeten (beboet worden)	mĕroko, [1] pontollan sala, pĕngogottan	mĕroko	mĕroko	mĕroko
Beboeten (iemand)	mĕngogot			mĕrogot
Bogchel (bult)	wogko	wookko, luntung	woko	woko
» (kromme rug)	wĕngkur	wookko	wĕngkur	
Bok	bembe mandangan [3]	membe mondangan	membe tuama	membe mandangan
Bont (gevlekt)	kolongan	kolongan, walangan, kolombang	kolongan	kolongan
» (veelkleurig)	wĕreng, kĕretan	kĕretan	wĕreng	kĕretan
» (gestreept, gelijk jonge wilde varkens, of hout)	warotan	warotan, warojan	warotan	warotan
Boodschap	awar, rĕggĕs	abar	abar	ambar
Boog	pitik	wintir	pitik	pitik
Boom	kai, tuur ung kai	tuur kaju	tuur ung kai, kaju	tuur, akana kaj
Boon	sarupapa	sarupapang	sarupapa	sarupapa
Boor	gogori	bor	gogori	gĕgori
Boord	tĕmbir, wiwina	tĕmbir	tĕmbir,	tĕmbir, wiwina
Boos (toornig)	maupi	maambou	maambou	maupi
Borduren	sumusuk, sumuit	sumusuk	sumusuk	sumuit
Borgen	sumawĕl [4], sumakuta, sawĕllan, sakutaan	miram, mairam	sumakuta	sumakuta
Borst	wĕrwĕr	randak	wĕdwĕd	wĕrwĕr
Bosch	talun	talun	tadun	talun
Bouwen	lumeos	mema, maema	lumeos	lumeos
Boven	wawo, atas	an atas, am bawo	wawo, atas	atas
» (op een' berg)	kuwuna ung kĕntur, [5] witi rawis ung kĕntur, wawo ung kĕntur.	am bawo ing kuntung, an tĕmpok ing kuntung, puruk ing kuntung.	aki atas un toka	
» (op een' boom)	witi rawis ung kai	am bawo of amangena in tuur ing kaju	aki atas ung kaju	
» (op zolder)	witi paha, wawo um paha	am bawa in soldor of: in solimai		
» (op het huis)	wawo of atas un aatĕppan	am bawo in aatĕppan, am bawo im bale	aki atas aatĕppan	
» (op de nok van het huis)	wawo ung kuwuna	am bawo im buwungan	aki atas wuwungan	
» (iemand in betrekking)	si anu si rakektaan si *A* = N. N. is hooger dan *A*.	si anu un dangka e si *A*	si anupe si pangkat si *A*	
» (de waarde) vgl. duur	lakkĕr un tĕlesna	kĕlli um beenna	dakkĕd un tĕles	

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
inarupan sala	imarocho	dinopotan in sala	motala
nondupa sala	mĕrocho	modopot sala	mopotale
wangkuk	kĕtud	bangku	bungkut
mondangan	bembe tuama	mandungan	bembe kolakijan
simpalan, sĕmpalan	sĕpalan	sĕmpalan	tampalan
muwuinting	morowatich		binalang
nowolaki	baretan	landokkan	bali
chabar	abar	hawar	habar
papitik	bĕtir		pijot
pun	tud	punu	pangkoi
bontjis	bontjis	kasang	buooi
akuwi	bor	bor	bor, bobuan
urune	silina	biwig	bibigija
kumual	moboro	hanas	tumoru
kuminĕk		sumudji	mosugi
namulas	miram, mairam	lumuan, maluan	moluwan, mopoluwan
rak	dadach	darow	dodob
kagurangĕn	talun	gogujangan	kajuon
mapainto	mogimano	momija	mogaid
rame, suwawo	am bao	manita	limonik
rame suwuki	am bao in dungusan	kon turu im bulur	kon tudu im bulud; ko alessa im bulud
rame sukotonge	aniwus kajuw	ko uruk ingangai	ko luntung ing kaju; ko limonik im pangkoinja
rame supanulung	am bao soldĕr		ko luntung ....
rame sulikur wale	am bao isupan	monikija atop	ko luwa i atop
rame suliwungan		kom binuwungan	kom binubungan
ninto marange; kinore karange	matatang	masolar im pangkat	
kimure, nakure		naponik im bolinja	modamal im bolinja; ko limonik im bolinja

[1] Mĕroko = boeten, doch zwaarder dan pĕngogottan.

[2] Pĕngogottan = die beboet wordt.

[3] Mandangan wordt gebezigd om het mannelijk geslacht aan te duiden van schapen en geiten; voor dat van andere viervoetige dieren bezigt men bijna altijd tuama.

[4] Sumawĕl, sumakuta = ter leen vragen. Sawĕllan, sakutaan = aan iemand ter leen geven.

[5] Kuwuna ung kĕntur = top van den berg.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Braaf	leos	sama	leos	leos
Braden (vgl. bakken)	mĕra, mahapĕra	mĕra, mapĕra	mĕra, mapĕra	mĕra, mapĕra
Braken	lumua	lumua	dumua	kumĕro
Branden (in br. raken of staan)	malaung	malaung	malaung	marengis
» (aansteken een lamp, kanokano enz.)	tumutung	mengkĕt, rumitjet	tumutung	tumutung
» (vuur aanmaken in keuken of elders)	rumiket	mengkĕt, rumitjet	rumiket	tumou api
» (een huis)	lumaung	lumaung	lumaung	rumĕngis
» (vlammen)	lumajas	maĕmbung	rumambun	
Brandhout	lungu, [1] pinijas	kaju [1], pinijas	dungu [1], pinijas	lungu
Breed	lĕmpar	wĕlar, lĕmpar	dĕmpad	pĕnar
Brein	utĕk	ngaas	utĕk	utĕk
Breken [2]	rumĕpu, maharĕpu	lumentu	rumĕpu, maarĕpu	rumĕpu
»	sumĕmpo, mahasĕmpo	sumĕmpo	sumĕmpo, maasĕmpo	sumĕmpo
»	tumarar, mahatarar	mĕte, mapĕte	mĕpor, maapĕpor	mĕte, mapĕte
»	rumepes, maharepes	rĕmbus, rumĕmbus, marĕmbus	rumangkut, maarangkut	rumangkut
Breken [3]	marĕpu, masĕmpo, matarar marĕpĕs	malĕntu, masĕmpo, mapĕte marĕmbus	marĕpu, masĕmpo, mapĕpor marangkut	marĕpu masĕmpo mapĕte marangkut
Brengen	mali, mahali	mali, maali	mawa, maawa	mali, maali
Broeder	katuari tuama	poow tuama	katuari tuama	patuari tuama
Broeijen (vgl. zitten)	maharumĕr	lumukut	tumĕkur	mĕrumun
Bron	kĕmbuan un dano	lembojan in dano	pakĕmbuan un dood	gagaran, kĕmbuan dano
Brug	tete	tete	tete	lelembetan
Bruid	kaleos	paromaan	si endona	kaleos
Bruidegom	kaleos	maroma	.	kaleos
Bruin	prangdangan	praindangan	parundangan	meatuwa
Buffel	kĕrwou	kĕrwou	karbou	kĕrwou
Buigen (iets of zich achterover buigen)	rumeru	lumea, mĕntir	rumĕko	rumĕko
» (zich voorover buigen)	mongkot, mahongkot	kumuru	mongkot, mahongkot	monghot, maongkot
» (de knie buigen)	kumurur	kumundu	kumuru	kumurur
Buik	poot	poot, tinai	tijan	tijan
Buiten (het huis, op het erf)	witi lessar	ang kintal	aki kalassan	
» (het erf, aan de andere zijde)	witi lewet	a luwar ing kintal		
» (het dorp, aan den kant der negeri)	witi tĕmbir um banua	a luwar in roong	aki pinggir um banua	
Buskruid	uwa	uwa	uwa	uwa

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
napigo •		mapiha	mopija
	gumoreng	magoreng	
umuka	lumua, malua	mososuka	mototuka
napus	masengit	tutungan	noturub, nopokag
nundiki	tumutun	majongkit	molutam, monarab, moijongkit
naharoro	momowaha	rumumpul	momijag in tulu ko abu
sohow), manohow	tumutun	mohotutun	noturub
numembang	melab	lumingas	tulu dumokot
inanĕn	nitoka	poruru gangai	kaju podunguan
nawuna	belada	moolar	moolad
nuw		utok	onggu
nawure	lumeku	mowahi	moputol
nusak, mapusak, mapoga	(beta), meta	mohumog	morumog
nutus, mawutus	dumudut	mobontou	mobontou
nawure, napusak, napoga, nawutus	bechaleku, bechaeta, becharudut	nowahi, nohumog nobontou	noputol, norumog, nobontou,
egom), maegom	meang, mapeang	(dea), morea	modija
ingkatuwang mohonej	pog tuama	utas lolaki	utat lolaki; ki lolaki
nak	mamasok	mohongow	mogoob
vukaka	beleng inache	bukaka	bokaka, limbuong
etej	tete	totoi	totoi
apuhan	makoroangan		kantang
apuhan	makoroangan		kantang
nawijas			
akambou	karwau	kahambou	karombou
nulĕkom	lumead, malead		mobelung
umurung	kumuchu	mosumba	kumudung
			dumulud, modulud
jijan	tijan	tijan	sijan
ulijuw im bale	sili im bale	kong kintal	ko likud im baloi
ulijuw i linsar	sili ing kintal	kon sihi in tondok	ko likud in dolaag
ulijuw im banoa	sili in doong	kon sihi im bonua	ko likud i lipu
iwa	uba walutam	ko lawai	uba

[1] Lungu, kaju, dungu: brandhout in het algemeen; pinijas: wat reeds aan stukken gekapt is.

[2] Breken (met opzet iets breken).

[3] Breken nl. in trans.; deze verba worden meestal in het perfectum gebruikt, als: nimarĕpu = is gebroken, nimasĕmpo, nimatatar, nimarĕpĕs.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Cijferen	rumeken, mijap mahijap	tumembe	tumikĕm	tumikĕm
Cirkel	wulelen [1]	purengkei	wulelen	tambulelen
Citroen	lemon nipis	munte inta	munte inta	munte inta
Daad	papaajangan, leleossĕn [2], pinaajang, lineos	tatawoijĕn	papaajangĕn, wawai	papaajangĕn
Daar (in het algemeen)	witi, kĕnuma	am bitu, a mange	aki itu	witi ila, menaimae
Daar (te A)	witi A; wanama, wituma [3]	an A		
Daar (uaar boven)		a-mange		
Daar (in het O.)	witi sĕndangan	a-mitjo	aki sĕndangan	
Daar (in het W.)	witi talikuran	a-mako	aki tadikudan	
Daar (in het N.)	witi amijan	a-monge	aki amijan	
Daar (in het Z.)	witi timu	a-meko	aki timu	
Daar (beneden)		a-mijo		
Daarna	muri	somoi	muri	muri
Daarom	pahapaan, niitu wo, nijana wo	ana itu	pahapaan	paapaan
Dadelijk	tarekan	tarepe	kawait	tarekan ijai
Dag	ĕndo	ĕndo	ĕndo	ĕndo
Dagelijks	susur i mĕndondo susur in ĕndo	susur in ĕndo	susud in ĕndo	susur nĕndo
Dageraad	sarag [4]	wena	wena	behana
Dak	aatĕppan	aatĕppan	aatĕppan	atĕp, atĕpan
Dal	pasong	koso	pasong	pasong
Dalen (zie afbrengen)				
Damp	susuw	susuw	sengor	sengor
» (mist)	sĕmu	laleindĕng	engur	lĕleindĕm
» (rook)	awun	tĕmbur	awun	awun
» (wasem van spijs)	susuw	susuw	sengor	sengor
Dapper	wuaja, waranei	wuaja	wuaja	wuaja
Darm	tinai	tinai rintĕk	tinai	tinai
Dat (zie deze)				
Dauw	ninĕllu	ngĕllu	dangĕddu	sao
Deel	weteng, wowa	weteng	weteng	weteng, wowa
Deelen	meteng, mahaweteng; mowa, mahawowa	meteng, maweteng	meteng, maweteng	meteng, maweteng, mowa, mawowa
Deernis	rumaraate	maupus	rumĕndĕm, taadidi	maupus
Degen	santi; pisou lombot	pisou lambot	santi	pisou lambot
Deining	sĕmpa	walolong	sĕmpa	sĕmpa
Deinzen	sumoisoi	mareng, mawareng	sumorompot	sumurompot
Deken	uulĕs	patawunĕn	uulĕs	uulĕs

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
(tjap) manjap	tumebe	moheken	mogijap
malimbung	karot berlimbung	molimbung	molimbung
inta	lemo nipis	muntoi onta	limu unta
kalimuan	patawojan	oajeran	oaidan
sene	bibocho	konijon	kon tua
su A	an A	kon A	kon A
sene ram	bibocho ambai	ko monita	omonik (bergwaarts)
sene paj, suwangan	bibache	musata	omuik (?)
sene wawa, surapĕn	bibonge	makota	
sene raja, sawuna	bibuli	muita	o monag
sene lar, timu,	bibijow	monatĕn	o monik
sene wawa	bibocho an dalam	ko monata	omonag (nederwaarts), omuntag (strandwaarts)
samuri	amahachad	kon somui	kon tumi
pahapa nuĕntu	apaapa ibocho	sĕbab, mijan	sĕbab, malun, malunan
gahirĕn	talewe	sokojumai	tongopimai
konuan, iwi	ĕndo	singkai	singgai
singkonuan	susud in ĕndo	pinomuloi singkai	pomuloi in singgai
lawaken	chunuangen	lawakanan	bunanang
atup, liwungan	kukun	atop	atop
kolemak	lepahan		lobakja
sangu	sapunga	hagut	gabussa
hawun	tuwuot	hagut im buta	topuot
suw	obol	owol	pojok
wahanej	waranej	morogi	morogi, buaja
susur, tinej	esalach, tinae [5]	kompong	kompong
namu	saho	olu	olu
wowa	weteng	sukat	silai
muwowa	meteng', maweteng	sumukat	mosilai
(gilir) gumilir	machales	motawi	motabi
kowi	simala	pupul	sumala
tolong	lendi	bokol	tolog
sumimbu	sumojot	umundok	mundog
kakura	kokob	tatawon	pongangkub

[1] Wulelen = platrond. Ook wel: een kring, cirkel.

[2] Papaajangan en leleossĕn worden gebezigd wanneer het werk nog niet gereed is; pinaajang en lineos wanneer het werk reeds gereed is.

[3] Wanama, wituma dient als antwoord op de vraag: is A te A? Wituma of wanama = is daar.

[4] De g in sarag moet slechts een weinig worden geboord.

[5] Tinae = darm; tiwocho = pens; esalach = groote darm; riseh = kleine darm.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĚWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Dekken	mulĕs, mahulĕs	tumawun	mulĕs, mahulĕs	mulĕs, maules
Deksel	kĕkĕlĕw	kĕkĕlĕw	kĕkĕlĕw, totongew	kĕkĕlĕw
Denken	gumĕnang	rumeken	gumĕnang	gumĕnang
Derde	katĕllu, kumatĕllu	kumatĕllu	katĕllu, kumatĕllu	katĕllu, kuma-tĕllu
Deur	pĕpĕnĕt	papalĕn	pĕpĕnĕt	pĕpalĕn
Dewijl	pahapaan, niitu wo, nijana wo, ja niitu	paapaan, anai, ana itu	pahapaan, ni itu	paapaan, janii
Deze	kĕnu [1], itu [2], itii [3], ija [4], ana	anijo, itu, nijo, siijai, siitu, sijana	niai, itu, itii, niija, ana	itu, itii, ija, a
Dezelfde (als die van vroeger, maar ook: die of dat verloren was en wedergevonden is)	kĕnukan, nisijakan, niitukan, niijakan	anijoka. isijaka, siituka, nijasaka	kĕnukan, nisijakan, niitukan, niijakan, nijanakan	nisijakan, niitukan, niijaka nijanakan.
Dezelfde, (juist dit en geen ander)	nisija, niitu, niija, nijana	isija, siitu, niija, siijana	nisija, niitu, niija, nijana	nisija, niitu, nii nijana
Dezelfde (dit slechts; niet meer, dan dit, of dan hij, zij [sija])	kĕnu uman, sija uman, itu uman, ija uman, ana uman	anijokĕ, sijakĕ, itukĕ, sijanakĕ,	kĕnu uman, sija uman, itu uman, ija uman, ana uman	sija ite, itu ite, ite, ana ite
Dezelfde (dit is nog slechts overgebleven, het ander is op; of: hij, zij is overgebleven, de anderen zijn vertrokken)	kĕnumokan, nisijamokan, niitumokan, niijamokan, nijanamokan	si anijooka, isijaoka, siituoka, siijaoka. sijanaoka	kĕnumokan, nisijamokan, nijanamokan	nisija mokan, itumokan, ijamokan, nij namokan
Dichtstuk	raranin	nanain	tatambakĕn	tĕtambakĕn
Dief	tou marĕmu, si marĕmu, tarĕmuĕn [5]	tou rumombit, si marombit	tampangudu	rongkit, rumon kit
Diefstal	rinĕmu [6]	rinombit	pinangudu	rinongkit
Dienaar	maopo	matuang	ata	maopo
» (slaaf)	ata	ata		ata
Dienen	maopo	matuang maopo	maopo	maopo
Dienstig	makaleos [7], bĕrguna	katoroan	makaleos, bĕrguna	kalooran
Diep	rarĕm	rarĕm	rarĕm	rarĕm, urĕp
Dieplood		patonton	patonton	watu tĕtoro
Dier (zie beest)				
Digt (van lijnwaad)	imĕk	rimat, imĕk	rimat, indĕt	rimat
Digt (van rijst op het veld)	indĕt, kimĕr	rimat		
Digt (van ander plantsoen)	kimĕr	rimat		
Digt (van planken, welke naauwsluitend aan elkander zijn geschikt)	rinĕp	kĕtĕp		
Digt (van aarde, hout)	rimat	rimat, imĕk		
Digtbij	leler, tawi	tawi	lĕlĕl, tawi	tawi

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
kumura of kuma-kura	kumokob	monawon	moponangkub
atongkop	nakolob	totingkop	talobja
manahandum	rumeken	mokiha	morai
katulung	kumatellu	kotolu	nogintolu
papuna	tatakew	loluajan	lolingkop sĕbab, malun, malunan
tui, itui, itue	jai, ijai, ibocho	tain, naa, nijon	naa, nijon
tue	ijana	sitanijon	naaka, isija, isijaka, kiintanijon
oe, toi	wai	tanaa, sitanaa	
najang	ngaran	toliwog	lolibag
akou	tachou	mononakau	mononakou
pinanakoun	tinachou	pononakau, pinonakau	sinakou
omaa empo	pomijagen	oupilon	ata
			ata
kumempo	matuang	mokuepil	mĕkijompu
katoron	katoruan	bahaguna	mopija
maralum	dalĕm	moralĕm	modalom
tapu			ladung
punas	rimat	morimol	mobunod
sĕsĕk	pisĕg	motoros	motodod
sĕsĕk, kupal	pisĕg	motoros	motodod
	mĕtau	nohokompit pija-pija	mokunsip in dopi
mapunas	rimat		moalus
maegei	susut	morijug	modijug

[1] Kĕnu wordt zoowel zonder als bij een voorw. gebruikt, en zoowel voor levenlooze als levende voorwerpen.

[2] Itu staat alleen, in de plaats van levenlooze voorwerpen.

[3] Itii staat alleen voor levende en levenlooze voorwerpen.

[4] Ija en ana staan alleen, in plaats van doode voorwerpen; komen zij vóór een voorwerp, dan zegt men ijai en anai. Voorts zij nog aangemerkt, dat ija op een voorwerp duidt, dat digt bij den spreker is, en ana op een, dat digt is bij den aangesprokene.

[5] Tarĕmuĕn = dief, of door wien dikwerf gestolen wordt.

[6] Rinĕmu = is gestolen geworden; dit verleden passief wordt dikwerf als zelfst. n. w. gebezigd, en beteekent: het gestolene. Ook de woorden voor diefstal in de overige dial. zijn eigenlijk passive vormen van verba.

[7] Makaleos wordt vooral van medicijn gebruikt.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Dij	paa	paa	paa	paa
Dijk	litir	lisid	litid	litir
Dik	kurambĕr	kurambĕr	kurambĕr	kurambĕr
Distel gl. doorn	susula, pupulantei	tutune, pupulut	susuda, pĕpujut	tĕtune, pupulantei
Dit, zie deze				
Dobbelen	lumeong un top, mauntungan	mĕra, mawĕra in top	lumeong un top, mauntungan	maanjang top
Doch	taan	taan	taan	taan
Dochter [1]	okki wewene [2]	anak wewene	rinte wewene	urang wewene
Doen (zie arbeiden)				
Dojer	ririgna	kunina	riri un atĕdu	meaburenga
Dolen	sumala	sumea	sumala	sumelok
Dom vgl. dwaas	longon	longon	longon	lengei, wengel
Dompelen	rumirip [3], muntĕp, mahuntĕp	numinim [3], tuminĕp.	dumidip	lumilip
Donder	ĕrut	ĕrut	tangkĕr	tangkĕr, lenter
Donderen	mĕrut, mahĕrut	mĕrut, maĕrut	matangkĕr, maatangkĕr	mĕtangkĕr, ma lenter.
Dondersteen	kilapong	kilapong, watu ing kilat	kilapong	kilapong
Donker	rimbĕngbĕng, wĕwĕngijan	rimbeingbĕng	wĕwĕngijan	bĕwĕngijan
Donkerrood	rangdang tua	raindang matua	rundang tua	meatua
Dood	mate	mate	mate	mate
Doodstraf	rantongĕn	rantongan	rantongĕn	rantongĕn
Doof	luntĕng	wĕngĕl	duntĕng	luntĕng
Door	witi, wija	asi	wija, aki	wija, waki
Doorbrengen	kumaapu	kumaapu	maapu	maapu
Doorgang (gemaakt in een' berg)	tinĕngkol, kinetor	pinou, pinosok	pinosarupit	sinoroapit
Doorgang (door de natuur gevormd tusschen twee bergen)	loloangan	kosso		
Doorgang (tusschen twee kamers, poort, deur)	loloangan	panapa	pinasarupit	
Doorn vgl. distel	susula	tutune	susuda	sumĕsula, tĕtu
Dorst	reo, mareo	mareom	reo, mareo	reo, mareo
Draad	wiwilit	wiwimbitĕn, tinitjoi	wĕwilit	wĕwilit
Draagstoel, of draagbaar	wuwulengan	wuwulengan	wuwulengan	wĕwulengan
Draaijen	murikit, mahapurikit	kumendong, mareng	murikit, maapurikit	murikit, marik
Draaijen v. e. tol, wiel enz.	lumojan	rumingin, maringin	lumojan	masui

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.	
pajang	paa	paha	paa	
ralen	serang	litir	ambongon	
makupal	kunambĕl	mawunor	mobunod	
tunai	patoch	dugi	dugi	
	metean karuwan jondej		motop, mogogitog in top	
taan	sumata	dongka		
torarijo wewene	kedong bene	ari bowai	adi bobai	
wuhenga	tutunach in atĕluch	mologijur	dajag in natu	
timpang nasala, nasala tinatumpang	beureng, mĕsea		moitala	
likag	longon	paluwa	mobodok	
mudum	mened, mahened	dumolop	mogagom, sumirup	
ruluk	koruchud	gotup	gotup	
muruluk	machoruchud	mogotup	mogotup	
watu ruluk	batuna ing kilat; batu koruchud	batu kilat	rossi	
muli	dĕndĕm, bĕngi	morolom	mosindip	
mengitu nitum	meha matua	mopuho motoguhang	mopura mogurang [4]	
matei	mate	matoi	minatoi	
papatei	dinatong pinatei	hukuman matoi	hukumon pateon	
wĕngĕl	bĕngĕl	bongal	bongol	
ni	i		i	
kumantang, kutintang	belelong, kumawu	mokorais	mokodait	
pinontol	dungusan, pinorok	bulur pinusu	pinongko	
sula	patutudan		bobak, ojuk	
sula	patutudan		totuottan	
tunai	patoch	dugi	dugi	
rou		mohohang	mojogang	
winiling	tinikoi	tiningkoi	siningkoi	
wawolengan	totambalan	tambuligan, duhisi	pobuligan (buligan = doodbaar	
mutambuliling	tumali	kumendong	momurou	
putali				

[1] Er is nog een woord wikko. Dit beteekent eigenlijk het pudendum muliebre, doch het wordt ook gebezigd van of tot eene dochter sprekende.

[2] Okki wewene beteekent ook schoondochter.

[3] Rumirip en numinim beteekenen ook onder het water duiken.

[4] Mopura moguod = lichtrood.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Draaijen (hoofd)	lumenge	sumeleng	dumingin	
Draaijen (touw)	kumandong	kumendong, mareng	kumendong	
Dragen (door twee of meer personen met draagstokken)	muleng, mahawuleng, mĕmuleng	muleng, mawuleng, rumakut	muleng, mawuleng	muleng, mawuleng
Dragen (op den rug in een sangkolé)	rumakut, maharakut, mĕrakut	marakut, mijo	rumakut, maharakut	sumangkolei
Dragen (een persoon op den rug)	lumikur, mahalikur, mĕlikur	mijo, mawijo, mĕmijo	dumikud	rumuur
Dragen (op den schouder)	masaan, mahapasaan, mĕmasaan	muleng, mawnleng	masaan. maapasaan, mamasaan	mĕsaan
Dragen (op den schouder, de vracht aan het einde van een stok hangende	mĕti, mahapĕti, mĕmĕti	muleng, mawuleng	mĕti, mapĕti	mĕti, mapĕti, mĕmĕti
Dragen (in de hand, de vracht aan een touw hangende)	kumeneng, mahakeneng, mengeneng	meiwei	kenengĕn (pass.) maakeneng	gumege, magege, mĕgege
Dragen (in de hand, of in den arm, als bijl, houweel, mes)	kumulu, mahakulu, mĕngulu	kumulu (dit beteekent ook: aanvatten, vasthouden)	kumudu, maakudu	kumulu, makulu, mĕngulu
Dragen (op den arm, of op de armen, als: een kind)	rumawak, maharawak, mĕrawak	kumĕkĕp	rumawak, marawak	rumawak, marawak, mĕrawak
Dragen (onder den krom naar beneden hangenden arm)	mingki, mahingki, mĕngingki	kumipit	mimpit	kumalo, makalo, mĕngalo
Dragen (op de hand of handen)	mopo, mahopo, mĕmopo	mopo	mopo, maapopo	mopo, mapopo, mĕmopo
Dragen (onder den oksel, met den arm regt naar beneden)	mimpit, mahimpit, mĕngimpit	kumipit	mimpit, maimpit	mimpit, mahimpit, mĕngimpit
Dragen (met een doek of touw schuins over den schouder, zoodat de vracht op de andere zijde hangt)	maror, mahawaror, mĕmaror	mawarat	maror, (zelden slechts in gebruik) sumambĕt, maasambĕt	mawei, maawei, mĕngawei
Dragen (met een touw of doek over den schouder, zoodat de vracht op dezelfde zijde hangt)	mawei, mahawei, mĕngawei	kumawit	mawei, maahawei	mawei, maawei, mĕngawei
Dragen (goederen op het hoofd)	sumungsung, mahasungsung, mĕnungsung	tumeinteng	sumuun, maasuun	sumuun, masuun, mĕnuun
Dragen (een kind op beide schouders met de beenen langs den hals)	sumungsung, mahasungsung, mĕnungsung	tumeinteng	malelei	lumele, malele, mĕlele
Dragen (de geplukte padi in een korf naar het tuinhuisje)	muwit, mahuwit, mĕnguwit	muwit, tumeinteng, mĕngkei	muwit	muwit, mahuwit, mĕnguwit

BENTENANGSCH	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.	
kumendong		knmendong	momitoi	
mumboleng	tambuleng	buligan (pass.)	momulig	
walukinĕn (pass.)	lichudĕn (pass.)	bawaan (pass.)	mogakut	
walukinĕn	lichudĕn	bawaan	mobaba	
pasanĕn (pass.)	paluchan (pass.)	pasaan (pass.)	momulig	
pasanĕn	paluchan	pasaan	mopotaan	
wewehan (pass.)	binibit (pass. perfect.)	biniwit (pass. perfect)		
tombikowan (passief)		tumongol	mojangkom	
munsapopu	tuchowan (pass.)	sumongkiki	mokakap	
sepean (pass.)	sokichin (pass.)	sumongkiki		
mutendĕn	sumambat	kinompol (pass. perfect)		
sepean (pass.)	siwitĕn (pass.)	sumipit i lima pinosarang (pass. perfect)	mopotadang	
musagengkel	sadangĕn (pass.)	mosarang	mopotadáng	
musun	tetengan (pass.)	mahuntu	moguntu	
paparasog	tumbehĕn (pass.)	nosonkiki	moguntu	
rumusa	panetengĕn (pass.)	huntuĕn (pass.)	mogakut	

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Dragen (de geplukte padi naar huis)	mahesu	muwit, tumein-teng, mĕngkei		meror, maheror
Dreigen	tumaar	tumaar	tumaar	tumaar
Drek	tai	tai	tai	tahi
Drie	tĕllu	tĕllu	tĕddu	tĕllu
Driftig	raranguan	karanguan	raranguan	rĕranguan, to-roupi
Drinken	mĕlĕp, mahĕlĕp	mĕlĕp, maĕlĕp	mĕlĕp, maĕlĕp	kumoho
Drinknap	ĕĕlĕppan, soke	ĕĕlĕppan	ĕĕlĕppan, soke	kokohoan
Droes	mahasĕpun	masĕpun	maĕsĕpun	masĕpun
Droevig	masusa	masusa	masusa	masusa, maarip
Dronken	tĕwĕlĕn	malangu	tĕwĕlĕn	tĕwĕlen
Droog	pĕra	pĕra	pĕra	pĕra
Droogen vgl. afdroogen	mĕra, mahapĕra	mĕra, mapĕra	mĕra, maapĕra	mĕra, mapĕra
Droogte	raarĕn	kasĕndangĕn	raarĕn	raar
Droom	ipi	ipi	ipi	ipi
Droomen	mahipi, mahipiipi	maipi	maipiipi	maipiipi
Droppel	tihis	tiis	tiis	tiis
Droppelen	tumihis	tumiis	tumiis	tumiis
Duidelijk	trang	trang	trang	rendai, trang
Duif	bombo	mombo	mombo	mombo
Duiken zie dompelen				
Duim	wawangko	wawangko	wawangko	wĕwangko
Duister zie donker				
Duivel (booze geest)	si sakit	si sakit	si sakit	sakit
Duizelen	ririmbĕngbĕngĕn tatambulelenĕn	pĕngarimbeim-bĕngĕn (pass.)	marimbĕngbĕn-gan; matam-bulelengan	pĕmareimbĕngĕ
Duizelig	ririmbĕngbĕngĕn tatambulelenĕn	pĕngarimbeim-bĕngĕn	marimbĕnbĕn gan; matambu-lelengan	mĕmareimbĕng
Duizend	riwu, mariwu	riwu	riwu	riwu, mariwu
Duizendpoot	kama, karamkam, makawale un atĕp, kutu un atĕp	kĕli keitjei	kama, kĕramkam, kutu un atĕp	kama, lakkĕr ra kutu natĕp
Dulden	ĕrĕn, mahĕrĕn	lumĕsĕn	rĕsĕn, tahan	ĕrĕn, mĕrĕĕrĕ
Dun	nipis	nimpis	nipis	nipis
Dunnen	nnmipis, nipissĕn (pass,)	numimpis, nim-pissĕn (pass.)	numipis, nipissĕn (pass.)	ipissĕn (pass.)
Durven	wuaja	wuaja	wuaja	wuaja
Dus, zie aldus				
Duur	lakkĕr un tĕlĕsna, reken	kĕli in tĕlĕsna	dakkĕd tĕlĕs	wangko tĕlĕs, lakkĕr tĕlĕs
Dwaas (vgl. dom)	longon	longon	longon	wengel
Dwalen, zie dolen				
Dwarrelwind	walintukan	selendu	walintukan	
Dweil	wuwura	paseka	paseka	sĕseka, sĕsamu
Dwingen	sumijasa	lumĕse	sumijasan	sumijasa
Ebben	tumagas	tumagas	tumagas	tumagas
Echo	lontok	lontok	pasawattĕn	singkomĕn
Echtbreken	maharuarua, utang	maruarua	paalewoan	utang

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
			mogakut
mamataku	mawatalo	mopogaam	mongojong
tai	tai	tai	tai
tĕllu	tĕllu	tolu	tolu
malosojatej	mosopuroch	hanasan	morogi
manginum	lumuku, maluku	monginum	monginum
pangangìnuman	lĕppan		ponginuman
masupun	ngusĕn	sakit ojaran	moongang
nawoho	masusa	mosusa	mosusa
vukan	malolangu	mololangu	mololangu
ingka	wela of wawela	hangu	moingkag
napakangum mapatingka	mamawela	mokohangu	moingkagdon
ondoan	imendo	moningkai	poninggai
pi	iwi	tochoinop	tumongoidop
naipi	miwi, mangiwi		mongoidop
uro	tis	titik	tujuan moisit
katompulangĕn	londolai	mopatas	noitugat
nombo	bombo	bombo	bombo, bonija
uma lima	tundu bako	ina i lima	ki ina i lima
	kijong	iblis	takit
natambuliling	matambuleleng	moindop	
tambuliling	katambulelengĕn	indop	alimpurou
huwu	moribu	hiwu	riwu
lipan	mononiwit	olipan	ulipan
nakaran	tachĕlĕssĕn	taang	mokotahan
manipis	nipis	manipis	monipit
munipis	nipissĕn (pass.)	pokonipis (pass.)	pokonipiton (pass.)
wahanei	baranei	mohogi	morogi
rakel wiline	tadoon baera	mumahal	mobarong im bolinja
ikag	longon	paluwa	boga
limpurus	orowijos	botu in sompot	alimpurou
towohak pangangirou	kochusu	tarapu	randuk
sijasa, manijasa	lumĕse	sumijasa	mopaksa, mosijasa
makola	dumelot	motagas	moratakdon
sinsjong	patanaan		moondok
mukear	muchiderak	sondal	

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Echtgenoot	kaawu-tuama (man), kaawu wewene (vrouw)	pĕnanaan-tuama pĕnanaan wewene	kaawu-tuama kaawu wewene	kaawu-tuama kaawu wewene
Edel, zie adel				
Eed	tiwa	tiwa	tiwa	tiwa
Eelt	lintup	walulang	dintup	lintup
Een	ĕssa	ĕssa	ĕssa	ĕssa
Eend	wewek	wewek	wewek	wewek
Eenerlei, gelijkend, gelijken (op iets)	makagijo, masuat	mĕpute, makagijo	makagijo, masuat	makagijo, mansuat, tuanaka
Eenmaal	makassa	makassa	makassa	makassa
Eenparig	mahawali [1], maharĕngan [2], mahawali gĕnang, of: ĕssa gĕnang [3]	mĕwaliwali [1], marĕngarĕngan [2], mĕwali reken, of: ĕssa reken [3]	maawadi [1], maarĕngan [2]	mĕwali [1], marĕngan [2]
Eer (bijw.) (vgl. aleer)	puuna	rijor	puuna	rijor
Eer (zelfst. n.w.)	sigi	siri	sigi	sigi
Eeren	sumigi	sumiri	sumigi	sumigi
Eergisteren	sitondong	kaawii makassa	kaawii ĕssa	kaawi ĕssa
Eerstgeboren	okki katare	luluna	udu nu anak, rinte katare	urang katare
Eetlust	maharĕm	maarĕm	maarĕm	maarĕm
Eeuwig	rei si kaapuan	raitja kaapuan, kaureure	kaureure, dai si kasampetan	kaureure, rai si kaapuan
Effen (vlak)	patar	lopana	patar	patar
Ei	atĕllu	wulinja	atĕddu	wurenga
Eiland	pulo	punten	punten	punten
Einde (boveneinde)	rawis	tĕmpok	tĕmpok	
Einde (benedeneinde of basis)	tuur	tuur	tuud	
Einde (der vingers)	rawis of pĕnpen	tĕmpok of peinpĕn	tĕmpok	
Einde (top van een boom, berg)	rawis	tĕmpok in tjaju, ing kuntung		
Einde (van eene tafel)	pĕnpĕn of pondol umeja	peinpen of kaakaran-i-meja	tĕmpok umeja	
Einde (van eene nĕgĕri)	pondol of pondol um banua	tĕmpok of peinpĕn in doong	pondol um banua	
Einde (slot van een zaak of twist)	lĕkĕp	lĕkĕp	kalĕkĕppan, kasampĕttan	
Einde (slot van een boek, rede)	kaapuan	kakapuan	kasampĕttan kinasampĕttan	
Einde (van een maand)	kaapuan ni lolohoĕn	kakapuan in sangasĕrap	kadaijan ni loloĕn	

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
rapuhan muhang, rapuhan wawinei	karowang, asebu	buloi, buloi	buloi lolaki, buloi bobai (uta = gemalin v. een vorst)
muwawatĕs	masupa	iwot	nogogodijan, nogogodijan, nodolop
muwalulang	molulangĕm	botu	botu
sangunsa	ĕssa	isa	tobatu, tong
wewek	lewe, dairi	bewek	wewek
musuka, ngonto letu	kohelina, kele gijo	naawatangan, mosongsongkai	motongkai
pakusa	machasa	kominsan	komintan
muringaringan	mĕdororo	mohororai	mojododai
pona			muna, pomuna, komuna
sigi	siri	ormat	ising, bangkal
masigi	sumiri	mohormat	mobogoi ising, mobogoi bangkal
mapakanehaw	kaisa	kowolosija, makaw	kolipod
jakang	kedong matuwa	dungkul	adi gujagujan
hutum	maleo	gohojon	gogojon
umai makakawus	kalokoloko, eto		dija modaid, kakal
kalemak	kalobachan	lowakijĕn	lopanja, mogilopa
tuhu	atĕluch	natu	natu
liwuton	libuton	liwuton	libuton
pondol	iwus	urukija	luntungnija
pondol, punej	tud	pununija	pangkoi ing kaju (van een boom); pangkoi im bulud (van een berg)
pondol u wua lima	tĕpoch in tundu	uruk	luntungnija
			luntung ing kaju; tudu im bulud
pondol u-meja	tĕpoch	uruk i-medja	luntung imedja
kasaran banoa	tĕpoch in doong	ko urok im bonua	popod i lipu
kinalijusan pĕrkara	kinalĕkĕwan	kinolapasan	tompod
kakawusan	kachawuan	koraisan	kinouputan
kakawusan wulan	kachawuan wulan	koraisan im bongit	kouputan im bulan

[1] Mahawali enz. = te zamen gaan, vertrekken enz.

[2] Maharĕngan enz. = te zamen of gelijktijdig lezen, zingen, schrijven enz.

[3] Mahawaliwali gĕnang enz. = eendragtig, een van zin.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Einde der wereld	kaapuan ang kaajahan	kakapuan ing kajombaan		
Eindeloos	rei si akarran, rei si kaapuan	raitja akarran, raitja kaapuan	dai si kaakadan; dai si kasampĕttan	rai si kaapuan
Eklips (zie hierover de Aant., die na de woordenlijst zullen volgen)	si loloheĕn tinongko ni pongkor (maaneklips.)	tinongko i pongkor.	tinongko ni ru mau	tinongko ni ramau
El. Hiervoor hebben al de hier voorkomende dialecten ons Hollandsch woord. In het voorbijgaan geven wij de lengtematen bij de inlanders in gebruik.	sana lumĕngĕn [1], sumangsang [2], tumija si tou [3], sumiku [4], sana rĕpa [5], pokolan [6], sana rangan [7], pitongan [8], toorran [9], sĕpeĕn i lima [10], sĕpeĕn in ĕppat [11], sĕpeĕn in tĕllu [12], sĕpeĕn in duwa [13], sĕpeĕn im bawangko [14], sĕpeĕn in ĕssa [15], sĕpeĕn ing kokoki [16], gagaan [17]	tumumbĕl [1], sumaasa [2] (de tweede a ten halve uitspreken) tumija tou [3], sitjum [4], sanga rĕpa [5], sanga rangan [7], pitongĕn [8], pakon [9], sĕpeĕn im palar [10], sĕpeĕn in ĕppat [11] sĕpeĕn in tĕllu [12], sĕpeĕn in duwa [13], sĕpeĕn im bawangko [14], sĕpeĕn in ĕssa [15], sĕpeĕn ing kalassing [16]	sana dumĕngan [1], sumangsang [2], tumea tou [3], sumiku [4], sana dĕpa [5], tawi sana dĕpa [6], sana raat [7], pitongan [8], sĕpeĕn un dima [10], sĕpeĕn un ĕppat [11], sĕpeĕn un tĕddu [12], sĕpeĕn un duwa [13], sĕpeĕn um bawangko [14], sĕpeĕn un ĕssa [15], keakaan [17]	lumĕngĕn [1], su masa [2], sumiku [4], sanga rĕpa [5], sanga rangan [7], pitongan [8], sĕpeĕn lima [10], sĕpeĕ in ĕppat [11], sĕ peĕn tĕllu [12], sĕpeĕn duwa [1 sĕpeĕn bĕwang ko [14], sĕpeĕ ĕssa [15], sĕpeĕ no oki [16], ga gaan [17]
Elf	mapulu woĕssa	sangapulu wo ĕssa	mapudu wossa	mapulo won ĕss
En	wo, woan	wo, wona	wo	won
Enkel (zelfst. n. w.)	wuku un-ae	wungkele	wuku ung kuku	wungkele nae
Enkelring	wĕntĕl	wĕntĕl	wĕntĕl	kulalu
Erf	lessar	lessar	kalassan	kalassan
Erfenis	tulau	tĕlauĕn	tudau, sapud	tulaun
Erfgenaam	tulauan	tĕlauan	tudauan, sapudan	tulaunan
Erg (ziek)	raraan rĕpĕt	sumakit rĕpĕt	taalous susa	kasararaan rĕpĕ
Erkennen	makanau	makatuus	makanau	masinau
Erlangen	makailĕk	makaere	makaelek	makaato
Erven	makailĕk un tulau	makaere in tĕlauĕn	makaelek un tudau of un sapud	makaato tulaun
Eten	tumikoho	tumitjoho		tumikoho
Eten (rijst, maïs, vruchten enz.)	kuman	kuman	kuman	kuman
Eten (gekookte of geroosterde maïs aan de steel)	rumuum	rumuum	dumuum	rumuum
Eten (verschillende toespijzen)	sumĕra	snmĕra	sumeda	sumĕra
Eten (groenten)	sumende	sumende	sumende	sumĕra rararaan
Eten (vleesch- of vischnat)	sumerop	rumunduk	sumerop	sumende sawo

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
…akawusan tana	kachawuan ing kauchaan	kijamet	kouputan ing kobajangan, dija kodaitau
…awungan		tinuka} i homa	ilijom in naga
…umpolain [1], mamukarak [2], sumbiku [4], sundupa [5], sandangan [7], rangun kasuan [8], pukuan [9], rupatĕn palĕr [10], rupatĕn pa um bua [11], rupatĕn tĕllu um bua [12], rupatĕn rambua [13], rupatĕn juma lima [14], rupatĕn sumbua [15], rupatĕn kakindisai [16], gabanggangĕn [17]	lameda [2], sichu [4], sanga rĕpa [5], sanga rango [7], sanga rango itundu bako [8], pachon [9], sĕpeĕn i lima [10], sĕpeĕn in ĕppat [11], sĕpeĕn in tĕllu [12], sĕpeĕn in duwa [13] sĕpeĕn tundu bako [14], sĕpeĕn tundu ĕssa [15] sĕpeĕn in tono nijuw [16], karakangan [17]	pomotak [2], sumigu [4], sonojopa [5], sono jangou [7], sono jangou in tundu [8], pakoon [9], dopot im palar [10], dopot in opat [11], dopot in tĕllu [12], dopot in duwa [13], dopot ina i lima [14], dopot in tundu [15], dopot in tundu isikan [16], sangkangon [17]	tongo simpal i lima [1], pomotak [2], kopotaanan [3], sumiku [4], tongo jopa [5], tongo jangou [7], dija tuga tongo jangou [8], pakon [9], dojos im palad [10], dojos in opat no bunga [11], dojos in tolu no bunga [12] dojos in dea no bunga [13], dojos ing ki ina i lima [14], dojos in tonouju [15], dojos in tondo i sikan [16], dojos im palad molungkag [17]
…napulo sa	sanguwulu basa	mopulo wo sa watu	mopulo bo mita
…wu	bo	wo	bo
…wakulali	bakujung	ninatai tijol	bokulali
…wotas, singka	alak, ela	uoai tijol	
…kintal, bedeng	lisad	ongowan	dolaag
…tingkuwa	tĕlaun	sundur	pusaka
…opitingkuwaĕn	toumachatĕlaun	kosundur	
…mauwa	dĕpĕt	paja	motakit pajadon
…makatjaja	mahilala	tumuos	
…mumpak	kumita, kumunita	mokorungkul	mokodungkul
…mutingkuwa	machatĕlaun		mokodungkul kompusaka
…kuman	kuman	mongaan	mokaan
…kumankan	kuman	mongaan	mongaan
…manguku	kuman	mongoko kinola	mokokob (eten oude mais) moranut (eten jonge mais.
…kuminas	monudak	moseha	mokaan, monoja (eten visch)
…mangussap	monudak	moseha in suwap	mokaan kong kujad
…mangijup	maluku	monginom tiwigija	monginum kom binojabud

[1] Van het einde van den middelvinger tot het schouderblad.

[2] Van het einde van den middelvinger tot midden op de borst.

[3] Van het einde van den m. vinger tot aan den anderen schouder.

[4] Van het einde van den m. vinger tot aan den elleboog.

[5] Een vadem.

[6] Een vadem min eene hand.

[7] Een span: d. i. van het uiterste des duims tot aan het uiterste van den middelvinger.

[8] Een span: d. i. van het uiterste des duims tot aan het uiterste van den wijsvinger.

[9] De vuist met den duim in de hoogte, circa ½ voet.

[10] Vijf vingers breed, over het midden van den duim gemeten. Sĕpeĕn beteekent: wordt geklapt met de vlakke hand.

[11] Vier vingers breed, over het midden der vingers gemeten.

[12] Drie vingers breed, over het midden der vingers gemeten.

[13] Twee vingers breed, over het midden enz.

[14] Een duimbreed.

[15] Een vinger (wijsvinger) breed.

[16] Een pinkbreed.

[17] Breedte der vijf vingers, doch geopend.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Eten (rijst met nat met een lepel)	sumuit	tumongka		kuman winau
Ettelijk vgl. hoeveel	pira	pira	pira	pira
Etter	nana	nana	nana	nana
Etteren	numana	numana	numana	numana, mĕna
Even (zoo even, pas)	tarekan	tarepe	kawait	ijai tarekangka
Eveneens, zie eenerlei				
Evenmensch	kasuat tou	kakele tou	kasuat tou	kasuat tou
Fabel	aasarĕn, sisisillĕn	sisisillĕn	aasarĕn	sisil
Fakkel	sulu, tutung	saraw, ĕllab	serei	tutung
Falen	sumala	sumea	sumala	sumĕlok
Fatsoen (gedaante)	gijo	gijo	gijo	gijo
Feest	pesta, plĕsir	plĕsir	plĕsir	peta, plĕsir
Feestdag	ĕndo wangko (eig. groote dag, vgl. 't Mal. hari raja	ĕndo wangko	ĕndo sĕla	ĕndo wangko
Feil	sala	sea	sala	sĕlok
Fielt	towo, tou towo	tou towo	tou lewo	tou lewo, towog
Fijn	rojor [1], alus, rintĕk	alus, rintĕk	rojor, alus, rintĕk	rasa, rintĕk
Firmament	langit	langit	dangit	langit
Flaauw (smakeloos)	tĕwang	taape (de tweede a ten halve uitspreken) tĕwang	tĕwang	tĕwang
Flaauw (krachteloos)	rawoi, marawoi	malale, makĕpe	rawoi, marawoi	lĕme, rai kĕttĕrĕn
Flaauw (bewusteloos)	mawulĕng		mawulĕng	mawulĕng
Fladderen	tumahar		sumakar	tumĕlĕw
Flansen (lappen)	mapen, mahapapen	mulapan, maulapan	mapen, maapapen	kumumbar
Flarden	kese [2]	kese	kisi	kisi
Flets (dor)	wĕlĕs, mawĕlĕs	wĕlĕs	wĕlĕs	wĕlĕs, mawĕlĕ
Flets (bleek)	kilo, riri	wagei, kuni	riri, kuni, sĕdau	rara
Flikkeren	mahapĕtopĕtot mahasangesangelap	maselaselap,	malangelangelap	mĕpatepate
Flits	tingkana	wintir	tingkana	tingkana
Floers	pangasi	pangasi	pangasi	pĕngasi
Fluim	kĕrar	kĕlar	kĕrar	kĕrar
Fluisteren	kumĕwit	kumĕwit	kumĕwit	kumĕwit
Fluit	susulingĕn	susulingĕn	sĕsulingĕn	sĕsulingĕn
Fluiten	sumuling	sumuling	sumuling	sumuling
Fluks vgl. gaauw	rorot	porak	rĕwĕk	rijorijor
Foei	ta	tja	ita	ita! ineng
Fokken	tumamu	tumamu	rumingat	tumĕkap
Folteren	rumereha	mĕndis, mapendis	mĕndis, maapĕndis	mĕndis, mapĕnd
Fondament (van een gebouw)	totolan	tuliran	totolan	totolan

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…anijun	maniluch	moniluk	moleper
…ngapa	tachula	songonu	tongonu
…na	nana	bowog	bobog
…unana	numana	monombowog	motombobog
…gahirĕn	jaiwe tahewe	nainta	koina
…ngan tomata	kachele tou	sompala in tau	tompala in tau
…sarĕn	kukua, sirita	ouman	ouman
…u	kocherow		bombain (van hout) toga (van bamboes of hars)
…mala, mangalimu sala	sumala, towamoi in sala		moitala
…jo	gijo, tokijo	batangan	batangan
…wo, moniwo		mapilisir	ramejan
…nuan lowen	ĕndo bako	singkai mosolag	
…la	sea, sala	sala	tala
…mata sangka	tou tapija	in tau mohaat	in tau laosala
…arintak	dise	moalus	mointok, moalus
…ngit	langit	langit	langit
…wang	tĕwang	motawang	motabang
…ralĕn, kinaralĕn	kawĕl	luwoi	moongot, sinogopulong
…alum		burukon	
…mulak, sumair	lumepad	lumaju	
…raine	mopon, mapopon	(dulampong), mowulampong	modulampon
…ahe	wowat	pusu	kisi
…nis	lataj, lumataj		molaut of molaot
…ala	tina	wilai, mowilai	mobilai, mobaroidon
…ungkerab	(sulona), sumulona	mohingka	mopokilakilap
…onggasa	tanggasa		tongadi
…angasi			nogilutu
…uhake	korai		kojak
…owawurung	bujubujung	moomboombong	mojogumbung
…ling	floit	bansi	bansi
…uloling, manjuploling	sĕput floit, sumĕput floit	momansi	momansi
…akasohong	matato	mosonu	pokorigai
…!	che!	kes!	
…wija), mamija	mejaran	(bija), mowija	momijag
…anunsara	mawasosara	moposansara	mojoiga
…ototol	alijan	polituan	oigi

[1] Rojor = slank, wordt gebezigd van menschen, beesten, planten; rintĕk = fijn, klein, tenger.

[2] Kese = gescheurd; sana kese = een gescheurd stuk.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Fontein	kĕmbuan un dano	palĕmbojan in dano	pakĕmbuan in doud	kĕmbuan dano: gagaran
Foppen	muwak, mauwak	muwak, mauwak	muwak, mauwak	muwak, mauwa[k]
Forsch (sterk)	kĕttĕrĕn, kĕttĕr, ente	kĕttĕr, kĕttĕrĕn	kĕttĕd, kĕttĕddĕn	kĕttĕrĕn, ente
» (gespierd)	siga	takte	siga	
Fort	kota	kota	kota	kota
Fortuin	kamang leos, untung	kamang, untung	kamang leos, untung	kamang, untun[g]
Fout (zie feil)				
Fraai	wangun, gijo leos	loor	wangun	wangun, gijo leo[s]
Franje	djaladjala	pranji	djaladjala	
Fret (zie boor)				
Frisch (vgl. goed)	rate leos	uting sama	date leos	geger leos
Frons	kulĕn	linsĕn	kundĕl, dinsĕn	kulĕn, linsĕn
Fronsen	kumulĕn	luminsĕn	kumundĕl, duminsĕn	kumulĕn
Fruit	kakannĕn, wua ung kai	kakanĕn, wua in tjaju	kĕkannĕn, wua ing kaju	kekaanĕn, wua ung kai
Fuik	kalasei, wuwu, tingkĕp	kalasei, wuwu, kolombuan	kalasei, tĕtingkĕp	kĕlasei
Gaaf (vgl. goed)	leos	sama	leos	leos
Gaan	mange, humako	mange	mange	mao
Gaar (vgl. koken)	lutu	roro	dutu	lutu
Gaard	rerehen, tatanĕmĕn	patinanĕman	tatĕnĕmĕn	tinanĕm, tĕtanĕmĕn
Gaarne	mahapaapaar	masalesale	maapaadpaad	mĕpaapaar
Gaauw (vgl. fluks)	rumĕwĕrĕwĕk	moraporak	rumĕwĕrĕwĕk, rae	siga, marijorij[o]
Gal	apĕru	apĕru	apĕdu	pĕru
Galerij	kandarijan	seip	kĕndarija	
Galg	rarantongan	rarantongan	rarantongan	rĕrantongan
Galopperen	kumara, kumompo	kaloppeer, repet tumintjas, tumeron	kumompo, tumeitei	tumingkas
Gang (van menschen)	kĕkeang	rumambun	kĕkelang	kapakalang
Gansch	peleng, timomor	waja, timomor	waja, timomor	waja, timomor
Gapen	ngumanga	ngumanga	ngumanga	ngumanga
Garen (zie draad)				
Garnaal	sapun	ulang	sapun	sapun
Garstig	nanaman	lumiitj	nanaman	liik
Gast	sakei	sakei	sakei	sakei
Gastvrij	sumakei [3] makasakei	sumakei, makasakei	sumakei makasakei	mĕsakei
Gebed	aalei	pĕngangilĕk	makuwe	makiwehe
Gebeente	ruhi	rui	dui	rui
Gebergte (zie berg)				
Gebeuren	muali, mamuali	muali, mamuali	muali, mamuali	muali, mamuali

Bentenangsch	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
			bokaka
nulawijor	mowojud	(isog), moisog	mongakal
agas	ugat	mohopot	dopot, modopot
			motore, moropot
kota	kota	kota	kota
amang	kamang	untung	untung
oor	loor	mapiha	mopija, mopira, mopiha
			bunganija
			motono motompira
ohor	lisen	kojor	kinumojon,[1] kinumolot
nungohor	lumisen	mokojor	kumojon, mokumojon
voawa	buwa		
vongoan, wuwu	kalasei pukat, dolen	tambok, buwu, pole	tambo, pole
napigo	mauleng	mopiha	mopija
	mocha	(bea), momea	maja
aloga	malutu	nolutu	nolutu
inasuon	tinanam	pomombulaan	pomomulaan, goba ing kujat
ndei su kakawean	karua kachaibogen ate	iwo in gina	moibog
atuna	motiro	mosonusonu	koligai
uru	awĕdu	opoju	opoju
angawali	logos	logos	gĕndirija
amamitinan	darantongan	pongi gantongan	
	masowakoi	mohopot mohiwatu	lumansilansik,[2] molansilansik, mopokalapeer
alengka	kawalapang		
akasan, timomor	waja, bachasa	bohoganija, komunsan	bajonganija, kotompotompon; kopijapija
umanga, mangojaw	ngumanga	ngumanga	gumanga
apun	sekan	ujang	gale
anaman	belich	monaman	mobondot
akei	sachei	sakoi	takoi
nanachun sakei	sumachei	monohusakoi	
ombajang	sombajang	sombajang	sombajang
uhi	dubi	tulan	tulan
nuali	mamuali	mowali	mobali

[1] Kinumojon = frons in kleederen; kinumolot = frons in het voorhoofd.

[2] Lumansilansik = springen, overspringen.

[3] Sumakei = gasten ontvangen of hun eten geven; makasakei = gastheer; mahasakei = gasten ontvangende.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Gebied	pahaprentan	paprentan	paprentaan	kaprentaan
Gebieden	mĕrenta, mahaprenta, mahalukar.	mĕrenta, maprenta, malukar	mĕrenta	mĕrenta
Gebieder	mahaprenta, mahalukar	maprenta, si malukar	makaprenta	makaparenta
Gebit	waang	waang	waang	waang
Geblaf	uang	intuk		intuk
Gebloemd (van hout enz., zie Bont)				
» (van een zwaard)	wĕreng	patitjan	wĕreng	wĕreng
» (van lijnwaad, borden, slangen, matten)	wĕreng, kĕretan	kĕretan	kĕretan	kĕretan
Gebloemte, zie bloem				
Geboorteplaats	kinatouan [3], kinamualijan [4]	kinamualijan [4]	kinatouan	kinatouan, kinamualijan
Gedaan	reimo, pinakapaajango, lineosso	raijo, pinakatawojo	daimo, pinakapaajango, nimaapumo	raimou, linĕkĕpo
Gedaante	gijo	gijo	gijo	gijo
Gedarmte (zie darm)				
Gedicht (zie dichtstuk)				
Gedienstig	paar sumawang	masale sumembong; masale tumawang	paad sumawang	paar sumawang
Gedonder (zie donder)				
Gedreig	taar (ook: belofte)	taar	taad	taar
Geduld	ĕrĕn	talĕsĕn	rĕsĕn	ĕrĕn
Geduldig	mĕrĕn, mahĕrĕn	lumĕsĕn	rumĕsĕn	mĕrĕn, mĕngĕrĕ
Gedurende	kasuattan, takkar	karoroan, akkar	kasuattan	kasuattan
Gedurig	rei maoton	raitja mapengkot	dai maoton, susud un ĕndo	susur nĕndo, ĕndo wo wĕngi ramĕna
Geen	rei si ĕssa, maan ĕssa in dei	raitjawana ĕssa	dai si ĕssa	rai si ĕssa, maan ĕssa rai
Gene	itu	siitu	itu	itu
Geenszins (stellig niet)	tĕrus rei, totor rei, ulit rei	uliulit raitja	udit dai	kasa rai
Geesel	papatĕr	luluat	aantar	aantar
Geeselen	matĕr, mahapatĕr	lumuat	mantar, maantar	mantar, maanta
Geest (ziel)	nimukur	imukur	imukud	nimukur
Geeuwen	mĕngoai	mĕngoajĕm	mangoai	mĕngoai
Gegons	nĕngnĕng	ĕmbĕng	nĕngnĕng	

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
arentan	pamprenta	pahentan	oaidan [1]
nulalukar	maparenta	momahentan	moguman, momarenta
omulukar	tou maparenta	molukaran	
si	baang	ngijupon	ngipon [2]
uwuan	alod	rongap	auon, ogau, ongap
		landokkan	ugat
vointing of wuinting		batik	bunga (v. lijnwaad), binalang (v. matten), ilijuk
inamuhalijan	tampa kinatouan	kinowalijan	pinoponongga-dijan, pinononggadijan
	imahawum	moraison	aindon nodait
ijo	tokija	batangan	batangan
nakĕweikĕwei tumulung	maibog lumibut	moibog modulu	
ĕmatakuan	naticho	bachonijon	modandi, mogojong
abar	sabar	sabar	
	machailach, masabar		
ulaen			
omulomulojan	susud iu ĕndo	pinumuloi	
imai si apa	achii awaawa	dea kon onu	tobatu indija
oe	ibocho	nijan	tanijon, tanaa, tatua
uunda timai	uliulit achii	dea bilalas	dija lalat
ambok	doradach	popakĕl	lolotup
nulili sambok (slaan met een zweep)	dumadach	mopakĕl	molotup
nimukur	kanalu	dimukur	dimbulo
nagojau	mangojab	mongonguwau	mogonat kon ugat
riwusi	gonggor	kohukur	gorongong

[1] Oaidan im Bolaang Mongondou = het koningrijk of het gebied van B. M.

[2] Ngipon = gebit; bagang = kies; kokunut = snijtand.

[3] Kinatouan = waar is mensch geworden.

[4] Kinamualijan = waar is geworden.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Geharnast	kinaraijan um baruti of um bateng [1]; winarutijan, winatengan	kinarai im bateng	winatengan	
Geheel, zie Gansch				
Gehemelte	langit	langit	langit	langit
» (van een bed)	aatĕppan ung kokoloan	atĕppan tĕtĕkkĕllan		atĕppan kĕkoloan
Gehoorzaam	mahakiikiit, mahatalitalinga	maemaeman	malelelele	malingalinga
Gehuil (v. menschen)	kerĕt, ame	mangko	ame	ame
» (van honden)	lolon	uwang	uwang	uwang
Geit	bembe merei	membe siwei	membe wewene	membe wewene
Gek	pahalelaen	palelaen	lĕleaan	palelaan
Gekerm	ame, aro	ame	ame	ame
Gekijf	koro	ĕmbow, pĕrenderan	koro	ising
Gekraai	kukuk	kukuk	kukuk	kukuk
Gekroesd	kuriti	kurititj	kuriitir, kurengkeng	kuritik
Gelaat	gijo	amo	gijo	kere
Gelach	keĕke	keĕke	keĕke	keĕke
Geld	roit	roit	doit	roit, loit
Geleiden	makawali	makawali	makawadi	maakit
Geleider	si makawali	si makawali	si makawadi	si maakit
Gelijk	masuat, makahagijo	pute	masuat	masuat
Gelijkenis	andeandean	andeandean	andeandean	andeandean
Gelofte	taar	taar	taad	taar
Geloof	maeman	eman, paemanan	eman	eman
Gelooven	maeman	maeman	maeman	maeman
Geluid	rani, lengdeng, nĕnĕng	tenge		lenggu
Geluk (zie fortuin)				
Gemaal (zie echtgenoot)				
Gemalin (zie ibid)				
Gember	lija	kĕriit	sĕdĕp	lija
Genade	raraatean	upus	rendem	upus
Genaken	lumĕlĕr, tumawi, sumusut	sumusut, tumaar	tumawi, sumusut, lumĕlĕl	tumawi
Generaal	tĕtĕrussan	lalaussan; si mawaliwali se sumuwu	tĕtĕrussan, tunduan	si tunduan, maa kiakit
Genezen (beter maken)	makaleos			lumuas
» (beter worden)	maleos		maleos	maleos
Geneesheer	mĕngundam	mĕngundam	mĕngundam	mĕngĕlot
Geneesmiddel	undam	undam	undam	paelotan

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
			mogibateng [2], mogibolulang
ngit	langit	langit	langit
edjel		prihemel	langilangit
umararingi	makiichit	mokokirongon	moindongo
	angor	ooka	ojau
wan	uang	uang	uang
embe wawinei	bembe bene	bembe bowai	bembe kobakja
upuja	palelaan	namangan	lolongonan
nangisan	kaei	ijar	ojau
usasuantingi	pĕweroan	mohowintjing	morobibig
a	kijohoch	kuku	kokuu
anggolong	kalu, makalu	wowulongkong	buok nobulongkong (gekroesd haar)
hup	amo	pogos	pogot
ghai	keĕke	kosing	kosing
upang	doit	doit	doit
onde, mangonde	mali	motakin	mogatod
nangonde	pachlalasan, machawali	mototakin	
gusuka	mokele		motongkai
ndeandean	andeandean	andeandean	mangalenja
ndijan	randijan	randijan	
man	eman, pahemanan	iman	iman
ĕngeman	maeman	moiman	mongiman
runtung	tengech	sahingsing	korengkeng [3], gorongong
ja	lija	mojuman	luja
gilir	chakes	kotawi	mokotanob
angege	sumusut	mokorijuw	
wahani	pachalalasĕn	moghowi	
	mawamauleng	mokopiha	monompija
apigo	mĕmauleng	nokopihaan	nopija
angangundam	machawachundam		wolijan [4]
ndam	undam	undam	undam

[1] Kinarajjan um baruti = is aangetrokken geworden een koperen harnas, of is gekleed met een koperen harnas; wateng = harnas van vel van de antilope of van touw. De w van wateng en waruti is wegens de voorgaande m in b veranderd.

[2] Bateng = harnas van gevlochten touw; bolulang = harnas van het vel der antilope.

[3] Korengkeng = geluid, fijn geluid; gorongong = dof geluid.

[4] Wolijan, priester, duivelbezweerder.

· Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Geneesmiddel (behoedmiddel)	kĕlung in awak	somar in owak	paĕlĕpan, kĕdung in awak	
Genoeg	awĕs	awĕs	awĕs	awĕs
Genoegen	mahapaapaar	sale, masalesale	maapaapaad	mapaapaar
Geoorloofd	toro	roona	toro	toro
Gereed	timĕgam [2], wutullo [3], nimakaalĕrro [4], nimakalutumo [5]	makatutullo [2], wutullo [3], makasiwoo [5]	tumĕgam [2], wutullo [3], minakaaduddo [4], minakadutumo [5]	tumĕgam [2]
Gereedschap	leleos, papaajang, sisiwo, wĕwĕndu	tatawoi, sisiwo	papaajang, sĕsiwo	sĕsiwo
Geregt	kán [6], kakanĕn, tikohon	kakanĕn	kán, kakanĕn, wĕweke	kĕkanĕn
Gering (veracht)	roros	roros	lĕngei	mĕngoki
» (klein)	koki	tĕkek, tojaan	koki	ongking
» (gemakkelijk)	rorak	porak, gampang	dodak	wure
» (arm)	lĕngei	lĕngei	lĕngei	lĕngei
» (weinig)	tojo	pira	tojo	tojo
Gerucht	awar, rĕggĕs	awar	habar, rĕggĕs	ambar, rĕggĕs
Gerust	pĕnnĕs, leos pĕgĕnagĕnangĕn, ĕna	mĕnnĕs, sama pĕrekerekenĕn	pĕnnes, ĕna	pĕnnĕs
Geschenk	tatambĕr	tatambĕr	tatambĕr, taadidi	tatambĕr
Geschieden (zie gebeuren				
Geschut	lutam, supera	lutaw, supera, lantakĕ	lutam, supera	lutam, supera
Gespikkeld	tondijan	tarotoan, torijan	tondijan	torijan
Gesprek	nuwu	nuwu	tarĕndĕm	nuwu
Gest of gist	taina	taina	taina	
Gesternte	tototijen	sumĕndot	setoti	sumĕsĕna
Getuige	sahiri	sairi	saidi	sairi
Getuigen	sumahiri	sumairi	sumaidi	sumairi
Geur	mahawou	mawou	mawou	wou, mawou
Gevangen	aressĕn (pass.)	aressĕn, tinorungku	aressĕn	aressĕn
Geven	mehe, mahawehe	mee, mawee	mee, mawee	mee
Gevlekt	kawangan [9], talata [10]	kawangan [9], talata [10]	kawangan [9], talata [10]	kawangan [9]
» (bont)	kolongan	walangan, kolongan	kolongan	kolongan
Gevoelloos	rei mĕndam	raitja mĕndam	dai mĕndam	rei mĕndam
Gevogelte	tnmetewel	lumelempar	se kooko, mateletelew	se koko
Gevolg	se mahakiikiit	se kumiit	matundutundu	makiikiit
Gewaad	pakeijan	pakeijan	pakijan	anggor
Gewagen	tumotor, kumua	tumuul	dumakut	tumotor
Gewas	sesendeĕn (groente) [11], rukut (gras), kai (geboomte)	se matou; sesendeĕn; rukut; kaiju	sesendeĕn, dukut	timou, matou, dukut
Geweer	lutam, sinapang	lutaw	lutam, sĕnapang	lutam

ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
duk nu awok	ete um batangan		adjimat [1]
wane	doro	suwaton	nodapat
kewean	kachaibogen	koiwogen	koginaan
	tumona, doona	mowali	pomija
anadija [2]	tengam [2]	toulus [2]	toolut [2]
nganginuatĕn	tatawoi	powogajil	pogogait
n	kananĕn	kakaanan	kaanôn
akakalomban		mojomu	mointok
ok	kiding	hintik	mointok
ingoanei	achii warĕd	kowalijampa	mokobali
njei	lĕngei	longon	boga, kasijan
tji	tojo	sopoju	mojakak, tongo pilik
bar	abar	abar	habar
tanak. mundekendeken mapigo	mĕtene, mauleng parekerekenan	jumonoch mowean	lumona
awehe	wehe	bohoi	inogoi
era	sipera	spera	lutam, supera
	morotitich	tundutundo	mopando pandok
	kodait	tuntul	dingog
i in tipas	tai in tuwa	tai in tuwa	tai losing
mbuleleng	buwa i langit	tundi	tondi
hiri	sairi	sahiri	nokoontong [7]
anahiri	sumairi	monahiri	mokoontong
amamou	momou	umbawu	boonja [8]
heppo (pass.)	beares	oaressan (pass.)	inares, inomantongan
ehe, mawehe	(jehe) mehe	mobohoi	mobogoi
amamukamu	kumotor	dalundalunon	olaab
mpalan	sĕpalan	sĕmpalan	pobalangbalang
mai kagilir	achii machachĕlam	dea mutawi	dija kopodaman
anokmanok	lumelepad	manukmanuk	lagappan
muhu	machlalas	tumunaun	dumudui
.wohak	pakejan	imbit	pakeijan
anuwa	tumoto	mondait	moguman
nasoan	ijajuw	pomumbolaan	kujat (groente) bonog (onkruid) pangkoi ing kaju (geboomte)
itam	lutam	lutam	

[1] De adjimat wordt zoowel om den hals, de armen als ook op de hoogte der maag en lendenen gedragen als behoedmiddel voor vergiftigingen. (het is het Ar. Mal. djimat = amulet.)

[2] Gereed voor de reis, voor de ontvangst van gasten, enz.

[3] Gereed met het werk.

[4] Gereed met het offer rumatta.

[5] Gereed met koken.

[6] Kán = gekookte rijst, maar het wordt ook gebezigd voor het padiplantsoen, als ook voor den voorraad padi dien men te huis heeft; kakanĕn = het eten, spijs, ook beteekent het vruchten.

[7] Nokoontong = heeft gezien.

[8] Mopija im boonja = aangename geur.

[9] Kawangan = met witte vlekken aan handen, voeten en pooten. In het Toumpakĕwasch beteekent kawangan gevlekt in het algemeen; gevlekt aan handen en voeten, kulatan.

[10] Talata = gevlekt over het ligchaam.

[11] Voor gewas bestaat in het Toumb. geen algemeene naam; elke soort wordt afzonderlijk genoemd.

Deze Woordenlijst wordt in volgende afleveringen voortgezet.

IETS UIT DE NALATENSCHAP

VAN

Mr. D. KOORDERS.

Nog was de tijding van het overlijden van Dr. W. H. Engelmann niet in Nederland aangekomen, of de tweede beoefenaar van de Soendaneesche taal, mr. D. Koorders, was reeds door den dood aan de wetenschap ontrukt, voordat hij de taak, die hij op zich had genomen, ten einde had kunnen brengen. Zoo is misschien dan nu weêr voor langen tijd onze verwachting van weldra grondige wetenschappelijke werken betreffende het Soendaneesch te ontvangen, teleurgsteld. Van harte hopen wij dat een andere krachtige hand dit zal kunnen opvatten.

Mr. D. Koorders, in het begin van 1867 in Nederland teruggekeerd, had in het voorjaar van 1868 bij het overlijden van mr. S. Keyzer op zich genomen de lessen in de staatsinstellingen van Ned. Indie aan de Inrichting voor Indisch Onderwijs te Delft te geven. Hierdoor werd onze vroegere kennismaking hernieuwd, en het deed mij innig leed den genialen man zoo spoedig reeds te zien vallen. Recht aangenaam was het me daarom door Mevr. de Wed. Koorders in de gelegenheid gesteld te worden nog eenige van zijne nagelaten papieren door te zien, en verlof te krijgen, daaruit eenige stukken, die mij geschikt voorkwamen, in het licht te geven. Vooraf geef ik een korte schets van Koorders verrichtingen gedurende zijn verblijf in Indië.

Onder de korrespondentie vond ik een aantal rapporten over de Soendaneesche volks- en leesboekjes, die mij zoo belangrijk voorkwamen, dat ik besloot aan het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land en Volkenkunde van Ned. Indië de uitgave daarvan voor te stellen na bekomen verlof van de bevoegde macht. Dit verlof door Zijne Excellentie den Minister van Koloniën welwillend verleend zijnde, volgen die rapporten als eerste stuk hierna. Ook waren er vele aanteekeningen, dikwijls met potlood of op losse stukjes geschreven, die hij op zijne

verschillende uitstapjes door het gebied van de Soendaneesche taal alleen voor eigen gebruik of van zijn naaste familie maakte. Onder veel, dat niet voor 't publiek geschikt is, kwamen me de naauwkeurige beschrijvingen van den afgelegden weg, de dikwijls geestige opmerkingen omtrent land en volk zoo belangrijk voor, dat ik niet heb geaarzeld ook fragmenten daaruit hier bij te voegen. Jammer dat van het zoo interessant bezoek bij de Badoewi's een groot deel wordt gemist; ik heb getracht uit blijkbaar onder weg of bij het aanhooren gemaakte notities nog enkele bijzonderheden mede te deelen, doch dit kan natuurlijk het ontbrekende niet vergoeden.

Na te Utrecht tot doctor in de theologie, en later in de rechten te zijn gepromoveerd, bezocht mr. Daniel Koorders van September 1860 tot Julij 1861 de voormalige Delftsche Akademie, om den rang van Oost-Indisch Ambtenaar van de 1ste klasse te verkrijgen; hij deed het gevorderd examen met het beste succes, werd tot ambtenaar benoemd en vertrok den 26sten November 1861 naar Batavia, waar hij den 13den Maart 1862 aankwam. Hem was medegegeven een aanbeveling voor de Indische regeering om zijn gebleken kunde dienstbaar te maken aan de beoefening van eenig vak van wetenschap in Nederl. Indië.

Bij besluit van 17 April 1862 werd mr. Koorders „belast met de voortzetting van het onderzoek naar de waarde der in graan- en ijzerpakhuizen te Batavia aanwezige boeken en papieren"; daarna, den 30sten April „toegevoegd aan Jhr. Mr. H. C. van der Wijck, ten einde dat raadslid ten dienste te staan bij het opmaken der verslagen omtrent hetgeen zoo door partikulieren, als van regeeringswege is verrigt tot herstel of leniging van de rampen ontstaan door watersnood in Midden-Java."

Omstreeks dien tijd was de kwestie van het oprichten van een kweekschool voor onderwijzers in de Soendalanden bij het Gouvernement aanhangig, en werd met Koorders onderhandeld om aan het hoofd van die kweekschool geplaatst te worden.

Inmiddels werd het onderzoek van de wormstekige en halfverteerde papieren in de graanpakhuizen voortgezet, totdat Koorders bij besluit van 5 Augustus 1862 daarvan werd ontheven en verlof kreeg zich te Bandoeng te vestigen in afwachting van nadere bestemming. Hij bleef evenwel wegens huiselijke omstandigheden die maand nog te Batavia, en werd bij besluit van 27 Augustus gelast zich naar Bandoeng te begeven om

daar onder de leiding van den heer K. F. Holle zich de kennis der Soendaneesche taal eigen te maken en voor zooveel noodig dezen behulpzaam te zijn in het beramen van hetgeen tot het onderwijs in de Soendalanden dienstig zou zijn. De beoefening van het Soendaneesch had toen nog weinig door Europeanen plaats. De bovengenoemde heer K. F. Holle en de heer J. Rigg waren de eenigen, die daarvan nog bewijzen hadden gegeven. De eerste stond Koorders overeenkomstig genoemd besluit bij in zijne studiën. Doch slechts voor korten tijd. Koorders was een wetenschappelijk, Holle een praktisch gevormd man; bovendien waren zij ook in alle andere opzichten antipoden; hunne zienswijze over Indië en zijne bewoners verschilde hemelsbreed; er kwamen allerlei botsingen en geheele oneenigheid volgde, toen Koorders zich in zijn onverholen oprechtheid met de hem eigen kracht van taal in 't algemeen en bepaaldelijk bij het Gouvernement op ongunstige wijze uitliet over de volgens advies van den heer Holle uitgegeven Soendaneesche volks- en leesboekjes.

Tegen den heer Rigg trad Koorders ook weldra op door eenige artikelen in de Javabode te plaatsen, waarin het Woordenboek voor het Soendaneesch van dien heer werd beoordeeld, Februarij 1863. Achtereenvolgens werden bezwaren geuit tegen 't geen in de inleiding van dat werk over de uitspraak is gezegd; tegen de woordafleiding; tegen het niet onderscheiden van de taalsoorten, en hetgeen over „idiomatic expressions" wordt gezegd; terwijl verder, naar Koorders meening, veel verkeerds over de beteekenis van woorden en afgeleidde vormen kon worden opgemerkt. Hij velt hierom een ongunstig oordeel over dat werk, een oordeel, dat hij later bij verschillende gelegenheden heeft bevestigd.

De heer G. J. Grashuis, die zich in de Soendalanden bevond om werkzaam te zijn voor de Bijbelvertaling namens de Nederlandsche Zendingvereeniging, plaatste in hetzelfde blad eenige opmerkingen omtrent Koorders beoordeeling. Hij trachtte deze eenigzins te verzachten, en bestreed Koorders gevoelens op enkele punten. De Javabode van 14 Maart 1863 bevatte het antwoord, waarin ook de stellingen van den heer Grashuis werden weêrsproken.

Na de oneenigheid met den heer Holle schijnt er een oogenblik kwestie van te zijn geweest, dat Koorders in 's lands gewone dienst zou overgaan. Hij is echter in zijn betrekking gebleven en heeft zich zelfstandig op het Soendaneesch, en vooral op de verschillende dialekten daarvan toegelegd.

In het laatst van dit jaar werd door de Regering zijn gevoelen gevraagd over de door haar uitgegeven Soendaneesche lees- en volksboekjes. In een reeks van allerbelangrijkste rapporten werd hieraan door hem voldaan, en zijne meening onbeschroomd uitgesproken; deze rapporten zijn hierachter gedeeltelijk opgenomen. Wij leeren hem daarin wederom kennen als scherpzinnig opmerker, logisch denker en keurig stylist, en moeten ons verbazen over de uitgebreidde kennis, die hij in betrekkelijk korten tijd van het Soendaneesch had verworven.

Den 31sten Mei 1864 werd het laatste rapport verzonden, en den volgenden dag aanvaardde Koorders de reis door Zuid-Bantam, voornamelijk met het doel om zich met de aldaar gesproken dialekten van het Soendaneesch bekend te maken. Van een journaal, op die reis gehouden, volgen hierachter als tweede stuk van zijn hand, de voor de uitgave geschikt geachte gedeelten. Men kan hem daar bijna van dag tot dag volgen; de weg en de bezochte plaatsen worden naauwkeurig beschreven, en de fijne waarnemer vertoont zich ook hier van alle kanten. Dit zoo weinig bezocht gedeelte van Java leeren wij hieruit vrij goed kennen en velerlei bijzonderheden treffen ons, die tot nu toe onbekend waren.

Eenigen tijd te voren had Koorders nog in de Javabode geplaatst twee artikelen ter bestrijding van de brochure van Bartholo: „het Indisch Schoolwezen en de Evangelisatie in Nederl. Indië", waarin verlangd werden invoering van de Nederlandsche taal op alle inlandsche scholen, en oprichting van een kweekschool voor de vorming van inlandsche onderwijzers in Nederland.

Aan het einde van dit jaar kwam Koorders met andere Indische taalkundigen op tegen het bekende werkje „Taco Roorda's beoefening van het Javaansch bekeken door H. N. van der Tuuk." Later is hierover nog een afzonderlijk boekje van Koorders verschenen onder den titel: „Over den heer H. N. van der Tuuk en zijne jongste geschriften" waarin hij verscheiden gevoelens van dien geleerde bestreed, ook met voorbeelden uit het Soendaneesch.

Zooals wij boven zagen, was Koorders bestemd om aan het hoofd te staan van de op te richten kweekschool voor onderwijzers in de Soendalanden. Vooral de breuk met den heer Holle en waarschijnlijk andere omstandigheden hebben er aanleiding toe gegeven, dat deze bestemming niet is vervuld. Den 11den Februarij 1865 werd een besluit genomen, waarin gezegd werd, dat „men hem voor die betrekking minder geschikt achtte,

en men zijn talenten en bekwaamheden liever wilde gebruiken voor de studie van het Soendaneesch, om daarvan een woordenboek en grammatica te maken." Dit was zeker een zeer verstandig besluit. De loop, dien de zaken genomen hadden, was niet geschikt om hem sympathie voor het onderwijs in te boezemen; ook was hij te veel geleerde, die, niet met weinig tevreden, altijd naar 't volmaakte streefde; en wat zijn karakter betreft te openhartig om als hij onrecht of iets verkeerds zag, te zwijgen; de dagelijksche routine van zulk een school kwam al heel weinig daarmede overeen.

Met hetzelfde doel als de reis door Zuid-Bantam werden in dit en 't volgende jaar (1865—1866) nog verschillende tochtjes ondernomen; het eerste door de afdeeling Soekapoera, later door Tjeribon tot Tagal en Brebes; in Mei van 1866 door Soemedang en in Junij door de zuidelijke en westelijke districten van Tjiandjoer. Enkele aanteekeningen, doch lang niet zoo geregeld en uitvoerig als de vroegere, zijn gevonden en laten wij ook hierachter gedeeltelijk volgen.

In die jaren schijnt Koorders ook reeds met zijn gezondheid te hebben gesukkeld; toch beijverde hij zich steeds zijn woordenkennis te vermeerderen door afluistering van gesprekken met verschillende personen, het aanhooren en opteekenen van verschillende verhalen, waartoe hij de toekang-pantoen en tembangzangers bij zich liet komen; hierin dus een andere methode volgende dan op zijn Bantamsche reis.

Gedurig vinden we in zijn korrespondentie bewijzen van de moeijelijkheden, waarin ook de verhouding tot den heer Holle hem wikkelden. Niet kunnende zwijgen waar hij meende in zijn recht te zijn, hield hij ook steeds vol met de Soendaneesche leesboekjes te veroordeelen, en ook met het Goevernement kwam hij in minder goede betrekking. In Maart 1866 werd hij verzocht binnen den tijd van 3 maanden een schets van een grammatica voor de Soendaneesche taal in te zenden. Van deze kommissie verzocht hij evenwel verschoond te blijven, doch beloofde aan het einde van het jaar voorstellen te doen tot uitgave van een Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek met de schets van een grammatica; voor het eerste was hij steeds bezig bouwstoffen te verzamelen.

In October deed hij nog een reis door het Buitenzorgsche, bepaaldelijk met het oog op het Woordenboek van Rigg, en verder door het Bantamsche tot naauwkeuriger bestudeering van het daar gesproken dialect,

Inmiddels verbeterde zijn gezondheid niet. Het klimaat scheen daarvoor ook niet gunstig te zijn. Weken lang was hem soms alle inspannend werk verboden. Toch werkte hij zooveel mogelijk aan zijn taak voort, daarin bijgestaan door zijn inlandschen schrijver, Masroen, een neef van den Pangoeloe van Bandoeng, en een zeer ontwikkeld man, die hem op zijne reisjes steeds vergezelde. Zijn ongesteldheid verergerde evenwel in het laatst van dat jaar zoozeer, dat hem door zijn geneesheer gelast werd onmiddelijk naar Europa te vertrekken. Hij vroeg en verkreeg verlof voor twee jaren, doch wenschte dien tijd toch dienstbaar te maken aan de bewerking van het Soendaneesche Woordenboek. De voorstellen, die hij daartoe deed, o. a. ook tot het medenemen van zijn inlandschen helper, op wien hij bijzonder veel vertrouwen stelde, werden echter door den Goeverneur-Generaal aan den Minister van Kolonien ter beslissing overgelaten. Terwijl Koorders, reeds op het punt zijnde van te vertrekken, zich nog te Bandoeng bevond, ontving hij de in Nederland uitgegeven vertaling van het Evangelie van Lukas door den heer G. J. Grashuis. Terstond schreef hij hier over een korte afkeurende vermelding in de Javabode van 2 Januarij 1867, die onlangs nog in het Tijdschrft van Ned. Indie is opgenomen. De 28e Januarij was de laatste dag, dien hij op Java doorbracht, en met de fransche mail vertrok hij naar Europa. De reis werkte gunstig op zijn gestel, doch zich eenigen tijd in Duitschland ophoudende, gaf hij te Salzburg bloed op, zoodat hij eerst in Mei in Nederland aankwam, waar evenwel een langdurige zware ziekte hem aan den rand van 't graf bracht, en werkzaamheid onmogelijk maakte. Hij vestigde zich met zijn gezin te Bennebroek bij Haarlem, en nam daar het Soendaneesche Woordenboek weder onder handen, waarvan aan het eind van het jaar een groot aantal woorden waren afgewerkt. Hij drong evenwel herhaaldelijk aan op de overkomst van zijn inlandschen schrijver. Inmiddels had hij ook zijn oordeel over het Evangelie van Lukas in het Soendaneesch, waarvan boven is gesproken, uitvoeriger gegeven en nader gemotiveerd in een brochure, getiteld: „Taal- en Bijbelmishandeling. Aan het Bestuur van de Nederlandsche Zendingvereeniging„, uitgegeven bij Kemink en Zoon te Utrecht. Dit werkje was tevens een antwoord op het boekje van den heer Grashuis: „Waan en dunk„ en werden met meer nadruk de gronden aangegeven, waarom Koorders het door bovengenoemd bestuur aangenomen rapport bestreed en de verspreiding van dit Evangelie ontried. Met scherpzinnigheid en juist gevoel van

de taal worden veel uitdrukkingen in dit boek afgekeurd, de verdediging van Grashuis ontzenuwd, en Koorders oordeel gehandhaafd nevens dat van Dr. Engelmann (Vrg. Tijdschrift v. N. I. April 1869).

Eindelijk kwam er tijding, dat aan zijn verzoek gevolg zou worden gegeven, en dat Masroen zich reeds te Batavia bevond op weg naar Holland, toen Koorders tot lid van de Tweede Kamer voor Haarlem werd gekozen, en hij, zich met zijn bekenden ijver en geestdrift aan de nieuwe werkzaamheden wijdende, de taalstudie op zij zette, den djoeroe-toelis afschreef, zoodat deze dan ook niet in Holland is aangekomen.

Niettegenstaande hij het zich als kamerlid tamelijk druk maakte, bleef hij voortgaan met het geven van de kollegies over het publiek en administratief recht van Ned. Indie aan de Instelling te Delft, waar zij op hoogen prijs werden gesteld. Hoe kort mogt dit evenwel slechts duren! Heeft hij zich te veel met deze werkzaamheden overspannen? Was zijn reeds geschokte gezondheid daartegen niet bestand? Zeker is het, dat hij zich niet gunde rust te nemen, die hem zoo dringend werd aanbevolen, en eerst de lessen staakte, toen het spreken hem te moeijelijk viel; doch de zittingen van de Kamer bleef hij steeds bijwonen, tot dat hij in haar kerstrecès tijd had om ziek te zijn, zooals hij zich uitdrukte. Het was toen evenwel te ver gekomen; zijne ziekte had een te hoogen graad bereikt, zoodat geneeskundige hulp niet meer baatte, en na een martelend lijden overleed hij den 26sten Januarij 1869, 38 jaren oud.

Een veelzijdig ontwikkeld man was in hem wederom aan het vaderland, een verdienstelijk geleerde aan de wetenschap ontvallen!

Mochten de hier volgende stukken van Koorders hand zooveel leering en genoegen verschaffen aan anderen, als ze mij deden, dan zal het voorname doel van hunne plaatsing, Koorders werkzaamheid in Indie te doen kennen, des te beter worden bereikt.

Ik heb getracht, zooveel mijn geringe kennis van het Soendaneesch en mijne weinige hulpmiddelen toelieten, opheldering te geven, waar die noodig schenen. De aanteekeningen onder den tekst geplaatst zijn van mij.

Delft, October 1869. J. J. MEINSMA.

RAPPORTEN OVER SOENDANEESCHE LEES- EN VOLKSBOEKJES. [1]

Bandoeng, 14 December 1863.

In aanvankelijke voldoening aan den last, op mij verstrekt bij UwEdGestr. missive van 7 November jl. nº. 2517ᵈ, zal ik de eer hebben, bij deze der Regeering mijn gevoelen kenbaar te maken over de ꦮꦮꦕꦤ꧀ꦫꦗꦢꦂꦩ, het Soendasch *gedicht* (gelijk het op de keerzijde van den titel genoemd wordt) „Radja Darma”.

Binnen een paar maanden tijds van al de Soendaneesche werkjens, waarover de Regeering mijn oordeel gevraagd heeft, een behoorlijk af- en uitgewerkte kritiek te leveren, is ondoenlijk; ik zal daarom, van de mij verleende vrijheid gebruik makend, mijn verslag bij-gedeelten indienen.

Zoo de beoordeeling van de Radja Darma langer is uitgebleven dan ik gewenscht had, zoo met de voorbereiding daarvan nagenoech een maand is verloopen; het is, omdat ik het mijn plicht achtte, bij deze gelegenheid in eenige algemeene beschouwingen te treden omtrent den vorm der boekjens (dat woord genomen in zijn ruimsten zin). Het is mijn vaste overtuiging, dat daaraan groote gebreken kleven; gebreken, zóó-groot, dat ze de offers, die de Regeering zich sints een paar jaren ter ontwikkeling van de Soendalanden getroost, voor de bevolking nutteloos en voor de taal schadelijk dreigen te maken.

. . . .

Mijn eerste grieve tegen den vorm der door de Regeering uitgegeven Soendaneesche volksboeken is, dat het met uitzondering der boekjens van den heer Holle, allen *tembangs* zijn.

Ik zeg met opzet: *tembangs*. Het is onnaauwkeurig, dat woord door *gedicht* te vertalen. Ze hebben met onze gedichten niet-het-minste gemeen. Veeleer zou men ze dan noch met den naam van *zangstukken* kunnen bestempelen. Maar het is enkel bij

---

[1] Al deze rapporten zijn gericht aan den 1ⁿ Gouvernementssekretaris.

gebrek aan een eigen Hollandsch woord, dat we plegen te zeggen: de tembangs worden *gezongen*, niet *gelezen*. Alleen het Engelsche *chanting* geeft, voor zoover mij bekend is, het begrip juist en volkomen weêr. Ik zou het daarom verkieslijk achten, den Soendaneeschen tembang zijn Soendaneeschen naam te laten behouden; woorden als *melodrama* en *opera* b. v. laten we evenzoo wijselijk onvertaald.

Tegen de verspreiding nu van zulke tembangs heb ik drie zeer gewigtige bedenkingen.

Vooreerst: ze bederven in den grond de zuiverheid der taal. De reden ligt voor-de-hand. Elke *poepoeh* of zangwijs (een tembang is altijd afgedeeld in poepoeh's) bestaat uit pada's of koepletten, van welke elke regel in zijn eindlettergreep een onveranderlijk-vaststaanden klank moet hebben. Zoo (om de zaak door een voorbeeld op-te-helderen) heeft de zangwijs, die *pang-koer* heet, in elk koeplet (bestaande uit zeven regels) als eindklank van den eersten regel altijd een *a*, van den tweeden een *i*, van den derden een *oe*, van den vierden een *a*, van den vijfden een *oe*, van den zesden een *a* en van den zevenden een *i* [1]. Wat doet nu de tembangmaker? Aan zijn eindklanken gebonden, gebruikt hij een *hoog* woord, waar eigenlijk een *laag* zou moeten staan (b. v. *sirah*, als hij een *a* noodig heeft, in-plaats van *hoeloe* [hoofd]); en wat erger is, in-plaats-van een Soendaneesch woord Maleisch, Javaansch, ja Arabiesch en Kawi (zoo b. v. *pati*, *wapat*, ja *palastra* in-plaats-van *paèh* [dood], *embar* in-plaats-van *nangtang* [?], = ten strijde uitdagen; *ĕdal* in-plaats-van *bidjil*, uitkomen; en honderd anderen). Dit is geen uitzondering; het is vaste, doorgaande, volstrekt-algemeene regel. Schrikwekkend-lange lijsten zou ik, ten bewijze daarvan, der Regeering kunnen voorleggen. Trouwens, de tembangmaker houdt het voor een onschadelijk iets; en of hij daardoor onverstaanbaar wordt, deert hem niet; hij weet wel, dat het zijn zoogenaamde lezers om den klank, meer dan om den *zin* der woorden te doen is. En het is toch waarlijk allesbehalve een onschadelijk iets. Het is een moedwillige en stelselmatige vervreemding der landzaten van hun moedertaal, gelijk ons vaderland onder de Graven uit het Bourgondiesche huis er een beleefd heeft. Een moedwillige en stelselmatige vernieling,

---

[1] Ik wil er met een enkel woord op wijzen, dat alles, wat hier van de Soendaneesche tembangs gezegd wordt, ook van de Javaansche geldt, waarvan zij hoogst waarschijnlijk zijn overgenomen. M.

van hetgeen het eigenaardigst kenmerk en de onmisbaarste levensvoorwaarde eener nationaliteit is. Een streven om de levende deelen van het taalorganisme te doen versterven en te vervangen door niet-geassimileerde, mechaniesch-aangevoegde bestanddeelen van uitheemschen oorsprong: om het Soendaneesch, die zelfstandige loot van den Polynezieschen taalstam, vol leven en vormkracht, die in zoo-hooge mate van vatbaarheid voor ontwikkeling getuigt, en als voertuig van ontwikkeling zulke uitnemende diensten kan doen, van zijn eenheid, zijn leven naar eigen wetten, volgens welke het verstorvene wordt uitgestooten, en het nieuwe, vreemde, organiesch opgenomen, te berooven; met andere woorden: om het te doen ophouden een taal te zijn, en tot het peil van het laag Maleisch, het Negerengelsch en de Lingua Franca te doen wechzinken.

In de tweede plaats: de tembangs doen zelfs den uitwendigen vorm der woorden en de regelen van zinbouw op alle mogelijke wijzen geweld aan. De tembangmaker is niet-enkel aan bepaalde eindklanken, hij is in elken regel van elke zangwijs ook aan een bepaald getal lettergrepen gebonden. Dit zou hem natuurlijk wel eens in verlegenheid kunnen brengen. Maar hij heeft een zeer eenvoudig redmiddel bij-de-hand. Gelijk hij zich, waar hij een *a* als eindklank noodig heeft, niet ontziet, *Bopati* tot *Bopatja*, ja *Patih* tot *Patja* te vervormen, zoo doet hij, al-naar-gelang hij anders een lettergreep te-veel of te-weinig zou krijgen, de woorden een inkrimpings- of uitrekkings-proces ondergaan. Van *djero* b. v. maakt hij, desgevorderd, het voor den Polyneziër méer-nog dan voor den Hollander onuitspreekbare *djro;* van het kollektief voorvoegsel *para* een vorm *pra*, alsof het van het voorvoegsel *pra* niet in vorm gelijk in zin ten-eenenmale verschilde; van *dalapan*, met volkomen hetzelfde recht als wij *kanalen* zouden samentrekken tot *knalen*, *dlapan*, van *montong* het geheel onverstaanbare *tong*; en omgekeerd *saperti* tot *sapereti*, *mangarti* tot *mangareti*, *perloe* tot *pereloe*, *prakara* tot *palakara*, *kersa* tot *keresa*. Daarmêe noch-niet te vreden, vervangt hij b. v. het persoonlijk voornaamwoord van den tweeden persoon *manèh* door dat van den derden *manèhna*; gebruikt in-plaats-van *rèja-rèjana* = op zijn meest, *rèjana* = de hoeveelheid er van; laat preposities wech, waar het Soendaneesche taaleigen ze gebiedend vordert; verzwijgt het subjekt van een zin of zinsnede, ook waar die verzwijging de bitterste verwarring veroorzaakt; en berooft den objektieven-

of passiefvorm der zeg- en werkwoorden van het voorvoegsel dat hem tot passiefvorm stempelt. Dit is te betreuren, niemand, geloof ik, zal het betwisten. En het is in de gegeven omstandigheden allergevaarlijkst tevens. „Wat we in Nederland broddelaars als Schenkman en konzorten zonder nadeel dan alleen voor hun eigen reputatie zien doen, omdat taal en volk er beide ontwikkeld zijn, mag in de allereerste gedrukte stukken, die de Regeering onder de oogen van de bevolking der Soendalanden brengt, mijns-inziens niet geduld worden, omdat hier de schrijftaal zoo-te-zeggen noch geschapen moet worden, en ze gevaar zou loopen een afdruk, niet van de *levende*, maar van de *tembang*taal te worden. De toch-al-zoo-algemeene dwaling, dat wat gebruikt wordt, ook goed is, zou worden bestendigd. De taalbedervers zouden de kroon op het hoofd krijgen, en hun onzinnige schrijfwijze, als de bij-uitstek fatsoenlijke, als de door het Gouvernement goedgekeurde, meer-en-meer worden nagevolgd.

In de derde en laatste plaats: de tembang is uit zijn aard ongeschikt om aan ontwikkeling en beschaving een krachtigen stoot te geven. Reeds uit het boven-gezegde laat zich dat afleiden. Het onophoudelijk gebruik van allerlei vreemde woorden, van allerlei onverstaanbare zinwendingen, van allerlei bepaalde ongerijmdheden, waartoe de tembangmaker ter wille van voetmaat en eindklank wel gedwongen is, heeft natuurlijk voor den lezer dit dubbel nadeel: dat veel van den inhoud hem onbegrijpelijk blijft, en hij uit den vorm niet leeren kan, hoe men zich met juistheid moet uitdrukken. Reeds om dit-laatste alleen zou ik dan ook hun invoering als leerboeken allerbedenkelijkst achten; in die besmette atmosfeer mogten de kinderen ook eens beginnen te spreken van opium, die *aan wal gaat* (*handjat*), of van een kris die *vrijgelaten* (*oetjoel*) is. Doch, ook geheel-onafhankelijk van dit een-en-ander, acht ik ontwikkeling van den Soendanees door verspreiding van tembangs een ondoenlijk iets; en wel om de eenvoudige reden, dat de tembangs zangstukken zijn. Het eigenaardige van den zang is, dat hij bij-voorkeur tot 's menschen gemoed en verbeelding spreekt, weinig-of-niet tot zijn verstand en rede. Hij vordert geen werksaamheid, laat-staan: zelfwerksaamheid van den geest; enkel ontfankelijkheid van gemoed. Hij speelt zijn hoofdrol in den kinderleeftijd der volken, wanneer het sluimerend denkvermogen noch-niet is ontwaakt. Wie een volk beschaven wil, zal wel moeten beginnen met het aan onderzoek

en nadenken te wennen; heeft hij kans van slagen, wanneer hij het hulpmiddel van den zang te-baat neemt, die aan zijn hoofddoel, het weêrgeven van toonen en klanken al het andere ondergeschikt maakt, en medebrengt, ja vordert, dat men aan die toonen en klanken werktuigelijk hangen blijft? Is er kans, dat men al zingende leeren zal, gelijk het kind, wanneer de periode voorbij is waarin het door wiegezangen in-slaap-gesust werd, al-spelende leert? Mij schijnt het een contradictio in terminis. En hoe men beweeren kan, dat verspreiding van tembangs onder de bevolking althans dit-éene voordeel zou hebben, dat ze het middel, en wel „het eenigste middel" zouden zijn „om den inlander spoedig aan het lezen te krijgen" is me een raadsel. Mij schijnt die redeneering even-logiesch, alsof ouders zeiden: we moeten ons kind maar druk laten rijden, om het spoedig aan het loopen te krijgen. Een weinig kennis van de geschiedenis der beschaving, een oppervlakkige waarneming van de lagere standen der maatschappij, een oogenblik nadenkens over het essentiëel verschil tusschen zingen en lezen, is, dunkt me, voldoende, om, de keuze van een middel te ontraden, dat nooit tot het doel leiden kan.

Op grond van al het hierboven-ontwikkelde meen ik der Regeering met aandrang te moeten voorstellen, om in het vervolg geen tembangs meer aan te nemen, maar enkel-prozawerken, en wel enkel zuiver-Soendaneesche. Moge de samenstelling aan den inlander, aan dien arbeid ongewoon, in den beginne eenige moeite kosten; het zeer aanzienlijke honorarium zal een voldoende spoorslag voor hem blijken te zijn om op het geregeld en ordelijk schikken zijner denkbeelden, het schrijven van een dragelijken prozastijl, zich te gaan toeleggen. De ontwikkeling van taal en volk zullen hand-aan-hand gaan, en allerweldadigst op elkâar teruchwerken. En het geld der Regeering zal niet-langer worden uitgegeven voor hetgeen, ik ben er zeker van, in weêrwil van alle schoonschijnende rezultaten eenmaal zal blijken geen brood te zijn geweest.

Ik heb een tweede grieve tegen den vorm der door de Regeering uitgegeven Soendaneesche volksboeken, die ik niet mag verzwijgen; zij betreft het spelsysteem, dat, ik geloof het in weinige woorden te kunnen aantoonen, aan zeer tastbare gebreken lijdt en alles behalve navolging verdient.

Wat vooreerst de spelling van het Soendaneesch, ik bedoel: de schrijfwijze van de woorden met hun eigen, Javaansch-

Soendaneesche, karakters betreft, die is omslachtig, onlogiesch, inkonzekwent, en in strijd met het wezen der taal. Op den voorgrond sta, dat van het Soendaneesch in dubbele mate geldt, wat Roorda van het Javaansch zegt: „de verdubbeling van een letter in de spelling kan voor de uitspraak geen beteekenis hebben, en daarom is zij ook in het algemeen af te keuren, uitgezonderd alleen bij de laatste letter van een woord, als het een aanhechtsel ontvangt, dat met een begint.” In twee zeer kardinale punten wordt van deze wijze les afgeweken. Terwijl men de verdubbeling van de (onze *n*) in het midden van een woord, en terecht, als onnoodig wechwerpt, zoodat men b. v. (*manah*, niet *man-nah*) en (*manawi*, niet *man-nawi*) schrijft, gaat men daarentegen de verdubbeling van de (onze *ng*) in het midden der woorden bestendigen en tot doorgaanden regel verheffen, zoodat men schrijft: (*bang-nget*), en (*ngadang-ngoe*), niet bedenkende welk-een schreeuende inkonzekwentie men daardoor begaat, en hoe-zeer men door die noodelooze verdubbeling het wezen van de *nga* miskent. En om de lánge pepet (waarvoor het Soendaneesch geen eigen klankteeken heeft) van de kórte te onderscheiden, ontziet men zich niet, na de korte pepet elken volgenden medeklinker te gaan verdubbelen, dat is met andere woorden: de afkeurenswaardige verdubbeling der medeklinkers systematiesch te drijven. Vooral dit laatste, het verdubbelen van den volgenden medeklinker, om aan-te-duiden, dat de voorafgaande pepet kort moet worden uitgesproken, is het toppunt van ongerijmdheid. Vooreerst is het een geheel-noodelooze nieuwigheid. De Soendanees zal, op het gevoel af, de beide klanken even-wiskunstig-zeker weten te onderscheiden, als de Engelschman zich zal wachten voor de vergissingen in de uitspraak van *great* en *read*, ofschoon daarin de *é*- en de *i*-klank op volkomen dezelfde wijze voor het gezicht worden afgebeeld. Ten tweede is in een groote menichte gevallen het fraaije verduidelijkingssysteem niet-eens uitvoerlijk; wanneer de pepet voorkomt òf in de laatste lettergreep van een woord (zooals b. v. in *naker*, *pingges*, *antep* en honderd anderen), òf in een gesloten lettergreep, wier sluitkonzonant onmiddelijk gevolgd wordt door een ánderen konzonant, (zooals b. v. in

wengkè, *serta*, *berkat*) is aan verdubbeling van den op den pepet volgenden konzonant natuurlijk geen denken. Ten-derde ontstaat de schrikbarendste verwarring, doordien men in afgeleide woordvormen, om den vorm en de samenstelling van het woord aan te duiden, gewoon is, ook na een langen pepet, wanneer die in een gesloten eindlettergreep voorkomt, en het woord krijgt een aanhechtsel dat met een [illegible] begint, den volgenden medeklinker te verdubbelen, zoodat men b. v. schrijft: [illegible] (*sĕnnan*) [illegible] (*harĕp-pan*) in lijnrechten strijd met de eigen manier van onderscheiding der beide pepets. En ten-vierde worden uit deze nieuwigheid barbaarschheden als b. v. de verdubbeling van de *dja*, waarvoor ieder inlander van eenige ontwikkeling zich wachten zal, wetende dat nooit een woord of lettergreep op een *dja* uitgaat, en de spelling van [illegible] met een *ba*, een *patèn*, en wederom een *ba*, met een pasangan *la*, ([illegible]) geboren. Ik moet dan ook verklaren, dat naar mijne overtuiging de Regeering niet te spoedig met zoodanige ondoordachte, verwarde en verwarring veroorzakende spellings-theorieën breken kan, en dat men wijs zal doen met in hoofdzaak teruch-te-keeren tot het spelsysteem van Roorda voor het naauwverwante Javaansch. Eerst-dán zal de willekeur en ongelijkmatigheid, die in de spelling van het Soendaneesch noch heerscht, voor orde en regel plaats maken. Eerst-dán zal men een spelmethode hebben, die, terwijl ze voldoet aan den eisch van eenheid, eenvoudigheid en duidelijkheid, in harmonie is met het wezen der taal.

In de transcriptie van het Soendaneesch met Latijnsche letter schijnt men, zoo mogelijk, noch-ongelukkiger geslaagd te zijn. Om de *tèlèng* (een *e*, die nagenoech den klank van de eerste *e* in het Fransche *mère* heeft) weêr te geven, gebruikt men een *e* met een accent *aigu*, en schrijft b. v. *béjak*; en toen ik op het verkeerde hiervan opmerksaam maakte, toen ik ried om, op het voorbeeld van Roorda, den accent *grave* te gebruiken, die nu eenmaal (en om zijn half-liggende houding, niet oneigenaardig) in ons letterschrift den klank van de tèlèng afbeeldt, werd mij geantwoord, dat de accent aigu veel-meer overeenkomst heeft met de *figuur* van tèlèng dan de accent grave, en dat de Soendanees er daardoor veel spoediger aan wennen zou. Dit utili-

teits-argument (op welks gegrondheid ten overvloede noch zeer veel zou zijn aan te merken), was voldoende, naar het schijnt, om bij de transcriptie van de tèlèng het klankteeken te kiezen, dat in het Latijnsche letterschrift den klank van de tèlèng niet weêrgeeft. Om de korte pepet van de lange te onderscheiden, bedient men zich van hetzelfde oneigenaardige en alleronvolkomenste hulpmiddel, waarvan hierboven, zoo ik meen, reeds genoech is gezegd. Met dit éene onderscheid echter, dat men in de transcriptie den verdubbelden medeklinker niet tweemaal schrijft, maar de verdubbeling enkel door-middel van een Doppelstreichen aanduidt. Een uiterst-willekeurig gebruik van dat letterteeken, den Duitschers, aan wie het ontleend is, ten-eenemale onbekend, en waarvoor zijn goede smaak den schrijver moest bewaard hebben. Een woord als *bèbekellan* bv. geschreven, zooals men het schrijft (*bĕbĕk̄ĕl̄an*), is letterlijk niet aan te zien. En het dubbele voordeel, dat er aan de overneming en algemeenmaking van het teeken zou verbonden zijn, bevordering van duidelijkheid en vermijding van omslag, bestaat louter in de verbeelding. Het is tastbaar, dat het woord *goddelijk* bv., op de gewone wijs met twee *d*'s geschreven, het in duidelijkheid verre wint van *god̄elijk* met een Doppelstreichen in plaats van de tweede *d*, want de schrijfwijze met den Doppelstreichen vergt van den geest de moeite om zich een tweede *d* voor te stellen, die er eigenlijk niet staat. En vermijding van omslag mag het voorzeker niet heeten, wanneer men zonder de minste noodzaak een nieuw letterteeken invoert, en noch-wel een letterteeken, dat het schrijven in zoo hooge mate vertraagt, doordien het de pen dwingt, telkens midden in een woord even op te houden en van rigting te veranderen. Ik zoek dan-ook de eigenlijke reden, waarom de Doppelstreichen bij de transcriptie van het Soendaneesch opgenomen is, in iets anders; ik beschouw het als een onwillekeurig onvermijdelijk uitvloeisel van het systeem om de kórte pepet door verdubbeling van den volgenden medeklinker te onderscheiden van de lánge. Men begreep, dat het systeem zich zelf gevonnisd zou hebben, wanneer men (gelijk er in ons *Hollandsch* letterschrift toch eigenlijk staan moet) geschreven had: *bebbekkellan* en *soemedjdja*. Men begreep niet (ofschoon reeds de woordenlijst van de Wilde het had kunnen leeren) dat we de verdubbeling door-middel-van den Doppelstreichen volstrekt niet noodig-hebben om, en dan nog op een tegelijk onoogljke en uiterst-onvolkomene wijs, aan-te-duiden,

dat er een korte pepet vooráfgaat; dat de heele zaak gevonden is, wanneer we de korte pepet afbeelden door onze gewone *e* en de lange door een *ĕ* (de *e* met een kapjen); dat we dan een allereenvoudigst onderscheidingsteeken hebben, dat zich laat aanwenden, ook-dáár waar het gekompliceerde hulpmiddel van verdubbeling en Doppelstreichen ons zou begeven. Het doet me leed ook in dit opzicht een ongunstig oordeel te moeten vellen. Maar wanneer men zelfs de kleine moeite niet neemt van in de transscriptie, waar het *tembangs* geldt, ons stelsel van interpunktie toe-te-passen; wanneer men daarin geen-andere teekens gebruikt dan aan het eind van iederen regel een komma, en aan het eind van ieder koeplet een punt, zonder om hetgeen de *zin* zou vorderen, zich in het minst te bekommeren; zou ik dan mijn plicht als ambtenaar, mijn roeping als wetenschappelijk man, niet met voeten treden, indien ik dit taalbederven vergoelijkend door de vingers zag?

Misschien van minder aanbelang, maar toch, naar ik meen, niet geheel van gewicht ontbloot, is een derde en laatste bedenking, die ik tegen den vorm van sommige Soendaneesche volksboeken heb; de bedenking namelijk, dat het tegen-over-elkâar drukken van den tekst met Javaansch-Soendaneesche en Latijnsche karakters nuttelooze, ja schadelijke geldverspilling is.

Het gros der bevolking kan n i e t lezen. Het is bedroevend, maar het is een feit; een feit waaraan niet valt te twijfelen, en dat ik me sterk maak, statistiesch te bewijzen. Onder degenen, die lezen kunnen, zijn maar z e e r weinigen, die het zoo-ver gebracht hebben dat ze, buiten het Arabiesche en Javaansch-Soendaneesche ook-noch het Latijnsche letterschrift lezen kunnen. Ook dit is een feit, waarvan ik me door navraag en proefneming vergewist heb. Is dan-wel de tijd reeds gekomen, om volksboeken (waarvan immers zeer aanzienlijke getallen worden opgelegd) in Latijnsch letterschrift te verspreiden? Kan de uitgave o p d e z e n o o g e n b l i k voor de ontwikkeling der Soendalanden nut van eenige beteekenis doen? Moet niet de oprichting en werking van goede distriktsscholen, waar ons alfabet geleerd wordt, vooráfgaan? En zou het in-elk-geval niet verkieslijker zijn, de transscriptie a f z o n d e r l i j k te laten drukken? Zooals de zaak nú geregeld is, moet de kooper tweemaal hetzelfde betalen; de boekjens zijn zoo-veel-duurder, hetgeen natuurlijk nadeelig teruchwerkt op hun verspreiding, en de regeering kan uit het debiet niet opmaken, of werkelijk voor boekjens in ons letterschrift reeds een lezend

publiek van eenigen omvang aanwezig is. Welk voordeel tegen die groote en onmiskenbare nadeelen overstaat, laat staan: er tegen opweegt, is me niet duidelijk.

Ik zou aan de Regeering wenschen voor-te-stellen, om voorloopig geen Soendaneesche volksboeken te laten drukken dan met Javaansch-Soendaneesche karakters, maar om ten behoeve der scholen van enkele, nader aan-te-wijzen, werkjens (in beperkter oplage) afzonderlijke transscripties in Latijnsch letterschrift verkrijgbaar-te-stellen. Dit zou, geloof ik, een vrij-aanzienlijke geldbesparing ten-gevolge hebben, zonder de minste schade voor de goede zaak. Bij de bestaande regeling schijnt me niet genoechzaam gelet op het eigenaardig verschil tusschen school- en volksboeken. Men heeft denzelfden misgreep begaan, waaraan b. v. ik me zou schuldig maken, indien ik voorstelde om op-staanden-voet in alle Soendaneesche volksboeken met Javaansch-Soendaneesch karakter de woorden van elkaar af-te-scheiden en onze interpunktie in-te-voeren, omdat ik proefneming met dat systeem op de kweekschool allerwenschelijkst acht. Het plaatsen der transscriptie tegenover den Javaansch-Soendaneeschen tekst schijnt me afkeurenswaardig, omdat het de gemakzucht van den leerling in-de-hand-werkt, en de kontrôle voor den onderwijzer verzwaart.

. . . .

Na deze inleidende opmerkingen van algemeenen aard (die ik niet beknopter heb weten saam-te-dringen), ga ik thans over tot de mededeeling van mijn gevoelen omtrent taal en inhoud van de *Radja Darma* (ꦫꦗꦢꦂꦩ). — Ik begin met den inhoud.

Moest ik mijn oordeel daarover in één enkele zinsnede uitspreken, ik zou het niet beter weten te zeggen dan met de woorden van Horatius: *„desinit in piscem mulier formosa superne,"* („eene van boven schoone vrouw loopt uit in een visch"). Het eerste gedeelte: de beschrijving van dien Patih, die zelfs tegenover 's Konings zoon zijn wettig gezach heeft doen gelden; van dien Prins, die zijn misstap erkent, en zonder morren zich op 's Patih's last naar de gevangenis laat brengen; van dien Vorst, die in-het-openbaar de handeling van zijn Patih goedkeurt en prijst; is ontegenzeggelijk goed en leerrijk.

Maar reeds de lessen, die de Vorst vervolgens aan zijn zoon geeft omtrent de plichten van een Regeerder (va. 73), worden

ontsierd door een stelling, die me toeschijnt een allerverderfelijksten geest te ademen, en in schrille weêrspraak te zijn met hetgeen men verwachten zou in een boek, bestemd om den zedelijken zin der bevolking op-te-scherpen. Zorg toch, zegt (vs. 74—76) de vader tot zijn zoon, dat ge altijd de hand houdt aan uw onderhoorigen, om in hun levensonderhoud en middelen van bestaan te voorzien; *„want de kleine man bezit zoo verbazend weinich nadenken en hij is zoo-buitengemeen onnoozel, geheel anders dan de aanzienlijken, het verschil is geweldig groot;"* — zorg er toch voor, want doet ge dat niet, *„dan is het eind, dat velen naar andere landen uitwijken."* Ik vraag: kan de minachting voor den kleinen man als een soort van lager wezen in de schepping, die onbetwistbaar in het hart van de meeste aanzienlijken leeft, zich ruwer, onverholener, uitspreken? „Ik vraag: laat onzedelijker leer zich denken dan de hier gepredikte: doe het goede, want uw eigenbelang brengt dat mêe?" Onzedelijker in-zich-zelf, en ondoeltreffender tevens? Komen er dan niet gedurig momenten in het leven, waarin andere hartstochten de stem van het eigenbelang overschreeuwen? Geen momenten, waarin het eigenbelang mêebrengt om het kwade te doen en niet het goede?

Zoo echter de berispelijkheid van de Radja Darma zich tot deze enkele vlek bepaalde, het ware noch minder, die zou gemakkelijk wech-te-nemen zijn. Maar de verdere loop van het verhaal is van dien aard, dat het een doorgaande en stelselmatige bewierooking van de ondeugd wordt. Te-weten: als koning Darmat Madja zich door Soerasekti, den koning van Barat Madja, besprongen ziet, eindigt de Patih (die aan 's konings stervenden vader beloofd had, zijn troonopvolger te zullen trouw blijven) na moedig maar vruchteloos den vijand weêrstand te hebben geboden, met zich een ellendigen lafaard te toonen; gevangen voor den overwinnaar gebracht, zegt hij (vs. 211): „ik bid Uw Majesteit, heb medelijden, laat me niet dooden, nacht en dag wil ik uwe Majesteit dienen." Hij laat het zich dan-ook aanstonds welgevallen, om zijn ambt uit 's overweldigers hand teruch-te-ontfangen (vs. 212). Hij verraadt de verblijfplaats van zijn wettigen meester (vs. 213), en is daardoor oorzaak van diens gevangenneming. Hij ziet naar dien meester, die, opgesloten in een ijzeren kooi, een rampzalig leven leidt, niet om. Eerst-wanneer de willekeur van den nieuwen koning zóo-ondragelijk wordt, dat geen van de Rijksgrooten zijn leven meer zeker is

(vs. 257); wanneer zij, uit beduchtheid voor hun leven, er toe komen om den dwingeland te onttroonen; herinnert de Patih zich zijn vroegeren Heer, wien hij trouw gezworen had. Maar geen spoor van berouw over zijn laaghartige handelwijs als hij in de gevangenis komt, en koning Darmat Madja zijn herstelling op den troon aankondigt. O neen! de schrijver schijnt het niet meer dan natuurlijk te vinden, dat hij zich voor het fait accompli heeft gebogen, of (om het in rond Hollandsch te zeggen) de huik naar den wind heeft gehangen. Hij is en blijft dan-ook de gevierde man. Alsof de zaak zoo vanzelf spreekt, behoudt hij zijn ambt; en een zoo-edelaardig man, zegt de schrijver, werd in-het-vervolg door koning Darmat Madja „noch inniger geliefd dan door zijn vader” (vs. 299).

Ik laat nu geheel in-het-midden of zulke uitgewerkte beschrijvingen van oorlogen en onttrooningen der vorsten door hun onderdanen (bijna twee-derde van het verhaal is er mêe gevuld) voor de ontwikkeling der Soendalanden nuttig en uit een politiek oogpunt bizonder-raadsaam zijn. Maar ik verg ten minste, dat de voorstelling der feiten niet gelijk in de Radja Darma het geval is, 's menschen grondbeseffen kwetse.... Volksboeken die zulk een geest ademen, die het onderscheid tusschen goed en kwaad opheffen, bevatten een kiem, niet van volksontwikkeling, maar van volksbederf.

Wat, in de tweede plaats, taal en stijl van de Radja Darma betreft, ook daartegen heb ik gewichtige bedenkingen.

De taal is alles behalve zuiver-Soendaneesch. De maker gebruikt, deels ter-wille van voetmaat en eindklank, deels, naar het schijnt, uit bloote liefhebberij, allerlei uitheemsche woorden en vormen, zooals b. v. *birahi*, *wewekas*, *kebir*, *noedjoe*, *toemengga*, *koemambang*, *ngèstikĕn*, *rarahi*, *digdjaja*, *linĕwih*, *kondoer*, *anarima*, *pragal*, *oeloessan*, *gerebeg*, *inggil*, *koemedap*, *sebah*, enz. ja *poenggawa* en *boepati* gedurig in plaats van *ponggawa* en *bopati*.

De stijl gaat in matheid, waterigheid en onbeholpenheid alle denkbeeld te boven. Zoo zegt b. v. de maker in vs. 9: „'s Konings zoon was geweldig en geweldig, vervaarlijk en vervaarlijk, boos” (*poetra radja liwat-liwat saking bendoena kabina-bina*). Zoo in vs. 159: „Daar Vorst Radja Darma overleden is, treedt nu voor hem in de plaats, treedt voor den Vorst in de plaats, Zijn Hoogheid Radèn Darmat Madja, die hem vervangt als Vorst van Nagri Hindoe” (*sabab kang djeng Radja Djarma*

enggĕs poepoes, *ajĕna anoe ngaganti*, *ngagentos rama praboe*, *Kangdjeng Radèn Darmat Madja noe goemanti djadi radja nagri Hindoe*).

En, wat erger is, het boekjen is vol van baren en barren onzin. Om zijn bepaalden eindklank en zijn afgepast getal lettergrepen te krijgen, heeft de maker zich niet ontzien, gedurig dingen neêr-te-schrijven die geen taal zijn. Zoo spreekt hij van *Prabangsa patih* (evenalsof wij zeiden Willem Koning); van *lampah* (in plaats van *lampahna*) *noe djadi radja* (zoodat hij zegt: „de gedragslijn die Vorst is”); van *marinkĕn*, dat niet bestaat (énkel *maparinkĕn*); van *koedoe pĕntjit*, voor *koedoe dipĕntjit* (d. w. z. hij moet dooden, hij moet gedood worden), en meer van die dwaasheden, die de taal en het gezond verstand beiden op de gruwelijkste wijze geweld aandoen.

Ware de Radja Darma proza, het kwaad zou misschien te verhelpen zijn. Ik zou dan aan de Regeering hebben voorgesteld om den tekst aan een algeheele herziening te onderwerpen; om in de lessen van den Vorst aan den zoon de noodige wijziging te brengen; en om met den dood van Radja Darma het boek te doen eindigen (iets waardoor het tegelijkertijd beter aan zijn titel zou beantwoorden). Maar nu de Radja Darma tembang is, waarin men gebonden is aan maat en eindklank, houd ik me overtuigd dat afdoende verbetering van taal en stijl tot de onmogelijkheden behoort; het zal lijm- en lapwerk blijven.

RAPPORT No. II.

Bandoeng, 31 December 1863.

Ten vervolge van mijn schrijven van 14 December jl. no. 12 zal ik de eer hebben alsnu der Regeering mijn gevoelen mede te deelen over taal en inhoud van de *Dongèng-dongèng Toeladan* (ꦢꦺꦴꦔꦺꦁꦢꦺꦴꦔꦺꦁꦠꦸꦭꦝꦤ꧀).

Wat vooreerst den inhoud aangaat, valt het volgende op te merken. Het eerste verhaaltjen (dat echter maar elf pada's of koepletten groot is), hoewel zonder de minste diepte, en geen spoor van talent verradend, heeft een nuttige strekking; het kan veilig gelezen worden door groot en klein.

Van het tweede verhaal, de geschiedenis van Kertasana (zeven-

en-tachtig pada's groot) zou ik dat niet zoo onbepaald durven verzekeren. De beschrijving van Kertasana's zwak voor de vrouwen, en vooral de toon waarop, de geest waarin dat onderwerp behandeld wordt (pada 20, en 41—43), schijnt me weinich geschikt om voor dat kwaad de oogen te openen, en in een schoolboek al zeer misplaatst. Daarbij de heele moraal van het stuk stuit me tegen de borst, het is een aanbeveling van de deugd, enkel omdat men anders (zooals de maker in vs. 12 zegt) allicht maatschappelijk-ongelukkig, „van rijk arm wordt." Karakteristiek is het dan-ook, dat Kertasana, als hij gereed staat zichzelf van het leven te berooven, geen berouw toont over de gruwelen, die zijn geweten bezwaren, maar enkel met spijt teruch denkt aan de dagen toen hij, als aankomende knaap, het bij zijn ouders zoo goed had, — toen hij „op alle mogelijke wijzen vertroeteld werd, ... geld en kleederen hem in overvloed toevloeiden, en zijn woning een mooi planken huis was, prijkende met een begrind voorplein, terwijl op het achtererf aan rijk gevulde rijstschuren geen gebrek was." (vs. 89 en 90). Van wezenlijk schuldbesef geen spoor; hij gevoelt enkel, dat hij „door eigen schuld zich buiten de gelegenheid heeft gesteld van zijn vaders rijkdommen te profiteeren. „Ik geloof niet, dat zulke voorstellingen kunnen bijdragen tot hervorming van het zedelijk leven, de onmisbare voorwaarde van maatschappelijke herschepping. Maar gedachtig, dat de maker een inlander is (tegenover wien we onze eischen niet te hoog mogen stellen), en dat het stuk in elk geval een afmaning van het kwade behelst, wil ik op mijn bezwaren niet te zeer drukken. De „morale de la fable", dat men het rijsken moet buigen, terwijl het jong is, is onbetwistbaar goed; al betreur ik het, dat dat den ouders niet als zedelijke verplichting op het hart wordt gedrukt, maar met de drangreden, dat anders hun kinderen „hun geld zullen opmaken, ja hen vermoorden" (vs. 68).

Wat eindelijk het derde en grootste verhaal, de geschiedenis van Maratroena (honderd-een-en-zestig koepletten beslaande) betreft, het ademt een geest, dien ik allerverderfelijkst acht. Het predikt de leer (die de maker dan-ook in den aanhef, vs. 99, met ronde woorden uitspreekt): doe het goede, want „dan wordt ge van arm rijk, van gering aanzienlijk." Een leer, volkomen onwaar, en wier prediking reeds-dáárom allergevaarlijkst is; liefde voor de deugd, gekweekt door het openen van een bedriegelijk uitzicht op stoffelijk loon, heeft geen-enkelen waar-

borg van bestendigheid. Maar een leer, dubbel-gevaarlijk omdat ze voor de edelste aller deugden, voor zelfverloochening en zelfopoffering, het gemoed onvatbaar maakt; en omdat ze overmatige zucht naar rijkdom en standsverheffing, die bron van onheil voor individuen en volkeren niet intoomt, maar opwekt. Ze predikt den menschen zedelijkheid uit eigenbelang; daarmêe vernietigt ze in-den-grond alle begrip van plicht, met andere woorden: het wezen der zedelijkheid, en verheft ze, de piramide op haar top stellende, de laagste, dierlijkste drijfkracht van den mensch tot beslissenden toongever zijner handelingen.

En, alsof dit noch-niet genoech ware, komt er in het verhaal een epizode voor, waarin de laaghartigste verraderij wordt voorgesteld als een lofwaardige daad, die den dader rijke vruchten afwerpt. Te weten: Maratroena, die bekend-staat dat hij altijd op een voordeeltjen uit is (vs. 181), wordt door een Chinees aangezocht om, tegen een zeer aanzienlijke belooning, opium voor hem binnen te smokkelen. Hij neemt zich onmiddelijk voor, hem een strik te spannen (*„niatna ngadodja,“* vs. 187); zegt daarom van-ja; en weet zoodoende den Chinees, (die aanvankelijk nochmaar in-het-algemeen van „een plannetje“ had gesproken) zijn heele geheim te ontlokken. In-stilte verraadt hij nu alles aan den Wadana, en beraamt met dezen middelen om den smokkelaar te vangen. Maar tegenover den Chinees blijft hij, met een verwonderlijk talent, zijn dubbelhartige rol spelen, zóo-zelfs, dat hij dezen (die zich eerst wijselijk buiten schot had willen houden) beleest om mêe de opium van-boord te gaan halen. Het gevolg is natuurlijk, dat de Chinees gevangen wordt genomen. En de verrader? Niet alleen, dat hij „hoogelijk geprezen werd om zijn knapheid in het vatten van de smokkelaars“ (vs. 224): maar hij werd door het Gouvernement ook-noch „beloond met een prachtige kris, in het goud gevat, en omzet met edelgesteenten.“ (vs. 225).

Ik zal hier geen woord bijvoegen dan alleen de vraag: wat moet er van een volk worden, wanneer men het gaat inprenten dat het doel de middelen wettigt?

Wat de taal aangaat, konstateer ik met genoegen, dat die veel onberispelijker is dan in de *Radja Darma*. Er komen in dit boek minder uitheemsche woorden voor, de zinbouw is minder gebrekkig, en de taal is meer die van het dagelijksche leven, hetgeen in een volksboek natuurlijk een groote verdienste is.

Dit neemt echter niet wech, dat ik noch vrij-wat heb aan te merken, gelijk uit onderstaande opgave blijken kan.

[Ik acht het niet wenschelijk de lange lijst verbeteringen, in dit en volgende rapporten en die voor een groot deel het gevolg zijn van het opstellen in tembang-vorm, hier op te nemen. Alleen enkele opmerkingen, die meer de taal zelve betreffen, voorzoover ik er over oordeelen kan, laat ik hier volgen. M.]

Reeds de titel: *Dongèng-dongèng toeladan* is geen Soendaneesch. Het moet zijn: *Dongèng-dongèng tjonto.*

Vs. 2 *katiroe*, *niroe*, moet zijn: *katoeroettan*, *noeroettan.*

〃 6 *Ngaringkel*, moet zijn *ngaringkoek.*

〃 17 *Poetra lalaki*, moet zijn *anak lalaki* of *poetra pameget.*

〃 57 *Ditalikoeng* kan van de voeten niet gezegd worden. *Diringkoes* of *dibarogod* zou goed zijn.

Vs. 72 *koelina*, moet zijn *boeboeroehna.*

〃 202 *moendoer*, 〃 〃 *balik.*

〃 218 *istriman*, 〃 〃 *djoeroe-moedi.*

〃 229 *oetoesan.* 〃 〃 *piwarangan.*

〃 256 *diangkat* 〃 〃 *didjenengkĕn.*

RAPPORT No. III.

Bandoeng, 4 Januari 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 31 December 1863 no. 13 heb ik bij-deze de eer, der Regeering mijn gevoelen mede-te-deelen omtrent de *Dongèng-dongèng* ([illegible]) een verzameling van negen-en-twintig (niet „Soendasche gedichten en fabelen", gelijk op de keerzijde van den titel staat maar) Europeesche fabelen, door den hoofdpangoeloe van Garoet naar een Maleische bewerking in het Soendaneesch overgebracht.

Het is me zeer aangenaam, den herdruk van dit fabelboek om zijn gezonde moraal en zijn echten volkstoon, onvoorwaardelijk te mogen aanbevelen. Ik zou op den inhoud niet-éene aanmerking weten te maken. Naar mijne schatting staat het in de rij der Soendaneesche volksboeken, die de regeering heeft aangegeven, bovenaan.

Ook de taal en stijl zijn, over-het-geheel genomen, onberispelijk: bij die van de *Radja Darma* en de *Dongèng-dongèng*

toeladan steken ze allergunstigst af. De overgeblevene fouten zijn blijkbaar geen gevolg van onkunde; hoofdzakelijk hebben ze hun grond in de taalbedervende eischen van den tembangvorm, waarin ook dit boek tot mijn leedwezen wederom gegoten is.

Om de hooge waarde, die ik met het oog op de ontwikkeling der Soendalanden aan het boek hecht, komt me het allerwenschelijkst voor, dat er een afzonderlijke uitgaaf met Latijnsche letter van bezorgd worde, ten behoeve van de scholen. In proza overgegebracht, zal het een voortreffelijk leesboek zijn.

RAPPORT N°. IV.

Bandoeng, 15 Januari 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 4 dezer n°. 14 heb ik de eer, bij deze der Regeering mijn oordeel meê-te-deelen over de *Radja Soedibja* (ꦮꦮꦕꦤ꧀ꦫꦗꦱꦸꦢꦶꦧꦾ꧈); het boek, zoo ik me niet bedrieg, voor welks vervaardiging de hoofdpangoeloe van Garoet met een gouden medalje is beloond.

Van den inhoud heb ik gelukkig wederom weinich of niets te zeggen, daar die me over het geheel genomen, allezins lofwaardig toeschijnt. Het boek vloeit over van nuttige lessen voor de Regenten en andere inlandsche Hoofden; en tegelijk heeft het ook noch een meer-algemeene strekking, door namelijk, zonder ondermijning van godsdienstzin het bijgeloof, het hechten aan djampé's en andere bedriegerijen van dien aard, krachtig te bestrijden Onbetwistbaar is dit laatste een groote verdienste; ofschoon (dit moet ik er bijvoegen) van den Mohammedaanschen schrijver minder te verwonderen dan men oppervlakkig meenen zou, daar de bestrijding van zulke bijgeloovigheden in de richting ook van den Islam ligt

Bij den herdruk (die me, het spreekt wel vanzelf, wenschelijk voorkomt) zullen echter twee pada's moeten worden wechgelaten. Het zijn de verzen 505 en 506, die, letterlijk vertaald, luiden als volgt:

„Ook moet de Vorst niet-te-veel bijzitten hebben; het is te „vreezen dat hij er de hand niet aan zal kunnen houden, dat „ze liefdesbetrekkingen zullen gaan aanknoopen met andere

„mannen, en ten gevolge daarvan hem in drift doen ontsteken. „Een tal van voorbeelden heeft dit bewezen. In Hindostan was „eens een vorst, die bijzitten bij honderden had. Doordien er „zooveel waren, kwam het er toe, dat ze niet-ieder haar beurt „of nacht kregen. Op het einde gingen de overgeslagenen over„spel bedrijven. De Vorst, dit ontdekkende, verdelgde ze; een „groote menichte menschen werden door hem gedood, zóo-zelfs „dat de stad bijna ontvolkt raakte. In de hitte zijner drift ver„gat hij, dat hij zelf van de heele zaak schuld was; dat hij „volstrekt niet voor de bevrediging van de natuurdrift zijner „vrouwen gezorgd had en dat de natuur van den mensch sexueele „gemeenschap van vrouw en man gebiedend eischt, evenals „zelfs in de dierwereld" (de heerschende wet is).

De goede bedoeling dezer regelen zal ik volstrekt niet ontkennen. Maar, hoewel in gewijzigden zin, ook-hier, dunkt me, geldt het spreekwoord: „le chemin de l'enfer est pavé de bonnes intentions." De ontucht wordt hier voorgesteld als een zeer vergeeflijk iets, als voldoening aan een onwederstaanbare behoefte van de menschelijke natuur; en de veelwijverij, die vloek der Oostersche maatschappijen, onbewimpeld gewettigd, mits ze maar binnen zekere grenzen blijve, daar anders uit een maatschappelijk oogpunt nadeelige gevolgen te vreezen zijn. Zulk een leer moet, zoo-mogelijk, den zedelijken zin noch-verder helpen verstompen. Op naam van het Goevernement mag ze niet worden verkondigd. Oneindig beter, het kwaad onaangeroerd te laten, dan het zóo te bestrijden.

Wat de taal van de *Radja Soedibja* betreft, die zal noodzakelijk een herziening moeten ondergaan. Ik ben zeer geneigd, om in dezen tembang, waarvan ik begrijp dat hij tembang blijven moet, veel door de vingers te zien. Maar woorden als de, ieder oogenblik gebruikte, Javaansche Kawiwoorden: *pramèswari*, (radja atas) *maroeta*, *roekmi*, *poera* en *poeri*, *sri maha* (radja) *sangkaton*, *sri nalendra*, *wikoe* en *mahawikoe*, (mantri) *panèwoe*, *djoerit*, *jang pertang gapati*, *rasmi*, (djoeroe) *telik*, *tepiswiris*, *wadja bala*, *pandji*, *ngampil en ampilan*, *mirong*, *prawira*, *tamtama*, *sarageni*, *maharesi*, *raspati*, *sawoeng galing*, *saoer paksi*, *maligè retna*, *wilis*, *kantjana* en dergelijke zullen tóch door andere, Soendaneesche, vervangen dienen te worden; zelfs voor velen van de aanzienlijken zijn ze volkomen-onverstaanbaar, gelijk trouwens de pangoeloe zelf velen er van niet zou kennen indien hij niet veel kennis van het Javaansch had.

Ik wil nu met eens spreken van 's pangoeloes hebbelijkheid om onophoudelijk *èndah*, *ngandika*, *prikatin* (in den zin van *kasoesahan*), *gagaman*, *moeni*, *gamelan*, *srengèngè*, *kalak*, *woewoeh*, en meer andere Javaansche woorden van dien stempel te gebruiken, alsof ze in het Soendaneesch het burgerrecht hadden gekregen. Ik zal me maar troosten met de gedachte, dat die woorden ten minste voor de lezers van het boek verstaanbaar zijn; dat ze waarschijnlijk ter wille van den dongding of eindklank vereischt werden, en dat uitheemsche woorden het wezen eener taal in veel mindere mate geweld aandoen dan uitheemsche woord-vormen. Ons hedendaagsch Hollandsch heeft minder geleden van den invloed dergenen die hun lezers plegen te vergasten op uitdrukkingen als b. v. „een *sneer* om de lippen" en „een *Ahnung* van ongeluk", dan door de taalbedervers die „*onweêrzwangere* wolken" en „*sneeuwbeladen* bergen" hebben binnengesmokkeld.

Ik meen, met deze vingerwijzingen te kunnen en te moeten volstaan. Wilde ik koeplet voor koeplet alles opgeven, wat mijns inziens verbetering behoeft, ik zou der Regeering weder een zeer lange lijst met veranderingen kunnen voorleggen; maar om den tembangvorm van het boek zou de pangoeloe er zich toch niet aan kunnen houden. Ik wacht met de samenstelling van die lijst, tot ze mij uitdrukkelijk gelast wordt.

. . . .

Ten slotte noch twee opmerkingen.

Vooreerst wensch ik aan het Goevernement in overweging te geven, om het barbaarsch-hybridiesche *hoeppangoeloe*, dat op den titel van dit en andere boekjens prijkt, te vervangen door het oud- en zuiver Soendaneesche *pangoeloe gedè*.

Ten tweede wensch ik te konstateeren, dat de *Radja Soedibja* door de groote menichte Javanismen (die onmogelijk allen kunnen wechgenomen worden) voor het eigenlijk-gezegde volk onverstaanbaar is, en ook wel blijven zal; hetgeen wellicht een beperkter oplaag dan b. v. van de Dongèng-dongèng verkieslijk maakt.

RAPPORT No. V.

Bandoeng 31 Januari 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 15 dezer no. 16 zal ik

alsnu de eer hebben te rapporteeren omtrent de *Woelang Tani* of *Landbouwlessen* ([illegible]) van den Garoetschen hoofdpangoeloe.

Tegen den herdruk van dit boekjen kan wel geen bedenking bestaan, wat de algemeene strekking van den inhoud betreft. Het handelt over den aanplant van nuttige boomsoorten en gewassen; onder veel overtolligs, dat iederen kampoeng-bewoner minstens even goed bekend zal zijn als den schrijver, bevat het ook nuttige wenken en opmerkingen; en als zoodanig verdient deze eerste poging van den pangoeloe om de positieve kennis zijner volksgenooten uit te breiden, naar mijn bescheiden oordeel wezenlijken lof, al mis ik met leedwezen èn in den aanleg èn in de uitwerking de leiding van een Europeaan.

Onder het overtollige rangschik ik bovenal de, geregeld teruchkomende, opgaaf van hetgeen de vruchten en andere gewassen, waarover het boekjen handelt, op den pasar te Garoet plegen op te brengen. Wechlating daarvan zou ik zeer wenschelijk geacht hebben, vooral ook omdat het boekjen er een speciaal Garoetsche tint door gekregen heeft, alsof het uitsluitend voor de bevolking daar ter plaatse geschreven ware; iets wat, te oordeelen naar hetgeen ik hier te Bandoeng opmerkte, plaatselijke antipathiën schijnt op te wekken.

Zeer bevreemd heeft het me, noch van de *pisang* noch van de *djagong* of Turksche tarwe in het boekjen met een woord gerept te vinden. Twee gewassen, die onder de voedingsmiddelen der bevolking zulk een hoofdrol spelen, hadden hier, dunkt me, niet gemist mogen worden.

Een zonderlinge miskenning van de eerste beginselen der staathuishoudkunde is de raad om *tjangkoedoe's* (boomen, uit wier wortels roode verfstof bereid wordt) bij geheele bouws, en *djeroeks* bij honderden te planten, met voorspiegeling van behoud der tegenwoordige prijzen. Voorzeker zou bittere teleurstelling gevolg zijn, indien de bevolking in massa aan dien raad gehoor gaf. Gelukkig echter zullen, deels gemis aan energie, deels aangeboren gezond verstand, haar wel van dergelijke spekulaties teruchhouden.

Verdere aanmerkingen op den inhoud van de *Woelang Tani* heb ik niet. Alleen moet ik noch, last not least, in bedenking geven, of de wechlating niet raadsaam is van hetgeen in, vs. 8 en 9 over de verkieslijkheid van den landbouw boven den handel

gezegd wordt, en luidt als volgt: »De handelaar is niet gelijk de landbouwer, vergenoegd van hart en vreemd aan logentaal. De handelaar kan in den regel niet nalaten te liegen; dingen die 8½ cent waard zijn, beweert hij dat een waarde hebben van een gulden. Daarom is het veel-beter, landbouwer te zijn.« Me dunkt, onder een volk als de Soendaneezen, welks ontwikkeling vertraagd wordt juist doordien het noch bijna uitsluitend een landbouwend volk is, moeten dergelijke scheeve voorstellingen worden bestreden, niet gevoed en bestendigd.

Wat de taal betreft, begroet ik in de *Woelang Tani* met blijdschap wederom een zuiver Soendaneesch boek; ontdaan van al die Javaansche en Maleische inmengsels, waardoor zoovelen van de door het Goevernement uitgegeven volksboeken ontsierd en onverstaanbaar worden.

Jammer maar, dat ook hier de zin noch zoo-dikwerf aan de eischen van den tembangvorm is opgeofferd.

[Van de lange lijst verbeteringen laten wij maar een paar meer in 't oogspringende volgen. M.]

Vs. 110 moet worden: *Diala papaganana, ngarah pakang aloes kĕr tali oesĕp, djeng ngarah loengloemna. Tapi lamoen kawoeng ngora kènèh, tatjan poegoer, oelah diala pagagana; matak gorèng kawoengna, matak tĕ reà lahangna*, enz. Althans, indien mijne bij verschillende landbouwers genomen, en door mijn inlandschen schrijver met een proef gestaafde, informaties juist zijn zou dit voorschrift van den pangoeloe veel overeenkomst hebben met de aanschrijving der Kamer van Zeventien om meer muskaatnoten, maar minder foelie te planten.

Vs. 129 *mandalika bibit siki* moet zijn: *melak mandalika; koedoe sikina.* — Zoo de *mandalika*, gelijk me van onderscheiden kant verzekerd is, de *zuurzak* is, zouden de woorden: *tara lĕbĕt boeahna; ngan oekoer poeloehan siki*, als volkomen onjuist moeten wechvallen.

Vs. 212 zal *kĕr elat moesim*, daar men volgens getuigenis van den Bandoengschen hoofdpangoeloe en anderen die uitdrukking niet bezigt, en ik dit gebruik van *elat* met de gewone beteekenis van het woord ook niet weet te rijmen, wel een stoplap zijn, die moet, en kan, wechvallen.

Het kan, dunkt me, der Regeering niet verwonderen, dat ik ten slotte wederom aankom met mijn »*ceterum censeo Carthaginem esse delendum*«, vrij vertaald: »Voorts ben ik van oordeel, dat dit boek van zijn tembangvorm moet ontdaan

worden." Waar (gelijk in de *Woelang Tani* het geval is) het opofferen van de zaken aan de eischen van den eindklank zoo ver gaat, dat bij de beschrijving der ananassoorten de zoogenaamde Hollandsche ananas wordt opgegeven als "afkomstig uit Oostindië" (asal ti India *wètan*), in plaats van *Westindië*, alleen omdat de schrijver in de eindlettergreep een *a* moet hebben, en dus het woord *Koelon* niet gebruiken kon; kan daar de noodzakelijkheid van overbrenging in proza noch aan twijfel onderhevig zijn?

RAPPORT No. VI.

Bandoeng, 11 Februari 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 31 Januari jl. no. 18 heb ik de eer, alsnu aan te bieden mijn rapport betrekkelijk de *Woelang poetra* ([illegible]), omtrent welk boek ik reeds vroeger (bij nota van 29 Augustus 1863 [1]) de vrijheid nam, zijner Excellentie den Goeverneur-Generaal eenige opmerkingen mede-te-deelen. Wanneer er geen andere keuze was dan tusschen onveranderden herdruk of niet-herdrukking van de *Woelang poetra* ik zou, reeds om de in genoemde nota ontwikkelde redenen, niet-herdrukking met den meesten ernst moeten aanraden. Want Mohammedaansche geloofsijver te helpen voortplanten, is naar mijne overtuiging niet de roeping eener regeering die een christelijk volk vertegenwoordigt en Nederlands heerschappij over zijn Indiesche bezittingen wenscht te handhaven.

Doch gelukkig zie ik kans om, zonder-dat de eenheid van het boek daardoor verbroken wordt, het te zuiveren, van al hetgeen me toeschijnt niet met de goedkeuring en medewerking van het Goevernement onder de bevolking te mogen verspreid worden.

De veranderingen, die ik wensch aangebracht te zien (en die natuurlijk een samenhangend geheel vormen), zijn de volgenden:

1o. moet in den aanhef van vs. 50 het woord *ngadji* vervangen worden door *dagang* zoodat een ambtelijke loopbaan, de landbouw, en de handel (niet-meer de bestudeering der theologie van den koran) daar genoemd worden als de drie hoofdberoepen, waartusschen de aankomende knaap kiezen kan.

---

[1] Deze nota is niet onder de kopijen gevonden. M.

2o. Moeten wechvallen vs. 51 tot en met 54 gedeeltelijk luidende als volgt:

. . . .

„Wanneer ge aan de bestudeering der theologie van den „Koran" (wij zouden zeggen: aan de studie der theologie) „de „voorkeur geeft, word dan leerling van de oelama's. Zoolang „ge als santri onder hun leiding zijt, moet ge uw uiterste best „doen om hun hart te winnen. Volg den wil van uw leermeester „met volkomen overgegevenheid des harten op. Die leermeester „is, zoo-te-zeggen, uw heer en meester; en het is uw pligt, „hem lief-te-hebben, want dat ge het zoo-ver brengt van den „Koran behoorlijk te leeren lezen en zijn theologie te leeren „verstaan, hebt ge te danken aan het onderwijs van dien leer„meester. Leg u met de borst op uw studie toe, ten einde u „te bekwamen; laat u door de moeijelijkheden niet halverwege „afschrikken; wanneer ge u eenmaal al de lessen van uw onder„wijzer hebt eigengemaakt, zult ge, van de pasantrèn teruch„gekeerd, zekerlijk den zegen daarvan ondervinden. De pangoeloe „erkent u, en neemt u om, in verbinding met hem, geschillen „over eigendomsrecht te berechten en uit-te„maken;" [1] en daarvan trekt ge zekerlijk vrucht. Hoe-langs „hoe-meer wordt uw bekwaamheid opgemerkt door de Grooten; „zekerlijk wordt ge tot pangoeloe verheven; ge oefent gezach uit „over Ketibs en Modins" (priesters van minderen rang); ge „verzorgt en regelt den godsdienst; ge zit op een hooge plaats, „ge klimt in rang. Dat is de zegen van degeen die devotelijk „in den Koran studeert; hij zit te samen met de aanzienlijken."

3o. moet, dunkt me, vs. 57 wechvallen, gewijd aan wat ik zou wenschen te noemen een onzinnige rijstvergoding:

„Alle menschen zeggen, ten blijk hoeveel ze er van houden: „de rijst is de koningin der wereld, het voedsel van al wat „leeft. Haar wedergade zult ge niet-licht vinden. Onfeilbaar „bezorgt ze u rijkdom en levensgenot."

De Regeering, vermoed ik, verlangt dezen schadelijken volkswaan niet opzettelijk te voeden.

4o. moet om dezelfde reden, en bovendien om de ondubbelzinnige afmaning van den handel, die het bevat, het verhaal vs. 70 tot en met 84 wechvallen, waarvan de toepassing aldus luidt:

---

[1] Ik heb deze woorden onderschrapt om er de aandacht op te vestigen met het oog op de kwestie van de toepassing van het Mohammedaansch recht op Java. M.

„Wie den landbouw beoefent, wordt ontwijfelbaar rijk; de „landbouw is een bron van rijkdom en levensgenot. Versta wèl „de leering, die er in het verhaal van den handelaar en den „landbouwer ligt opgesloten. De handelaar bezat veel schatten, „de landbouwer veel rijst; en het eind was, dat de handelaar „voor den landbouwer het onderspit moest delven. Al bezit men „menichte schitterende kostbaarheden, een groote hoeveelheid „paarden en koeijen en buffels, en men bezit geen rijst, men „zal zich op-den-duur zijn levensgenot niet gewaarborgd zien. „Rijst geeft kracht Rijst behoudt duurzaam haar glans.„

5o. Komt het me voor, dat de volgende beschrijving van de voordeelen, die het schoolgaan afwerpt, niet boven bedenking verheven is (vs. 100 en 101):

„Buiten eenigen twijfel krijgen de Grooten u lief, roepen ze „u tot zich, en worden u voordeelige betrekkingen gegeven, „door de gunst van uw Heer, ingevolge de voorbeschikking van „God den Allerhoogste. Wie zich met hart en ziel op het leeren „toelegt, wordt ten-langen-laatste door-middel-van zijn bekwaam„heid een welgesteld man, ja, een aanzienlijke (een mènak). „Dat is de vrucht van het vlijtig leeren. Men is altijd te ge„bruiken. Men is rijk door de giften van zijn Heer; men oefent „gezach uit over de onderdanen; men wordt zelfs beleend met „dorpen; men heeft macht om te bevelen; men helpt de in„komsten van zijn heer regelen; vele zijn de belooningen, groot „het levensgenot, die men er op aarde van ondervindt.„

Uit dat „men wordt zelfs beleend met dorpen„ blijkt onwederlegbaar, wat ik in mijn nota van 29 Augustus 1863 reeds met een enkel woord zeide: dat namelijk al wat voor de zaak van het inlandsche schoolwezen gedaan is en wordt, door den schrijver wordt beschouwd en voorgesteld als het werk, niet van het Nederlandsche Goevernement, maar van zijn Heer, den inlandschen Regent. Het behoeft, dunkt me, geen betoog, dat deze grove onjuistheid, ook uit een politiek oogpunt allezins bedenkelijk, dient te worden wechgenomen.

Doch ook met die eenzijdige voorstelling der materieele voordeelen van het schoolgaan kan de Regeering, dunkt me, geen vrede hebben. Ze kwam wellicht te pas, zoolang het onderwijs als middel gebruikt werd om voor 's Lands dienst te vormen; ze moet ophouden, nu het onderwijs dienstbaar zal gemaakt worden aan volkso n t w i k k e l i n g. Dat men deze kindermenschen wijzen moet op het tastbaar voordeel, is ook mijne overtuiging,

op het schoolgaan als de weg om vooruit te komen in de wereld. Maar laat men niet het ambtsbejach, een van de verderfelijkste volksziekten, die hier reeds véel-te-endémiesch is, moedwillig aanwakkeren; het streven van den inlander er heen richten, om werktuig ja eenmaal lid te worden van de aristokratie; en verwachtingen opwekken, die zoodra het schoolgaan wat-algemeener wordt, voor de meesten zouden uitloopen op de bitterste teleurstelling.

[6⁰ en 7⁰ zijn veranderingen voorgesteld bij wechlating van enkele stukken.]

8⁰ acht ik niet-herdrukking van het volgende noodzakelijk (vs. 150 tot en met 162).

„De zangwijs Midjil" (bevat onderrichting) „voor wie wenscht „te trouwen, opdat hij het doe met kennis van zaken. Ge moet „een vrouw hebben; maar ge moet tusschen vijf dingen kiezen, „aan welk daarvan ge de voorkeur geeft. Vooreerst een vrouw „van adel; een kind van iemand die een waardigheid bekleedt. „Ten tweede een vrouw, die een priesterdochter is. Ten-derde „een dochter van een rijk man. Ten-vierde een vrouw die mooi „is. Of ten-vijfde een die ree en knap is.

Hierna worden de voordeelen opgenoemd, die eene vrouw uit eene van de vijf genoemde kategoriën zal aanbrengen. Opvolging in een ambt; „veelheid van wetenschappen"; rijkdom en een rustig, zorgeloos leven; in een schoone vrouw „zal uw hart zich verheugen"; een „die ree is, zal uw leven veraangenamen". Zijn dat lessen voor het opkomend geslacht? Is dergelijk onderwerp geschikt om den inlander uit den staat van onzedelijke verdierlijking, waarin hij verzonken ligt, op te heffen? Mag onder de vlag van het Nederlandsche Goevernement een leer worden verkondigd, die het huwelijk tot een laaghartige spekulatie op stoffelijk voordeel verlaagt? Ik wil aannemen, dat deze stuitende epizode getrouw den geest weêrgeeft, die in de inlandsche maatschappij leeft. Reden te meer, dunkt me, om, nu de Nederlandsche natie haar lang verwaarloosde roeping tegenover de volken van den Indieschen archipel eindelijk terhand neemt, dien wangeest niet opzettelijk te gaan voeden. Maatschappelijke hervorming zonder zedelijke herschepping is bouwen op een zandgrond. En zedelijke herschepping wordt onmogelijk, indien de allerlaagste zelfzucht de drijfkracht is, die men in beweging tracht te brengen. Het is alsof men een zieke een gifdrank gaf.

Ik heb me verplicht geacht, bij den inhoud van de *Woelang poetra* zoo-uitvoerig stil-te-staan, en van zoovele plaatsen een nagenoech-letterlijke vertaling in mijn verslag op-te-nemen, opdat het Goevernement met kennis van de zaak over de waarde mijner bedenkingen zou kunnen oordeelen.

In mijne aanmerkingen op de taal zal ik kort zijn.

. . . .

Vs. 3 wordt *loeas* hier op Bandoeng niet verstaan; althans niet in den zin, dien het woord hier hebben moet.

. . . .

Vs. 7 moet *Pagoestèn*, ons Godheid, een geheel-ongebruikelijke vorm, *Goesti* of *Allah Toehan Allah* worden.

Vs. 30 moet *kipas* worden *sapoean*.

. . . .

Vs. 38 is *niti soerti* wellicht Garoetsch dialekt. Hier zegt men *titi soerti*.

Vs. 56 moet *oepama* het Javaansche *minangka* vervangen.

Vs. 67 moet *masing*, een schrijf- of drukfout, naar ik vermoed, worden: *masih*.

Vs. 106 is voor *omong* zeer verkieslijk *bohong*.

Vs. 112 is *Kènana*, schijnt het, Garoetsch dialekt. Verkieslijk ware: *rasa manèh*, *rèanoe mertjaja*, dunkt me.

. . . .

RAPPORT No. VII.

Bandoeng, 4 Maart 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 11 Februari jl. no. 19 heb ik de eer, bij deze aan-te-bieden mijn rapport omtrent de *Woelang Krama* (ꦮꦸꦭꦁꦏꦿꦩ).

Wat den inhoud betreft, (die weinich heeft van hetgeen we gewoon zijn in het Hollandsch een „zededicht" te noemen), de langwijligheid daarvan heeft me bizonder getroffen. De panggoeloe ontziet zich niet, twee-, drie-, viermaal, nagenoech woordelijk, hetzelfde te zeggen; geheel in den trant van dien Rotterdamschen prediker, wiens „En Eli stierf, en hij brak zijn nek, en hij blies den laatsten adem uit, en hij was niet meer" noch in veler herinnering voortleeft. Het boek verschilt in dat

opzicht hemelsbreed van den "korten inhoud" indertijd der Regeering aangeboden, en ook aan mij in afschrift (ter inzage) mêegedeeld. Een paar proeven ten bewijze.

"Vierde kwestie. — Men behoort er zijn zinnen op te zetten, "om zijn zorgen wech-te-nemen als men zorgen heeft. Er zal "denkelijk wel een geneesmiddel voor zijn om dien drukkenden "last van zich wech-te-nemen. Welaan, neem ze wech, opdat "ze verdwijnen (vs. 6).

"Zesde kwestie. — De mensch behoort op zijn hoede te zijn. "Een onheil is wel eens-te-zien, dat noch-niet gekomen is. Even "als een betrokken lucht een teeken is, dat er regen zal komen; "evenzoo is een onheil wel-eens" (vooruit-) "te zien. Zooveel in "uw vermogen is, moet ge op afwending van zulk een dreigend "onheil zinnen, opdat ge de moeijelijkheid moogt ontgaan, en "het dreigend onheil niet over u kome" (vs 9 en 10).

Lessen van levenswijsheid dienden, dunkt me, in genietbaarder vorm te worden gegeven. Vooral, wanneer de modellen die men (zonder ze te noemen) volgt, in een korten en zaakrijken stijl zijn gesteld. En bedrieg ik me niet, dan is dat hier het geval, — dan is de *Woelang Krama* een navolging van Winter's Javaansche *Darma Wasita*. Ik werd onlangs in de gelegenheid gesteld, een Soendaneesche vertaling in p r o z a van dat boek, afkomstig uit het Cheribonsche, met de *Woelang Krama* te vergelijken; en ik kon geen onderscheid opmerken, behalve dat het werk van den pangoeloe hier-en-daar een Mohammedaansche tint heeft gekregen, een meer-inlandsche moraal (gebazeerd op eigenbelang en gemakzucht) ademt, in tembangvorm is gegoten, en bij grooter omvang veel-armer van inhoud is.

Ik acht me verplicht, ook-daarom de aandacht der Regeering op die neiging van den pangoeloe tot omslachtigheid te vestigen, omdat het een, voor den Lande zeer k o s t b a r e liefhebberij is. Me dunkt, een honorarium van h o n d e r d g u l d e n voor zestien bladzijden klein 8° Soendaneesch letterschrift; een honorarium, minstens vijf malen overtreffende wat aan mannen als van Oosterzee en Opzoomer in ons Vaderland wordt toegekend, en als men de gewone behoeften en inkomsten van een inlander in aanmerking neemt, een waarlijk verbazingwekkende som; zulk een honorarium is te hoog, om een dergelijke omslachtigheid te kunnen dulden.......

Het spreekt overigens van zelf, dat het gezegde enkel een wenk voor de toekomst is, en niet om, nu het honorarium

eenmaal betaald is, den herdruk van de Woelang-krama te ontraden. Ik voor-mij zou, om verschillende redenen, den voorkeur gegeven hebben aan de Cheribonsche prozabewerking. Maar ook die van den pangoeloe bevat menig voorschrift, dat behartiging verdient. Een nieuwe uitgave kan zelfs in tembangvorm misschien veel nut doen. Maar ik durf die niet aanraden zonder dat de inhoud enkele wijzigingen onderga.

Vooreerst moet vs. 23 worden omgewerkt, dat nu den ouders op het hart drukt om hun kinderen naar de priesterscholen te zenden. Ten tweede schijnt de inhoud van vs. 17 en 18 me allerberispelijkst. „Als er iemand is, die u het een of ander „vraagt, laat hem dan niet met geheel-ledige handen henengaan;.... „De toekomst is voor u verborgen; het zou kunnen gebeuren, „dat ge gedwongen waart om ook te vragen. En dan zoudt ge „schande inoogsten.... men zou u stellig uitlachen, enz.„ — Ik verg geen zuivere moraal, geen aanprijzing van de deugd om haar zelfs wil, die op den inlander geen vat heeft. Maar mag haar beoefening verlaagd worden tot een zelfzuchtige kansrekening? Is er dan geen middenweg? Kan men niet zeggen. Stel u in de plaats van den vrager: verbeeld u dat ge zélf in nood zat, en dat men u hulp weigerde; hoe zoudt gij te moede zijn?

Ten derde mag de ergerlijke leer niet blijven, verkondigd in vs. 84—86: „'t Is beter een beleediging te vergeven, dan er zich warm over te maken, en alzoo zelf nadeel te lijden; althans als men geen doeltreffend middel kan vinden om de schande te vergelden."

Eindelijk moet uit vs. 177 het beroep op een uitspraak van nabi Isa („den profeet Jezus") worden wechgenomen. Het is onvereenigbaar met het neutrale standpunt der Regeering door het Regeeringsreglement en de billijkheid voorgeschreven.

. . . .

In de taal van de Woelang krama schijnen me de volgende verbeteringen absoluut-noodig.

. . . .

Vs. 9 en elders acht ik voor *prajatna*, hier te Bandoeng ongebruikelijk, *iatna* te verkiezen.

Vs. 15 voor *mĕntas*, om diezelfde reden *tas* of *bĕtĕng*.

Vs. 22 stel ik, ter vervanging van het niet-Soendaneesche *make adjèn* voor: *aja rasrasan*.

Vs. 51 zou ik voor *jakin*, een woord, dat ik ook in een

Bantamschen tembang veelmalen gebruikt vond, maar hier weinich verstaan wordt, *èstoe* verkiezen.

Vs. 92 moet *kabangkit*, wellicht Garoetsch en stellig Bantamsch dialekt, zijn: *kabisa*.

Vs. 110 moet *njela* zijn *ngahina*. Te Bandoeng wordt *tjela*, *njela* niet verstaan.

Vs. 117 .... zuiverder Soendaneesch dan *diwiraos* is: *dipiraos*.

Vs. 171 stel ik wechlating van *bingbang* voor, dat, althans hier te Bandoeng, zelden verstaan wordt.

Vs. 196 .... *Papa* (in het Javaansch een synoniem van *hina*) wordt hier niet verstaan.

Vs. 205 .... — *Ngaroeroeh*, het Javaansche *angloeroeh*, verstaat men hier niet.

Vs. 235 zou ik voor *sotja-sotja*, hier ongebruikelijk, verkieslijk achten: *mata-mata*.

Vs. 236 is voor *kaloenta-loenta*, geen Soendaneesch maar een Javanisme, naar men me verzekert, wellicht verkieslijk: *toetoeloejan*.

Vs. 300 is voor *pakon*, een Javaansch woord dat hier niet verstaan wordt, wellicht *papagon* verkieslijk.

. . . .

RAPPORT No. VIII.

Bandoeng, 20 Maart 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 4 Maart 1864 no. 23 heb ik de eer, bij deze aan te bieden mijn rapport omtrent de *Djaka Miskin* ([illegible]).

De inhoud van dit alleronbeduidendst boekjen laat zich in weinige woorden samentrekken. Een arm man, niets anders bezittende, legateert bij zijn sterven aan zijn zoon een djampè, dat „loopen beter is dan stilzitten en opstaan beter dan slapen"; met aanmaning om die djampè enkel tegen vooruitbetaling van honderd rijksdaalders, te verkoopen. De zoon is zoo gelukkig, in een rijk Vorst een kooper te vinden. De Vorst is aanvankelijk van oordeel, dat hij een slechten koop gedaan heeft. Maar, op een nacht door slapeloosheid gekweld, staat hij op, verkleedt zich, en onderneemt een zwerftocht door zijn hoofdstad. Hij ontmoet een man, die bij den Patih wil inbreken; stelt hem

voor om gemeene zaak te maken; wint daardoor zijn vertrouwen en komt zoodoende op het spoor van een samenzwering, door den Patih beraamd tegen zijn gezach. Met behulp van een scheermes, dat ze in het huis van den Patih vinden, weten ze dezen laatste in zijn slaap (zonder dat hij er iets van merkt!) de linkerwenkbraauw en de rechter helft van den knevel af-te-scheren. En het eind van de geschiedenis is, dat de Vorst den volgenden dag den Patih laat onthoofden, den verkooper van de djampè, die hij thans weet te waarderen, tot Patih verheft; en den dief, die hem op het spoor van de samenzwering had gebracht, met een aanzienlijke waardigheid beschenkt. Een opwekking om tevreden te zijn met de betrekking, hoe klein ook, die men bekleedt, en om te gehoorzamen aan zijn Goesti of Heer besluit het stuk.

Zeer gaarne zou ik tot herdrukking adviseeren; al ware het enkel-maar, omdat de *Djaka miskin* het éenige van de Soendaneesche volksboeken is, dat geen inwoner van Garoet tot maker heeft. Want mij is van verschillende zijden verzekerd, dat het bij velen misnoegen verwekt, de aanzienlijke sommen, die het Goevernement bij voortduring voor de vervaardiging van Soendaneesche volksboeken uitbetaalt, naar Garoet te zien vloeijen.

Maar .... na de bekrooning van den Garoetschen hoofdpangoeloe, omdat hij in zijn *Radja Soedibja* het geloof aan djampè's bestreden had; na de uitgave, nu onlangs weêr, van de *Geschiedenis van Abdoerahman en Abdoerahim*, waarin op hetzelfde aanbeeld geslagen wordt; mag er, dunkt me, niet meer gedacht worden aan herdrukking van een boek als de *Djaka miskin*, dat allezins bestemd is om den handel in djampè's weêr in eere te brengen. Of hier al sprake is van een onschadelijke, ja nuttige, djampè, doet niets ter zake. De inlandsche bevolking zal onfeilbaar in haar voorliefde voor het ingeworteld kwaad bevestigd worden, als ze leest van een djampè, die voor verkooper en kooper beide zoo-uiterst-voordeelig was. Ze zal, op haar onontwikkeld standpunt, het met de soortelijke onderscheiding zoo naauw niet nemen. En het eind zal zijn, dat de bedriegerijen, die thans dag-aan-dag met die djampè's gepleegd worden, blijven voortduren; dat de heilzame invloed, dien de *Radja Soedibja* en de *Geschiedenis van Abdoerahman en Abdoerahim* tot bestrijding van schadelijk bijgeloof wellicht kunnen uitoefenen, bij het gros der lezers geheel wordt uitgewischt.

Met dubbelen ernst moet ik daarom de Regeering in-overweging geven, om de *Djaka miskin*, als in lijnrechten strijd met hetgeen zij door de verspreiding van Soendaneesche volksboeken beoogt, NIET te herdrukken........

. . . .

Omtrent de taal van de *Djaka miskin* zal ik, in de hoop van onnoodig werk te verrichten, me tot enkele hoofdaanmerkingen bepalen.

Vs. 2 moet *kalangkoeng* zijn: *kaliwat.*

Vs. 4 moet *weweling* zijn: *woewoeroek.*

Vs. 6 moet *patjoean* zijn: *papatjoean.*

Vs. 12 moet *prihatin* zijn: *ngenes* of *soeker.*

Vs. 16 moet *tepis wiring* zijn: *pasisian.*

Vs. 20 moet *papanggih* zijn: *kadië.*

Vs. 22 en elders moet voor *emban;* althans om een in Bandoeng gangbaar en verstaanbaar woord te bezigen, staan: *oerang dalem.*

. . . .

Vs. 64.... Voor *perlampah*, geen Soendaneesch, is *lampahna* verkieslijker.

RAPPORT N°. IX.

Bandoeng, 2 April 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 20 Maart jl. n°. 25 heb ik de eer, bij-deze aan-te-bieden mijn rapport omtrent de *Tjaritana* (lees: *tjarita*) *Ibrahim.*

De titel van dit boek zal, bij eventueelen herdruk, noodzakelijk moeten gewijzigd worden. Hij is noch-véel-onjuister dan de titel: *Tjaritra orang pamales* (Gedicht over de luiheid) van de onvergelijkelijk-slechte Maleische rijmelarij, onlangs ter Landsdrukkerij verkrijgbaar gesteld, en waarvan ik de uitgave, voor de eer van het Goevernement, diep betreur.

De geschiedenis van Ibrahim beslaat maar vijfentwintig van de honderdtwaalf bladzijden, en dus noch-geen vierde gedeelte van het boek. Het moest heeten: Verhalen, fabelen en anekdoten, of iets dergelijks.

Tegen den inhoud heb ik geen bepaalde bedenking. Dat wil zeggen: ik acht het boek een volkomen-onschadelijke

lektuur .... maar ook dat er voor de ontwikkeling van taal en volk hoegenaamd-geen heil van te wachten is, alleen voor tijdkorting bruikbaar. Het staat natuurlijk niet aan mij, te beoordeelen, of het geld, dat de herdruk zal kosten, niet nuttiger zou kunnen besteed worden, b. v. voor de oprichting van een paar distriktsscholen. Hernieuwde verspreiding van dit boekje zal geen kwaad doen; zoo geen gewichtiger belangen onder deze soort uitgaven lijden, kan de Regeering zich troosten met de gedachte: baat het niet, het schaadt niet.

Een paar geestigheden op bladzijde 110 („Welk haar heeft het paard van den sultan van Madoera? Paardehaar"; — en: „Waarom ziet een hond, op wien men schieten wil, om? Omdat hij geen oogen in zijn achterste heeft") zouden, dunkt me, gemist kunnen worden. Ze schijnen me niet zeer geschikt, om den inlander een hoogen dunk te geven van Hollandschen spirit.

Ten slotte moet ik zeer ernstig adviseeren tot wechlating van den saïr, voorkomende op bladzijde 105—107. De inlandsche lezer zal er niets bij verliezen; want de zwevende, nevelachtige zin van het vers (zoo ik me niet vergis, een vertaling uit een der Duitsche dichters van de romantische Schüle), „als een galmend gerucht, rolt ledig zijn ziele voorbij." Een overplanting van den saïr der Maleijers op Soendaneeschen bodem is een zaak, waartoe mijns-inziens de Regeering de hand niet mag leenen. .... Het invoeren van den saïr der Maleijers zou niets-anders zijn dan het openen eener nieuwe, mild-vloeijende, bron van taalbederf en zinledigen klinkklank. De taal, waarin de *Tjarita Ibrahim* geschreven is, komt me voor, beneden kritiek te zijn en gebiedend een algeheele omwerking te vereischen. Het boek maakt den indruk van opgesteld te zijn door een Europeaan....... Het wemelt van Hollandismen; van zinwendingen, waarin de uitdrukking van den zin der gedachte voor den inlander volkomen-onverstaanbaar is, ofschoon de gebezigde woorden allen zuiver-Soendaneesch zijn. De konstruktie is op vele plaatsen uiterst-stijf; en evenzoo vindt men op bijna-elke bladzijde fouten tegen de grammatika, waaronder zeer zinstorende.....

In een uitgewerkte opgaaf van hetgeen me foutief schijnt en van hetgeen ik daarvoor in de plaats zou wenschen te stellen, zal ik niet treden. Zulk-een opgaaf, zeer omvangrijk en tijdroovend, zou tóch maar een zeer betrekkelijke waarde hebben, doordien geheele omwerking vereischt wordt, en loutere

wijziging van op-zichzelf-staande woorden en volzinnen niets zou zijn dan een palliatief.

Ik zal me daarom vergenoegen met het meêdeelen van een drietal proeven, ten bewijze hoe weinich de vervaardiger van de Tjarita Ibrahim voor zijn taak berekend is geweest.

Vooreerst de titel: *Tjaritana Ibrahim*. Dit beteekent, in het oor van den inlander, Een verhaal van Ibrahim, in den zin waarin wij Hollanders van "Vertellingen van Vader Jakob" spreken. Doch dit bedoelde de vervaardiger niet; dit kon hij niet bedoelen. Ibrahim is niet de verhaler, maar de persoon over wien het verhaal handelt. Het is niet een verhaal, maar de geschiedenis van Ibrahim, waarmeê de lezer kennis maakt......

Tweede voorbeeld: het gebruik van *boedak* voor ons slaaf in het derde verhaal, waardoor dat heele verhaal onverstaanbaar is geworden. Het is de geschiêdenis van een Perziesch naugkoda, die door een fijnen vond van den rechter, wiens hulp hij inroept, tegen de bedriegerij van een schurk gevrijwaard wordt......... Alles komt hier aan op de juiste vertaling van het woord slaaf. De Polyneziesche talen, waarschijnlijk omdat de instelling niet inheemsch is, hebben daarvoor geen eigen woord. De Soendanees behelpt zich met de ŏmschrijving: *djelma bĕnang mĕli* (d. w. z. een mensch, door koop verkregen). In plaats hiervan gebruikt de vervaardiger *boedak*; een woord dat zooveel als ons jongen, knaap beteekent: en maakt daardoor dat de gewone lezer van de geschiedenis niet-het-minste begrijpt.

Derde voorbeeld: de vertaling van ons afgetrokken begrip tijd door het basterdwoord: *tèmpo*. De Polyneziesche volken kennen dat begrip niet, gelijk ze trouwens bijna-geen-énkel afgetrokken, en zelfs van vele dingen uit de zinnelijke wereld, zooals b. v. van dragen, geen algemeen of verzamelingsbegrip hebben. Ze hebben er dan ook in hun talen geen woord voor. Wie een zuiver-Westersche gedachte als: "verspil den tijd niet; tijd is geld" in een van die talen wil weêrgeven, kan derhalve niet slaafs vertalen; hij moet zich verplaatsen op het standpunt van den Polyneziër en de gedachte uitdrukken in den vorm, waarin deze haar met zijn voorstellingsvermogen bevatten kan. De vervaardiger van de *Tjarita Ibrahim* gebruikt voor ons tijd het Portugeesche *tèmpo*, dat in het Soendaneesch konstant de beteekenis van een ergens voorgestelde tijd of termijn, en van uitstel heeft. Zoo is hij er toe gekomen,

om den onzin neer te schrijven: „Werp den gestelden termijn niet wech; een termijn is geld.” Wie op zulkeen wijs den inlander tracht te ontwikkelen, komt me voor, met de beste bedoelingen van de wereld, niet-veel-verstandiger te handelen dan de beer, die, toen hij de vlieg op het voorhoofd van zijn vriend wou dooden, dezen met zijn klaauw het hoofd verbrijselde.

Ik weet niet, of de *Tjarita Ibrahim* als leesboek op de Goevernementsscholen in de Soendalanden gebruikt wordt. Zoo ja, ik durf der Regeering de verzekering geven, dat het in zijn tegenwoordigen vorm enkel dient, om den inlander te versterken in zijn gedachteloos opdreunen van woorden en klanken, zonder om den zin en samenhang zich te bekommeren.

. . . .

RAPPORT No. X.

Bandoeng, 17 Mei 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 2 April 1864 no. 26 heb ik de eer, bij deze der Regeering aan-te-bieden mijn rapport over het Soendaneesche rekenboek, *kitab èlmoe itoengan* (of, zooals de titel, foutief luidt: *kitab èlmoe hitoengan*). Over de waarde of onwaarde der in dat rekenboek gevolgde methode, met andere woorden: over het gehalte als leer- of schoolboek, kan ik geen oordeel uitspreken. Ik bezit den moed niet, om, op goed geluk af, over zaken waarvan ik geen kennis heb, mijn gevoelen te zeggen; en dat bestudeering van de moeijelijke kwestie, in welken vorm en in welke opklimming men kinderen het best de eerste beginselen van lager onderwijs kan inprenten (een kwestie trouwens, wier oplossing naar mijne overtuiging niet uit boeken, enkel uit de praktijk te leeren is), nooit op mijn weg heeft gelegen, zal ik wel naauwelijks behoeven te zeggen.

. . . .

De taal, waarin het boekjen geschreven is, heeft veel overeenkomst met het Fransch der vertaling van de Camera obscura, waarin men b. v. onzen volksuitroep „Heere mijn tijd” door „Seigneur mon temps” vertaald vindt. Ik weet niet, waarover me meêr te verbazen: over de aanmatiging of over de onkunde van den man, die zich aan de samenstelling van dit rekenboek gewaagd heeft. Van het begin tot het einde is

het klinkklare onzin; een aaneenschakeling van Soendaneesche woorden tot volkomen-onsoendaneesche volzinnen, voor den inlander even-onverstaanbaar als Chineesch of Japansch. Het zij me vergund, met eenige weinige proeven, dit mijn, oogenschijnlijk wellicht eenzijdig en overdreven, oordeel te staven.

Niet eens de Soendaneesche benamingen van de vijf hoofdregels heeft de schrijver geweten. Voor aftrekken gebruikt hij *ngalaän*, in-plaats-van *njokot*; voor vermenigvuldigen, in-plaats-van *ngalarab*, *nikel* (dat vouwen beteekent!) en, terwijl hij, voor deelen nevens *ngabagi* niet opgeeft het evenzeer gebruikelijke *ngaïnkisar*, zou hij ons willen diets maken, dat voor ons optellen, nevens *ngadjoemlah*, ook *ngoempoel* gebruikt wordt, en is met deze zijn dwaasheid zóo-ingenomen, dat hij op bladzijde 14 de regels van het optellen maar kortwech tot *atoeran ngoempoelkĕn* verdoopt.

Ons met, waar het dient ter aanwijzing van het middel waarmeê of waardoor iets gedaan wordt, dus in zijn oorzakelijke beteekenis, vertaalt de man geregeld door *djeng*, hetgeen ons met in een geheel-anderen zin, namelijk in dien van in vereeniging met, in gezelschap van, beteekent. Dit geeft natuurlijk aanleiding tot den belachelijksten onzin. Zoo lezen we b. v. op bladzijde 1: „In gezelschap van deze regels zijn de menschen in staat, allerlei berekeningen te maken" (*ĕdjĕng atoeran iĕ djelma bisa mĕnangkĕn saniskara itoengan*); en op bladzijde 6: „De eigenwaarde van dat cijfer wordt vermeerderd in gezelschap van zijn plaats (*harga dirina angka tèa ditamba*, onzin die moet luiden: *hargana angka sorangan tèa ditambah*, *ĕdjĕng harga enggouna*). Van de prépositie *koe* schijnt de schrijver nooit gehoord te hebben.

Voor ons eenheden, tientallen, honderdtallen enz. worden hier benamingen gebruikt, deels bestaande uit nieuw gesmeede woorden, deels uit woorden waaraan de Soendanees gewoon is een geheel anderen zin te hechten, zoodat hij zich b. v. (ik heb er onderscheiden malen de proef van genomen) maar niet kan voorstellen, hoe tien (*sapoeloeh*) tot de *poeloehan* of tientallen kan behooren. Dat de Soendaneezen voor de rangschikking der cijfers, althans tot acht toe, eigen benamingen hebben, waaraan hij zijn terminologie had kunnen en moeten vastknoopen, om verstaanbaar te schrijven, wist onze schrijver weêr niet. Trouwens zijn onkunde is zóo-verregaand, dat hij (terwijl *laksa* tienduizend en *keti* honderdduizend beteekent)

de Soendaneesche schooljeugd wil leeren (op bladzijde 9), om in-het-vervolg de tienduizenden *ketian* en de honderdduizenden *laksaän* te benoemen.

Van dwaasheden als bv. *atoeran* in den zin van lijn, rij, regel; *tĕndĕn 6 dikandapĕn enggon noe mimiti*" (= zet de 6 onder de eerste plaats") in plaats van: *noe 6 tĕndĕn dikandapĕn èka; sagala angka anoe sahidji* RAGRAG *dina enggon noe mimiti*" (= al de eénen vallen van boven naar beneden op de eerste plaats") in-stede-van: *èka kabèh tĕndĕn dina enggon noe panghelana sabelah li kaloehoe*; *mangka noe* 0 *èta gawèna paragi ngadjangkepkĕn enggon baè*" (= "wat de nul betreft, deze dient om de plaatsen tot een even getal te brengen), in-plaats-van: *Ari nol tèa gawèna paragi nambahan harga baè*; van deze, en duizend soortgelijke dwaasheden wemelt het boek. Ik durf beweren, dat er niet eene zinsnede dragelijk Soendaneesch in voorkomt. Het is wartaal van begin tot einde.

. . . .

En niettemin wordt het *kitab èlmoe itoengan*, zoo ik me niet bedrieg, sints jaren op de inlandsche scholen in een deel der Soendalanden gebruikt, zonder-dat over de volslagen onbruikbaarheid zich ooit een klacht heeft doen hooren. Ligt in die — hoe zal ik het noemen? onverschilligheid of overbescheidenheid? — van den inlander niet een ernstige waarschuwing opgesloten om de samenstellers van lees- en leerboeken scherp op de vingers te zien?

RAPPORT No. XI.

Bandoeng, 28 Mei 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 17 Mei jl. no. 32 heb ik de eer, bij deze aan-te-bieden mijn rapport omtrent het *kitab Tjatjarakan soenda* no. 1 (Soendasch spel- en leesboekje met latijnsche letter door K. F. Holle 1e deel).

Over de meerdere of mindere bruikbaarheid van dit boekjen als spel- en leesboek voor eerstbeginnenden heb ik, op grond van mijn volslagen onbevoegdheid om dergelijke zaken te beoordeelen, me wederom tot den heer G. J. Grashuis gewend, wiens beschouwingen ik ook-ditmaal van genoegsaam gewicht

acht, om ze als bijlage van mijn rapport onder de aandacht der Regeering te brengen.

Ik veroorloof me, die beschouwingen (die zich tot algemeene omtrekken bepalen), met de meest mogelijke bescheidenheid, naar de mate mijner kennis, op enkele punten aan te-vullen en uit-te-werken

Zoo schijnt me b. v. wechlating der op bladz. 5 voorkomende modellen van pijpletters en Gothiesche letters allerwenschelijkst. Ze zijn niet in ons hedendaagsch Hollandsch letterschrift gebruikelijk, ook in Indiesche dienstbrieven worden ze nooit gebruikt, en Soendaneesche boeken zullen er, naar ik vertrouw, wel nooit mêe gedrukt worden. Waarom dan de hersentjes der jonge Soendaneezen met dien ballast bezwaard en den leertijd er mêe verspild.

In n°. 3 en 4 (op bladz. 6 en 7) zullen *kra*, *tjra*, *lra*, *djra*, *jra*, *njra*, *ngra*, *aw*, *èw*, *èj*, *ij*, *iw*, *ow* en *oew* dienen geschrapt te worden. In een „Soendasch spel- en leesboekje" behooren toch geen letterkombinaties te worden opgenomen, die men in geen enkel Soendaneesch woord aantreft, en waarvan een gedeelte voor den Soendanees zelfs niet uit-te-spreken is.

N°. 5 (op bladz. 6), een opgave behelzende van tweeklanken, schijnt me toe, wederom geheel te moeten wechvallen. Ik dring hier op aan, omdat de hier gevolgde theorie op onbekendheid met het wezen van den tweeklank berust. Het Soendaneesch heeft, evenals het Javaansch, geen tweeklanken; niet-enkel de allerongelukkigste benaming *sora dirangkep*, hetgeen NB. *verdubbelde* klank beteekent), maar de zaak zelf is een splinternieuwe uitvinding. Een tweeklank ontstaat gelijk een kind weet, als twee klinkers tot een klank samensmelten (b. v. in ons uil en leugen); van dergelijke samensmeltingen is in het Soendaneesch geen sprake. *Oj* (niet *oi* dat in strijd is met de uitspraak en schrijfwijze der Soendaneezen, die b. v. *tonggoj* zeggen en [illegible] schrijven) en *oej* zijn, (even als het niet vermelde *aj* en *ĕj*) samenstellingen van een vokaal met een medeklinker; en in *aè*, *aï*, *aoe*, *ĕï*, *aĕ*, *ao*, *oeï*, *iĕ*, *ioe*, *oea*, *èa* en *ia*, behoudt ieder van de beide vokalen haar eigen klank.

. . . .

Het onderricht voor den onderwijzer („*adjiĕn goeroe*") op bladzijde 14 vlgg. is, dunkt me, eigenlijk misplaatst in een leerboekjen voor de schoolkinderen. Dit is echter louter

een kwestie van vorm. Doch daar komt bij, dat op de waarde of bruikbaarheid van den inhoud zeer veel valt af-te-dingen. De nieuwgesmede benamingen voor onze zin-, lees-, en scheidteekens, gedeeltelijk uiterst-gebrekkig (zooals b. v. *panggoegal*, d. w. z. aanklager, voor ons aanhalingsteeken, en *koma lĕtik*, d. w. z. kleine komma, voor ons komma), en allen bij den eersten oogopslag voor den inlander onverstaanbaar, worden door geen enkel voorbeeld opgehelderd. De omschrijving van den zin dier teekens is in vele opzichten beneden kritiek; zoo wordt b. v. van het afbrekingsteeken enkel maar gezegd, dat het „dient om aaneen-te-hechten (zonder eenige nadere bepaling van het wát), en van de dubbele punt, dat het de pada is, die „de rede tot staan brengt." .... ; terwijl geleerd wordt, dat men „na een punt en een dubbele punt" (?) „een groote letter moet gebruiken," zwijgt men er van, dat men b. v. na een vraagteeken hetzelfde moet doen. Ja, de zaken zijn in deze afdeeling met zoo-onverantwoordelijk-weinich zorg behandeld, dat de opgaaf van den inhoud der voorgaande afdeelingen bijna geheel-foutief is, zoodat ze alleen dienen kan om den onderwijzer in een doolhof van verwarring te brengen.

. . . .

Het „1ste deel" op den Hollandschen titel van dit Abcboekjen (want dát, niet „spel- en leesboekje" is de Hollandsche vertaling van *kitab tjatjarakan*) en het „no. 1" op den Soendaneeschen titel, schijnt me een lapsus calami, alleen verklaarbaar doordièn de vervaardiger te veel aan ons Hollandsch woord *lees*boekjen heeft gedacht. Een tweede stukjen van dit, en van elk Abcboek schijnt me een ondenkbaar iets.

Ik neem deze gelegenheid waar, om (éens-voorál) te protesteeren tegen den woordvorm: „Soendasch." Indien men, in strijd met alle analogie het adjectief niet verkiest af-te-leiden van den volksnaam (gelijk b. v. Javaansch van Javaan, Amerikaansch van Amerikaan, Chineesch van Chinees) en te schrijven: Soendaneesch, behoort men ten minste overeenkomstig den aard ven het Hollandsch taaleigen Soendaasch of Soenda'sch te schrijven. In Soendasch laat de *a* zich niet-anders uitspreken dan b. v. in wasch.

. . . .

Uit vrees van in te-groote uitvoerigheid te vervallen zal ik de taalfouten, die ik in het boekje meen te hebben opgemerkt, maar niet éen-voor-éen nagaan en opsommen. Ik vergenoeg me

met de algemeene opmerking, dat het, ook uit dit oogpunt, niet beantwoordt aan hetgeen ik gemeend had te mogen verwachten. Zoo wordt b. v. in nº. 12 voor ons getuige in den zin van toevallig toeschouwer van iets zijn het woord *njaksian* gebruikt, dat een zaak als getuige bevestigen, geroepen getuige bij iets zijn, beteekent; een fout, niet-minder-erg dan die van Boudewijn, toen hij *The Lord's Supper* door *Mylord's soupé*, in-plaats-van door *Het Nachtmaal des Heeren*, vertaalde. Zoo lezen we in nº. 15, niet (gelijk de zin vordert) dat de Vader tot zijn zoon Sarman, maar dat hij tot den zoon van Sarman (*"ka anakna Si Sarman,"* een onbestaanbaar wezen) zeide. Zoo in nº. 12: *silih nenggelan*, in-plaats-van *silih tenggelan*, hoewel de neusklank van het werkwoord na *silih* altijd wordt weggeworpen.

RAPPORT Nº. XII.

Bandoeng, 30 Mei 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 28 Mei jl. nº. 33 heb ik de eer, bij-deze aan-te-bieden mijn rapport omtrent het *kitab pikĕn moerangkalih anoe mimiti diadjar matja Soenda* (Soendasch spel- en leesboek met Soendasche letter, door K. F. Holle)

Het verheugt me zeer, dezen arbeid .... gunstig te mogen beoordeelen. Geleidelijke opklimming, het hoofdvereischte en de hoofddeugd van een spel- en leesboekjen voor eerstbeginnenden, wordt hier niet, gelijk in het "spel- en leesboekje met latijnsche letter" gemist. De inhoud der leesoefeningen in aaneengeschakelde rede is met blijkbare zorg gekozen; geheel berekend naar de vatbaarheid van kinderen, en tegelijk er op ingericht om hun nuttige kennis in-te-prenten. Die leesoefeningen vallen niet, gelijk in het leesboekjen met Latijnsche letter het geval is, met de deur in huis.... Ik zou op de hier gevolgde methode geen aanmerking weten te maken; ik geloof, dat ze bij eventuëelen herdruk van het boekjen onveranderd kan worden behouden.

Ik haast me echter hier bij-te-voegen, dat mijn ingenomenheid met het boekjen haar grenzen heeft; dat mijn gunstig oordeel niet geacht moet worden, zich tot al de onderdeelen uit-te-strekken. Integendeel; ik heb, speciaal wat de taal betreft, zeer gewich-

tige bedenkingen, die ik me verplicht acht met eenige uitvoerigheid te ontvouwen.

Vooreerst zijn hier (op bladzijde 5 tot 8) weêr allerlei letterkombinaties opgenomen, die geen Soendaneesch, die gedeeltelijk voor een Soendanees niet uit-te-spreken zijn: (*kra*), (*hja*), (*tjja*), (*rar*), (*rja*), (*sja*), (*wja*), (*lja*), (*njra*), (*bja*), (*ngja*), (*rer*), (*rir*), (*rèr*), (*roer*), (*ror*); wellicht noch-anderen, die ik over het hoofd heb gezien, zijn o n soendaneesche letterverbindingen, die in een Soendaneesch spelboekjen niet mogen geduld worden.

Onder de pada's of scheidteekens zijn (op bladzijde 3) zeer ten-onrechte ons vraagteeken en uitroepteeken opgenomen. Evengoed zou men een of twee van onze Hollandsche letters in het Javaansch-Soendaneesche alfabet kunnen overbrengen. Zoo iets gaat natuurlijk niet aan. Het is een geheel-ándere kwestie (gelijk ik de eer had, reeds in mijn rapport van 14 December 1863 nº. 12 op-te-merken), of het niet mogelijk en wenschelijk zou zijn, ons heele systeem van zin-, lees- en scheidteekens der Soendaneezen, ook bij het gebruik van hun-eigen letterschrift, te leeren. Maar het verraadt verregaande onbekendheid met het wezen der pada's in de Polynéziesche talen, daaraan een paar van onze zinteekens te gaan toevoegen, die, juist omdat ze z i nteekens zijn, in het systeem dier pada's, bloote s c h e i d-teekens, volstrekt niet passen.

De *aksara gedè* of hoofdletters, waarvan op bladzijde 3 opgave geschiedt, en van wier gebruik op bladzijde 14 eenige voorbeelden worden gegeven, zijn, volgens hetgeen me van verschillende zijden verzekerd is, en ik ook uit handschriften heb meenen op-te-merken, met uitzondering van de *ga ditjoerek* (die dan echter, ook in d i e n vorm, de funktie niet vervult van *aksara gedè*) in de Soendalanden ten eenenmale ongebruikelijk. Wil men ze den kinderen leeren, omdat ze in J a v a a n s c h e stukken zoo dikwerf voorkomen, uitmuntend; maar men voege er bij, dat het zuiver-J a v a a n s c h e lettervormen zijn.

De benaming *sandangan* (op bladzijde 3) is een Javanisme. Het Soendaneesch daarvoor is *rarangkèn.*

Onder de *pasangans* of aanvoegletters mis ik met groote bevreemding de [illegible] en de [illegible], beiden algemeen in zwang: en de laatste zelfs (met uitsluiting van de vorm [illegible]) in de handschriften, die ik bezit, de éenig-gebruikte.

De beteekenis van de, op bladzijde 3 voorkomende, benaming *aksara panambah* is mij duister; even als verschillende inlanders, wien ik haar voorlegde. Het zal, dunkt me, goed zijn; een klassifikatie te laten varen, die tot een onverstaanbare terminologie aanleiding geeft.

In de taal der leeroefeningen, eindelijk, vallen een reeks van grootere en kleinere onnaauwkeurigheden te verbeteren. Zoo moet b. v. op bladzijde 15 wechvallen: „*sagara dèèt batan laoet*, *laoet djero batan sagara*"; het is onzin, even-groot, als of een Hollander zeide: „de zee is ondieper dan de oceaan, de oceaan is dieper dan de zee." Zoo is op bladzijde 17 *warna*, in den zin van ons begrip kleur, voor den inlander volkomen onverstaanbaar. Zoo is op bladzijde 27, en elders, voor *sato-sato* verkieslijk: *sasatoan*. Zoo klinkt de rangschikking, op diezelfde bladzijde 27, van de visschen onder de *sato lĕwĕng* of wilde dieren wel eenigzins-zonderling. Zoo is de spelling van *taâla* met een pangwisad volkomen-foutief, en alleen uit onbekendheid met het Arabiesch te verklaren. Zoo zijn uitdrukkingen als *Goesti noe lĕwih oeninga* (pag. 28) en *Goesti noe kawasa* Hollandismen; de inlander zegt enkel *Goesti Allah* of *Allah taâla*. Zoo is een zinwending als *nadjan koemaha lemboetna èta baè*, voor: hoe klein dat ook zijn moge, een stijve, slaafsche navolging van een Hollandsch modèl; de Soendanees zou zeggen: *sakoemaha baè lemboetna*. Zoo ..... doch waar zou ik ophouden, indien ik een gespecificeerde lijst van al de vergrijpen tegen het taaleigen woû geven? Het meêgedeelde zal wel voldoende zijn, om te doen zien, dat de lof, dien ik aan de in het boekjen gevolgde methode heb toegezwaaid, op de taal niet van-toepassing is; dat deze-laatste noch op vele plaatsen verbetering behoeft, zal het boekjen wezenlijk bruikbaar worden.

. . . .

RAPPORT N°. XIII.

Bandoeng, 31 Mei 1864.

Ten vervolge op mijn schrijven van 30 Mei jl. n°. 35 heb ik de eer, bij deze aan-te-bieden mijn rapport omtrent het *Kitab tjonto-tjonto soerat* (of gelijk het twee bladzijden verder heet: *Kitab soerat-soerat tjonto*) *pikĕn moerangkalih anoe iskola djisid* n°. 1 (Soendasche modellen van verschillende brieven, door Holle.)

Dit brievenboek is, naar het me voorkomt, met weinich oordeel samengesteld, en zal bij eventuëelen herdruk geheel dienen omgewerkt te worden.

Vooreerst passen n°. 50 en 51, zijnde een vertaling van de „Voorloopige bepalingen omtrent het beleid van de justitie en politie in de afdeeling Sindjai" op Celebes (St. 1860 n°. 44) en van de „Instructie voor de districtshoofden op Java en Madura" (St. 1859 n°. 102) zeer zeker niet in een boek met brievenmodellen. Ik laat daar; of het gelukt is, onzen ingewikkelden, omslachtigen wetstijl overal even-trouw en even-verstaanbaar in het Soendaneesch weêr-te-geven. Ik wil aannemen, dat in de lektuur van die „Voorloopige bepalingen omtrent het beleid van de justitie en politie in de afdeeling Sindjai" een, mij tot-heden raadselachtig nut schuilt. Ik ontken niet, dat vroegtijdige bekendmaking der aanstaande distriktshoofden met hun Instruktie wellicht haar nut kan hebben. Maar ik beweer, dat dergelijke stukken niet in een Brievenboek behooren te worden binnengesmokkeld. Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden.

Ten tweede is het de voorliefde voor tembangs toch watvér drijven, dat de inleiding (bladzijde 3 tot 5) in tembangvorm is opgesteld........ Dat een inleiding in proza oneindig-meer in harmonie zou zijn met den uiterst prozaïschen inhoud van een Brievenboek, zal wel geen betoog behoeven. Dat zulk-een proza-inleiding, die niet gedachteloos kan worden opgedreund, maar tot nadenken noodzaakt, ook daarom de voorkeur verdient, is, dunkt me, middagklaar.

Ten-derde is de taal, waarin de brieven vervat zijn, een bont mengelmoes van Javaansch en Soendaneesch.......... De dwaze, taalbedervende, gewoonte der Soendaneesche aanzienlijken, om hun brieven met Javaansche woorden te doorspekken; hun voor de toekomst van het Soendaneesch allerschadelijkst, voor-

oordeel, dat een Javaansch woord veel fatsoenlijker klinkt, dat het onvermengd gebruik van hun moedertaal alleen den kleinen man past: wordt er door bestendigd. Dit kan de bedoeling van het Goevernement niet zijn; veelmeer zou ik durven beweren, dat het er meê in lijnrechten strijd is. Ik vlei me dan-ook, dat de Regeering tot herdrukking van het boek niet zal overgaan, voordat het door herziening tot een modelboek van zuiver-Soendaneesche brieven vervormd is.......

Ten-vierde en laatste schijnt het me zeer wenschelijk, dat aan de brieven in Javaansch-Soendaneesch letterschrift een evenredig getal worde toegevoegd, met latijnsche letter gedrukt. Dat we, indien het ons ernst is om de Soendaneezen met ons Hollandsch alfabet gemeenzaam te maken, hun speciaal het gebruik daarvan in hun brieven moeten leeren, is duidelijk. Maar waarom dan in dezen brievenbundel niet opgenomen, wat er eigenaardig in thuis behoort; wat een van de krachtigst-werkende middelen tot algemeenmaking van ons letterschrift zou blijken te zijn?

En hiermede is de taak, mij door de Regeering opgedragen, ten-einde.

Ik heb getracht, haar zoo-goed en zoo-spoedig als me, bij mijn noch zeer beperkte kennis van het Soendaneesch, mogelijk was, af te werken.

Niemand kan minder voldaan zijn over mijn arbeid dan ik-zelf.

Maar één ding ben ik me bewust: dat het namelijk mijn streven geweest is, de waarheid, de volle waarheid, en niets dan de waarheid te zeggen.

. . . .

AANTEEKENINGEN OP EEN REIS DOOR ZUID-BANTAM.

31 Mei. Vertrek van Bandoeng.

1 Juni.... Weêr prachtig weêr; kwart over zevenen vertrek ik naar Soekaboemi. Een schilderachtig mooije weg over het zadel van den G. Gedè, rechts voortdurend, bijna tot Soekaboemi toe, diens in wolken gehulde kruin en welig beplante voetglooijing, links steeds het Kendang-gebergte in-het-verschiet. Tusschen Tjiandjoer en den eersten post (Waroe, of Waroeng? Kondang) het voorstuk van mijn wagen in groot gevaar, doordien een van de paarden met zijn achterpoot over den boom springt (*ngalangkah bom*) en, met dien poot den grond niet rakende, met zijn heele zwaarte op den boom komt te liggen, dien hij door zijn trappen en slaan stellig zou verbrijzeld hebben, zoo alle-man niet geholpen had om ventre-à-terre de paarden uit te spannen. Toch avarij, die we echter eerst te Soekaboemi ontdekken.... Tusschen Tji Roempoet (den derden post) en Soekaboemi, aan de brug over den Tji Moentjang, vernieling van de *Sasak* [1] waarmeê mijn wagen overdekt is, doordien het dak van de brug aan den Oostkant te-laag is, en de sasak, in de volle vaart van het rijden, tegen zoo'n karambole niet bestand is. Aankomst te elf uur bij d'A.... Afbranding der werkplaats van een ijzersmid; kennismaking bij dien brand met den wadana, een flink man.... Wandeling door de distrikt hoofdplaats (*pakĕmitan*).... De erven en wegen in de kampoengs uitmuntend in orde; kuilen hier-en-daar aanwezig ter verzameling van mest. Overal welvaart en tevredenheid uit voorkomen en kleeding blijkbaar (zooals trouwens den héelen weg van Tjandjoer af, langs).

2 Juni.... De wadana deelt me mede, dat er te Soekaboemi geen-andere tembangs onder de bevolking in-omloop-zijn dan twee of drie Javaansche, die weinigen verstaan, maar om te „*menjanji*" altijd goed zijn. Tegen schemeravond vertrek naar Karang Tĕngah (9 paal). De nieuwe militaire weg alles behalve vrij van up and downs. We passeeren drie redelijke rivieren, geen-

[1] Sasak wordt meest in de beteekenis van brug gebruikt. Hier zal het een kap van gevlochten bamboe zijn. (M.)

van-allen noch met steenen bruggen voorzien, den Tji Goenoeng, den Tji Pèlang en den Tji Koekoeloe.... Het wordt onderweg stikkedonker, zoodat ik reeds van de pakĕmitan Tjimahi, waar we doorrijden, niets meer zien kan, en ter naauwernood het hooge gebergte kan onderscheiden, dat links van den weg gedurende het laatste gedeelte van den weg me dreigend tegengrijnst. De wadana van Tji Hĕlang vraagt nieuwsgierig met welk doel ik naar Bantam ga en verzekert me, dat buiten Junghuhn, noch-nooit iemand langs dezen weg Bantam is ingedrongen. Trouwens v. K. zeide me gisteren al, dat, volgens hetgeen hem was meêgedeeld, van de Bantamsche grens af tot Madoer geenandere weg is dan een smal en onbegaanbaar voetpad. Nu, dit zal de tijd leeren; bovendien, mij prikkelen zulke moeijelijkheden, ze verhoogen mijn genot en energie.

3 Juni. Om half vijf op weg naar Palaboean Ratoe op een magnifieken Makassaar, maar ongelukkig wat zwak op de pooten, *lĕlĕs soekoe.* Prachtig weêr, prachtig berggezicht, links op den boomloozen Goenoeng Walad, rechts op den G. Panendjoan, vooruit op den Batoe Toeri. De zeer slingerende weg is in den beginne (3, 4 palen ver) zeer mooi, vlak en gemakkelijk, maar reeds door onbewoonde streken, vol *kaso* en *ĕri* [1] loopende. Na het passeeren van den Kampoeng Tji Mèntèng komen we aan den G. Batoe Toeri, (links van den weg, die over zijn zadel henenloopt), welks uiteinde de grens is der districten Tjihĕlang (waar ik uitkom) en Tjimahi (dat ik nu binnenrijd); drie distrikten voorzien er zich uit van kalksteen. De vrij-breede, met donderend gebruis voortstroomende Tji Tjatji, wiens bronnen (*sirahna*) op den G. Ki Salak ontspringen, vertoont zich een eindjen vóór den G. Batoe Toeri uit, rechts van den weg. Daarachter de G. Kasoer. We passeeren sukcessievelijk, door de zoo-goed-als-onbewoonde streek voortrijdende, nú steil op, dan steil af, den Tji Mèntèng, den Kampoeng Tji Anggsana (uit één huis bestaande) daarna het riviertjen van dien naam, vervolgens den Tji Djambè waar zich rechts de *pasir* [2] Djambi vertoont, twee waroengs, en komen zoo eindelijk aan den Tji Tjatji, een 4 dĕpa diepe rivier (mijn schrijver zegt: hij heet Tji Tjatjik), die men op een *sasak kambang* [3] (in deze streken *bandoengan* genaamd) oversteekt. Een eenzame waroeng staat

[1] *Kaso* Sdnsch. = *glagah*; *ĕri* zijn doornstruiken. (M.)
[2] Sdn. heuvel, kleine berg.
[3] Snd. vlot of pont, op twee schuiten. (M.)

aan de Tjimahische zijde der rivier (want aan de overzijde begint Palaboean Ratoe). Men is nu *Limapal* (5 paal) van Karang Tèngah. Het boomlooze landschap wordt hier voor een oogenblik afgebroken, doordien links de, overigens slechts met gras bedekte en heuvelachtig-oploopende glooiwanden der rivier, die het gezicht begrenzen, met een lachend groepjen welig-groenende boomen begroeid zijn. We komen door den Kampoeng Tji Noetoeng en krijgen de rivier van dien naam in het oog. Van het Kendenggebergte is nu niets te zien, doordien de pasir Tji Noetoeng hem onderschept. Prachtig is, als men den Kampoeng Tji Noetoeng een eindtjen voorbij is, rechts het gezicht op den lang-uitgestrekten Pasir Pinang Gading, en daarachter, in een ver verschiet, op den hoogen G. Oenoet. Links van den *lemboer* [1] Tji Gombong vertoonen zich weêr, als een oaze in deze woestenij, enkele boomgroepen, waar het vermoeide oog met welgevallen op rust; rechts houdt men den Oenoet altijd in het gezicht; vooruit en links wordt de horizon, zoover het oog reikt, begrensd door het trotsche Kendeng-gebergte. We passeeren vervolgens Tji Langkap en den waroeng Kiara. Daarna begint de, ongelooflijk-steenige, weg over den naakten Pasir Baĕd te loopen, (waarna hij, tot-aan de brug over den Tji Tjarĕh, *Tanjakan* [2] Baĕd heet.) Vóor de brug ligt de kampoeng Gèntong; de weg daarheen, over de heuvelhelling naar omlaag, glooit langzaam (*njangsaja*, in tegenoverstelling van *pontèng*, *montèng*, steil-omlaag loopen). In deze streken (waar men slechts enkele tipars en hoema's [3] ziet) kost de *tjaèng* [4] padi gemeenlijk, op zijn goedkoopst *f* 15, op zijn duurst *f* 20; hier en daar was nog al *soeoek* [5] geplant, die veel beloofde. Als men de Tji Tarĕh is overgegaan, rijst, steil maar trotsch, rechts van den weg, de pasir Tji Djambè omhoog, prachtig met boomgewas begroeid, van den top tot-aan den voet links, de weinich-hoogere, G. Boetak; de Tji Tjarĕh-zelf heeft zijn stroombedding in een breed en diep ravijn waar de vegitatie recht-tropiesch is. Na de rivier Tji Djambé aan gene zijde van den pasir Tji Djambè (over wiens heuvelhelling de weg loopt, die tot-aan de brug over die rivier tanjakan Tji Kembang heet) te zijn overgegaan,

---

[1] Rigg: *lumbur*, Holl. dorp.
[2] Rigg: an ascent, a hill on a road etc.
[3] Jav. tegal en gaga. Ml. ladang.
[4] Een gewigt van 1000 katis.
[5] Sdn. voor Ml. *katjang tanah*, Holl. aardnoot. (M.)

ziet men te midden van een eindeloos getal ándere bergen en heuvels, voor zich uit den, enkel met gras bedekten, pasir Moentjang. Even-vóor Bantar Gadoeng bracht de weg ons door den kleinen kampoeng Pasapèn (welks tegalvelden Karang Sapèn heeten). Zoo bereikten we eindelijk het, 13 paal van Karang tèngah liggende, Bantar Gadoeng, waar ik me haastte aan den pasanggrahan af-te-stappen. Ik was tamelijk-vermoeid; het was bij twaalven, de reis was dus niet voorspoedig geweest, deels door de groote bezwaren van den weg, deels door de brandende zonnehitte in deze kale onherbergzame landstreek, die reeds om zeven uur hinderlijk begon te worden. Bantar Gadoeng ligt in een kleinen dalkom, het is er warm. — ..... Het dorpjen, vol vruchtboomen en te midden van een kleine uitgestrektheid sawahs gelegen, maakt een gezelligen, aangenamen indruk. Hier ontdekte ik voor-het-eerst (wat me later, oòk in Palaboean het geval bleek te zijn) dat men het inlandsche hoofd, hetwelk in rang op den *patinggi* (die ónder den *tjamat*, *sahandapĕn tjamat*, staat) volgt, en op zijn beurt den *panglak*d- onder zich heeft, niet *loerah* of *roerah*, maar *koewoe* noemt.

. . . .

Den Tji Bantar Gadoeng (waarvan de brug reeds-tweemaal in weinige jaren is wechgeslagen) moesten we doorwaden (*njoektjroek*);..... Aan de overzijde der rivier slingert aanstonds de weg zich weêr, even-steenig als vroeger, omhoog; tusschen den pasir Pogor (rechts) en den pasir Malang (links). We passeeren den kampoeng Tji Sĕsĕpan, daarop den kampoeng Pangaïran, den waroeng Bodjong galing, den Tji Djarian en aan diens overzijde den kampoeng van dien naam, van-waar-uit de weg weêr dadelijk klimt, over den met eenig houtgewas begroeiden pasir Soerèn zich henenslingerend. Op een terreinverheffing, waar we links van ons den pasir Kiwara zagen liggen, werd me voor-het-eerst, in de verre verte vooruit, over den G. Djajanti (recht vóor ons) en (iets-meer-rechts) den G. Rĕma henen, door mijn geleide de zee gewezen. Ze vertoonde zich als een vaalblaauwe, bijna loodkleurige streep aan de kim, een scherp kontrast vormende met de donkergroene Urwälder van den Djajanti en den Rĕma..... Na den Tji Kawini gepasseerd te zijn, en bij den Tji Gombong (dien we links zich door een diep en rijk begroeid ravijn zagen heenslingeren) op nieuw de zee in het oog gekregen te hebben, veranderden de woeste weg en de wilde natuur eensklaps van voorkomen. We reden over

zwarten, mullen grond, aan weêrskanten met boomen beplant, en van het hooge punt, waar we links den Tji Gombong aan onze voeten zagen liggen, ... vertoonde zich (rechts van den weg), voor-het-eerst na ons vertrek uit Karang tèngah, weêr een echt-Oostersche kampoeng aan ons oog, omringd door sawahs en half-verscholen tusschen wuivende kokospalmen. Het was de kampoeng *gobang* [1] Tji Loa. Iets-verderop (links) lieten we den kampoeng Tji Korèd liggen, gingen de rivier van dien naam met een brug over, en kwamen zoo-eindelijk aan de bedding der breede en snelstroomende Tji Tarik, die we met een *sasak kambang* overstaken. Aan den overkant dier rivier ligt de kleine kampoeng Tji Boeaja, dien we door moesten; vervolgens leidde onze weg ons sukcessievelijk door den kampoeng Tji Kadoe, over de kleine riviertjens Tji Bolang en Tji Lĕngsi, (welke laatste, rechts van den weg komende, zich in den ter linkerzijde voortbruisenden Tji Tarik uitstort) en door den kampoeng Tji Lĕngse. Even-voorbij dien kampoeng kwamen we den G. Geplak (links) en een met boomen mooi-begroeide streek (rechts) langs. De mooije kampoengs Tji Pitjoeng (links), daarachter (méer links noch) Tonjong, een eindtjen verder (eveneens links) Nagrog omzoomden en vervrolijkten een verder gedeelte van ons pad. Bruggen brachten ons vervolgens over de, zich in de Tji Tarik uitstortende Tji Logawa en Tji Gadog. Over deze-laatste gekomen, dwong ik onwillekeurig mijn paard tot stilstaan, getroffen door het gezicht (rechts van den weg) op den G. Djajanti, die zich, van deze zijde gezien, voordeed, als uit drie stukken bestaande, alle drie van boven tot ouderen met ondoordringbare bosschen bedekt. Als men den kampoeng Tji Saäd (rechts van den weg) voorbij en de rivier van dien naam over is, krijgt de weg, weêr stijgende over den pasir Tji Saäd, en weêr met rolsteenen bezaaid, tot-aan het uiteinde van den kampoeng Tji Barèngkok den naam van Tanjakan Tji Saäd. Naauw is men dien kampoeng door of links van den weg ziet men den breeden Tji Maniri (die hier den Tji Tarik reeds in zich heeft opgenomen) zijn zilverkleurige wateren tusschen boorden, begroeid met trotsch geboomte, naar zee stuiven, hier met donderend geweld, ginds rustig-kabbelend als een beek. Men moet zoo-lang door dor en waterloos hoogland gereden hebben, als ik toen gedaan had,

[1] De beteekenis door R. gegeven past hier niet.

om het welddadig verkwikkende en verfrisschende, dat in het aanschouwen van dien zich door lage boorden voortkronkelenden stroom gelegen was, te kunnen bevroeden. Tegelijk met den Tji Maniri vertoonde zich, rechts van den weg, de Tji Boeria, een klein winterstroompjen, welks wateren (s'il y en a) zich in den grooten slokop, den Tji Maniri (de eenige van al die rivieren, die tot zee doorloopt), uitstorten. Al verder gaande, den grooten kampoeng Tji Djajanti door, komt men vervolgens weêr in een bij-uitstek woeste streek, waar de weg zich tusschen den hoogen G. Djajanti (rechts) en den niet minder hoogen G. Tangkoeban Parahoe (links), die geheel den vorm van onzen Bandoengschen Tangkoeban Parahoe heeft, al dalende met naauw merkbare glooijing, henenslingert. Op een kleine paal afstands van de plaats onzer bestemming passeerden we den kampoeng Tji Tjangngègar, en naderden we (tegen vijf uur 's middags) Palaboean. De gezichteinder was aan alle kanten door bergen begrensd; van Palaboean en van de zee was geen spoor te ontdekken, zoodat mijn schrijver en ik gedurig teleurgesteld aan onze geleiders vroegen, of ze zich in den afstand niet vergisten. Ik had me, op gezach van A., den heelen warmen en vermoeijenden dag lang, getroost met de gedachte aan het prachtige gezicht, dat men op drie kwartier afstands van Palaboean, na het neêrdrukkende van uren lang bergen en niets dan bergen, hoogland en niets dan hoogland aanschouwd te hebben, heette te wachten. Maar helaas! van dat vreedsame gezicht, voordat men in drie kwartier tijds een vijftien-honderd voet daalt, op het in een dalkom aan zee liggende Palaboean en de stille wateren van de Wijnkoopsbaai genoot ik niet; en wel om de eenvoudige reden, dat ik den gewonen weg en niet van Soekaboemi af door Djampang koelon gegaan was.

Plotseling, bij het omdraaijen van een hoek, bevond ik me in Palaboean, een lange, rechte rij van huizen, met een breeden weg er tusschen door; weldadig was het gezicht op de wuivende palmen en de, voor de woningen neêrhurkende, menschengroepen; maar mijn illuzie was vervlogen, mijn hooggespannen verwachting verijdeld, van de zee (waarvan ik later vernam, dat ik noch 13 minuten verwijderd was, en waarvan ik enkel het dof geklots tegen het strand kon onderscheiden) was, hoewel ik de rechte straat, die ik doorreed, ten einde tuurde, geen zweem te ontdekken; en met een wrevelig gemoed stapte ik aan den pasanggrahan af. Deze ligt, zooals ik zeide, 13 minuten

van zee, als men de bovengenoemde straat omstreeks-halfweg is, aan den aloen-aloen recht-tegenover de, onder lachend groen bevallig verscholen, en tegelijk, door de witte muren, schilderachtig uitkomende woning van den Europeschen pakhuismeester. Het is een vrij-slecht en bouwvallig gebouwtjen.

. . . .

Daar mijn paardrijden, bijna 12 uur lang, in de brandende zon, up and down, door een woest berglandschap me tot mijn verbazing niet had vermoeid, wandelde ik tegen schemeravond met den pakhuismeester en zijn vrouw naar het strand, ten einde naar het visschen te kijken, dat door zijn menschen daar met een soort van zegen geschiedde. Glooijend als te Katwijk en Scheveningen loopt de oever van duinzand hier af; en als ik recht voor me uitstaarde, den onmetelijken Stillen Oceaan in, was het me te-moede alsof ik weêr thuis was, en de Noordzee zich aan mijn voeten uitspreidde; maar zoodra ik het oog ter zijde wendde, links naar de hooge bergen van Djampang Koelon, rechts naar de niet-minder hooge Bantamsche bergen, die de inspringende Wijnkoopsbaai begrenzen, en naar de naakte klippunten rechts, waarover onophoudelijk witte stuifzeeën heenrolden, voelde ik weêr, dat ik me niet in Holland bevond, hoewel dit besef me waarlijk niet minder vatbaar maakte voor den indruk van het goddelijk-schoon panorama, dat me te zien werd gegeven.

Van 5 tot 10 Junij ontbreken de aanteekeningen.

Den 11 Junij bevond K. zich te Bajah (?) aan de Preangerzijde van de Tji Barènoh. Eenige beschrijvingen van den weg door Zuid-Bantam mogen hier wederom volgen.

11 Junij...... De koewoe verklaart, dat hier nooit Europeanen geweest zijn, met uitzondering van (in 1855) een njonja, reizende van Soekaboemi naar Bantam. Aan den overkant, in het Bantamsche, wordt de rivier, bijna zoover het oog reikt, begrensd door den hoogen, langen, met ondoordringbare bosschen (maar met voetpaden tot boven toe) bedekten pasir Mangga. Tusschen de rivier en dien G. ligt het Bantamsche Tji Barènoh (welvarend). Tusschen den, van het Preanger Tji Barènoh uit gerekend, linker uiteinde van den pasir Mangga en het, als men zich omkeert met het gezicht naar achteren, naar den G. Bodas, rechter uiteinde van den G. Bodas, stroomt de Tji Barènoh in zee.

's Avonds vaart op een *bandoengan* (zoo geheeten, omdat er geen *tali hoè* [1] is, waar langs de pont wordt overgetrokken, anders *èrètan*) de Tji Madoer, breed en kristalhelder, met lage groene boorden als een Hollandsche rivier (maar hier-en-daar snelstroomend met steenbanken) af naar zee, meestal tusschen de prachtigste boomgroepen, zich welvend over het water, een enkele maal afgewisseld door een troep vreedzaam grazende buffels. De tocht duurt meer dan een half uur, eer we aan zee komen, maar verveelt geen oogenblik door de goddelijk-schoone gezichten, vooral aan den linkerkant op den G. Madoer, zich met zijn groene bekleeding uitstrekkende tot in de rivier. Aan zee vlak-strand en daarvoor woeste branding, wel een kwartier ver, met (links, vlak bij ons) den scherp in zee vooruitstekenden, maar ook-hier even-welig begroeiden uithoek van den G. Madoer (*antjol Madoer*) en (rechts) een bij het vallen van de avondschemering zich flauw, maar toch blaauw tegen den horizon afteekenenden, lang-uitgestrekten, ver in zee vooruitspringenden (van hier te zien), G. Tjihara. Dáar noch-weêr vooruit hemelhooge branding te zien. Teruchvaart. De bocht, waar de Tji Madoer zich van de G. Madoer afwendt om door de smalle dalstrook te stroomen, waarin Bajah ligt, vertoont zich op korten afstand noch, door de hier bij uitzondering als stroomzand oprijzende rotsblokken, wier omtrekken door het overwelvende loofdak niet scherp te onderkennen zijn, als de ingang van een grot.

12 Junij...... N. van Bajah ligt de K. Babakan aan den hoogoprijzenden oever, tegenover een eilandtjen, door de rivier (Tji Madoer) gevormd, schilderachtig, met bamboe begroeid. Bajah ligt in een kom, begrensd ten O. N. W. door bergen, O. door G. Madoer (N. N. O. naar Z. Z. W.); N. door pasir Loa en pasir Lĕwih Malang (N. N. O. naar Z. Z. W.) en pasir Tji Karatjak (O. naar W.). Daarna taalonderzoekingen met den Demang.....

13 Junij. Door slagregens en donderslagen gewekt. De Tji Dikit gisteren noch laag, helder en vrij kalm, nu zijn bruingeel-gekleurde wateren met woedende vaart naar zee stuivende; vlak tegenover ons valt een zware boom van den oever in de rivier, met een vreeselijk geweld, tegen half zeven. Spoedig daarna vertrekken we. De Madoer met een sasak over. Daarop

[1] *hoè*, Rigg: *hoih*, *rotan*, dus touw van rotan. Vgl. bl. 52 onderaan. (M.)

misschien 1½ paal rijzen en dalen binnen door. Vervolgens langs eentoonig strand, overal met pandan en bakoeng [1] omzoomd. 3 paal van Bajah de Tji Koempaj, 3 gardoehuisjens; 5 minuten verder de ondiepe Tji Moenggoel Asĕpan (breed), 5 minuten verder spitse rotspunten op strand en in zee. Altijd door pandan. Een eindtjen verder de Tji Mangpang. Merkwaardig, de bedding dier beide laatste rivieren ligt lager dan het duinzand; 6 paal ver gekomen, komen we aan den vrij breeden, 10 à 12 voet diepen Tji Mantjak, die op zijde van ons tusschen groen geboomte door komt stroomen, zich na een eindtjen met een bocht gestroomd te hebben met den Tji Siih, die van den anderen kant, parallel met het strand, komt aanloopen, vereenigt en dan zamen met verbazende snelheid in zee stroomen, het strand doorbrekende, zoodat we overgezet moesten worden, en om den snellen stroom een heel omwegje moesten maken, (we kunnen niet r e c h t door de uitwatering, maar moeten het staartjen van den Tji Mantjak omvaren, en zoo met een bocht door de Tji Siih, weêr op strand komen). Bij het overvaren zien we den G. Batoe Poetri (laag, begroeid) voor ons over den Tji Siih heen. Menschen van den K. Pangarangan (4 paal van den post) zetten ons over; 6 man moesten, tot aan den hals door het water wadende, de schuit, die *gebosèhd* [2] werd, halverwege te gemoet komen om haar door den stroom heen, aan wal te brengen. Na 5 minuten verder een *baloengbang* (zelf gevormde zijtak) van den Tji Siih, nu Tji Talantja geheeten, doorwaad te hebben (1 (?) voet water), waar vroeger de weg, recht langs strand, tot aan G. Batoe Poetri voortliep (die nu verlegd is moeten worden en binnen doorloopt) kwamen we aan den eersten post van Bajah, behoorende onder Pangarangan, aan de overzijde van den Tji Siih. Op ongeveer een paal afstands doorwaadt men den Tji Mandiri, breed maar ondiep; vervolgens den Tji Poenaga Rokoj, Tji Pabèasan, Tji Borètè, Tji Soerèn (tusschen welke laatsten woestmooije rotspartijen zijn); de overigens duinzandige weg loopt hier over rots, tusschenwelke door de Tji Borètè zich met een naauwe sleuf den weg naar zee baant. Een schilderachtig gezicht was bij den doortocht van de bedding der Tji Poenaga Rokoj de zee links vlak-bij, schuimende over de klippen, en over den stroom niet hangende maar liggende, een reeks van donkere *njamploengs*, hun takken

[1] Bekende, aan zee groeijende planten. (M.)

[2] *Ngabosèh*, zooveel als het Mal. *gajoeh*, *menggajoeh* (roeijen).

in het water en rotsblokken daaronder en tusschen door. De Tji Kiraj had meer water, en werd doorwaad, evenzoo de Tji Naranas, de (drooge) Tji Tahi-kebo, de Tji Dahoe, met een breede maar drooge kalk- en schelpbedding; de Tji Pangendogan; we gingen Tandjoeng Tjariang voorbij; daarop Tji Panjawoengan, Tji Tjang Kangkrang, Tji Kĕsal en Tji Bobòs (vlak langs zee, met stoute, woeste klippartijen); eindelijk, vlak bij den post, Tji Bedil, daarop steil klimmen op een helling van den G. Tji Hiara, even steil dalen, na van boven-af een prachtig gezicht op den, zich 100 voet dieper, voortzettenden weg gehad te hebben, met een *rakit* of *gètèk* (aan elkaâr bevestigde bamboes, met een sasak er over heen) den Tji Hara, (Hiara? M.) 25 à 30 voet hier diep, en toch onbevaarbaar, overstaken, (prachtig gezicht, de breede, heldere stroom rechts zich voortzettend tusschen donker groen, waaronder ook klappers, overblijfselen van een oude dèsa, nu verlaten). Aankomst te post Tji Hara. Eten *djodjongkong* [1] en visch. Vervolgen onzen weg. 12 paal. We blijven onzen weg vervolgen, op kleinen afstand van de zee, door een meestal met laag kreupelhout, soms ook met hooge boomen, overschaduwd duinpad, zoo-te-zeggen effen en vlak. We doortrekken sukcessievelijk weêr een reeks van winterstroomen, meestal droog, soms-ook met 1, 2 voet water; — den Tji Tjatang, Tji Tjantigi, Tji Moendoe, Tji Tjankroewang, Tji Djompong (wiens water, in de naauwelijks 3 voet breede bedding, schilderachtig over kolossale, met mos begroeide rotsteenen, onder donker loof half verborgen, van den noordkant komt aanbruisen, op kleinen afstand een schuimend, zilveren, liefelijk watervalletjen vormend, en links van den weg zich wêer schuimend en bruisend verliest in het witte duinzand, en op 1 minuut afstands opgenomen wordt door den Oceaan). Tji Poenaga, Tji Soeoeb, Tji Sedekan (waar-vlak-voorbij duin en duinpad en strand ons eensklaps verlaten, en we een halven cirkel van eenige oogenblikken moeten beschrijven over rotsbrokken en klippunten, nú droog, maar bij hooge zee stellig niet te passeren, zoodat b. v. de patih van Lebak er eens heeft moeten overnachten, en tegen wier wilde voortzetting in zee de woeste branding onophoudelijk maar machteloos kampt), Tji Poenaga Rojom, Tji Kanjèrè, Tji Karang hidĕng, Tji Sawĕg, Tji Kadjar Kadjar en Tji Panghèotan, 5 paal ruim van Tji Langkahan,

[1] Dit woord is mij onopgehelderd gebleven. (M.)

van waar af onze toch al doodsche en vrij eentoonige weg nu, tot-op 1¼ paal afstands van Tji Langkahan, nu-weêr onophoudelijk langs het, hier harde vaste zandstrand, begrensd door pandan loopt, altijd rechtuit. Na den Tji Pager betrekkelijk een heel poosjen vlak langs ons strandpad gehad te hebben, steken we hem over (hij is vrij breed, doch we hebben maar door een half voet water te waden) en verlaten kort-daarna het strand, om, ons landwaarts in buigende op een vlot den breeden, vischrijken en 25 à 30 voet diepen Tji Langkahan over te varen. We rijden een eindtjen tusschen groene alang-alang-velden, die een baar voor jonge tarwe zou aanzien, door, doch komen welhaast langs wuivende klappers met vruchten beladen, en waaronder vreedzame woningen verscholen liggen; trekken met overdekte houten bruggetjens de kleine, nu bijna-waterlooze Tji Rantja Toendjoeng (iets meer dan een ½) en Tji Kangkang hoè (veel-minder dan ¼ paal van de hoofdplaats), en komen zoo, een hoek omslaande in de kom der gemeente, klein, maar lachend en vriendelijk, waar een recht, breed pad, aan weêrskanten belommerd met klapperboomen (van vorm *ngarandakah* (?)), wier takken onzen weg overschaduwen, ons, over den aloen-aloen, omplant met jonge, frissche tamarinde's, naar den, na den tot 5 uur geduurd hebbenden tocht, zeer welkomen pasanggrahan leidt.

. . . .

14 Junij. Om 7 uur weêr te paard om B. gezelschap te houden op een 4 paal verren tocht ter opneming en opmeting van een door het inlandsch bestuur ontworpen waterleiding, waarvan 100 baoe's nieuwe sawahs de schoone vrucht zouden zijn. De Demang zegt me onderweg, dat hier enkel aan menschen, volstrekt niet aan goeden grond voor het aanleggen van sawahs, gebrek is.

. . . .

Op den terugweg van het *Soesoekan* [1] opnemen had ik van een *legok*, [2] rechts van den weg, het eilandtjen Tindjel zien liggen, met klappers beteeld, die aan inwoners van Tji Langkahan toebehooren en door hen geëxploiteerd worden. B. bv. kocht van menschen hier zijn olie. In den laatsten tijd schijnt er echter een ziekte of zoo onder de boomen te heerschen, die de heele teelt met vernietiging bedreigt. B. beijvert zich nu om den nieuwen demang de noodzakelijkheid te betoogen, dat de

[1] Rigg: a canal, an artificial water-course.
[2] Rigg: hollow,.. . A deep narrow valley.

uitgestrekte, frissche alang-alang vlakte, die van-uit den pasanggrahan te zien is, met klappers en vruchtboomen beplant worde; dit zal waarschijnlijk het volgende jaar gebeuren. Dan zal deze oude zetel van het Regentschap wel weêr wat van zijn vroegere bevolking en welvaart teruchkrijgen (over den breeden Tji Langkahan was, waar wij overvoeren, toen een brug). — Om 5 uur ben ik, al schrijvende aan dit journaal, getuige van de verkiezing van 2 *djaro's* of dorpshoofden, waarbij ik de vrijmoedigheid van den kleinen man bewonder, waarmeê hij uit volle borst tot zijn hoofden spreekt; met verbazing opmerk, hoe een kampong haar rechten bij deze gelegenheid wil doen gelden op een stuk onontgonnen boschgrond, vóór meer dan 25 jaren door een naburig dorp, zonder weêrspraak van die kampoeng, geokkupeerd en ontgonnen; en de kiezers van het eene dorp (de verkiezing van het andere dorpshoofd was niet doorgegaan, omdat de verkozene bepaaldelijk weigerde *djaro* te worden, zoolang de bovengenoemde kwestie over den, zijn kampoeng oorspronkelijk toebehoorenden, boschgrond niet was uitgemaakt) op de gewone plechtige wijs (nl. op de knieën liggende, met het lichaam vooruitgestrekt, en, na het maken van een sembah, de tot dat einde vooruitgestrekte handen van hun nieuw hoofd even tusschen de hunne drukkende) één-voor-één de gebruikelijke hulde aan hun nieuw Hoofd zag brengen.

15 Junij. Vertrek van Tji Langkahan. Schaduwrijke weg, met hooge waroe's aan weêrskanten. Zachte up and down's, maar altijd toch rijzende; mooi, breed en zacht, enkel in het laatste gedeelte een paar minuten steenbrokken. Vlak-vóór den eersten post (Kandang Sapi) passeeren we met een overdekte brug de Tji Sangiang. Vlak-voorbij den post passeeren we tweemaal den Tji Giri Laja, noch een andere rivier Tji Boeroeloek, tweemaal; daarop in langen tijd geen. Sterkere golvingen van den weg. De Tji Pataäp, breeder dan de beide vorigen, vlak-bij de Tji Boeroeloek noch eens. — 3 paal van den 2[n] post de Tji Péndĕj, die we per overdekte brug overgaan, en waar ik rechts den Tji Kadoe zich door de diepte zie slingeren en verder niets dan eindeloos woud. Bij de Tji Pĕndĕj eenige sawahs, 5 minuten verder de Tji Kadoe over, met een brug; aan weêrszijde eenige sawahs. *Oeroet kebon pedes.* [1] Vervolgens gaan we den Tji Rantja (daarbij overblijfselen van een kampoeng), vrij breed en

[1] Overblijfselen van pepertuinen? (M).

waterrijk, over; den Tji Palaboe, beide met sasaks, en komen aan post Wasang Krama. Iets-minder dan 2 paal voorbij dien post neemt onze demang afscheid en begint het demangschap Parong Koetjang. De weg wordt nu een aaneenschakeling van steile, steenige up and downs. We gaan verscheiden riviertjes over, o. a. de Tji Liman, 2½ paal van den post, breed (redelijk-) met een overdekte brug; met (links) op korten afstand den Pasir Kopo Kopo, begroeid met hooge boomen. Gedurig prachtig bosch en berggezichten, diepe dalen en glooijende berghellingen, welig begroeid, vooral rechts. Komen welhaast aan post Kadoe Batara, vervolgen na eenig oponthoud onze reis, bedreigd door regen, die weldra losbarst, en ons drie palen lang op 't lijf valt, zoodat we druipnat te Goenoeng Kentjana aankomen. De weg is nu vol *tjadas* [1] en rotsstukken, met vrij-steile hellingen, en zeer glibberig.

. . . .

We gaan onderscheiden riviertjens over. Op de laatste hoogte of rug zouden we een prachtig vergezicht over het noorder landschap gehad hebben, dat zich hier met zijn bergen en vlakten en dalen aan onze voeten ontvouwde; maar de regenlucht omnevelde en bedierf het. Aankomst, na 21 paal rijdens.

Ik maak met kompagnies- en andere duiten kennis.

16 Juni. De weg nu een aanhoudende opeenvolging van lange hellingen, vreesselijk uitgespoeld en gedurig vol *tjadas*. Op ± 2 paal afstands van de pasanggrahan gekomen, verrijst (links van ons) de Poelo Sari, daar nevens de Karang, en voorts het eindelooze, vlakke eentoonig- dofgroene, halfgrijze noorderlandschap. Op bijna 3 paal afstands gekomen, passeeren we, rechts van ons den kampoeng Bodoer, bevallig op een groene heuvelhelling gelegen en geheel verscholen onder zijn klapperboomen en ander opgaand hout; tusschen de heuvelhelling en ons ontmoeten we weêr (o merkwaardigheid!) een 10tal baoes sawah, besproeid door water uit de Tji Kolè, die we daarop passeeren en welhaast te post Bodoer (enkel-post) komen. We vervolgen nu onzen weg een tijdlang over een zachten, zwarten, holklinkenden aardweg, meestal door waroe's beschaduwd, na alvorens vlak-na ons vertrek van den post eenmaal steil te zijn geklommen,

---

[1] *Tjadas* is volgens een gevonden aanteekening *tufsteen* en er worden toe gerekend alle conglomerata, van den fijnsten zandsteen tot den grofsten puddingsteen, in het algemeen alle uit water afgezette steensoorten. bijgevolg kleilagen. (M.)

en op den *legok* den Karang, den Poelosari en het geheele noorderlandschap aan onze voeten gezien te hebben. Iets meer dan een paal van den volgenden post (pos Polèng) begint het tanjakan Bodo, uit *tjadas paèk* [1] bestaande, en de bezwaarlijkste daling verreweg, die ik noch gezien had. We moeten van onze paarden en langs tjadas-trappen die zeer steil zijn, een lang eind dalen. Eerst-vlak vóor de Tji Lajang, waar het tanjakan Bodo eindigt en tanjakan Polo begint, stijgen we weêr te paard. We doorwaden den Tji Lajang (½ voet water), komen 2 minuten later aan den Tji Oedjoeng, dien we met een *sasak parahoe* (een sasak op praauwen, door menschen voortgeduwd) overgaan, om te ankeren op Post Polèng. We krijgen nu, na aanvankelijk een paar vrij-steile tjadashellingen te zijn overgegaan, een eind wegs zeer redelijken en belommerden weg, waarop, door het gedurig kronkelen de Poelosari en de Karang, die zich verscheiden malen over het eindelooze bosch- en glagahlandschap henen, met de noorderkuststreek aan ons oog vertoonen, nu-eens rechts, dan eens links van ons, dan-weêr achter ons liggen. Het laatste gedeelte van den weg, waar hij over den Pasir-Angin loopt, is verschrikkelijk. Het gaat al dalende, eerst over blaauwe steenklompen, later langs glibberigen, brokkeligen *tjadas*, langs een zeker 100 voet diep ravijn naar-omlaag, naar den Tji Simĕt. B. gaat in een tandoe; allen stijgen van hun paarden; alleen-ik, gesteund door mijn uitmuntend paard en bemerkende, dat ook de twee voorrijdende dorpshoofden niet afstijgen, blijf te-paard tot-aan de laatste helling, al-te steil en glibberig om zonder gevaar, (hoewel het mijns inziens kan) te-paard te blijven; een helling die men in eene minuut afgaat, doorwaad daarop, wederom te-paard, de hier breede en vrij-diepe (soms was het achterste gedeelte van mijn paard geheel onder water) Tji Simĕt, dien ik dwars moest doorgaan om den sterken stroom te ontwijken, en kom in de ruime woning van den demang van Lebak.... Na het diné heb ik een voorloopige ontmoeting met vier hoofden van de Badoewis; den *Girang pohon*, den *kokolot*, en den *Girang serat*, benevens den *djaro* van hun dorp Kanèkès. Het zijn forschgebouwde menschen, met geheel-andere gelaatstrekken dan de Soendaneezen; veel geelbleeker ook van kleur; zeer bescheiden maar zonder in het-minst verlegen te zijn. Op onze vragen gaf altijd de Girang pohon het antwoord. Hij zeide, dat ze drie

---

[1] *Paik* bij R., dead; hier onvruchtbaar? (M).

dorpen bewonen, Kanèkès, Tjibéo en Rawajan; dat in een dorp niet-meer dan 40 *koerènan* (een man met zijn vrouw, een gezin) mogen wonen; dat ze besneden worden (*disoenatan*); dat ze een eigen letterschrift hebben, waarmeê ze op bamboe griffelen (hij gaf daarvan een proeve door met onverklaarbare streepjes zijn naam *Jasma* te schrijven), dat het leeren van Arabisch letterschrift *boejoet* (door de godsdienst verboden) is; evenzoo het aanleggen van sawahs (ze hebben enkel hoema's), het dragen van goloks, het planten van andere gewassen dan *dangder*, [1] rijst en pisang..... Na het vertrek van de Badoeï's worden we vergast op een muziekgezelschap uit Karang, bestaande uit twee zingende jongens, geakkompanjeerd van een tarawangsa en een soeling, wel melodieus en het meest Europeesch klinkende, dat ik noch van inlandsche muziek gehoord heb. Wandeling door Lĕbak of liever Kĕsang, waar de Demangswoning ligt. Lĕbak is aan de overzijde der rivier, (op een kleinen afstand). Lĕbak (om hier het woord in den ruimsten zin te nemen, dat het èn Lĕbak èn Kĕsang omvat), draagt zijn naam met eere, want het is in een diepe, kleine dalkom (men zou hem, dunkt me, in een half uur kunnen rondloopen), eingeklammert tusschen den pasir Angin, pasir Salem (links, als men van G. Kentjana komt), pasir Ipis, (rechts, idem), en pasir Lamè, waar morgen onze weg naar Rangkas Betoeng over leidt. Reeds bij het afdalen der laatste hoogte van den pasir Angin was het gezicht op die sterk bewoonde dalkom, bijna van alle kanten door de breede wateren van de Tji Simĕt, die zich hier als een slang heen en weêr kronkelt, en zelfs een paar eilandtjens vormt, en met een grasrijke weide, vol grazende buffels, een verrukkelijk gezicht, en bij onze rondwandeling werd de eerste indruk bevestigd, hoewel we ons verbaasden over de massa noch onbenutten grond, waar men althans, dunkt me, klappers zou kunnen planten.

. . . .

Ik vergat noch-twee dingen: 1. Het kostuum der Badoeï's. Effen-donkerblaauw, indigokleur. De girang pohon had een doek van grof wit, de girang serat een van grof-geel katoen om 't hoofd geknoopt, de beide anderen een donkerblaauwe. Enkel de djaro had een kris. — 2. Ik vond hier een gedrukt exemplaar van 's pangoeloe's *Tjarita Ibrahim*, maar vernam, dat ook-hier buiten den demang n i e m a n d het Jav. letterschrift kent.

---

[1] Rigg: Janipha Manihot Kassave.

17 Juni. Vroeg op reis, passeeren, na ruim een paal steil klimmen en dalen, met een sasak de Tji Simĕt. Aan weêrskanten een K. Lĕwih Damar. Passeeren een reeks van vruchtbare dalen, door de Tji Simĕt bespoeld, met prachtige buffelkudden en vrij-wat sawahs. Vooral de dalvlakte, waar de welvarende dessa Tjilaki in ligt, uitgestrekt en lachend. De Tji Simĕt slingert zich met een oneindig getal kronkelingen rechts van onzen weg voort, een aantal eilandtjens vormende en door zijn afgescheurde kanten zijn kwaadaardig karakter toonende. — Al verliezen we hem nu en dan een poosjen uit het oog, de uitstekende kruinen der kokospalmen in de verte wijzen van zelf aan, waar hij langs loopt. De weg-zelf loopt meestal tusschen glagah en kreupelhout door, en tot de afdeeling Waroeng Goenoeng toe (3 paal van de hoofdplaats) komen we maar zelden door dorpen (ik herinner me enkel Dago, daar-vlak-bij Wanti, en een derde, waarvan de naam me ontschoten is.) De weg-zelf, hoewel beter en gemakkelijker dan we sints Tjilangkahan er een gehad hebben, loopt toch tot aan de grens van het Rangkas-Betoengsche over zeer geakcidenteerd terrein, van tijd tot tijd uit gemeenen tjadas bestaande. Het aanleggen van dien breeden weg, die NB. toch voor geen rijtuig begaanbaar is, door de up and downs, moet ontzettend veel arbeid gekost hebben; we kwamen o. a. door een uitgraving (water om te „spoelen” is hier niet), waar men zeker vijf voet tjadas heeft moeten wegwerken. De namen van allerlei winterstroompjens die we overtrokken, ben ik gelukkig vergeten. Aan de grens der afdeeling Waroeng Goenoeng, 3½ paal van de hoofdplaats, wachtte ons de demang, een flink, aangenaam man. Allerwege op onzen verderen weg ontmoetten we nu teekenen van toenemende welvaart en bevolking. Na de Tji Simĕt, hier breed en diep, aan het veer met een *èrètan* te zijn overgezet, bevonden we ons onmiddelijk in de hoofdplaats, een lange reeks van onder het groen verscholen, wijd uiteengebouwde woningen, links van den weg (rechts noch tegal, en hier en daar uitgestrekten aanplant van oneetbare pisang.) Na een klein kwartier rijdens kwamen we op den keurig-onderhouden, frisch groenen aloen-aloen, dien we schuins opdraaiden, ten-einde zoo, langs den weg die van den dalem naar het, recht daartegenover liggende en van hier zichtbare fort voert, aan de verwelooze, maar ruime en smaakvol gemeubeleerde woning van B. te komen, waar we kwartier voor twaalven afstappen.

. . . .

23 Juni. 's Morgens vergadering, ten huize van B., met inlandsche hoofden, ten-einde hen te konzulteeren over het Waroenggoenoengsche dialekt. Een demang, die een erge pratevâar is, maar wiens antwoorden ongelukkig nooit slaan op de hem gedane vragen; de eenvoudigste dingen op d i t gebied (anders is hij niet dom) moest men hem driemaal herhalen, eêr hij de portée van de vraag begrijpt. Een gepensioneerd onderkollekteur, die geen mond opendoet. Een „panghoeloe landraad" met een energiek, maar fanatiek gezicht, die eveneens stommetje-speelt. Een „panghoeloe distrikt" eindelijk, wiens bewegelijke oogen tintelen van intelligentie, en die zich van-tijd-tot-tijd permitteert de verkeerde opgaven van den demang te verbeteren. Het resultaat van de zitting is luttel, het werken met zulke menschen een wanhopig iets. Ik ben dankbaar, dat de aankomst van de post me om elf uur aanleiding geeft tot het wechsturen van de stoethaspels. Ik verbaas en erger me op nieuw over de minachting, waarmeê deze Soendaneezen over hun taal en hun letterschrift spreken (welk laatste hier n i e m a n d, zelfs de demang niet kent). Van Soendaneesche tembangs geen spoor te ontdekken. De *Tjarita Ibrahim* van den Garoetschen-hoofdpangoeloe (om dit feit hier pro memorie te noteren) vond ik te Lěbak in handen van den djoeroe-toelis en de djaro's, maar toen ik vroeg of er iemand was die hem lezen kon, was het antwoord: „niemand dan de afwezige demang." De Muzelmansche vroomheid hier overigens, evenals o v e r a l waar ik tot-nu-toe kwam in het Bantamsche, zeer groot. Het wemelt van hadji's, van kleine bidplaatsen in de kampoengs en de mesigit (die men in elke kaloeharan, wij zouden zeggen: in elke gemeente, aantreft) wordt druk bezocht. Ronggèngs, die pest voor de bevolking, worden hier niet geduld; enkel om de noord, in het Sèrangsche, heeft Javaansche invloed ze gebracht.

.... het fortjen, dat, hoewel vóór vijf jaar nieuw opgebouwd, in beginsel een antikwiteit is. Andere tijden, andere zeden. Wat misschien noodig was, toen de kommunikatiemiddelen zooveel-gebrekkiger waren, en het Europeesch gezach zich in deze streken oneindig-minder rechtstreeks gelden deed, zoowel ter handhaving van de rust, als ten voordeele van de door hare hoofden geknevelde bevolking, schijnt me nu tamelijk overbodig. Maar het gaat Bantam (de éénige residentie op Java, waar men op de hoofdplaats van elke afdeeling zoo'n fortjen vindt), gelijk het spreekwoord zegt: „wee den wolf, die in een kwaad gerucht

staat.” Ten overvloede is het fortjen door geen gracht, maar enkel door een aanplant van aloé (waaromtrent geregeld gerapporteerd en geïnspecteerd wordt!) gedekt, zijn de blindeeringen der ramen door hun zwaarte bijna-niet tilbaar; en is geen enkel stuk geschut in het fort aanwezig. De bouw kost ƒ 100,000. Maar voor waterleidingen, ten-einde de bevolking nieuwe sawahs zou kunnen aanleggen, heeft de Regeering Lĕbak noch nooit één cent te goed-gedaan, in weêrwil zij er jaarlijks aan landrente ƒ 80,000 uittrekt, en die uitgaaf spoedig een zeer produktieve zou blijken te zijn.

24 Junij.... 'k Vind op B's kantoor een stapel Soendaneesche boeken, waaromtrent B. me meêdeelt dat ze hier onverkoopbaar zijn. Datzelfde had ook de heer H. me reeds meêgedeeld, met bijvoeging dat er in het zoutpakhuis stapels lagen.

27 Juni. Om half zeven ga ik met mijn gewoon eergeleide op weg. De weg is, tot een eind vóór post Gentèng, mooi, vlak en effen, zoodat we bijna altijd in gestrekten draf rijden, maar leidt door een waterlooze en bijna onbevolkte streek, waar niets groeit dan wat houtige struiken, kreupelhout en een enkel groepjen opgaande boomen hier-en-daar. We komen hier niets voorbij dan (1½ paal van Rangkas Bitoeng) den Tji Djoro paèh (dien we per brug overgaan); den kampong Tji Dadap, een eindtjen ter zijde van den weg; de Gardoe Tji Kapas (3 paal) en de Gardoe Tjampaka (6 paal). Even als tusschen Tjilangkahan en Rangkas Bitoeng, ook hier-weêr op last van den Rezident, aanplant van vruchtboomen langs den weg, die totaal mislukt is, omdat na het planten er niemand meer naar omgezien heeft. Dicht bij post Gentèng, misschien 1½ paal er van daan, zien we, op een verheffing van den weg, eensklaps een prachtig panorama zich voor onze oogen ontrollen. Ver-links, bijna op zijde van ons, de Goenoeng Doelang; eveneens links van ons, maar een eind rechts van den Doelang, de G. Djasinga; vlak vóor ons uit de G. Endoed met zijne twee toppen en de G. Boetak; vèr rechts de, schijnbaar althans, lage heuvelenrijen, waar tusschen Lĕbak besloten ligt. Lachend en vriendelijk is het gezicht van de kampoeng Gentèng, rechts vóor ons uit, in een vallei liggende, aan den Tji Bèrang, omringd door groene heuvels. Nadat we deze wechverheffing zijn afgedaald, wordt de weg, hier over den G. Gentèng loehoer loopende, ongelijk en moeijelijk; heele einden bestaan uit tjadas, de up and downs zijn vele en steil: en zoo blijft het, tot we na den

Tji Bihoek, een riviertjen dat in den Tji Bèrang uitwatert, te zijn overgegaan, den post Gentèng bereiken, die een half uur van den kampoeng Gentèng verwijderd ligt.

De weg blijft van hier tot Sadjera toe onophoudelijk over een, nu meer dan minder, golvend terrein loopen, maar de landstreek wordt vriendelijker en volkrijker. Even-nadat we van den post vertrokken zijn, passeeren we den links van ons, een paar minuten van den weg liggenden, kampoeng Tji Loewak, behoorende tot het distrikt Sepang; er woont een *mantri tjatjar.* [1] Na een groote paal te hebben afgelegd, dalen we ongemerkt-glooijend af naar de breede, maar wederom ondiepe Tji Bèrang, wier wateren ons verkwikkend tegenruischen, terwijl aan de overzijde, een weinich rechts van het punt waar we ons bevinden, de huizen en klapperboomen van den kampoeng Bolang het landschap alleraangenaamst stoffeeren. Met een kleine kromming van den weg links-om, komen we, na vijf minuten langs de rivier te zijn voortgereden, aan het punt waar we haar met een *èrètan* (een vlot, dat met een touw wordt overgetrokken) oversteken moeten. Vlak-bij dat punt kronkelt zich, links langs den weg, de smalle, bijna-waterlooze, maar onder het hoog geboomte, waarmeê de pasir Djanggot begroeid is, schilderachtig verscholen Tji Djanggot. Aan den overkant van de Tji Bèrang wordt het landschap steeds waterrijker en bevolkter. Vlak-bij den stroom noch, passeeren we, links van ons, den kampoeng Soesoekan; gaan daarop de kleine Tji Djadjawaj over; en komen vervolgens den, door den Tji Mèntèng in twee deelen gescheiden, grooten en welvarenden kampoeng Karian door, van-waar-uit het gezellig geluid van het rijststampen ons tegenklinkt. 2½ paal van Sadjera gekomen, gaan we de kleine, vlak bij elkaâr liggende, Tji Tjahoer en Bajoe-poetih over. Op 1½ paal van Sadjera leidt onze weg ons door prachtige sawahs, toebehoorende aan de kampoeng's Bondol (links van ons, aan den zoom van die sawahs tusschen zijn klapperboomen zichtbaar) en Somang. We passeeren de gardoe Tjarèktjèk; dalen, even voorbij die gardoe, naar de Tji Lèwoh af; en komen, na het stroompjen te zijn overgegaan, op nieuw langs prachtige sawahs, behoorende bij den kampoeng Sawah (dien we welhaast, in het voorbijgaan, links van ons, aan den zoom van den weg, zien liggen.)

---

[1] Vaccinateur. (M.)

..... Doch revenons à nos moutons, of liever: laat ons den tocht naar Sadjera voortzetten. We hebben niets meer te doen dan de Tji Bitoeng over-te-gaan, en een weinich rijzende, bevinden we ons eensklaps binnen de kademangan (distriktshoofdplaats), eene kleine, landelijke plaats, aan den westkant van de Tji Bèrang.

30 Juni. Nieuwe konferentie met de inlandsche hoofden, van achten tot elven. Ik begin, met groot succès voor het doel mijner reis, hun de *Woelang Poetra* voor-te-lezen, en daaraan allerlei vragen vast-te-knoopen, ze luisteren als vinken. Om elf uur moet ik uitscheiden, daar het kiezersvolk van onderscheidene dorpen reeds-lang zit te wachten, om (behoudens goedkeuring van den kontroleur) in onze pandopo zich nieuwe djaro's of dorpshoofden te kiezen. Het is een kurieus iets, zoo'n verkiezing. De aftredende djaro zit vóór het kiezersvolk, en op de éérste rij van dit laatste zit, door zijne nettere kleeding onderscheiden, degene die de kandidaat van het kiezersvolk is. De demang speelt voor tolk, staat uit naam van den kontroleur het verzoek van den ouden djaro om ontslach toe, en noodigt de heeren kiezers, „jongen en ouden”, uit om zelfstandig en ieder naar eigen, vrije overtuiging een nieuw hoofd te kiezen. Daarop neemt een van die heeren, gewoonlijk de buurman van den kandidaat, het woord, om (vingerwijzend op het individu) diens naam te noemen. Vraag van den demang, of iemand een andere kandidaat heeft. Algemeen, en onveranderlijk-eenparig gemompel van: „Met uw verlof, geen ander.” (*soemoehoen*, *të aja dëi*), onder even-eenparig brengen van de saamgevouwen handen naar het voorhoofd. Soms moet nu de kandidaat op een apart plekjen, meer vooruit of op zijde, gaan zitten (soms laat men die formaliteit na), en worden de heeren, die zijn kandidatuur ondersteunen, uitgenoodigd om queue achter hem te vormen. Algemeene overlooperij natuurlijk; het kiezersvolk is hier een even zelfstandig ras als in Nederland. Daarop proklamatie van den nieuw verkozene, door intermediair wederom van den demang. Vervolgens een stereotype (men zou zeggen ernstig-gemeende, als we niet wisten dat bij voorkeur de Pecksniffs met een ernstig gezicht hun infame leugens zeggen) aanmaning aan de kiezers om de bevelen van den nieuwen chef gehoorzaam op te volgen, en aan deze laatste, om bij de uitoefening van zijn gezach recht en billijkheid tegenover zijn onderhoorigen stipt te betrachten. En nu hiermeê is de vertooning afgeloopen. Is het een doode vorm, geheel zonder wezen? Ik weet het niet.

's Middags van vieren tot zessen zette ik mijn lektuur van de *Woelang Poetra* met de hoofden voort. .

1 Juli. 's Ochtends van achten tot twaalven voortzetting der lezing met de hoofden van de *Woelang Poetra*. 's Middags van vieren tot zessen op nieuw. Daarna een wandeling door de, alle blijken van welvaart dragende kampoeng (die volgens opgaaf van den demang 115 heerendienst-plichtigen, *Orang Koewat*, 900 zielen, telt.)....

2 Julij. 's Ochtends breng ik van zevenen tot twaalven wederom met de inlandsche hoofden door, en voleindig met hen de lezing van de *Woelung Poetra*..... Om half drie gaan we gezamenlijk naar de rivier (de Tji Bèrang) om naar een bizondere manier van vischvangen te kijken. In het midden van de rivier liggen, tot een lijn aaneengebonden, drie praauwtjens, waarboven vischnetten ter hoogte van drie voet uitsteken. Van de beide uiteinden der praauwenrij naar de beide oevers loopen schakels, die het voorbijzwemmen van de visschen beletten. Nu wordt de visch door menschen, die op zekeren afstand de rivier ingaan, en zich langsaam in de richting der praauwen voortbewegen, met groote steenen opgejaagd; aan de praauwenrij gekomen, en niet verder voortkunnende, springt hij in zijn doodsangst boven het water uit, stuit tegen de uitstekende netten, en valt in de praauwen. Gelijktijdig zijn sommige van de opjagers bezig, om vlak-nabij de praauwen naar den visch te duiken, ten einde dien met de hand te grijpen. Ter onzer eer leenden zich, zooals ik naderhand hoorde (aan de nakende lichamen, zooals de demang terecht opmerkte, was het niet te zien) voor dat opjagen en duiken ditmaal bij-uitsluiting h o o f d e n.

3 Juli. Om half-zeven op de gewone wijs van Sadjera naar Lĕbak. Het landschap en de weg verschillen weinich-of-niet van hetgeen ik tot heden zag. Het terrein heuvelachtig, vol up and downs; bijna-uitsluitend begroeid met galagah en laag kreupelhout; weinich-bevolkt; en bezaaid met lichtgeelen *wadas*, [1] die aan den (weêr zeer dom aangelegden) weg gedurig een zeer unheimisches aanzien en in den regentijd, dunkt me, een alleronpleizierig karakter geeft. Na bijna-drie paal gereden te hebben, gingen we de Tji Latoek over, die in de Tji Laki uitwatert; passeerden, een paal verder, den zijweg (rechts van ons), die

---

[1] Ml. = *tjadas*.

naar den kampoeng Maraja leidt; gingen vervolgens de, vlak bij elkaâr liggende, Tji Tjangkohkor en Tji Malègor over, beide zeer klein; passeerden *sawah tadah*, [1] aan de bevolking van Maraja behoorende; gingen, na ongeveer 4½ paal gereden te hebben, de Tji Tjangkor over; passeerden, even verder, den K. Tjoemenggèr (rechts van ons), en kwamen welhaast (na, meen ik, noch een K. Tji Bĕrih met mooije *sawah tadah* te zijn voorbijgereden) aan den eersten post, Tji Laki geheeten, en 5 paal van Sadjera liggende. Vlak-voorbij dien post wachtte ons het overgaan van de smalle Tji Waroe, het passeeren van den K. Tji Laki, en de doorwading van den, vrij-waterrijken en redelijk-breeden Tji Laki, de grensscheiding van de afdeelingen Sadjera en Lĕbak. Even-voorbij paal 50 (van Sĕrang wel-te-verstaan) gingen we de kleine Tji Djamboek over, passeerden den gardoe en pasar van Tji Minjak (de kampoeng zelf van dien naam was op een kleinen afstand, links van ons in het verschiet zichtbaar) en doorwaadden, eerst den lang-niet-onbeduidenden Tji Minjak, onmiddelijk daarna den kleinen Tji Nambo, waarna ons pad een eind aan weêrskanten omzoomd werd door *sawah tadah*. De demang van Sadjera en zijn gevolg had ons tot aan de grens van zijn afdeeling uitgeleide gedaan, hoewel die van Lĕbak ons reeds onder den post Tji Laki, dus op Sadjeraasch terrein, had opgewacht, ten-einde niet in de barre zon te moeten wachten. Al voortrijdende, passeerden we, even-vóor paal 51, K. Moentjang (rechts van ons) en kwamen welhaast in een uitgestrekt en lommerrijk bosch met prachtig opgaand geboomte, waaruit nu-en-dan het liefelijk gefluit van een zangvogel ons tegenklonk. Het is naauwelijks te gelooven, hoe'n weldadigen, verkwikkenden en verfrisschenden indruk zoo'n Urwald, met zijn aangename koelte, zijn tooverachtige licht-effecten, zijn krachtige vegetatie, zijn zachtsuizend gebladerte, op het, door de woestheid en naaktheid van het eenvormige landschap neêrgedrukt, gemoed van den reiziger maakt. Jammer maar, dat ons genot niet-langer dan hoogstens een paal duurde. Na de gardoe Lĕwĕng podol gepasseerd te zijn, mochten we op nieuw tusschen eindelooze galagah doorrijden, hetgeen voortduurde tot-aan den tweeden post, Hantap geheeten, toe. We

[1] *Sawah tadah*, Jav. (ꦱꦮꦃꦠꦢꦲꦤ꧀ *tadahan.*) zijn die Sawahs, welke hun water alleen van den regen, niet uit een stroom, ontvangen. (M.)

hadden nu 10 paal, twee derde van het traject afgelegd. Het derde en laatste gedeelte van den tocht liep door een totaal onbevolkte streek. We passeerden enkel de gardoe Hantap (een heel eind verder dan de post van dien naam), de gardoe Tji Lĕsoeng, gingen, even vóor paal 58, den kleinen Tji Dĕngdĕng en den noch-kleineren Tji Tawa over, en kwamen spoedig daarop in de ruime, koele pasanggrahan te Lĕbak of liever te Kĕsang (Lĕbak ligt aan de overzijde van den Tji Simĕt; de woning van den demang en de pasanggrahan zijn te Kĕsang), waar de gastvrijheid en goede smaak van den demang ons een uitmuntende ontfangst bereid had.

4 Juli. Den heelen ochtend, van zevenen tot twaalven besteed ik met mijn schrijver en eenige inlanders, aan het nagaan en noteeren van de hier gebruikelijke benamingen voor de verschillende onderdeelen van een inlandsche woning. 's Avonds na den eten komen de demang en al de inlandsche hoofden uit deze afdeeling, met wie ik, bij gebrek van iets beters (mijn Soendaneesche volksboeken waren bij vergissing te Rangkas Bitoeng achtergebleven) het eerste gedeelte van den vuilen *Si Miskin* lees.

5 Juli. Aanvang van den tocht naar de Badoeï's. We gaan de Tji Simĕt over, in wier bedding, ten onze behoeve, tot aan het punt, waar eenige meerdere diepte begint, een geregeld voetpad van keijen is aangelegd, opdat we onze voeten niet zouden nat-te-maken hebben. Aan den overkant van de rivier gekomen, zie ik bevestigd, wat ik reeds van-verre gemeend had op-te-merken, dat de bijna loodrechte afhelling van den weg naar de rivier, die het zelfs mij, toen we indertijd van Goenoeng Kentjana naar Lĕbak kwamen, onmogelijk maakte, om op mijn paard te blijven zitten, nu uitgekapt (het terrein bestaat uit weeken *tjadas*) en glooijend gemaakt is. We verbazen ons wel, dat niet veel liever een zigzag is aangelegd, hetgeen een oneindig-radikaler verbetering zou geweest zijn; maar zijn al blijde, dat we onmiddelijk te paard kunnen stijgen, en vervolgen langs dit allerfataalste tjadaspad, steeds klimmende en dalende, hotsende en glidserend, twee palen ver, tot aan de gardoe Tji Boengoer onzen weg. Daar gekomen, verlaten we den grooten weg van Lĕbak over Goenoeng Kentjana naar Tjilangkahan, en slaan een links, dus oostelijk, liggend voetpad in, dat naar Bodjong Mèntèng leidt. We doorwaden tweemaal de smalle Tji Manoek; éene maal op een punt, waar ze, vlak-bij ons, aan onze rechterhand, een klein, maar liefelijk, aangenaam-ruischend

watervalletjen volgt. We passeeren de, rechts van ons, vlak aan den weg liggende, maar door de hooge alang-alang onzichtbare, grot Karang panganten, volgens de legende zoo-genoemd naar een jong getrouwd paar, waarvan de man bij eene afdaling in deze grot om naar vogelnesten te zoeken zijn dood gevonden, en de vrouw toen uit verdriet zijn treurig voorbeeld opzettelijk nagevolgd zou hebben. Geen wonder, dat nooit een inlander noch den moed gehad heeft (gelijk de demang er bij vertelde), om zich in de diepte nêer-te-laten. We doorwaden den smallen Tji Dangdĕr, nadat we vooraf het voetpad, dat naar Bodjong Mèntèng leidt, verlaten, en op nieuw een, rechts, dus ongeveer-zuidelijk, liggend zijpad zijn ingeslagen; doorrijden een prachtig, boschrijk, met een dikke laag plantaarde bedekt, en (zoo er maar menschen woonden) voor de koffikultuur onbetwistbaar uitstekend-geschikt, landschap, waar een groep graven, schilderachtig onder hoog geboomte half-verborgen, het vroegere aanwezen van een dessa noch verraadt; en komen nu zoo aan de Tji Boeniang, de grensscheiding van de afdeelingen Lebak en Paroeng Koedjang, dien we doorwaden, ten-einde over Paroeng-Koedjangsch grondgebied een eindweegs onze reis te vervolgen. Met steile dalingen, maar altijd over zwarten humusgrond, bereiken we welhaast de kleine, maar lachende, hoogvlakte van Parakan Bĕsi, op welks prachtige rijstvelden en ruime, nette woningen, die beide sprekende bewijzen der nabijheid wederom van menschen, we reeds onder het dalen geheel-onverwacht, en daardoor met dubbel genot ons oog mochten laten rusten. Parakan Bĕsi, dat geheel-afgezonderd ligt (want de gewone weg naar de woonplaatsen der Badoeï's loopt over Bodjong Mèntèng), is een groot, welvarend dorp. Met uitzondering van den rezident Buyn, was er noch-nooit een Europeaan geweest. Voor een landschapschilder zou, dunkt me, een bezoek van dit liefelijke plekjen goud waard zijn. Aan de boording van den zacht kabbelenden, waterrijken, Tji Oedjoeng komt het, met zijn fraaije rijstvelden en wuivende kokospalmen en levendig gejoel van menschen en huisdieren, tegen de beklemmende eenzaamheid der wouden, die de omringende bergruggen bedekken, zoo ongeloofelijk-vreedsaam en bevredigend uit. Althans dit was de indruk dien wij ontfingen. We waagden ons niet aan het overgaan van het smalle bamboezen brugjen, dat, hoog boven de rivier uit, blijkbaar ten dienste der bewoners, over het water gespannen, en met zijn beide uiteinden (zeer praktiesch!) op twee, over

den stroom horizontaal zich welvende, waroeboomen bevestigd is; we maakten gebruik van het, blijkens zijn groene kleur nieuwe, voor de hooge gasten opzettelijk-vervaardigde, bamboevlot, dat gereed lag om ons den Tji Oedjong over, en in Parakan Bĕsi te brengen......

De weg liep voortdurend door een prachtige bosch-streek, berg-op berg-af. Eenmaal zagen we, rechts van ons, aan den onmiddelijken zoom van ons pad, een steil en diep ravijn, waardoor meneer de Bordes stellig, zoodra hij het maar zag, een spoorweg zou aanleggen, want het was geen „woeste wildernis”, maar met gras en geboomte weelderig-begroeid. Een-andermaal kwamen we op een punt, waar zich (links) een trotsch berggezicht voor ons opende, doordien we heuvel aan heuvel en bergtop aan bergtop met scherp-uitkomende grenslijnen of omtrekken zich aan elkaâr zagen schakelen, in de grilligste vormen, tot in een eindeloos-vèr verschiet. Na lange en sterke dalingen, langs het, door gevallen regen slibberig kleipad, en het doorwaden van de kleine Tji Sèkè, kwamen we aan het kleine plateau van Tji Awi, waar een deputatie van de Badoeï's ons wachtte. Het waren de door het Goevernement aangestelde Djaro, een echte Badoeï, Tarpi geheeten en wonende te Tjibéo, benevens diens eigen gekozen plaatsvervanger, den kokolot Tajoen, een van de uitgestootenen, wonende te Tji Barani, een *ampikan* of onderhoorigheid van Tji Samodor. De ongemeen-kloeke, breed- en forschgebouwde gestalte der beide mannen, hun blanke huid, hun edel, fraaibesneden gelaatstype, hun open, rustig oog frappeerde ons-beiden zeer. De djaro, een oud man met sneeuwwitte haren stak ons dadelijk trouwhartig, maar zonder de minste aanmatiging, zijn groote hand toe. In een opgeslagen loodsje dronk ik een klapper, terwijl B. eenige inwoners van den naburigen kampoeng Kebon tjaoe in het verhoor nam over de onwettige handhaving van een afgezet dorpshoofd door den demang van Paroeng-koedjang. We moesten nu, na een rid van 20 paal, afscheid nemen van onze paarden; want zoodra we den kampoeng Tji Awi verlaten en het tamelijk breede en waterrijke riviertjen van dien naam doorwaad zouden hebben, zouden we ons bevinden op het grondgebied der Badoeï's, en daar worden door de godsdienstige overlevering, in treffende overeenstemming met de terreingesteldheid, geen paarden geduld. Weldra stelde de optocht zich in beweging. Ik zeg: de optocht, want de tegenwoordigheid van al de djaro's of dorpshoofden (door den demang, minder voor hun pleizier

dan te zijner-eigener eere meêgenomen, geloof ik) en de sleep koeli's die onvermijdelijk-noodig was om bultzakken en duizend andere dingen te kunnen overbrengen, maakte van zelf ons gezelschap tot een zeer lange trein. Aan de overzijde van de Tji Awi kwamen we tegelijk weêr van Paroeng-koedjangsch op Lebaksch grondgebied. Ik had mijn kousen en schoenen uitgetrokken, en me met een stok gewapend; daardoor viel het loopen over het voortdurend-rijzend terrein, en het doorwaden, eerst van de Tji Awi, daarna van de Tji Barani, vervolgens (driemaal) van de zich in allerlei bochten heên-en-weêr kronkelende Tji Bogoh, en eindelijk van de breede, kristalheldere Tji Oedjoeng, me zeer gemakkelijk. Het smalle pad was op vele plaatsen uiterst-steil en uiterst-glibberig; maar we hadden bijna voortdurend schaduw hetzij van hooge galagah of hoog geboomte, en daarbij, door de hooge bergstreek waar we ons bevonden, een koele, verkwikkelijke temperatuur. Dit hielp. Daarbij de wandeling duurde niet lang. Na hoogstens-drie paal te hebben afgelegd, waren we aan den Tji Oedjoeng, en dezen doorwaad hebbende, in den op een heuvelrug aan diens oever liggende K. Tji Samodor, het doelwit onzer reize.

Bij de beschrijving van dezen kampoeng vallen sommige dingen op te-merken, die tegelijk van de beide andere kampoengs der Badoeï's, Kartawana en Tjibéo gelden. Zoo zijn de huizen allen even-groot en moeten dat zijn. Ze zijn gedekt met *daoen kiraj*, [1] een zeer stevige dakdekking die het minstens-drie jaar uithoudt (zeven jaar na den aanplant kan men de bladen voor-het-eerst oogsten; op vruchten moet men *poeloehan*, *welasan*, [2] ja soms tot 20 jaar, wachten; de vruchten *anoe bĕnĕr*, *diala tjangkokna*, [3] en worden eveneens behandeld als *kitri djambé*; [4] de *tjangkok* [5] en de boom beiden worden bij voorkeur in *rantja's*, d. w. z. in drassigen grond geplant); alle àndere dakbedekking is *boejoet*, d. w. z. door de godsdienstige overlevering verboden, atap van *alang-alang*, atap van *sèèl*, [6] ja zelfs (behalve voor dekking van den nok) atap van *injoek*, den hier in-het-wild-groeijenden arènpalm. Het huis van

[1] Bladen van de *sagopalm* (M.)
[2] Tien of elf en daarboven. (M.)
[3] Die goed zijn, daar worden de poters van genomen. (M.)
[4] Pinangboomen?
[5] Afleggers of poters. Zie Rigg.
[6] Een soort rotan.

den *girang poeöen* (het, voor zijn leven uit een bepaalde familie door de dorpelingen gekozen plaatselijk hoofd, tenzij zijn vrouw sterft, als wanneer hij onmiddelijk voor een ander moet plaats maken, omdat hij niet voor de tweede maal trouwen mag, en een ongetrouwd man geen girang poeöen mag zijn) staat aan het zuidelijk uiteinde van den kampoeng, met de deur-opening naar het noorden gekeerd. Daar-tegenover, met zijn front naar dat van 's girang-poeöen's woning, dus naar het zuiden, gekeerd, staat de zoogenaamde *balè*, een gebouw, bestemd om hun oogstfeest, de *kawaloe* (waarover later), in te vieren en gasten in te ontfangen (waar B. en ik dan-ook, zoo wel te Tji Samodor als te Tjibèo, met onze jongens werden ingekwartierd). De overige woningen (waarvan er te Tji Samodor enkelen ook-noch benoorden de balè stonden) zijn allen volgens een zelfde model, op houten stijlen hoog boven den grond, en dicht aan elkaâr gebouwd, zonder iets er tusschen in wat naar een boom of plant zou kunnen zweemen. Men vindt bij de woningen geen lisoengs of rijstblokken, er is één gemeenschappelijke, met *atap kiraj* gedekte, loods, staande benoorden de balè, voor dat doel afgezonderd, waar al de vrouwen gezamenlijk in één prachtig-mooije, zeker meer dan 12 voet lange, lisoeng de rijst stampen. Het front van de woningen is onveranderlijk òf naar het noorden òf naar het zuiden gekeerd. De rijstschuren of *lĕüt's* staan niet in de onmiddelijke nabijheid van de verschillende huizen, maar een eindtjen buiten de kom van het dorp, in de buurt van de lisoengloods, op een hoopjen bij elkaâr. Ze zijn, even als de huizen-zelf, met veel zorg bewerkt, en op houten stijlen, ettelijke voeten boven den grond uitgebouwd, aan wier bovenste gedeelte, een klein eindjen beneden den vloer van de rijstschuur-zelf, noch een vrij-groote, ovaalronde, plank horizontaal is aangebracht, om de muizen af-te-weeren. Jaarlijks éenmaal (wanneer de padi in de schuur geborgen is) wordt in een kleinen klapperdop, die onder de schuur is opgehangen, en die wij er ook noch vonden, een mengsel van *menjan*, *garoe* en *djàmaka* [1] gebrand, en steekt men tusschen latwerk, tegen de zijwanden der schuren van-buiten bevestigd, drie soorten van *kembang kadaka* [2], namelijk *kakadelan*, *tĕrĕp* en *ilat*, die men *soesoemping lĕüt* (d. w. z. verbergsel van de rijstschuur)

[1] Benzoë, aloëhout; en 't laatste zal waarschijnlijk *djambaka* zijn, volgens Rigg, een plant wier wortels als wierook worden gebrand.

[2] *Kadaka*-bloem.

noemt, en die eveneens bij onze komst op de meeste plaatsen, hoewel in verdroogden staat, aanwezig waren.

Doch vóor ik met deze soort opmerkingen van algemeenen aard verder ga, een enkel woord over onze ontfangst en ons verblijf te Tji Samodor.

We vonden een zeer eigenaardig onthaal gereed staan, bestaande uit gekookte *talĕs*, [1] in de asch gebakken pisang die een raadselachtig-groene kleur had, en een bamboezen kokertjen voor ieder van ons-beiden met *pĕĕm*, ook-wel *wajoe* of *toewak* geheeten, en van den *lahang* of eigenlijken toewak onderscheiden, doordien er een boemboe, zekere boomschors, in wordt afgetrokken. Een eigenaardige bizonderheid met betrekking tot die *pĕĕm* is, dat dagelijks om twaalf uur al de mannen, oud en jong, bijeenkomen, om in een bamboezen koker of lodong, *batjok* geheeten, die *pĕĕm* onder zich te laten rondgaan, en hun zoogenaamd *papaïran* te vieren. Na afloop van ons diné werd ons als thee een kopjen aftreksel van *daoen Kras toelang*, een soort boschblaêren, gepresenteerd, een hondenkostjen, waarbij het aftreksel van *daoĕn Manglèt*, dat me een djaro onderwech tusschen Tjilangkahan en Lebak te drinken gaf, noch godendrank is te noemen, maar dat ik naar 's Lands wijs, zonder een gezicht te vertrekken, opdronk. Saïdan had, o jammer! mijn onsterfelijke pantoffels te Lebak gelaten, zoodat ik genoodzaakt was, den heelen avond in het kleine tentjen, dat men vóor ons nachtverblijf ten onze behoeve had opgeslagen, en dat juist groot-genoech was om de tafel en de twee stoelen te kunnen bevatten, die de demang voor ons had meêgesleept, met bloote voeten te zitten. Het was in deze hooge bergstreek na zonsondergang vervaarlijk-koud. De vooravond ging voorbij, onder vragen in het Soendaneesch gedeeltelijk door mij, gedeeltelijk door den demang, naar allerlei zaken. We hoorden allerlei, oud en nieuw. De kampoeng Tji Samodor, zeide men ons, was zes jaren geleden aangelegd, toen de vroegere bevolking van den, op Melvill's kaart van Bantam voorkomenden, maar nu lang-verlaten K. Rawajan, die eerst naar het nu eveneens verlaten Tji Kĕsik verhuisd was, zich metterwoon hier gevestigd had. De kampoeng telt 15 huizen en *koeren* of gezinnen; de *imah-randa*, d. w. z. de gezinnen van weduwen, worden niet meêgeteld. Van muziekinstrumenten zijn de *tjaloeng* en

[1] Een bekende aardvrucht op Java. (M.)

soeling [1] boejoet; daarentegen de *angkloeng* (die ik dan-ook later, te Tjibeo, in de balè waar we sliepen, boven mijn hoofdeinde op een balk zag liggen) zeer-geliefd; de *tarawangsa*, ofschoon in den kampoeng niet aanwezig, niet verboden, en de *katjapè* dagelijks bespeeld. Wat de kleeding betreft, het dragen van *tjelana's* en *sapoetangan's* is boejoet; de *samping* of saroeng's en de *badjoe's* moeten eigen maaksel uit den kampoeng zijn, de hoofddoek mag ook-gekocht, maar moet blaauw, wit of zwart zijn; de mannen dragen saroeng's van *polèng-aros* (donkerblaauw met een witte streep), de vrouwen daarnevens ook effen-blaauwzwarte saroeng's; het badjoe moet wit of zwart of ook blaauwzwart zijn. Lezen en schrijven is onbekend en boejoet, zooals trouwens zelfs *daloewang* (een soort inlandsch papier) is. Het sirihpruimen is niet boejoet, maar wel de tabak en het rooken, zoodat dan ook de sirihpruim van den Badoeï enkel uit sirih, gambir, pinang en kapoer (zonder bijmenging van tabak) bestaat. Het is boejoet den vuurhaard, waarop men de rijst kookt, buitenshuis te maken, men moet de rijst in huis koken. De kinderen mogen niet worden ingeënt (*ditotol*, gelijk ze ons *dikoeris* noemen) alleen voor de kinderen van de uitgestootenen is de inenting niet boejoet. Daarentegen worden de kinderen wel besneden (*disoenatan*) door eigen *bèngkon's* of „bonsnyder's", waarvan er één hier op Tji Samodor, één te Kartawana en één op Tjibèo is. Houten kammen zijn niet, hoornen, wèl boejoet; evenzoo *bedog's* wel en *gobang's* (wat elders *golok toengkoel* genoemd wordt) niet, — eijeren, talĕs, pisang, visch, kippen en gevogelte, vleesch van sapi bantèng (wilde koeijen) en buffels en kidang's (mentjek's) geoorloofd, daarentegen vleesch van herten, geiten, schapen en ossen, kassave (hier *dangdĕr* genoemd), en ook (in weêrwil van al wat de Mohammedanen zeggen) apenvleesch ongeoorloofd voedsel.

Oor- en vingerringen (*tjingtjing* en *soeweng*) zijn niet boejoet, hetgeen ik dan ook bevestigd vond door het feit, dat bijna-alle vrouwen en kinderen zich de luxe permitteeren van houten cylindertjens, iets dikker dan een dik potlood, in de ooren te dragen. Het aanleggen van *sawah's* of natte rijstvelden, en evenzeer van *tipar's* (zoogenaamde drooge rijstvelden; maar

---

[1] Rigg: *tjaloeng* a musical instrument beinghalf a dozen slips of bambu fastened to a string, like the steps of a ladder and, when hung up tapped with a bat of wood; solang is fluit. (Verg. over deze muziekinstrumenten nog de Hollander, Land- en Volkenkunde van Ned. Indie. I p. 382.)

die geploegd of omgespit worden), is streng verboden, in weêrwil het terrein volgens de verzekering van den demang zich op vele plaatsen voor het aanleggen van sawah's zoo-uitmuntend leenen zou; de rijst mag niet anders worden geteeld dan op hoema's, d. w. z. bosch- of glagahgrond die eenvoudig afgebrand wordt. Goudgeld is boejoet, evenals het nieuwe kopergeld; toen een van de Gouverneur-Generaals (ze noemen hem van der Capellen, maar het moet een látere geweest zijn) aan de hoofden der Badoeï's, die hij te Paroeng Koedjang bij zich had laten komen, een goud tientje prezent woû geven, weigerden ze doodbedaard, en hij was genoodzaakt rijksdaalders te nemen, die nóch altijd door den djaro als poesaka bewaard worden. Zilver is overigens, behalve als muntspecie, boejoet; daarentegen *salaka* niet, en evenmin de *kris* (ofschoon ik dezen-laatste door niemand zag dragen). Van schapen, koeijen, buffels (?), paarden en geiten mag men zelfs den naam niet uitspreken, laat staan, dat men ze er op na zou mogen houden, *njoö*; men duidt ze enkel aan onder de algemeene benaming van *tjotjoöwan*, d. w. z. tamme dieren. Apen mag men, ofschoon niet eten, toch houden. Alle geneesmiddelen zijn verboden, met uitzondering van eigengemaakte van *sirih*, die *didjampè*, en in welke djampe's of bezweringsformules de eigenlijke geneeskracht geacht wordt gelegen te zijn. Er is, voor al de drie kampoengs gezamenlijk, maar éen *djaro*; die djaro is de middenpersoon, door wien deze kleine wereld haar zaken met het gouvernement regelt en de bevelen van het gouvernement ontfangt. Gewoonlijk kiest men er een *orang dikaloearan*, d. w. z. een uitgestootene, voor; maar degeen die nu sints onheuchlijke jaren, meer dan 25 zeker, die betrekking bekleedt, onze vriend Tarpi, is een Badoeï van het echte soort, wien men om zijn geschiktheid indertijd boven ieder-ander gekozen heeft. Zijn regterhand en, bij ontstentenis, zijn plaatsvervanger is de *kokolot*, die eveneens bij keuze benoemd wordt; deze kokolot beslist tevens, zonder dat hooger beroep op iemand mogelijk is, allemogelijke geschillen, die oprijzen. — Na den *girang poeöen* (van wien ik reeds sprak) is in elken kampoeng de tweede in rang van degenen die geroepen zijn om in deze kleine maatschappij de eigen zaken te regelen, de *girang sèrat*; de derde de *pangasoeh kokolot* (wèl te onderscheidene van den *kokolot*, den *pangiwa* van de Mohammedaansche kampoengs; hij is altijd, niet enkel in naam, máar werkelijk de oudste). Men verzekerde

ons, dat de *kokolot*, de *girang sèrat* en de *pangasoeh kokolot* alle-drie gekozen worden door de geheele mannelijke bevolking, nadat de girang poeöen vooraf een kandidaat heeft aangewezen; welke mogelijkheid er in dat geval bestaat, dat de pangasoeh kokolot dan werkelijk altijd de oudste in jaren is, bleef me een raadsel. De kleeding van die „groote meneeren" onderscheidt zich door niets van die der overige kampoengbewoners, gelijk deze-laatsten ook nooit tot den girang poeöen van zich zelf met het slaafsche *koering* of *kaoela* (= „ons uw dienaar"), hier geheel-onbekende woorden, maar met het onafhankelijke *aing* (ons „ik") spreken; gelijkheid, absolute gelijkheid, schijnt onbetwistbaar (het blijkt uit alles) de hoofdwet die hier heerscht. Wanneer het sakramenteele getal van veertig gezinnen, dat de drie kampoengs gezamenlijk niet mogen overschrijden, voltallig is, beslist de girang poeöen (dien men bij deze gelegenheid, de Mohammedanen navolgend? den „*djoeragan*" noemde) geheel-eigenmachtig, wie den kampoeng verlaten moet, om *orang diloearan* te worden. Ik verzuimde te vragen, of de drie girang poeöen gezamenlijk die beslissing nemen (gelijk ik vermoed, omdat de drie kampoengs gezamenlijk maar-veertig gezinnen tellen.) Men zeide me, dat, wanneer er over het een of ander tusschen de verschillende girang poeöen gedelibereerd moet worden, de beide anderen hier naar Tji Samodor moeten komen, omdat de girang poeöen hier-ter-plaatse thans de oudste in jaren is; hangt dit echter niet veeleer samen met het feit, dat *Artja Domas*, de heilige graven, (waarover straks) onder Tji Samodor ressorteeren (zoodat dan ook de mannelijke bevolking van Tjibèo en Kartawana bij den jaarlijkschen schoonmaaktocht daarheen, deels hierom, deels ook omdat er geen-andere weg is, over Tji Samodor moeten gaan)? Met historiesche tradities bleek het me treurig gesteld te zijn. Men verklaarde, de namen der girang poeöen van Tji Samodor's bevolking volstrekt-niet van het begin af te kennen. Al hakkelend en stootend brachten een paar van de aanwezigen er eindelijk de volgende namen uit (die ik noteerde, om ze met de opgaaf van v. Hoëvell te kunnen vergelijken, niet omdat ik aan de juistheid of waarheid der opgaaf eenige waarde hechtte) *Sanèkan*, *Mandjari*, *Mandjarè*, *Soedji*, *Djanggot*, *Raji*, *Waksir*, *Tarsi*, *Tarsan*, en den tegenwoordigen girang poeöen, dien men (zonderling en wantrouwen-wekkend, niet waar?) eerst *Njarsan*, later *Djarma* noemde.

Omtrent de afkomst der Badoeï's ontfing ik even-verwarde

en onvolledige mededeelingen, die ik echter evenzeer, pour acquit de conscience, opschreef. Stamvader: *Batara Toenggal*, die een zoon had, *Batara Patang Djala* geheeten. Deze-laatste liet drie kinderen na: één zoon (*Dalem Lagondi*) en twee dochters (*Dalem poetik* en *Dalem Djanggala*). *Dalam poetik* (notabene! een vrouw) werd poeöen te Kanèkès, onder den naam (of titel?) van *Sanèka* (een oogenblik vroeger was het *Sanèkan*.) Door den Sultan van Bantam, wien het ter oore was gekomen, dat er daar een poeöen was, opgeroepen, werd hij aangesteld tot poeöen te Serang. Zijn zoon, Mandjari, wordt poeöen te Baros; diens opvolger Soedji (waar of Mandjarè gebleven is?) te Pandeglang. Djanggot verhuist naar Lantjar. Raji achtereenvolgens naar Batoe Karoet, naar Tji Larangan, naar Sampang pĕndĕj, naar Bodjong Kopo (in Lĕbak.) Waksir, evenzeer met de verhuismanie behebt, sukcessievelijk naar Tjatang, naar Tji Tangtoe (onder K. Tji Boengoer), naar Kadoe hĕlang, naar Babakan (onder K. Bodjong Mèntèng), naar Badoei, naar Tji Sèrè (beiden in de buurt van Bodjong Mèntèng). Tarsi op zijn beurt, eerst naar Tji Palèr, daarna naar Tji Bokor, van daar naar Rawajan, en van Rawajan naar Tji Bĕĕng. Tarsan eerst naar Tji Kĕsik (men zeide eigenlijk: *moeara* Tji Kĕsik), van daar naar Bantar Waroe (vlak-bij Tji Samodor), en vervolgens naar Tji Samodor.

We besloten den toekang pantoen te laten komen. Het was een jongen van hoogstens 20 jaar, met een allerinnemendst uiterlijk en een prachtige stem; niets van dat gillende, krijschende, waarmeê de inlandsche zangers in-den-regel mijn ooren verscheuren. In den beginne was hij blijkbaar verlegen, en kuchtte en hemde gedurig, evenals een burgerman-nutredenaar in ons dierbaar vaderland. Maar dat ging langsamerhand over, en toen zong hij uit volle borst, onder begeleiding zijner *katjapè* (een soort van inlandsche gitaar, waaraan hij zeer melodieuze toonen wist te ontlokken) een van die diep-weemoedige liefdesgeschiedenissen van een vorsten-zoon en vorsten-dochter, die allen in de dagen van lang vervlogen grootheid en zelfstandigheid spelen. Wanneer hij, bij het uitbrengen van hooge toonen, het geluid moest dempen door de hand aan den mond te brengen, hield hij (dit frappeerde me zeer) zijn hand nooit, gelijk ik zou verwacht hebben, aan onzen kant, maar aan den tegenovergestelden, waar het huis van den girang poeöen stond; een aardig blijk, dat hij geen hooger gezach kende of erkende

dan dat van zijn girang poeöen. We bleven lang, misschien wel twee uur, zitten luisteren; maar het zou een hopeloos iets zijn geweest, op het eind te willen wachten, daar de geschiedenis (gelijk de demang me zeide) wel tot den volgenden ochtend zou duren, nu »de kraan éens los was.« We gingen dus ten laatste maar naar bed, ten einde ons daar door zijn gezang op eene aangename wijze in slaap te laten wiegen. — Ik zeg: naar bed, maar dit is voor hetgeen we vonden een zeer oneigenlijk woord. Verbeeld u, twee bultzakken van den demang, op den grond neêrgelegd; gescheiden door een grof, doorzichtig, eigengemaakt stuk ongebleekt katoen (spreijen of iets van dien aard, dat naar gekleurd katoen leek, mogt niet door den demang worden meêgebracht, dat was boejoet); overdekt met een mat van gevlochten bamboe (rotanmatten zijn boejoet); en voorts op ieder van die bultzakken, drie kleine rolkussentjes (groote) zijn boejoet, evenals de bultzakken bij de Badoeï's zijn van kapoek randoe, vuil en zonder eenig overtrek.

LOSSE AANTEEKENINGEN TIJDENS HET BEZOEK BIJ DE BADOEÏS.

De uitgestootenen mogen met Mohammedaansche vrouwen trouwen.

Een kwartier lang zeker door de bedding van de Tji Samodor heen. Daarna weêr glagahpad, maar nu enkel doorkruising van de Tji Samodor.

We dalen langs een steil en glibberig pad in de Tji Sadjèra af, en moeten die, op een punt waar ze zeker 100 voet verval heeft, langs steile glibberige rotsblokken naar beneden klouteren, om haar overlangs een heel eind te doorwaden. Aan het eind van dit doorwadingsproces, prachtige, breede, kom.

Oneindig klimmen door prachtig bosch; diepe, begroeide ravijnen flauw zichtbaar.

Spookachtig; maar vriendelijk een zonnestraal hier en daar.

Geweldige daling naar de Tji Oedjoeng, de grens waar de Badoeï's aan hun natuurlijke behoeften kunnen voldoen. *Talahab*[1] aan de overzijde. Kristalhelder bruischt het water over breede rotsblokken. Prachtig wild bamboebosch. Groen bemoste steenen. Lianen, zich van de takken van het hoog geboomte welvende over het bruisend water.

[1] Rigg: a roofing, made of split bambu; dus een soort *loods?*

Noch een groot kwartier verschrikkelijk-moeilijke tocht, door de bedding van den Tji Oedjoeng naar *Artja domas*. 9 mannen eenmaals 's jaars, boelan kalima, 17de. Blijven 2 nachten schoonmaken (onder den girang poeöen met de *handen*, anders mag niet.) Maar den tweeden dag blijven ze in de talahab, om te sidekah.

Pètak's [1], met door menschenhanden aangelegde steenhoopen, begroeid met *loetoek*, en de pètak's beplant? met *djĕngkir*.

Pètak no. van boven 1 graf.

Pètak no. 2 smal, niets.

Pètak no. 3 groot, 5 grafhoopen. Vierkant. Een schuin uitstekende steen met mos begroeid.

Pètak no. 4 en 5 smal, klein, niets.

Pètak no. 6 *sasaka pakoembahan tĕ daèkĕn saät*, een rond postjen, *djadi koe manèh*, met mos begroeid, 2 graven met opstaande steenen.

Pètak no. 7, 8, 9, klein, niets. Evenzoo 10, 11, 12, 13. Prachtig bamboe rondom. Zoomt Tji Oedjoeng, aan de zuidgrens diep ravijn, en weêr de Tji Oedjoeng.

De pètaks loopen van noord naar zuid op.

Op den teruchweg komen we langs *tanĕh poetih* teruch aan de talahab.

Doodmoede 's middags om 4 uur weêr thuis, — 's avonds vizite van den girang poeöen, die door den demang belet laat vragen. Hij zegt, dat de Badoeï maar-één vrouw mogen hebben, waarvan ze echter scheiden mogen, en die dan op nieuw trouwen mogen; dat echter echtscheiding onder hen een groote zeldzaamheid is. Dat ze zich zelf *oerang Para Hiang*, de buitenwereld *oerang arè* [2] noemen. Dat ze hier zes jaar wonen. Dat er door girang poeöen beslist wordt, of men verhuizen moet; en dat alsdan de *paradji*, hier *doekoen* genaamd (een man, de eenige die er zijn mag; en wonende te Tji Samodor) de keuze heeft en de aanwijzing doet van de nieuwe woonplaats. Dat de huwelijken door den poeöen (dien hij met den pangoeloe der *oerang slam* (Mohammedanen) vergeleek) gesloten worden, die ook echtscheiding regelt. Dat ze niet gelooven aan een leven na dit leven; dat volgens hen de mensch *troes paèh baè* [3],

---

[1] Rigg: a garben bed, a bed of anything planted.

[2] Rigg: the people living in open country.

[3] *Door en door dood.* (M.)

maar dat de goede dooden naar Artja Domas, de slechte (eerst zeiden ze: we weten niet waarheen), later naar de kawahs gaan. Dat de huizen volgens éen model gebouwd moeten worden. Dat de girangpoeöen geen geschenken hoegenaamd mogen aannemen, wel de anderen. Dat ze een maanjaar hebben. Dat ze *mentjek* (kidang) wel mogen eten; alleen herten (die ze *menjangan* niet *oentjal* noemen; evenals de djambè *pinang*, de paradji *doekoen*) niet. Dat hun maanjaar van oogst tot oogst schijnt te loopen; althans hun oogstfeest, dat ze *koewaloe* noemen, begint met den eersten dag van de maand Kasa, de eerste van hun jaar; en duurt drie maanden lang (?) Vrouwen en mannen vieren het gesamenlijk en in de kampoengs.

Groote zindelijkheid in de huizen merkte ik op; en vóór dat men van de *golodog* [1] in huis stapt, wasschen of liever afspoelen van de voeten met het water uit de *lodongs* [2], die altijd bij de deur staan.

Ik zag bij den girang poeöen een vrouw op de balè-balè met de mannen zitten praten.

Na de *sirah* [3] Tji Kĕsik te zijn doorgewaad, zien we op een hoog punt voor ons de *hoema sèrang* liggen (waar al de 40 man éen dag *njatjar*, *noewaran*, *bakar*, *ngadoeroek*, *ngasek*, *ngorèt*, *diboeat*, *motjong*, *ngangkoet*. [4] De girang sĕrat *oeroei*'t de bewerking van deze hoema sèrang.

Er zijn drie hoema sèrang op de drie plaatsen.

Het *toemboeken* óok éen dag, maar alleen door de vrouwen van de plaats; eveneens het koken éen dag, eveneens het eten (dat echter later hervat kan worden, als men het niet op kan).

Het padizaad mag niet verwisseld worden; *koedoe pagon baè.* [5] Behalve als ze koopen. De Tji Samodorders b. v. altijd zaad van daar.

---

[1] ?

[2] Bamboezen vaten. (M.)

[3] Oorsprong, bron.

[4] Verschillende bewerkingen bij het ontginnen van gronden.

[5] ?

Na de sirah Tji Kĕsik, gaan we hem noch-tweemaal door. Daarna ongelooflijk-lange en vrij steile klimming. Doorwading van de kleine Tji Doelang, en de breede, vreedzame kristalheldere Tji Bĕĕng, de grens van het Tji Samodorsche.

Aankomst langs een zijpad te Tji Kartawana.

Maar 5 *koerèn*, de *imah randa*, huizen van weduwen, niet meêgeteld.

Het wegen van padi door een kommissie noemen ze boejoet, en gebeurt ook niet.

Van Garoegoeg hierheen verhuisd voor 8 jaar.

De Tjibèoërs daarheen verhuisd van Kanèkès.

Van Tji Kartawana naar Tjibèo. — Een klein eindtjen. — De redelijk-smalle Tji Parahiang over en we zijn er.

Ik zag hier badjoe's (*djamang's*) gemaakt van *draden* van de *tangkol pèlah* [1] (waarvan echter de mouwen altijd van wezenlijk garen moeten gemaakt zijn); evenzoo zag ik *samping* [2] *pèlah*. Gewasschen kan het niet; dan wordt het *boboh*.

Te Tji Lèngger en te Lengis worden die dingen ook gedragen, te Tji Samodor vooral, meer dan te Tjibéo.

Er zijn noch acht poeöen's van de *oerang dikaloearan;* nl. te Sangkan Wangi of Kamandjing of Tji Handam, Tji Lènggor, Noengkoelan, Tji Patik, Padawaras, Garoenggag, Inggoeng, Tjaroengĕn of Marèngo. Allen zijn ze onderworpen aan den girang poeöen hier te Tjibèo. Bij elke *koewaloe* (zie boven), dus driemaal 'sjaars, den 17den van de maand Kasa, en den 18den van Karo, den 17den van Katiga moeten die negen (acht)? poeöen's, ieder met twee van hun tĕmĕn's naar Tjibèo opkomen. Drie er van (Padawaras, Tji Patik, en Kadoekoedjang = Inggoeng) moeten meêbrengen *oejah* (zout) en *trasi;* niets meer.

Volgorde der maanden. *Sapar*, *Kalima*, *Kanem*, *Kapitoe*,

---

[1] Naam van een rotansoort (?)

[2] Ml. Saroeng.

Kadulapan, *Kasalapan*, *Kasapoeloeh*, *Hapit hemat*, *Hapil Kajoe*, *Kasa*, *Karo*, *Katiga*. — „*Tanggal tahoen boelan sapar*" (Nieuwjaar is in Sapar).

De *hoema sèrang* wordt gesneden in de maand *Hapit Kajoe* de andere in de drie volgende maanden. In de maand *Sawal* (*Sapar*) is het padisnijden afgeloopen.

In de maanden *kasa* en *katiga* maakt men een *laksa*, in de maand *karo* niet.

Ook de 9 buitendorpen hebben ieder hun koewaloe, en wel op den 21en dag van de boelan Katiga de poeöeu's van Garoeggag en Sangkan Wangi (ieder afzonderlijk); — op den 22n die van Kasoe hĕlang (= Padawaras) en van Inggoeng; op den 23n die van Tji Patik, Marèngo, en Tji Lènggor; — op den 24n die van Noengkoelan, op den 27n die van Kamantjing (een *ampihan* van Sangkan Wangi).

De methode van viering dezelfde als in de binnenwereld.

2 *anak-anakan dari tepoeng* (2 poppen nevens elkander?) 1 man, 1 vrouw.

1 *langgir*, *boeat toenggangnja* (schorpioen als rijdier) van het mannenbeeld, (Ml. *kaladjengking*) levend.

1 *lantjah* (adder), *boeat toenggangnja* van het vrouwenbeeld, levend.

wajoeh, (*pĕĕm*) als drinken voor man en vrouw; *saboengboeng*.

Saboengboeng water, voor hetzelfde doel.

1 *bĕntjĕh* (groote djangkrik's heeten in het Sdn. *kasir*; deze zijn *bèwok*) als eten. (Rigg. eggplant).

1 *tjokrom* (*tèrong*), solanum melongena als eten.

1 *sauhĕn bĕnang ngoeloeb*, idem. Sauhĕn is panicum palmaefolium. (Rigg.)

idem voor eten.
- 1 *tèong* (een harige vrucht) *samata baè*.
- 1 *sĕpan pakoe* (*sataroeh*) (stoofsel van varens?)
- 1 *karoendoeng bĕnang njĕpan* (een vrucht).
- 1 *badjah asak bĕnang ngoeloeb*.
- 1 *soesoeh* (Mal. *karatja*) idem. (een vischsoort, Melania, Rigg.)
- 1 *hoerang* (garnaal) idem.
- 1 *kĕjĕp* (Jv. *joejoe*, landkrab) als eten, gekookt.

Op de laatste kawaloe (in Katiga) worden die dingen naar het bosch gebracht, als een diner voor de *pa amoenggoe* (geen

sètan's, maar *batara batara, noe aja di goenoeng goenoeng; "baris dewa dewa)"* na afloop van de *koempoelan* (vergadering).

De *laksa* wordt eveneens op de laatste kawaloe door al de vrouwen gemaakt, van meel met *hasem honjè* [1]; *toeloej dirĕntjĕt, toeloej ditandèan koe parioek di handapĕn djambangan* (= *tjitakan laksa*); *sanggĕnsa djadi laksa, bidjil tina-djambangan tèa toeloej dibawa kaljai, dikoembah* (*diberesihan*); *toeloej diwadahan, dibawa kaimah, dirioeng*, en wordt opgegeten.

Njèrè kawoeng (*lidi arèn*, Holl. nerf der palmbladeren) wordt rondom de 2 beelden in het bosch gezet. *Djoemblahna noeroet koemaha lobana djelma noe aja di lemboer iĕ* (nl. in het dorp dat feest viert, de van-buiten-komenden worden niet meêgeteld).

De njèrè kawoeng worden *ditantjebkĕn* (rechtop in den grond gestoken) van onderen, maar zijn, hoewel speeren reprezenteerende, van-boven niet gepunt, niet *tjara toembak*.

De Heeren Tobias (Resident van Banten) en een adsistent-resident van Lebak, dien ze *Sepanol* noemden, de éenigen die voor mij te Artja Domas geweest zijn.

De pasir, waarop de Artja liggen, heet pasir Domas.

De *girang sèrat* precies een gezicht van een Hindoesche pagode. Ontmoeting met den girang poeöen en de heele mannelijke gemeente, vergaderd om een nieuwen djaro te kiezen.

Bezoek in een inlandsche woning, waar de vrouw des huizes minzaam met ons praat.

De girang poeöen verbiedt, om oogstpadi hooger te verkoopen, hetzij aan orang slam, hetzij in de kampoengs, dan 14 duiten de gèdèng; uit vrees, dat ze, die duurder verkoopende, zullen *koerang redjeki* [2] (zeker, dat ze ook den verkoopsprijs in tijd van nood, voor zich zelf hooger zouden maken).

14 duiten de prijs van een gèdèng padi, *dagang beras boejoet* [3].

---

[1] Een soort Tamarinde.

[2] Gebrek aan levensmiddelen krijgen. (M.)

[3] In rijst te handelen is boejoet. (M.)

Buiten de buitendorpen waar girang poeöen's zijn, zijn er noch onderscheiden (Tji Palĕr, Tji Kadoe, Tji Hoeloe), waar er geen zijn, doch waarvan de menschen bij gelegenheid van de koewaloe eveneens hierheen komen.

De hoemagronden van Tji Kertawana en Tjibèo zijn gemeenschappelijk en door geen grens gescheiden.

Vóor het vijftiende jaar mag jongen noch meisje trouwen.

v. Hoëvell werd genoemd *toean pangoeloe.*

VERVOLG VAN HET JOURNAAL.

20 Juli.... In en nabij de hoofdplaats hadden we gelegenheid, op nieuw de verregaande onbeschoftheid van den Noordbantammer op-te-merken. In weerwil van den zilveren band om B's pet, hielden de mannen geregeld hun soedoeng [1] op het hoofd, en bleven degenen, die op een paard ons voorbijkwamen, er doodbedaard op zitten. We ergerden ons om-het-zeerst. Gelukkig, dat het vriendelijke landschap ons van zelf langsamerhand in een aangename stemming bracht. Hier geen spoor van wildernissen, van kale of met dorrend rietgras begroeide heuvels, van sombere bosschen of diepe, steile ravijnen; maar overal, waar men het oog liet weiden, elk plekjen benut door noeste menschenvlijt. De zachtgolvende landstreek, waar de weg zich door heen slingert, een aaneenschakeling van de prachtigste sawahs, waarvan het, in rijken overvloed voorhandene, water hier naauw-hoorbaar afzijpelt, ginds in schuimende vaart omlaag stort. En die sawahs overal gestoffeerd met manggahs, wier prachtige kroonen en donker loof, vooral waar het lichtgroen van de pas-ontkiemende zaaipadi er tegen uitkwam, aan het geheel een allerbetooverendst voorkomen gaf, zoodat men zich gedurig in de nabijheid van een Engelsch lustpark verplaatst waande. En daarbij telkens in deze rijkbevolkte streek kleinere of grootere kampoengs, waaruit het gezellig geluid van den rijststamper zich hooren deed; en onder de schaduw van het ge-

---

[1] Groote ronde strooijen hoed (?) elders *toedoeng* (M.)

boomte hier-en-daar een paar vreedzaam-grazende buffels met hun kleine geleiders; en op de velden de nijvere landbouwer overal bezig, in het zweet van zijn aanschijn met vrouw en kinderen te arbeiden; waarlijk, men zou een Barend Ovink moeten zijn (wiens eerste indruk van het Haagsche bosch zich in deze woorden lucht gaf; „he, als dat eens werd omgehakt! Ik wed, dat men er meer dan ƒ 100,000 voor krijgen zou"), om te midden van zulk een liefelijke natuur, aan de weligste en vriendelijkste landouwen van ons dierbaar Europa herinnerend, ongevoelig te blijven.

. . . .

In de ruime, koele, met glasruiten en chineesche windjalouziën voorziene, passanggrahan te Petir op luijaardstoelen uitgestrekt, raakten we met den demang aan het praten over de kaneelkultuur. Hij ijverde zeer voor haar behoud, omdat de grond hier (volgens hem) voor alle andere kultures te slecht is (de koffi, zeide hij, na eerst magnifiek te zijn aangeslagen sterft geregeld in het derde of vierde jaar), en omdat de kleine man aan de kaneel nu tenminste noch-iets verdient. Ik vernam van hem, dat de kaneelschillers een vast corps vrouwen zijn, wier loon ƒ 2.50 's maands bedraagt (dus evenveel als bij de vrije theekultuur); dat de aanplant noch onlangs is uitgebreid, en nu in zijn distrikt, ik meen 150 bouws bedraagt; dat er onder de kaneeltuinen zijn, die dertig jaar, en noch altijd uitmuntend, staan (afdoende wederlegging van de modebewering, dat de kaneelkultuur moet worden ingetrokken, omdat ze den grond zoo uitput); dat de inspekteur der Kultures W..., die hier onlangs in commissie geweest was, hem de intrekking als aanstaande had voorgesteld, maar dat hij dringend verzocht had om haar (zonder Europeesch personeel desnoods, ter besparing van kosten) in-stand-te-laten.

Onder dat Europeesch personeel moet ook een „assistent bij de kaneelkultuur", die bij hooge feesten een mooijen rok draagt (gelijk ik gelegenheid had te Serang op-te-merken), en ƒ 300 's maands heeft, gerekend worden.

Na eene voortreffelijke rijsttafel vervolgden we, nu onder de hoede van een paar dorpshoofden, onzen tocht. Het was gloeijend en broeijend heet; het „keerkrings-middaguur" en de zon met haar verzengende stralen veroorzaakten me een ondragelijke hoofdpijn. Ik had naauwelijks oog meer voor de schoonheden van het, ook-hier-noch, rijke en vruchtbare landschap. Aan de gardoe Tji Sorok wachtte een mantri van Waroenggoenoeng

met een talrijk gevolg ons op. Het eerste, wat men er ons aanbood, was toewak, waarschijnlijk ter eere van den plaatsnaam (*sorok* heet de buis, waarin de toewak wordt verzameld); ook was er een heel diné voor ons heengesleept, waarvoor we echter (daar we geen kameelen waren, die over vier magen te beschikken hadden) vriendelijk bedankten. Tot dicht-bij Waroenggoenoeng behield het landschap zijn vruchtbaar en vriendelijk voorkomen, althans gedeeltelijk; maar van-nu-af, en steeds-sterker naarmate we Rangkas Bitoeng naderbij kwamen, kreeg het terrein den eigenaardigen stempel van Zuidbantam's dorre, waterlooze en onbevolkte wildernissen.

21 Juli. Om zeven uur op, en rijd met den reiswagen, eerst, denzelfden weg langs als gisteren, tot Waroenggoenoeng, en van daar (in-plaats-van rechts af te slaan, naar Petir) recht door, den weg naar Pandeglang af, noch twee palen ver, tot-aan de gardoe Sampaj. We slaan nu links-af, en rijden, over een modderigen weg, maar door een allerweligste sawahstreek, tot-bijna aan de gardoe Moentjang, 4 paal ver, toe. We passeeren sukcessievelijk den kampoeng Sampaj, een ampihan van dien kampoeng, Tji Boeah geheeten, den k. Tji Sono, den k. Tji Bangkoer, aan weêrzijde van de, misschien twaalf voet breede en één voet diepe Tji Kondang gelegen, die we doorwaden, den k. Kontjang koelon en Kontjang wètan, de Tji Koepa, die we door-middel-van een brug overgaan, en den k. Tji Loetoeng; totdat we eindelijk aan de gardoe Moentjang Kopong, ressorteerende onder den k. Tji Koeloer, aankomen. Even-vóor de Tji Koepa verandert het waterrijke van sawahlandschap in een golvende, heuvelige tiparstreek, gelijk ik ze in Bantam, waar de hoogvelden veelal, hetzij met *harèndong* [1] en h o o g e alang-alang, hetzij met hoog geboomte bedekt zijn, noch-niet gezien had, maar waarin de wadasformatie, die in de Zuid van Bantam zoo-volstrekt-algemeen is, zich toch niet verloochende. Van gardoe Moentjang Kopong reden we, door tipars en glagah, zonder bijna een dorp op onzen weg te ontmoeten, zes paal verder tot-aan gardoe Goemoeroeh. We passeerden den Tji Panas; den k. Anggalan aan déze, den k. Tji Bogoh aan géne zijde van den Tji Lantjar; den k. Woeloekoe, en den Tji Woeloekoe, na alvorens zuid-

[1] Een soort laag gewas op open vlak terrein groeijend. Ml. Sikadoedoek. (Melatma Malaba thrioum). Rigg.

waarts loopende binnenwegen van Sampaj, alsmede van Pandeglang naar Lĕbak gekruist te hebben; den Tji Marikoe; de grens van het Paroeng-koedjangsche; de Tji Tjanggong, en komen zóó eindelijk aan de gardoe Goemoeroeh, waar mijn eergeleide verwisselt, en vanwaar het noch een heel eind is tot de kampoeng Goemoeroeh, dien we, langs een, expresselijk voor deze gelegenheid vervaardigden, fantazieweg, midden door velden en plantsoenen heen, bereiken.

21 Julij. (vervolg.) Van Goemoeroeh vervolgde ik mijn weg naar het, noch acht paal verwijderde, Koempaj. Ons pad liep voortdurend over bebouwde hoogvelden (tipars) of braakliggend hoogland, nu met frischgroene alang-alang begroeid, en rijk beplant met heele bosschen van vruchtboomen, vooral doerians en katjapi's [1], die daar in den loop des tijds door de, gedurig tot verhuizen gedwongene (een tipar kan eerst in het vijfde jaar na zijn bebouwing hier op nieuw bebouwd worden) bebouwers dezer hoogvelden geplant zijn, en die nu, terwijl ze een alleraangenaamsten indruk op het oog maken, tegelijk een milden schat van vruchten afwerpen. We passeerden sukcessievelijk den k. Tjoeroeglajang, de Tji Dokdok: de Tji Tjanglaj; den k. Gantoengan; de Tji Silad; de Tji Rawoehĕn; de Tji Sanintĕn; de Tji Moenoen; de Tji Tjèrèn; en de Tji Tĕrĕp (allen kleine spruitjens, waarvan dan ook enkel de twee voorlaatsten en de Tji Rawoehĕn met een brug voorzien zijn) en kwamen eindelijk tegen zeven uur, in stikdonker, te Koempaj in de pasanggrahan aan.

22 Juli..... 's Middags lees ik de *Woelang-tani* noch-eens, en doe daarna een wandeling door Koempaj, een allerliefst dorp, welks huizen tegen een woud van klappers en andere vruchtboomen, waartusschen ze inliggen, allerbevalligst uitkomen. De pasanggrahan ligt op een soort van hoogte of heuvel; een zeer mooi punt, vanwaar men uit de voorgalerij een zeer mooi gezicht op de, er tegenover in een diepte liggende, kampoeng heeft. 's Avonds heb ik, van zevenen tot twaalven, konferentie met de hoofden en dorpspriesters uit de kaloerahan Koempaj, met wie ik het eerste gedeelte van de *Woelang-tani* bespreek.

23 Juli..... Daarna, van half-acht tot twaalven voortzetting en ten-einde-brenging der lektuur van de *Woelang-tani*...... Om vier uur op weg naar Bodjong. Nadat we op een *èrètan*

---

[1] Rigg. Sandoricum Nervosum.

de, ook-hier noch waterrijke Tji Lèmèr zijn overgestoken, zijn we welhaast aan de grensscheiding van Menès en Paroeng-koedjang. Noch een klein eindtjen loopt onze weg door vlak hoogland; maar zoodra we aan den pasar van Bodjong, ressorteerende onder den k. Tji Djakan, zijn gekomen (noch een paar paal van Bodjong bijna), verandert het toneel, en rijden we door een breed, effen, door vruchtboomen aan weêrskanten dicht belommerd, pad verder. Het is een allerliefelijkste natuur, en het spijt me, te-meer omdat het op dit uur zoo-verkwikkend koel is, dat we zoo-spoedig aan de plaats onzer bestemming zijn.

24 Juli. Aanvaarding van den tocht naar Moendjoel. Over het geheele omliggende landschap hangt een geweldige nevel; de demang zegt, dat dit elken morgen tot acht, negen uur het geval is. We moeten tot-aan den pasar van Bodjong (dus bijna twee paal) denzelfden weg teruch rijden, dien ik gisteren gekomen ben. Had S. me de door mij gevolgde reisroute niet opgegeven, ik zou hoogst waarschijnlijk van Koempaj rechtdoor naar Moendjoel gegaan zijn. Maar dat zou me van een groot genot beroofd hebben. Niet-alleen had ik dan dezen prachtigen weg gemist; maar bovendien het liefelijk gekweel van de tallooze zangvogels, dat zich dezen ochtend van uit het geboomte langs ons pad hooren deed. Ik woû, dat de voortplanters van den traditioneelen leugen: „Java heeft mooije vogels, maar ze zingen niet”, bij me geweest waren, ze zouden voor-altijd ophouden die infame leugen te debiteren. Zoodra we den pasar van Bodjong voorbij waren, sloegen we rechtsaf; en zie, eensklaps was het gedaan, en voor-goed gedaan, met de schoone natuur, waarin ik me zoo verlustigde. Van nu-af tot Moendjoel toe liep onze weg (eigenlijk niet-anders dan een voetpad, met alang-alang begroeid) bijna uitsluitend door manshooge, ondoordringbare glagah (alang-alang, kaso-kaso, en wat struikgewas), een veilige verblijfplaats voor tijgers. Gloeijend brandde de zon op ons schaduwloos pad, waar geen tochtjen kon doordringen, en welks vermoeijende eentoonigheid nergens door een voorbijganger, zelden-of-nooit door een dorp of gehucht werd afgebroken. Het ontmoedigendst van alles was noch het bewustzijn, dat van deze waterlooze landstreek, die zich uitstrekt, zoover het oog reikt, niets, letterlijk niets te maken is; dat ze in de statistieken van het Gouvernement altijd onder de „woeste gronden” zal blijven figureeren. Gedurende de eerste vier paal van onzen tocht passeerden we één kleinen kampoeng, Goenoeng tjangri geheeten,

Na die vier paal rijdens staken we op een *èrèlan* wederom den zich hierlangs kronkelenden, Tji Lèmèr over (het veer heet *menjabrangan Kadoe pandak*). Een paar minuten lang slingerde onze weg zich, even voor den vijfden paal, door mooi bosch, allen geplante vruchtboomen. Even-voorbij den vijfden paal verkwikten we ons met een klapper in de gardoe Pasar Pĕtjoeng (te Bandoeng zegt men: pitjoeng). We kwamen in die buurt twee, noch naamlooze, kleine nederzettingen van overloopers uit het Paroengkoedjansche voorbij, waarop de demang me met kennelijken trots wees. Na een kleine bocht beschreven te hebben, rechts af, kwamen we aan een kruisweg, vanwaar rechtdoor naar k. Madoe malati, rechtsaf naar Kadoe pandak (den kampoeng van dien naam), door vruchtboomen liefelijk-belommerde paden voerden, terwijl wij linksaf sloegen door een eeuwig-onveranderd glagahlandschap, waarin geen verandering zichtbaar was dan deze: dat de glagah hier l a g e r was, zoodat we zien konden, hoe-eindeloos-ver ze zich uitstrekten. Aan den zevenden paal (het leek me wel twintig door de verveling), te Kolèlèt, een ampihan van den k. Kadoe pandak, hielden we halt, daar hier de grensscheiding van Menès en Panimbang was. We passeerden nu (over bruggen) den Tji Poerang, en den Tji Mojan; aan géne zijde van deze laatste rivier den k. Soepakalang. Daarop reden we een pooslang door onmenschelijk, ik wil zeggen: bovenmenschelijk-hooge alang-alang (een waar tijgernest, gelijk men me zeide); een heel klein eindtjen, misschien vijf minuten lang, door mooi, hoog bosch, maar waar de weg uit een aaneenschakeling van modderkuilen bestond, zóo-week en drassig, dat hij bijna-overal belegd was met houten staken, door twee zijdelingsche staken tot zoogenaamde ramen verbonden (voor de paarden een minder-pleizierig experiment); en vervolgens natuurlijk weêr door alang-alang, tot-aan de gardoe Djajrah (behoorende onder den, links van den weg vlakbij zichtbaren, k. Pasir Tèndjo) toe. We hadden nu weêr vier paal afgelegd, en noch acht paal voor de boeg. Gedurende de eerste vier paal niets opmerkenswaardigs, dan-dat we vier spruitjens, kleiner dan een Hollandsche kikkersloot, overtrokken, den Tji Sempoerĕn, den Tji Hèrang, den Tji Soeloek, en den Tji Tepoesĕn, die de absolute waterloosheid dezer landstreek noch sterksprekender deden uitkomen. Gedurende de vier laatste palen een noch-dorder landstreek, waarvan het eenig-opmerkelijke was, dat we een paar treurig mislukte Gouvernements-koffiaanplantingen voorbijkwamen, die me

herinnerden aan het woord van den demang van Menès, dat de koffi in dezen slechten streek niet groeijen w i l; dat hij, gedurende de negentien jaar van zijn demangschap, misschien wel honderd duizend boomen geplant had, maar altijd vruchteloos; dat geregeld in het derde, vierde jaar, als de dunne humuslaag is uitgeput, de koffiheester sterft. Nu noch den kleinen Tji Salap over, en we zijn aan den kalmen, maar frisch-kabbelenden, en zeker achttien voet breeden Tji Liman, en na dien met een *èrètan* te zijn overgestoken, te Moendjoel. — Aan den oever wachtte me een goed deel van de mannelijke bevolking op, dat (voor het eerst op mijn reis ondervond ik dat eerbewijs) ten teeken van hulde mijn rechterhand even tusschen zijn twee saamgevouwen handen nam, en daarop die saamgevouwen handen naar het voorhoofd bracht. De pasanggrahan is een vuil, oud, vervallen krot, waarbij vergeleken de toren van Pisa noch récht staat. Een half uur ná mij, aankomst van den demang, natuurlijk r e c h t s t r e e k s van Panimbang.

25 Juli. ...... Van zevenen tot twaalven voorlezing en bespreking van de *Dongèng-Dongèng*....... Van half-acht tot half-twaalf breng ik voor een half-slapend gehoor (gelukkig bleven enkelen wakker) de lectuur van de *Dongèng-Dongèng* ten-einde.

26 Juli. Van Moendjoel naar Kĕsik. Het heeft den heelen nacht geslagregend, zoodat het eerste gedeelte van ons smalle voetpad een ware modderpoel is. We grasduinen onmiddelijk weêr in de glagah, en de allervervelendste weg onderscheidt zich in niets van dien tusschen den Pasar van Bodjong en Mendjoel, behalve dat hij door een, zooveel-mogelijk noch-onbevolkter, streek loopt, en tegelijk (een teeken dat we, hoe-langs hoe-meer, zuidwaarts komen) door een veel-heuvelachtiger landschap, vol up and downs. Op sommige van die heuvelhellingen kreeg ik weêr van die eigenaardige vergezichten die me in Lebak zoo-dikwijls moê en suf gemaakt hebben: een vaalgraauw landschap, uit een aaneenschakeling van bosschen en bergen bestaande, zonder kleur of tint of leven, zonder iets waar het oog op r u s t e n (ik zeg niet-eens: met welgevallen) blijft. Wij gingen, even-nadat we Moendjoel verlaten hadden tweemaal met een vonder den Tji Bĕlah over, reden daarop een eind langs den (steilen) oever van den Tji Liman (dien we links van ons hadden) voort; passeerden het kleine Tji Dilem, een ampihan van den k. Doekoek; doorwaadden den smallen

en bijna waterloozen Tji Dilem; trokken de lorah Soedimara, de lorah Soeroeg langgeng, de lorah Tji Boengkang (verzamelkommen van wechzakkend regenwater) over; ontmoetten noch het kleine Tjoeroeb langgeng, een ampihan van Soedimara; beklommen daarop een vrij-steile heuvelhelling, die we, dwars over beploegde tipars heen, overtrokken; en kwamen zoo (na noch de smalle Tji Soekawali en de plek waar vroeger de nu verplaatste dessa van dien naam gestaan heeft, nu in tipars herschapen, gepasseerd te zijn) aan de grens van het Tji Balioengsche. We waren nu acht paal ver. We gaan den kleinen Tji Karonjo over. Van den k. Panjatjaran (die, o wonder! links van ons pad tusschen een liefelijke groep vruchtboomen verscholen ligt) zit de heele mannelijke bevolking aan den weg en neemt eerbiedig mijn linkervoet (!) tusschen de saamgevouwen handen. We doorwaden den ondiepen Tji Panjatjaran, gaan de Tji Bĕrĕm over, het gehucht van dien naam (ampihan van Pasir Eri) door; eten in den k. Tji Paäs (vier paal voorbij de grens) wat limoe's en katjapi's; ontmoetten op onzen, noch vier paal langen, weg, noch de Tji Idjĕw, de Tji Kolèlèt, de Tji Bĕrĕm, de Tji Kaloedan lĕtik en gedè, het gehucht Kaloedan (ampihan van den k. Tjoeroeg Tjioeng) den Tji Hajer, den k. Tjoeroeg Tjioeng (dien de demang pas, met vaderlijke zorg, maar tegelijk een aardig staaltjen van den kinderlijken toestand der maatschappij, een eindtjen heeft laten verplaatsen, omdat de menschen op de vroegere plaats altijd ziek waren), den Tji Balangbang, en den Tji Bĕntĕr; riviertjens of spruitjens, allen veel kleiner dan hun namen, die u zeker wanhopig zullen maken, en die ik hier toch, „om een reden," moet opnemen, gaan met een bamboezen brug (een houten, zeide de demang, zou een dwaasheid zijn, omdat hij met bandjirs toch geregeld zou wechspoelen) de, lágerop water- en vischrijker, maar hier ondiepe, en hoofdzakelijk met steenen en modder gevulde Tji Kĕsik over, en bevinden ons in den kampoeng van dien naam, waar ik in de kleine, maar nette pasanggrahan afstap (die echter éen groot inkonvenient heeft, dat er geen enkele deur aan is).

27 Juli.... De lucht ziet overal even-dik, en daarom wacht ik het opklaren van het weêr maar niet af. Ik wapen me tegen modder en nat, door blootvoets te gaan, en met niets dan een kabaai en een nachtbroek aan. Het is vinnig-koud, en ik zit te bibberen op mijn paard. We zijn allen welhaast ridders van

de droevige figuur, zoo verwaaid en verregend zien we er uit; ook de heeren van mijn geleide, allen gekleed in hun mooije dienstpak. De weg is natuurlijk slibberig en glibberig, maar loopt tot aan de gardoe Tji Soeakan (ressorteerende onder den, van den weg niet zichtbaren, k. Tji Bingbin), negen paal ver, over nagenoech-effen terrein. Het landschap verschilt niet veel van hetgeen ik gisteren en eergisteren te-zien-kreeg. Weinich-of-geen bevolking; een enkele *saoeng hoema* [1] hier-en-daar uitgezonderd, tusschen Tji Kĕsik en Soedimanik geen-andere kampoengs te zien dan Kĕndal op twee, Bĕnjing hidĕng op vier, paal afstands van Tji Kĕsik, benevens de bovengenoemde k. Tji Bingbin, waarvan enkel de gardoe, Tji Soeakan geheeten, zichtbaar is. Tusschen Kĕndal en Tji Kĕsik enkel kleine riviertjens, de Tji Kajang, de Tji Ririgi, de Tji Katilĕng, en een menichte anderen, waarvan ik het der moeite niet waard acht, de namen op-te-schrijven. Uitzicht volstrekt-niet; men rijdt onophoudelijk tusschen glagah en kreupelhout door; en waar een enkele maal een open plekjen is, vertoont zich, ook in het verschiet, aan weêrskanten niets dan bosch en nochmaals bosch met zijn vale, doffe, neêrdrukkende, eenvormige kleur. Maar tóch is er verschil. We ontmoeten veel-minder glagah, veel-meer kreupelbosch; en met name overal een rijken overvloed van in het wild groeijende bamboe, die zich op sommige plaatsen allersierlijkst over den weg welft, en op een minder-regenachtigen dag, als ze minder zwaarmoedig neêrhing, stellig een alleraangenaamsten indruk zou maken. Ik schijn hier in het land van de bamboe; ook even-vóor Tji Kĕsik zag ik gisteren, op kleinen afstand van ons pad, een allerprachtigst bamboe-bosch. Jammer, dat zooveel kapitaal onbenut moet blijven; want voor de behoeften der dungezaaide bevolking groeit er oneindig-veel-te-veel, en aan afvoer naar elders is, bij de enorme afstanden en het volslagen gemis van waterwegen, geen denken. Tusschen Kĕndal en Bĕnjing hidĕng gingen we twee, vrij-waterrijke, rivieren over, de Tji Garoepak en de Tji Teras, tusschen Bĕnjing hidĕng en gardoe Tji Soeakan twee soortgelijke, de Tji Lĕngsir en de Tji Soeakan (welke laatste we doorwaden moeten, daar de brug op het instorten stond.) Tusschen gardoe Tji Soeakan en Soedimanik wederom twee soortgelijke, de Tji Djoedjoeng en (op twee paal van de hoofdplaats) de Tji Balioeng. Al die

[1] Een klein gebouwtje voor tijdelijk gebruik in de *hoema* opgeslagen. M.

rivieren wateren, volgens hetgeen me gezegd werd, in de Tji Binoeagan uit. Ze zijn allen met stevige, hooge, houten bruggen voorzien; hetgeen niet wechneemt, zeî me de demang, dat gedurig in de regenmouson die bruggen wechspoelen. Ik kan me dat begrijpen, als ik naga, met hoeveel onstuimigheid ze ook-nu-reeds, na een regen van éen nacht, hun troebele wateren voortstuwden. Tusschen gardoe Tji Soeakan en Soedimanik (een afstand van noch ruim vier paal) werd de weg veel breeder, maar de grond weêr veel-golvender en vol wadas, welk-laatste trouwens wel te zien was aan de dwergachtige gedaante en de geele bladen van de pinangs en andere vruchtboomen, die men gepoogd had, langs den weg te planten. Hier stonden ook weêr een eind lang djatiboomen (althans, kromhouten die ze reprezenteeren moesten.) Dit herinnert me aan een gouvernements-koffiaanplant, dien ik tusschen Kĕndal en Bĕnjing Hidĕng zag, en waarvan de dadaps of schaduwboomen uitmuntend stonden; jammer maar, dat de koffiheesters, zoo-te-zeggen allen, dood waren. Doch laat ik niet afdwalen. Links van ons was hier weêr veel glagah, waaruit we eenmaal, vlak bij ons, vier boschhoenders of *kasintoe's* tegelijk zagen opvliegen. Op een zonnigen dag moet het hier brandend-heet zijn; nu hadden we echter niet bepaald overlast van de hitte, en waren in zooverre blijde, dat we wat minder in den lommer reden, dan op het éerste gedeelte van onzen tocht. Rechts was niets te zien als onafgebroken bosch, waarmeê ook de lang-uitgestrekte, in de verte zichtbare, bergrug van den Goenoeng Kendeng, in de richting van het (volgens den demang nu opgebrokene) Djoengkoelan, bedekt is. Sporen van bebouwing waren bijna-niet te ontdekken; hier-en-daar een stuk afgebrand kreupelhout, een enkele hoema, nu met djagong en katèla beplant, twee, drie *saoengs*, — een op bevel door den demang aangelegde proef of modèltuin (waarin ik echter, op een bouw uitgestrektheid, niets dan djagong opmerkte), — verder zag ik niets. De hoema's van Soedimanik (sawahs en ook tipars heeft men daar niet) liggen zeker in een andere richting.

Gedurende de twee laatste palen van onzen tocht klaarde het gelukkig een b e e t j e n op, zoodat we niet druipnat, maar alleen in een vergevorderden staat van klamheid Soedimanik naderden. Ik zag hier veel katoenboomen (randoe's); evenals ik die, reeds even-door Tji Kĕsik, gezien had. Ik vroeg aan den demang of er hier veel katoen geplant wordt. Het antwoord

was, dat er hier veel werk gemaakt wordt, zoowel van de kapas (de éenjarige katoenheester) als van de randoe; en dat in het saizoen de menschen van het noorden in groote menichte hierheen komen om het artikel op-te-koopen. Het is zeer te wenschen, dat de verdere ontwikkeling van deze bron van welvaart door niets worde tegengewerkt. Voor het huis van den demang zag ik een gomelastiek-boom met zijn groot, prachtig, glanzig, zacht-donkergroen blad. Hij verzekerde, dat ze zich niet laten voortteelen. Hij had, op last natuurlijk (welk inlander doet zoo-iets uit eigen beweging?) duizende stekken geplant; ze waren in den beginne perfect aangeslagen; maar, nadat ze op zekere hoogte gekomen waren, sukcessievelijk gestorven. Kan het niet aan den grond liggen? of heeft men ze ook overgeplant, en dat zonder de noodige zorg? Ik zou, als ik hier kontroleur was, de proef onder mijn eigen oog laten herhalen....

. . . .

Alleen moet ik noch-even (al kan je het niet apprecieeren) een klein proefjen geven, hoe uiterst-omzichtig ik zijn moet in het aannemen van de inlichtingen die men me omtrent de taal geeft of geven wil. Ik vroeg onderweg aan den demang, of glagah ook-hier *glagah* heette. „*Trada*, *toean*, *lĕwĕng sadja*„ Mijn vraag was een strikvraag, zijn antwoord een grove onwaarheid. Ik zeg: „*kaloe begitoe*, *demang*, *glagah di sini dikata barangkali lĕwĕng*, *dan lĕwĕng glagah?*„ En wat antwoordt me de kerel met een impertubabel gezicht? „*Saja*, *toean*.„ Gelukkig, dat ik wantrouwend ben uitgevallen; daardoor ben ik, malgré moi, niet in de mogelijkheid om me zoo te laten beet nemen als de Wilde met zijn *batoe sempoer* en *bengbèrètèja*.

28 Juli. De ondergeteekende heeft gisteren-avond het spreekwoord te schande gemaakt, dat de natuur sterker dan de leer is; zijn natuur dwong om slaap, maar zijn leer is om hier, waar ik naar alle menschelijke berekening nooit teruchkom, elke minuut te benuttigen, en die leer heeft getriomfeerd. Onwillekeurig ben ik, op de kanapé liggende, met de talrijke bedienden over het Soendaneesch gaan praten; welhaast kwam de demang (naijverig om zelf de noodige inlichtingen te geven) opdagen; ik riep mijn schrijver; en zie! tot over twaalven was ik met het meeste genoegen, en zonder eenig spoor van vermoeijenis meer te voelen, bezig om met de vergaderde

gemeente een gedeelte van den letter *s* uit Rigg's woordenboek te behandelen..... Dat doorloopen van Rigg is in-zoo-ver doeltreffender dan het voorlezen van een tembang, daar zooals de schrandere Masroen terecht en met groote verontwaardiging opmerkte, die djaro's bijna zonder uitzondering *„toetoeroet moending baè„* (de buffels navolgen), en op zoo'n verhaaltjen dat men hun voorleest, maar altijd ja en amen zeggen.....

Van morgen van achten tot twaalven voortzetting der behandeling van Rigg met een vrij-talrijk personeel, waaronder een volbloed Buitenzorger, hier echter door een vijfentwintig-jarig verblijf „eingebürgert„, Mas Nata Joeda (wiens zuster met den overleden regent van Tjiringin getrouwd is geweest, en die thans de rol van onderwijzer vervult in de, sints een jaar op bevel uit de nagri gestichte, „kostschool„ voor zonen van hoofden, waar het Arabiesche en Hollandsche letterschrift benevens het rekenen geleerd wordt; waar oorspronkelijk acht leerlingen waren, nú noch vijf; en die zoo-goed verzorgd wordt, dat éenemaal papier en inkt hem is toegezonden, en nu niet meer.) Met de scholen gaat het hier als met de vruchtboomen van langs den weg, die geplant worden om aan het ontfangen bevel te voldoen, en waar men verder niet-meer naar omkijkt. Wat is hier veel heil te wachten van die Europische „natuurlijke toestanden„, waarbij alles aankomt en ook alles gebazeerd is, op de zelfwerksaamheid van het individu.....

De kampoeng, klein maar op het oog niet onwelvarend, vol oude en ook jonge klapperboomen, is meest langs den weg naar Patoedja gebouwd, in de nabijheid van de Tji Soedimanik en de Tji Kalong, wier wadasbedding nu bijna droog lag, maar wier, zeker twintig voet hooge bruggen in den regenmoeson toch gedurig worden wechgeslagen. Ik zag op kleinen afstand de *balè* (om haar geringheid en onooglijkheid niet *mesigit* genoemd), die ook-hier, waar maar twintig *orang koewat* [1] zijn, natuurlijk niet ontbrak. Ik was in de gelegenheid, om op-te-merken, hoe ongelooflijk-slecht de grond hier is; niets dan wadas, bedekt met een uiterst-dunne humuslaag. Verwonderlijk, dat er allerlei vruchthout, randoe als anderzins, noch zoo-welig groeijen wil. In den tuin van den demang stonden twee kakaoboompjens, gekweekt van pitten, die hij uit de nagri gekregen had, zeer tierig en vol vruchten. Zoo men de bereiding

[1] Heerendienstpligtigen.

verstond, zou de kakaokultuur hier misschien noch een winstgevend iets kunnen worden. Peper en sirih, hier-en-daar ook een enkele koffiheester (waarschijnlijk het droevig overschot van aanplant van pagerkoffi in de kampoengs "op hoog bevel", zooals men op de komedie-affiches leest, ook-wanneer er een treurspel wordt opgevoerd), troffen onder het voortloopen mijn oog. In den pasanggrahan teruchkomende, vroeg ik naar de reden, dat de *bangbara's* [1] noch niet bezig waren om de balken van het gebouw (dat toch al twee maanden staat) te vernielen; ik vernam, dat hij enkel kihiang-hout, een uitmuntende houtsoort, had gebruikt. Een navolgenswaardig voorbeeld; een handelwijs waardoor veel nuttelooze arbeid bespaard wordt. Straks om half acht voortzetting der behandeling van Rigg. Ik was, toen bij twaalven de sessie was afgeloopen, van het visschen en vragen en luisteren te-vermoeid om gisteren avond hier noch bij-te-voegen, dat het me gelukt was, de letters *s* en *a* met mijn "inlandsche helpers" (waarvan de meesten, ook de demang, wel zeer rustig zaten te slapen, maar enkelen, vooral de pangoeloe en de meester, me zeer "uitgeslapen" bleken te zijn), af-te-handelen.

29 Juli. Om acht uur vertrekken we van Soedimanik naar Patoedja. De zon schijnt helder aan een onbewolkten hemel, iets wat we, niet-alléén zien, maar op ons veelal-schaduwloos pad ook voelen. De weg loopt, tout comme à l'ordinaire, gedeeltelijk tusschen glagah, gedeeltelijk tusschen kreupelhout, met opgaande boomen er tusschen, door. Op een paal of drie afstands van Soedimanik is wat Gouvernements-koffi- en djati-aanplant, die om het treurigst staan, de djati misschien door verwaarloozing en te-wijd uiteenplanten, want de kleur van den stam is goed en het voorkomen van de bladen gezond; de koffi waarschijnlijk doordien de grond niet deugt, want een afgeschreven tuin en een vóor drie jaar nieuw aangelegde (van 6000 boomen) zagen er even ellendig uit. Menschen ontmoetten we er, dicht-bij Soedimanik, twee; verder niemand. Kampoengs geen-enkele, tot-aan zee toe; alleen de twee gardoe's Tji Njoeroep, 4 paal, en Toengtoeroenan, 8 paal van des demangs zetel, die door de bevolking van den (niet zichtbaren, maar op een paal of vijf afstand van Soedimanik liggenden) k. Tji Njoeroep bezet worden. Weêr een rijke overvloed van bamboe langs den

[1] Een soort zwarte bij of tor, die gaten in hout boort. Ml. *Koembang*. (Jav. Idem?) M.

weg. Evenzoo weêr een onnoemelijk aantal, bijna niet noemenswaardige riviertjens, die we, na den Tji Soedimanik en den Tji Kalong deels-over deels-doorgaan; de Tji Malipar, de Tji Kasak, de Tji Djempog, de Tji Haoer, de Tji Bĕrĕm (tusschen paal 1 en 4); de Tji Boeloe, de Tji Boentoe, de Tji Moentjang, de Tji Hoerang, de Tji Katoelampa, de Tji Gadok, de Tji Toèk en de Tji Aèrdoea, tusschen paal 4 en 8; alleen de Tjekèkan (tusschen de Katoelampa en de Gadok) was een rivier van een fatsoenlijke breedte, die moet dan ook in de westmoeson vreesselijk kunnen spoken. De wadasbeddingen dezer riviertjens liggen geen van allen in diepe terrein-inzinkingen; vandaar dan-ook, dat de weg voor een weg in een bergland vlak mag genoemd worden......

Aan de gardoe Toengtoeroenan hielden we stil. De pondok (waar ook twee slaaphokjens, met de grondstoffen voor slaapsteden, waren) is op een verrukkelijk punt gebouwd; hoog, zoodat men een prachtig gezicht op zee heeft, en de zeewind (die b. v. hier te Pathoedja, geheel door de pandan, de zoogenaamde wilde ananas, een hooge heester met sierlijke, purperen, maar helaas! oneetbare vruchten, van welks bladen uitmuntende matten gevlochten worden, en waarvan het nut hetzelfde is als bij ons van de duinhelm, dat er namelijk de zandverstuiving door belet wordt, die, „zeg ik” zou een nutverhandelaar, na, zoo'n langen tusschenzin zeggen, b. v. hier te Patoedja geheel door de pandan wordt opgevangen en tegengehouden) u verkwikkend tegenwaait. Als ik ziek werd, zou ik hier wel een paar maanden voor herstel van gezondheid willen henengaan. De demang vroeg me hier naar Holland, of het niet een groot land was, (waarop ik natuurlijk, met een leugentjen om bestwil, ja antwoordde), en of er enkel-Hollanders woonden, niet vermengd met Javanen (iets wat ik met een geruster geweten bevestigen kon). Ik hoor, dat er geen denken aan is, om tot Djoengkoelan (of liever tot de plek waar het gelegen heeft, want de bevolking is sints-lang verhuisd naar Poelo Panaïtan) te komen; dat hij het dan wel een maand vooruit had moeten weten, om een weg door de bosschen te laten kappen als andersins, dat hij-zelf, ofschoon hier twintig jaar demang, er noch-nooit geweest is. Ik had toch al van het voornemen, om er heen te gaan, afgezien; de moeite zou door het nut van den tocht stellig niet beloond worden. Na een kort oponthoud vervolgden we langs het strand onze reis naar Patoedja. We leggen de drie paal meestal in gestrekten

draf af. Het smalle strand bestaat meestal uit fijn, geelwit, rul schelpzand, waarin de hoeven van de paarden diep wechzinken. De weêrkaatsing van het zonlicht op de witte branding en het witte oeverzand doet de oogen pijnlijk aan. Het oor wordt moede van „'t eeuwig branden van 't wijd atlantisch meer, dat dondert aan onzen voet," en welks hooge golven nimmer moede schijnen te worden, op de gevaarlijke kustklippen zich te-pletter-te-spatten. Ontmoedigend is het gezicht op dien oneindigen groenen waterplas, welks eentoonigheid door geen enkel zeil verbroken wordt; alleen het, onder Tjilangkahan ressorteerende, eilandjen Tendjil vertoont nevelachtig zijn grenslijn aan de kim. Bij het doorwaden van de monding der Tji Teloeg was ik bijna van mijn paard getuimeld; het was vloed, en er kwam eensklaps zoo'n vervaarlijke golf opzetten, dat ik in-eens tot aan mijn knieën doornat was, en door de kracht, waarmeê dit onverwachte voetbad aankwam, haast het voorbeeld gevolgd had van een der Inlandsche hoofden, die (maar h ij, ik beken het eerlijk; omdat zijn paard bang werd), zoo-lang als hij was, in het water terechtkwam. We passeerden Tandjoeng Tjariang, en sloegen welhaast een binnenpad in (de strandweg houdt hier op), dat ons in weinige minuten te Patoedja bracht, een klein, vreedsaam, zeedorpjen. Ik stapte af aan de balè, (de bidplaats in de vastemaand, op plaatsen waar geen mesigit is) een klein huisjen, bestaande uit één vertrek, waar mijn tafel, mijn (inderhaast van bamboe opgeslagen) ledikant, en mijn koffer de beschikbare ruimte nagenoech-geheel vullen. Het is goed dat ik geen „jonge maagd" ben, want de balè (die, bijna aan het eind van de dubbele rij huizen in een overdwarsche richting daartusschen-in gebouwd is) heeft van voren niets, wat naar een afsluiting zweemt, zelfs geen gordijn; ze is g e h e e l-open, zoodat men zich aan- en uitkleedt ten aanschouwe van het gansche Patoedja'sche publiek. De demang vertelde me, dat d i t Patoedja eigenlijk maar een tijdelijke verblijfplaats van de bewoners is; dat tegen den tijd van de bewerking der hoema's de mannen allen naar de bergen verhuizen, waar ze hun hoema's gaan aanleggen en een tweeden kampoeng hebben; dat ze tegen den snijtijd door al wat leeft gevolgd worden, en dat d i t Patoedja dan leeg blijft staan.... Daarna een wandeling naar de een halve minuut bewesten mijn verblijf gelegen, monding van de Tji Patoedja, wier kalm en kristalhelder water, tot dicht bij zee door donker loof overschaduwd, me aan de Tji Madoer herinnert, en zeer tot een vaartochtjen uitlokt, dat

echter tot de onmogelijkheden behoort, om de eenvoudige reden dat de menschen zich hier de luxe van praauwtjens niet permitteeren (die ze trouwens op de rivier niet noodig hebben, en op zee, om de woedende, onophoudelijke branding, niet gebruiken kunnen). Vlak-bij is een overvaart (door middel van een *èrètan*), waarmeê men op een binnenpad komt, dat naar de k. Toegoe voert.

. . . .

31 Juli. Zeer vroeg op, om dat ik me van den-af-te-leggen afstand, onder den invloed van de onjuiste inlichtingen der inlanders overdreven voorstellingen heb gevormd. Voor zessen zijn we reeds op weg. Na de Patoedja vlak-aan haar monding doorwaad te hebben (het is vloed, *noeroen pasang*; en we moeten daartoe den oogenblik van den terugslach der branding afwachten), rijden we voort over een breed, zandig strand, aan de landzijde wederom omzoomd door hooge, dichte pandan. We passeeren onderscheiden rivieren; de Tji Hanojan, de Tji Daon, de Tji Rantjètjèt, maar wier bedding lager ligt dan het strand, zoodat ze, althans in den droogen moeson, niet in zee uitwateren. Langsamerhand, wordt de strandweg al-smaller en smaller, zoodat het kokende schuim van de golven gedurig de hoeven onzer paarden bespat. Verscheiden, in zee vooruitstekende landpunten snijden we af, door binnendoor te gaan; Tandjoeng Rantjètjèt, T. Kakoerantjak, T. Tji Pinang, en noch een paar anderen; maar aan T. Gepokan gekomen, waar het maken van een voetpad onmogelijk was omdat de geheele landpunt uit hooge, steile rots bestaat, en waar tegelijk van strand geen spoor meer te bekennen is, moeten we van onze paarden klimmen, en over scherpe rotspunten, soms tot aan de knieën door de zee waden. Haar water was, stellig door den heftigen golfslag, laauw om te voelen; mijne bloote voeten genoten er van, meer dan van den klipgrond. Ik vernam bij deze gelegenheid (wat zich trouwens van zelf laat begrijpen), dat in de westmoeson er geen denken aan is, om hier door-te-komen; dat men dan, om (van Soedimanik uit) Tji Kawoeng te bereiken, binnendoor, den weg naar Tji Manggoe opmoet, tot aan Tji Tangkil. — Na de moeijelijke passage van T. Gepokan en de, onmiddelijk daarop volgende, doorwading van den breeden, waterrijken, Tji Aèr djeroeh, gaan we een eind binnendoor; maar komen welhaast weêr op het strand uit, waar we in de Tji Soerianĕn, de Tji Aèr Tjegog, en de Tji Boeha, de éerste rivieren passeeren (na de Tji Patoedja altijd) die een

behoorlijke uitwatering in zee hebben. Onze paarden hebben het een poos zeer zwaar te verantwoorden op een, door de zee-zelf gevormde, zeewering, bestaande uit een laag blaauwe keijen, uit de beddingen der rivieren bij bandjirs losgewoeld, en later door de branding weêr op strand geworpen. Vervolgens maken we een geweldigen doorsteek binnendoor, over een terrein dat, begroeid, deels met kort gras, deels met laag kreupelhout, wonder wel gelijkt op een Hollandsch duinpad; en verlaten, als we eindelijk weêr op het, in den regel hier zeer smalle, pad uitkomen, dat niet weêr, voordat we, na doorwading van den Tji Kalèdjètan, in de gardoe van dien naam zijn aangekomen (18 paal, gelijk men beweert, maar ik niet gelooven kan, van Patoedja). Op dit laatste gedeelte van onzen weg langs het zuiderstrand hadden we, éerst een poos lang hoog bosch in-plaats-van pandan aan onze rechterhand (het was, waar de Tji Mokah parallel met den hier weêr breeden, zeeoever voortloopt), daarna echte duinen; hooge zandverheffingen, van boven tot onderen met pandan begroeid, en die een bijna-onweêrstaanbaren hang naar andere duinen bij me opwekten.

De pondok te gardoe Tji Kalèdjètan (ressorteerende onder den kampoeng Tji Boenar) ligt in den oostmoeson even-aangenaam als die te gardoe Toengtoeroenan (aan den weg van Soedimanik naar Patoedja); in den wéstmoeson echter, wanneer het zeewater, door den westewind voortgezweept, er binnenspat, moet het er minder aangenaam zijn. Na in die pondok haastig gegeten te hebben, sloegen we landwaarts in, ten einde in een noordwestelijke richting onzen tocht naar Tji Kawoeng voort-te-zetten. Het grootste gedeelte van den tijd werd besteed aan het overtrekken van het, in laagte met zijn lengte wedijverende Kendeng-gebergte, waarop echter tot mijn verbazing geen spoor van zwaar geboomte meer te bekennen was; de bekleeding bestaat uitsluitend uit galagah en jong opgaand hout. Het schijnt wel, dat men de bosschen totaal vernield heeft voor het aanleggen van hoema's (van welke laatsten ik, tusschen twee haakjens, in het voorbijrijden hoorde, dat hier geen blijvend eigendomsrecht bestaat, ook al ompaggert men ze). Nadat we letterlijk ongemerkt (zoo-onmerkbaar is zijn glooijing) den G. Kendeng waren afgedaald, kwamen we in een water-en boschrijke streek, waar de grond (zooals de demang zeide, hier niet met wadas bezwangerd, maar met zand vermengd) kennelijk hoe langer hoe beter werd. Ik kwam langs een aanplant van goe-

vernements-koffi, dichtbij Tji Kawoeng, die (voor Zuidbantam altijd) heel redelijk stond, ofschoon ze noch geheel volgens het oude systeem voor het zonlicht was afgesloten. Ook-hier groeit in het wild een schat van bamboe en rotan, welk-laatste echter door de bevolking geëxploiteerd schijnt te worden; althans, een hadji uit het noorden (ik meen van Tji Loerah) is bezig, hier drie eigen praauwen met rotan te beladen, die hij van haar heeft opgekocht. We doorwaadden achtereenvolgens de Tji Kawoeng, de Tji Pinangboeloe, en de Tji Tamandjaja (om van allerlei kleine waterlooze of bijna-waterlooze, spruitjens niet te spreken), en waren nu in een oogenblik te Tji Kawoeng, waar ik aan de pondok afstapte.

Deze pondok, bestaande uit een lange, aan alle kanten opene, pendopo of galerij. met een slaaphokjen zonder licht of lucht aan weêrskanten van haar zuidelijk gedeelte, staat met haar front naar het noorden, op hoogstens vijf-en-twintig passen afstands van straat Soenda.

Het gezicht, dat men uit haar heeft, op de plek waar ik zit te schrijven, is zeer schoon. Zuidwestelijk het lang-uitgerekte en tegelijk hooge Pajong-gebergte, geheel geïzoleerd boven den veel-lager liggenden omtrek uitstekende, en daardoor te sterker uitkomende. Vlak voor zich het eiland Handĕlĕm en het eiland Boboko (eigenlijk t w e e Handĕlĕms, een Handĕlĕm pinggir en een Handĕlĕm tengah.) Ver réchts vóor die eilandjes vooruitspringende, de vaste wal van Bantam, een landpunt vormende, die Tandjoeng Alang-alang heet. Daaráchter een hooge bergrug zichtbaar, die men me zegt dat op het Prinseneiland t'huis behoort (welk Prinseneiland, naar een djaro, die niet dom schijnt, en die er meer-dan-eens geweest is, me verzekerde, zoet water in overvloed bevat). Rechts is in de verte, op kleinen afstand van de kust, het eilandtjen Badoel zichtbaar, dat zich als een bolronde groene massa hoog boven de oppervlakte der zee verheft. En nevelig vertoonen zich in een verwijderd verschiet de omtrekken van het spitstoeloopende Krakatoea (of, zooals het hier heet, Rakata), waar Gronovius rust in zijn eenzaam, onbekend graf. Op de kalme, spiegelgladde wateren van straat Soenda, wier zacht gekabbel aangenaam is om te hooren, hier-en-daar een van die ranke bootjens (men zou ze best met onze gieken kunnen vergelijken), waarmeê de inlander zich zoo-stout durft wagen, tot ver in zee, en aan de kim een paar zwarte stippen, gelijk ik ze van het Scheveningsche strand

af, zoo-dikwijls gezien heb; zeilen, wier gezicht op dien wijden waterplas, iemand goed aan het hart doet. Ten-overvloede vlakbezuiden mijn pendopo de monding van de Tji Tamandjaja, gezellig gestoffeerd met de drie praauwen, waarin de bovengenoemde hadji zijn rotan kwam laden. Het liefelijk, vreedsaam en schilderachtig geheel, deed me waarlijk voor een oogenblik mijn dolle kiespijn vergeten.....

1 Augustus..... Mijn hart was goed, om een uitstapjen naar Handĕlĕm te maken, waar men van hier in een roeibootjen gemakkelijk en spoedig (uiterlijk twee uur; ik-voor-mij geloof: eerder) komen kan. Maar er een heelen dag aanknoopen, in het belang van mijn taalstudies, wil ik niet; ik moet mezelf grenzen stellen, en voor loutere pleiziertochtjens heb ik hier om de zuid geen tijd meer beschikbaar; ik ga dus maar weêr aan mijn plichtwerk, en zet van half-acht tot twaalven de behandeling van Rigg voort. We vorderen tot *Gergadji*. Daarna noch een poosjen napraten met den demang, die me onder-anderen vertelt, dat er in het heele demangschap Tji Balioeng maar drie hadji's zijn.....

2 Augustus. Daar onze weg, om naar Soemoer te komen gedeeltelijk over het strand loopt, moeten we de ebbe afwachten; het is-uit-dien-hoofde eerst om acht uur, dat onze kavalkade (bestaande uit veertien personen te paard, en negentien, met bagaadje en andere benoodigdheden, te voet) zich in beweging stelt. Als al die menschen betaald moeten worden; met andere woorden: als men de heerendiensten afschaft; is aan reizen in het eigenlijkgezegde binnenland geen denken meer. We gaan met prachtigen zonneschijn van Tji Kawoeng, die echter wel-eens hinderlijk had kunnen worden, als we niet meestal in den lommer van hooge boomen of vlak-langs zee gereden hadden. Ik durf een tochtjen van Tji Kawoeng naar Soemoer aan iederen toerist aanbevelen. De weg is een donker-beschaduwd, schilderachtig boschpad, dat zich telkens langs den zeekant heenslingert, en zich in een smal, door de vreedsaam-kabbelende wateren van straat Soenda bespoeld, door de zware stammen en het prachtige loof van reusachtige njamploengs (die zich neêrbuigen, als wilden ze de golven kussen) overwelfd strandpad verandert, van waar men op de omliggende eilanden en Sumatra's hooge bergen een verrukkelijk-schoon gezicht heeft. Hoeveel moeite de bevolking ook gedaan heeft om, ten behoeve van haar hoema's (een soort van drooge rijstvelden) de bosschen te vernielen; hoe-dikwijls

men dan-ook, dien-ten-gevolge, aan weêrskanten van den weg niets dan alang-alang of jong kreupelhout ziet; op vele plaatsen met de halfverbrande tronken van reusachtige boomen, als een aandoenlijk gedenkteeken van vernield natuurschoon; — verreweg het grootste gedeelte van den tocht gaat men door maagdelijke bosschen met hun sierlijke lianen en hun vorstelijke kiara's en hun tooverachtige lichtspelingen, om zich bij tusschenpoozen weêr te verkwikken aan de koele zeelucht en de liefelijkste zeegezichten. We begonnen met een grooten doorsteek binnen door te maken, terwijl we achtereenvolgens de Tji Boentoe, de Tji Pinang ading, de Tji Binoea en de Tji Saät doorwaadden; gingen daarop een eind, deels langs het strand, deels (waar de neêrhangende njamploengs het eigenlijk-gezegde strand versperden) door het water heen; daarop weêr landwaarts in, de Tji Boeroeloe, de Tji Gorondong, de Tji Pining door; en hielden stil te Tji Pining, een kleine ampihan van den kampoeng Tji Tangkil. Rechts van ons hadden we, op dit eerste gedeelte van onzen tocht, den hoogen Goenoeng Honjè met zijn ondoordringbare bosschen; gelijk we láter het gezicht kregen op de, kennelijk soortgelijke, bergen van Tjamara. Het schijnt hier een waar tijgerland; althans een eenzaam huisjen, dat we tusschen de Tji Gorondong en de Tji Pining voorbijkwamen, rustte op palen, die stellig tien voet boven den grond uitstaken. Ik had hier-ergens noch gelegenheid, om de ellendige onverschilligheid van den inlander op-te-merken; een eindtjen weg, waar jonge klappers langs geplant waren, en dat men (ongetwijfeld te mijner eer) van onkruid had moeten zuiveren, had men gemakshalve, met jonge klappers en al, maar afgebrand, enkel om zich de moeite te besparen, van vijf minuten lang zijn arit te moeten gebruiken. — Van Tji Pining (vijf paal ongeveer van Tji Kawoeng) tot Soemoer ontmoetten we (met uitzondering van een kleine ampihan van k. Tji Manggoe, een paal bezuiden Soemoer) geen spoor van bewoning meer. In de natuur, die ons omringde, geen verschil, behalve dat we hier van-tijd-tot-tijd rijzen en dalen moesten (op de wegen in het Tji Balioengsche wezenlijk een zeldzaamheid) — dat we noch-meer eigenlijk-gezegd „oorspronkelijk bosch" ontmoetten, — en dat, betrekkelijk, het aantal rivieren minder werd (we doorwaadden enkel-noch de Tji Poenaga, de Tji Haoer, de Tji Honjè, de Tji Awi lĕtik en gedè, en driemaal den, blijkbaar geweldig-kronkelenden, Tji Soemoer, of liever tweemaal, want de derde maal lag er

een brug.) Even-vóor den bovengenoemden ampihan van Tji Manggoe liep met ons pad de eigenlijke weg van Soedimanik naar Soemoer samen, die er ook zeer uitlokkend uitzag, althans voor iemand die, zooals ik, van zulke donkere boschpaden houdt. Bij dien ampihan zag ik voor-het-eerst een Goevernements-peperaanplant, als het er overal zoo-ellendig meê geschapen staat, zal men verstandig doen met de peperkultuur ook-hier maar zoo-spoedig-mogelijk in-te-trekken..... Om één uur zoowat kwamen we aan de plaats onzer bestemming..... De pondok is geheel volgens het systeem van die te Tji Kawoeng, en even-dicht aan de zeeoever gebouwd, maar met het front naar het westen, en met sierlijke klapperboomen er voor. Op drie minuten afstands ligt het eilandjen Soemoer, van den vasten wal door een zandplaat afgescheiden, die alleen tijdens den vloed onderloopt; bij onze aankomst lag ze geheel-droog. In een zelfde lijn met Poeloe Soemoer, en daarvan niet-meer dan een steenworp verwijderd, liggen, rechts het eilandjen Demang, links het eilandjen Oar (van-uit mijn pondok gerekend).......

's Avonds aan Rigg, we avanceren tot *jogjog*.

3 Augustus. Alweêr den heelen morgen lang, van hetzelfde laken een pak. We vorderen tot *katunchar* (lees: *katoentjar*). Als het zoo-voortgaat, krijg ik Rigg misschien noch uit in het Tjiringinsche..... Ik maak van de eb gebruik, om met mijn onderhoorigen en eenige geleiders een wandeling naar en over het eilandjen Soemoer te doen. Ik zie daar voor-het-eerst het beroemde Marabou-hout, dat hier, evenals op ál de naburige eilandjens groeit; kolossale stammen met reusachtige wortels, reusachtig-dik en reusachtig-lang. Ik verneem dat er geen twintig boomen meer overig zijn, want dat sints jaren van heinde en ver men er is komen kappen, en dat er geen jonge stekken uit den grond opslaan. Van den westelijken zoom van het eilandtjen zien we negen groote driemasters door straat Soenda zeilen. Van dáar zie ik ook dat aan den vasten wal mijn oog me bedrogen heeft; dat wel Oemang, maar niet Oar, in ééne lijn met Soemoer ligt; dat Oar een heel eind in een westelijke richting vooruitspringt. De Tjiringinsche praauw, die gisteren bezig was rotan te laden (ook-hier groeit in de naburige bosschen een schat van bamboe en rotan in het wild; gisteren passeerden we onder-anderen een terrein dat er geheel meê bedekt was; en er wordt dan-ook, vooral in rotan, vrij-wat handel gedreven) is noch niet verzeild. Bij een ander schuitjen,

„van de plaats" zooals men het noemt, zie ik van die tjangkok te droogen liggen, waar de oppasser van den demang gisteren in een half uur tijds vier kranjangs vol van ving, en die men zegt dat bij de rijst zoo-lekker smaakt. Het is een klein, fijn vischjen, niet grooter dan de sardines; ik ben overtuigd dat ze déze-laatsten in Indië zouden vervangen, als men ze maar wist te bereiden. We hebben op den teruchtocht te kampen met vervaarlijke val-of rukwinden, die den heelen middag al heerschen; ze komen natuurlijk uit het Oosten, maar al kwamen ze uit het Westen, met andere worden ook in den Westmoeson, zou Soemoer, geloof ik, geen last hebben van het opstuwende zeewater. Het ligt geheel in een baai, gevormd door Tandjoeng Soemoer (zuidelijk) en Tandjoeng Lĕsoeng (noordelijk); en die, zeer ondiepe, geheel doorwaadbare en dikwijls droogloopende baai is aan den westkant volkomen gedekt door de eilandjens Oar, Soemoer en Oemang. Als een merkwaardige zeldzaamheid teeken ik hier noch aan, dat hier te Soemoer een vijftal Palèmbangers wonen, die landbouwers zijn. Aan zee, in de nabijheid van mijn pondok, staat een gomelastiek-stek, die schijnt te groeijen; maar als men overal zulke kromme en oude stukken tak geplant heeft, verwondert het me niet, dat er van den heelen aanplant niets terecht gekomen is.

Na den eten, tot laat in den nacht, voortzetting der behandeling van Rigg. We vorderen tot *Lakoe*. Ik moet me schor schreeuwen, om me boven het geloei van den wind uit verstaanbaar te maken.

4 Augustus. Aanvaarding van den teruchtocht uit het Tji Balioengsche. We gaan een eindtjen weêr, eerst langs zoo'n schilderachtig boschpad, daarna over een door njamploeugs overwelfden strandweg, tot-aan de Tji Siïh. Na dien doorwaad te hebben, krijgen we vast, glad en breed, maar zonder boombekleeding van eenige beteekenis, en daardoor eentoonig strand, slechts een enkele maal (benoorden de grensscheiding) afgewisseld door liefelijk en lommerrijk boschaadje, waar ons pad zich doorheen kronkelt om welhaast weêr aan strand uit-te-komen, tot den, op vijf minuten afstands van de zee liggenden kampoeng Tjamara toe. De heftige wind van gisteren duurt noch-altijd voort; voor mijn breedgeranden en bandeloozen hoed is hij zeer lastig, maar voor het afbrandingsproces, dat de hoema's dezer dagen ondergaan moeten, allergewenschtst; hij heet dan ook in de wandeling de „afgebeden wind" (*angin salatan*). Ons pad, dat,

de richting van het stand volgende, van Soemoer tot-aan de Tji Siïh bijna-pal-oostelijk geloopen had, buigt zich vandaar-af tot Tjamara toe in een noordelijke richting om. Aan de grensscheiding van het Tji Balioengsche en Panimbangsche, de monding van de breede, diepe, zich in twee armen splitsende, Tji Djaralang, die we met een *èrètan* overgaan, vervaardigd opdat we niet tot aan de borst toe door het water zouden behoeven te waden, verwelkomt me de mantri van Panimbang met gevolg, door gehurkt de saamgevouwen handen in aanraking met mijn been te brengen....

. . . .

Van Tjamara gaan we in een zuidoostelijke richting landwaarts in. Voor ons uit niets dan bosch en bergen. We rijden tusschen nieuw-aangelegde sawah door (de eerste die ik weêr zag sints onze aankomst te Moendjoel), waarvoor de bevolking van het naburige Tjamara bezig is, zonder eenige hulp eene waterleiding, die we eveneens langs komen, van uit de Tji Tjamara te graven; doorwaden tweemaal deze laatste rivier, wier bijna-drooge bedding me, met den mantri, voor het welslagen dezer energieke onderneming vreezen doet; en krijgen nu weer zoo'n echt, onophoudelijk rijzend en dalend bergpad, als men in Lebak aantreft.

Op een hooge helling, even-nadat we de Tji Tjamara waren doorgegaan, zagen we aan onze rechterhand, in een rechte lijn met het punt waar we ons bevonden (zóo sterk buigt hier de weg zich zuidoostwaarts), Soemoer met zijn eilandjens, bespoeld door de wateren van Straat Soenda, waarin het zonlicht zich vrolijk weêrspiegelde. Steeds rijzende en dalende, soms langs vervaarlijk-lange en vrij-steile hellingen, passeerden we achtereenvolgens allerlei kleine spruitjens, lorah Mareng, lorah Poetak, lorah Waroe, lorah Kadoe, en de Tji Gĕlis; even-vóor lorah Mareng, is een kleine, maar steile, moeijelijke daling langs afgebrokkelden en door welwater glibberigen wadas, waar mijn paard niet afdurft, zoodat ik moet afstijgen, ten-einde me voor een mogelijk ongeluk te vrijwaren. We rijden, gedeeltelijk tusschen dicht ineengegroeid kreupelhout, soms-ook tusschen alang-alang, maar meestal tusschen hoog bosch door. Geen kampoeng is aan den gezichteinder te bespeuren in dit woeste, vale kleurlooze bergland, waar het dan-ook wemelt, zoo als men zegt, van tijgers en rhinocerossen. Aan de oostzijde van de Tji Gĕlis gekomen, verlaten we, de tot-dusver gevolgde, zuidoostelijke, richting, en slaan links, dat wil zeggen, oostwaarts, af; op een

punt, waar de weg een gaffel vormt, en rechtdoor, zooals men me zegt, naar zekere kampoeng Karang Bolong voert. Welhaast wenden we ons noordoostelijk, en komen op een plek, waar we links, op eenigen afstand, Straat Soenda wederom, dit maal met het eilandjen Haliwoengĕn, aan onze voeten zien liggen. We doorwaden de smalle lorah Kèkèha en Tji Lĕtik, benevens tweemaal de, daar vlak-bij zijnde, breedere Tji Pipisan, en passeeren die rivier vervolgens op een punt, waar ze allerschilderachtigst, ongeveer in den vorm van een halve cirkel, een soort van schiereilandjen besproeit, welks welig-groenend geboomte zijn zachte schaduwen werpt op haar kristalheldere wateren, die in hun steenbedding liefelijk voortruischen. We reden den kampoeng Sitoe door, en vervolgens de lorah Tegal, die haar naam niet ten-onrechte draagt, want van-nu-af slingert de weg zich meestal, voorzoover hij niet tusschen gewezen hoema's heenloopt, door groene hier-en-daar met geboomte beplante, tegalvelden. Aan een punt gekomen, waar rechtuit een weg naar den kampoeng Tji Sĕrĕhĕn loopt, sloegen wij rechts (zuidelijk) af, om onzen weg naar Tji Sĕkĕt te vervolgen. We komen door Katoembiri, een ampihan van den k. Sitoe (wel te onderscheiden van den, in de nabijheid gelegen, k. Katoembiri); doorwaden de, aan dien ampihan zoomende, Tji Sĕkĕt, en wenden ons nu in een oostnoordoostelijke richting; welhaast arriveeren we nu te Tji Sĕkĕt. De k. Tji Sĕkĕt maakt weêr, door het kolossale en soliede zijner huizen, zijn rijken aanplant van klappers en andere vruchtboomen, en het welgekleede en tevreden uitzicht zijner bewoners, den indruk op me, dien (zonder eenige uitzondering) al de dorpen in het Tjiringinsche op me gemaakt hebben, dat hier, zoo-al geen rijkdom, dan toch wezenlijke welvaart heerscht; dat hier geen overmatige knevelarij van Hoofden moet gevoeld worden. Het dorp ligt nagenoech op een eiland, gevormd door de (in den oostmoeson bijna-waterlooze) Tji Sĕkĕt en Tji Pĕtĕj, die zich benoorden de plaats vereenigen; de eerste van het westen, de ander van het oosten daarhenen samenvloeijend. Er is geen balè, maar een vormelijke masigit, waarhenen gisteren-avond, en heden-morgen (ik schrijf dit op Vrijdag) na afloop onzer samenkomst, veel toeloop was; zooals hier ook een pangoeloe is, die huwelijken mag sluiten. De huizen zijn hoog uit den grond gebouwd en zeer ruim; het geraamte bestaat geheel uit hout. Als men bij ons in de Preanger in de distrikten komt, ziet men dat bijna-nergens; hoewel men volgens Masroen zeer verkeerd zou

doen, daaruit tot mindere welvaart te konkludeeren. De kampoengbewoner ziet er daar, zegt hij, meer voordeel in, om het hout op de hoofdplaatsen tegen duren prijs te verkoopen, dan om het zelf te gebruiken; en dat is zeer aannemelijk. Hier in Zuidbantam is voor het artikel natuurlijk geen débouché te vinden....

5 Augustus. Met geweldige hoofdpijn begin ik om zeven uur onze samenkomst. Het werken valt me zeer zwaar; verlangde ik niet onweêrstaanbaar naar my dear home, ik zou een dag rust nemen. Gelukkig kan ik toch met sukcès tot klokslag van twaalven mijn bespreking van Rigg vervolgen; we avanceeren tot *ngamboel*. Ik kom meer en meer tot de overtuiging, dat — indien ik tot het bewerken eener uitvoerige kritiek van Rigg, die me wel aanlacht, mocht overgaan — ik zal moeten beginnen met vergeving te vragen voor het veel-te-zoetbloemige van mijn vróeger-uitgesproken oordeel. Het is zeker wel voorhet-eerst van mijn leven, dat ik niet-scherp-genoeg geweest ben....

's Avonds, ouder gewoonte, van zevenen tot twaalven weêr *koempoelan*, ... we vorderen tot het woord *palè*.

6 Augustus. Om vijf uur op en vóor zessen te paard, teneinde van Tji Sĕkĕt naar Perdana, de hoofdplaats van het distrikt Panimbang, te vertrekken. Gelukkig eindelijk eens een weg, waar zich niets anders van zeggen laat dan-dat hij iets zeer langs, zeer vervelends en zeer Zuidbantamsch was..... Een en twee paal van Tji Sĕkĕt passeerden we noch kampoengs, den k. Sĕrĕhĕn met zijn ampihan Moehara Tji Sĕrĕhĕn, en den k. Tji Gabig; gedurende dien tijd reden we ook-noch tusschen, met geboomte beplante, tegalvelden door (terwijl we de Tji Sĕkĕt éens, vlak-bij den kampoeng van dien naam, doorwaadden, en éens met een brug overgingen); maar daarna bleven we, altijd voortrijdende in een nagenoech-pal-oostelijke richting, tot-aan den grooten weg van Tjiringin naar Soedimanik toe, tusschen hoog kreupelbosch, een enkele maal (dit was de eenige variatie) afgewisseld door wat galagah. Bevolking en bebouwing hielden nagenoech op, toen we den k. Kalapa Satangkal aan den Tji Mandahan (dien we, even als een poos vroeger, den Tji Bodas op hooge, leuninglooze bamboebruggen overgingen) uit waren. Het beste bewijs daarvan was, dat de dragers van mijn goed, die gedurende de eerste acht paal driemaal verwisseld waren, van Kalapa Satangkal tot k. Tjorodog, zijnde een distantie van tusschen de zes en zeven paal, door geen andere vervangen werden. Het terrein mag niet geakcidenteerd genoemd

worden; de golvingen van den grond zijn wel vele, maar van weinich beteekenis. Daarentegen werd, van de Tji Latak af (een eind aan déze zijde van Kalapa Satangkal) tot Tjorodog toe, de weg buitengemeen-modderig; ik neem dan-ook gaarne de verzekering van den mantri van Perdana voor waarheid aan, dat men er in den regentijd te paard niet door kan komen, en met een praauwtjen den waterweg langs de Tji Latak moet volgen. Na (op vijf paal afstands van Kalapa Satangkal) den k. Longkrang, en vervolgens Tji Medang en Tjimara, twee onderhoorigheden van Tjorodog, te zijn doorgetrokken, hielden we in laatstgenoemden kampoeng halt.....

Welhaast kwamen we uit op den grooten weg van Tjiringin naar Soedimanik, een breede, kale, sterkgolvende weg zonder de minste beschaduwing, maar reeds door een minder-unheimische meer-bebouwde en bewoonde streek loopende. We sloegen links af, ten-einde in een noord-noordwestelijke richting onzen koers naar Perdana te richten; passeerden achtereenvolgens de gardoe Angsana, den k. Kalapa doea, de (overbrugde) Tji Taradjoe, den k. Pasir Moeroel; en stapten tegen éen uur in de ruime, nette, aan den waterrijken, met praauwen van zijn monding af tot-hier toe bevaarbaren, Tji Liman zeer frisch gelegen pasanggrahan af.

. . . .

Indien het waar is (wat de patih me van morgen verzekerde) dat ook noch in het distrikt Tjiringin en zelfs in het Pandeglangsche tot Baros toe Soendaneesch wordt gesproken (welk-laatste wonder wel overeenstemt met het door mij opgemerkte feit, dat ook te Petir, op nagenoech denzelfden afstand van de noordkust liggende als Baros, het Soendaneesch noch de volkstaal is), dan zal het wel „keine Ruh! bei Tag noch Nacht" voor me blijven vooreerst. Maar enfin! ik troost me met de gedachte, dat het „na gedanen arbeid zoet rusten is."

Voor den eten eene kleine wandeling; na den eten „al weêr van voren af aan," aan Rigg. We vorderen tot *peled.*

7 Augustus. Vervolg van het voorgaande. We avanceeren tot *rebon.*

REIS DOOR SOEKAPOERA.

KORTE REISAANTEEKENINGEN.

13 Mei. Om 7 uur 's ochtends, onder een stekende zon, van Bandoeng vertrokken. Tandjoeng Sari. Het lange pad, zich slingerend langs steile, kale wadashellingen aan den éenen, langs het diepe ravijn van de Tji.... aan den anderen kant, door een woest landschap, wekt op nieuw mijn bewondering. Evenzoo treft het me op nieuw, dat zelfs het kleinste plekjen, waar water gebracht kan worden, door de nijvere bevolking tot sawah benut wordt. Langsamerhand dalen we, en komen weêr in een vriendelijke, door kampoengs vervrolijkte natuur. Aankomst te Soemedang.... Ik hoor sommige dingen, die me belang inboezemen: b. v. dat in 7 jaar tijds het getal buffels, die geslacht worden in de Preanger, van 7000 tot 15000 is geklommen; dat verleden jaar het zoutverbruik maar-13 kojangs minder is geweest, in weêrwil van een middelmatigen koffioogst, en dat de bevolking, in-plaats-van ruim een millioen, slechts *f* 180,000 voor koffi heeft gekregen; en dat de Javasuiker het nooit kan of zal uithouden tegen de beetwortel. Ik vergat bijna te noteeren, dat de Regent me onderweg meêdeelde, hoe oudtijds de groote weg niet langs het slangepad liep, maar dwars over de belendende bergen, en hoe Daendels daar in een *kadèra* [1] was langs gekomen.

14 Mei. Om 7 uur op reis naar Malangbong langs den, wel rijzenden en dalenden, maar overigens uitmuntend-onderhouden rijweg, die in 1839—40 (Rezidenten konden toen zulke nuttige ondernemingen noch op eigen gezach aanpakken) is aangelegd. De landstreek is alleraanvalligst, een aaneenschakeling van kampoengs en sawahs, overal doorsneden met grootere en kleinere rivieren. Het wemelt op den weg van voetgangers. Tusschen Soemedang en den eersten post (Ganèas) passeeren we o. a. de Tji Pèlès, en (even-voorbij de k. Tji Konèng) het riviertjen van dien naam. Vervolgens de Tji Soedadjaja, en den k. Tjanoekoer, de Tji Tjapar, zóó komen we aan den 2[n] post (Tji Kadoe). Sukcessievelijk passeeren we nu den k. Doestan, de Tji Bajawak,

[1] *Kadèra* is Pozt. en bet. stoel. (?)

de Tji Honjè en allerlei anderen; zoo bereiken we den derden post (Dermaradja). Daarna o. a. de Tji Moedja, de Tji Manoek (dien we eerst links van ons in witbeschuimde golven zijn troebele wateren zien voortstuwen over de ondiepe bedding, en daarna tweemaal overgaan, éens op een punt waar twee van zijn armen gaffelvormig samenvloeijen; kort-daarop nochmaals), den k. Wado, enz. Waar de vierde post (Tji Lèngkrang) ligt, pretendeer ik niet precies te weten; alleen weet ik, dat het landschap hoe-langer hoe-bergachtiger werd; niets dan bergen, zoover het oog reikte, in de grilligste vormen zich de een boven den ander stapelend, meest-allen zonder boombedekking, maar (waarschijnlijk onder den invloed van de westmoeson) met frisch groen bekleed. Na den Tji Karèo te zijn overgegaan, komen we aan den woesten, eenzamen, langen, pasir Tji Karèo, waar de tandjakan Tjaè ons overleidt, uiterst-langsaam en landziekig, want pàlen-ver moeten drie span buffels ons voorttrekken. Ik amuzeer me met Soendaneesch van koetsier en loopers op-te-vangen en te bespreken. Gelukkig verliest, nadat we eenmaal den top van den heuvel bereikt hebben, de natuur haar woest, verlaten, onherbergzaam uitzicht weêr. Trotsch en stout blijven ook-hier van alle kanten de, in wolken gehulde, bergtoppen, b. v. van den Goentoer vèr aan den gezichteinder rechts, van den woudrijken Simpaj vlak-vooruit (om er een páar te noemen), den toeschouwer aangrijnzen; maar aan de hellingen van het gebergte hangen halfverscholen tusschen de geliefkoosde bamboeboschjens en klapperboomen, gezellige kampoengs, afgewisseld door sawahs waarop de padi haar goudgeele airen heen-en-weêr golft of ook-wel noch prijkt met den onvergelijkelijk-schoonen gloed van haar prachtig groen. In snellen draf dalende, bereiken we welhaast den vierden post (k. Tji Soemawana), en bereiken tegen éen uur behouden de nette pasanggrahan te Malangbong (31 paal van Soemadang ruim).... De avond (het gietregent, zoodat ik niet uitkan om de *pakemitan* [1] te bezien) vliegt om onder het in-ordebrengen van mijn Soendaneesche aanteekeningen, al pratende en konzulteerende met Masroen [2] en de pasanggrahan-menschen....

15 Mei. Om half zes uit de veeren, om half zeven in den wagen. Naauwelijks zijn we de brug over de Tji Malengbong gepasseerd, of we krijgen waarachtig weêr buffels en houden die palen ver, den heelen Pasir Tji Sèlang over (welke laatste

[1] Zie vroeger.

[2] De schrijver, dien K. bij zijn studiën in dienst had.

rivier links van de heuvelhelling, waarlangs de weg zich heenslingert, zich in de diepte voortkronkelt, aan den voet van welig-groenende sawahs). Dungezaaid zijn hier de kampoengs die we passeeren (ik herinner me enkel k. Tji Pĕndĕj), en aan weêrskanten stuit het oog weêr overal op bergen, maar toch is het landschap niet onvriendelijk, want aan de hellingen van die bergen hangen overal sawahs. Bij paal 35 snijden we den ouden weg naar Manondjaja, die door voetgangers, als de naaste, noch vaak gebruikt wordt. Dicht-bij den eersten post (Tji Panas) verandert het uitzicht en vertoont zich in zuidelijke richting niets dan flaauw golvend, bijna vlak, land. Tusschen den eersten en den tweeden post (Tji Kolè) ligt de groote, blijkbaar welvarende, kampoeng Tji Awi, waar het me frappeert in deze houtarme streek weêr enkele houten huizen te zien, en waar (dat wil zeggen in den k. Panjoesoekan, die er onder ressorteert) een koffipakhuis is. Tusschen den tweeden en den derden post (Tji Bodas) wordt de landstreek weêr hoe-langer hoe-volkrijker; de grond, tot-noch-toe hoogrood, wordt weêr zwart van kleur; en een keten van sawahs, deels prijkende met padi, deels beplant met tal van tweede gewassen, omzoomt den weg. Rechts zijn nu geen bergen meer te zien; links daarentegen teekent de G Tjeremaj en de vooral niet-minder-hooge, G. Bongkok, die daarbij lang-uitgerekt is en zich veel-dichterbij bevindt, zich scherp aan den gezichteinder af. We komen o. a. door den grooten k. Redjapolah. Tusschen den derden en den vierden post (Tasik Malaja) ligt de rijke pakemitan Indihiang, door de Tji Pates (waarover een steenen brug ligt) in twee deelen gescheiden, maar stellig twee paal lang. De menschen langs den weg en in de kampoengs zijn over-het-algemeen goed gekleed en ook het enorme vertier op de pasar te Tasik Malaja getuigt dat in deze streken geen gebrek heerscht. Ik .... rijd rechtdoor naar Manondjaja (waar ik echter, daar ik hier een armhartig stel paarden krijg) .... niet al-te-vroeg aankom. Het landschap blijft voortdurend vriendelijk, vlak, bebouwd en volkrijk; de weg, belommerd door redelijkgroeijende djatiboomen (gelijk trouwens van Soemadang af, maar minder-geregeld, en noch dikwerf afgewisseld door waroe's), maakt een zeer vreedzamen, Europeeschen indruk.

Ik stap af aan een nieuwgebouwd, zeer goed ingericht, gebouwtjen voor gasten (*balè*) vóor het huis van den patih. Deze komt me bezoeken, spoedig daarop ook de Regent; beiden zoo-gaauw, dat ik geen tijd heb om mijn bemodderde broek met

een schoone te verwisselen. De regent is een man in de kracht van het leven, met heldere oogen in het hoofd; de patih een oud man; beiden komen bijna-zonder gevolg. Ze eten met me. Tegen vijf uur (want het gietregent) zendt de Regent zijn rijtuig, om me te brengen naar zijn, 11 maanden oud, buitenverblijf, ¾ paal van de nagri gelegen en den stempel van een zeer goeden bouwsmaak dragende. Ik maak kennis met de Raden-ajoe (een zacht, vriendelijk aristokratiesch vrouwtjen) en hun oudste kind, een meisje van 6 à 7 jaar....

16 Mei Wie zijn kleêren liefheeft en weinig geduld te verliezen, durf ik niet aanraden om, als er den vorigen avond regen gevallen is, in een laag open wagentjen van Manondjaja naar Bandjar te rijden. Vooreerst is het eigenlijk geen weg voor rijtuigen, hij heeft zulke enorm-sterke golvingen en hellingen, dat men ieder oogenblik met macht van menschen en touwen naar boven getrokken moet worden....

Ten tweede maakt de begrinding, waarmeê men bezig is.... hoe prachtig het kiezelzand uit de Tji Tandoej ook wezen moge, dat de paarden bijna-niet voort kunnen, en het begaan van de scherpe kiezels voor hén een soort van Kévelaarsche bedevaart, voor den reiziger een geduldproef en gehoorbederf is. En eindelijk, waar de weg noch-niet begrind is, stoof ons de geele, taaije, kleverige modder in zulke vervaarlijke klonten en zoo'n enorme hoeveelheid om de ooren, dat ik voor mij me in een stortregen veiliger zou geacht hebben. Het landschap, waar we doorrijden, is heuvelachtig; doch alleen in de richting van het zuiden vertoonen de heuveltoppen hier-en-daar sporen van boschbedekking. Kampoengs passeeren of zien we weinig of niet; — van sawahs zoo-te-zeggen hier geen spoor; — maar de nadagen van den westmoeson, gepaard met de vlijt van den landman (die hier sterk doet aan het planten van tweedegewassen), houdt noch-altijd de tallooze tegals, die zich tot-aan den verren gezichteinder uitstrekken, getooid met een frisch groen gewaad. Geïzoleerd vertoont zich, vóor ons uit, in het verschiet de bolvormige G. Tampa-Omas in het Tjiamissche. — Na den 4den paal verdwijnen meer-en-meer de sporen van bebouwing; het landschap krijgt een woest en verlaten voorkomen.

Op den 1sten post (Kebo bolong) voorzien we het rechter voorwiel, dat wrak begint te worden, en sukkelen voort naar den 2den post (Panaèkan), in den kampoeng van dien naam. Dicht-voorbij dien 2den post zien we voor-het-eerst de Tji Tandoej,

hier noch smal, zich links op korten afstand van ons pad in zijn diepe bedding voortkronkelen. Het is een uiterst-smalle dalkom, waar zij zich baan door breekt; maar liefelijk is haar aanblik, want de landman heeft haar water aanstonds weêr geutiliseerd om sawah's aan-te-leggen, en daaruit zijn natuurlijk overal kampoengs ontstaan. Om de noord omzoomen hooge bergen, waaronder de boven allen uitstekende G. Tjeremaj, den horizon.

We passeeren, zonder iets van belang te ontmoeten, den 3den post (Tji Maragas), en naderen nu allengs de kleine, maar liefelijke, welig met geboomte en sawahs prijkende, vallei, waar Bandjar in ligt. Met gezwinde pas dalen we daarin af, ook omdat de weg hier, reeds voor lang begrind, steenhard is geworden. Ik stap aan den pasanggrahan af.

17 Mei. Om zeven uur den Tji Tandoej naar Sapoe-angin. Aan boord scherp toeluisteren, en allerlei nieuwe woorden opvangen.... We stappen om 3 uur aan wal. Den avond besteed ik met bespreking van het afgeluisterde, en met de rezultaten daarvan aanvankelijk te noteeren.

18 Mei. Om vijf uur doodmoê uit de veeren, en om half zes weêr aan boord. De Tji Tandoej, met zijn genoechsaam-onbewoonde oevers, meerendeels begroeid met niets dan vaalkleurige *kaso* [1], en slechts op zeer enkele plaatsen prijkend met opgaand geboomte (dat dan noch, althans aan den Soekapoeraschen kant, slechts een zeer smalle streep of zoom vormt, waarachter zich, volgens de mededeelingen die ik ontfang, enorme moerassen uitstrekken), blijft een treurigen indruk maken; het meêgegane kampoenghoofd zegt, dat de grond zeer vruchtbaar is, maar dat niemand lust heeft zich zoover van de bewoonde wereld af-te-zonderen. — Gelukkig heb ik tot over tweeën werk om mijn Soendaneesche aanteekeningen bij-te-werken; ..... tegen half vijf slaan onze booten de smalle, ondiepe, maar tusschen bebouwde akkers (een oaze in deze woestenij) zich voortslingerende Kali Poetjang in, die ons in de nabijheid van den pasanggrahan brengt. Ik maak geen gebruik van de zeer antieke tandoe, die aan de aanlegplaats gereed staat en wandel (ik gis, een halve paal ver) door de welvarende, met de prachtigste vruchtboomen prijkende pakemitan naar de pasanggrahan, die op de aloen-aloen staat, op den weg van Kawasèn naar Tjikemboelan. Ik stuur (daar ik zoo graag wat van het *kasar* — eig. ruw, grof,

[1] Volgens Rigg Soendaneesch voor 't bekende glagah. (M.)

dus gemeen — Javaansch zou weten, dat de bevolking hier spreekt, als ze onder zich is; en daar er voor mij geen denken aan is, om iets te weten te komen van deze menschen, zóóverlegen voor vreemdelingen, dat ze, zelfs als mijn schrijver hun naar de beteekenis van een of ander woord, dat hij hen hoort gebruiken, vraagt, niets dan *„tĕ njaho „* [1] mompelen, en wechloopen, zoodra ze hem een potlood in de hand zien nemen om het op-te schrijven) in 's hemels naam, Masroen noch-maar-eens op een ontdekkingstocht uit.

. . . .

19 Mei. In den voorochtend noch-altijd slagregen, zoodat we eerst tegen tien uur kunnen opbreken. De weg, die zich met sterke golvingen langs een heuvelrug slingert, die men me als den pasir Panerèkèan noemt, is onbeschrijfelijk modderig en glibberig. De sterke inzinkingen van het terrein zijn, waar achtereenvolgens de kleine spruitjens Tji Tjoela Mèga, Tji Empak, Tji Kadoe, en Tji Tanga Wedan zich baan breken. Het terrein is als in Zuid-Bantam, eenzame wildernis, met laag hout begroeid; we passeeren maar-één kampoeng, Tji Empak. — Dicht-bij het eind van dit golvend terrein gekomen, zien we ons eensklaps verplaatst in een geheel ander tooneel; we rijden nu door prachtig opgaand geboomte; rakelings langs onze voeten, rechts, opent zich een diep, welig begroeid ravijn: de onmetelijke oceaan wordt op kleinen afstand zichtbaar; we doorwaden de, in vergelijking met de kleine spruitjens die we doorwaadden, breede en kristalheldere Tji Panerèkèan, die met oorverdoovend gebruis over haar rotsbedding voortschuimt, beschaduwd door een liefelijk-groenend loofdak; en eensklaps bevinden we ons op genoegsaam-vlakken grond, in een sawahstreek, in den k. Poetra-pinggan. We varen met een *sasak kambang* [2] de breede, enkel in den droogen moeson te doorwaden, Tji Poetra-pinggan over; passeeren welhaast den k. Kamoerang; en rijden nu een enorm eind, langs een mooijen weg met grasbekleeding, door een afgeschreven koffituin van 1857, treurig om aan te zien, zonder één enkele vrucht. We passeeren per *sasak* (een vaste bamboebrug) de Tji Karang bedah; varen met een *sasak kambang* de weêr breede Tji Kidang over, aan welks overzijde de k. Parapat ligt; komen vervolgens (altijd natuurlijk om de noord het Kendeng-gebergte zich langs den horizon ziende uit-

[1] Dit zal wel „ik weet niet" beteekenen. Rigg geeft daarvoor *„to njaho."* (M.)

[2] Zie vroeger.

strekken) in een hoe-langs hoe meer bewoonde streek, de kampoengs Karang Salam, Karang Soeka en Karang Simpang door; en bereiken tegen twee uur, warm en wel, de grens van het distrikt Tjikemboelan, tegelijk de grens van de, blijkbaar welvarende pakemitan Tjikemboelan..... Daarna onmiddelijk weêr te paard, om de 10 paal, die me na de afgelegde 12 noch wachten, voor den donker tot een eind te brengen. Het is gloeijend-heet; de gedekte lucht heeft de atmosfeer zwaar en drukkend gemaakt, en door die bewolkte lucht steekt nu de middagzon, als woû ze haar schade inhalen, henen. We varen de breede Tji Kemboelan over, op het punt waar de, eveneens waterrijke, Tji Tondjong zich in haar uitstort; zien weêr de zee van zeer nabij, en hooren van haar klotsen meer dan ons lief is; passeerèn (links van ons) de Tji Kelewoeng (die zich op een voor ons onzichtbaar punt met de twee pasgenoemde rivieren verèenigt); en rijden nu, tot Parigi toe door een smalle maar grasrijke kuststrook, waar me kudden met honderde van de prachtigste buffels frappeeren, volgens den wadana het eigendom van de uitgestrekte Kampoengs Tji Bendah en Karang Bendah (de eerste onmiddelijk aan den westkant van de Tji Kidang, beiden deels langs ons pad, deels verder op naar den voet van het Kendeng-gebergte liggende); worden aan de grens van Parigi opgewacht door den tjamat en bereiken nu, eerst den k. Astamaja, en onmiddelijk daarna de daaraan grenzende pakemitan.... Ik wou de Europeanen, die van de zegeningen door Europeesch bestuur en partikuliere ondernemingen over Java uitgestort, altijd den mond vol hebben, wel eens in deze, van Europeeschen invloed vrij gebleven, plaats brengen, om hun te doen zien, hoe gelukkig en welvarend en bloeijend de Javaansche Maatschappij is, als men haar aan zich zelf overlaat. Van de *katja-katja* [1] tot de pasanggrahan bedroeg de afstand meer dan een paal; dien afstand legden we af langs een breeden, keurig onderhouden, weg, aan weêrskanten door goede woningen en nette, ompaggerde, tuinen omzoomd..... Ik ben in ekstaze over het goddelijk plekjen; ik zou er graag, ver van alle Europeanen, wonen. De pasanggrahan is zeer net, en ligt allerliefst aan de nette aloen-aloen. — Na een halfuur slapens een lange visite van den tjamat, die me vertelt, dat in de eigenlijke pakemitan Soendaneesch, maar aan het zeestrand Javaansch wordt gesproken.

---

[1] Rigg: An arched gateway, usually constructed of bambu.

Hevige aardschudding, van het zuiden naar het noorden(?) terwijl we zitten te praten. Ik vergat noch te noteeren, dat men ons tusschen Manondjaja en Bandjar aan bijna-alle posten bij het afrijden „*bismillah!*" (z. v. a. ons „ga met God") toewenschte.

20 Mei. Tegen half acht op weg naar Tji Bening. Even-buiten de pakemitan passeeren we per overdekte, op balken rustende, *sasak* de breede Tji Djaloe, en komen nu terstond op Tji Djoelangah's grondgebied. Even-verder de Tji Teroesan, links naast ons, min-of-meer glooijend, pad. Na drie paal te hebben afgelegd, bereiken we de pakemitan Tji Djoelang, weêr een blijkbaar welvarende plaats; poozen even in den pasanggrahan, terwijl de paarden gereed gemaakt worden; en gaan daarop onmiddelijk verder naar het, noch 10 paal verwijderde, Tji Bening. We passeeren, op dezelfde wijs als de Tji Djaloe, de even-buiten de grens van de pakemitan gelegen Tji Waroe (de kampoeng van dien naam, als-het-ware de voorstad van de pakemitan oostelijk, hebben we reeds achter den rug); komen door den k. Barèngkok; varen per *bandoengan* [1] de frissche, breede, nooït doorwaadbare Tji Djoelang over (vischrijk, maar door den tjadasbodem, die alle netwerk vernielt, weinig-exploitabel voor de visscherij), over wier kronkelende wateren zich bevallig de bamboeboschjens van den, aan den overkant gelegen, k. Pasoeketan wiegelen. We trekken dien kampoeng door; passeeren (wederom met een overdekte sasak) de Tji Pasoeketan; en bevinden ons van-nu-af in een volslagen wildernis. De grond is infaam-slecht; tjadas en anders niet; op vele plaatsen, zegt me de tjamat, is geen drie duim humus (plantaarde). Onze weg door deze eenzame streek (waarvan geen Europeesch bestuur en geen Europeesche partikulieren ooit iets zullen weten te maken) is een aaneenschakeling van up and down's. Elk benutbaar plekjen is reeds benut door den vlijtigen inlander; getuige de menichte hoekjens (soms van weinige voeten in het vierkant), met tabak (die men hier behoorlijk weet te toppen) of met djagong beplant; getuige ook de enkele kampoengs, die men vindt overal waar gelegenheid was om (van den regen afhankelijke) sawahs aan-te-leggen. Eerst passeeren we, links op kleinen afstand van ons pad, den k. Nagrog, wiens kokospalmen in dit onherbergsaam oord ons vriendelijk en uitlokkend schijnen toe-te-wuiven. Daarna komen we op een soort van heuvelrug (ik zeg: „op een soort

[1] *bandoengan* = *sasak kambang*, een vlot op twee schuitjes. Zie vroeger.

van" want eigenlijk is de terreinverheffing te smal om den naam van heuvel te dragen), een prachtig punt; een drietal statige boomen, een hampelas en twee doerians, werpen hun breede schaduwen over den zonnigen weg; links en rechts openen zich aan onze voeten diepe, uitgestrekte ravijnen of dalkommen welig begroeid; overal in het rond, wáarhenen men het oog ook wendt, niets dan bosch en bergen, zich als eindeloos aan elkander schakelend, en om de noord de horizon weêr begrensd door het Kendeng-gebergte. Onwillekeurig houdt de reiziger zijn paard even in, om deze wilde natuur, die een, zij het ook neêrdrukkenden, toch trotschen indruk maakt, met volle teugen in-te-zwelgen. — En nu weêr en roûte, geblakerd door de tropische zon, door de eenvormige, armelijke, eenzame kuststreek. De k. Tji Dadap met zijn sawahs, dien we langs komen, maakt den indruk van een oaze in een woestenij. Evenzoo reeds (nadat we den smallen Tji Bantar Pandjang doorwaad hebben) het gezicht van het zijpad (links) naar den k. Gadog en den daaraangrenzenden k. Masawah; omdat, al zijn de kampoengs-zélf niet te zien, het bestaan van zoo'n zijpad de nabijheid van menschen bewijst. Een poos later passeeren we den k. Tji Walini met zijn net-ompaggerde tuinen, vrij uitgestrekte sawahs en onder klapperboomen en bamboestruiken verscholen woningen; trekken per sasak of bamboe-bruggetjen de smalle, bijna waterlooze Lĕwi Bali over, waar (voor-het-eerst na anderhalven dag) het geloei van de branding weêr als een verre donder in onze ooren dreunt; bestijgen de steile, moeijelijke tjadashelling, tandjakan Lĕwi Bali geheeten; zien van haar top een oogenblik, op korten afstand, den onmetelijken oceaan, dien we al nader en nader komen, trekken haastig den laatsten kampoeng (Tji Totok) voorbij; en stappen weldra aan de pasanggrahan te Tji Bening af.

Die pasanggrahan ligt, op geen tien ellen afstand van de zee, aan de oostzijde der monding van de vrij-breede Tji Bening. De kampoeng-zelf ligt meer binnenslands; de pasanggrahan, klein maar van al het noodige voorzien, staat eenzaam en verlaten. Maar koelte en kracht waait u tegen van de oppervlakte der wateren, die hier met woedend geweld hun schuimende golven tegen het smalle, maar door zijn ondergrond van tjadas en zijn bekleeding met een sierlijk-groen, roodbloeijend zeewier stevige, strand te-pletter-stooten. De monding van de Tji Bening stort tusschen twee steile tjadasklippen, die echter (zóo-onweêrstaanbaar is in deze tropen-landen de vruchtbaarmakende en

levenscheppende kracht der natuur) noch met allerlei struikgewas en met stakerige pandan begroeid zijn. — Letterlijk een kolonie van menschen is hier, terwille van den geëerden gast verzameld. Het eene oogenblik kan me dat hinderen; maar het andere, als ik de gezichten zie en het schaterlachen hoor, dringt zich de overtuiging aan me op, dat dit geen drukkende diensten zijn, dat het waarlijk, bij al zijn ongerief, toch-noch, evenals voor kinderen, een soort van pretjen voor hen is. Als ik al die pondoks, groot en klein, voor menschen en beesten aanzie, zou ik geneigd zijn om mijn komst als een vloek voor deze goede menschen te beschouwen; maar als ik bedenk, dat men van middag noch, eenvoudig door in de onmiddelijke nabijheid wat *sèèl* [1] en eenige boomtakken te kappen, binnen een paar uur een keurige stalling voor zes paarden maakte, zie ik in dat men zulke zaken niet te hoog moet opnemen.....

27 Mei. Gisteren-avond wachtten me noch twee verrassingen; vooreerst een verrukkelijk gezicht op de branding in westelijke richting, rozenrood gekleurd door de weêrkaatsing der laatste tinten van het wechstervend avondrood: ten-tweede na den eten een treurig, heesch gehuil van ronggèngs uit Tji Dadap, waaraan de kampoengman, om met haar te mogen tandakken, zijn halve of heele cent offerde. — In den loop van den avond vernam ik meteen, dat er geen k. Tji Bening is, en dat de *patrol* [2], waar onze pasanggrahan staat, in orde moet gehouden worden door de bewoners van een naburig, niet meer dan vijf huizen groot, kampoengkjen, Pagadoengan geheeten.

Van-ochtend om zeven uur weêr op ons paard; wel-te-verstaan: na de Tji Bening te zijn overgestoken per *bandoengan*. [3] Ons pad is een eenzame strandweg, nu-en-dan, waar de rotsen den doorgang versperren, een kleine bocht binnenwaarts beschrijvend: nadat we den, vlak aan den westkant van de Tji Bening gelegen, k., Tji Rĕma gepasseerd zijn, ontmoeten we tot-aan den, vijf paal verwijderden, patrol geen anderen kampoeng meer; de eenige afwisseling is hier het doorwaden van de monding der Tji Gatar bij den *djodjongor* [4] van dien naam geweest. Na den patrol gepasseerd te zijn, komen we aan steile en

---

[1] Een rotansoort.

[2] Wachthuis (zie later.)

[3] Verg. p. 374.

[4] Een uitspringende hoek land, een voorgeberchte. Zie Rigg in voce *jongor*.

glibberige rotshellingen (lees: tjadashellingen), en vervolgens den k. Tji Manoek voorbij (wiens bewoners voor het onderhoud van den patrol te zorgen hebben); we doorwaden de monding van de Tji Manoek, en naderen langsaam, altijd noch over het strand gaande (dat hier zwartkleurig zand is, in den zonneschijn schitterend als diamanten) den trotschen djodjongor Batoe noenggoel die terecht zijn naam draagt, want ver in zee vooruit, door de witte branding bespat, liggen reusachtige rotsbrokken. Nadat we dit voorgeberchte zijn omgetrokken, ontmoet ons eindelijk de wadana van Mandala. We passeeren den djodjongor Kawoelan; trekken de monding van de Tji Padaboemi door; bestijgen een steile helling, vanwaar we een onmetelijk vergezicht hebben, links op den oceaan, rechts op een onmetelijke reeks van wouden en bergen, waarboven de geïzoleerde G. Tji Goeraj, zich onderscheidende door zijn half-bolronden vorm, zich in de verte verheft; en slaan nu, van die helling afdalend, landwaarts in, den k. Paměngpěk voorbij, den cirka 2½ paal langen weg naar den k. Kalapa Genep, een groote, welvarende plaats, tot 1850 de pakemitan van het distrikt (die echter alstoen naar Tji Kalong verplaatst werd, omdat dáar koffituinen, die weldra zouden uitsterven, te bestieren waren!) De pasanggrahan staat aan de nette aloen-aloen; we zijn hier weêr in een zuiver-Soendaneesche streek.

Na hier gerijsttafeld te hebben, varen we de breede Tji Medang over (waar Kalapa Genep aan ligt), passeeren daarop den kleinen maar vriendelijken lemboer Tjantigi met zijn sawahs, en krijgen nu alras het dof geklots van de branding weêr te hooren, gelijk we spoedig, van een heuvelrug, de zee weêr te zien krijgen, en ons daarnaar weêr langsamerhand toe buigen. Van nu af (en we zijn zeker noch naauwelijks een paal van Kalapa Genep, dus noch 10½ vàn de pakemitan verwijderd) laat zich van onze reis niets-anders zeggen, dan dat ze, hoewel niet rechtstreeks over het strand loopende, maar over een, daarvan door *pandanwong* als anderzins afgescheiden, paadjen, dat half gras-, half zandpad was, door de onherbergsaamste, of liever eentoonigste, afmattendste streek liep, die zich denken laat. Het zand, waar den heelen dag de zon op gebrand had, was zóo-gloeiend, dat de koelies, om hun voeten er niet meê in aanraking te brengen, heele einden omliepen. Van dit heele eind laat zich niets anders opteekenen, dan-dat we den k. Tji Totak met zijn sawahs (Eden in deze wildernis) passeerden, de Tji Rodjèh (vlak aan haar monding) overvoeren, en na den

k. Bongas gepasseerd te zijn, een tijdlang den Tji Djoelang ngadeg, met menschen uit dien kampoeng op stellaadjes er in zittende om te *njirib* (met kruisnetten te visschen), naast ons pad zagen voortloopen, dien we twee maal (zóo kronkelt hij hier) achter elkâar moesten doorwaden, om landwaarts-in te kunnen gaan naar het noch 2 paal verwijderde Tjikalong. Op dat binnenpad trekken we tusschen een, in 1850 aangelegden koffituin heen, die in orde moet gehouden worden door de bewoners van het naburige, frisch en koel aan de breede, kronkelende Tji Oelan gelegene, Lĕwi gedè, dat we welhaast voorbijtrekken. Kort-daarop naderen we, na een diepe dalkom (door die rivier gevormd?) gepasseerd te zijn, de aan den uitersten zoom daarvan op ongeveer 150 pas van de rivier liggende pakemitan.

24 Mei. Om half-vijf wakker van den slagregen, die echter weldra ophoudt. Om half-zes gekleed en gereed, maar (ten-einde de koelies, die het goed dragen, gelegenheid te geven om een eindweegs vooruit-te-komen) eerst om half zeven op het pad. We slaan den weg naar het zeestrand weêr in, dien we Zondag gekomen zijn, maar slaan spoedig westwaarts af, en varen de breede Tji Oelan over, die ons op Paroengsch grondgebied brengt, en aan wiens oever de wadana van Mandala ons vaarwel-zegt. We trekken (altijd noch langs een landweg) de smalle Tji Dadap over, den daaraan liggenden k. Tjidadap voorbij, den er aan grenzenden k. Tjibĕrĕm door (ongeveer een paal van Tjikalong). Anderhalf paal verder komen we den k. Tjilangla door, aan den mond van de breede Tji Langla die we overvaren, en van wier oever we, op vijf minuten afstands, over een kale, naakte zandvlakte heen, het witte schuim der branding (noch-niet de zee-zelf, daarvoor staan we op een te-laag punt) weêr kunnen ontwaren. Na die overvaart van de Tji Langla blijven we noch een groot kwartier op een soort van binnenpad voortrijden, door de Tji Langla (die zich links langs ons pad heenkronkelt, en op dezen korten afstand noch-drie rivieren, ongeveer zoo-breed als de Vecht in Maarssen, in zich opneemt, waarvan we er twee, de Tji Kawoeng ading en de Tji Tjankoewang, doorwaden; de laatste, de Tji Kawoeng ading gedè, om haar diepte, overvaren) van het eigenlijke strand, en de Tji Langla door die smalle, kale streep oeverzand van de zee, gescheiden. Eens de Tji Kawoeng ading gedè over, bevinden we ons dadelijk op het strand, dat we dan ook 9 paal ver, totdat we aan de pasanggrahan Tji

patoedja afstappen, niet-meer verlaten. Alle denkbeeld van een eigenlijk-gezegden weg gaat hier verloren; even-goed zou men het Scheveningsche strand "een weg" kunnen noemen. De strandformatie bestaat gedurende het eerste gedeelte uit zwart, gedurende het tweede uit wit kalk- en schelpzand (*kirisik*, noemen het de Soendanezen), beide zeer rul, en daardoor voor de paarden moeijelijk te begaan; gedurende het derde en laatste gedeelte daarentegen uit geel, vast en hard, zand, zoo glad als een kolfbaan. Het strand was daar ook zeer breed, en de branding, betrekkelijk altijd, niet zeer fel; gelijk trouwens heele einden het geval was, waar men over den tjadasbodem die het kristalheldere water overspoelde blijkbaar ver-in-zee kon loopen. Geheel-anders was het tooneel in den beginne van onzen tocht langs het strand. Daar was het maar-weinige voeten breed, en woest huilde aan onze voeten de branding, als dol van woede dat ze ons niet in haar fellen teruchslag kon meêvoeren naar de peillooze diepte, die reeds zoo-tallooze menschenlevens verslonden heeft.... Dat we geen kampoengs passeerden, spreekt wel vanzelf; we zijn hier in een zóo-eenzame streek, dat de menschen, die morgen mijn goed naar Pamĕngpĕk moeten brengen, elf paal te loopen hebben, poor fellows! eer ze hier aan de pasanggrahan, dat wil zeggen: aan het uitgangspunt van hun wandeling zijn. Twee wachthuizen of patrols, en aan de monding der smalle Tji Saät, even-vóor de Tji Patireman haar monding (beide geen paal van de pasanggrahan) de kleine kampoeng Tjisaät, ziedaar het eenige spoor van menschelijke wezens dat ik ontdekte. De pasanggrahan is gebouwd op 25 passen van het eigenlijke strand, in een soort van zandkom of vallei, waarschijnlijk om haar te beschutten voor de felle winden; maar het treurig gevolg daarvan, in verband met het feit dat de pasanggrahan niet op "neuten" maar op den vlakken grond is gebouwd, is, dat men uit de pasanggrahan volstrekt-geen gezicht op de zee heeft; en dat men eerst een heel eind tot-aan de enkels door het rulle zand moet waden, eer men de koelte, die uit zee u tegenwaait, kan inademen. Ik deed het van middag, en zag toen, noch-altijd in een ver verschiet, westelijk den als een smalle, met bosch begroeiden landtong in zee vooruitspringende djodjongor (kaap) Tji Kaèngan teruch, dien ik, reeds van het eerste oogenblik dat we van daag aan het strand kwamen, in het oog kreeg (gelijktijdig met den veel kleineren, nu reeds-lang gepasseerden, djodjongor Pasèrèhan)....

25 Mei. Voor zessen op weg naar Paměngpěk. De zon schuilt noch achter de bergen. Ons pad loopt weêr langs het eenzaam strand. We vinden aan de Tji Pangoekoesan een bandoengan om ons over-te-brengen, en komen, na een zijbeddingjen, dat (nu althans) geen uitwatering in zee heeft, doorwaad te hebben, aan een trotsch, indrukwekkend zee- en strandgezicht. Wilder en onstuimiger dan ik het noch ergens hoorde, huilt en schuimt hier de branding langs en op het smalle strookjen zand, waarop we ons langsaam voortbewegen. Niets wat naar duin of strandhelling zweemt, is hier te vinden. Maar de natuur, als ware ze dat gemis zich bewust, en als woû ze toch den landbewoner beveiligen tegen het geweld der woedende baren, heeft hier reusachtige steenklompen, steile tjadas- en steenheuvels opgeworpen, die het zwalpend nat stuiten in zijn vaart; onder zoo'n, half neêrhangenden, steenklomp rijden we rakelings door. Ons pad blijft altijd onmiddelijk langs den zeeoever voortloopen, met den onmetelijken oceaan aan onze linker, een onmetelijke, even onherbergsame wildernis aan onze rechterhand. Even-vóor het steile voorgebergte Tji Kaèhan zijn we genoodzaakt (daar dat voorgebergte steil in zee vooruitsteekt), landwaarts-in te slaan, ten einde zoodoende het te kunnen doortrekken. We nemen aan de monding van de breede Tji Kaèhan, 7 paal van Tji Patoedjah, afscheid van den wadana van Nagara (hier is de grensscheiding), en varen de rivier over met een bandoengan, gemaakt door de bewoners van het, even-tevoren gepasseerde, uit 4 huizen bestaande, kampoengkjen Tji Kaboejoetan (natuurlijk bij heeredienst, in het belang van de overvaart, gesticht en instandgehouden.) We gaan al verder-en-verder landwaarts in, beklimmen den zeer steilen, uit tjadasklompen bestaanden, tandjakan Tji Kaèhan (waar verscheidene inlanders van hun paard gaan), dalen en rijzen weêr, nu-eens door niets dan alang-alang, dan weêr onder schaduwrijk geboomte voorttrekkende; zien eindelijk na een vrij lang en vermoeijend rondtrekken eensklaps van den top van tandjakan Pangnjisihan de zee zich, op misschien honderd voet beneden ons, baden in de stralen van het zonlicht, — zijn genoodzaakt, bij het afdalen van dien, in steilte aan den tandjakan niet ongelijken, tjadasheuvel (of liever klip) van onze paarden te stijgen, — doorwaden de Tji Pangnjisihan; — moeten noch een klipbrug over; en ontdekken, als we dan eindelijk weêr aan zee uitkomen, dat we hemelsbreed misschien geen

vijf minuten gaans in dit half uur hebben afgelegd. Maar vruchteloos, zegt de tjamat, heeft men naar een ánderen dan dezen langen en moeijelijken weg gezocht, om het voorgebergte Tji Kaèhan om te trekken. Een ding hebben we overigens nu gewonnen; de natuur, hoewel even eenzaam als vroeger, krijgt plotseling een veel vriendelijker voorkomen. De branding blijft, ja zichtbaar en hoorbaar, maar op vrij-verren afstand; verkwikkend kabbelt aan onze voeten, langs het smalle (stellig geen zes voet breede), uit goudgeel zand bestaande, strand het blaauwe, kristalheldere water over den tjadasbodem. Groen geboomte, gedeeltelijk met bloemen getooid, welft zich boven onze hoofden en buigt zich liefdevol en sehnsuchtig naar de zilte baren over. De weg slingert zich, met bevallige afwisseling, nu-eens langs dit vreedsaam strand, dan-weêr door het prachtigste woud dat men zich denken kan, het is met één woord, alsof ik me weêr in de nabijheid van Soemoer bevind. Reusachtige njamploengs met hun gebogen kruinen, hun glanzig-groen gebladerte, hun eigenaardig-donkere melancholiesch-stemmende schaduwen, maakten de overeenkomst noch-treffender. Het was voor-het-éerst, dat ik ze aan Soekapoera's zuiderstand aantrof.

Even-voor den pasanggrahan Tjibabaloekan, (16 paal van Tji Patoedjah) komen we weêr voor-goed op het strand uit, dat hier weêr zeer breed en hard is. Het is ± halftwee, tegen dat we in die kleine bamboeloods (onderhouden door den éenigen nabij-zijnden kampoeng Rantja hèraug) afstappen. We eten er haastig; en gaan nu — daar we bevreesd zijn voor regen, in gestrekten galop — altijd het strand langs en altijd met de, ver in zee vooruitspringende, landpunt (djodjongor) Tji Laoet èrèn in het gezicht, verder naar het noch tien paal verwijderde Pamĕngpĕk. De smalle, maar (voor een „toewan" althans) te-diepe monding van de, daar-vlak-bij saamgevloeide Tji Sanggiring en Tji Merak varen we over; en voort gaat het weêr in snellen galop, hetgeen op het steenharde zand ver en luid en vrolijk weêrklinkt. Naar gissing 2½ paal van Pamĕngpĕk slaan we een landweg in, die ons welhaast in de bewoonde wereld brengt. Pamĕngpĕk (vroeger de hoofdplaats van het distrikt, die echter in 1853 verlegd is naar Tjikadjang; óok-alweêr om de koffikultuur) ligt namelijk in een uitgestrekte, vruchtbare vlakte, die zoover het oog reikt, met sawahs, afgewisseld door kampoengs, gevuld is. Het terrein golft hier niet noemenswaardig meer; alom heeft de vlijt van den landman op het landschap

zijn stempel gedrukt; men waant zieh waarlijk verplaatst in de vlakte van Bandoeng. Die vlakte van Paměngpěk, waar de padi in 4 à 4½ maand rijp is, is dan-ook de voorraadschuur voor het 37 paal verwijderde Tjikadjang, (waar ze, volgens den tjamat, 12 maanden noodig heeft om te rijpen.) Tusschen sawahs doorrijdende, passeeren we k. Tjiawi, doorwaden de smalle Tji Kaso en Tji Paleboe (die echter waterrijk genoech zijn om voor de besproeijing der sawahs benuttigd te worden), passeeren vervolgens k. Paiis, en stappen welhaast aan de pasanggrahan te Paměngpěk (gelegen aan den, met een weelderig-groenen tjaringin prijkenden aloen-aloen) af.

26 Mei....

27 Mei.... Om zes uur door een even-vriendelijke landstreek als gisteren in gestrekten draf naar Tjiěrih. De kampoengs Tjidahan, Mantja gahar, Pamalajan en Tegal gedè liggen bevallig tusschen de sawahs verspreid, die, daar het midden in den oogsttijd is, met menschen en *saoengs* [1] overal schilderachtig gestoffeerd zijn..... Dicht bij k. Tjiěrih verminderen de sawahs (waarschijnlijk omdat we hier vlák aan zee komen), en vertoont zich de streek als een vlak, eenvormig grasland. De kampoeng (waar we vóor achten aankomen) is klein, en maakt een treurigen indruk, omdat geen-eukele boom of struik de bamboewoningen overschaduwt. De pasanggrahan is weêr een klein, op den vlakken grond gebouwd, bamboeloodsjen, vanwaar men een frisch en ruim uitzicht op de nabij zijnde zee heeft....

28 Mei.... De reis naar Boengboelan aangenomen. Acht paal ver in westelijke richting, op korten afstand van het strand (waarop we nu-en-dan uitkomen) een eentoonigen, eenzamen zandweg langs, altijd met het voorgebergte Haoer Tjengkoek in het gezicht, rechts groene, met gras begroeide heuvelruggen, begroeid met dungezaaide, wijduiteenstaande *tangkal gebang*. [2] We doorwaden Tji Paserangan, Tji Pasèrèhan, Tji Mangkè, Tji Tjadas; steken de Tji Mari met een bamboevlot over; en vervolgens op dezelfde wijs de ongeloofelijk-snelstroomende monding van de Tji Kandang, die we door macht van mannen, die tot-aan den hals door het water waden, en van een *èrètan* (een verbindingslijn van rotan tusschen de twee oevers, geheel volgens hetzelfde systeem werkend als het touw bij onze ponten)

[1] Hutten in de hoema's; zie vroeger.
[2] Gěbangpalm.

gelukkig overkomen, omdat er geen hoog water is; wanneer het ongeluk wil dat er bandjir is, zoodat de breede bedding, die nu voor twee-derden droog ligt, volloopt, kan men soms twee, drie dagen wachten „dum defluat amnis.”

Even-voorbij den patrol aan géne (de westelijke) zijde van de Tji Kandang slaan we landwaarts in, ten einde ons in noord-noordwestelijke richting naar het, noch negen paal verwijderde, Boengboelan te wenden. Ik kan van dien weg niet-veel-anders zeggen, dan dat hij enorm kronkelt, en een aaneenschakeling van steile up-and-downs is; dat het gedeelte dicht-bij de kust door niets dan alang-alang loopt, terwijl verder-op prachtige bosschen (waaronder reusachtig-groote en hooge bamboebosschen) den weg omzoomen; dat de formatie van het terrein zeer bergachtig is, heuvels en bergen, de een grooter de ander kleiner, zoover het oog reikt, natuurlijk met huiveringwekkend-diepe ravijnen er tusschen; dat water en kampoengs er tot de zeldzaamheden behooren (den heelen weg langs niet-anders dan k. Kadoe poegoer; eerst in de nabijheid van Boengboelan werd het in dit opzicht weêr beter, en passeerden we den Tji Saroewa met den k. Tji Boelakan, daarna noch k. Lioeng goenoeng en k. Handjoewang).....

29 Mei. Elke toerist zou ik een tocht van Boengboelan naar Tjimanoek durven aanraden..... De weg is misschien (hoewel maar 16 paal lang) de moeijelijkste van heel Java; maar de trotsche gezichten, waarop het oog met verrukking staart, loonen die moeite dubbel. — Boengboelan uitgaande, heeft men den min-of-meer boogvormige G. Sang Hiang lawan in het front; rijdt door een, reeds golvende, maar zeer sawahrijke en bebouwde streek, (de Tji Baloeboer doorwadende, den k. Baroebjoer voorbij, alsmede de kampoengs Badjong en Kipoetat, de Tji Rompang vervolgens liefelijk-ruischend links van zich, daarop de Tji Hikĕ doorwadende, even-vóór haar uitwatering in de Tji Rompang, die zich hier kronkelt, zoodat men ook-haar vervolgens moet doorwaden); doorwaadt de Tji Boeni nagara en de Tji Talaga; en bevindt zich alsdan op het zadel van den Sang Hiang lawan, de reeks van steile, moeijelijke klimmingen en dalingen beginnend, die niet weêr ophouden, voordat men een paar paal van Tjimanoek is gekomen. De overtrekking van den hoogen Sang Hiang lawan duurt lang, maar valt niet lang, omdat men voortdurend door maagdelijk woud rijdt, welks donker loof de gloed der zonnestralen afweert. De Tji Awi tali, aan den noord-

oostelijken voet van den Sang Hiang lawan, doorwaad hebbende, passeert men achtereenvolgens den k. Nangka roeka, (na den Tji Sariniĕn doorwaad te hebben) k. Poespa, doorwaadt den Tji Tondjong bĕrĕm, passeert den k. Tji Linggar en den, aan de Tji Pĕndĕj liggenden, kampoeng van dien naam, alsmede k. Daroen (deze-laatsten allen dicht-bij elkâar). — Men bevindt zich hier in het land van de arènpalmen; de bosschen zijn er vol van. Ik verneem van den wadana, dat zelfs op die, in het wild-groeijende, boomen eigendomsrecht bestaat. Door de wadana's krijgt ieder gezin zijn bepaald aantal boomen in wettigen eigendom en wee den indringer, die zich daaraan mocht willen vergrijpen; hij wordt verklaagd en gestraft. De voordeelen, die de arènsuiker afwerpt, zijn groot; tot twintig jaar kan een boom getapt worden, maar de schaduwzijde, zei de wadana, is, dat de bevolking de padikultuur verwaarloost en zich met dit, makkelijker verkregen, voordeel vergenoegt. Het gezicht op de Tji Panangen, onstuimig voortbruischend over reusachtige rotsblokken in zijn, tusschen steile tandjakans ingezonken rotsbedding, is zeer schoon; de afdaling er naar toe, en de beklimming van zijn waterscheiding aan de oostzijde daarentegen zeer bezwaarlijk. — Hetzelfde is toepasselijk op de Tji Ketjemban (die men bereikt na k. Limoes gepasseerd te hebben) — Ook van den Tji-Bitoeng geldt het, hoewel in mindere mate. — We komen nu in een dorre alang-alang-streek, den k. Pasir Garoe voorbij, en dalen, dalen, alsof er geen eind aan zou komen, en zoo-steil dat verscheiden personen van hun paard stijgen, den Pasir Garoe af naar den Tji Legak njènang. — En nu duurde het maar weinige oogenblikken meer, of we bereikten het treffendste, indrukwekkendste natuurtooneel dat ik noch ooit aanschouwde. Verbeeld u, aan onze voeten de breede, schuimende en kokende, Tji Boeta roewa, stellig vijf-en twintig voet beneden de vaste houten brug die we gereed stonden over te trekken; en onmiddelijk aan haar overzijde een hooge, genoechzaam-loodrecht omhoogrijzende bergrug, bedekt met ondoordringbaar-dicht Urwald, waaronder b. v. Rasamala's van meer dan honderd voet lengte, en (tusschen het geboomte door, naauwelijks zichtbaar) in die helling, die eigenlijk geen helling heeten mag, slangvormige uitkappingen, waarlangs de reiziger zich naar boven moet werken. Ik begrijp nog niet, hoe ik den moed gehad heb om op mijn paard te blijven, want aan de eene zijde van het bergpad niets dan de loodrecht-omhoogrijzende

bergrug, aan de andere zijde, eveneens rakelings naast dat pad, de diepe, even-steil afdalende, afgrond, niet minder gevaarlijk al is hij met vriendelijk groen en allerlei geboomte bedekt. Maar "audaces fortuna juvat"; ik bracht het van den, meer dan tien minuten vereischenden, tocht er behouden af.

Ik heb geen lust om van den verderen tocht meer te zeggen dan-dat we, aan den oostelijken voet van den tandjakan Tji Boeta roewa, den Tji Tjadas doorwaadden; vervolgens den Tji Halang; in den k. Panèndjèng (ten huize van den *mantri tjatjar* [1]), haastig, wat aten (we waren noch ± 9½ paal van Tjimanoek, ruim een paal voorbij de Tji Boeta roewa); de, aan dien kampoeng zoomende, Tji Pakèndjèng doorwaadden; vervolgens de frissche, onder het geboomte dat hem overwelft, met ooverdoovend geweld te-voorschijn-komende Tji Papandajan; den k. Sandaän passeerden; en na de Tji Djotang doorwaad te hebben en voortdurend noch enorm te zijn geklommen (altijd rijdende door een bij uitnemendheid boschrijke streek), op twee-en-een-half paal afstands van Tjimanoek in afgeschreven koffituinen kwamen, en vervolgens in nieuw aangelegde, die zich uitstrekken tot aan de grens van de pakemitan. — Als ik bedenk, dat de wadana me zeî, ditmaal weêr een zeer slecht jaar te maken met de koffi, uitgezonderd een in 1857 omgekapte oude tuin, waarvan de uitloopsels, nu weêr prachtige boomen, vol vruchten zitten, verbaast het me dat men dat systeem niet veel-meer op oude tuinen toepast..... Tjimanoek, een schepping van het kultuurstelsel en enkel ten behoeve van de koffikultuur gesticht (evenals b. v. Pĕngalèngan), ligt, naar ik gis, op 5000 voet hoogte, een kwartier gaans beoosten den G. Papandajan.....

30 Mei..... De wadana vertelt me allerlei, voor mij nieuwe dingen, o. a. het volgende. Het is te Tjimanoek zóo-koud, dat noch padi noch klappers er groeijen willen. — Onder *palawidja* verstaat men: 1) *tèrong*, 2) *roepa-roepa-katjang*, 3) *roepa-roepa hoewi*, 4) *djagong*, 5) *bako*. [2] De naam *palawidja* wordt ook-dán er aan gegeven, wanneer ze (zooals b. v. hier) niet als "tweede gewas" geplant worden, m. a. w. ook-dán, wanneer ze geplant worden op grond waar niet eerst padi op verbouwd is. — *Tjoekè* wordt enkel geheven van padi en van kapas (welke-laatste men hier-en-daar, hoewel op zeer kleine

---

[1] Vaccinateur.

[2] *Tèrong*. Rigg: the eggplant, Solanum Melongena. — *bako* is tabak.

schaal, hoogstens 3 pikols éen man, verbouwt). Van arènsuiker wordt belasting geheven, als men ze ter-markt-brengt; niet wanneer men ze uit- of doorvoert naar elders (gelijk in Garoet en Tarogong, waar van elk doorgevoerd of uitgevoerd pikoelan 5 cents wordt geheven, en tot-aan de betaling de suiker in beslag wordt genomen). Het vroegere regentschap Parakan moentjang bestond uit de distrikten Kandang wesi, Batoewangi, Sèlatjaoe, Taradjoe, Tasik Malaja, Singaparna, Indihiang, Tjiamis, Tandjoeng-sari, en Madjalaja. Voorts was er een regentschap Limbangan. Die twee regentschappen heeft de kompagnie tot éen gemaakt, en (met afscheuring van al de opgenoemde stukken, en vervallen-verklaring van het Limbangansche regentenhuis) aan de vroegere regenten van Parakan moentjang gegeven, die ze naar Garoet deed verhuizen.

31 Mei. Het is zóo-koud, en er waait een zoo-kille, schrale noordoostenwind, dat mijn handen 's ochtends letterlijk verkleumd zijn, ik de deuren moet sluiten, en het schrijven me moeite kost.....

1 Juni. Van daag is het tegen zes uur te Tjimanoek verrukkelijk weêr, niets koud; kompleet een koele, frissche, Hollandsche zomermorgen. Van den, 16 paal langen, weg naar Bandjarwangi (ik ging niet over Tjikadjang, maar recht-toe, recht-aan, door de koffituinen) laat zich niets-anders zeggen, dan dat hij eerst door een eindeloos-lange reeks van koffituinen, oude, jonge en afgeschreven, loopt; vervolgens door prachtig bosch; en het laatste gedeelte door tegal-velden; al dalende, sterk dalende, naar het in een kleine dalkom liggende, maar door de Tji Kaèhan noch-al redelijk-koele, Bandjarwangi. — Bergen en niets dan bergen, waartusschen echter nu-en-dan lachende valleijen, begrenzen aan alle kanten deze gezichteinder. Noemenswaardige kampoengs of rivieren passeerden we niet; enkel k. Tjhidĕng, den smallen Tji Haroes, en den k. Waroeng tjagah aan de twee kleine, maar toch overbrugde spruitjens of riviertjens Tji Barèngkok en Tji Kembar. Voorts hier-en-daar *parataks* (bereidingsplaatsen van de koffi in het gebergte), alsmede waroengs (waaronder waroeng Kiara rambaj, zoo geheeten naar een prachtigen kiara)..... De pasanggrahan is hier, evenals te Tjimanoek, zeer net. Het voorpleintjen smaakvol aangelegd als Engelsch werk, met een fraai rozenperk in het midden. Het gezicht, boven van den weg, op de pakemitan en de Tji Kaèngan, zich als een zilveren lint kron-

kelend door de kleine dalkom, was allervriendelijkst. Vrolijk wapperde de Hollandsche vlag in den top van een waringin op den aloen-aloen.

2 Juni. Als een merkwaardige bizonderheid, en een treffend bewijs hoe-voorzichtig men met zoogenaamd-onschuldige regelingen in Holland wezen moet, vermeld ik noch, dat gisterenavond, hier in het hartjen van de wildernis, deze onnoozele wadana me vroeg, of het waar was, wat men vertelde, dat nu ook Maleijers, Soendaneezen, Javanen en Amboneezen „kontolioer" konden worden. — Ook van den Samarangschen spoorweg wist de man af. De Soendaneesche volksboeken kende hij, en ze werden, zeî hij, wèl gekocht — namelijk door degenen die „*bisa narembang.*" [1] Door de somahs, d. w. z. door de niet-hoofden of mènaks echter noch weinich of niet, omdat daaronder zeer weinigen zijn, die lezen kunnen. De wadana betreurde het overigens zeer, dat die volksboeken allen „meer Javaansch dan Soendaneesch bevatten." Alleen de Woelang poetra, zeî hij, is echt Soendaneesch, maar — *kasar basana.* De wadana van Tjimanoek, een zeer schrander man, kwam er rond voor uit dat in zijn distrikt (Kandang Wesi) hij de éenige was, die de boekjens kocht.

En nu een woord over mijn tocht van Bandjar-wangi naar hier (Dĕdĕl, hoofdplaats van het distrikt Taradjoe). Een wóord; want als ik zeg dat de weg van Bandjarwangi naar Dĕdĕl loopt door eenzame, uit allerslechtsten grond, vol roode tjadas, bestaande galagahstreek, en een aaneenschakeling van vermoeijende up-and-down's is, totdat men eindelijk met een vrijgeleidelijke, maar zeer sterke, en meer dan een paal lange daling in de ongeloofelijk-enge dalkom (ze is stellig in omtrek niet meer dan vijf minuten groot) neêrdaalt, waarin het kleine Dĕdĕl ligt; dan heb ik er alles van gezegd, wat er van te zeggen valt. — Het landschap heeft een doodsch, eenvormig, voorkomen. Schaars rust het oog op kampoengs en sawahs, hoewel er aan water geen gebrek schijnt te zijn, te oordeelen, deels naar het betrekkelijk-groot aantal rivieren en riviertjens, dat we op den 14 paal langen tocht kruisten (de Tji Hoeni, 2 paal, de Tji Lèmo, 4 paal van Bandjarwangi, doorwaadden we; verderop passeerden we, per bamboebrug, achtereenvolgens de Tji Djaloepang, de Tji Pongpok, de Tji Djaloe — even-voorbij het

[1] De tembangs kunnen lezen. (M.)

binnenlandsche koffipakhuis Tji djaloe — den Tji Palasari, en den Tji Teroes), deels naar de enorme watermassa, die een paar solokans langs onzen weg bleken te bevatten. Ik schrijf dat toe aan drie oorzaken: den infamen grond, de menschenschaarschte in-het-algemeen in het Soekapoerasche, en de nabijheid van bosschen met arènboomen (in wier nabijheid de bevolking zich bij-voorkeur vestigt, omdat ze dan met weinich moeite *f* 1 tot *f* 2 daags kan verdienen). We passeerden of doortrokken geen-andere kampoengs dan Tjihoeni (aan de Tji Loemboeng), Tji-randjang (aan de Tji Lèmo), Nanggerang (door een koffituin, die, hoewel pas 6 of 7 jaren oud, op sterven stond, voor ons oog verborgen), Nagasari en Indoeraraug. — Om twaalf uur aankomst te Dĕdĕl. : . . . Ik verneem tot mijn groote teleurstelling, dat de pantoens, van wie men me zóoveel had voorgespiegeld, hier niet-meer zijn; alléen éen noch, dien ik weêr moet wechsturen, omdat hij niets kent dan een stuk van de Pangoeng-karaton. Dit is me een dubbele teleurstelling, omdat te Bandjarwangi de pantoen óok-al niet bruikbaar was, en omdat van konferenties met hoofden (de ondervinding in Bantam heeft het me geleerd) weinich of geen heil te wachten is. Men moet a f l u i s t e r e n; gaat men aan het n a v r a g e n of een of ander woord ook hier gebruikt wordt, dan is het „ja-en-amen” het onveranderlijk antwoord. . . . .

. . . .

5 Juni. Om zes uur weêr op mijn paard naar het, 17 paal verre, Tji Balong. De weg weêr tout comme à l'ordinaire, een aaneenschakeling van up-and-down's. De landstreek weêr kaal en boomloos; roodkleurige grond, sterk bezwangerd met tjadas en vol reusachtige steenbrokken (op éen punt hing zoo'n liefelijk steenbrok over ons, niet-meer dan vier voet breed, en aan den anderen kant door een formeelen rotswand begrensd, pad); kreupelhout, harèndong en alang-alang de eenige terrein-bekleeding. Het uitzicht weêr even doodsch en eenvormig, op een eindelooze reeks van onbewoonde en onbebouwde heuvel- en bergruggen, die zich van daag, bij de dikbewolkte lucht, noch-valer dan anders voordoen. Kampoengs en menschen weêr dun-gezaaid. Heilig, heilig vergeleken bij zoo'n bergland, ons vlakke Holland!

We doorwaden den Tji Windoe (d. w. z. per sasak overgaan); passeeren den Tji Awi en den daaraanliggenden k. Giri pati; komen door den k. Djati aan den Tji Teroes, die we daarop

doorwaden; passeeren k. Pari; doorwaden den Tji Bagandiug, passeeren den Tji baros, en daarop den kampoeng van dien naam; daarop den Tji Pendè en den kampoeng van dien naam (de grens van het distrikt Taradjoe); vier of vijf maal den kronkelenden Tji Gorowong; den Tji Dadap en den kampoeng van dien naam; daarna den Tji Païngĕn en den Tji Tjandoekoer, met den daartusschen liggenden k. Tjirĕndĕh, den Tji Bĕrĕm; den Tji Panas; doorwaden de Tji Kandawĕ, passeeren de Tji Goenoeng, den kampoeng van dien naam, en de, vlák aan den weg liggende, blijkens de saoengs of badkamertjens gebruikt wordende, warmwater-bron (vijf paal van Salatjaoe), den k. Sangkoer, den Tji Honjè, na den kampoeng van dien naam gepasseerd te zijn; komen daarop, 5 of 10 minuten vóor Salatjaoe, het pad voorbij dat ons straks naar Tjibalang moet leiden; den k. Parong pontèng doorgegaan zijnde, bevinden we ons nu in de pakemitan Salatjaoe, met zijn uitgestrekte sawahvlakte.... Ik vervolg daarop de reis naar het noch een kleine 4 paal verwijderde, Tji Balong. Dit gedeelte van den weg is veel vriendelijker; het loopt door een bebouwde en bewoonde landstreek. We passeeren den Tji Liwat, den k. Tjidas ngampar (de vroegere pakemitan) en doorwaden den Tji Panengah, passeeren, een eind verder-op, den k. Tjoekang antjad, den Tji Sĕĕr, den Tji Moentjang, en den k. Sawah hilir; doorwaden den Tji Limbangan (grens van Salatjaoe); den Tji Lilitan; krijgen den Tji Longgan (waaraan ook Tji Balong ligt) in-het-oog; en stappen tegen éen uur aan de pasanggrahan af. Met-uitzondering van de Tji Teroes en de Tji Longgan zijn al de hierboven opgenoemde riviertjens niet meer dan kreeken.

AANTEEKENINGEN OP EEN REIS DOOR TJIREBON.

27 Juli. Tocht, van Paloembon, over Mandirantjang, naar Tjilimoes, hoofdplaats van het volkomen-Soendaneesche distrikt Beber. Een Europeaan heeft hier een katjangolie-fabriek, maar werkt sints vijf jaar niet; hij kan niet tegen zijn Chinesche konkurrenten op. Er zijn in het distrikt twee partikuliere suikerfabriekjens van Europeanen op tegalgronden; maar jaar op jaar

werken ze met verlies, in weêrwil (omdat het distrikt voor zijn talrijke bevolking geen sawahgrond genoech heeft) tegen twintig cents daags vrije arbeiders in overvloed te krijgen zijn. De allerhóogste produktie is 30 pikoels per bouw. Een school is in het distrikt niet, op de hoofdplaats zelfs geen *pasantrèn*. Uiterst-schaars degenen die lezen en schrijven kunnen. Geen toekang pantoen hier; niemand die nembangt of stukken van dien aard bezit. De Hoofden korrespondeeren in Tjirebonsch Javaansch. Op de aloen-aloen staat de prachtigste waringin, die ik tot-heden zag.

Tjatjah hier onbekend; *somah* alleen in de dienstboeken; in het gewone leven is het kollektiefwoord voor ons partikulieren, degenen die niet-ambtenaar zijn, *sikep* (wel-te-verstaan, zêi men later, voorzoover ze grondbezitters, en daardoor heere-dienstplichtig zijn.) Onze *oerang-manoempang* (*noe datang anjar, doewa tiloe taoen, tatjan boga pagawèan Goepernemèn anoe misti* [1]) heeten hier: *woewoengan*.

In het distrikt Beber zijn volgens den wadana 46 dessa's, en daarvan zijn maar-15 ingedeeld bij de koffikultuur; de overigen verrichten geen kultuur diensten-hoegenaamd meer. In het oostelijk gedeelte van het distrikt worden meer dan elfhonderd bouws met *katjang soe-oek* [2] beplant; de grond is daar *tanah-merah*, waarop niet-anders groeijen wil.

29 Juli. In de vroegte met den wadana een uitstapjen naar den, twee paal in z.-westelijke richting verwijderden, *balong* [3] Linggar-djati, ook-wel *balong* Soeltan genaamd: een ijselijk-gewonen vischvijver, met een pasanggrahan er boven gebouwd, waar men overnachten kan. Hoewel sints-lang door de Sultans niet meer bezeten, wordt de vijver met bijbehoorend erf door de bevolking noch-altijd als hun eigendom beschouwd. Niemand zou het wagen een visch uit den vijver wech-te-nemen: „*matak doraka tĕ kira-kira;*” [4] meermalen gebeurt het, dat *kantjra's*, [5] die, 's nachts uit den vijver in een, daarmeê in kommunikatie staanden, salokan gegaan, 's morgens door het vallen van het

[1] Ik geloof, dat dit moet beteekenen: de sedert twee of drie jaar nieuw aangekomenen moeten nog niet hebben eenig werk voor het goevernement. (M.)

[2] Zie vroeger.

[3] Vischvijver. (?)

[4] Een bezondiging te weeg brengen, daar men geen gedachte op heeft.

[5] Jav. en Ml. *tambra*, cyprinus sp.

water niet-meer teruch konden zwemmen, door de bevolking teruchgebracht worden. — Er is een Hindoesch beeldjen (een *vartjan, = gambar sama batoe*, zei de wadana), waaraan noch geofferd wordt. Het is armslengte groot, niet ten-voeten-uit, de armen tegen het lijf gesloten en niet uitgebeiteld; het hoofd goed afgewerkt, zeer menschelijk van voorkomen, en redelijk gekonzerveerd. Alles wordt even-keurig onderhouden; drie menschen zijn voor dat werk afgezonderd. Het terrein behoort reeds tot Mandirantjang.

Inlandsch bestuur in Tjirebon.

1. De *wadana.*
2. In plaats van onze *tjamat's* en *patingis* hier de *aris* (in Beber b. v. drie.)
3. De *koewoe*, = onze *roerah.*
4. In de dèsa, buiten en behalve de *koewoe*, noch de *sasaka lima*, bestaande uit:
   - *a.* den *ngahibi* (ongeveer onze *poendoeh.*)
   - *b.* den *lambang.*
   - *c.* den *ngoetjapgawè.*
   - *d.* den *raksa-boemi.*
   - *e.* den *panglima.*

   (b–e:) allen staande onder de bevelen van den *ngahibi.*

In de Preanger.

1. De *wadana.*
2. De *tjamat's*, plaatsvervangers van den *wadana.*
3. De *patinggi's*, plaatsvervangers van de *tjamats.*
4. De *roerah's.*
5. De *poendoeh*, helper en wakil van den *roerah.*

Babaoe (= onze *djaga satroe*) staande onder den wadana, en de middenpersoon, door wiens tusschenkomst, ingeval er *sèmah* [1] in het distrikt komen, reizende ambtenaren of de resident b. v., paarden, eten, *tetebah* [2] enz. van de dorpshoofden wordt gerekwireerd. De *poerah mĕntah.* [3]

Poernabaja (= onze *kabajan*), de handlangers van de *babaoe's* (*djaga-satroe's*), die de kampongs rondgaan om meê-te-deelen

[1] Bezoekers, vreemden.
[1] Muziekinstrumenten. (?)
[3] Wiens werk het is te vragen (?)

aan de dorpshoofden, wat er wordt gerekwireerd; en die daarom in het bezit moeten zijn van een paard.

Kabajan. Iedere dessa heeft er hier een of meer. Het zijn degenen, die op last van den koewoe in de dessa het door den *poernabaja*, uit naam van den *babaoe*, gerekwireerde gaan opschommelen. In de Preanger zijn deze kabajan's onbekend.

De *koewoe's* en de *sasaka-lima* worden gekozen door de dessabewoners.

Van een *mantri besar*, gelijk die in de Preanger is, woonachtig op de hoofdplaats, staande onder den Patih, en diens wakil, weet men in Tjirebon niet.

Hier *kapala djalan* (staande onder den wadana), — bij ons *koemetir djalan* (eveneens staande onder den wadana; maar dan bovendien in de Preanger per regentschap noch één *koemetir besar*, staande onder den Regent, en diens bevelen omtrent de wegen overbrengend aan den wadana.)

30 Juli. Naar Lĕwimoending (± 18 paal van Tji Lemoes) een zuiver-soendaneesch distrikt, maar welks hoofden in hun korrespondentie weêr niets dan Javaansch gebruiken. In 1859 moet het Goevernement, zei me Masroen, al vruchteloos een verzameling van dienstbrieven hebben verlangd. — Een zeer mooije pakemitan, met een groot steenen huis voor den wadana waar ik logeerde, tegenover de kontroleurs-woning. Er schijnt niet veel alang te groeijen, althans ik zag verscheiden woningen met bamboe (*sirap awi*) bedekt.

31 Juli. Binnendoor (door een zijpad in-te-slaan aan de grens van Lĕwimoending, te Tjiwaringin) naar Ardjawinangoen (± 7½ paal) waar de twee suikerfabrieken van Ament zijn (een met een aanplant van 400, een met 600 bouws). Een zuiver Javaansch distrikt. De wadana van Beber verzekerde me, dat in deze residentie de bevolking per bouw suikerriet f 105 à f 120 krijgt, gemeenlijk onder drie personen verdeeld: naar de welvaart, die overal blijkbaar is, te oordeelen, komt me deze mededeeling geloofwaardig voor.

De bevolking van Ardjawinangoen, zêi men me in den pasanggrahan, „djahat sakali."

5. Aug. Aankomst te Bantar kawoeng (hoofdplaats van het Soendaneesche distrikt Salem), ruim drie paal bezuiden de rivier Pamali, grensscheiding van de Javaansch-en Soendaneesch sprekende bevolking. — In de zeestreek van Cheribon, waar de groote weg doorloopt, sprak men uitsluitend Javaansch.

Vrije arbeiders hier niet te krijgen, voor geld noch goede woorden, zêi me de opzichter van de militaire opname, die hier meer dan een jaar woont. Evenmin levensmiddelen, zêi hij, tenzij in ruil voor *tjabè* b. v. (zelfs-die plant de bevolking hier niet; en de wadana trekt zich geen van deze dingen aan, evenmin als b. v. uitbreiding van klapper-aanplant, vruchtboomen, arènpalmen, van welke-laatste ik hier geen enkel exemplaar vond).

Het distrikt bijna-alleen uit bergen bestaande, schaars-bevolkt en arm. Tóch de bevolking gehecht aan het plekjen waar ze gewonnen en geboren is. Men vertelde me, dat b. v. te Sindangwangi de bevolking (daar de grond enkel uit *wadas* bestaat) in dezen tijd zich letterlijk met boschblåren voedt; en op een andere plaats, na een aardstorting die verscheiden menschen deed omkomen, de rezident last gaf aan de menschen, om te verhuizen; — op geen van beide de plaatsen woû of wil men het.

Onze *roerah* hier *koewoe*; onze *patinggi* hier *roerah*; daarboven hier de *wadana*. Ik ben zoo gelukkig, een toekang pantoen aan-te-treffen, natuurlijk weêr blind, Bangsa goena, uit de dessa Pangrasan, die zes tjarita's (verhalen) kent. Hij was echter zóo-bevreesd voor kwade gevolgen van het mêedeelen dier verhalen, dat hij den eersten avond telkens in verzuchtingen (*„astaga faïllah!„* God vergeve mij„) uitbarstte, en eindelijk zei, dat hij eerst wierook moest branden (*makè menjan*) om die gevreesde gevolgen af-te-wenden.

. . . .

Een nieuw proefjen van de mogelijkheid van vrijen arbeid. Heden (7 Augustus) moest de wadana naar Salam, omdat de opzichter der militaire opname aldaar gisteren zijn nood kwam klagen, dat hij geen-enkel man kon krijgen om, tegen betaling, hem bij zijn opmetingen als koeli te helpen. Voor een geit durfde men *ƒ* 10 zilver vragen. Voor een pikoelan gras (en noch wel een zeer kleinen) moet de opzichter hier 20 duiten betalen; twee paarden kosten hem aan gras (door twée menschen gesneden) *ƒ* 20 zilver per maand.

Vroeger was in de nabijheid van Salam indigo-kultuur; maar de bevolking verliep bij-den-dag, uit haat aan het werken in de fabriek (niet zoozeer uit afkeer van de kultuur). Eerst-na de intrekking der kultuur is ze teruchgekomen. De beschaving gaat hier vooruit. Ik zag briefjens van den wadana in het Maleisch geschreven, aan den opmeter hier, maar eindigend met ons „Goedemorgen!„

Hier de oude duiten noch in omloop.

In deze maand Moeloed mag men hier 1. niet trouwen, 2. geen huizen bouwen (doet men het, *kahoeroewan* [1]), 3. de gamelan niet slaan (in de Preanger enkel—2; 1 enkel van den 1sten tot den 12den; 3 niet bekend). Nooit mogen in dit distrikt *wajang* worden vertoond (waarschijnlijk uit gehechtheid aan de adat der Soendaneezen). *Lain hadis* (voorschrift van den profeet), maar *tjĕk kitab paririmbon*, zei M., 1 en 2, en daarom *bidah*. [2]

Men gebruikt hier het Javaansche letterschrift, maar zoo-te-zeggen niemand in dit distrikt, die lezen of schrijven kan. Vroeger de mantri-koedang belast met den verkoop der Soendaneesche volksboeken; maar nu sints geruimen tijd die onverkoopbare voorraad weêr teruchgezonden.

Hier op de hoofdplaats een pasantrèn, maar volgens den wadana door zeer weinigen maar bezocht.

Boven een Maleische vertaling van een Javaansche dienstbrief aan den wadana van Losari, zette de wadana hier doodbedaard: *Vertaalan*. Ik verneem nu, dat niet te Bantar kawoeng maar te Pangrasan de bovenbesproken pasantrèn staat, doch dat er op dit oogenblik geen-enkel kind meer is.

. . . .

Hier geen-enkele Soendanees, die schrijven kan, wel de wadana, de assistent, de djoeroe-toelissen (éen partikulier), de pangoeloe en al de kaoem-menschen, de mantri koedang, maar — allen Javanen. Van de 20 koewoe's onder den loerah van Bantar-kawoeng, maar-twee', die een beetjen (Javaansch schrift, geen Arabiesch of Hollandsch) kunnen schrijven; al de rapporten van koewoe's en loerahs geschieden hier dan-ook mondeling (*koe soengoet*) aan den djoeroetoelis (de koewoe's samen met hun loerah).

. . . .

13 Augustus. Komst te Tji Ledoeg, hoofdstad van Losari (Tjirebon), een buitengemeen-welvarende streek, en zeer nette distrikthoofdplaats. Het zwarte suikerriet, vroeger op bevel van den Tjirebonschen regent overal uitgeroeid, door hem, op aansporing van den tegenwoordigen inspekteur (toen kontroleur) weêr aangeplant, en van-hier-uit allengs over geheel Java verspreid. Er zijn hier twee Goevernements-suikerfabrieken,

[1] Dan krijgt men brand. (M.)

[2] Parirembon, zal wel het Jav. primbon zijn, toover formule, een geheimzinnig teeken; maar de zin is mij toch niet duidelijk. (M)

beiden van Gonzalvez, en vier partikuliere. Die partikuliere fabrieken huren de sawahs van de bevolking à *f* 17 per bouw + betaling van de padjag (± *f* 7); zij laten ze bewerken door boedjangs. De Goevernements-fabrieken hier hebben voor het transport van het riet naar de fabrieken vrije kontrakten met de bevolking; het aantal personen die hun buffels aanbieden, overtreft tegenwoordig de behoefte. De wadana vergeleek overigens, zeer terecht, den kleinen man bij kinderen, die men moet dwingen tot hetgeen tot hun eigen bestwil dient. Hij zeî, dat bij zijn komst de streek een wildernis was; dat hij had moeten dwingen om *palawidja*, [1] klappers als anderzins te planten; maar dat, nu de kleine man het voordeel daarvan bij-ondervinding, kende, dwang langsamerhand onnoodig wordt. Een treffend bewijs, hoe onverschillig de kleine man is, deelde hij me meê; in het heele distrikt was tot vóor korten tijd noch-geen-enkele doekoe of doerian; hij gaf nu van den aanplant een voorbeeld.

De *wadana* heette hier, tot vóor een groote twintig jaar, *demang divizie;* de tegenwoordige *koewoe aris* (ze heeten niet *aris*-alléen) toen *wadana*. De naam *koewoe*, zeî hij, afkomstig dáarvan dat er vóor de komst van Sheikh Moelana een koewoe Tjirebon was, die jaarlijks *tarasi* als *bebakti* (wij zouden zeggen als cijns, als bewijs van cijnsbaarheid) naar Padjadjaran zond; de Sultans-regeering bestond toen noch-niet. De overeenkomst van het Noordbantamsch en het Tjirebonsch bleek me ook uit zijn mededeelingen haar grond te hebben in de vroegere onderhoorigheid van Noordbantam aan Tjirebon, en het gedurig uitzenden van Tjirebonners daarhenen. *Demang* is hier nu, even als in de Preanger, een bloote titel; *demang wadana.*

LOSSE OPMERKINGEN OP EEN UITSTAPJEN DOOR DE ZUIDELIJKE EN WESTELIJKE DISTRIKTEN VAN TJIANDJOER.

Van Tji Hĕlĕt (vroeger patrol op de grens van Pangalèngan en Tjidamar) opgebroken (op de kaart Tji Bĕlĕt). Van Tji Hĕlĕt kwamen we te Pamojanan (niets dan een paar huizen). Van Pamojanan te Njalindoeng (op de kaart Ngalindoeng,

[1] Tweede gewassen.

waar buiten van der Wijck noch-nooit iemand geweest is). [Hierbij staat als datum 23 Junij 1865, moet zijn 1866(M)]. Van Njalindoeng over Tiwoe gentèng (op de kaart Tjiwoe genting en ten zuiden van Pamalajan geplaatst) en Tjikarang naar Pamalajan.

Van Pamalajan over Tjibatoer en Tjiseroewa naar Tjidaoen (aan den O. oever van de Tji Damar). De (zooals men beweert, gemeten), afstanden bedragen, volgens opgave, van Pangalèngan tot Pamojanan 11½ paal, van Pamojanan tot Njalindoeng 6 paal, van Njalindoeng tot Tiwoe-gentèng 7 paal, van Tiwoe-genteng tot Pamalajan 7 paal, van Pamalajan tot Tjidaoen 9 paal. We passeerden, buiten een menigte kleinere spruitjens, tusschen Njalindoeng en Pamalajan, de Tji Gembong (nadat we het reusachtig-lange en steile, uit tanĕh lĕĕr en losse steenen bestaande, toengtoeroenan Gembong waren afgedaald), de Tji Pitjoeng, de Tjitengah, de Tji Talaga en de Tji Awi (van de, op de kaart als een vrij-groote rivier afgeteekende, Tji Kawang djamboeng heb ik niets gemerkt); van Pamalajan vertrekkende, staken we den snelstroomenden Tji Laki (lees met de *a* in ons vader; zoo spreekt men het uit) over, en passeerden vervolgens, voor we aan Tjidaoen kwamen, een onnoemelijke menigte kleine spruitjens en beekjens, wier namen ik vergeten ben.

Hierna volgen deze opmerkingen: „Vet of mager van grond" heet in het Javaansch, het eerste *loh*, het tweede *garres*.

Volgens v. d. Tuuk (Tijdschrift voor Ned. Indië, 1851 I bl. 341) is „Loetoeng kasaroeng" een bijnaam van *Tjioeng Wanara*. Hij noemt de geschiedenis van Loetoeng kasaroeng een „Sundaneesche wajang" (?!) *Tongèrèt banèn* is een tongèrètsoort, die men enkel in zware bosschen vindt, en die, den heelen dag door (ik hoorde ze, bij prachtigen zonneschijn, tusschen tienen en twaalven) een vervaarlijk snerpend geluid maken.

V. d. Tuuk berispt v. Hoëvell, dat hij *kedeboes* schrijft, en zegt dat het moet wezen: *godoboes*. Allebeî mis: In Buitenzorg en Batavia zegt men: *gedeboes*, en in de Preanger: *deboes*. Het *pègoe*, waar Rigg *pègon* van wil afleiden, en dat hij vertaalt door een vreemde uitspraak hebbend, bestaat niet, en moet zijn: *pègo*, beteekenende: niet een vreemde, maar een onduidelijke en daardoor onverstaanbare uitspraak hebben (zooals b. v. de Chinezen als ze Maleisch spreken.)"

Verder vinden we van den weg nog slechts deze korte aanteekening „Van Tjidaoen vertrekkende, trokken we op een

paar paal afstands vandaar de Tji Damar, de Tji Toè en de Tji Widi over, en de Tji Pandak, aan welks westzijde (een waar tijgerland; van 1 Januarij—31 Maart waren daar 12 menschen opgepeuzeld) een tempat tjatjar en de k. Tji Pandak. Ongeveer halfweg Sindang barang trokken we de Tji Boentoe en de Tji Oedjoeng over, rustten in de k. Tji Oedjoeng; passeerden k. Tji Olèng en verschillende andere kampoengkjens, allen levende van den zoutaanmaak; en kwamen eindelijk de monding van de Tji Sadéa langs een tweede Tji Toè over te Sindang barang.

. . . .

Tji Damar is het tijgerland bij-uitnemendheid; in Mei van dit jaar 13 menschen opgepeuzeld. — En van-dáar het zonderlinge feit, dat men in héel Tji Damar geen-enkele waroeng vindt: „*tjadoe*" zeî men, „*koe-sabab loba maoeng*"; [1] ging men waroeng-houden, de tijgers zouden „*aboes ka lemboer.*" [2]

---

[1] *Tjadoe* is mij niet helder, het andere beteekent: om reden van de vele tijgers. (M).

[2] Loopen naar het dorp. (M.)

MEDEDEELINGEN OMTRENT DE ALFOERSCHE TAAL VAN NOORD-OOST CELEBES.

I. VERGELIJKENDE WOORDENLIJST

(Vervolg van bladz. 251)

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Gewennen	numaram, manaram [1]	numaram, manaram	numaram	numaram
Gewigt (zwaarte)	wutĕr	utĕr	wutĕd	wutĕr
» (bij het wegen gebruikt)	titimbang	tutumbi	titimbang	eetung
Gewinnen	muntung, mauntung	muntung, mauntung	muntung, mauntung	makaato nuntung
Gewis	ulit	ulit, tantu	udit	rendai, ulit
Gewoon	naram, manaram	maram	manaram	mĕnaram
Gewoonte	alat, wanti, kanaramĕn [2]	adat, wanti	wanti, kanaramĕn	wanti, wangun
Gezant	aatu, rururuan	rurunduan	aakĕrĕn	rĕrĕroan
Gezel	karija	karapi	karija	karija, ampit
Gezond Vgl. Goed	leos	sama	leos	leos
Gezwel	kimĕlĕng, simĕga	sĕga	limĕmbut, simĕga	kĕsa, kimĕsa
Gezwind	rorot	tĕron, rĕpet	rĕpĕt	rĕpĕt
Gids, Zie: geleider.				
Gierig	sĕsĕl, kirkir, tĕwtĕw [3]	taela, sĕsĕl	sĕsĕl, kirkir, kĕtir	sĕsĕl, tembe, tĕtĕw
Gieten	tumuas	tumuas	tumoa	tumoa
Gift (vergift)	parijara, leleos	parijara	parijara, leleos	
Gift (van dieren)	seseher	kikiitji	sesehed	
Gij	kou	tjou	kou	kou
Gillen	kumeret	mangko, maangko	kumeret	kumeret
Ginder, zie daar.				
Gist, zie gest.				
Gisteren	kahawii	kaawii	kaawii	kaawiin
Glas	sarĕming	sarĕmin	sĕrĕmin	sĕrĕming
» (drinkglas)	gĕlas	gĕlas	gĕlas	gĕlas
Glijden	ikalĕsok	itjakeos	ikalĕsok	ikalĕsok
Glinsteren	pĕtot, makapĕtopĕtot	selap, maselaselap	pĕtot, maapĕtopĕtot	kĕrap, mĕngĕrap
Gluren	mato, mahapato, mahapatopato	maraandaraanda (de derde en zesde a ten halve uit te spreken)	mato, maapato	mangat, maangat
Goed	leos	sama	leos	leos
Goedkoop	ĕpes, tojo un tĕlĕsna, tojo tĕlĕs	pira am beena, (of: an tĕlĕsna)	tojo tĕlĕs	
Golf	sĕmpa	sĕmpa	sĕmpa, walolongan	walolongan
Golven	sumĕmpa	sumĕmpa	sumĕmpa, mawalolongan	mawalolongan
Gom	sĕring	sĕringna	sĕding	sĕring
Gonzen	nĕngnĕng, numengnĕng	mĕmbĕng, maĕmbĕng	nĕngnĕng, numĕngnĕng	ĕmbĕng, nĕmbĕng
Gooijen	mĕrit. mahawĕrit	mangkil, maawangkil	tumiwil	tumĕrĕk
Goot	kijar	salu	kijar	salu
Gordel	ĕmbet, rerekossĕn	wĕwĕmbĕr, wĕwĕmbĕrĕn, papeetĕn	pĕpetpet	
Gordijn	kĕkĕndir	kĕkĕndir	kĕkĕndir, sasalewon	kĕkĕndir

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.	
numaram	manaram	mobijasa	moluwam	[1] Numaram = temmen, tam maken, gewend maken; manaram = tam worden, gewend worden.
			mobogat	
batu pananumbi	batu tutumbijan	batu pononimbangĕn	batu tosimbangan	
makauntung	machauntung	mokountung		[2] Kanaramĕn vooral van bijgeloovigheden.
lijus	ulit, totou	totuu	totuu	
naram	naram	kowijasa	bijasa	
hadat	adat	aras	kobijasaan	[3] Deze drie woorden worden tevens gebezigd voor zuinig.
toaingka	doruduan	suruan	taba	
toonde	karuwa	takin	totakin	
			mopija	
homitik	ichumotong	wowaha	nobobaga	[4] Momongkol, mogibongkol = gordelen, den buikband omdoen.
sohong	uro	sonug	moligai	
ralaisingou	taela	mohuwus	morinut	
mangalin	tumigis	motigis	mosigi	
susigi	sokot, dijara	songkot, parijara	pongain	
sasogare	sosehed	sosohor	bisa	
ikau	sichou	ikou	iko	
humongong	mawasawang	mongombal	mogogojau	
kanehau	kaii	kolawon	kolabung	
sarĕmin	sĕrĕmin	posilar	posilag	
gĕlas	gĕlas	gĕlas	gĕlas	
nohondo	charoi, ichawisi	niitondilas	morondog	
montjila	mahendaw	mohingka	moramag	
lumalingai	sumalat	mosahap	mogadog	
mapigo	mauleng	mapiha	mopija	
	kidi komochombajar.	sopopi imbolinija	momura	
bololongan	bohol	bokol	bokol	
lumolong	machwohol	mowokol	mobokol	
kolopu	baluna	pulutija	pulusa	
riwusi	gumonggor	mokohukur	mogorongung	
mulawag	tumuwi	mongaras	momorimbing	
kura, kuran, pakakuran	sawa	warangka, sihang	kinarijan	
wowintol	bokol	sawit	bongkol [4]	
lalaense	kĕkĕndir	korambu	kolambu	

Nederduitsch.	Toumbulsch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Gorgelen	lumimumu	lumimumu	dumimumu	lumimumu
Goud	pasĕr, tunaw [1]	pasĕr	pasĕr, tunau	pasĕr
Goudmijn	pahakijaran um pasĕr	paindoan im pasĕr	pakijaran pasĕr	pakijaran pasĕ
Graauw (kleur)	awuan	ruwunĕn	kidawuan	wuwu
Grabbelen (oprapen hetgeen te grabbelen geworpen is)	murut, mahapurut	mitong, mapitong	murut, maapurut	murut, maapu
Grabbelen (in modder om visch of iets anders te bekomen)	mĕndam, [2] mahapĕndam, sumikĕp	mĕndam, [2] mapĕndam		
Gracht	soosoan	rojongan	soosoan	sosoan
Graf	lĕwĕng[3], waruga[4] tiwukar [5]	lowĕng, [3] waruga[4], timbukar[5]	daada,[3] waruga,[4] tiwukar [5]	kijar
Grap	uwak	rĕngkut	uwak	uwak
Gras	rukut [6]	rukut [6]	dukut [6]	rukut
Graven	kumijar	kumali	kumijar	kumijar
Grendel	kukusi	kukusi	kukunsi	kusi
Grendelen	kumusi	kumusi	kumusi	kumusi
Grens	supu	supu, tĕndĕk	pasupuan	pasupuan
Griffel	grip	grip	grĕp	
Grijpen (met de hand)	tumimboi, tumijon	tumimboi, sumitjop	mingka, maingka	tumimboi, sun kop
» (met een strik)	sumambet	sumambet	sumambet	sumambet
» (opvangen)	sumikop	sumintjon, sumepa	sumingkap	
» (als een roofvogel)	rumagit	rumagit	rumagit	rumagit
» (en vasthouden)	tumijon	tumimboi	mingka	tumimboi
Grijs	uwan	uwan	uwan	uwan
Grimlagchen	ngumingi	ngumingi	ngumingi	ngumingi
Groeijen	tumou, sombor	tumou	tumou, sombor	tumou
Groeijen (van kinderen)	tumou, sombor	tumou	tumou, sombor	mĕwangko
Groen	mata	mata	mata	lisou
Groente	sesendeĕn	sesendeĕn	sesendeĕn	
Grof (v. lijnwaad)	rakrak	tĕngkar	rakrak	rarak
» (onwellevend)	sĕge			
Grondeigenaar	makatana	makatana	makatana	makatana
Groot	sĕla, tuana, wangko, lĕmpar	sĕla, wangkĕr, wangko	sĕla, tuana, wolongkei	sĕla, wangko, wangkĕr
Grootmoeder	opo wewene	opo wewene	opo wewene	opo wewene
Grootvader	opo tuama	opo tuama	opo tuama	opo tuama
Gruis	kĕmu, rintĕk	sindok, rintĕk	kumu, rintĕk	kĕmu, rimumu
Gul	kaleleos			
Gulzig	roko	tambaroko, rompawaamba, (de derde a ten halve uit te spreken)	sĕreombok	roko
Gunst, zie geschenk.				
Guur	rate	uting	date	geger
Haagdis	soso, tokĕk	sopit, worokĕk	soso, sopit, torokĕk	torokĕk

BENTENANGSCH	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
tumukal	malimuchmuch	molimumu	molimumuk
wulĕn	pasĕr	mulan	bulawan
pakakuran wulĕn	pahindoan pasĕr	guang	kinalijan im bulawan
wunan	masĕwu	awuan	
mamurumuru	mulut	mopujut	mopajat
			monikop
tara	sawa	warangka	kinarijan
iwing	lĕbĕng	ilowongan	lobongan
alawijor	tuaga	lipat	
tapu	oho	puput	bonog [6]
nakur	kumokod	mongali	mongali
tunsi	kusi	gogual	kokunsi
nangunsi	kumusi	mogual	mongunsi
aran	suwuan	kontiga	sigad im buta [7]
grip	grip	grip	popahit [8]
akup, manakup	tumicho	mosingkap	modomok
nowotos	tumicho	molamboi	molaud
ngkap, maningkap.	tumaka	mosingkap	mosingkap
akup, manakup	tumicho	mosingkap	modagid
humbĕl	tumaka, mataka	mohantang	mokantang
iwoan	abuabu	awoan	uban
anjihanjisi	ngumisi	kimihou	momomi
amuwu	tumou	mowijag	bagu mobijag [9]
narangi, rumowĕn, matatumba	talu	motoluwu	bagu moligai [10]
moluno	mata	moluno	molunou
	tuinoho	sawap	kujat
		mogoros	makansang
mai matatou singau	achii machailad in adat	dea motatau in aras	dija motau adat
ou tawuon ana	machatoba		kitogi buta [11]
owen	bako	mosolach	motore, moloben, motola
wo wawinei	awo bene	ba	bai
wo muanei	awo tuamo	aki	laki
mo	wuwoch	humo	nolimumut, norimumut
matulir			
wojo	mosulamoch	mosuhag	motula, motombong
tararun	utin	motono	motonou
wohos	topacho [12]	bulilik	totok

[1] Pasĕr = stofgoud; tunaw = goud aan stukken, aan staven; ook goud, dat reeds verwerkt is.

[2] Mĕndam beteekent in de eerste plaats: voelen, tasten.

[3] Lĕwĕng = graf.

[4] Waruga = huisje boven het graf.

[5] Tiwukar = steenen graf.

[6] Rukut, bonog beteekent: gras, onkruid, afval, vuilnis enz.

[7] Sigad im buta = landgrens; sigad in dolaag = grens van een erf.

[8] Popahit = schrijfstift, hetzij pen, potlood, griffel, enz.

[9] Bagu mobijag = pas leven, van planten.

[10] Bagu moligai = pas loopen.

[11] Kitogi buta = eigenaar van het land; togi = het Maleische ampunja, een bezitting aanduidende.

[12] De ch in deze woordenlijst, welke vooral in het Tonsawangsch veelvuldig voorkomt, wordt uitgesproken geheel als in het Hollandsch.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanos
Haai	kĕmbolĕng	kĕmbolĕng	kĕmbolĕng	kĕmbolĕng
Haak	sasangkong	kakawĕr	sĕsangkong	sĕsangkong keong
Haan	laka	laka	koko-laka	daka
Haar (pronom pers.)	sija	sija	sija	sija
Haar (pron. poss.)	na	na	na	
Haar (v. h. hoofd)	wuuk	wuuk	wuuk	wuuk
» (grijs)	uwan	uwan	uwan	uwan
» (v. h. ligchaam)	warasi	parasi	warasi	warasi
» (manen)	sarorong	mondo	waroka, sadodong	sarorong
» (kuif)	tĕtĕra	wurutung		
» (v. apen)	sarorong		sarorong	
Haard	ramporan	amporan	ramporan	amporan
Haarnaald	wuwulat [2]	totopok	sĕsĕla	pĕpulat
Haast	rĕwĕk	morak	rĕwĕk	rijorijor
Hagedis, zie haagdis				
Hagel	uran mahapongo-pongo		udan mapongo-pongo,	aro kĕtee, r kĕtee, aro
Haken	sumangkong	kumawĕr	sumangkong	sumangkong
Hakken	mati, mahapati [3]	mati, mapati	mati, maapati	mati, kumo
» (fijnhakken)	tumoktok	tumotok	tumoktok	tumeri, tum
Hakken (afhakken	kumĕtor, sumampil	moow, mapoow	kumĕtor	kumĕtor
Hakmes	pahuma, pisow	pisou	pahuma, pisow	pati, pisou
Half (stuk)	sanapaharua	sangaparua	sanapaadua	sangaparua
» (maat)	sanapakarua	laambak		
Halm	lolona	raami	lolon	
Hals	lehe	kanat	dee	lehe
Halsband	ino, sorot	wiwin	kedang	lelilit
Halssieraad, zie halsband				
Halt	mĕnto	mĕnto	mĕnto	mena
Ham	paa ni wawi	paa i wawi	paa ni wawi	paa ni tiei
Hamel	lumba mandangan	lomba mandangĕn	domba tuama	lumba tuam
Hamer (v. ijzer)	rerentĕk	rerentĕk	rĕrĕntĕk	rĕrentĕk
» (v. hout)	papalpal	papangkur	wawangkeng	
Hand	rorongkĕm, lĕngĕn	kama	dĕngĕn	lawas
Handbreed (zie el)				
Handdoek	sarawetta	pipisi, papisi	serewetta	sarawetta
Handelen (handeldrijven)	mangkĕr, mahawangkĕr	mangkĕr, mawangkĕr	mangkĕr, mawangkĕr	mangkĕr, m wangkĕr
Handgeklap	moka, mahapoka	sumĕpe in tjama	moka, maapoka	sumĕpe law
Handpalm	palar u lĕngĕn	palar in tjama	palal un dĕngĕn	palar lawas
Handvol	sana rongkĕm	sanga rongkĕm	sana rongkĕm	sanga rongk
Hanegekraai	kukuk ni koko, [5] kumukuk si koko, [6] si koko mĕngukungukuk, [7] mahakukuk se koko [8]	kukuk i tjoko; [5] itjumukuk si tjoko; [6]	kukuk ni koko; kumukuk si koko	kukuk koko; kumukuk
Hanegevecht	mahasaka	masaka	maasaka	mĕsakà
Hanekam	sarang	poporong	sarang	luintung
Hanespoor	papakel	papakel	papakel	pĕpakel

…NTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
mbolĕng	kĕmbolĕng	kombolĕng	kamboling
angkong	wapaka	kokahit	pinokarid
ı	koko walachaan	sulug	manuk tulug [1]
	sija	siini	sija
			sija togi
k	utach	buok	wuuk
n	uwan	owanan	uban
h	bul	tojuntun	bubul
k kawajo	balolo	pindor	wuuk
	bumbung	pindoi	
gko	bumbung	pindojĕn	tandik
anasou, tain-jan	sebu, taingan	awu, taingan	abu
ma	sosomot	susuk im puju	karkuping
ohon	marododoch	mosonu	pokorombit
	maka	magahit	moikarid
lek	matotoch	matotar	momongko [4] (met een bijl hakken)
tok	matotoch		momongkomongko
moto	marog	momusug	momutu
rik	putow	pupul	pitou
paroa	warua	suropot	tongo botag. nolamboi
, lolon	lekat, londalan	dohame	pangkoi
uje	lehe	ligojon	sigogou
	sungutitin	uala	bobol
ito	sumondo	sumondo	sindogpa?
n u wawi	paa tjee	paan tijo	paa im boke
iba muanei	domba tuama	domba lolaki	jumba kolakijan
pa	dodowa	durupa	dodupa
angko	bambang	bowangko	popangkul
a	kama	lima	lima
wetta	sarawetta	sarawetta	randuk
angkĕr	machwangkĕr	moposaloii	modagang
lakap	sumĕpe	monolokap	mondolokap
	palad i kama	palar i lima	palad
leko	sangacho	sinosangkang	tongo langkum
ukuk	kohoch	mokuku	mokukuk i-manuk
nawula	mĕtokoan	mogogotub	morogotub
dok-i-manuk	saung	tigi	longkajad
ra	sacha	taar	bulatija

[1] Manuk-tulug = haan; manuk = kip; tulug = het mannetje van gevogelte.

[2] Wuwulat beteekent ook beitel; in het Toumpakĕwasch is beitel = papaat.

[3] Mati, mahapati = hakken met een bijl; manti, mahawanti = vellen, omkappen (boomen).

[4] Mopupul = omhakken of omkappen (boomen); monabag = omspitten (den grond).

[5] Kukukni koko, kukuk itjoko, een gelukkig voorteeken bij op reis gaan, bij het bereiden en gebruiken van medicijn enz.

[6] Kumukuk si koko, itjumukuk si tjoko = hanegekraai, als het slechts éénmaal zich doet hooren.

[7] De haan kraait herhaaldelijk.

[8] Het kraaijen der hanen bij het aanbreken van den dag.

NB. Wanneer de menschen het kraaijen der hanen nabootsen, dan is het een teeken van zegepraal of van uitdaging.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Hangen (aan een of meer touwen) (trans.)	mikĕt, mahikĕt	meren, maweren	mikĕt, maikĕt	mikĕt, mĕngik
Hangen (aan een of meer touwen) passief of intrans.)	niikĕt, nimeiikĕt	aiweren	nimikĕt, niikĕt, meiikĕt	mimboi, mĕngi boi
Hangen (als een vleermuis hangt)	nimikĕt	nimeren	manimboinimboi, tinimboi.	sumarai, masa rai
Hangen (zich zelven ophangen)	nimikĕt un touna	rumantong in owak		
Hangen (over een touw of bamboes iets hangen b. v. kleeding enz.)	sumĕmpe, mahasĕmpe, sumarai, mahasarai	sumĕmpe, majar, mapajar	sumĕmpe, maasĕmpe, sumarai, makasarai	sumarai, masa
Hangen (intrans.)	meisĕmpe, mĕnĕmpenĕmpe, meisarai, mĕnaranarai	aisĕmpe, aipajar.	naisĕmpe, naisarai	simarai, mĕna narai
Hangen (iets aan een stok ophangen)	sumambei, mahasambei, sumangkong, mahasangkong	kumawer, sumangat	sumangkong	sumangkong, m sangkong
Happen	sumokĕp	sumokĕp	sumokĕp	
Hard	kĕtie	kĕtte	kĕtee	kĕtee
Harden (hard worden)	kumĕtte, makĕtte	kumĕtte	maakĕtee, kumĕtee	kumĕtee
Harden (staal)	sumĕwu [1]	sumĕwu [1]	sumĕwu	sumĕwu
Hardhoorend	pĕluntĕngan	pamĕngĕlan	peduntĕngan	pĕluntĕngan
Hardlijvig	wuntĕgan	usĕgan	dai masĕndii	dai masĕndi
Hart	pusu	pusu	pusu	pusu
Heffen (opheffen)	menet, mahawenet	mangkai, maangkai	menet, maawenet	mangkat
Heg	rehĕn, alawat [2]	pagĕr, kalawat	reĕn, alawat	rerehĕn, mulaw
Hei!	è!	è!	è!	è!
Heil	bĕrkat	bĕrkat	bĕrkat	bĕrkat
Heilzaam	makaleos	toro, sama, kaakoan	kadoodan	kalooran
Heinen (omheinen)	rumehĕn, malawat, mahalawat	magĕr, mapagĕr	rumeĕn, malawat	magĕr, mapag
Hek verg. heg	rehĕn kai	pagĕr kaju	reĕn kaju	pagĕr kaju
Held	tĕtengtengĕn, tĕtĕrussan, sasamperan, tou wuaja	tou wuaja		tĕteng tengan, tĕrussan, t wuaja
Heldenmoed	wuaja	wuaja	wuaja	wuaja
Helder (licht)	trang, aja	trang, sĕndot	trang	trang, sĕrenga
» (water)	leno	leno	deno	leno
Helft, zie half				
Hellen	tilen, siri, sere [4]	tilen, siri, mere	tilen, siri, wingi	wingi, welei
Helm	paseki (helm v. koper), rikin (h. v. rotan)		paseki	
helpen	sumawang	sumembong	sumawang	sumawang
Hem, zie het pronom. pers. haar				

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
hei), muhei	lopoi	sompoi	mobeang, mobambe
ihei, nuhei	belopoi	sinompoi	bineang, binambe
waje		noiwambei	kinumambe
hei), muhei	lopoi	sompoi	motompoi, mopokarang
			sinompoi, sinadang
asaur, waje, mangkong	sambei, tambing	sarang, bambei	motadang, motompoi
angiki	bakimbisĕn	oomĕn	mopongalut
ogas	kĕteg	togas	motogad
ıtogas	kumĕteg	motogas	mobali motogad
aanuwu	samabu	mosoowu	motobu
umĕngĕmĕngĕl	machuwĕngĕwĕngĕl	mawongowongol	mopungo
ati?	ate?	atoi?	putu, si dalom
amua	matang	mobuot	mobuat, momampil
agĕr	tondog	tondok	tondok, tangua [3]
!	è!	è!	ulè!
amang	kamang	kamang	bĕrkat
itorone	katoroan	kopijaan	bojonija
amagĕr	matondog	motondok	monondok, monangua
agĕr kaju	tondog ing kaju	tondok kaju	tangua
tou wahani	tou waranei	tou mohogi	tau morogi
vahani		mohogi	morogi
aja	kanchaan	mowaja	mobajag
inou	leno	motanang	motanang
imahande	benge	masunsi	moilenten, [5] moijalat
			sakapeti
amawang	lumuwat	modulu	modulu

[1] Sumĕwu beteekent ook: 't vuur uitdooven met water, voorts ook: schuimen, zooals sagoweer, of het water bij het koken van het een of ander.

[2] Alawat een doode heg van bamboes enz.

[3] Tondok, levende of doode heg; tangua, doode heg van bamboes, hout enz.

[4] Tilen, en sere = hellen van een huis, een boom; siri = hellen van den grond.

[5] Moilenten = hellen van boomen; moijalat = hellen van den grond.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Hemelsblaauw	wiru	elei	wiru	wirun
Hen (pronom.)	sera, nisera	sera, isera	sera	sea
Hen (kip)	tina	siwei		upa
Hengel	opas	pĕsi	opas	opas
Hengelen	mopas, mahopas	mĕsi, mapĕsi	mopas, maopas	mopas, mĕngopas
Hengsel	mesĕl	engsĕl	engsĕl	
Hengst	kawalo tuama	kawajo tuama	kawalo tuama	kawalo tuama
Heraut	aatu, rururuan	rurunduan	aakĕrĕn	rereoan
Herbergen	sumakei	sumakei	sumakei	sumakei
Herhalen	sumaup	sumawĕl	sumaup	sumaup
Herkennen	makanau	makatuus	ninau	masinau
Hersen, zie brein				
Heuvel	kimuwu, kĕntur	kumuwu, kuntung	kimuwu, toka	kuntung
Hiel	tumir	tumir	tuumid	tumir
Hier	wijai	ambijai, wijai	wijai	wijai
Hierna	witum muri niitu	an somoi iitu	witum muri niitu	wija muri, witu niitu
Hiernevens	karija ung kĕnu	karapi nanijo	karija un nijai	ampit ninjai
Hierom	pahapaan	paapaan	papaan	paapaan
Hij, zie hem				
Hik	sĕru	salko	sĕdu	sĕgu
Hikken	sumĕrn	sumalko	maasĕdu	maasĕgu
Hinderlaag	rumumĕr	membong	kumoot	sumorisip
Hinderlaag (liggen of zitten in)	maharurumĕr	malulukut		
Hinken	kumento, mahakento, mahakeol	kumento, makento	kumento, maakento, maakeod	kumento, makento, makeol
Hitte	pasu	paso	pasu	pasu
Hobbelig	nimahakuwukuwu	nimakuwukuwu	minakuwukuwu	minaielembutan
Hoe	kura	tambissa	kura	kumura
Hoef	sulu [1]	sulu [1]	sudu	sulu
Hoek	ruhuna	ruuna	duuna	ruuna
Hoektand	uala	tankooko, sunge	uala	uala
Hoest	enga	sĕkol	menga	eker
Hoesten	menga, mahenga	sumĕkol	mahenga	maeker
Hoeveel	pira, takura	pira, takura	pira, takura	pira, takura
Hok (voor varkens)	logos	alar	logos	
» (voor kippen)	lalangdangan	lalandangan		lĕlaindangan
Holte (in een boom)	rurag	rango	rurag	
» (in de aarde)	tulĕng	wumbus		
Hond	assu	assu	assu	assu
Honger	arĕm	maarĕm	maarĕm	maarĕm
Hongerig	maharĕm			
Hongersnood	arĕm, kaharĕman [4]	arĕm, karĕman	arĕm	arĕm, kaarĕman
Honig (raat)	arina	wulinga	rarina	rina
» (uitgeperste)	rano ne tampaneher	wiluk	doud ne tampanehed	
Honigbij, zie bij				
Hoofd (ligchaamsd.)	ulu	rookos	udu, rookos	kokong
Hoofdkussen	tĕtĕndean	paulunan	tĕtĕndean	tĕtendean
Hoofdschedel	rakas	takoina	takoina	tarauka
Hoog	rakek	rangka	rakek	rakek
Hoop (menigte)	lakkĕr	kĕlli	dakkĕd	lakkĕr

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
malunou	maata	malunou	mosilang-i-langit
imangase	sila tachula	mosija	mosija
manuk	koko	manuk	opa
aopas	toton	osi, kajil	kail, pongosi
mĕngopas	manoton	mongosi	mongosi
	kawajo tuama	kawajo lolaki	kabala kolakijan
suruan	doraduan	suruan	taba in datu
manousakei	sumachei	mouat	mopokaan, (laten eten)
manole	maleng	mototau	moluan
matatou	machachilala		mokointuod
wukuni	dungusan	tinotajon	bulud moumpa
tingkor	bowochoi	tumo	singkod
sini	bijai	ko naan	ko nijon
	amahachad im bocho	sumu intanaan	kon tumi
ondei tuiren	dochonijai	takin tanaan	takin intanaa
tantoele	apaapa imbocho	naanda	sebab, malun, malunan
hinduk	sasendu	nalindak	todu
mahinduk	sumasendu	monolindak	motodu
mupintji	mopod	maroankeli	mopodenkedenke
malose	paso, kawasuan	pasu	mopatu
nukuwukuwu		tumbutumbuat	dija notulid (niet is effen)
makurakura	kelembisa		nongonu
kanuku	pengisulu	konuku	konuku
suwukonei	kasichuana	sikonija	luokija [2]
wunga	sasowa	bahang	ualanija
sokol	engach	ongan	gobu
sumokol	mengach	moongan	mogobu
sangape	tachula	songonu	tongonu
alar	takewan	kohungan	tondok
			kurung [3]
huwag		jungag	jujag
wojang		buwu	lopakija
kapuna	baled	assu	ungku
mahutun	maleo	gogojon	gogojon
kahahutun	kaleloan	kogogojon	mogogoi
wanoa patjukan	balena	bunoan potjukan	ulu im pasijukan
wiluk	bilug	gulamadu	gula pasijukan
timbonan	kocho	ulu	ulu
	paulunan	ulunan	oulunan
rarentimbonan	ipuluan	popojuan	lungkaka
marange	matanang	molantung	molantud
karakĕlan	katadooan	mowahon	mobajong

[1] **Sulu** beteekent ook: **nagel**.

[2] **Luokija** = binnenwaarts gerigte hoek; **gaitija** = naar buiten uitstekende hoek.

[3] **Kurung** beteekent ook: **paardenstal**.

[4] **Kaharĕman** = waar dikwerf hongersnood is.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Hoop (wat opgehoopt is)	kinuwu	kuwu	kinuwu	kinuwu
» (vertrouwen)	harap	harap	harap	harap
Hooren	tumalinga	lnminja	tumadinga	luminga
Houden (zie Grijpen)				
Hout	kai	kaju	kaju	kaju
Houtskool	tinono, wuring	tono	wuring	tĕmur, wuring
Huid (afgestroopt)	kawal	walulan	kowal	anit
» (van levende dieren	kulit	kulit	kudit	kuli
Huig	lĕgolĕgo	toto in tjĕroan	tunduan tikohon	lila okki
Huilen (v. menschen)	kumerĕt	mangko, maangko	kumerĕt	kumerĕt
» (v. honden)	mahalolon	maowang	mauang	mauang
Huis	wale	wale	wale	wale
Huisgezin	sana sende, sana tou	se andarĕm im bale ĕssa (die in één huis zijn)	sana tou	sangatou
Huisraad	apaapanera; sangkum um bale; sinangkum um bale; [1] roro um bale	anuera; sangkum im bale; sinangkum im bale	sinangkum um bale; roro um bale	
Huisvrouw, zie echtgenoot				
Huiveren, zie beven				
Hullen	kumalemot	kumarimbu	kumalemot, sumaleleng	sumaleleng
Hulp	sasawang, tulungan	sesembong, tulongan	sasawung, tulongan	sĕsawang, rur
Hunkeren	paar, mewe, maewe	sale, mewe, maewe	paad, maewe	paar, maewe
Huren	tumĕndan, [2] sumewa, mĕram mahĕram	tumĕtĕk, [2] sumewa, mĕram, maĕram	tumĕndan, sumewa	tumĕndan
Hurken	rumungku	kumontoi	kumoto, rumungku	kumoto
Hut (op palen)	popo	popo	poopo	popo
» (op den grond)	lawi, gongulangan	lawi, gongulang	sawua	lekou
» (een afdak)	tĕrung	tĕrung	tĕrung	
Ja	enne	een	ijo, udit	ijon
Jagen	mĕngassu	mĕngassu	mĕngassu	mĕngassu
Jager	mĕngangassu	si mĕngagassu	mĕngassu, mĕnĕput	tou mĕngassu
Jagthond	ipĕngangassu	ipĕngangassu	ipĕngangussi	assu ipĕngang[illegible]su
Jaloersch	teir	toloinde	taadui	tĕtaijurĕn
Ieder (huis)	susur um bale	susur im bale	susud um bale	susurum bale
» (iedereen)	si ĕssa wo si ĕssa	si ĕssa wo si ĕssa	si ĕssa wo si ĕssa	si ĕssa wo si ĕssa
Iemand	tou ĕssa	tou ĕssa	tou ĕssa	tou ĕssa
Iets	wehawehampe	weaweane	naampe	wea weane
Jeugd	taretumou, [3] rereho	taretumou	taretumou	katare tumoua[illegible] tare tumou, [illegible] retumou [illegible] wene
Jeuken	lumahar	laar	dumaad	keriit, kumeri[illegible]

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…himunan	kapulan	pusuan	lantudija
…rap	harap	harap	poharapan
…mungi	machataan	monorogo	mĕkidongog
…ju	kaju	gangai	kaju
…heng	kamo	buing	agui
…sin	bolulang	kawal	kabalija
…lit	kulit	kulit	kulis
		tanong	tanong
…wangong	kumijach	mongombal	monggina
…awong	kumijach	mohuwang	moguang
…le	bale	baloi	baloi
			kon sijup im baloi
			kom bonu im baloi
…mutur			
…huwis	kumoso	mochulos	mogidain
…nawang	liwut	liwutan	duluan
…kewe	mewe, maewe	moiwog	moibog
…netek	tumetech	monondam	monondan [2]
…molingkuku	sumalimbuchu	tumoingkuku	
…g	laik gongulang	luig	lajig
…r	ejam	oo	oo
…ritu	mamalei	momatug	mogungku
…taton maritu	tapumaled	tou momatug	mogogungku
…puna wahanei	baled buaja	assu mohogi	ungku pogogungku
	monguteng	moijan	gogondokon
…hiwi	susud	pinomoloi	pomuloi in tobatu tobatu
…singka	tou ĕssa		in tau tobatu
…nowowija	mangalitu, (jongelingen) mangalaan (jonge dochters)	bugunowijag	tea mobijag
…hatil	machalahad	mokokatal	mokokatol

[1] Sinangkum um bale = is bevat of ingesloten geworden door het huis. Zoo ook: sinangkum u langit = de wereld, of: is bevat, toegedekt geworden door het uitspansel.

[2] Tumĕndan, tumĕtĕk, monondan = huren werklieden, sumewa heeft in het Tompakĕwasch meer betrekking op het huren van huizen, paarden enz.; mĕran, mahĕran en mĕran, maĕran = land huren.

[3] Taretumou = pas leven; rereho = die gezonden worden, n. l. door de ouders, rumeho = zenden.

[4] Katare tumou wordt gebezigd in het algemeen voor beide geslachten; taretumouan = jongelingen; taretumou wewene = jonge dochters.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSC
IJver	tees	rĕĕdĕm (de tweede ĕ ten halve uitspreken)	tees, rae, ringangar	lingkama, te ringangar
IJzer	uasei	wasei	uasei	uwasei
IJzerdraad	winutwut [1]	winumbut wasei	winutwut	winuwut uwa
IJzerroest	taingkere	taintjere	taingkere	taina uwasei
IJzersmid	mĕrentek	mĕrentek	mĕrentek	mĕrentek
Ik	aku	aku	aku	aku
Immer (onafgebroken)	rei maoton	raitja mapoow	dai maoton, dai madai	susur nendo, moton
In	witi, wana	rarĕm	lalĕm, witu lalĕm	rarĕm, gorĕ
Inderdaad	uliulit	uliulit	udiudit	uliulit
Indien	sa	sa	sa	sa, saa
Indoopen	tumonton	tumooto	sumousou	sumousou
Ingaan	muntĕp, mahuntĕp	muntĕp, mauntĕp	muntĕp, mauntĕp	muntĕp, mau
Ingieten	tumuas	tumuas	tumoa	tumoa
Inhaken zie haken				
Inkeer, zie berouw				
Inzouten	masin, mahasin	masin, maasin	masin, maasin	muras, maw
Jong (v. vruchten en planten)	sombor, [2] kowal	sowor, roware	sombor	sombor
Jong (v. kinderen)	koki kampe	tojaannge	rinte kampe	
Juffer	keke	mene, ene	mene, wiko	keke
Juist	ulit	ulit	udit	ulit
Kaal (van voren)	takoi	lakoi	loogas	langas
» (geheel)	lakoi	lakoijan	takoi	lakoi
Kaars	liling	taendu	solo	
Kaauwen	ngumango	ngnmanga	ngumanga	ngumanga
Kaf	kohona	pupuk	tuwasna	lelongau
» (bolster der padi)	ĕtta	ĕtta	ĕta	
» (ledige padi-vrucht)	pĕssĕl	pĕssĕl	pĕssĕl	pĕssĕl
Kakelen	mĕkok, mahapĕkok	mĕkok, mapĕkok	mĕkok. mapĕkok	mĕkĕk, mapĕ
Kakkerlak	kaleket	kalekek	kalekek	kalekek
Kakketoe	kĕleak	kĕleak	kĕleak	kĕleak
Kalf	anak ni sapi	anak i sapi, sapi tojaan	anak ni sapi	urang ni sap
Kalk	apu	apu	apuu	apu
Kalm (v. gemoed)	ĕna, pĕnnĕs	ĕlur, pĕnnĕs	ĕna, pĕnnĕs	lojan
» (v. wind en zee)	lojan	popas		
Kam	susurur	kokookot	sasurur	sĕsurur
Kamer	awu	untĕp	seip, lalĕm	untĕp
Kameraad, zie gezel				
Kammen	sumurur	kumookot	sumurur	sumurur
Kampen	sumeke, sumuwu	sumeke, sumuwu	maseke, matokol, masuwu	maseke, mas mawuku
Kanon	lutam, supera	lutaw	lutam	lutam, supe
Kapel (vlinder)	kalipopo	kalimpopoan	kalipoopoan	kalipopo
Kapmes	pahuma, pisou	pisow		pisou
Kar	roda, pedati	roda, pedati	roda	roda
Karig, zie gierig.				
Kastanje	kinilow		kinilow	kinilow
Kat	meong	meong	meong	meong
Katoen	kapot	kapĕs	kapas	kapas

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
s	dĕdĕm	motees	mokorog
ei	oasei	oase	watoi
umbalei	balombaloi	balombaloi	balombaloi-watoi
oa-ei	tui mongasei	ralijatak	talijota
masansal	maduduw	mononsal	mononontal
	sijachou	akuoi	akuoi
ai muntanto		dea opalus	dija modona
vohoni	asual	suwangea	
gar	ulit	tutun	totuu
	sa	mongo	mongo, okka
ngintil	lumosoch	mohorok	mogagom
nuk	mutĕw	sumuot	tumuot
ngalin	chatigis	ponigis	mosigit
ngasin	masing	moasing	mogibung
nguru	tombol		moguod pa, mopolok pa
hingura, muvaja		saimowijag, mohoreaga	tea mobijag
e	keke	tewe	ondi, nanu
gar	tutou	tutuu	totuu
a kasijo	takoijan	loaş sokoju	logat
a	karombajan	loas	
u	taju	taju	taju
ngutap	sumowa	mosopa	motopa
ukach	ata	ulawan	bono
ukach	ata	ulawan	baleka
pan	pĕssĕl	apa	
nutok	motĕko	mokotak	mokotak
s, kaleke	iwas	kaleked, uwas	kalikit
jak	kolija	kolija	kaloja, kilikilik
k sapi	kedong in sapi	ari in sapi	adi in sapi
	awuch	apu	silon
ngkonassin		majonok	modona
tanak		molened	molene
ka	sosijud	sosijur	totaid
umĕr	buni	pototijuwan	tuot
zika	monijud	monijur	monaid
rongan	sumeche	moseke	moropatoi
era	supera	sipera	lutam
alumbang	kalipopoan	kaliwombang	
arongan	kobit	bawuno	pitou
etta	doda	roda	karetta
ailo			
ong	meong	meong	pinggo
ĕs	kawĕs	kapos	kapot

[1] Winutwut, winumbut, winuwut, balumbalei, balombaloi, beteekenen koperdraad.

[2] Sombor, sowor, roware beteekenen ook: voorspoedig groeijen zoowel van kinderen als plantsoen; koki kampe = klein nog, in tegenstelling van groot, òf: nog jong, in tegenstelling van oud. Ook in het Tonseasch wordt koki kampe gebezigd, doch nimmer van kinderen, slechts van beesten en planten.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSC
Keel	kĕroan	kĕroan	tikoho	tikoho
Keer (maal)	maka	maka	maka	maka
Keeren (iets)	miling, mahawiling	sumalisi	kumojaw	
» (zich	murikit, mapurikit	muritjit, mapuritjit	murikit, mapurikit	murikit
» (terug)	mawuri, mahawuri [1]	mareng, mawareng	mawuri	mareng, maw reng
Kei	watu rasak	watu kĕtte	watu kĕte	watu kĕtee
Kelen	kumĕrir, munu, mahawunu	rumatan, muma, mauma	munu, mawunu	munu
Kelk	ĕĕlĕppan, pahaĕlĕppan	ĕĕleppan	paaĕlĕppan	kĕkohoan
Kennis (wetenschap)	katauwan	kailĕkan	kakatauwan	katauwan
» (bekende)	kanauan [2]	katuusan [2]	kĕnauan	kasinauwan
Kenteeken	nanauan	tutuusan, patuusan	nanau	sĕsinau
Kerf	karis, rĕrĕt	karis, rĕrĕt	karis, rĕrĕt, togtog	karis, rĕrĕt, totog
Kerfstok	kinarisan, rinĕrĕttan, kapoja,	kinarisan, rinĕrĕttan, kinarottan	kinarisan, kinarĕttan, togtogan	rinĕrĕtan, gin tan, tinoto
Kerker	aaressan	aaressan	aaressan	aaressan
Kermen (v. pijn)	maharou, lumengar, mahalengar	marou, maarou maangkou, mangangal	madees	makerĕt, mal ngar
» (v. bedroefdheid)	mahame	marou, marou	mame	maarip
Ketel (water)	getel	ketel	ketel	ketel
» (rijst)	kure	kure	kure	kure
Keten	kinaweng	kinaweng	kinaweng	kinaweng
Ketenen	rumante	rumante	rumante	rumante
Keuken	lulutuan, [3] pahalutuan	pasiwoan, patiroan	dĕdutuan	lĕlutuan
Keukengereedschap	sisiwoan un tikohon	sisiwoan	sĕsiwoan aki awu (of aki padutuan)	sĕsiwoan naw sĕsiwoan n awu
Kibbelen	mahaora	mĕtokol	makoro	maupijan
Kieken	sisi	sisi	sisi	
Kiekendief	rumaragit, maragit, sikĕp	rumaragit, sikĕp	rumaragit, sikĕp	momboja, sik
Kies	ĕmpeng	wawaang	nĕnaijo	ipeng
Kiezen, zie Uitkiezen				
Kieuw	asang	asang	ngĕngainan	ngai
Kikvorsch, zie Vorsch				
Kin	tingkuku	tintjuku	tingkĕuku	tingkuku
Kind	okki, [4] koki	anak, tojaan	rinte	urang, okki
Kindskind	pujun	pojo	pujun	pujun
Kinnebak	are	ugai	ade	are
Kinnebakslag	sinepe	sinepe	sepe	sĕsepe
Kist	wantang, tatahuan	piti, paumpunan	tatauan, wantang	wantang
Kittelen	kumile	kumile	kumide	kumilek
Klaaghuis	wale sinuat un susa, wale pinatean	wale tinena in susa	wale tinoro un susa, wale pinatean	wale suat sus

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
ongoang	logojong	gachanguan	sigogou
ewo	macha		
iling		buchou	mokalintuan
owiling	sumombai	mohou	momujou
angulei	maleng	mowui	mobui
atu motogas	batu buling	batu majondi	batu motogat
ahata		mohata	morata, mômatoi
anganginuman	pachlĕkuan	ponginuman	oinuman, ponginuman
katatonan	kachailachan	pongonotaau	kotauwan
atanonan	kachilalaan	kointcosan	kointuotan
aja	tuos	tuosan	tomponuot
ares	karot	nakahuw	tomponuot
aresan (strepen in den grond gemaakt)	kinarisan	kinahuwan	simponuotan
angangaresan	paharesan	aresan	omantun
umugohugong	mekae, kumae	mijar	
etel	getel	lolengelan	lolengkelan
antej	kaled	hantej	rantej
uhantej	sumogod ing kaled	mohantej	morantej
unanasuan			dodunguan
akakas punanasuan	sebu sisiwoan	pakakas si awu	pakakas in dodunguan
okakuol	mahikot	moginsin	morodomok
nak manuk	kedong ing koko	pipis	pipit
anejan, tingkap	tapunahat, momojas	monondahid, momojos	bonija, kodopija
unga	sosowat	bahang	ina i ipon (moeder der tanden)
sang	loan	asang	
ri	saang	ajol	putongi
rarijo	kedong	mongoari	adi
ajun	pojo	ompu	ompu
rei	saang	kiti	ajoi
kap	sepe	tokap	sinokap
iu	piti	bantalan	bantal
okakile	kumele	mokele	kumilok
ale pinaten	bale pinatean	baloi kasusan	baloi no susa

[1] Mahuri, de een na den ander, of de een voor den ander keert terug.

[2] Kanauan, katuusan = wordt gekend of herkend, als substantief = bekende.

[3] Lulutuan en pahalutuan; het eerste is keuken het tweede beteekent kookplaats b. v. op reis, in het bosch enz. De twee woorden van het Toumpakĕwasch beteekenen zoowel keuken als kookplaats.

[4] Okki, een bepaald kind; b. v. ons kind, uw kind, haar kind enz. Okki ni anu = het kind van N. N. (vgl. de aant., die achter het einde van de woordenlijst zullen volgen).

Nederduitsch.	Toumbulsch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Klagen	masusa	masusa	masusa, mame	masusa
» (aanklagen). Zie aanbrengen eene zaak.				
Klagt	kĕkĕlak, kĕlak	kĕlak	kĕkĕlak	kĕkĕlak
Klank	raui	tenge	ngengngeng	lenggu, suman
Klap, zie kinnebakslag				
Klappen (met de vlakke hand)	sumĕpe	sumĕpe	sumĕpe	sumĕpe
Klappen (met de zweep)	lumenta	sumaliwitj	dumenta	lumepok
Kleed (kabaja)	karai, sosolongan [1]	karai, pasondollan [1]	dambung	lambung
Kleeden	sumawĕl [2], mapake	sumawĕl, [2] mapake	sumadui, mapake	sumawĕl
Kleermaker	miwilit	miwilit	mapawilit	mĕmilit
Klei	tana pulut	tana pulut	tana pulut	tana pulut
Klein	koki	tĕkĕk, tĕkitj, tojaan	koki	okki
Klemmen	lumompit, lumehet	lumompit, lumimpit	dumompit	lumompit
Klepel	titingting	titingting	titingting	tĕtingting, wĕwangkeng
Kleppen	tumingting	tumingting	tumingting	tumingting
Kleur vgl. Fatsoen en Gedaante	gijo	gijo	gijo	gijo
Kleven	mahalapulaput, [3] lumaput, mulut, mahapulut	lumengket, mulut, mapulut	dumaput, mulut	kumerut
Klimmen, zie beklimmen				
Kling	rĕrĕna	wĕrĕna		tĕwĕlna pisou
Klok	titingtingĕn	titingtingĕn	titingtingĕn	titingtingĕn
Klokslag	tingting	tingting	tingting	tingting
Kloppen, zie slaan				
Kloven	rumijas	tumetel	mijas, mapijas	mijas, mapijas
Kluisteren, zie boeijen				
Knaap (jongen)	koki tuama, tole oki	tojaan tuama	tumare tumoumo	urang oki, tole tuama
» (tafeltje)	gĕnap, meja koki	meja tĕtĕk, meja tojaan	gĕnap, meja koki	menja oki
Knappen	karĕkĕt, kumarĕkĕt	kumarĕkĕt	kareket, kumareket	mĕletok
» (met de vingers	lumenta	matalĕngku	malĕti u dĕngĕn	lĕngki, lumĕng
Knapzak	sompoi	sompoi	sompoi	sompoi
Knarsen (tanden)	rumangeet	makarĕkĕt	kumĕtĕp	mangareet
» (deur enz.)	kumarĕkĕt	marareet	makareket	mangareet
Kneep	pihis, pinihis	piniis, kumbit	piniis, kimbut	piis, kĕdut
Knellen	lehet, pĕssĕt	leet, pĕssut	deet	leet
Kneukel	wuku	wuku	wuku	wuku

Bentenangsch	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
awundu	buondu	mijar	mosusa
ĕlak	kĕlak	kĕlak	
maansing	tumenger	suhinsing	singok
	sumĕpe	tumokap	mopodijun
anukap	sumĕpe	monukap	tumorinsing
	latang	lambung	lambung
angawus	lumatang	mohilambung	mobatun
na mahamuk	tana belu	lamentong, buta pulut	buta inodomulud
ok	kiding	mohintik	mointok
	sumiwit	monipit	momonabai
ntung	totekich	buhongku	bobongkugija
anoko	tumiting	mowongku	momukul, mobongkug
jo	gijo	batangan	batangan
ampel), manampel	chumupet	moikompit	dumompit
lisik	bolena putou	pupul	matanija
tintingan	tititingan	kolok	kolok
ntungan	tumiting	bongkaan	bongkug
amuka	dumise	mowotak	mobotak, lumosi
ak muanei	kedong tuama	puju lolaki	adi lolaki
edja ojok	meja kiding	meja mohintık	medja mointok
amachoro	dumaledet	motolatadan	mokoreket
amote	kumaleket	mogolota	
wak	sopoi	bakal	kalupit
angiki wunga,	kumaleket	kohoko	mokoreket
heros	mongech	mokerek	mokoreket
aruwun, kinongkom	kĕbitan, kokoman	kinohot, kambolan	
ururu	lehet	mosisī	momonabai
tok	buchu	bukonija	buku

[1] Sosolongan, pasondollan is een badjoe.

[2] Sumawĕl = verwisselen; verwisselen van kleederen, van hoofden, van wachtmenschen; in het Toumbulusch beteekent sumawĕl ook: lëenen.

[3] Mahalapulaput = het kleeft; lumaput = doen kleven, ook: aansteken nl. van ziekte, in het Toumpakĕwasch is aansteken (van ziekte) = lumawe.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Knevel, zie baard.				
Knibbelen	mikikurakurang, mikiina	mikitjina, mikiina	mikikurakurang	ente
Knie	kurur	kundu	kurur	kurur
Knielen	kumururur	kumundu	kumundu	kumurur, rumangku
Knieschijf	papalot ung kurur	pokal ing kundu		sĕsongkou kur[illegible]
Knijpen (met de vingers)	mihis, mahapihis	miis, mapiis	miis, maapiis	kumiimiit
Knijpen (met de nagels)	kumuwit	kumumbit	kumĕdut	kumĕmbut
Knikken	tumuktuk	tumutuk	tumuktuk	tumutuk
Knipmes	pahagi-ipahĕsu	pagi papĕkuun	pahagi-ipawuri	paagi-pakusiin
Knippen	gumunting	kumunting	kumunting	kumunting
Knobbel	kimĕlĕng, wuku	kimĕleng, wuku	dimĕnup	limĕnup
Knoflook	lasuna kulo	dansuna puti	dansuna puti	lansuna puti
Knoop (in touw)	pulĕs	pulĕs	wuutud	wuku
Knoopen	mulĕs, mahapulĕs	mulĕs, mapulĕs	kumĕnop	kumĕnop
» (toeknoopen)	kumĕnop (van kĕnop = Holl. knoop)	kumĕnop	kumĕnop	kumĕnop
Knorren	mai, mahawai	mimbulu, maimbulu	maupi	maupi
Koe	sapi mĕrei	sapi siwei	sapi wewene	sapi wewene
Koekoek	kokokuk	sokopet	kĕkokuk	kokokut
Koel	rate leos	utin sama	date leos	gĕgĕr sama
Koen	wuaja	wuaja	wuaja	wuaja
Koffer, zie kist				
Koffij	kopi	kopi	kopi	kopi
Kogel	pangĕllu	pangĕllu	pangĕllu	pangĕllu
Kok	koki, lumulutu, mĕlulutu	sumisiwo, masiwo	koki, dumudutu	sumisiwo, lum[illegible]lutu
Koken (water, rijst, groenten enz.)	lumutu	sumiwo, tumiro	dumutu	lumutu
Koken (vleesch enz.)	lumuga	rumakan	dumuga	lumuga
» (intrans.)	mahakaraka	makaluwar	mahakaraka	makaroko
Kokosboom	poopo [1]	poopo [1]	poopo [1]	poopo [1]
Kokosdop	uka	takoi	uka	uka
Kokosmelk	santang	santang	santang	santang
Kokosnoot	poopo	poopo	poopo	poopo
Kokosnotenbast	kuwang	wonuos, wonoot [2]	wanut	kuwang, wanut
Kolijk	raraan um poot	sumakit in tinai	kumĕnit un tijan	raraan tijan
Kolk (vijver)	tambu	lour	tambu	tambu
» (plas)	wunong	wunong	wunong	wunong
Kom (kopje)	mangku	mangku	mangku	kĕkooan
Komeet	tototijĕn ni agaan	sumĕndot i pusan, sumĕndot matĕmbur	toti in ipusan	sumĕsena maawun, sumĕsen ipusan
Komen	mei, manai, anaimo, anaimoma, mawija	mai, maajo, maangĕm, maai	mai, maai	mai, ijaimo, mawija
Komkommer	walahan	walaan	wĕlaan	wĕlaan
Kommer	aret, susa	mawĕndu	susa	arip, susa

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.	
natjondej		mokikuhang	mĕkigaad	[1] De tweede o ten halve uitspreken.
ajang	buchu	lulur	dulud	[2] Kokospalmiet is in het Tonnpakĕwasch: tinale im poopo.
namuku	momuchu, sumalimbuchu	sumungkur	modulud	
arambuku	dala im buchu	talou i lulur	dulud	
nukakuruw	mĕkĕbit	mongohot	mopigit	
			mopokolut	
umaro	tumokoch	mokihoi	modunga	
alukuon	lepettan	pisou-kopijon	tosilad-bobaijon	
negunting	kumunting	mogonting	mogonsing	
imutuw		lumonton	bukunija	
asuna mawuru	lasuna budo	lasuna moputi	jantuna mopusi	
imbutul	botulan	wotulan	butul	
nutimbutul	mutul	momutul	momutul	
umĕnop	magĕnop	mongĕnop	mokunsi kong konop	
nachuntichuntingi	mangimbulu			
api wawine	sapi wene	sapi bowai	sapi bobai	
kohon	powogon	kakaku	kakaku	
aluman	utin	moonou	motungping mopija	
ahani	serit	mohogi	morogi	
opi	kopi	kopi	kopi	
ilor	pilor	pangĕllu	pangĕlu	
unanasu	mawasiwo	mololutu	mododungu	
unasu	masiwo	mulutu	modungu	
uloso	matuon	rĕbus	momuntad	
apakakel	wawaridi	moriri	modidi	
un nju	londolana togulu	punu in towulu (of togulu)	pangkoi im bango	
ara	dala	uka	uka	
na	korona		koros im bango	
ju	togulu	togulu of towulu	bango, bunga im bango	
ounu	banat	banat	banus im bango	
apiris tijan	machadas	bahutan tijan	motakit in sijan	
nowu		sawang	tabang, limbuong	
angku	mangku	mangko	mangko	
mbulelengmangusu	bua i langit mahobol	tundi mogowol	longkutoi	
ai	mahej	momahi	nijondon, naadon, mamagi, maja konijon (kom hier), batompa	
timbu wolanda	limud	melon	balaan	
asusa	susa	mosusa	monginuuwateng	

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Komijn	djintan	djintan	djintar	djintan
Koning	kolano	kolano	kolano	kolano
Koningrijk	pahaprentaan	parentaan	kaprentaan	prentaan
Koningszoon, zie Prins				
Kooi, zie bed, hok				
Kool (kolenvuur)	waha	waa	waa	api
Kool (houtskool)	wuring, tinono	tono	wuring, tĕmud	wuring, tĕmu
Koon	paling	pipi	pading	pidi
Koopen	tumĕlĕs	tumĕlĕs	tumĕlĕs	tumĕlĕs
Koopman	mahawangkĕr	mawangkĕr, mawuan, matĕrok	maawangkĕr	tou mĕwangkĕ
Koopplaats	tetendaan, wawangkeran	tetendaan, wawangkeran, patĕrokkan, pawuunan	patendaan, pasar	tĕtaaran
Koord	tali	wakĕs	tadi, wakĕs	tali, wakĕs
Koorts	passu, pahagogoĕn	passo, pagĕgĕr	apassu	magĕgĕr
Kop, zie kom en hoofd.				
Koper	witu	witu	witu	witu
Koperdraad	winutwut	winumbut	winutwut	winuwut witu
Korf [1]	korowung, karaja, poro, regi, loolo	werong, karaja, wakul, wantang, wewean, poro	korowung, karaja, wĕwitan	korowung, reg loolo, poro, bulolong
Kort	potot	kollĕk	potot	potot
Kortelings	tarekan, reikampe ure	tarepe	kawait	tarekan, daipe ure
Kort (kort maken)	motot, mahapotot	kumollĕk	motot, maapotot	motot, mapoto
Korten(verminderen)	mina, mahina	mina, maina	mina, mahina	mina, maina
Kortwieken	kumĕtor un tetewel	moow in tetelew	kumĕtor un tĕtelew	kumĕtor tĕtel
Kost (spijs)	kán, tikohon	kakanĕn, titjoon	kán, tĕtikohon	tĕtikohon
Koud	rate	rate, uting	date	gĕgĕr
Kouten	mĕnuwunuwu	mĕnuwunuwu	mĕnarĕnarĕndĕm	mĕlilaila
Kraaijen	kumukuk	kumukuk	maakukuk	kumukuk
Kraambed [2]	pinahokkijan	pinaanakkan	kinalawillan	pinaurangan
Kraamvrouw	nimahokki	makaanak	minalawil	minakaurang
Krabben (wegens jeukte)	kumorkor, [3] kumarot, [4] kumaskas [5]	kumorĕm, kumomĕs, [4] kumaakas [5] (de tweede a ten halve uit te spreken)	kumorkor	kumokor
Kracht	kĕttĕr, ĕnte,	ĕnte, kĕttĕr	kĕttĕd	kĕttĕr, ĕnte
Krakeelen	mahakoro	mĕrender	mahadaidaijan	
Kram	sasangkongan	sasangatan	sasangkongan	sasangkongan
Kramen, zie baren				
Krank, zie ziek				
Krankzinnig	pahalĕlaĕn	palĕlaan	pahalĕlaan	palĕlaan
Kreeft	kajong	tilitjir	kajong, karekei	kajong
Kreuk	kulĕn, wurungu	linsĕn, talintjĕnĕsĕn	kundĕl, dinsĕn	kulĕn, linsĕn, rumun

...ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
		djintar	djintan
lano	kolano	kolano, datu	kolano, datu
rentan	kacholanoan	oachiran	pomarentaan, oaidan
mi	tutuna	baha	baga
heng	kamu	buhing	agui
i	piwi	posongi	putongi
mili	tumĕlĕs	mosalui	motalui
mowangkir	to mowangkĕr	tau moposalui	modagang
wawawilijan	patĕlĕsan	pososaluijan	
nilin	bakĕs	liwir	taad
			lumoludub
tu		bitu	bitu
lumbalei	balombaloi	balombaloi	balombaloi
howong, karaja, porok	berong, karaja, sori	baku, kahansi, kompei	karandjang, karansi, lotto, kobisi
ngku	kopong	wawak	mopolok
gahirĕn	tahewe	nainta	naija
mogo	kumopong	mowawak .	mopokopolok
ĕn, moga	mina	mogaat	mĕkigaat
toan kukawi	poukan ikalekel	posuan kolikib	momongkokong kolikip
n	kakanan	kaanan	kokaanon
rarum	koletin	motono	motonou
wawawisaha	mochodachodait	mochotuntun	mokiposingog
makuk	kumochoch	mokuku	mokukuk
nuhanakĕn	pinachawataan	pinonongarijan	pinogadijan
wai nuhanak	bene machawata	bowai monongari	mogadi
ngahu	kumokot	mokagou	mokukud, mokamber, [4] mongaid
gas	morowat, ugat	mohopot	moropot, morotton
kamalun	mĕpate	mokouput	morobibig
angkongan	papakaan	kokohitan	totadangan
woh, puju	pawalelaan	mamangan	lolongonon
jong	kajong	katang	kujekui; katang
bor	lisĕn	kojor	nokojod, nokojongkojod, noburungburung

[1] Korowung, regi, werong: mand van rotan; loolo en wakul; mand van bamboes; poro, wantang: mand van bamboes, doch een weinig ondieper dan de loolo.

[2] Al deze woorden beteekenen: waar is geboren geworden, en worden zoowel voor geboorteplaats als kraambed gebruikt.

[3] Kumorkor beteekent ook: in den grond een gat krabben met de hand, poten.

[4] Krabben uit boosheid (zich zelven of anderen.)

[5] Krabben gelijk de kippen.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Kreuken	kumulĕn, murungu	liminsĕn, tumalintjĕnĕs	kumundĕl, duminsĕn	kumulĕn, lumi sĕn, rumum
Kreupel	keol, tipa, kento [1]	tipa, kento [1]	kĕod	kĕol, kento
Krijg	seke	seke	seke	seke, wuhuan
Krimpen	kumoskos, [2] kumĕskĕs	kumĕlĕs, mawĕlĕs	kumoskos	kumokot
Kring	wulelĕn, tambulelĕn	purengkei	purengkei	tambulelĕn
Krioelen	rumĕmbirĕmbijan	lumintjajo	maidiidijan	magorogorog
Kroes, zie drinknap				
Kroes (gekruld)	kuriti	kuritjit	kuriitir	kuritik
Krokodil	sawurang	sawurang	saudang	sanguran
Krom	reko, wĕngkol, wĕngkur, pako	pengkor	reko	reko, kĕkong, wĕngkur
Kronkel, zie kreuk				
Kruid, zie groente en buskruid				
Kruidnagel	singke	singke	singke	singke
Kruipen	lumangkow	lumojon	dumangou	manap
Kruk	tĕkken [3]	wĕka	tĕkken	tĕkken
Kudde	taranak	taranak	taranak	taranak
Kugchen	mĕnga, mahĕnga	sumĕkol	mĕnga, mahĕnga	mĕker, maĕkĕ
Kuil [4]	woso, linoweng, kijar, lijang	wooso, wumbus, rorombeng, kinalijan	potpot, wokwok	popot, bowok
Kuit (visch)	pera	pera	pera	pera
Kuit (ligchaamsd.)	wĕtiis	tiis	wĕtiis	bĕtiis
Kunde	pandei, tiro	pandei	tido	pandei, tiro
Kunstig	pandei, tiro	pandei	tido	pandei, tiro
Kus	tĕpĕs	ane	ane	ane
Kussen (verb.)	tumĕpĕs	mane, [5] maane	mane, maane	mane, maane
Kussen, zie hoofdkussen				
Kussensloop	sarong un tĕtĕndean	sarong paulunan	sarong un tĕtĕndean	sarong tĕtĕnde
Kwaad	lewo	lewo	lewo	lewo
Kwaadspreken	lumoho	mĕlo, maĕlo, tumĕndul	lewo tarendem	lewo lila
Kwanswijs	gumau	gumau	gumau	gumau
Kweeken (dieren)	tumamu	tumamu	rumingat	tumamu
» (planten)	tumanĕm	musĕw, mausĕw	tumanĕm	tumanĕm
Kwellen	rumereha	mĕndis, mapĕndis, marairai	mĕndis, mahapĕndis, marairai	mĕndis, mapĕ dis, maraira
Kwetsen, zie Wonden				
Kwijl	ewe	ewe	ewe	ewe
Kwijlen	mewe, mahewe	mewe, maewe	mewe, mahewe	mewe, mahew
Kwijt	marei	marei	madei	merai
Kwispedoor	rururaan	rururaan	dĕdudaan	rĕruraan

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…kohor, koho-…ran	lumisĕn	mokojor	mopokojongkojod, mopoburung-burung
…roh, kentoh	pegoh	simpa	pengkol
…e, museke	pate, seche	seke	moropatoi
…hangka, ku-…milis	kumĕsut, kumĕ-lĕs		kinumojon (passief)
…lung, malim-…bung	bulan	molimbung	molimbung
…mindi, himindi	mosochoda	pokoingkoi	moliai (dit woord beteekent in het algemeen zich bewegen van menschen, dieren, boomen enz.)
…nggolong	makalu·	nowulongkong	
…urang	moroson	sawurang	tagudang
…ngkol	pego	nowengkong	mobelung
…gke	singkej	bulangang	singke
…nangkoi	lumosang	mangamang	lumandai, tumongkua
…ngangalijakĕn	pahutulan	sungkur	tungkud
…nanak, sung-…kapan	singowaanan	sinopuanan	ginalum
…ngohepen	mengak	moongan	mogobu
…jang	boso	wuwu	lopak, bubu
…a	ateluch	bijor	bijod
…is	buwarbatis	botijos	bosijot
…panden, pandej	kawandejan	kopandoijan	kopandoijan
…dej	pandej	pandoi	mopandoi
…kan	tumimu	ajok	ajokai
…ngarik	matitimuan	mongajok	mongajok
…ong alenen	sawut im paulunan	lusur in ulunan	ajipija
…i	tapija	mohaat	mojaat
…andalai sin-…zau		motuntul mohaat	moguman
…ahasaha	tumutu	sumoiwoi	
…mija	momijad	momijag	momijag
…an) masuan	mamaju	mopombula	momula
…nonsara, son-…saraan	mososara	mosonsara	mosakit, mororiga
…e	ewe	iwo	ibog
…hewe	mewe, maewe	moiwo	moreberebe
…ilang	bechatija	moilang	nobuli
…kunduan	tapa kelad	dorujaan	dondujaan, dodujaan

[1] Kĕol, kento = kreupel, hinken wegens pijn; tipa = kreupel omdat het eene been korter is dan het andere.

[2] Kumoskos = krimpen gelijk lijnwaad hout; ook: vermageren, inkrimpen, ofschoon men daarvoor nog een ander woord heeft.

[3] Tĕkken, wĕka = stok; eigenlijke krukken kent de Minahasser niet, hij bedient zich van een' langen stok, waarop hij dien met beide handen vasthoudende steunt.

[4] Woso, wooso = gat in hout, in de aarde, door menschen of dieren daarin gemaakt. Linoweng = een gat in de aarde door menschen gemaakt maar minder steil dan de woso. Kijar, rorombĕng = een gat om muizen te vangen. Kijar beteekent ook een gat tot het branden van houtskool, dat in het Toumpakĕwasch: kinalijantinonoan heet. Lijang, lijanga = een door de natuur gevormde kuil. Wumbus = een goot.

[5] In het Toumb. beteekent mane, mahane: met het hoofd knikken of buigen voor iemand.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH.
Laadstok	lastok	rorosor	lastok	rĕriko
Laag (adjectief)	poro	kumpe	pogar	kumĕng
Laat (niet op den bepaalden tijd)	ure	ure	doat	ure
Laat (op den dag, tegen den avond)	wĕngindo	wawa ĕndo	wĕngindo	wĕngindo
Laauw (niet warm)	tuwang	nanar	tuwang	rei passu, rei [illegible] gĕr
» (onverschillig)	rate, (koud) lĕme, (zwak)	wera	date, dĕme	rei susut, rei [illegible] kat
Lach	keĕke [1]	keĕke [1]	keĕke [1]	keĕke [1]
Ladder	aran	raran	nadan	aran
Laden	sumake, [2] isake (pass.)	sumake, isake pass.)	sumake, isake (p.)	sumake, isa[illegible] iseret, (p.)
Laf (smakeloos)	tĕwang	tĕwang	tĕwang	tĕwang
Lafhartig	talo	talo	talo	talo
Lagchen	kumeĕke	kumeĕke	kumeĕke	kumeĕke
Lam, vgl. kreupel	keol, tipa, kento	tipa, kento	kĕod, kento	kĕol, kento
» (krachteloos in handen en voeten)	lailai, kiring	palai	lailai	kiring
Lam (een krom lid)	pako [3]	pengkor [3]	pekor	kiring
Lam (substant.)	anak ni lumba	anak i lumba	anak ni dumba	urang ni lumb[illegible]
Lamp	sosoloan	sosoloan	sosoloan	sĕsoloan
Land	tana	tana	tana	tana
Landbouw	manguma [4]	manguma [4]	manguma	manguma
Landen	sumuwa, [5] tumumpa [6]	tumana, sumuwa, [5] tumumpa [6]	sumuwa	tumana
Landgenoot	kawanua, [7] ĕssa tana, [8]	karoong, [7] ĕssa tana [8]	kawanua, [7] ĕssa tana [8]	kawanua, [7] ĕ[illegible] wanua [8]
Landpaal	tawaang, [9] supu, susupuan	tawaang in tana [9] supu	pasupuan	pasupuan
Lang	lambot	lambot, rĕnet	dambot	lambot
Lang (geleden)	ure	ure	ure	ure
Lankmoedig	ĕrĕn	lĕssĕn	rĕssĕn	lambot ate
Langzaam	ngumĕrĕngĕrĕr	ngumĕrĕngĕrĕr	ugumĕrĕugĕrer	ngumĕrĕngĕr[illegible]
Lans	wĕngkow	wĕngkow	wĕngkow	wĕngkow
Lap	papapĕn	ulapan	papĕn	
Lappen	mapĕn, mahapapĕn	mulapan, maulapan	mapĕn, mahapapĕn	
Lasschen	tumorong, sumondol	menet, maenet	sumondol	tumorong
Laster	loho	tĕndul	doho	loo
Lasteren	lumoho	tumĕndul	dumoho	lumoo
Ledikant, zie bed				
Leder, zie huid (afgestroopte)				
Ledig	pĕssĕl, [10] puju rei sijapa	pĕssĕl, raitja wana	pĕssĕl, rai sijapa	pĕssĕl, rai sis[illegible]
Ledig (lui)	longon, taka	longon, taka	longon, taka	wĕngĕl
Ledigen		kaapun		
Leeftogt (in het algemeen)	makatikohon	titjoon	makatikohon	
Leeftogt (op reis)	walun	walun	wadun	walun
Leelijk	lewoan, gijo lewo	kareen	lewo	lewo

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…hok, totondo, …lastok	totodos	hohurak	bobuntul lolunta
…wek	kopeng	morepek	moompa
…jun	toom	nolimpanga	ainoonggot
…wulau	mawĕngi	wawa in singkai	mololabun
…hanipinassu	pasou kiding	moanai	moanai
…ai sirekan	achii maheman	dea moheken	dija koreken
…ai	keĕke [1]	motokossing	kossing
…kar	sakong	tukar	tukad
…ndasog	sumake, isake (p.)	modasog	motakoi
…wang	tĕwang	motawang	motabang
…ai wahanej	matalo	motalau	motalou
…ngai	kumeĕke	motokossing	komossing pengkol
…lai	komana, duul	molumping	molumping mobogad
…ngkol	buchu duul	molumping	pengkol
…ak i lumba	kedong bembe	ari in dumba	adi in dumba
…eloan	sumbu	paramara, soaan	toga
…a	toba	buta	buta
…hrik	manguma	mononongowa	pogaid kombuta
…muwa	kumapat adelot	moponik in towa	tumubu kontoba
…kawanua	tou makaroong [6]	in tau sono wonuwaan	in tau tongo lipuan
…saran tana	suwuan i toba; silina toba	tigar im buta; kiris im bula	sigad im buta
…nai	katangan	mowanat	mobanat, molanggo
…najun	etoom	moongkat	moonggot
…tulir	katangan ate	mowanat in gina	mogigon
…palali	mengeren	pijapija	pokolaloi
…ngkou	labochen	bilak	tampadjaro
	tapalan	dulampong	ulampong
…ndolapong	manapal	monulampong	mogulampong
…norong	sumapach	monumpak	monumpak
…o	roros	hodjat	guman
…noho	rumoros	mohodjat	moguman
…hongko	alucham, kawun, suwangan	dea kosuwang	sĕkepanija, dija kobonubonu
…gei	lĕngei	malas, katud	moboga
…katungang	wachaluwa	poluwai, suwangija	pokodaid
…lun	kakanan	walun	balun
…mu, lalai	tapija	kojongo	dija mopija

[1] De tweede ĕ ten halve uit te spreken.

[2] Sumake = laden; gewoonlijk gebruikt men isake, ipasake, zie verder beklimmen.

[3] Pako, pengkor = een krom of stijf lid, maar ook krom in het algemeen.

[4] Uma = rijsttuin; manguma = rijsttuin maken gewoonlijk, of: maakt reeds voor zich zelven rijsttuin d. w. z. jongelieden, die reeds afzonderlijk tuinen maken.

[5] Sumuwa = met een schuitje op het strand varen, maar ook: ankeren.

[6] Tumumpa = afstijgen van een schip om met een boot te landen. Tumana heeft in het Toumbulusch de beteekenis van: over land gaan.

[7] Kawanua, karoong enz. = stadgenoot.

[8] ĕssa tana = van één land, d. i. zoowel afkomstig uit één land, als ook: het gezamentlijke landbezit van één overgrootvader.

[9] Tawaang, zie Mededeel. deel VIII, bladz. 141, noot 7. De tawaang wordt ook geplant tot teeken van grensscheiding tusschen twee districten. Supu, susupuan = grens, waar een teeken van grensscheiding van metselwerk zoowel als iets anders gesteld wordt.

[10] Pĕssĕl = ledige padi; doch het beteekent ook platte neus. Puju = ledige kokos- of pinangnoot. Rei sijapa = is ledig, b. v. kist, flesch enz.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH
Leem, zie klei.				
Leenen (ter leen geven)	sawĕllan [1]	iramman [1]	salĕmbĕtan	
Leenen (ter leen vragen)	sumawĕl	miram	sumalĕmbĕt	
Leep	tiro	ĕnnĕp	tido	imĕk, tiro
Leeren (onderwijzen)	tumuru	sumusui	tumudu	tumuru
Leeren (onderwijs ontvangen)	mahatatau	musui, mausui	mahatatau	matatau
Legende, zie fabel en verhaal				
Leger	tou sumeke lakkĕr	sangaumung maseke	tou sumeke dakkĕd	tou sumeke l kĕr
Leggen	mehe, mahawehe [2]	mumpĕr, maumpĕr	mehe, mahawehe	mehe, maweh
Leiden	makawali	mawali	makawadi	makit
Lekken	pĕnihissan [3], tumihis, mĕnihis	pĕte, wĕte tumiis	pĕsut, tumiis	pĕtissan, tum
Lekker	tariis, nanam leos [4]	numanam	nanam leos	leos
Lel (van het oor)	pupupusan	tĕtĕwitjan	pupupusan	tĕmpok taling
Lel (van de keel)	lĕgo lĕgo	totointjeroan	lĕgolĕgo	lila tikoo
Lel (van een haan)	wowo	lopoi	woowo	
Lende	rerehenan	rereenan	rereenan	rerehenan
Lens, zie ledig				
Lenzen, zie ledigen				
Lepel [5]	susuit, sondo	totongka, sondo	sesero	tĕtokkak
Lesschen (dorst)	mali u reo	tumala in deom	madi u reo	mali reo
Lesschen, zie bluschen				
Lessenaar	papantikan	papapitjan	papantikan	bewean pĕm kan
Leugen (zie logen)				
Leunen	tumanei, [7] tumĕnde	mangen, mawangen	sumĕrĕt, tumanei	tumulĕn
Leuning	tatanejan	wawangenan	sĕsĕrĕttan	tĕtulĕnan
Leven (verb.)	tumou	tumou	tumou	tumou
Leven (subst.)	toutouan	tatouan	toutouan	katouan
Levensmiddel, zie kost				
Lever	ate	ate	ate	ate, ramĕs
Lezen	masa, mahawasa	matja, mawatja	masa, mahawasa	masa, mĕwas
Lezer	si mahawasa	si mawatja	si mahawasa	si mĕwasa
Licht	trang, aja	sĕndot	sena, aja	trang
Lichten	sumulu, [8] sumolo	mĕlab, maĕlab	sumolo	
Lichten (morgenschemering)	mahawunijar un aja, sari ni ĕndo	mawena, mandoo	mawunijar un aja	behena moato
Lied, zie dichtstuk				
Lief (schoon), zie fraai				
Lief (geliefde)	lĕlon, rĕndĕmmĕn	lĕlon, tjaupus	rĕndĕmmĕn	makaupussĕn
Liefhebben, zie beminnen				

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
ulasan	jehe iramĕn	bogoi luwanan	luwannan
amulas	miram	pogalijon luwanan	mokiluwan
atunaa	tiro		mogadop
uro) munturo	sumusui	mogohadjar	motundu
akipunturo	sinusui	mogadjar	
u maseke rakel	tocholi iseche	moseke, moparang	mosipun in suldat
upa, mandupa	ipo	tau	mogalud
uur	(balin), machawali	ator	mojotakin
uron, tumiris	matis, tumis	totop, tiju	norumog, tujuan
ahunanam	numanam	mopiha	mopija
omongan tongkaja	dojot i talinga	piring	kinokottan
onggohang	kedong logojang	tanong	tanong
	sumag	lambe	bilangbilang [5]
olowajin	lubachan	ogotan	ogotan
onda, sasahup, leper	kochijo	sosiluk	leper, sijondo
amuno rou		moposompok gohang	mogigon kon rogang of jogang
amamatikan	tapa papatichan	pomamahitan	pomomahitan
are	(japig) mapig	saig	mandol
asarejan, panarejan	pahapigan	posaigan	oandolan
uwija	tumow	mowija	mobijag
uwijaĕn	katowan	kowowija	kobijagan
tei	ate	atoi	sidalom
wasa) masa	masa	mobatja	mangadji
o mamasa,	mahuasa		pangadji
atua, uaja	kerab	mowajag	mobajag
utu	merab	mosoga	monoga
alilii	kumoang	lawakanan	mobunanang
ainutan	katanĕmman	kotawi	kotabi

[1] Ter leen geven, of ook: van wien ter leen genomen wordt.

[2] Mehe, mahawehe beteekent in de eerste plaats geven. Zie over leggen hieronder bij liggen.

[3] Pĕnihissan = waar gelekt wordt; het wordt gebezigd omtrent vaatwerk en dak.

[4] U munte itii nanam leos = die limoen smaakt lekker. Aku rei numanam leos niitu = ik vind (proef) dit niet lekker.

[5] Longkajadjja = kam van een haan.

[6] Susuit, totongka = lepel van allerlei stof gemaakt; sondo = lepel van kokosdop.

[7] Tumanei = leunen met de armen of met den rug; tumĕnde = leunen met het hoofd.

[8] Sumulu = lichten met flambouw; sumolo = lichten met kaars of lamp.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Liegen	tumowo	tumowo	tumowo	tumowo
Lieverlede (van)	ngĕrĕr, maure ure	ngĕrĕr	ngĕrĕr	ngĕrĕr
Liggen [1]	kumolo	meĕkel	kumolo	tumekkel
Liggen (op de buik)	kumĕpa	kumĕpa	kumĕpa	rumĕmak
» (op den rug)	lumelar	tumindosar	tumido	tumĕloo
» (op de zijde)	tumĕlikkir, tumĕmbingi	tumĕlitjir	tumĕdikid	tumĕmbilir
» (gelijk de beesten)	mose	rumongku	rumongku, kumour	komoto, tumemb
Ligt	rorak	porak	dodak	wure
Ligten (op)	menet, mahawenet	mangkai, maangkai	menet, mahawenet	mopo, mĕmopo
Lijden	mareha	mapĕndis	mapeddis	mapĕndis
Lijdzaam	ĕrĕn, mĕrĕn, mahĕrĕn	lĕssĕn	ĕdĕn, rumĕssĕn	ĕrĕn, mĕren, ma ĕrĕn
Lijf, zie ligchaam				
Lijk	tou nimate	tou nimate	tou nimate	tou nimate
Lijken (gelijken)	masuat, makagijo	mapute	masuat, makagijo	masuat, makagij
Lijn (koord)	tali, wiwirejan [2]	wakĕs, tali	tadi, wakĕs, wiwirejan, sĕsarajan	tali, wawakĕs, sĕsarajan
Lijn (streep)	karis, werot	karis, warot	goad, werot	karis, gaot
Lijndraaijen	kumandong	mimbit, mawimbit; kumĕndong	kumĕndong	kumĕndong
Lijnwaad	roko	aroro	roko	roko
Likken	sumila	sumila	sumida	sumila
Likteeken	walulang	pali, kumĕlĕng	walulang	walulang
Limoen	munte	munte	munte	munte
Limoen (citroen)	lemon nipis	munte inta	munte inta	munte inta
» (limau manis)	munte pola	munte pola	munte pola	munte kakanĕn
» pompelmoes	kasumba	kasumba	munte prangi	kasumba
» (limau soewangi)	munte popontolen	munte popontolen	munte popontolen	munte popontole
» (limau tjina)	munte ne kakaskassĕn, munte rintĕk	munte tombal	munte sina	munte pola
» (» tjoei)	munte inta	munte komantes	munte rintĕk	
Linker	kawihi	kaambiri	kawihi	kawihi
Linkerhand	rorongkĕm- of lĕngĕn kawihi	kaambiri, of kama kaambiri	lĕngĕn kawihi	lawas kawihi
Linksch (d. i. met de linkerhand werken)	kumawihi	kumaambiri	kumambiri	kumawihi
Lip	wiwi	wiwi	wiwi	wiwi
Loeren	mato, mahapato	rumaanda	mato, mahapato	manga, maang
Lof	lolooran	lolooran	kumakua, dedeod	loloorĕn
Logen	towe	towo	towo	towo
Logenaar	tou towo	tou towo	tou towo	tou towo
Lokaas	papaan, paan	paan	papaan, paan	pĕpaan, paan
Lokken	maan, mahapaan	maan, mapaan	maan, mahapaan	maan, mapaan
Lommer	kasuuttan, katĕrungan	karindirran	kaduuman	katĕrungan
Lomp (in gedrag)	rei matau in alat	raitja makailĕk in adat	rei matau un alat	
Lomp (niet mooi)	reikan wangun	raitja loor	dei alus	rei wangun, r loorĕn

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
aambu	sukag, towo	mouwol	moubol
anajun najun	mĕngĕrĕngĕrĕm, etoetoan	mokoongkot	molaloi
kil	melelat	lilir	mogogai
unak	sumalikokob	umoau	dumumpalak
water, mutati- water	tumikara	mulingkeang	momolingkajang
usasindijan	sumili	sumonsihi	tumonsi
muku			sinungkud
ahan	polach	moguan	mogaan
usintak	ijatang	boat	mosintak
apiris	sosara, padairain	mosonsara	nororiga
ahang	lĕssĕn	manahang	mogigon
o natei	tou mate	matoi	lungun
usuka	bewekele	mosasongkai	motongkai
ang, tali, kulii	tali	ulang, basillwir.	togod, lubid, bosi
aris	karot	pahit, pinahit	tomponuot
angĕndong	talin tali	mongĕndong	momitoi kolubid
awohak	bahu	imbit	dain
ulewa	dumila	morila	modila
ali	pali	bondil	lungat
mu	lemo, limu	muntoi	limu
mu manipis	lemo nipis	muntoi onta	limu onta
mu manis	limu wola	limu mutami	limu moromimit
umba	limu wako	kasumba	limu kasumba
mu popotoan	limu pengedain	muntoi poposuon	limu popotuon
mu inta	limu ita	muntoi sui	limu sui
ohii	koloidii	koloigi	koloigi
ma kohii	kama koloidii	lima koloigi	lima koloigi
uogohii	akoloidii	kumaloigi	kumoloigi
wiwi	tĕpog i semud	kulit im biwig	bibig
naiingai	machatotongange	tumontong	motarap
undajon	dajou	porajowan	kopijaan
angambuan	katowoan	ponguwolan	ubol
ou ambu	tou towo	mouwol	tau moubol
ahuru	paan	paan	bangot
amahuru	mapahawaan	mopaan, paanan	momangot, mo- mubud
um	palenan	loloman, mosijung	moŏnnou
imai mataton adat	achii machelach in adat	dea motatau in ares	dija mototau ko hadat
imai nahintak	achii niit in dise	dea ing koalusan	dija mopija

[1] Kumolo enz.; al deze woorden beteekenen zoowel leggen als: gaan liggen. Als intrans. of toestandswoord ontvangen zij het infix im, b. v. kimolo, kimĕpa; mose echter ontvangt het praefix ni, als nimose = liggen (gelijk de beesten). In het Toumb. beteekent rumongku: hurken.

[2] Tali = lijn, touw in het algemeen: wiwirejan, sĕsarajan = een gespannen lijn om er iets aan of over te hangen; ook een bamboes, die tot dat einde geplaatst is, draagt dien naam.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH.	TONSEASCH.	TONDANOSC
Lomp (lap)	roko lewo	aroro lewo	leilei	roko lewo
Long	ate rara	ate pĕra	ate pĕra	ate pĕra
Lonken	mitpit, mahapitpit	miipit, mapiipit	mitpit, mahapitpit	
Lont	suwĕng	suwĕng	suwĕng	suwĕng
Loochenen [1]	mĕmingkomingkot; sumangkal; kumĕttĕr.	mĕnowanowat, kumĕttĕr	mĕmingkomingkot, kumĕttĕr	sumangkal, mĕttĕr
Lood	tuta	tuta	tuta	tuta
Loof, zie blad				
Loopen (hard)	kumara	tumintjas [2]	tumeitei	tumingkas
Loot	suruna, seena	suruna, seena	suwuk, seena	suruna, seena
Los	luag	lokka	doso	liwowo
Losbandig	sumero, sumeroi	sumero	sumero	sumero, saro
Losbinden	muwar, mahuwar, muka, mahawuka	mowar, maowar, mengkas, maengkas	muwar, mahuwar; mengkas, mahengkas	muwar, mauw mengkas, n engkas
Loslaten	milot, mahapilot	mĕkar, mawĕkar	mido, mahapido	rumĕtta, mĕr ta
Losraken	ikapilot	itjawĕkar	ikapido	ikarĕtta
Loven	lumoor	lumoor	kumakua	lumoor
Lucht (hemel)	langit	langit	dangit	langit
» (reuk)	mahawou	mawou	mahawou	mawou
Lui, zie ledig				
Luid	rimer	tatenge	sijo	ente
Luis (hoofd)	kutu	kutu	kutu	kutu
» (kleer)	tuma	tuma	tuma	tuma
Luizen (verb.)	kumutu, tumuma	kumutu	kumutu, tumuma	kumutu
Lust	paar	masale	paad	paar
Maag	wĕntuhan	wĕntuan	wĕntuan	wĕntuan
Maagd	raraha	mangalaun	raraha	raraha
Maal, zie keer				
Maaltijd	tikohon, kakannĕn	titjoon, kakanĕu	titikohon, iweweke	tĕtikoon, kĕk annĕn
Maan (hemelligch.)	lolohoĕn	sĕrap	lĕloĕn	sumĕndot
Maand	lolohoĕn	i sĕrap	lĕloĕn	sumĕndot
Maanlicht	trang- of aja ni lolohoĕn	sĕndot i sĕrap	sena ni lĕloĕn	sena of trang sumĕndot
Maansverduistering, zie Eklips.				
Maar (conjunct)	taan	taan	taan	taan
» (berigt)	awar, rĕggĕs	awar	dampĕd	rĕggĕs
Maat	totoroan, [4] totoro [5]	totoroan, [4] sosokad [5]	totoroan	totoroan
Made	sapat	ulĕr	sapat	lĕloi
Mager	rukus	worung	rukus, rengkong	rukus
Magt	kĕttĕr, kĕttĕrĕn, ĕnte, kawasa	kĕttĕr, takĕtte	kĕttĕd, siga	kĕttĕr, ĕnte
Mak	naram	naram	naram	naram
Maken (zie arbeiden)				
Malsch	lĕme, wugwug	lĕme	lĕme	lĕme
Man, zie gemaal, echtgenoot.				
Man, mannelijk	tuama	tuama	tuama	tuama
Mand, zie korf.				

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.	
…worak	docho bow	imbit nowuhuk	dain mojuga	[1] Mĕmingkomingkot, mĕkowakowat = loochenen, bestendig antwoorden, tegenstribbelen; kumĕttĕr = krachtig maken, nl. in het ontkennen, tegenstreven, enz.
…mper	pela	bahak	sidalom mogaan	
…ngiwi mata	machulambit	mosilir	mongijap	
…ul sipera			toturub, morong	
…mopas	sumakal	mamopas	monubanubag, mĕkidoi	
…a	tuta	sangat	sangat	
…npang	lumolach	molagui	moribatug; [3] molagui	[2] Tumintjas beteekent in het Toumpakĕw. zoowel hard loopen als wegloopen. In het Toumb. heeft tumingkas slechts de laatste beteekenis.
…ubak	salune	polumpung	bijagija, polimping	
…tungka	lolo	molungka	moruugag	
…ang	sarach	lumalang	maja molale	
…nguwar	lumopod	menguwar	mobuka	
		buliai	mobuli	[3] Moribatug = hardloopen; molagui = wegloopen; maja = gaan, wandelen.
…le, nawule	bechakad	nokowuli	nobuli	
…o	rumajou	morajau	mondajou	
…git	langit	langit	langit	
…mau, wowou	mawou	umbau	bowonija	[4] Totoroan, totungkulan = maat voor natte en drooge waren.
…mongong	wachaweewee	molombou	motole	
…u	kutu	kutu	kutu	
…a	tuma	tuma	tuma	
…ngutu	manchelach kutu	mongutu	mongutu, mongintuma	[5] Totoro, sosokad, totungkul = lengtemaat.
…kewe	maibog	moigwog	koibog	
…nbang	tijucha	kombang	lipuan	
…aha	kedong bene	mongoreaga	mongodeaga	
…kanĕn	kakanĕn	kokaanon	kokaanon	
…lan	bulan	bongit	bulan	
…nbulan	bulan	bongit	bulan	
…ambulan	kauchaan bulan	mowajag im bongit	mobajag im bulan	
…n	sumata	dongko	tonga	
…bar	abar	chabar	habar	
…nanukaĕn	totoroan	pongukuran	totungkulan; [4] totungkul [5]	
…r	koloati	ulor	ulod, koi	
…suk	kerut	motengkang	morutuk	
…as, kawasa	morowat, uchur	hopot, mongawasa	moropot, kawasa	
…haro	molalam	mojujam	mojonok	
…owo	duul	moluwoi	mojuga	
…nata mohanej	tuama	lolaki	lolaki	

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSC[H]
Manen	mikiwajer, lumukar um bĕnang	mikiwaer	dumukad um bĕnang	makiwaer
Mank (zie lam)	tipa, kento	tipa, kento	keod, kento	kento
Mannetje (v. vogels)	laka	laka	daka	laka
» (v. viervoetige dieren)	mandangan; [1] tuama; ragar [2]	mondangan; [1] tuama, kantong [2]		
Mantel	sasalĕlĕngĕn, sosolongan	pakarimbun	salĕlĕn	sĕsalĕlĕngĕn
Markt, zie koopplaats				
Masker	totou	toitou	tjakaiba	totou
Maskeren	make si totou	make si toitou	make si tjakaiba	make si toto[u]
Mast	sĕsĕngkotan, palaheng	palaeng	sĕsĕngkotan	sĕsĕngkotan
Mat (adject)	marawoi, mawĕndu	lale, kĕpe	marawoi	marawoi, m[a]wĕndu.
» (subst.)	tĕppe	tĕppe	tĕppe	tĕppe
Matroos	mantros	mantros	mantros	mantros
Mede	karija	karapi	karija	ampit
Medebrengen	ijampittei [3] (pass.)	rumapi	rumapit	pĕwalin, nun[...]
Mededeelen	tumambĕr; meteng, mahaweteng	tumambĕr, sumusur; meteng, maweteng	tumambĕr, sumusud	meteng, ma[...]teng
Mededoogen	rumaraate	maupus	rumendem	maupus
Medegaan	mahawali	mawali	mahawadi	mawali
Medgezel	karija	karapi	karija	kaampit
Medemensch, zie Evenmensch				
Medenemen	ijampitta [4] (pass.)	rumapi	ewan, pawadin	alin, pĕwali[n]
Medicijn, zie geneesmiddel				
Meel	topong	topong	topong	topong
Meer (substant)	linow [5]	lour	tambu	tambu
» (nog)	wehampe	wehanne	wehampe	wehanne
» (de comparatif van veel)	tahalakkĕrro, lakkĕr	takĕllijo, talous kĕlli	tadak kĕddo	lakkĕrro
Meermaals	makalakkĕr	makapira, makakĕlli	makapira, makadakkĕd	makapira, m[a]lakkĕr
Meest	tahalous	talous	tahalous	talous
Meester	mester, guru	mester, guru	mester, guru	opo, guru
Meetlijn	tali-totoro	tetempa	tadi-totoro	tali-totoro
Meetstok	totoro	sosokat	kaju-totoro	kaju-totoro, soka
Meisje, zie kind en vrouw.				
Melaatsch	sakit-lewo	sakit-lewo		beri
Melden	tumuru, mapatau	tumuru, makatau	dumaok, mapatau	tumuru, tum[...]
Melk	susu, rano un susu	susu	toto	rano toto
Melken	mĕssut un susu, mahapĕssut un susu	mĕssut in susu, mapĕssut in susu	muus in toto; mahapuus in toto	muus toto, puus toto

Bentenangsch	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
akiwajer	machiwaer	mogali uwolijan	moigum, mogu-boli
		mowengkong	mobelung, mo-pengkol
a	balachaan	sulug	tulug
ondangan, kan-tong [2]	katong [2]	bandangan	mandangan [1], lo-laki, kolakijan
mbung	kokob	mahangku	
	kanombal	kanombal, kawa-wak	tuladan
	machakanombal	mokanombal	momake in tu-ladan
rehan walutu	tuul bolutu	palahen kapal	oigi
angunai	moloko	molopei	molopi
pi, wawila	boan	bolar	bolad, patang
antoros	tou bolutu	tau in sinakojan	totakin, mantros
dei	karua	takin	takin
kai egom	peang medoro	deamai	modija mojotakin
ntatija	meteng, mawe-teng	mosukat	momogoi
lir, kagilir	chales	tawi	motabi
kusantumpang	mochocharua	mea mohotakin	mojotakin.
ondei	karua	totakin	totakin
kai egoman	peangĕn karua	deaan pohotakinan	modija mojotakiu
pong	topong	topong	topong
nou	luach	sawang	
gine	malepe	uwatpa	ogoijampa
akure		mowahowahong	mongodamal, mongobarong
kapira	machatachula	kosongonu	kotongonu
rolos tahalous	dambowe	noilijuw	
ru	guru	guru	mositer, mete
li-sara, tali-pananuka	tali-pasokad	liwir-posongkar	lubid-totungkul
uka	wasokad	sosongkar	totungkul
ki-lalai		sakit mohaat	takit-mojaa
nuwa	machatau, luma-nod	mondait	mopotau
u	ache susu	tuwig in susu	tubig in tete
hamis susu	kunemes susu	puhut susu	momugut kontete

[1] Mandangan, mondangan = mannetje van geiten en schapen; tnama = mannetje van paarden, koeijen enz.

[2] Ragar, = mannetje van varkens; kantong = een zeer groot varken, meestal een gesneden varken, in het Toumbulusch zoowel als in het Toumpakĕwasch.

[3] IJampittei = wordt medegebragt herwaarts.

[4] IJampitta = wordt medegenomen derwaarts.

[5] In het Toumb. beteekent louĕr uitsluitend: het meer van Tondano.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Meloen	katimu	samaka	kapitu, kaluwassa	kapitu
Mengen	susĕmbor	kumĕmu	sumĕmbor, sumĕwok	sumĕwok
Menig	lakkĕr	kĕlli	dakkĕd	lakkĕr
Menigerlei	nimahagijogijo, nimahagijogijoan	nimagijogijo	minahagĕgijo	magijogijoan
Menigmaal	makalakkĕr	makakĕlli	makadakkĕd	makalakkĕr, m kapira
Menigte, zie schaar				
Mensch	tou	tou	tou	tou
Merg (in beendren)	wunak	wunak	lijawut	winukal
» (in boomen)	souot, lijawut	pusera	lijawut	tinau
Merk	nanau	tuus	nanau	sĕsinau, pasin
Merken	numau	tumuus	numau	suminau
Merrie	kawalo mĕrei	kawajo siwei	kawalo wewene	kawalo wewen
Mes	pahagi	pagi	pahagi	paagi
Met, zie mede.				
Meten	tumoro	tumoro, [2] sumokad	tumoro	tumoro
Middag	matoor si ĕndo	katoora si ĕndo	matood si ĕndo	marorake
Middelerwijl	kasuattan, takkar	karoroan, akkar	kasuattan	kasuattan
Middelmatig	kaunĕrran	kaunĕrran	kaunĕddan	kaunĕrran
Middelpunt	kaunĕrran, nimakaunĕr, [3] nimakaate	kaunĕrran	kaunĕddan, minakaate	unĕr, atena
Middelvinger	wailan un tutundu	kaunĕrran in tjama	waidan undĕngĕn	tĕtundu wĕwai lan
Middernacht	wĕngi ure	katoor im bĕngi	padua umbĕngi	marua umbĕng
Mier	sĕrĕm	sĕrĕm	sĕdĕm	sĕngĕt
» (witte)	setana	lolondi	setana	setana
» (vliegende)	lolondi	laga	lolondi	lolodi
Mij	aku	aku	akn	aku
Mijden	sumea [4]	sumea, sumepang	sumoro	menso, rumou
Mijt	mĕmukwuk	sisitj	wukwuk	sisik, wuwuk
Mikken	mato, mahapato	rumanda	mato, mahapato	lumoo, maloo
Mild	kaleleos	sama	leos	leos
Millioen	mahatus makasa	makaatus makasa	mahatus makasa	maatus mĕkas
Milt	popolas	popolas	popolas	popolas
Minder	reikan awĕs, tojo	raitja awĕs	dai awĕs	rai awĕs
Minderen	mina, mahina	mina, maina	mina, mahina	mina maina
Minnenijd, zie jaloersch				
Misdoen	sumala	sumea, masea	sumala	sumala
Misgeboorte	reikampe lĕkĕp in lolohoĕnna	raipe malĕkĕp si sĕrap	reikampe lĕkĕp si lolohoĕnna	kinatĕrijan
Mishandelen	sumusa, maharairai, rumereha	marairai	sumusa, maharairai	sumusa, mar rai
Mislukken	rei mamuali, rei matoro	raitja mamuali	dai mamuali	rai mamuali

BENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
ralongka	kalebasan	balongka	tantang, [1] samaka
nukajo, mapukajo	sumauch	moposahu	molauk
angapa	manitachula	songosongonu	mobajong
majanmajan	duparupan	ruparupan	nojodupa
akarakĕl	machatadotadoon	mokowahongon	monanid
omata		tau	tau
nunduhi	suang-duhi	sapu in tulan	bobubuton
mjir	tuturea	nonou, pusor, in ngangi	antog
jaja	tuos	tuos	tomponuot
marjaja	tumuos	motuos	monomponuot
kawajo wawinai	kawajo bene	kawalo bowai	kabalo bobai
pisau	powachid	pisau	tosilad
manuka	tumoro	ukur	mogukur, [2] monungkul
umalutu	koachoa	singkai mutu	motu in singgai
usulan	atutud		
musulaen, piwolan	macharoro	sungkul	
uungir, puir	atutud	huak	putod
malane	tundu atutud	huak	tolimondo
aluara malii	tutud bĕngi	atog in gowii	pongantok in dolom
aham	sĕrĕm	sojom	tojom
wanei	nanei	anoi	anoi
ikedi	ondole, kiit	liwuliwu	ina in tojom
ta (de tweede a ten halve uit te spreken)	sijachu, sijachou	akuoi	akuoi
umija	sumea	momalijus	tumabat, mongandup
sik, wuwuk	sisik	ulor, wuwuk	momubuk
uhahang	mirit	putundoi	motarap
asilir	tachelesan	murah	mopija
ingaran pakasabiwu	rabaraba	sinojuta	
urilas	powolas	porilas	
angkotjo	niit i tojok	mokuhang	
ten	mina	kuhangaipa	mojakag
asala	mĕsea	moisala	moitala
oratuk	kedong kinatijan	noratu	dijapa inotompod im bulan
anusa	mawasusa	mongusaha	mopogogingot
mai miwali, timai numuali	achii mamuali	dea nowali	dija mobali

[1] Tantang is de wilde meloen, welke in het Toumbulusch tomba en in het Tompakĕwasch pĕngapuan wordt genoemd.

[2] Tumoro = meten met eene maat voor drooge en natte waren, in het B. M. mogukur; sumokad = meten met eene lengtemaat, in het B. M. monungkul.

[3] Nimakaunĕr en nimakaate worden alleen van personen gebezigd, die in het midden zijn, staan, gaan, zitten of liggen.

[4] Numea = mijden, doch ook: afwijken.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch.
Misschien	woo, maan, roro	wona	woo	wona
Misselijk	mahalulua, tantalua	tampeluaan	mahadudua	mekekero
Modder	lĕpo, pĕntak, lotta	lĕpo	dĕpo, pĕtak, lotta	lĕmpo, lipĕtak
Model	pahakerean	patuusan	pahakerean	patemboan
Moed, zie koen				
Moede, zie mat.				
Moeder	ina	inang	ina	ina
Moei	ina, pahinaĕn, ina okki [1]	raa	painaan	ina okki
Moeijelijk	wutĕr, [2] susa, makalingangan	utĕr, [2] susu	wutĕr, [2] susa, makadingangan	utĕr, [2] susa, kalikoko
Moeras	lonag	tabe	lonag	lipetek
Moeskruid, zie groente.				
Moestuin	rerehĕn	patinanĕman in sĕsendeen	rehĕn	rerehĕn
Moeten	karĕngan; reimatau rei	karĕngan; tijal in dai	lewodai; dai matau wo dai	karĕngan; raimtau nurai
Mogen	toro	rona	toro	toro
Mond	suma	waamba (de tweede a ten halve uit te spreken)	suma	suma
Monster, zie model				
Mooi, zie fraai				
Moorden	muis, mahapuis	muis, mapuis	muis, mahapuis	muis, mĕmuis
Moordenaar	tampuissĕn, mĕmumuis	tampĕmuis, mĕmumuis	tampuis, mapamuis	mĕmĕmuis
Morgen	sando	woondo	sando	woondo
Morgenster	kaĕndoan	lolouren	kaĕndoan	kaandoan
Morren	mai, mahawai	mimbulu, maimbulu	maupi	maupi
Morsen	kumĕrĕmus		kumĕrĕmus	kumĕrĕmus
Mos	lumut	lumut	dumut	lumut
Mouw	lĕlĕngĕn	kamana	sosolong	lalupa
Mud (vgl. Mal. gantang)	wantang	wantang	wantang	wantang
Muf	mahawou ruruwun	mawou ruwun	mawou	mawou
Muil (slof)	sinĕlla	sinĕlla	sinĕlla	sinĕlla
» (v. een dier)	sĕmur [3]	sĕmur	sĕmud	sĕmur
Muis	kawok, peret	kawok	kawok, peret	kawok
Murw	lĕme	lĕme	dĕme	lĕme
Musket, zie geweer				
Na (daarna)	witu muri	somoi	witu muri	wija muri
Naad	winilittan	winilittan	winilittan	binilittan
Naaijen	milit, mahawilit	milit, mawilit	milit, mahawilit	milit, mĕmilit
Naakt	ronai, timangkol	tangkol	dantoi, tangkol, dengkoi	potai
Naald	kĕtĕngĕn	wiwilit	kĕtĕngĕn	kĕtĕngĕn, wiwilit
Naaldenkoker	wewehan ung kĕtĕngĕn; wale ung kĕtĕngĕn		wewean ung kĕtĕngĕn	wewean wiwili[t]

…entenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
…airapa	manetotuu	kijama	dega
…apundan, sumuka	mĕlua	mososuka, mokopondan	mototuka
…potak	tana buling, tana buchu	karoi	jona
…ladan, gijo	pachelachan	sonto	tuladan, tombatangan
…naa	ninang	ina	inde
…naa	ninang	ina	ina
…isa, mawaha	susa	mosusa	mobogad, [2] mosusa
…na malapotak	tabe	karoi	mojona
…rik ngusop			pomomulaan ing kujat
…owali	karĕngan		kojongan
…uhuw	dona	mowali	mobali
…ohong	sĕmud	biwig	bibig
…amuno	lumimĕd	mobunu	molimod
…amamuno	tapĕlimĕd	momomunu	tau mololimod
…ahawi	sando	ikolom	ikolom
…araruma		inalanu	
…ĕwal	moboro	moloho	tumoru
…angamu	sumachmach	mokojongo	mopokottor, moporomuromu
…unku	bilong	lumut	lumut
…imampaka	kamalatang	lima i lambung	lima i lambung
…antang	batang	lolo	gantang
…amau huwung	nidichem	umbau in ojowun	motongit
…inĕlla	sinĕlla	sinĕlla	tjinĕlla
…ungki	sĕmut bijagĕn	sungki	bibig
…uan, talingkoi, wolo, tahangis	taunga, borongis	bakas	bojod
…awingka, malowo	duul	molowoi	mojuga
…usamuri	amachachad	konsomui	kontumi
…isumpakĕn	dinahuman	inotaijon	dinaguman
…undahum	mĕdahum	mongotai	modagum
…intalang	mubadai	timbolas	nongimbolat
…arahum	darahum	dorahum	dodagum
…amparararahum	tapadarahum	ponuangĕn dorahum	lipu in dodagum

[1] ina = moei, ook moeder. De neef of nicht zegt tot de moei: ina, of ook wel: inaku Marija of met eene andere bepaling. Pahinaĕnnu = uwe moei, zegt men tot den neef of nicht over de moei sprekende.

[2] Wutĕr, utĕr, mobogad beteekenen ook zwaar.

[3] sĕmur beteekent eigenlijk de lippen van een beest.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH.	TONSEASCH.	TONDANOSCH
Naam	ngaran	ngaran	ngaran	ngaran
Naapen	masar, mahasar	masar, maasar	masar, mahasar	masar, mulur
Naar (voorz. v. plaats)	witi, wana	an	witi, aki	witi, waki
Naar (volgens)	ikiit, ilele, ijasar	itjiit	ilele, ijasar	ilele, ikiit
Naarstig	tees		tees	tees, lingkam
Naauw	pĕssut, pĕssĕt, lehet	pĕssut, leet	pĕssĕt	pĕssĕt
Naauwelijks	tare, tawitawi	tarĕpe, tawitawi	tare	tare, tawitaw
Nabaauwen	mahasaasar	maasaasar	mahasaasar	maasaasar
Nabij	tawi, susut, lĕlĕr, rĕte	tawi, susut	tawi, susud, lĕlĕl	tawi, susut, r
Nacht	wĕngi	wĕngi	wĕngi	wĕngi
Nadeel	rugi	rugi	rugi	rugi
Nadenken	mahagĕgĕnang	matanei	mahagĕgĕnang	makaginagina
Naderen	sumusut, tumawi, lumĕlĕr, rumĕte	sumusut, tumawi	sumusud, tumawi, lumĕlĕl	sumusut, tum wi, rumĕte
Nagel (spijker)	paku [1]	paku	paku	paku
» (ligchaamsd.)	sulu	sulu	sudu	sulu
Nageslacht	suru, pujun im pujun	suru	sudu, atsal	pupu nu puju
Najagen	kumiit [2], pangiitĕn (pass.)	kumiit, [2] pangi itĕn (p.)	kumiit, mahalele	kumiit
Nakomen (eig.)	murimokan	somoijokka	murimokan	mai waki mu
» (iets)	kumiit	kumiit	kumiit, lumele	kumiit
Nalaten	malijur, [3] masoo	malupa, [3] maree	madupa	malijur
Namiddag	lolambot kampe	rangkape si ĕndo	matilĕn si ĕndo	kawilei si ĕnd
Narigt, (zie mare of maar)				
Nasporen	lumigaw; mĕtik, mahawĕtik	muei, mawuei; mĕtitj, mawĕtitj	dumiwag; mĕtik, mawĕtik	tumungĕp; mĕ mawĕtik; m ngat
Nat	wahu	ramĕs	wahu, piipi	pipi
Natmaken	mahu, mahawahu	rumamĕs	mipi, mapiipi; mahu, mahawahu	mipi, mamiip
Navel	pusĕr, kĕmbu [4]	pusĕr. tumbu [4]	pusĕd	pusĕr, kĕmbu
Neb	kukulat	kukulat, rorokĕt	kukulat	kukulat, toton
Nederbuigen	mongkot, mahongkot	kumuru	mongkot, mahongkot	mongkot, mĕnongkot
Nederklimmen, zie afbrengen				
Nederlaten	tumonton [5]	tumonton	tumonton	rumojor
Nederstorten (intrans)	marĕwa, maronga [6]	marĕmba, marĕmbe, maronga	marĕwa, maroat	marĕwa, mar be
Nedervallen	ikanawu	itjanawu, itjalĕpok	ikanawu	ikalĕsog

…NTEKANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…en	ngalan	dait	
…nguli	mahulud	dumeandean	dumajan, modajan
…o, situ	be, besija	mongi, kongki	ko, an, i
…u, tumuhu	kumiit	tundug	podudui, podajan
…s, matees	sicha	motees	mokorog
…kepo	lehet	mosisi	moringkut
…huwuhu, mehege	taleja, alamoon	mowagu	bagubagu
…ngulinguli	mahulud	dumeandean	mopodajan
…ge, maege	susut	morijug	modijug
…lii	bĕngi	gowii	modolom
…gi	maruchi	mohugi	morugi
…nggai, muraekenen	dumeken	motimbang	moingat, mogingat
…ngege	sumusut	mopokorijug	modijug, moijangoi
…u	paku	paku	paku
…uku	pongisulu	konuku	konuku
…u	mĕnurunuru	ompu	bui
…tuk	machlalas	mongunsun	mogalou
…nsamuri	kinachadanai, (pass.)	momangoi kon somui	moijalou dongka
…nuhu, makatuhu	komiit	pokotomporou	mogalou
…nanan	lingo	dinoronan	mokolijong, mĕkidoi [3]
…omaijelau	koachoan	mologes in singkai	
…nilou	mangilach, mirisa	molinsu	molibo, moindoindongok
…hetak	kukus	nohehe	nobobat, nopiit
…hetak	mochukus	mohehe	mobobat, mopiit
…ir	pusĕd	pusor	putod
…orok	totoko	tutukija	totungit, popangko
…wungkuu		kumurun	kumudung
…paluntu, pulolos	lochlosai	mopoponawan	mopotuntun
…haka, natonto	chaelet	mosokat	moumpag, morumbun
…nawoh	chatija	molawu	molabu

[1] paku = spijker; palpal = houten nagel.

[2] kumiit heeft betrekking op den persoon, die najaagt; pangiitĕn op het voorwerp dat nagejaagd wordt.

[3] Malijur = vergeten te doen, te brengen hetgeen men beloofd heeft. Lumijur = vergeten iets mede te nemen. Masoo = iets niet willen doen, met opzet vergeten. In het Toumpakĕw.: malupa = vergeten, maree = met opzet vergeten. In het B.-M. mokolijong = vergeten zonder opzet; mĕkidoi = vergeten met opzet.

[4] Pusĕr = navel; kĕmbu, tumbu = navel die uitpuilt.

[5] tumonton beteekent ook: indoopen.

[6] marĕwa, maronga = omstorten, omvallen (boomen); marĕwa, masowe = instorten (v.e. huis); manawu, ikanawu = vallen van eene hoogte, hetzij van een paard, stoel, bank, boom, enz.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH
Nederwerpen	mĕrit, mahawĕrit	mangkil, mawangkil	mĕlwĕl, mahawĕlwĕl	mangkeng, m… wangkeng
Neef	okki tuama ne mahatuari,[1] katuari, pahanakĕn	anak tuama e matuari,[1] katuari, poow	anak tuama ne mahatuari[1] sudu ne mahatuari.[1]	urang tuama… matuari[1]
Neen	reikan	raitja	dai	rai, dai
Neet	lĕsea	timaas	lĕsea	timas
Negen	sijow	sijow	sijow	sijow
Negende	kasijow	kasijow	kasijow	kasijow
Nek	loong	kolot	loong	loong
Nemen	mĕndo, mahĕndo	mindo, maindo	mĕndo, mahĕndo	mĕndo, maĕn…
Nest	salah	rumun	salah	salah
Nestelen	sumalah	rumumun	sumalah	sumalah, mĕs…
Net (vischn.)	lolombo	lolombo	lolombo	lolombo
» (om varkens te vangen)	pukĕt	pukĕt	pukĕt	pukĕt
Netel	pahawĕng ne assu	lana	paawĕng ne assu	
Neus	ngirung	ngirung	ngirung	sĕsĕpunan
Nevel	sĕmu	laleindĕng	engur, lalemdĕm	laleindĕm
Nicht	okki wewene ne mahatuari	anak wewene e matuari	anak wewene ne mahatuari	urang wewene… matuari
Niemand	maan tou ĕssa indei	maan tou ĕssa raitja	maan tou ĕssa ja dai	maan tou ĕssa rai
Nier	lalatu	kelewua	watuwatu	watu watu
Niet, zie **n e e n.**				
Niets	reikan apaapa, reikan sapa	raitja mangura, raitja sapasapa, raitja wana	dai apa, dai sapa	rai sapa
Nieuw	wĕru	wĕru	wĕru	wĕru
Niezen	tumihoi; maan,[3] mahawaan	maan, mawaan	masing	maan, mawaa…
Nijd	loho[4]	ĕlo, sulu, sono	doho, sono	loho, sulu, so…
Nijptang	kukupit, kakatua	kokopit, kakatua	kĕkopit, kakatua	kĕkopit
Nijver, zie **n a a r s t i g**				
Noemen	ngumaran,[5] tumotor	ngumaran, tumuul	ngumaran, dumakut	ngumaran, tu… motor
Nog	kasii[6]	kai	kasii	kasi
Nogmaals	makasape	makasape	makasape	makasape
Nood	susa	wĕndu	susa	susa
Nooden, noodigen	tumawa;[7] malow, mahapalow; tumees	tumowa;[7] rumangat, lumĕse	tumawa; malow, mahapalow; tumees	kumeret
Noodzakelijk, zie **m o e t e n**				
Noodzaken	sumijasa	lumĕse, sumijasa	sumijasa	sumijasa, sume… san
Nooit	totor rei (zal, of kan niet geschieden		makaskasa dai	makasa rai
Noorden	amijan	amijan	amijan	amijan
Noordoost	amijan-sĕndangan	ruuna amitjona	amijan sĕndangan	amijan sĕndangan

Bentenangsch.	Tonsawangsch.	Ponosakansch.	Bolaang-Mongondousch.
n?ker, pongaja	tumuwi	pongaras	momorimbing
hanak singka-uan, mohanei [1]	kedong tuama mapog [1]	ari lolaki in dowa mogutas [1]	adi in 'dea mogutat [1]
mai	achii	dea	dija
sija	lĕsea	lisa	lita
jow	sijow	sijow	sijow
sijow	kasijow	kosijow	kosijow
mboh	lendu	tindun	sindun
an?ala	indon	alap	mogama
roroan, lalu-kuan	dumun	pugar	pugad
amanua	marumun	mopugar	mopugad, momija kompugad
lombo	lolombo	lah, dorua	lawa
kit	puchĕt	pokot	pukot
hi	pangalo tauna	daun mokokotol	tagoi
un	ngilung	ngijung	ngijung
wun, pĕhawu-nan	towuot	olokutoi	topuot
hanak singka-tuan wawinai	kedong bene ma-pog	ari bowai in dowa mogutas	adi in dea mogu-tat
tou timai	toutotuu achii	in tau sawatu idorea	umpaka in tau tobatu bodija
mbatune	kombileina	kombiloi	kombiloinija [2]
mai si apaapa	achii awaawa	dea koonuonu	dija onu
hu	taleja	mobagu	mobagu
wunan	tumicho	mowaan	mobaan
ho	manganat		moniri, tumoru
sipi oasei	sosipit oasei	kakatua	kakatua
ongarĕn; (suwa) monuwa	ngumalan, tumo-to	mopondait, mon-dait	monangoi
ewu, aondei	kahi, balengen	uwatpa, makopa	pa, pakain
k?saren	malepe machasa	kominsanpa	komintanpa
usa	susa	kogaaman	mosusa
ajuu	tumijang	ohau	mogoini, tumuod
anijasa	lumĕse	mosijasa	tumuod, mosijasa
mairen pakusa	ulawa machasa	deapa kominsan	dija lalat
mai	bibuli	tolasan	omonag
wangĕn	bibache	kotoluwan	kolimuik

[1] Neven, van hen sprekende; katuari, poow = neven en nichten tot elkander sprekende. Ook broeders en zusters noemen elkander katuari in het Tounbulusch, in het Toumpakĕw. noemen deze elkander poow. Oom en tante noemen den neef pahanakĕn.

[2] Kombiloi = mangga, een vrucht; kombiloinija = nier

[3] Maan = niezen, doch ook: ofschoon. Mahawaan = herhaaldelijk niezen.

[4] loho = nijd; lumoho = benijden, belasteren, belagen, maar ook: naar de hoogte zien. In het Toumpakĕw. is benijden = maĕlo.

[5] Ngumaran = noemen, benoemen of: een' naam geven.

[6] Kasii = nog, b. v. dit nog; wehawehangkampe = is nog (t. w. een persoon of zaak is nog hier.) makaintarekannei = tot nu toe nog.

[7] Tumawa, tumowa = nooden, doch ook: roepen. Malow, mahapalow. = nooden om te blijven eten of te overnachten, eigenlijk: tegenhouden. Tumees, lumĕse = nooden, dwingen om meer te eten.

Nederduitsch.	Toumbulusch.	Toumpakĕwasch	Tonseasch.	Tondanosch
Noordwest	talikuran-amijan	ruuna-amongena	talikudan-amijan	talikuran-am
Noot, zie kokosnoot en muskaatnoot.				
Nu	tarekan	tarepe	kewait	tarekan
Nut	kaĕnaan	katoroan	naan un suwattĕn	katoroan
Nuttigen, zie eten, drinken.				
O!	o! e! [1]	o! e! [1]	o! e! [1]	e!
Och!	arou!	arou!	kĕla!	kala!
Ochtend	woondo	woondo, kawoondo	woondo	mĕmoondo
Oever	lawannan	lawannan	dawannan	lawannan
Of	kaappa	kaappa	kaappa	kaappa
Ofschoon	maan, roro	maan, mande	maan	kawalin
Oksel	kikile	kikile	kĕkide	kikile
Olie	lana	solo	dana	lana
Omarmen	rumawak; mingki, mahingki	kumĕkĕp	rumawak, mĕtwĕt	rumawak
Ombinden	rumikĕr	kumĕkĕr; mĕmbĕr, mawĕmbĕr	rumikĕr	sumabut
Omboorden	sumaput un tĕmbir	tumĕmbir, matĕmbir; sumaput, of: lumitjir an tĕmbir [3]	piningirran	sumokep
Ombrengen, zie moorden				
Omdat	pahapaan	papa	pahapaan	paapaan
Omdraaijen	murikit, mahapurikit	rumingin	murikit, mahapurikit	murikit, mapu kit
Omgorden	mĕmbĕt, mahĕmbĕt	mĕmbĕr, mawĕmbĕr	mĕmbĕt, mahĕmbĕt	merĕt, maerĕt
Omhakken (hout)	manti, mahawanti	tumongkei	manti, mahawanti	mĕle, mapĕle
Omhalen	gumogar, rumokrok [5]	gumogar, rumondok [5]	gumogar, rumokrok [5]	rumombe
Omheen	liklik, limiklik	litjir	diput, dimiput	lilik, makalindo
Omhoog	matas, mahatas; mawo, mahawawo	matas, maatas; mange, maange	matas, mahatas; mawo, mahawawo	matas, mahat
Omkeeren	mawuri, [6] murikit, miling	mareng, [6] muritjit, sumalisi	mawuri, [6] murikit, miding	murikit
Omkijken (achter zich zien)	lumĕnge muri	sumere an somoi	dumĕnge muri	lumĕnge muri
» (op zijde kijken)	lumĕnge	sumere	dumĕnge	lumĕnge
Omkoopen	rumuki	rumuki	dumudut	rumuki
Omlaag	mawa, mahawawa	amijo, rumarĕm	mawa, mahawawa	mawa, mĕma
Omringen	lumiklik, lumĕndong [7]	lumitjir	dumiput, mahadiput	lumindong
Omroepen	tumawa, mahapalakat	malukar, materewa, mapalakat	tumĕror	kumĕrĕt, ma lĕndong
Omroeper	mĕnawa; [8] mĕnanawa; tumatawa; talukarrĕn	mapalakat; talu karrĕn	mapanĕror	kumĕkĕrĕt

…ENTENANGSCH	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…rapĕn	bibonge		kolimuntag
	ija italewe	inaa	naija
…ene	utung	bahaguna	kopijaan
…ee!	ej!	hej!	e! ule!
…oi!	atĕm!	arodoi!	adodoi
…lili	basindowe	moulop	dolodolommonik
…wanĕn	patapehen	salojan	pintad
…e	suma	mongo	mongo, inta
…neken	mandej	ampaka	dega
…lijak	kachelech	ijok	ijok [3]
…a	solo	lana	lana
…ounsa pupu	kumambea	mongokop	mongojod
…ran, wawan	sulambea	moliwor	molibod, mogakot
…angulug	lumulub	mowiwigija	
…hapa	paapa	uput	
…tali, mangendong	tumali, kumendong	mongindong	momitor, [4] momurou
…uwowintol	makĕs lubachan	sogot in agottan	mogakot
…nawang	monubang	momupul	mopupul
…ongoga, manonto	lumoloch	mohumbun	morumbun, mongajuon [5]
…ongkaliwu	tumambuleher	moliwu	nilibu
…apatanai	ambau	onijonikan	molantud
…ling, puwiling	waleng	mobuhou	mobui; [6] mopobujou; mopobolintaub
…amumpilik	tumelei	mogontong kon somui	mohinde kon tumi
…melei	sumeleng	lumili	
			momogoi
…awe, tana	iwehen	onaonagan	molimonag
…apaliwu	tumambuleher	mopoliwu	molibu
…alukar liwu	malukar tumambuleher	maliwu mongambal, momahenta	momalu
…ulalukar	masijacha	mongambal im bonuwa	momalu, momomalu

[1] O! zoo roept men iemand toe, dien men niet ziet; e! dien men ziet. Men zegt echter als uitroep van smartgevoel: o ina! of: o inao! = och moeder! al ziet men haar ook.

[2] poniki lambung = oksel van een kleed; in het Toumpakĕw. lopoi, katijana.

[3] Lumitjir an tĕmbir = loopen aan den rand.

[4] Momitor = den nek omdraaijen; momurou = zich omdraaijen.

[5] Rumokrok, rumondok, mongajuon beteekenen ook: een bosch omkappen.

[6] Mawuri, mareng, mobui = omkeeren, nl. terugkeeren; murikit, muritjit, mopobujou = omkeeren, nl. regts of links om, ook: in de rondte draaijen; miling, sumalisi, mopobolintaub = omkeeren, nl. omslaan het onderste boven.

[7] Lumĕndong beteekent ook: twee of meer personen strijden met woord zoowel als daad tegen éénen, hij wordt als het ware door hen omringd.

[8] Mĕnawa, zoowel omroepen als omroeper, doch gewoonlijk beteekent mĕnanawa omroeper. Tumatawa = omroeper, die gewoonlijk of zeer dikwerf omroept.

NEDERDUITSCH.	TOUMBULUSCH.	TOUMPAKĔWASCH	TONSEASCH.	TONDANOSCH
Omrollen	sumingkil, [1] ikasingkil, tumilĕn, ikatilĕn	mintjir, mapintjir, itjapintjir	molon, mahawolon, ikawolon	molon, mawol ikawolon, l mĕnden, ikĕ den
Omspoelen	lumĕno	lumeno	dumĕno	lumĕno
Omstorten (omverwerpen)	rumonga, [2] rumĕwa	rumemba, rumonga	rumoat	rumonga
Omvallen, zie omstorten.				
Omwroeten	sumuir, sumuar, sumungkir	sumuir	sumuir	sumuir, sumu
Onafgedaan	reipe lĕkĕp, reipe nimawasiwo, reipe maapu	raipe lĕkĕp, raipe nimaema, raipe makaapu	daipe marangkut; daipe maroopes daipe nimasiwo	raipe marangk raipe ninaap
Onbeleefd	rei masigi, rei sisigi	raitja masiri	dai masigi, dai sisigi	rai masigi
Onbepaald	reipe matotor	raipe tantu	dai matantu	rai rendai, rai minaulit
Onbeschaamd	rei iirangan, rei mairang, rei siirang	raitja makailĕk lawi, raitja malawi	dai iidangĕn	rai matau nirai
Onbetamelijk	reikan toro, rei patus	rairai	dai patus	rai patus
Onbillijk	reikan ulit	raitja ulit	dai ulit	rai ulit, rai re dai
Onder, zie beneden				
Onderdoen	lĕngeijen. [3] mehe of mahawehe lalem, mehe of mahawehe wawa [4]	mee mijona, lĕngeijĕn [3]	lĕngeijĕn, [3] mehe witum bawa	lĕngeijĕn, [3] meh mahewe rarĕ
Onderdrukken	kumĕpĕl, [5] tumĕnĕm, sumusa, lumĕngei	tumĕnĕm, [5] maatĕw, sumusa, lumĕngei, mĕlĕngei	kumĕpĕl, lumewo, gumijogijo	mumbel, gum ogijo
Ondereen vgl. mengen	nimasembor	nimakĕmu	minasembor, minasewok	minasewok
Ondergaan (de zon)	muntĕp si ĕndo	muntĕp si ĕndo	muntĕp si ĕndo	muntĕp si ĕnd
Onderhouden (menschen, dieren planten)	mijara, mahapijara, lumukar	mijara, mapijara, tumeir	mijara, mahapijara, rumingat	mijara, mapija tumirotiro
Onderhouden (menschen, doch vooral dieren)	tumamu	tumamu	pijara	tumamu
Onderhouden (geboden)	kumiit	kumiit, tjumiit	kumiit	kumiit
Onderpand	gale	gande, gade	gade	gande
Onderrigt	tuturu	susu̇sui, sisinauĕn	tutudu, sĕsinau	tuturu
Onderrigten, zie leeren.				
Ondervragen	lumigaw, [6] sumĕksĕk	muei, mawuei, masĕsĕk	dumiwag	lumiwag
Onderwerpen	mene, makaendo [7]	men, maen, makaindo [7]	maongkat, mene, makaendo	makaendo
Ondiep	poro, rei rarĕm	wawo, raitja rarĕm	poro, dai rarĕm	rai urĕp, rai rarĕm

…ENTENANGSCH.	TONSAWANGSCH.	PONOSAKANSCH.	BOLAANG-MONGONDOUSCH.
…ululirlulir, mangintalulir	melet	mopolilir	
…anguras	kumesei	moninis	momata, mojuju
…haka, nalengker	chaelet	masokat	motual
…ongondug	monijar	mosuit	monungker
…ai nawutus …timairen nakawus	alawe imuworog alawe machawu	deapa naputus deapa narais	dijapa inotompod dijapa inodaid
…ai sigi	achii masiri	dea koares	dija mopohormat
…ai natantu	achii matantu	dea natantu	dija intantu
…ai mairang	achii machalach monokija	dea motatau mooja	dija mooja
…ai wutul, timairen patus	achii tumena	dea patus	dija totuu
…ai wutul	achii mawutul	dea notulir	dija totuu
…atalon, rupa …ulalunganĕn	tinalou ipaalolongĕn		binoga, (pass.) koalapan, (p.) mopotagu, koomonag (pass.?)
…tilir, manusa …nĕngapis	kumumeng, kumeng	dohot monag, mopoposigo	mopodantug, modantug
…kajo	mĕsauk	nohowauk	nojolauk
…nurappe lauw	ĕndo tumijaam	sumojopan singkai	sumojop singgai
…nahandung …ukar	mijacha	mowijag	molukad
…mija	mijara	bijag	
…uhu	kumiit	motundug	mopodudui
…danej	bahade	nongare	gade
…liwag	mirisa	molinsu	molibo
		moindongog	mokijoo, [7] mokoalap
…ai maralum	achii dalam	dea moralom	mobabou, dija modalom

[1] Sumingkil = omrollen als een rad, als iets dat rond is. tumilĕn = omkantelen als een vierkante balk. Sumingkil en tumilĕn zijn active vormen; de passive vormen worden gebezigd voor omrollen, omkantelen (intrans.)

[2] Rumonga, rumĕwa = omstorten met opzet; maronga, marĕwa = omstorten, omvallen van zelf.

[3] Lĕngeijĕn = verliezen, overwonnen worden.

[4] Mehe of mahawehe lalĕm = onder iets anders leggen, bijv. onder eene tafel, onder papier, enz.; mehe of mahawehe wawa = onder iets leggen, doch ook: aan het benedeneinde stellen.

[5] Tumĕnĕm = onder het water drukken; de andere woorden beteekenen: onderdrukken, door het bestuur enz.

[6] Lumigaw, lumiwag = vragen; sumĕksĕk = eene zaak, eene beschuldiging onderzoeken, maar ook: digt tegen elkander gaan staan of zitten, wanneer men eerst ver van elkander stond of zat.

[7] Mene, men, mokijoo, van ene, en, oo = ja afgeleid; de eerste beteekenis is ja zeggen, maar ook zich onderwerpen. Makaendo, makaindo = krijgen, anderen onderwerpen.

Deze Woordenlijst wordt in het volgende deel voortgezet.

NIEUWE BIJDRAGEN

TOT DE KENNIS DER

BEVOLKINGSTATISTIEK

VAN

JAVA.

VERZAMELD DOOR

P. BLEEKER.

Thans nog geen vierde eeuw geleden bemoeide men zich weinig met de statistiek der bevolking van Java. Zelfs de Indische Regeering, die er in de eerste plaats belang bij had, de levende krachten te kennen waarover zij ten behoeve van het toen in volle werking zijnde kultuurstelsel had te beschikken, gaf zich geen moeite, het cijfer der bevolking met eenige juistheid te doen opnemen. Zij berustte eenvoudig in de opgaven, door de hoofden van gewestelijk bestuur haar jaarlijks aangeboden, en alhoewel het toen reeds mogelijk was, althans tot eenig bepaald inzicht te komen betrekkelijk de sterkte der bevolking in de verschillende afdeelingen, regentschappen, distrikten en dessa's, vergenoegde zich de Regeering met de jaarlijksche staten, die slechts globale opgaven bevatteden van de algemeene cijfers der residentiën.

Van eene regentschaps- of distriktsstatistiek was geen sprake, dan in de kultuurverslagen. Eene dessastatistiek ontbrak der Regeering geheel en al.

Toen ik, in 1844, en dus reeds 25 jaar geleden, mijne eerste nasporingen omtrent de bevolkingstatistiek van Java in

het werk stelde, wendde ik mij vergeefs tot de bureelen der algemeene regeering, om die statistiek tot in bijzonderheden te leeren kennen. De bijzonderheden waren er eenvoudig niet aanwezig en hij, die de nasporingen wenschte te doen, louter uit zucht naar kennis en wetenschap, kon niet ontgaan dat hij van hoogerhand met een wantrouwend oog werd gadegeslagen.

Wat ik niet vond te Batavia en te Buitenzorg, wist ik te verkrijgen tijdens mijne eerste reizen over Java. In menig regentschap, in verschillende distrikten en zelfs in talrijke dessa's, had ik mij overtuigd van de aanwezigheid van uitvoerige en zeer tot in bijzonderheden gaande bevolkingregisters, en toen ik, in het jaar 1846, Java van het westen tot het oosten en van het noorden tot het zuiden doorreisde en alle residentiën bezocht, gelukte het mij, de bouwstoffen bijeen te brengen, die mij in staat stelden het eerst eene bevolkingstatistiek naar de regentschappen en distrikten samen te stellen.

Die arbeid is opgenomen in Jaargang 1847 van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, onder den titel: Bijdragen tot de Statistiek der Bevolking van Java. Hij omvat, wat toen, niet bij de regeering, maar in verschillende gewesten, beschreven was omtrent de uitgestrektheid in □ palen van de regentschappen en distrikten, van het aantal dessa's, van het cijfer der bevolking van de verschillende distrikten, van het aantal Europeanen, Inlanders, Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, en zelfs van deze natiën het cijfer der mannen en vrouwen en der jongens en meisjes.

Sedert 1847 heeft de kennis der statistiek van Java groote voortschreden gemaakt. Door de „Verslagen van het Beheer van Nederlandsch Indië" sedert 1849 geregeld jaarlijks openbaar gemaakt, heeft het Departement van Koloniën zich aan het hoofd geplaatst der beweging op statistisch gebied. Steeds heeft het die verslagen aan degelijkheid van statistisch gehalte doen winnen, en in de latere jaren, toen de meer vrijgevige beginselen in het bewind waren, heeft men zelfs niet geaarzeld de uitgebreide statistische opneming van Java te bevelen en te organiseeren en door de instelling van een statistisch bureel de verkregen uitkomsten te doen verzamelen en bijhouden.

Wie het thans op Java zich ten taak zou wenschen te stellen de daar aanwezige statistische gegevens wetenschappelijk te

bewerken, zou een hoogst gewichtigen arbeid kunnen leveren, een monumentaal stuk voor de kennis van het merkwaardigste en belangrijkste eiland in het verre oosten.

Reeds vroeger is in het openbaar gewezen op de wenschelijkheid, dat de schatten van kennis, op Java verzameld en nog te verzamelen, ook bij het Departement van Koloniën konden worden geraadpleegd. Dezelfde mate van kennis toch, die voor het Indisch bestuur wenschelijk wordt geoordeeld, moet ook als noodwendig worden geacht en spoedig verkrijgbaar zijn in Nederland zelf, waar regeering en volksvertegenwoordiging, bij het tegenwoordig stelsel van beheer, zoo dikwerf op de hoogte behooren te zijn om met kennis van zaken te beslissen over aangelegenheden, waarbij eene nauwkeurige statistische kennis van distrikten of dessa's een eerste vereischte is.

Het lijdt ook geen twijfel of de regeering zal, binnen een gegeven tijd, tot het inzicht komen, dat zij hier te lande in het bezit behoort te zijn van eene zoo volledig en uitvoerig mogelijke statistiek van de overzeesche deelen van den Staat, en zij zal dan ook wel moeten volgen het voorbeeld van andere staten, die de statistische kennis hunner overzeesche bezittingen op ruime schaal tot openbare bekendheid brengen.

In het begin dezes jaars geroepen deel uit te maken van de „Commission organisatrice de la Septième session du Congrès international de Statistique", vestigde ik mijne aandacht op nieuw op een onderwerp, waaraan ik reeds een vierde eeuw geleden veel tijd en moeite ten offer had gebracht. Het kwam mij wenschelijk voor, de bevolkingstatistiek van Java op nieuw tot een punt van meer gezet onderzoek te maken en meer in het bijzonder om, zoo mogelijk, even als in het jaar 1847, die statistiek te doen loopen tot over de Afdeelingen, Regentschappen en Distrikten.

Het was mij bekend, dat tot in bijzonderheden gaande statistieken van enkele residentiën van Java en loopende tot het jaar 1862 of 1863, in de archieven van het Departement van koloniën aanwezig waren, en ik liet niet na, mijne medeleden in de genoemde Kommissie, speciaal die der sektie voor de koloniën, te wijzen op het wenschelijke, dat dergelijke statistieken, maar loopende over *alle* residentiën en over de jongste jaren, ter beschikking van de sektie wierden gesteld.

Het gevolg is geweest een verzoek der Kommissie aan den Minister van Koloniën om de gewenschte bescheiden ter inzage

te mogen bekomen, en met de meeste welwillendheid heeft deze de verlangde dokumenten uit Indië ontboden en ze der sektie doen aanbieden.

Het zijn deze bescheiden, die ten grondslag liggen aan de volgende bijdragen. Ik had ze wel van verscher dagteekening en zeker ook uitvoeriger gewenscht, althans dat ze, wat de bevolkingen betreft, ook behelsden de cijfers van de seksen en leeftijden, de bijzonderheden van mannen, vrouwen, jongens en meisjes, even als die in mijne Bijdragen van het jaar 1847 zijn opgegeven. Intusschen zijn ze belangrijk genoeg om een grooten stap nader te brengen tot de kennis van den toestand in het jaar 1867, waarover ze loopen.

Na mijne Bijdragen van het jaar 1847 is geene regentschapsgewijze of distriktsgewijze bevolkingsstatistiek van geheel Java openbaar gemaakt. De hier gegevene sluit zich daardoor aan die welke over het jaar 1845 loopt en uit den aard der zaak dikwerf als punt van vergelijking heeft gediend. Sedert 1845 is van verreweg de meeste regentschappen en distrikten de uitgestrektheid in □ geogr. mijlen berekend, zoodat de dichtheid der bevolking voor de meeste distrikten is kunnen worden aangetoond.

Wat de oppervlakte der residentiën betreft, even als die voor het geheel van Java en Madura, zijn de nieuwere bescheiden gevolgd, die de uitgestrektheid der meeste gewesten eenigszins anders aangeven dan de vroeger meestal aangenomen opgaven van P. Baron Melvill van Carnbee. Waar, in deze bijdragen, op vroegere dichtheidstoestanden der bevolking gewezen wordt, zijn die genomen naar de nieuwe bepalingen der uitgestrektheid van de verschillende gewesten. Men gelieve zulks in het oog te houden bij vergelijking met de in vroeger jaren door mij openbaar gemaakte berekeningen van denzelfden aard (Statistisch-ekonomische beschouwingen op koloniaal gebied, in Tijdschr. Ned. Ind. 1863 II p. 230, en and.)

De studie van de dichtheid der bevolking is, met betrekking tot Java vooral, van het hoogste belang. Bovendien staat men hier op vasten bodem. Moge al voor meer dan één gewest de absolute of nagenoeg volstrekte juistheid der cijfers te wenschen overlaten, dit staat toch vast, dat de bevolkingscijfers

voor geen enkel gewest te hoog zijn aangegeven. Er kan wel sprake zijn van een grooter aantal bewoners dan de staten vermelden, maar in geen geval van een geringer aantal. Indien alzoo de dichtheidsverhouding van Java's bevolking uit de berekening der bestaande cijfers blijkt te zijn = 6091 zielen per □ geografische mijl, dan is die dichtheid te beschouwen als een minimum en in geen geval als méér dan het minimum. Men kan alzoo met de grootste zekerheid zeggen dat de dichtheid van Java's bevolking minstens is gelijk 6091 zielen per □ mijl.

Wat geldt voor Java in het algemeen, geldt evenzeer voor de verschillende residentiën, regentschappen en distrikten, en wanneer men dan ziet, dat in sommige deelen van Java, zooals in Soerabaya, Japara, Bagelen en Kadoe, de dichtheid der bevolking meer dan het dubbele bedraagt van die van Java in het algemeen; wanneer men ontwaart dat in vele uitsluitend landbouwende distrikten de samenhooping der populatie stijgt tot eene dichtheid, van meer dan 20000 en 30000 zielen per □ m., dan is men ten volle gerechtigd om uit die verhoudingen, in verband met de beschikbare bebouwbare gronden, te oordeelen over het meerdere of mindere der plaatshebbende overbevolking, zonder gevaar te loopen die te overschatten.

En nu leert de statistiek van Java van 1867 deze belangrijke en onomstootelijke feiten: dat de densiteit der bevolking die van Nederland reeds overtreft; dat die dichtheid, wanneer men Midden-Java alleen neemt (het deel beoosten Cheribon en bewesten Rembang en Madioen, eene oppervlakte bezittende gelijk aan die van geheel Nederland) tot 10322 zielen per □ m. stijgt, — en dat men, eenige gewesten van Midden-Java ter berekening nemende, b. v. de aan elkander grenzende residentiën, Pekalongan, Bagelen, Kadoe, Samarang en Japara (te zamen ongeveer van gelijke grootte als het Koningrijk Saksen) de hoogstbelangrijke dichtheidsverhouding bekomt van 13759 zielen per □ mijl.

De statistiek van 1867 wijst op een bevolkingscijfer, voor Java en Madura, van 15002818. — Uit het bovengezegde volgt reeds, dat er geen twijfel kan bestaan omtrent de waarde van dit cijfer als minimum. Het is waarschijnlijk dat, bijaldien overal de opneming der bevolking met wenschelijke juistheid had kunnen plaats hebben, het cijfer nog tal van duizenden

hooger zou zijn geweest, maar in geen geval geringer. Dit geldt evenzeer voor de cijfers der statistieken van vroeger jaren, en inzoover hebben ook deze eene volstrekte waarde, als zij ons leeren dat zij minstens voorstellen de toenmalige sterkte der bevolking. Wat men ook moge gestreden hebben en nog strijden over de onjuistheid dier cijfers, die strijd liep en loopt nog daarover, dat de cijfers veel te gering zijn en niet, dat zij de bevolking te sterk aangeven.

Dat zij te gering zijn is ook de meening die uit een gezet onderzoek moet voortvloeien, maar dat zij in het algemeen zeer ver van de juistheid verwijderd waren komt mij niet aannemelijk voor, althans niet, wanneer men zich niet bepaalt tot de cijfers van een gegeven jaar maar ze neemt voor ruimere tijdvakken. Het blijkt, dat, wanneer in een gegeven gewest eene meer nauwgezette opneming had plaats gehad, de bijhouding der veranderingen in de eerstvolgende jaren in den regel te wenschen overliet, maar dat daarna weder eene meer zorgvuldige opgave geschiedde, waardoor men der voorstelling van den waren stand der zaak weder meer nabij kwam. Daardoor laat zich verklaren dat men na jaren van stilstand of geringen vooruitgang der bevolking plotseling een buitengewonen aanwas waarnam, stilstand en aanwas die meer schijnbaar dan wezenlijk waren. Toetst men dan echter den buitengewonen aanwas niet aan het vorig jaar maar aan een tijdstip van eenige jaren vroeger, dan bevindt men, dat, over eene reeks van jaren genomen, de aanwas in verschillende perioden eene merkwaardige gelijkheid vertoont, die er op wijst, dat eene bepaalde wet den aanwas beheerscht, maar dan ook recht geeft aan te nemen eene betrekkelijke juistheid der cijfers.

Bovendien weet men, dat op verschillende tijdstippen op hoog gezag zorgvuldige volkstellingen hebben plaats gehad.

In 1802 werden de gewesten van Java's Noordoostkust, op last van den toenmaligen goeverneur Nicolaas Engelhard, tot in geringe bijzonderheden opgenomen.

Raffles gelastte eene nauwkeurige statistische opneming van geheel Java voorzoover de invloed van het Europeesch gezag zulks toeliet.

Onder Van der Capellen werd de bijhouding der statistiek zeer ter harte genomen en eene gelijkvormigheid in de opgaven voorgeschreven door het doen volgen van uitvoerige modellen.

De eischen van het stelsel, sedert 1830 op Java ingevoerd,

brachten mede de noodzakelijkheid van het bezit eener nauwkeurige kennis van de werkkrachten waarover men ten behoeve van kultuur- en heerediensten wilde beschikken. En alhoewel de verkregen kennis langen tijd slechts de eigendom bleef van regeering of hoofden van gewestelijk bestuur, bestond zij toch op schrift.

De ondervinding heeft mij, tijdens mijne reizen over Java geleerd, dat de hoofden der vele dessa's in verschillende residentiën die ik toen bezocht, uitvoerige registers aanhielden van de bevolking, van de hoofden, priesters, landbouwers enz., van de mannen en vrouwen en jongens en meisjes, van veestapel enz. enz., registers die de blijken droegen dat ze met zorg waren opgemaakt.

In een der zittingen van het onlangs te 's Gravenhage gehouden Internationaal Statistisch Kongres heb ik er op gewezen, dat de bevolking van Java in een tijdvak van vijfendertig jaar verdubbelt, en ik lichtte dat feit toe door de bekende bevolkingscijfers van vroeger jaren. Eene herinnering aan de desbetrekkelijk gevonden evenredigheden, zal hier niet overbodig worden geacht. Ik zal de cijfers zelve laten spreken.

35jarige tijdvakken.	Bevolking in		Bevolking in	
1795—1830	1795	3500000	1830	7064936
1830—1865	1830	7064936	1865	14168416
1815—1850	1815	4615270	1850	9570023
1824—1859	1824	6368090	1859	12324095
1829—1864	1829	6691114	1864	13917368
1832—1867	1832	7323982	1867	15002818

Onverschillig alzoo hoe men de 35jarige tijdvakken neemt, vindt men verdubbeling (iets meer of iets minder) van het zielental, en gewis mag men hieruit wel opmaken dat, zoo de waarde der cijfers van de verschillende tijdstippen al te wenschen overliet, wat niet ontkend wordt, toch daaraan mag toegekend worden een hoogere graad van juistheid, of zoo men liever wil, een geringere graad van onjuistheid, dan men algemeen geneigd was aan te nemen.

Tot hetzelfde besluit wordt men onwillekeurig geleid door de studie van de cijfers der seksen, voorzoover die bekend zijn. Toetst men de verhoudingen der geslachten, voortvloeiende uit de cijfers der tellingen van 1802, van 1815 en van 1845 aan die, verkregen door de jongste statistische opneming, aan

welker juistheid minder te twijfelen valt, dan ontwaart men ook ten dezen opzichte eene merkwaardige overeenkomst, die aan den eenen kant aantoont dat de geslachtsverhoudingen overeenstemmen, in de hoofdzaak althans, met wat men in Europa waarneemt, en aan den anderen kant er voor pleit dat de opgaven van de verder van het jongste verwijderde tijdstippen, als daarmede in overeenstemming, niet zoo ver van de juistheid hebben kunnen afwijken als vroeger vermoed werd en ook thans nog door velen aangenomen wordt. Ik heb dit onderwerp uitvoeriger behandeld in een artikel getiteld: „Iets over de verhouding der geslachten onder de Javanen op verschillende tijdstippen" en opgenomen in jaargang 1869 deel 2 van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

Het is betreuren dat de statistieken van het jaar 1867 op enkele uitzonderingen na, zich niet uitstrekken tot de cijfers der geslachten van de inlandsche bevolking. Algemeen wordt er in gemist de specifikatie van mannelijke en vrouwelijke individus, van mannen, vrouwen, jongens en meisjes. Ik trof die slechts aan wat de residentie Kadoe betreft. Wèl wordt in de regeeringsverslagen jaarlijks eene specifikatie der geslachten wat het totaal der bevolking van volwassenen betreft, gegeven, doch het totaal der „kinderen„ komt er slechts voor zonder scheiding in jongens en meisjes. En ofschoon men nu ook door die opgaven tot de ervaring komt dat het cijfer der vrouwen aanmerkelijk hooger is dan dat der mannen (op het einde van 1866 wat de inlandsche bevolking betreft, 4241292 vrouwen tegen slechts 3799155 mannen, gelijkstaande aan 1 man op 1,116 vrouw), geven zij geen volledig inzicht in de eigenlijke verhouding der geslachten omdat van de 6310528 kinderen niet gemeld werd hoeveel er tot het mannelijk en hoeveel er tot het vrouwelijk geslacht behoorden.

Bij de bewerking der statistieken van de verschillende residentiën heb ik bijzonder gelet op de gevolgtrekkingen, die men uit de cijfers van verschillende jaren kan maken niet alleen met betrekking tot de volstrekte vermeerdering der bevolking, maar ook wat betreft de vermoedelijke gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhoudingen der populatie.

De toelichting van dit punt kwam mij voor niet alleen uit een staatkundig en maatschappelijk, maar ook uit een zuiver

wetenschappelijk oogpunt van hoog belang te zijn. Het geldt hier een evennachtslijngewest met eene sterk samengedrongene zeer talrijke landbouwende bevolking van het maleische ras, en het konstateeren van het feit, dat die bevolking, niettegenstaande den gemiddelden korteren levensduur harer individuën, zich aanmerkelijk sneller vermenigvuldigt, dan eenig volk van het kaukasische ras in de gematigde of koude luchtstreken.

Berekent men de gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding van het geheel van Java's bevolking over de cijfers van 1795 en 1867, insluitende een tijdvak van 72 jaar, dan vindt men die verhouding = 2,05 pCt. — Dezelfde verhouding vindt men terug, wanneer men de berekening doet loopen over eenige grootere onderdeelen van dit tijdvak. En men kan met groote zekerheid aannemen dat de jaarlijksche toenemings-verhouding der bevolking ruim 2 pCt. bedraagt.

Het was belangrijk deze merkwaardige algemeene uitkomsten te toetsen aan wat de cijfers leeren met betrekking tot de verschillende residentiën, regentschappen en distrikten en ik heb mij dan ook de moeite getroost voor de verschillende grootere en kleinere gewesten dezelfde berekeningen te doen als voor de algemeene cijfers van Java. De uitkomsten daarvan zal men onder de bevolkingscijfers der verschillende residentiën aantreffen.

ALGEMEE

BEVOLKING DER RESIDENTIE

GEWESTEN OF RESIDENTIEN.	Oppervlakte in □ G. m. [1]	Dessa's	Huisgezinnen van Inlanders.	Inlanders.
Bantam	150.87	1857	157476	621746
Batavia	117.90	2422	192672	853256
Krawang	86.80	554	42737	207063
Preanger	385.50	1601	183269	919292
Cheribon	121.20	1287	186864	935263
Tagal	63.02	1032	131627	618074
Pekalongan	33.75	1414	85928	381237
Banjoemas	101.86	1363	160898	723627
Bagelen	62.27	2601	234496	984826
Samarang	99.30	2841	242175	1149813
Kadoe	37.13	3503	127542	614008
Djokjokarta	54.65	4383	123142	372537
Soerakarta	110.00	16542	181029	724118
Japara	42.05	1226	117113	606432
Rembang	139.11	2069	127468	772260
Madioen	148.20	1559	104301	635440
Kediri	117.71	1332	94358	488428
Soerabaya	108.58	5268	280063	1321033
Pasoeroean	103.90	1797	107567	516392
Probolingo	53.23	553	76817	369241
Bezoeki	120.50	568	71001	339134
Banjoewangi	84.00	106	9612	46020
Tot. Java.	2341.53	55878	3038155	14199240
Madura	121.61	1299	132663	584762
Tot. Java en Mad.	2463.14 [2]	57177	3170818	14784006

[1] □ Geogr. mijl = 54.8636 □ kilometers.
[2] = 135136.727704 □ kilometers.

)VERZICHT.

P HET EINDE VAN 1867.

Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	Totalen.	Zielen per □ g. m.
288	1356	6	529	623925	4135
3772	62857	513	324	923722	7834
247	2554	〃	143	210007	2419
448	340	9	97	920186	2387
754	14156	531	424	951128	7847
453	4314	188		623029	9886
473	4078	478	37	386303	11446
459	2988	〃	193	727267	7103
364	2052	〃	206	987448	15855
6020	12169	448	943	1169393	11775
260	3740	42	28	618087	16647
1204	1742	19		375502	6869
2007	4724	44	313	731206	6647
499	8929	106	863	616829	14686
654	13751	155	34	786854	5667
363	2313	7	183	638306	4307
464	4379	〃	5	493278	4190
4269	8033	1571	3234	1338135	12323
1026	3720	493	1166	522797	5031
520	1655	202	825	372443	6998
414	755	269		340572	2826
153	284	288	1817	48562	578
30111	160889	5369	11364	14406977	6152
515	3312	903	6349	595841	4887
30626	164201	6272	17713	15002818	6091

I. BEVOLKING DER RESIDENTI

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	DISTRIKTEN.	Dessa's.
Serang	Noorder-	27.963	Serang	135
			Tjiroeas. . . .	129
			Onderandir. . .	39
			Tjikandi . . .	83
			Tanara	34
			Kramatwatae . .	93
			Totaal . . .	513
Anjer			Anjer	111
			Tjilegon . . .	154
			Totaal . . .	165
			Totaal Regentsch.	678
Pandeglang	Midden-	14.067	Pandeglang. . .	105
			Baros	113
			Kollelet. . . .	59
			Tjomas	101
			Tjimanok . . .	134
			Totaal . . .	512
Tjiringien	Wester-	43.125	Tjiringien . . .	115
			Menes	80
			Panimbang. . .	38
			Tjibiliong . . .	34
			Totaal . . .	267
Lebak	Zuider-	65.723	Waronggoenong .	85
			Lebak	55
			Sadjira	73
			Parongkoedjang .	47
			Tjilangkahan . .	40
			Totaal . . .	300
	Tot. Residentie	150.878		1857

BANTAM OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
10208	117	46171	362	6	509	47165
7596	〃	32463	〃	〃	〃	32463
2983	1	13812	5	〃	〃	13818
10367	27	41086	114	〃	〃	41227
3913	18	14300	448	〃	〃	14766
5909	2	20581	〃	〃	〃	20583
40976	165	168413	929	6	509	170022
7884	32	24359	50	〃	7	24448
14270	7	43446	〃	〃	〃	43453
22154	39	67805	50	〃	7	67901
63130	204	236218	979	6	516	237923
7995	32	35013	20	〃	〃	35065
9008	〃	32937	8	〃	〃	32945
7770	〃	28701	5	〃	〃	28706
7226	6	32053	8	〃	8	32075
13693	〃	68620	3	〃	〃	68623
45692	38	197324	44	〃	8	197414
11972	21	45438	219	〃	〃	45678
8164	〃	29196	〃	〃	〃	29196
3269	〃	13688	〃	〃	〃	13688
2992	〃	13422	〃	〃	〃	13422
26397	21	101744	219	〃	〃	101984
6784	20	28522	73	〃	〃	28615
3262	〃	12661	〃	〃	〃	12661
4134	5	16821	41	〃	5	16872
4182	〃	13264	〃	〃	〃	13264
3895	〃	15192	〃	〃	〃	15192
22257	25	86460	114	〃	5	86604
157476	288	621746	1356	6	529	623925

Bantam is, na de Preanger-regentschappen, de uitgestrektste residentie van Java. Haar oppervlakte overtreft die van de provinciën Gelderland, Overijssel en Utrecht te zamen.

Bantam werd in 1815 gerekend eene bevolking te bezitten van 231604 zielen. In 1830 was het bekende cijfer gestegen tot 337169, in 1845 tot 394519, in 1860 tot 550254 en in 1867 tot 623925. In 52 jaar vermeerderde de bevolking alzoo met 169.39 pCt. of jaarlijks gemiddeld met 1.92 pCt. Neemt men het jaar 1845 tot punt van uitgang dan bekomt men een aanwas van 58.15 pCt. of jaarlijks gemiddeld 2.1 pCt.

De dichtheid der bevolking was in 1815 = 1535
" " " " " " 1830 = 2254
" " " " " " 1845 = 2615
" " " " " " 1860 = 3647
" " " " " " 1865 = 4047
" " " " " " 1867 = 4135

De noordelijke helft der residentie is veel dichter bevolkt dan de zuidelijke, wat blijkt uit volgende samenstelling.

REGENTSCHAPPEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ m.
Noorder-Regentschap (Serang en Anjer). .	27,963	237923	8508
Midden-Regentschap (Pandeglang) . . .	14,067	197414	14033
Totaal . .	42,030	435337	10357
Wester-Regentschap (Tjiringien). . . .	43,125	101984	2364
Zuider-Regentschap (Lebak)	65,723	86604	1317
Totaal . .	108,848	188588	1732

In de beide noordelijke regentschappen is de bevolking alzoo zesmaal meer samengedrongen dan in de beide zuidelijke. Het Pandeglangsche overtreft in dit opzicht het Lebaksche zelfs ruim tienmaal.

In de regentschappen verschilt de dichtheid der populatie nog aanmerkelijk naar de distrikten. Dit geldt vooral voor het Tjiringiensche en Lebaksche, waar de distrikten der Zuidkust verreweg het dunst bevolkt zijn.

De beschikbare bescheiden geen melding makende van de oppervlakte der distrikten, kan de dichtheid der bevolking niet met juistheid distrikstgewijze ópgegeven worden.

Evenwel laat zich de sterkte der bevolking van de verschillende distrikten vergelijken met de sterkte in 1845. Alhoewel sedert 1845 de administratieve indeeling der residentie belangrijke wijzigingen heeft ondergaan en de afdeeling Pandeglang uitgebreid is ten koste van het Noorder- en Wester-Regentschap en tot een eigen regentschap verheven, zijn de distrikten bijna zonder uitzondering gebleven. Slechts het distrikt Onderandir komt niet op de staten van 1845 als zoodanig voor en het distrikt Kramatwatoe schijnt uit of met het voormalige distrikt Bantam gevormd te zijn. Het distrikt Kollelet behoorde vroeger tot het Noorder-Regentschap en het distrikt Tjimanok tot het Tjiringiensche. De toeneming der bevolking in de verschillende distrikten in een tijdvak van 22 jaar blijkt uit het volgend overzicht.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Bevolking	
		1845	1867
Noorder-	Serang	34261	47165
	Tjiroeas	25092	32463
	Onderandir . . .	[1]	13818
	Tjikandi	26230	41227
	Tanara	27623	14766
	Kramatwatoe . . .	15165 [2]	20583
	Anjer	26142	24448
	Tjilegon	24904	43453
	Totaal . . .	179417	237923
Midden-	Pandeglang . . .	12207	35065
	Baros	21661	32945
	Kollelet	7924	28706
	Tjomas	21336	32075
	Tjimanok	25396	68623
	Totaal . . .	88524	197414
Wester-	Tjiringien	23513	45678
	Menes	24056	29196
	Panimbang	6508	13688
	Tjibiliong	5008	13422
	Totaal . . .	59085	101984
Zuider-	Waronggoenong . .	11035	28615
	Lebak	10914	12661
	Sadjira	14272	16872
	Parongkoedjang . .	14554	13264
	Tjilangkahan . . .	11325	15192
	Totaal . . .	62100	86604

Het blijkt dat de distrikten in zeer ongelijke mate in den vooruitgang deelden. In eenigen werd de bevolking meer dan verdubbeld, terwijl in andere de toeneming van geringer be-

[1] De bevolking van 1845 waarschijnlijk voor een groot deel onder die van Tanara begrepen.

[2] Voormalig distrikt Bantam.

teekenis was en in enkele distrikten zelfs achteruitgang plaats had. De bevolking nam het snelste toe in de afdeeling Pandeglang en het langzaamste in de afdeeling Lebak.

De gemiddelde sterkte der bevolking per dessa, bedroeg op het einde van 1867 ruim 335 zielen. Het gemiddelde voor de 678 dessa's van het Noorder-regentschap (Serang en Anjer) was 350, voor de 512 dessa's van Pandeglang 385, voor de 265 dessa's van Tjiringien 381 en voor de 300 dessa's van Lebak 288. De gemiddeld het sterkst bevolkte dessa's zijn die der distrikten Tjimanok, Tjikandi en Kollelet. Zij tellen gemiddeld omstreeks 500 inwoners.

Ten opzichte van de kolom huisgezinnen valt op te merken dat zij, wat het distrikt Tjikandi betreft, een distrikt dat geheel partikulier land is, op de officieele bescheiden niet ingevuld is en dat het cijfer 10367 gevonden is door op 4 zielen één huisgezin te stellen.

De gemiddelde sterkte van de huisgezinnen was voor de geheele residentie = 3,95; voor het Serangsche = 4,14; voor het Anjersche = 3,06; voor Pandeglang = 4,31; voor Tjiringien = 3,86, en voor Lebak = 3,89.

Het aantal werkbare mannen wordt voor het einde van 1867 opgegeven met een cijfer van 91814, waarvan 76468 gerekend werden dienstplichtig te zijn. Men rekende alzoo één werkbare man op de ruim 8 zielen van de inlandsche bevolking.

Het aantal Europeanen was in 1845 nog 360 en is alzoo aanmerkelijk verminderd. Dat der Chineezen, in 1845 niet meer dan 813 bedragende klom tot 1356. De Arabieren en andere vreemde Oosterlingen zijn in hetzelfde tijdvak met ruim een honderdtal toegenomen.

Het distrikt Tjikandi bestaat geheel uit de twee partikuliere landen Tjikandi-oedik en Tjikandi-ilier. De sterkte van hunne bevolking afzonderlijk kan ik niet opgeven. Hunne gezamenlijke uitgestrektheid wordt geschat op 72000 bouws van 500 □ roeden. In de verponding zijn ze aangeslagen op ƒ 1,448600.

II. BEVOLKING DER RESIDENTIE

AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in ☐ G. mijl.	Dessa's of Kampongs.
Batavia (Hoofdplaats.)	1°. Oude stad		74
	2°. Weltevreden, Jakatra .		22
	3°. Molenvliet, Koningsplein		20
	4°. Zuidwester-distrikt . .		30
	5°. Wester-distrikt . . .		13
	6°. Chineesch kamp . .		14
	7°. Kampong Bali en omstr.		18
	Totaal . . .	1,700	131
Meester-cornelis	Meester-cornelis	4,596	251
	Kebayoran	3,370	160
	Bekassi	18,650	257
	Tjabang boengien . . .	1,413	25
	Totaal . . .	28,038	693
Tangerang	Oosterdistrikt		208
	Zuiderdistrikt		199
	Noorderdistrikt		133
	Totaal . . .	23,510	540
Buitenzorg	Buitenzorg	9,881	239
	Tjibinong	6,715	142
	Parong	15,074	361
	Jassinga	12,014	112
	Tjibaroessa	20,968	204
	Totaal . . .	64,652	1058
	Totaal Residentie . .	117.900	2422

BATAVIA OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
752	320	3398	2783	20	7	6478
1797	1443	9254	3360	19	11	14087
3639	2477	26451	5735	91	27	34781
2903	428	15896	3174	77	38	19613
1032	372	4237	1222	173	141	6145
35	〃	1183	3970	〃	〃	5153
2122	531	11519	1418	33	〃	13501
12280	5571	71838	21662	413	224	99758
14373	506	62759	3006	60	〃	66331
11756	42	44733	565	22	〃	45362
14651	22	62956	4139	15	〃	67132
1332	1	6108	189	〃	〃	6298
42112	571	176556	7899	97	〃	185123
12348	43	63411	8345	1	〃	71800
13460	46	64981	5554	2	〃	70583
27149	10	106657	8095	〃	〃	114762
52957	99	235049	21994	3	〃	257145
17149	349	91881	4622	〃	50	96902
9557	69	43632	1352	〃	50	45103
14997	75	115026	2594	〃	〃	117695
12053	26	48390	798	〃	〃	49214
31567	12	70834	1936	〃	〃	72782
85323	531	369763	11302	〃	100	381696
192672	6772	853256	62857	513	324	923722

De residentie Batavia, zoo als zij tegenwoordig is samengesteld, en dus met inbegrip der vroegere residentie Buitenzorg, is slechts eenige weinige □ mijlen kleiner dan de provinciën Zuidholland, Noordholland en Utrecht te zamen. In 1815 werd zij gerekend eene bevolking te hebben van 408327 zielen. In 1830 was het cijfer gestegen tot 486235; in 1845 tot 548454; in 1860 tot 811733, en in 1867 tot 923722.

Volgens deze cijfers, die intusschen, wat de vroegere tijdstippen aangaat, meer te beschouwen zijn als voorstellende den stand onzer vroegere kennis en als niet al te zeer verwijderd van de juistheid, nam de bevolking in 52 jaar toe met 126,22 pCt. of gemiddeld jaarlijks met 1,6 pCt. of in de laatste 22 jaar met 68,42 pCt. of gemiddeld 2,4 pCt. 's jaars. De dichtheid der bevolking zou geweest zijn in

1815	=	3463	zielen	per	□	g.	m.
1830	=	4124	"	"	"	"	"
1845	=	4651	"	"	"	"	"
1860	=	6885	"	"	"	"	"
1865	=	7530	"	"	"	"	"
1867	=	7834	"	"	"	"	"

De afdeeling Batavia, synoniem met Batavia als Hoofdstad van Nederlandsch Indië, beslaat eene oppervlakte van 1.7 □ geogr. mijl. Zij bestaat uit de Oude stad en Zuider voorstad, de Nieuwe stad (Molenvliet, Noordwijk, Rijswijk, Weltevreden, Koningsplein, Parapatan, enz.) en de tusschen en omliggende kampongs, rijstvelden en moerassen. (Eene beschrijving van de verschillende distrikten der hoofdplaats komt voor in mijne Bijdragen tot de geneeskundige topographie van Batavia).

De hoofdplaats heeft thans eene bevolking van 100000 zielen. In 1813 stelde men dat cijfer op 49683. In 1828 bedroeg het 56374; in 1837 62994. Op het einde van 1844 was het weder tot 59485 gedaald. In 1862 evenwel was het reeds tot 96990 geklommen.

De dichtheid der bevolking van de Afdeelingen en, wat de Afdeelingen Meester-cornelis en Buitenzorg betreft, ook van de Distrikten, blijkt uit volgende samenstelling. De oppervlakte in □ g. m. van de distrikten der Hoofdplaats en van de Afdeeling Tangerang zie ik in de ter mijner beschikking staande bescheiden niet aangegeven. Op de kaart der Residentie Batavia van P.

Melvill van Carnbee zijn wel de voormalige kwartieren, maar niet de distrikten aangeduid.

AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Batavia . . .		1,700	99758	58681
Meester-cornelis.	Meester-cornelis	4,596	66331	14430
	Kebayoran . .	3,379	45362	13424
	Bekassi . . .	18,650	67132	3600
	Tjabangboengien	1,413	6298	4457
	Tot. . .	28,038	185123	6602
Tangerang . .		23,510	257145	10937
Buitenzorg . .	Buitenzorg . .	9,881	96902	9806
	Tjibinong . .	6,715	45103	6716
	Parong . . .	15,074	117695	7870
	Jassinga . . .	12,014	49214	4096
	Tjibaroessa . .	20,968	72712	3471
	Tot. . .	64,652	311696	5903

De afdeeling Tangerang is aanmerkelijk dichter bevolkt dan de afdeelingen Meester-cornelis en Buitenzorg. Het blijkt echter dat de aan de hoofdplaats grenzende distrikten Meester-cornelis en Kebayoran meer dan 14000 en meer dan 13000 zielen per □ g. m. tellen. In het Buitenzorgsche winnen het distrikten Buitenzorg en Parong ver van de overigen dier afdeeling.

Volgend staatje geeft de bevolkingscijfers der afdeelingen en distrikten van de jaren 1844 en 1867.

AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	1844.	1867.
Batavia . . .	1e. Oude stad . .	4948	6478
	2e. Weltevred. enz.	8101	14087
	3e. Koningspl. enz.	19426	34781
	4e. Zuidwester-distr.	10252	19613
	5e. Wester-distrikt.	4115	6145
	6e. Chineesch kamp	4183	5153
	7e. Kamp. Bali enz.	8460	13501
	Totaal. .	59485	99758
Meester-cornelis	Meester-c. en Kebayoran. [1]	58895	111693
	Bekassi en Tjabangboengien [2]	40452	73430
	Totaal. .	98850	185123
Tangerang . .	Ooster-, Zuider- en Noorder. [3] . .	120435	257145
Buitenzorg . .	Buitenzorg . . .	62070	96902
	Tjibinong . . .	27504	45103
	Parong	80064	117695
	Jassinga	32434	49214
	Tjibaroesa . . .	58067	72782
	Totaal. .	260139	381696

De aanwas was het snelste in Tangerang, waar de bevolking in het 23jarig tijdvak meer dan verdubbelde. Ook in Meester-cornelis met Kebayoran was de toeneming nog meer dan 90 pCt. en in Bekassi met Tjabangboengien meer dan 80 pCt., doch ter hoofdplaatse en in het Buitenzorgsche was zij veel geringer; in Batavia ruim 60 pCt. en in Buitenzorg ruim 40 pCt.

De gemiddelde sterkte der bevolking per dessa of kampong was, voor de geheele residentie = 381; voor de hoofdplaats =

[1] Voor 1844 niet afzonderlijk opgegeven.

[2] Idem.

[3] Idem.

761; voor de afdeeling Meester-cornelis = 267; voor de afdeeling Tangerang = 476; en voor de afdeeling Buitenzorg = 360.

De gemiddelde sterkte der inlandsche huisgezinnen was, voor de geheele residentie = 4,42; voor de hoofdplaats Batavia = 5,85; voor de afdeeling Meester-cornelis = 4,19; voor Tangerang = 4,43, en voor het Buitenzorgsche = 4,33. Voor de distrikten van het Buitenzorgsche loopt de verhouding zeer uiteen. Voor Buitenzorg zelf vind ik haar = 5,35; voor Parong = 7,67; voor Tjibinong = 4,56; voor Jassinga = 4,01, en voor Tjibaroessa = 2,24. Deze laatste verhouding schijnt niet aannemelijk te zijn en op eene misstelling te wijzen hetzij in het aantal huisgezinnen, hetzij in het cijfer der inlandsche bevolking, die, wat deze geheele residentie betreft, met minder zorg schijnt te zijn opgenomen dan in de aangrenzende gewesten.

Het aantal werkbare mannen bedroeg voor de geheele residentie 211344, van welke 161367 dienstplichtig waren. Men rekende alzoo één werkbare man op de 4,03 inlanders.

Naar de natieën gerekend, was de vooruitgang sedert 1844 als volgt. Het cijfer der Europeanen klom van 4140 tot 6772, dat der Chineezen van 39226 tot 62857; dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 598 tot 837 en dat der Inlanders van 538906 tot 853256.

Men weet dat Batavia, buiten de grenzen der hoofdplaats, nagenoeg geheel bestaat uit zoogenaamde Partikuliere landerijen. Zelfs binnen de grenzen der hoofdplaats vindt men een aantal dier landerijen (Soenther-kampong-doeri, Kemayoran, Tananjonja, Tanatingi, Kwitang-west, Tandjong-tepèkong, Slipi-zuid, Pamangisan, Djelambar, Potodjo en Pedemangan). Zij bevatten een 1900 tal bouws rijstvelden en behooren, met een paar uitzonderingen, slechts aan chineesche eigenaars, maar uit de beschikbare bescheiden laat zich niets bepaalds opmaken omtrent haar bevolking. — Die bescheiden vermelden echter talrijke bijzonderheden, betrekkelijk de Partikuliere landen van de overige afdeelingen der residentie. Die van Meester cornelis en Tangerang zijn grootendeels in handen van Chineezen en Arabieren, die van Buitenzorg voor het meerendeel in handen van Europeanen.

Ik laat den bevolkingsstaat dier landen over 1867 hier volgen. Voor die der afdeelingen Meester-cornelis en Buitenzorg is de uitgestrektheid in □ palen opgegeven, voor die der afdeeling Tangerang in bouws. Van de landen kleiner dan een vierkante

paal is in den volgenden staat de uitgestrektheid niet vermeld en van de overige zijn de breuken der palen en bouws weggelaten, daar hier de bedoeling voornamelijk is slechts eene globale voorstelling van de oppervlakte der landen te geven. Een bouw is gelijk 7096.49 □ meters. Een vierkante paal zal overeenkomen met 2.25 □ kilometers.

Partikuliere landerijen in de ommelanden van Batavia en Buitenzorg.

Namen der landerijen.	Oppervlakte in □ palen.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	Totalen.
I. Afdeeling Meester-cornelis.							
a. *Distrikt Meester-cornelis.*							
Lontar satoe		1	1	211	110	〃	222
Kramat besaar . . .		1	24	452	123	〃	599
Kramat tana tingi . .		1	24	170	7	〃	201
Kramat ketjil		1	〃	134	50	〃	180
Struiswijk, Kajoepoeti en Salemba		17	72	4086	51	〃	4209
Salemba tana padri . .		1	〃	109	〃	〃	109
Solitude of Salemba oetan.		2	59	948	33	〃	1040
Salemba tegalan . . .		1	12	249	36	〃	297
Menting		4	7	923	11	〃	941
Tjikini		3	7	785	29	〃	821
Matraman		4	8	1875	56	〃	1939
Kebon mangis (goev. gr.).		1	〃	113	21	〃	134
Pegansan		2	11	567	2	〃	580
Tana renda		5	10	687	140	〃	837
Boekitdoeri		1	〃	324	〃	〃	324
Meester-cornelis . . .		2	142	291	1128	1	1562
Kampong melayoe besar .	1	5	〃	1553	76	〃	1629
Kampong melayoe ketjil.		1	1	582	〃	1	584
Rustenburg	1	2	11	1192	47	〃	1250
Bali-meester	1	9	72	3203	122	〃	3397
Tjililitan	5	15	〃	2290	106	〃	2396
Tjililitan ketjil . . .		1	2	354	4	〃	360
Kampong makassar . .		3	〃	308	10	〃	318
Harmendal of Tana doea ratoes	1	3	〃	155	〃	〃	155
Tana doea ratoes . . .			〃	214	〃	〃	214
Tjikoko en Kebon baroe .		9	〃	822	2	〃	824

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in □ palen.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
I. AFDEELING MEESTER-CORNELIS.							
a. *Distrikt Meester cornelis.*							
Tandjong-oost	19	30	5	6144	307	〃	6456
Tandjong-west	12	13	1	3345	70	3	3419
Ragoenan	3	8	〃	1200	4	〃	1204
Tjiboeboer	6	18	〃	4456	72	〃	4528
Pella mampang . . .	〃	1	〃	521	〃	9	530
Kalibata bangko . . .	10	4	〃	1996	39	17	2052
Kalibata klentang agong	2	1	〃	533	〃	〃	533
Mampang	〃	1	12	480	59	〃	551
Kalibata poeloe . . .	〃	2	〃	368	〃	〃	368
Kemangbangka . . .	2	4	〃	2426	21	〃	2447
Mampang tegal parang .	〃	1	〃	719	40	14	773
Pella lama	〃	1	〃	588	〃	〃	588
Karet bendoengan . . .	〃	1	〃	1409	9	〃	1418
Karet pedoerenan . . .	〃	3	〃	1718	44	〃	1762
Koeningan	〃	2	〃	1298	〃	〃	1298
Tjipinang rawa bangke .	〃	5	16	957	11	〃	984
Tjipinang pisangan . .	〃	2	3	57	〃	〃	60
Tjipinang 1	〃	1	〃	154	〃	〃	154
Tjipinang 2	〃	1	〃	195	〃	〃	195
Vrededal of Tjipinang .	〃	2	5	332	8	〃	345
Djati rawa mangis . .	〃	2	〃	380	〃	〃	380
Rawa mangis	〃	1	〃	178	〃	〃	178
Pangkallan djati negara.	〃	1	〃	157	〃	〃	157
Klender	〃	17	〃	1765	24	〃	1789
Djati negara	〃	5	〃	958	〃	〃	958
Poeloe gadoeng . . .	2	6	〃	1855	107	〃	1962
Tanarenda	〃	1	〃	120	〃	〃	120
Klappa gading . . .	1	1	〃	166	〃	〃	166
Kandang sampi . . .	〃	1	〃	118	〃	〃	118
Kampong sawa . . .	〃	1	〃	38	〃	〃	38
Poeloe besar	〃	2	〃	128	〃	〃	128
Pedongkellan	〃	1	〃	200	〃	〃	200
Tjipinang pondok bamboe	1	1	〃	537	〃	〃	537
Pondok bamboe . . .	2	2	〃	773	27	〃	800
Delapan poeloe . . .	2	1	〃	57	〃	〃	57
Pendok bamboe tana delapan poeloe . . .	〃	1	〃	522	〃	〃	522
Krangan	5	5	1	2739	〃	3	2743
Pondok gedeh	〃	6	〃	575	〃	〃	575

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in □ palen.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
b. *Distrikt Kebayoran*							
Assem	6	17	1	3324	161	〃	3486
Pesing kampong bali	1	2	2	346	〃	〃	348
Kampong rawa		1	〃	558	〃	〃	558
Rawa kemangisan	1	1	〃	337	15	〃	352
Kebon djeroek	6	11	3	2833	48	〃	2884
Pedjompongan		3	16	891	31	〃	938
Japan	1	3	2	698	4	〃	704
Grogol	3	8	〃	1471	2	4	1477
Soekaboemi	1	4	2	2244	10	4	2260
Penoembing	2	6	〃	1259	28	〃	1287
Oeloedjami	7	12	〃	4085	65	〃	4150
Soedimara	6	10	7	4135	10	〃	4152
Tjiledoek	9	16	〃	4854	66	〃	4920
Djombang	5	5	1	1327	6	〃	1334
Simplicitas	5	17	5	2403	19	〃	2727
Pondok petoeng	4	24	1	4862	28	〃	4891
Bendoengan		2	〃	954	31	4	989
Kebayoran	2	3	〃	438	3	5	446
Pondok pinang	1	2	〃	1245	8	〃	1253
Tjipeteh	1	1	〃	1085	13	〃	1098
Gandaria noord	1	3	〃	775	6	〃	781
Gandaria zuid	1	2	〃	869	5	〃	874
Pella petogogan	1	1	〃	1582	3	5	1590
Senayan	1	2	〃	1291	2	〃	1293
Pekembangan	〃	1	〃	151	〃	〃	151
Pondok laboe	1	3	〃	416	1	〃	417
c. *Distrikt Bekassi.*							
Telok poetjong, Tjikoenir, Soekapoera	68	39	6	13183	879	〃	14068
Pondok gedeh	27	30	〃	8214	138	〃	8352
Babolan	22	14	3	5412	257	〃	5672
Tjibrum		32	〃	8462	226	〃	8688
Bekassi-oost	14	12	2	2165	471	〃	2638
Karang tjangok	2	4	1	2532	152	〃	2685
Pisangan	9	2	〃	503	35	〃	538
Gaboes	3	6	1	2267	119	〃	2387
Loewong	63	4	〃	687	25	〃	712
Lagoa	2	7	〃	619	127	〃	746
Tjilintjing	5	11	〃	930	496	〃	1426

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in □ palen.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
c. *Distrikt Bekassi.*							
Toegoe	〃	1	〃	220	〃	〃	220
Toegoe batoe toemboe .	〃	1	〃	187	2	〃	189
Tana serani	〃	2	〃	55	44	〃	99
Rawa glam	1	1	〃	125	〃	〃	125
Soengi bamboe, Pepango	4	2	〃	265	〃	〃	265
Pedjonkoran	〃	2	〃	262	157	15	434
Pebayoran	116	19	〃	3495	449	〃	3944
Blentjong	4	3	2	474	〃	〃	476
Kedong gedeh. . . .	62	13	〃	2780	102	〃	2882
Tjikarang	〃	8	〃	1327	160	〃	1487
Babakan, Parakan : .	9	3	〃	633	5	〃	638
Pondok soga	4	〃	〃	363	〃	〃	363
Pondok klappa . . .	3	6	〃	1201	〃	〃	1212
Rawa domba	〃	2	〃	201	5	〃	206
Bang liauw.	〃	1	〃	142	75	〃	217
Kampong tipar . . .	〃	1	〃	78	〃	〃	78
Pepontjol	3	2	〃	284	〃	〃	284
Soengi tiram	1	1	〃	18	〃	〃	18
Poeloe daon of Pisang bengala	1	1	〃	417	15	〃	432
Bendoengan melayoe . .	〃	1	〃	455	1	〃	456
Troessan	〃	1	〃	73	〃	〃	73
Karattan en Tikoengan .	6	7	〃	840	17	〃	857
Kampong manga . . .	〃	7	〃	211	〃	〃	211
Bendoengan batik . . .	〃	1	〃	34	〃	〃	34
Tandjong priok . . .	〃	1	〃	124	58	〃	182
Kampong kodja . . .	〃	3	〃	184	52	〃	236
Tjakong.	9	12	6	3548	62	〃	3616
d. *Distrikt Tjabang boengien*							
Kampong boegis . . .	9	3	1	1015	11	〃	1027
Kampong tjabang. . .	3	11	〃	2595	66	〃	2661
Pondok tenga	7	3	〃	780	57	〃	837
Moeara bekassi . . .	〃	2	〃	616	49	〃	665
Karatan laut	10	1	〃	245		〃	245
Soengi tawar	〃	1	〃	188	1	〃	189
Maroenda besar . . .	〃	1	〃	254	5	〃	259
Maroenda kodja . . .	〃	1	〃	40	〃	〃	40
Maroenda klappa . . .	2	1	〃	65	〃	〃	65
Maroenda poeloe . . .	〃	1	〃	113	〃	〃	113
Maroenda	〃	1	〃	197	〃	〃	197

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in bouws.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
II. AFDEELING TANGERANG. a. *Oosterdistrikt.*							
Tangerang goevern. grond	eenige	1	12	277	4	〃	293
Bazaar Tangerang . ,	〃	1	〃	160	917	〃	1077
Kali passir	2	1	〃	239	5	〃	244
Tangerang-oost . . .	120	1	〃	31	113	〃	144
Tangerang-west . . .	202	〃	〃	21	5	〃	26
Babakan-noord. . . .	422	2	〃	1214	106	1	1321
Klappa doea	24	〃	〃	56	3	〃	59
Grendeng 1	134	2	〃	5	13	〃	18
Grendeng 2	5	〃	〃	612	18	〃	630
Grendeng karawadji . .	4347	19	16	5760	336	〃	6112
Karawadji 1	30	1	〃	146	56	〃	202
Karawadji 2 , . . .	172	3	〃	239	16	〃	255
Parong koeda	1479	2	〃	921	338	〃	1259
Kedaong-oost. . . .	343	1	〃	657	101	〃	758
Kedaong-west	643	5	〃	2581	346	〃	2927
Selapadjang-oost . . .	1638	4	〃	1731	376	〃	2107
Selapadjang-west . . .	1585	3	〃	1626	165	〃	1791
Sepatan	3259	13	〃	4011	614	〃	4625
Bodjong rengel . . .	1153	6	〃	1010	117	〃	1127
Telok naga.	1347	3	〃	739	149	〃	888
Pekadjangan	?	2	〃	1851	142	〃	1993
Pankallan 1	19	1	〃	1438	156	〃	1594
Pankallan 2	84	1	〃	491	115	〃	606
De Qual	30	1	〃	173	〃	〃	173
Tegal angoes	3344	4	〃	1709	271	〃	1980
Kampong lima. . . .	?	3	〃	1085	218	〃	1303
Kampong melayoe . .	6815	5	〃	3900	655	〃	4555
Dadap (of Dapat). . .	〃	1	〃	786	359	〃	1145
Kamal	2677	4	2	2320	325	〃	2647
Angkee en Kapoek . .	1797	5	〃	1264	136	〃	1400
Passir poeti	299	〃	〃	〃	〃	〃	〃
Tana merdika en een stuk goevern. grond . . .	?	〃	〃	38	〃	〃	38
Slingerland of Moara angkee	361	〃	〃	74	4	〃	78
Pesing 1	255	2	〃	250	33	〃	283
Pesing 2	1	1	〃	6	〃	〃	6
Minga java.	187	1	〃	163	4	〃	167
Tjengkareng	1277	8	2	984	64	〃	1050

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in bouws.	Kampongs of dessa's	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
II. AFDEELING TANGERANG.							
a. *Oosterdistrikt.*							
Rawa boaja	757	3	3	754	2	〃	759
Kampong doeri 1 . .	13	1	〃	168	〃	〃	168
Kampong doeri 2 . .	6	1	〃	57	〃	〃	57
Kampong doeri 3 en 4 .	95	1	〃	183	〃	〃	183
Tana kodja 1	259	3	〃	154	〃	〃	154
Tana kodja 2	155	3	〃	125	〃	〃	125
Kalidras of Burgvliet .	1902	16	3	2332	89	〃	2424
Batoe tjepper	2043	7	〃	2791	375	〃	3166
Gondrong	2008	13	〃	2837	〃	〃	2837
Poues of Pories . . .	1444	6	〃	1506	62	〃	1568
Pondok kesambi . . .	264	2	〃	466	〃	〃	466
Amstelveen	1955	4	〃	1726	264	〃	1990
Tjikokol	563	5	〃	787	52	〃	839
Panongangan	625	2	〃	629	50	〃	679
Bergzicht	1735	9	〃	956	167	〃	1123
Pondok djagoeng . . .	704	4	〃	642	141	〃	783
Preang	308	1	〃	206	37	〃	243
Lengkong	7	1	〃	33	19	〃	52
Lengkong-oost . . .	723	4	〃	1018	159	〃	1177
Babakan-zuid	687	3	〃	664	9	〃	673
Serpong	4933	12	5	6809	639	〃	7453
b. *Zuiderdistrikt.*							
Bazaar baroe	23683	43	23	32801	3075	〃	35899
Tjioeni	2818	14	〃	2920	378	〃	3298
Lengkong-west . . .	9513	27	2	9303	1397	2	10704
Antjol-passir	2774	4	9	1905	25	〃	1939
Antjol victoria . . .	1990	6	〃	1735	39	〃	1774
Tjikoya	4087	25	3	3637	128	〃	3768
Tigaraksa.	18446	80	9	12680	512	〃	13201
c. *Noorderdistrikt.*							
Blaradja	14640	14	〃	9337	466	〃	9803
Tjakkong		9	〃	11044	116	〃	11160
Djengati	12050	7	〃	5670	13	〃	5683
Passilian		18	〃	21250	363	〃	21613
Karang serang dalem .	4686	15	〃	11133	911	〃	12044

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in bouws.	Kampongs of dessa's	Europeanen.	Inlanders.	Chinezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
II. Afdeeling Tangerang.							
c. *Noorderdistrikt.*							
Ketappang	6756	7	5	10073	1549	〃	11627
Karang serang laut . .	3787	15	〃	7731	1729	〃	9460
Kramat	6078	12	3	9210	1090	〃	10303
Radjak	2818	5	2	4159	246	〃	4407
Karet	3417	5	〃	3317	450	〃	3767
Ketas	3576	14	〃	7443	726	〃	8169
Gandoe	1409	3	〃	1729	247	〃	1976
Onnom	4774	9	〃	4561	189	〃	4750
III. Afdeeling Buitenzorg.	□ palen.						
a. *Distrikt Buitenzorg*							
Tjiseroa	36	10	7	6959	279	〃	7245
Klein Pondok gedeh en Tjikoppo	19	13	12	6642	62	〃	6716
Pondok gedeh (huis) en Tjiawi	67	87	7	14803	169	4	14983
Bloeboer, m. d. Chin. wijk	11	27	301	12764	182	〃	13247
Tjidjeroek en Siogol . .	39	87	7	17689	3421	30	21147
Soekasari	〃	2	6	641	11	9	667
Tjomas	33	72	9	17137	111	7	17264
Kampong baroe . . .	18	9	〃	6627	299	〃	6926
Dermaga	11	18	7	8610	88	〃	8705
Klein Pondok gedeh. .	〃	1	〃	9	〃	〃	9
b. *District Tjibinong.*							
Tjitrap, Tjitjadas of Nengewer	97	62	12	24808	385	8	25213
Soekaradja	10	12	10	4493	132	〃	4635
Tjiloear	5	15	9	567	33	31	640
Tana baroe.	8	3	5	2227	38	〃	2270
Nengewer	3	4	2	5249	105	〃	5356
Tjibinong-oost . . .	4	10	9	2553	382	9	2953
Tjilangkap	8	3	〃	1270	36	〃	1306
Tjibinong-west en Tjilodong	13	7	5	518	136	2	661
Kaum pandak	5	3	4	1250	5	〃	1259

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in palen.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
b. *Distrikt Tjibinong.*							
Tjikempoan of Petingi .	5	12	4	2200	18	〃	2222
Tjimangis	17	11	11	3756	82	〃	3849
c. *Distrikt Parong.*							
Tjampea en Tjiboen boelan	78	29	17	34293	490	〃	34800
Sading of Padjoewangan .	52	12	7	9525	185	〃	9717
Kedong badak . . .	14	14	14	7649	274	〃	7937
Tjileboet	11	16	7	5237	28	〃	5272
Bodjong gedeh . . .	24	27	2	4639	155	〃	4796
Pondok terong en Ratoe djaya	9	11	〃	2375	123	〃	2498
Depok	5	7	8	1463	21	〃	1492
Pondok tjina	5	7	〃	1633	99	〃	1732
Mampang en Tana agong	〃	6	〃	477	〃	〃	477
Tjineri	10	4	〃	2377	84	〃	2461
Sawangan	19	34	〃	5996	122	〃	6118
Pondok tjabeh oedik. .	2	4	〃	518	66	〃	584
Pondok tjabeh ilier . .	1	2	〃	479	〃	〃	479
Pamoelan, Pondok renda of Zorgvliet. . . .	13	23	〃	4775	70	〃	4845
Koeripan	39	51	6	11683	57	〃	11746
Goenong sindoer . . .	19	31	〃	4579	351	〃	4930
Tjibodas	26	64	〃	6655	164	〃	6819
Roemping	10	6	5	3290	41	〃	3336
Janlappa parong . . .	5	10	3	1757	86	〃	1846
Temanggoengan . . .	5	12	〃	2781	〃	〃	2781
Tjikolean	4	8	4	1716	173	〃	1893
Trogong	3	4	2	744	5	〃	751
d. *Distrikt Jassinga.*							
Tjoeroek betoeng . . .	21	5	3	1878	60	〃	1941
Sading jamboe. . . .	8	8	〃	4309	11	〃	4320
Bolang	101	34	6	14586	25	〃	14617
Jassinga.	73	25	6	10125	14	〃	10145
Tjikoppo mayak . . .	4	〃	3	1006	〃	〃	1009
Janlappa	29	16	5	4758	20	〃	4783
Parong pandjang . . .	30	16	3	7770	549	〃	8322
Tjikadoe	20	8	〃	3958	119	〃	4077

NAMEN DER LANDERIJEN.	Oppervlakte in □ palen.	Kampongs of dessa's.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arab. en and. vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
e. *Distrikt Tjibaroessa.*							
Tjibaroessa	148	45	2	10221	613	"	10836
Tanabaroe of Nambo, Tji pamingkies of Tjimapak.	234	69	5	30497	327	"	30829
Tjileugsi	80	55	2	20410	996	"	21408
Klappa noengal . . .	44	35	3	9706	"	"	9709

Van de 283 bovengenoemde partikuliere landerijen komen 11 op de Afdeeling Batavia, 139 op de Afdeeling Meester-cornelis, 78 op de Afdeeling Tangerang, en 55 op de Afdeeling Buitenzorg.

Men ontwaart dat ze aanmerkelijk verschillen zoowel in uitgestrektheid als in zielental.

Bazaarbaroe, Tjampea en Tjipamingkies of Tanabaroe hebben ieder meer dan 30000 zielen.

De bevolking van elk der landen Passilian, Tjitrap en Tjidjeroek bedraagt meer dan 20000 zielen.

Op een dertiental landen vindt men tusschen 10000 en 20000 opgezetenen, op een 20—30tal tusschen 5000 en 10000 zielen, op ruim een 30-tal van 2000 tot 5000 bewoners, en op meer dan 50 is het bevolkingscijfer tusschen de 1000 en 2000.

Men schat de oppervlakte der Partikuliere landerijen van de geheele residentie op 937499 bouws. Daarvan behoorden 571194 bouws aan Europeanen, 344502 bouws aan Chineezen en slechts 21803 bouws aan Inlanders, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen.

Op de aan Europeanen behoorende landen werd het zielental gerekend op 427660, op de in het bezit van Chineezen zijnde op 337115 en op de landerijen van Arabieren en Inlanders op 29681.

De gezamenlijke landen waren in de verponding aangeslagen op *f* 33,846,900.

III. BEVOLKING DER RESIDENTIE KRAWANG OP HET EINDE VAN 1867.

(*Zie de tabel op blz.* 482—483.)

De residentie Krawang beslaat eene oppervlakte, die der provinciën Zuidholland en Zeeland te zamen, nog een weinig overtreffende.

In 1815 schatte men de bevolking van Krawang op 31625 zielen; in 1830 op 79445; in 1845 op 125752; in 1860 op 166710, en in 1867 op 210007 zielen. Volgens deze cijfers, waaromtrent hetzelfde geldt wat reeds vroeger opgemerkt is, nam de bevolking in 52 jaar toe met 564,05 pCt. of gemiddeld jaarlijks met 3,7 pCt., — of in 22 jaar, van 1845 tot 1867, met 67,0 pCt. of gemiddeld jaarlijks 2,35 pCt. De dichtheid der bevolking zou geweest zijn, in

1815	=	363	zielen per □ g. m.
1830	=	915	〃 〃 〃 〃 〃
1845	=	1448	〃 〃 〃 〃 〃
1860	=	1920	〃 〃 〃 〃 〃
1865	=	2267	〃 〃 〃 〃 〃
1867	=	2419	〃 〃 〃 〃 〃

Krawang bestaat voor de grootste helft uit partikuliere landerijen, die te zamen eene oppervlakte innemen grooter dan de geheele residentie Japara en weinig kleiner dan de residentie Batavia, zooals deze was vóór 1866 of voordat Buitenzorg er meê vereenigd was. De goevernements-gronden van Krawang staan, wat uitgestrektheid betreft, tusschen de residentiën Kadoe en Japara.

De goevernements-gronden zijn veel minder dicht bevolkt dan de Partikuliere landen. Ik vind de dichtheidsverhouding voor de goevernements-distrikten = 1850, voor de Tegalwaroelanden = 2669 en voor de Pamanoekan- en Tjiassem-landen = 3022.

De densiteit der populatie verschilt nog aanmerkelijk, zoowel op de goevernements- als op de partikuliere gronden, naar de

distrikten. In het algemeen kan men zeggen dat de noordelijke distrikten veel dunner bevolkt zijn dan de zuidelijke, die nabij het gebergte liggen of er deel van uitmaken.

Zoo is de dichtheidsverhouding voor Tjabangboengien, dat het noordwestelijk deel der residentie inneemt, = 760; voor Sindangkassi = 1485; voor Krawang = 2448; voor Adiarsa = 2711 en voor Wanayassa = 2748.

De Tegalwaroelanden liggen alle in den zuidwestelijken hoek der residentie, tusschen de goevernements-gronden van Krawang en het Buitenzorgsche. Voor de beide noordelijke landen, Sumedangan en Tjiampel, was in 1867 de dichtheidsverhouding der bevolking = 1904, voor Kandangsapi = 2868 en voor Tegalwaroe = 3634.

Het land Pamanoekan en Tjiassem, de uitgestrektste partikuliere bezitting op geheel Java en eene bevolking tellende van meer dan 107000 zielen, beslaat de kleinere oostelijke helft der residentie. Het is grooter dan de geheele residentie Pekalongan, of, om eene vergelijking met een onzer provinciën te maken, grooter dan de geheele provincie Zeeland.

De verhouding der bevolkingsdichtheid in zijne distrikten is voor Tjiassem = 1230; voor Pamanoekan = 2513; voor Kalidjati = 1700; voor Malang = 3285; voor Pegaden = 2172; voor Tjiherang = 3610; voor Segalaherang = 5681 en voor Batoesirap = 10118. Ook hier zijn alzoo de beide zuidelijkste distrikten het dichtste bevolkt.

In 1845 telde men op de goevernements-gronden 48916 zielen. Daaronder waren er 17561 behoorende tot de toenmalige 18 etablissementen van landbouw en toen ter tijde niet bij de bevolking der verschillende distrikten opgenomen. Eene vergelijking van de bevolkingscijfers der goevernements-distrikten van 1845 en 1867 zou alzoo tot geene juiste gevolgtrekkingen leiden. Toch laat zich vaststellen, dat het cijfer voor die distrikten te zamen het bovengegevene was en dat het tot het einde van 1867 met 28709 en alzoo met 58,79 pCt. gestegen was, wat eene jaarlijksche toeneming voorstelt van 2,01 pCt.

De bevolking der Tegalwaroe-landen kwam voor het jaar 1845 voor met een cijfer van 14689. Zij nam dus toe met 68,11 pCt. of 2 pCt. 's jaars.

De Pamanoekan- en Tjiassem-landen hadden in 1845 nog slechts eene bevolking van 69375 zielen. De vermeerdering was 38318 zielen = 55,22 pCt. of gemiddeld 2 pCt. 's jaars.

De cijfers der verschillende distrikten dezer landen waren op de beide gezegde tijdstippen als volgt:

DISTRIKTEN.	1845.	1867.
Segalaherang	13299	19063
Batoesirap.	10452	18720
Tjiherang (Soebang)	8051	16158
Pegaden	9302	13685
Pamanoekan.	9483	16965
Tjiassem	6326	6590
Malang	5626	9035
Kalidjati.	5836	7472

Het gemiddelde zielental per dessa was in 1867 voor de geheele residentie = 379; voor de goevernements-distrikten = 456; voor de Tegalwaroe-landen = 504 en voor het land Pamanoekan en Tjiassem = 322.

De gemiddelde sterkte der inlandsche huisgezinnen was voor de geheele residentie = 4,8 zielen, voor de goevernements-distrikten = 5,2, voor de Tegalwaroe-landen = 4,8 en voor de Pamanoekan-Tjiassem-landen = 4,6.

Het aantal werkbare mannen werd voor het einde van 1867 opgegeven met een cijfer van 43445, wat gelijkstaat met 1 man op de 4,7 inlanders.

Het aantal dienstplichtigen werd slechts van de goevernements-distrikten opgegeven en bedroeg 12617 man.

Sedert 1845 klom het aantal Europeanen van 100 tot 247, dat der Chineezen van 1847 tot 2554 en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 8 tot 143.

III. BEVOLKING DER RESIDENT[...]

REGENTSCHAP.	GEWESTEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's
Krawang.	Goeverne-ments-distrik-ten.	Wanayassa . . .	4,625	27
		Sindangkassi . .	8,150	36
		Adiarsa. . . .	7,000	40
		Krawang . . .	9,975	46
		Tjabangboengien .	12,200	21
		Totaal . . .	41,950	170
	Pamanoekan-en Tjiassem-landen.	Segalaherang . .	3,725	56
		Batoesirap . . .	1,850	59
		Tjiherang . . .	4,475	55
		Pegaden . . .	6,300	38
		Pamanoekan . .	6,750	30
		Tjiassem . . .	5,350	28
		Malang.	2,750	35
		Kalidjati . . .	4,400	34
		Totaal . . .	35,600	335
	Tegalwaroe-landen.	Tegalwaroe . .	3,325	23
		Kandangsapi . .	1,375	10
		Tjiampel . . .	4,555	5
		Soemedangen . .		11
		Totaal . . .	9,250	49
		Tot Partik. land.	44,850	384
		Tot. Residentie.	86,800	554

RAWANG OP HET EINDE VAN 1867.

uisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
2781	〃	12790	23	〃	〃	12813
2527	55	11818	140	〃	100	12108
3034	5	18791	161	〃	33	18990
4125	9	23607	816	〃	〃	24432
1985	5	8580	697	〃	〃	9282
14452	74	75581	1837	〃	133	77625
4337	63	18990	10	〃	〃	19063
4034	8	18700	12	〃	〃	18720
3332	42	16003	113	〃	〃	16158
2820	〃	13685	〃	〃	〃	13685
3612	38	16730	187	〃	10	16965
1553	1	6583	6	〃	〃	6590
1904	2	9033	〃	〃	〃	9035
1650	〃	7472	〃	〃	〃	7472
23242	154	107196	328	〃	10	107688
2453	1	12031	43	〃	〃	12085
723	〃	3944	〃	〃	〃	3944
358	〃	1620	112	〃	〃	1732
1509	18	6681	234	〃	〃	6933
5043	19	24286	389	〃	〃	24694
28285	173	131482	717	〃	〃	132382
42737	247	207063	2554	〃	143	210007

IV. BEVOLKING DER PREANGER-REGEN

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.
Noord-Bandong . .	Bandong . .	Nigri	8,53
		Oedjongbroeng koelon .	
		Bandjaran	10,88
		Koppo	2,12
		Tjisondari	3,23
		Rongga	8,78
		Tjilokotot	6,95
		Radjamandala	6,17
		Tjihea	6,45
		Gandasoli	6,38
		Tot. . .	59,44
Zuid-Bandong . .		Oedjongbroeng wetan . .	3,10
		Tjipedjek	3,56
		Madjalaya	4,05
		Tjitjalengka	1,49
		Bloeboer limbangan . .	2,61
		Timbangantan	8,32
		Tjikemboelan	2,32
		Tot. . .	25,45
		Tot. Regentsch.	84,89
Tjandjoer. .	Tjiandjoer .	Tjiandjoer	0,20
		Tjipoetri.	3,93
		Tjiblakoeng.	1,21
		Tjikalong	5,13
		Bayabang	1,20
		Pesser	3,06
		Tjikondang. . . . . ,	6.33
		Maleber	1,12
		Djampang wetan . . .	17,22
		Tjadamar	24,71
		Tot. . . .	64,11

SCHAPPEN OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
5319	81	24750	111	1	〃	24943
4859	105	24530	14	〃	〃	24649
4186	8	21196	〃	〃	〃	21204
2303	〃	10364	〃	〃	〃	10364
1855	3	8522	〃	〃	〃	8525
3160	〃	13742	〃	〃	〃	13742
4954	11	21769	〃	〃	〃	21780
1828	〃	9235	〃	〃	〃	9235
1335	〃	7828	〃	〃	〃	7828
3224	17	16910	51	〃	〃	16978
33023	225	158846	176	1	〃	159248
4229	〃	19446	〃	〃	〃	19446
2755	3	16032	〃	97	〃	16035
2510	〃	14700	〃	1	〃	14700
2374	3	10952	〃	2	〃	10955
1999	〃	8546	〃	〃	〃	8546
5329	1	30212	〃	3	〃	30213
4491	〃	24852	〃	〃	〃	24852
23687	7	124740	〃	〃	〃	124747
56710	232	283586	176	1	〃	283995
3284	88	15945	8	〃	〃	16041
4585	5	26327	10	〃	〃	26342
1984	〃	12192	4	〃	〃	12196
2813	〃	17351	〃	〃	〃	17351
2181	〃	13866	〃	〃	〃	13866
2717	〃	13846	〃	〃	〃	13846
2944	〃	16900	〃	〃	〃	16900
2414	〃	16219	〃	〃	〃	16219
2246	〃	12881	〃	〃	〃	12881
1663	〃	9913	〃	〃	〃	9913
27131	93	155440	22	〃	〃	155555

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Soekaboemi		Goenoeng parang . . .	3,31	25
		Tjimahi	2.89	16
		Tjiheulang	3,02	12
		Tjitjoeroek	6,12	22
		Plaboean	21,31	14
		Djampang koelon . . .	35,64	18
		Djampang tenga . . .	16,60	17
		Tot. . .	88,89	124
		Tot. Regentsch.	153,00	285
Bloeboer	Soemedang	Tandjongsari	5,38	37
		Soemedang	6,12	71
		Tjibeurrum	3,64	36
		Tjongeang	3,81	21
		Dermawangi	5,79	29
		Dermaradja	2,19	15
		Tot. . .	26,93	209
Galoengoeng		Malambong	4,80	36
		Tjiawi	2,53	41
		Indihiang	3,06	66
		Tassikmelayoe	2,40	46
		Singaparna	3,06	65
		Tot. . .	15,85	254
		Tot. Regentsch.	42,78	463
Limbangan	Limbangan	Negri	0,25	7
		Panembong	1,41	20
		Soetji	3,15	26
		Wanaredja	2,07	28
		Wanakerta	1,41	28
		Tot. . .	8,29	109

uisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
6592	2	39958	24	〃	〃	39984
3182	〃	16515	〃	〃	〃	16515
2285	3	13859	60	〃	〃	13922
3495	3	17742	52	〃	〃	17797
1666	13	11201	〃	〃	〃	11214
2014	〃	11771	〃	〃	〃	11771
2289	〃	13198	〃	〃	〃	13198
21523	21	124244	136	〃	〃	124401
48654	114	279684	158	〃	〃	279956
3591	5	20758	〃	〃	17	20780
5498	45	26717	〃	〃	22	26784
2370	〃	14509	〃	〃	2	14511
1945	〃	10163	〃	〃	2	10165
1988	9	11169	〃	〃	7	11185
1298	〃	7874	〃	〃	〃	7874
16690	59	91190	〃	〃	50	91299
3225	〃	16223	〃	〃	〃	16223
6340	〃	20735	〃	〃	4	20739
7841	〃	30457	〃	〃	1	30458
3902	1	18945	〃	〃	3	18949
6674	1	37506	〃	〃	〃	37507
27982	2	123866	〃	〃	8	123876
44672	61	215056	〃	〃	58	215175
1663	14	6928	6	〃	36	6984
2424	〃	11631	〃	〃	〃	11631
2627	〃	14475	〃	〃	〃	14475
3447	〃	21403	〃	〃	〃	21403
3281	〃	16976	〃	〃	〃	16976
13442	14	71413	6	〃	36	71469

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ g. mijl.
Soekapoera	Soekapoera	Passerpandjang. . . .	2,37
		Bandjar	8,61
		Kwassen (Kawasan) . .	4,88
		Kalipoetjang	2,61
		Tjikemboelan.	2,89
		Prigi.	3,64
		Tjidjoelang	9,23
		Mandala.	10.22
		Panjarédan	4,72
		Paroeng	4,26
		Karoeng.	11,21
		Salatjan	1,66
		Tradjoe	2,53
		Batoewangi	2,85
		Nagara	12,42
		Kandangwessi	12,54
		Totaal	96,54
		Totaal Residentie .	385,50

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
1663	18	4388	〃	8	3	4417
1874	3	5606	〃	〃	〃	5609
867	〃	2902	〃	〃	〃	2902
698	〃	2763	〃	〃	〃	2763
685	〃	3137	〃	〃	〃	3137
1002	〃	3165	〃	〃	〃	3165
1787	〃	3648	〃	〃	〃	3648
1912	〃	8019	〃	〃	〃	8019
1779	〃	6614	〃	〃	〃	6614
824	〃	3227	〃	〃	〃	3227
1005	〃	3520	〃	〃	〃	3520
963	〃	3005	〃	〃	〃	3005
1290	〃	4878	〃	〃	〃	4878
835	〃	3470	〃	〃	〃	3470
1334	6	6807	〃	〃	〃	6313
1273	〃	4909	〃	〃	〃	4909
19791	27	69553	〃	8	3	69591
183269	448	919292	340	9	97	920186

De Preanger-regentschappen vormen de uitgestrektste residentie van Java. Zij beslaan eene oppervlakte van 385,31 □ geogr. mijlen, gelijkstaande aan die der provinciën Zuidholland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen en Friesland te zamen, en; wat Java betreft, nagenoeg overeenkomende met die van de residentiën Bantam, Batavia en Cheribon te zamen.

Het regentschap Tjiandjoer is grooter dan de geheele residentie Krawang. Bandong is slechts weinig kleiner, en Soekapoera is slechts weinig kleiner dan de geheele residentie Samarang. Soemedang wint het in oppervlakte nog van de geheele residentie Japara. Limbangan daarentegen is slechts ruim 8 □ geogr. mijlen groot.

De Preanger werden in 1815 gerekend eene bevolking te bezitten van 194048 zielen. In 1830 was dat cijfer geklommen tot 483421; in 1845 tot 727849; in 1860 tot 850755; in 1865 tot 896517, en in 1867 tot 920186. Volgens deze cijfers nam de bevolking in 52 jaar toe met 374,20 pCt. of gemiddeld jaarlijks met 3 pCt. De cijfers van 1845 tot punt van uitgang nemende, vindt men eene toeneming van 26,42 pCt. of van $1{,}01^5$ pCt. 's jaars. De dichtheid der populatie zou geweest zijn, in

1815	=	503	zielen per □ g. m.
1830	=	1254	〃 〃 〃 〃 〃
1845	=	1888	〃 〃 〃 〃 〃
1860	=	2207	〃 〃 〃 〃 〃
1865	=	2325	〃 〃 〃 〃 〃
1867	=	2387	〃 〃 〃 〃 〃

Ofschoon de residentie tot de minst dicht bevolkte van Java behoort, is de bevolking er zeer ongelijk verdeeld. Dit valt voornamelijk in het oog wanneer men de noordelijke en zuidelijke helft der Preanger met elkander vergelijkt. Tot de zuidelijke helft behooren, van het westen naar het oosten gerekend, de distrikten Djampang koelon, Djampang tenga, Djampang wetan en Tjidammer, alsmede het regentschap Soekapoera. Zij beslaan te zamen eene oppervlakte van 190,61 □ g. m. en dus nagenoeg de helft der geheele residentie.

DISTRIKTEN, ENZ.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Distrikt Djampang koelon . . .	35,64	11771	330
Djampang tenga . . .	16,60	13198	795
Djampang wetan . . .	17,22	12881	748
Tjidamar.	24,71	9913	401
Regentschap Soekapoera	96,54	69591	720
Totaal Zuidelijke helft residentie .	190,71	117354	615
Noordelijke helft der residentie .	194,79	802832	4121

De noordelijke helft der Preanger is alzoo bijna *zeven* maal dichter bevolkt dan de zuidelijke. Het geheele regentschap Soekapoera heeft slechts 720 zielen per □ g. m. De Djampangs en Tjidamar, te zamen bijkans zoo groot als de residentiën Tagal en Pekalongan te zamen, tellen slechts eene bevolking van 47763 zielen of van 507 zielen per □ g. m. Deze uitgestrekte distrikten zijn alzoo nog minder dicht bevolkt dan Banjoewangi, waar men 578 zielen per □ g. m. telt.

Naar de afdeelingen en regentschappen berekend, is de dichtheid als volgt:

REGENTSCHAPPEN.	AFDEELINGEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Bandong . . .	Noord-Bandong.	59,44	159248	2678
	Zuid-Bandong .	25,15	124747	4901
	Tot. . .	84,89	283995	3345
Tjiandjoer . .	Tjiandjoer . .	64,11	155555	2426
	Soekaboemi . .	88,89	124401	1399
	Tot. . .	153,00	279956	1829
Soemedang . .	Bloeboer . . .	26,93	91299	3389
	Galoengoeng. .	15,85	123876	7815
	Tot. . .	42,78	215175	5029
Limbangan . .	Limbangan . .	8,29	71469	8621
Soekapoera . .	Soekapoera . .	96,54	69591	720

Voor de uitgestrekte regentschappen Bandong en Tjiandjoer is de dichtheid der bevolking zeer verschillend in de verschillende distrikten, zelfs wanneer men de Djampangs en Tjidamar

buiten berekening laat. Stelt men b. v. de oostelijke distrikten van noordelijk Tjiandjoer bijeen, dan bekomt men de volgende uitkomsten:

DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Tjiandjoer en Bayabang	1,40	29907	21362
Tjipoetri	3,93	26342	6728
Tjikalong	5,13	17351	3382
Tjiblagong	1,21	12196	10080
Maleber	1,12	16219	14481
Tjikondang	6,33	16906	2670
Pesser	3,06	13846	4524
Goenongparang	3,31	39984	12080
Tjimahi	2,89	16515	5715
Tot.	28,38	189260	6668

Daarentegen is de bevolking in de drie westelijke distrikten van noordelijk Tjiandjoer verdeeld als volgt:

DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Tjihenlang	3,02	13922	4610
Tjitjoeroek	6,12	17797	2908
Plaboean	21,31	11214	525
Tot.	30,45	42933	1499

Reeds boven is aangetoond dat de zuidelijke distrikten van Tjiandjoer nog veel dunner bevolkt zijn, te weten:

DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Djampang koelon	35,64	11771	330
Djampang tenga	16,60	13198	795
Djampang wetan	17,22	12881	748
Tjidamar	24,71	9913	401
Tot.	94,17	47763	507

De populatie van het van het regentschap Tjiandjoer is alzoo in de noordwestelijke distrikten nagenoeg driemaal dichter en in de noordoostelijke distrikten ruim dertienmaal dichter dan in de zuidelijke distrikten. Voor de noordwestelijke en zuidelijke

distrikten te zamen, eene opperlakte beslaande van 124,62 □ g. m. en eene bevolking tellende van 90696 zielen, was de dichtheidsverhouding = 727 en alzoo ruim negenmaal geringer dan in de noordoostelijke distrikten.

Een nader inzicht in de dichtheidsverhoudingen van het regentschap Bandong erlangt men door het in drie groepen van distrikten te overzien, b. v.

WESTELIJKE DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Gandasoli	6,33	16971	2682
Radjamandala	6,17	9235	1496
Tjihea	6,45	7828	1213
Tjilokotot.	6,95	21780	3133
Rongga	8,78	13742	1565
Tjisondari.	3,23	8525	2639
Totaal. . . .	37,91	78088	2598
MIDDEN DISTRIKTEN.			
Negri en Oedjongbroeng koelon	8,53	49592	5837
Oedjoengbroeng wetan .	3,10	19446	6273
Bandjaran.	10,88	21204	1949
Koppo.	2,12	10364	4888
Tjipedjek	3,56	16035	4504
Madjalaya.	4,05	14700	3630
Totaal. . . .	32,24	131341	4061
OOSTELIJKE DISTRIKTEN.			
Tjitjalengka	1,49	10955	7352
Bloeboer limbangan . .	2,61	8546	3082
Tjikemboelan	2,32	24852	10712
Timbanganten	8,32	30213	3631
Totaal. . . .	14,74	74566	5058

Even als alzoo de afdeeling Zuid-Bandong aanmerkelijk dichter bevolkt is dan de afdeeling Noord-Bandong (zie hiervoren), zijn de oostelijke distrikten aanmerkelijk dichter bevolkt dan de midden distrikten en deze weder belangrijk dichter dan de westelijke.

Het regentschap Soemedang bevat in de afdeeling Bloeboer de noordelijke distrikten, in de afdeeling Galoengoeng de zuidelijke. Hierboven is reeds aangetoond dat de bevolkingsdichtheid

der zuidelijke distrikten is = 7815 en die der noordelijke = 3389, ver overtreft.

De dichtheid der bevolking in de distrikten afzonderlijk blijkt uit volgende samenstelling.

DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Tandjongsari.	5,38	20784	3862
Soemedang	6,12	26784	4376
Tjibeurrum	3,64	14511	4000
Tjongeang	3,81	10165	2669
Dermawangi	5,79	11185	1931
Dermaradja	2,19	7874	3595
Malambong	4,80	16223	3380
Tjiawi	2,53	20739	8197
Indihiang.	3,06	30458	9953
Tassikmelayoe	2,40	18949	7895
Singaparna	3,06	37507	12257

Het bleek ook reeds dat het kleine regentschap Limbangan dichter bevolkt is dan de overige en zelfs dan de afdeeling Galoengoeng.

Voor de verschillende distrikten van dit regentschap waren in 1867 de verhoudingen als volgt:

DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Negri met Panembong .	1,66	18615	11214
Soetji	3,15	14475	4595
Wanaradja	2,07	21403	10339
Wanakerta	1,41	16976	12039
Totaal . .	8,29	71469	8621

Wat eindelijk het uitgestrekte regentschap Soekapoera betreft, zijne negen distrikten, die het grootere zuidelijk deel innemen, hebben eene aanmerkelijk dunnere bevolking dan de zeven noordelijke distrikten die aan Limbangan, Soemedang en Banjoemas grenzen. Men ontwaart zulks uit het volgend overzicht:

REGENTSCHAPPEN.	AFDEELINGEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Zuidkust-distrikten	Kandangwessi .	12,54	4909	391
	Nagara . . .	12,42	6313	516
	Karoeng . . .	11,21	3520	314
	Paroeng . . .	4,26	3227	757
	Mandala . . .	10,22	8019	784
	Tjidjoelang . .	9,23	3648	395
	Prigi	3,64	3165	869
	Tjikemboejan .	2,89	3137	1085
	Kalipoetjang. .	2,61	2763	1058
	Tot. . .	69,02	38701	502
Noorder-distrikten	Batoewangi . .	2,85	3470	1217
	Tradjoe . . .	2,53	4873	1886
	Panjaredan . .	4,72	6614	1401
	Selatjan . . .	1,66	3005	1810
	Passerpandjang .	2,37	4417	1863
	Bandjar . . .	8,61	5609	651
	Kwassen (Kawasan) . . .	4,88	2902	594
	Tot. . .	27,62	30890	1118

waaruit blijkt dat de populatie in de laatste distrikten meer dan dubbel zoo dicht is als in de eerste.

Trekt men alle Zuidkust-distrikten der geheele residentie te zamen (dus ook met inbegrip van het aan de Wijnkoopsbaai grenzende distrikt Plaboean, dan vindt men 97678 zielen op eene uitgestrektheid van 184,5 □ geogr. mijl of eene dichtheid = 529. — Voor de overige residentie blijven dan over 201 □ g. m. en 822508 zielen, wat eene densiteit voorstelt van 4880, of ruim negenmaal hooger dan die der stranddistrikten.

In mijne Bijdragen van het jaar 1847 gaf ik eene statistiek van de distrikts-bevolking der Preanger over het jaar 1845. Alhoewel sedert dit jaar eenige verandering heeft plaats gegrepen ten aanzien van de getallen en indeeling der distrikten, is toch eene vergelijking van de cijfers van dien tijd met die van 1867 mogelijk. Zij is leerzaam als aantoonende de bevolking in de kleinere onderdeelen der residentie.

In het volgend overzicht zijn de distrikten die sedert 1845 opgeheven zijn, binnen'slijns geplaatst, onder of nabij de distrikten waarin ze zijn opgelost.

REGENTSCHAP.	DISTRIKT.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Bandong.	Negri (Bandong) . .	11188	24943
	Oedjoengbroeng koelon.	18478	24649
	Oedjoengbroeng wetan .	12795	19446
	Madjalaya.	9912	14700
	Tjipedjek	12664	16035
	Bandjaran.	17010	21204
	Koppo	9583	10364
	Tjisondari.	6968	8525
	Ronggo	10643	13742
	Tjilokottot	14791	21780
	Radjamandala . . .	6576	9235
	Tjihea	3105	7828
	Gandasoli	12351	16978
	Tjikao	2949	〃
	Timbanganten . . .	36031	30213
	Tjikemboelan. . . .	17150	24852
	Tjitjalengka	6751	10955
	Bloeboer limbangan. .	5135	8546
	Totaal . . .	214080	283995
Tjiandjoer.	Tjiandjoer.	10233	16041
	Tjipoetri	9110	26342
	Tjiberem . . .	6018	〃
	Tjiblakoeng	9500	12196
	Tjikalang	1489	17351
	Bayabang	7105	13866
	Pesser	3935	13846
	Tjikondang	4393	16900
	Kaliastana . . .	4751	〃
	Padakatti . . .	5400	〃
	Maleber	12325	16219
	Djampang wetan . .	13666	12881
	Tjibetoek . . .	10400	〃
	Tjidamar	7017	9913
	Goenoeng parang . .	31830	39984
	Tjimahi	9506	16515
	Tjikembar . . .	1739	〃

REGENTSCHAP.	DISTRIKT.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Tjandjioer	Tjiheulang	7936	13922
	Tjitjoeroek	8787	17797
	Soenawenang . .	7714	〃
	Plaloea	6565	〃
	Plaboean	〃	11214
	Djampang koelon . .	13065	11771
	Djampang tenga . .	9884	13198
	Totaal . . .	202368	279956
Soemedang.	Tandjongsari	18725	20780
	Soemedang	5771	26784
	Tjikadoe . . .	15112	〃
	Tjiakar	7328	〃
	Tjibeurrum	19980	14511
	Tjongeang	6660	10165
	Malandang . . .	3928	〃
	Dermawangi	13959	11185
	Dermaradja	5050	7874
	Malambong	12181	16223
	Pawenang . . .	4563	〃
	Tjiawi	23184	20739
	Indihiang	26450	30458
	Tassikmelayoe . . .	18172	18949
	Singaparna	27786	37507
	Totaal . . .	208849	215175
Limbangan.	Negri (Garoet) . . .	4068	6984
	Panembong	4550	11631
	Soetji	9157	14475
	Passangrahan . .	2550	〃
	Wanaredja	13405	21403
	Wanakerta	10894	16976
	Totaal . . .	44624	71469
Soekapoera.	Passirpandjang . . .	2618	4417
	Manondjaya . .	1833	〃
	Bandjar	1462	5609

REGENTSCHAP.	DISTRIKT.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Soekapoera.	Djangola . . .	2356	"
	Kwassen	1480	2902
	Kalipoetjang	2161	2763
	Tjikemboelan . . .	2142	3137
	Prigi	2434	3165
	Tjidjoelang	2697	3648
	Mandala	4820	8019
	Panjaredan	5019	6614
	Paroeng	1668	3227
	Karoeng	1575	3520
	Salatjan	1564	3005
	Tradjoe	2543	4873
	Batoewangi	2509	3470
	Nagara	3852	6313
	Kandangwessi . . .	2333	4909
	Tot. . . .	45066	69591

Volgens de bovenstaande cijfers was de toeneming der bevolking in de distrikten en regentschappen zeer ongelijk. Wat de regentschappen aangaat was zij in de 22 jaar, van 1845 tot 1867, voor Limbangan 60,15 pCt., voor Soekapoera 54,42 pCt., voor Tjiandjoer 38,34 pCt., voor Bandong 32,65 pCt., en voor Soemedang slechts 3,03 pCt. — In Soemedang bleef alzoo het cijfer der bevolking nagenoeg stationair (gemiddelde jaarlijksche aanwas = 0,13 pCt.), terwijl de gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding was voor Limbangan = ruim 2,10 pCt., voor Soekapoera = 1,94 pCt., voor Tjiandjoer 1,46 pCt. en voor Bandong = 1,27 pCt. 's jaars.

De gemiddelde sterkte der bevolking per dessa was in 1867 voor de geheele residentie ruim 574 zielen; voor het regentschap Bandong 557 (voor Noord-Bandong 502 en voor Zuid-Bandong 646); voor het regentschap Tjiandjoer 982 (voor de afdeeling Tjiandjoer 966 en voor Soekaboemi 1003); voor het regentschap Soemedang 464 (voor Bloeboer 436 en voor Galongoeng 487); voor het regentschap Limbangan 655; en voor het regentschap Soekapoera slechts 297 zielen.

De gemiddelde sterkte der huisgezinnen (inlandsche) was voor de geheele residentie = ruim 5,01 zielen, voor Bandong = 5,00; voor Tjiandjoer = 5,76; voor Soemedang = 4,81; voor Limbangan = 5,31; en voor Soekapoera = 3,51 zielen.

Het aantal werkbare mannen in de geheele residentie werd voor 1867 opgegeven te bedragen 256101, waarvan gerekend werden dienstplichtig te zijn 125750. Men rekende alzoo 1 werkbare man op de 3,6 inlanders.

In den aanwas der bevolking in de laatste 22 jaar deelde ook het Europeesche en Chineesche element. Het cijfer der Europeanen klom van 172 tot 448, dat der Chineezen van 202 tot 340. Slechts dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen onderging eene aanmerkelijke vermindering en daalde van 305 tot 106, doch deze vermindering is slechts schijnbaar omdat de vroeger tot de vreemde Oosterlingen gerekenden deels daartoe niet behoorden en sedert onder de inlandsche bevolking zijn gerangschikt.

BEVOLKING DER RESIDENTIE CHE

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	
Cheribon.	Cheribon.	Kotta Cheribon . . .	0,465	2
		Loearkotta	1,822	4
		Mandirantjang	2,857	5
		Beber.	3,009	4
		Tot. . .	8,153	17
Sindanglaut.		Sindanglaut	3,023	5
		Lossari	3,513	4
		Tot. . .	6,536	10
Ploembon.		Gegissiklor	3,706	3
		Ploembon	1,237	6
		Palimanang	3,426	6
		Tot. . .	8,369	16
		Tot. Regentsch.	23.058	45
Koeningan.	Koeningan.	Koeningan	2,280	6
		Kadoegedeh	3,770	4
		Lebakwangi	1,535	1
		Loeragoeng	8,060	4
		Tjiawigebang	2,194	2
		Tot. . .	17,839	20
Madjalengka.	Madjalengka.	Madjalengka	2,743	3
		Djatiwangi	4,255	5
		Radjagaloe	2,875	5
		Madja	3.460	3
		Telaga	5,907	7
		Tot. . .	19,240	22
Galoe.	Galoe.	Tjiamies	4,324	8
		Pendjaloe	4,536	5
		Kwali	5,388	4
		Rantja	6,789	4
		Tot. . .	21,037	22
Indramayoe.	Indramayoe.	Karangampel	3,362	3
		Indramayoe	1,857	3
		Sleeman	3.219	2
		Tot. . .	8,438	8
		Partikuliere landen . .	31,588	11
		Tot. Regentsch.	40 026	19
		Tot. Residentie. . .	121200	128

SON OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
6387	312	26383	2186	375	332	29588
6763	〃	28855	140	〃	〃	28995
5801	〃	26607	123	〃	〃	26730
6089	1	25813	672	1	13	26500
25040	313	107658	3121	376	345	111813
7558	43	55959	645	〃	〃	56647
11573	40	52915	1513	112	18	54598
19131	83	108874	2158	112	18	111245
8931	11	38232	141	〃	〃	38384
9593	15	49260	433	〃	〃	49708
6276	31	38823	1620	21	4	40499
24800	57	126315	2194	21	4	128591
68971	453	342847	7473	509	367	351649
6401	30	33751	702	〃	〃	34483
4205	6	22719	390	〃	〃	23115
2694	〃	17556	270	〃	〃	17826
5242	〃	27484	258	〃	〃	27742
3737	〃	19581	554	〃	〃	20135
22279	36	121091	2174	〃	〃	123301
6807	45	43601	248	〃	〃	43894
4628	9	28749	294	〃	〃	29052
6716	22	37713	140	〃	1	37876
5590	1	26251	30	〃	2	26284
9294	6	47077	572	〃	21	47676
33035	83	183391	1284	〃	24	184782
10571	18	50514	249	11	1	50793
6541	〃	31794	13	1	〃	31808
3912	1	17863	5	〃	〃	17869
3405	〃	14574	〃	〃	〃	14574
24429	19	114745	267	12	1	115044
9370	2	27717	11	〃	12	27742
6430	87	38749	1755	10	20	40621
6275	〃	26346	341	〃	〃	26687
22075	89	92812	2107	10	32	95050
16075	74	80377	851	〃	〃	81302
38150	165	173189	2958	10	32	176352
186864	754	935263	14156	531	424	951128

De residentie Cheribon beslaat eene oppervlakte van 121,2 ☐ g. m. en is dus weinig kleiner dan Noordholland, Zuidholland en Utrecht te zamen.

Zij werd in 1815 gerekend eene bevolking te bezitten van 233956. In 1830 schatte men het bevolkingscijfer op 429576; in 1845 op 616523; in 1860 op 904588; in 1865 op 933803, en in 1867 op 951128. Volgens deze cijfers nam de bevolking in 52 jaar toe met 306,54 pCt. of gemiddeld jaarlijks met 2,27 pCt. Berekent men de toeneming der bevolking na het jaar 1845, tijdstip waarop de bevolkingscijfers meer vertrouwen begonnen te verdienen, dan zou zij geweest zijn 54,27 pCt. in 22 jaar of gemiddeld $2\frac{1}{4}$ pCt. 's jaars. Volgens de vermelde cijfers was de dichtheid der bevolking in

1815	=	1930	zielen per ☐ g. m.
1830	=	3544	〃 〃 〃 〃 〃
1845	=	5086	〃 〃 〃 〃 〃
1860	=	7463	〃 〃 〃 〃 〃
1865	=	7704	〃 〃 〃 〃 〃
1867	=	7847	〃 〃 〃 〃 〃

De bevolking is ook hier zeer ongelijk over de verschillende regentschappen verdeeld. Het regentschap Cheribon heeft niet minder dan 15250 zielen per ☐ g. m.; Madjalengka 9604; Koeningan 6912; Galoe 5468, en Indramayoe 4405. Cheribon is alzoo meer dan driemaal dichter bevolkt dan Indramayoe en meer dan tweemaal dichter dan Koeningan en Galoe. In het regentschap Cheribon is de bevolking nog het meest samengedrongen in de afdeeling Sindanglaut, op welke 17020 zielen per ☐ g. m. komen. Daarop volgt de afdeeling Ploembon met 15365, en dan de afdeeling Cheribon met 13714 zielen per ☐ g. m.

Het regentschap Indramayoe bestaat voor ruim drievierden zijner uitgestrektheid uit Partikulier land (Indramayoe en Kandanghauer). De goevernements-distrikten zijn er veel dichter bevolkt dan de partikuliere landen en tellen 11263 zielen per ☐ g. m. Voor de landen Kandanghauer en Indramayoe is dit cijfer slechts 2573, waaruit blijkt dat zij tot de schraalst bevolkte gedeelten der residentie behooren.

Volgende samenstelling doet de bevolkingsdichtheid zien van de verschillende goevernements-distrikten:

REGENTSCHAP.	DISTRIKT.	Oppervl. in □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Cheribon	Kotta Cheribon en Loear kotta . .	2,287	58583	25613
	Mandirantjang . .	2,857	26730	9356
	Beber	3,009	26500	8806
	Sindanglaut . . .	3,023	56647	18738
	Lossari.	3,513	54598	15541
	Gegissiklor . . .	3,706	38384	10357
	Ploembon	1,237	49708	40184
	Palimanang . . .	3,426	40499	11821
Koeningan	Koeningan . . .	2,280	34483	15124
	Kadoegedeh . . .	3,770	23115	6131
	Lebakwangi . . .	1,535	17826	11613
	Loeragoeng . . .	8,060	27742	3442
	Tjawigebang . . .	2,194	20135	9177
Madjalengka	Madjalengka . . .	2,743	43894	16000
	Djatiwangi . . .	4,255	29052	6827
	Radja galoe . . .	2,875	37876	13174
	Madja	3,460	26284	7600
	Telaga	5,907	47676	8071
Galoe	Tjiamies	4,324	50793	11747
	Pendjaloe	4,536	31808	7012
	Kwali	5,388	17869	3312
	Rantji	6,789	14574	2146
Indramayoe	Karangampel . . .	3,362	27742	8251
	Indramayoe . . .	1,857	40621	21874
	Sleeman	3,219	26687	8290

Met uitzondering van Indramayoe (geheel in het noorden) en Tjiamies (aan de zuidergrens der residentie), zijn de dichtstbevolkte distrikten die, welke op de hellingen van den Tjermai en in de verlenging van zijn noordoostelijken voet zijn gelegen. Deze distrikten samenstellende, bekomt men eene kompakte bevolking op eene oppervlakte van 27,25 □ g. m., en dus grooter dan de provincie Utrecht, van 15762 zielen per □ g. m., b. v.:

	□ g. m.	Zielen.		Zielen p. □ g. m.
Radja galoe	2,875	37876	=	13174
Madjalengka	2,743	43894	=	16000
Palimanang	3,426	40499	=	11821
Ploembon	1,237	49708	=	40184
Mandirantjang	2,857	26730	=	9356
Koeningan	2.280	34483	=	15124
Beber	3,009	26500	=	8806
Loear kotta en Cheribon	2,287	58583	=	25616
Sindang laut	3,023	56647	=	18738
Lossari	3,513	54598	=	15541
Totaal .	27,250	429518	=	15762

De Partikuliere landen Indramayoe en Kandanghauer zijn te zamen grooter dan de provincie Zeeland. In de statistieken, ter mijner beschikking, zijn ze echter geheel buiten beschouwing gelaten, zoodat omtrent de oppervlakte en de bevolking der afdeelingen of distrikten waarin ze verdeeld zijn (Loewongmalang, Kandanghauer, Lelea en Losarang in het land Kandanghauer en Djatitoedjoe, Oedjoeng, Lobener en Passekan in Indramayoe) geene bijzonderheden kunnen worden medegedeeld.

Ik laat hier volgen een overzicht van de bevolking der verschillende distrikten zooals zij bekend was op het einde van de jaren 1845 en 1867.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Cheribon.	Kotta Cheribon . .	26324	29588
	Loearkotta. . . .	13700	28995
	Mandirantjang . .	20883	26730
	Beber	13843	26500
	Sindanglaut . . .	35684	56647
	Lossari.	42737	54598
	Gegissiklor. . . .	21879	38384
	Ploembon	30091	49708
	Palimanang . . .	29290	40499
	Totaal. . .	234431	351649
Koeningan.	Koeningan. . . .	26793	34483
	Kadoegedeh . . .	16432	23115
	Lebakwangi . . .	12906	17826
	Loeragoeng . . .	18714	27742
	Tjiawigebang . . .	12818	20135
	Totaal. . .	87663	123301
Madjalengka.	Madjalengka . . .	32921	43894
	Djatiwangi. . . .	13581	29052
	Radjagaloe. . . .	25201	37876
	Madja	18991	26284
	Telaga	37524	47676
	Totaal. . .	128218	184782
Galoe.	Tjiamies . . .	28457	50793
	Pendjaloe	26662	31808
	Kwali	12568	17869
	Rantja	7058	14574
	Totaal. .	74745	115044
Indramayoe.	Karangampel . . .	〃	27742
	Indramayoe . . .	16568	40621
	Sleeman	16001	26687
	Partik. landen . .	58838	81302
	Totaal. . .	91407	176352

Volgens deze cijfers was de toeneming der bevolking het aanzienlijkst in het regentschap Indramayoe en het geringste in het regentschap Koeningan. Voor Indramayoe bedroeg zij 92,93 pCt. of 3,1 pCt. 's jaars; voor Galoe 53,91 pCt. of 2 pCt. 's jaars; voor Cheribon 50 pCt. of 1,9 pCt. 's jaars; voor Madjalengka 44,11 pCt. of 1 6 pCt. 's jaars, en voor Koeningan 40,65 pCt. of 1,53 pCt. 's jaars.

In sommige distrikten stond de toeneming gelijk met of boven eene verdubbeling, zooals in Loearkotta, Djatiwangi, Rantja en Indramayoe, terwijl in geen enkel distrikt het bevolkingscijfer afnam.

Uit de bescheiden blijkt niet het geheele aantal dessa's der residentie, zijnde niet vermeld het aantal dessa's der Partikuliere landen Kandanghauer en Indramayoe. Voor al de goevernements-distrikten te zamen vind ik een cijfer van 1177 dessa's, waaruit volgt dat de gemiddelde bevolkingssterkte der dessa's in 1867 was = 739. Dit gemiddelde aannemende om tot eene gissing van het cijfer der dessa's op de Partikuliere landen te komen, zou men dat bij benadering op 110 kunnen stellen. Dit cijfer is op den staat ingevuld en dus niet het resultaat van werkelijke bevinding. Ook het gegeven cijfer van 1287 dessa's voor de geheele residentie is daardoor slechts als een benaderend aan te merken.

De gemiddelde bevolkingssterkte der dessa's is overigens nog al uiteenloopend voor de verschillende regentschappen en afdeelingen. Voor het regentschap Cheribon vind ik de verhouding = 802; voor de afdeeling Cheribon = 639; voor de afdeeling Sindanglaut = 1112; voor de afdeeling Ploembon = 788; voor het regentschap Koeningan = 616; voor het regentschap Madjalengka = 810; voor het regentschap Galoe = 513; en voor de goevernements-distrikten van Indramayoe = 1145.

De gemiddelde sterkte der huisgezinnen over de geheele residentie kan men stellen op 5 zielen. Ik vind deze verhouding voor de gezamenlijke goevernements-distrikten. Daar het cijfer der huisgezinnen van de Partikuliere landen in de beschikbare bescheiden niet is vermeld, heb ik het in den staat ingevuld door het $^1/_5$ te nemen van de inlandsche bevolking.

Naar de regentschappen berekend was de verhouding als volgt: voor Cheribon = 4,9; voor Koeningan = 5,4; voor Madjalengka = 5,5; voor Galoe = 4,7 en voor de goevernements-distrikten van Indramayoe = 4,2.

Het aantal werkbare mannen in de geheele residentie, slechts zonder de Partikuliere landen, komt op de staten over 1867 voor met een cijfer van 218053, en dat der dienstplichtigen met een cijfer van 91088. Er kwam gemiddeld één man op de 3,9 inlanders.

Volgens de opgaven over 1845 was het aantal Europeanen in de geheele residentie toen nog slechts 624, dat der Chineezen 8814 en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen 817. Ook ten opzichte van deze elementen, vooral van het Chineesche, had alzoo eene niet onbelangrijke toeneming plaats.

VI. BEVOLKING DER RESIDENTIE

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Tagal.	Tagal.	Tagal	0,90	31
		Krangdon	0,50	32
		Maribaya	2,00	65
		Doekoewriengien . . .	1,75	70
		Pangkah	1,00	64
		Gantoengan	4,50	41
		Totaal . . .	10,65	303
Pamalang.	Pamalang.	Pamalang	3,60	83
		Tjomallor	1,20	62
		Tjomalkidoel	1,30	56
		Mandiradja	2,85	50
		Bongas	8,10	49
		Totaal . . .	17,05	300
Brebes.	Brebes.	Brebes	4,25	122
		Lossari	11,50	117
		Boemiayoe	7,87	68
		Lebaksioe	5,00	73
		Salem	6,70	49
		Totaal . . .	35,32	429
		Tot. Residentie.	63,02	1032

TAGAL OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
8266	302	36583	1253	188	〃	38326
5683	12	27183	〃	〃	〃	27195
6071	〃	30091	〃	〃	〃	30091
13567	25	71107	692	〃	〃	71824
7686	12	50300	〃	〃	〃	50312
3184	〃	14561	16	〃	〃	14577
44457	351	229825	1961	188	〃	232325
10043	31	61035	390	〃	〃	61456
4931	1	26555	230	〃	〃	26786
5785	16	23713	158	〃	〃	23887
4393	1	29170	29	〃	〃	29200
5173	6	35030	9	〃	〃	35045
30325	55	175503	816	〃	〃	176344
22118	32	69459	492	〃	〃	69983
16462	7	62456	605	〃	〃	63068
7854	3	38118	388	〃	〃	38509
6532	5	27495	46	〃	〃	27546
3879	〃	15218	6	〃	〃	15224
56845	47	212746	1537	〃	〃	214330
131627	453	618074	4314	188	〃	623029

De residentie Tagal, eene oppervlakte beslaande van 63,02 □ g. m., is slechts weinig grooter dan de provincie Overijssel en ruim 7 □ m. grooter dan de provincie Zuidholland.

Op verschillende tijdstippen werd het cijfer der bevolking geschat als volgt: in 1815 op 178415; in 1830 op 179078; in 1845 op 296874; in 1860 op 454246; in 1865 op 557196, en in 1867 op 623029. Het schijnt dat ook in dit gewest de tellingen in vroeger jaren vrij veel te wenschen hebben overgelaten. Intusschen zou, volgens de bekende cijfers, de populatie in 52 jaar toegenomen zijn met 249,20 pCt. of gemiddeld 2,43 pCt. 's jaars. Het jaar 1845 tot grondslag der vergelijking nemende, bekomt men eene verhouding van 109,86 pCt. of 3,4 pCt. 's jaars. De bekende dichtheid der bevolking was, in

1815	=	2831	zielen	per	□	g.	m.
1830	=	2841	〃	〃	〃		〃
1845	=	4710	〃	〃	〃		〃
1860	=	7208	〃	〃	〃		〃
1865	=	8841	〃	〃	〃		〃
1867	=	9886	〃	〃	〃		〃

De bevolkingsdichtheid in 1867 in de verschillende regentschappen blijkt uit volgende samenstelling:

REGENTSCHAP.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Tagal	10,65	232325	21811
Pamalang	17,05	176344	10342
Brebes	35,32	214330	6068

Het regentschap Brebes, grooter dan de beide overigen te zamen, is alzoo verreweg het dunst bevolkt, en ook Pamalang heeft in evenredigheid met Tagal nog niet de helft van zijn zielental.

De bevolking is voornamelijk samengedrongen in het midden en oosten van het noordelijk deel der residentie.

Dit deel bestaat uit de negen hieronder genoemde distrikten, die een aaneensluitend geheel vormen ter grootte van iets meer dan een vierde gedeelte der geheele residentie.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Brebes.	Brebes	4,25	69983	16469
Tagal.	Tagal en Krangdon	1,40	65521	46800
	Doekoewringien .	1,75	71824	41042
	Pangkah . . .	1,00	50312	50312
	Maribaya . . .	2,00	30091	15045
Pamalang.	Pamalang . . .	3,60	61456	17071
	Tjomallor . . .	1,20	26786	22321
	Tjomalkidoel . .	1,30	23887	18360
	Totaal. . .	16,50	399860	24234

Voor de vier centrale en aaneenliggende distrikten Tagal, Krangdon, Doekoewringien en Pangkah bekomt men eene oppervlakte van slechts 4,15 □ g. m., op welke eene bevolking van 187657 zielen is opeengehoopt. De dichtheidsverhouding voor deze distrikten is = 45218 zielen per □ g. m.

De evenredigheden met betrekking tot de overige distrikten die, met uitzondering slechts van Lossari, tot de zuidelijke grootere helft der residentie behooren, blijken uit volgend overzicht:

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Brebes.	Lossari	11,50	63068	5484
	Salem	6,70	15224	2272
	Boemiayoe. . .	7,87	38509	4893
	Lebaksioe . . .	5,00	27546	5509
Tagal.	Gantoengan . .	4,50	14577	3239
Pamalang,	Mandiradja . .	2,85	29200	10245
	Bongas. . . .	8,10	35045	4326
	Totaal. . .	46,52	223169	4797

In Tagal schijnen geene andere Partikuliere landen te zijn dan Sewaka (in Tjomallor) en Ketangoengan (in Boemiayoe). Slechts dit laatste zie ik in de nieuwste bescheiden als partikulier land vermeld, doch de uitgestrektheid er van is niet opgegeven. Het behoort aan den regent van Brebes en had in 1867 eene bevolking van 5911 zielen. In 1845 was dit cijfer 6476.

De distriktsgewijze toeneming der bevolking sedert 1845 blijkt uit volgend overzicht:

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Tagal.	Tagal	26091	38326
	Krangdon	18805	27195
	Maribaya	14038	30091
	Doekoewringien . .	43011	71824
	Pangkah	30193	50312
	Gantoengan . . .	4944	14577
	Totaal. . .	137082	232325
Pamalang.	Pamalang	24163	61456
	Tjomallor	9342	26786
	Tjomalkidoel . . .	15382	23887
	Mandiradja . . .	10579	29200
	Bongas.	9858	35045
	Totaal. . .	69324	176344
Brebes.	Brebes	29761	69983
	Lossari.	16489	63068
	Boemiayoe. . . .	21767	38509
	Lebaksioe	13866	27546
	Salem	10753	15224
	Totaal. . .	92636	214330

De bevolkingstoeneming was, blijkens de gegeven cijfers, in de laatste 22 jaar voor het regentschap Pamalang 154,37 pCt. of 4,3 pCt. 's jaars, voor het regentschap Brebes 136,76 pCt. of 4,1 pCt. 's jaars en voor het regentschap Tagal 69,40 pCt. of 2,43 pCt. 's jaars.

De distrikten in welke de bevolking in gezegd tijdvak meer dan verdubbelde zijn Maribaya en Gantoengan in Tagal; Pamalang, Tjomallor, Mandiradja en Bongas in Pamalang; en Brebes en Lossari in het regentschap Brebes. In Bongas en Lossari had zelfs meer dan verdrievoudiging plaats.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 603; voor het regentschap Tagal = 766;

voor het regentschap Pamalang = 587, en voor het regentschap Brebes = 499. Voor een paar distrikten, Tagal en Doekoewringien, was het meer dan 1000.

Als gemiddelde sterkte der huisgezinnen vind ik, voor de geheele residentie nagenoeg 4.7; voor het regentschap Tagal 5,1; voor het regentschap Pamalang 5,7 en voor het regentschap Brebes 3,7.

Het aantal werkbare mannen is voor de geheele residentie opgegeven met een cijfer van 134309, waaronder echter niet begrepen zijn die van het regentsland Ketangoengan. Dit laatste geldt ook voor het cijfer der dienstplichtigen, in de bescheiden op 33732 gesteld.

Ten opzichte van de toeneming der niet-inheemsche bevolking valt op te merken dat, sedert 1845 het cijfer der Europeanen klom van 274 tot 453, en dat der Chineezen van 3068 tot 4314. Daarentegen daalde het cijfer der vreemde Oosterlingen van 2820 tot 188, wat evenwel niet toe te schrijven is aan eene werkelijke vermindering, maar daaraan dat de meerderheid der vroeger in deze kategorie geplaatste bevolking ten onrechte daarin opgenomen was en tot die der inlanders is teruggebracht.

Volgens de statistische opneming van de regentschappen Tagal, Pamalang en Brebes, die plaats had in 1802 (op last van den toenmaligen goeverneur van Java's noordoostkust N. Engelhard) door M. G. Willems en J. C. Hein, bestond de geheele toenmalige bevolking van Tagal (zonder de Europeanen) uit 202856 zielen. Het jaar 1867 wijst voor die bevolking een cijfer aan van 622576. Naar deze cijfers te oordeelen zou de populatie in 65 jaren tijds toegenomen zijn met 206,90 pCt. en de jaarlijksche gemiddelde toenemingsverhouding over 65 jaren = 1,82 pCt.

VII. BEVOLKING DER RESIDENTIE PEK

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in ☐ G. mijl.	Dessa's.
Pekalongan.	Pekalongan.	Pekalongan	0,87	11
		Pekadjangan	1,24	9
		Sawangan	5,21	23
		Totaal. . .	7,32	44
Bandar.		Wiradessa	1,65	13
		Sragi of Seragi . . .	2,40	16
		Bandar	4,76	11
		Totaal. . .	8,81	40
		Totaal regentschap.	16,13	85
Batang.	Batang.	Batang	1,74	10
		Massin	1,57	7
		Sidayoe	2,74	8
		Totaal. . .	6,05	26
Keboemen.		Soebah en Simbang . .	5,55	11
		Kalisalak	3.60	9
		Keboemen	2,42	9
		Totaal. . .	11,57	30
		Totaal regentschap.	17,62	56
		Totaal residentie .	33,75	141

ONGAN OP HET EINDE VAN 1867.

uisgezinnen Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
13166	402	50599	2470	466	37	53974
7345	〃	31772	161	〃	〃	31933
9068	9	39248	6	〃	〃	39263
29579	411	121619	2637	466	37	125170
8668	1	48896	170	12	〃	49079
7601	2	35865	8	〃	〃	35875
5800	2	30098	24	〃	〃	30124
22069	5	114859	202	12	〃	115078
51648	416	236478	2839	478	37	240248
4900	35	34005	1088	〃	〃	35128
5356	〃	18525	8	〃	〃	18533
7220	〃	23501	12	〃	〃	23513
17476	35	76031	1108	〃	〃	77174
5137	21	25581	43	〃	〃	25645
6927	1	20346	65	〃	〃	20412
4740	〃	22801	23	〃	〃	22824
16804	22	68728	131	〃	〃	68881
34280	57	144759	1239	〃	〃	146055
85928	473	381237	4078	478	37	386303

Pekalongan, ofschoon de kleinste residentie van Java, heeft toch nog eene uitgestrektheid van 33,75 □ g. m. en is dus nog ruim 3 □ g. m. grooter dan de provincie Zeeland en ruim 8 □ g. m. grooter dan de provincie Utrecht.

In 1815 werd het cijfer der bevolking geschat op 115442; in 1830 op 249897; in 1845 op 235539; in 1860 op 324602; in 1865 op 356148 en in 1867 op 386303. In 52 jaar zou alzoo het zielental toegenomen zijn met 234,65 pCt. of met 2,3 pCt. 's jaars. Van 1830 tot 1845 daalde het van ruim 249000 tot ruim 235000. De toeneming van 1845 tot 1867 was echter weder aanzienlijk en bedroeg 64,4 pCt. of gemiddeld 2,3 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking naar de bestaande gegevens berekenende, erlangt men als uitkomst, voor

1815	3420	zielen	per	□	g.	m.
1830	7404	"	"	"	"	"
1845	6978	"	"	"	"	"
1860	9617	"	"	"	"	"
1865	10552	"	"	"	"	"
1887	11446	"	"	"	"	"

De twee regentschappen van Pekalongan zijn nagenoeg van gelijke grootte. Het regentschap Pekalongan vormt de westelijke, meer vruchtbare helft der residentie, het regentschap Batang de oostelijke helft. Elk regentschap is in twee afdeelingen verdeeld. De afdeeling Bandar ligt ten westen van de afdeeling Pekalongan; de afdeeling Batang ten westen van de afdeeling Keboemen.

In deze regentschappen en afdeelingen was de dichtheid der bevolking in 1867 als volgt

AFDEELING.	REGENTSCHAP.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Pekalongan . .	Pekalongan. .	7,32	125170	17099
	Bandar . . .	8,81	115078	13062
	Totaal . .	16,13	240248	14894
Batang . . .	Batang . . .	6,05	77174	12756
	Keboemen . .	11,57	68881	5953
	Totaal . .	17,62	146055	8289

Het regentschap Pekalongan is alzoo veel dichter bevolkt dan

het regentschap Batang, en wat de afdeelingen betreft staat Pekalongan insgelijks bovenaan en heeft eene bijkans drie maal meer samengedrongene bevolking dan Keboemen.

De populatie, ofschoon elk distrikt gezegd kan worden sterk bevolkt te zijn, is het meest opeengehoopt in de noordwestelijke distrikten. Zij beslaan te zamen eene uitgestrektheid van 9,47 □ g. m. en maken dus wat meer dan een vierde gedeelte der residentie uit, terwijl het zielental er niet minder dan 224522 bedraagt en dus aanmerkelijk meer dan de helft (bijna 60 pCt.) van dat der geheele residentie.

De bevolkingsdichtheid van elk dier distrikten blijkt uit de volgende samenstelling.

DISTRIKTEN	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Sragi	2,40	35875	14948
Wiradessa	1,65	49079	20744
Pekadjangan en Pekalongan	2,11	85907	40714
Massin	1,57	18533	11804
Batang	1,74	35128	20188
Tot. . . .	9,47	224522	23708

Van de overige zes distrikten vormen vijf het grootere zuidelijke deel der residentie. Van het westen naar het oosten volgen op elkander Bandar, Sawangan, Sidayoe, Kalisalak en Keboemen. Soebah met inbegrip van het land Simbang, beslaat het noordoostelijk deel der residentie. De dichtheid van de bevolking dezer distrikten blijkt uit het volgend overzicht:

DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Bandar . . , ...	4,76	30124	6328
Sawangan	5,21	39263	7541
Sidayoe	2,74	23513	8216
Kalisalak	3,60	20412	5670
Keboemen	2,42	22824	9431
Soebah	5,55	25645	4617
Totaal . .	24,31	161781	6654

Al deze distrikten te zamen genomen hebben alzoo eene meer dan drie maal dunnere bevolking dan de noordwestelijke distriktengroep.

De toeneming der inlandsche bevolking in de distrikten sedert 1845 blijkt uit de vergelijking der ondervolgende cijfers.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING (JAVANEN). 1845.	1867.
Pekalongan .	Pekalongan . . .	28959	50599
	Pekadjangan . . .	20106	31772
	Sawangan	27166	39248
	Wiradessa	23701	48896
	Sragi of Seragi . .	13825	35865
	Bandar.	24757	30098
	Tot. . .	138514	236478
Batang . .	Batang	21627	34005
	Massin	16486	18525
	Sidayoe	19099	23501
	Soebah	14088	25581
	Kalisalak	11922	20346
	Keboemen	11491	22801
	Tot. . .	94713	144759

De bescheiden over 1845 melden slechts, voor ieder distrikt, het cijfer der inlanders. De niet-inheemsche bevolking is er slechts regentschapsgewijze of residentiesgewijze opgegeven.

De inlandsche bevolking nam, volgens de bovenstaande cijfers, in de laatste 22 jaar toe, in het regentschap Pekalongan met 70,72 pCt. en in het regentschap Batang met 52,83 pCt., wat een gemiddelden jaarlijkschen aanwas voorstelt voor Pekalongan van 2,46 pCt. en voor Batang van 1,95 pCt.

De aanwas had zonder uitzondering in alle distrikten plaats. Slechts in de distrikten Wiradessa, Sragi en Keboemen was hij zoo groot dat de bevolking verdubbelde of meer dan verdubbelde.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 273; voor het regentschap Pekalongan = 282, en voor het regentschap Batang = 258. Voor slechts een paar distrikten, Pekalongan en Wiradessa, naderde dit cijfer de 400.

Het gemiddeld zielental per huisgezin was, over de geheele

residentie genomen = 4,4; voor het regentschap Pekalongan = 4,5, en voor het regentschap Batang = 4,2.

Als cijfer der werkbare mannen vind ik opgeteekend 70306 en als dat der dienstplichtigen 51243. Er kwam alzoo één werkbare man op de 5,4 inlanders.

Sedert 1845 klom het aantal Europeanen van 302 tot 473 en dat der Chineezen van 2353 tot 4078. De Arabieren en andere vreemde Oosterlingen komen in de bescheiden van 1845 voor met een cijfer van 564. Het cijfer voor 1867 is slechts 515, zoodat dit element der bevolking in aantal is achteruit gegaan.

Volgens de telling van 1802 op last van N. Engelhard bewerkstelligd door de speciaal daartoe gekommitteerden H. W. Max en M. Berg, bestond toenmaals de bevolking der regentschappen Pekalongan, Batang, Wiradessa en Oeloedjami, die aan het tegenwoordig gebied der residentie beantwoordden, uit 104105 zielen (zonder de Europeanen). In 1867 bedroeg het bevolkingscijfer, zonder de Europeanen, 385830; zoodat in 65 jaren tijds de populatie met 270,61 pCt. zou zijn vermeerderd, welke verhouding over de geheele 65jarige reeks genomen, beantwoordt aan eene gemiddelde jaarlijksche van 2,03 pCt.

VIII. BEVOLKING DER RESIDENTI

REGENTSCHAPPEN. — AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ g. mijl.	Dessa's
Banjoemas.	Banjoemas	1,726	4
	Soekaradja	2,483	9
	Poerworedjo	3,900	8
	Kaliredjo	3,642	4
	Totaal.	11,751	26
Poerwokerto.	Poerwokerto	3,558	11
	Adjibarang	5,888	7
	Djamboe	4,362	5
	Totaal.	15,808	24
Poerbolingo.	Poerbolingo	3,813	13
	Kertanegara	4,933	9
	Tjahiana	6,244	8
	Totaal.	14,990	31
Bandjarnegara.	Bandjar	4,752	11
	Singomerto	4,633	10
	Karangkobar	4,246	7
	Batoor	2,900	5
	Totaal.	16,531	34
Tjilatjap.	Tjilatjap	12,571	5
	Adiredjo	6,048	5
	Pegadingan	11,279	4
	Madjenang	6,082	2
	Dayaloehoer	8,804	2
	Totaal.	44,784	19
	Totaal residentie.	101,864	136

BANJOEMAS OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
2596	123	19723	314	〃	49	20209
6317	14	55847	205	〃	〃	56066
8214	5	48404	72	〃	〃	48481
8992	19	30861	53	〃	8	30941
26119	161	154835	644	〃	57	155397
17490	18	74051	358	〃	〃	74427
12854	4	48808	206	〃	〃	49018
10020	〃	43472	49	〃	6	43527
40364	22	166331	613	〃	6	166972
18137	72	80174	399	〃	66	80711
12722	1	46599	88	〃	〃	46688
9917	〃	43007	7	〃	〃	43014
40776	73	169780	494	〃	66	170413
8239	〃	33673	23	〃	〃	33696
8912	33	45610	320	〃	9	45972
4296	3	15939	159	〃	〃	16101
4915	〃	17398	226	〃	〃	17624
26362	36	112620	728	〃	9	113393
6711	162	26415	363	〃	55	26995
14414	5	51788	111	〃	〃	51904
1860	〃	18087	20	〃	〃	18107
2120	〃	14363	10	〃	〃	14373
2172	〃	9408	5	〃	〃	9413
27277	167	120061	509	〃	55	120792
160898	459	723627	2988	〃	193	727267

De residentie Banjoemas, eene oppervlakte innemende van 101,864 □ g. m., is nog één □ g. m. grooter dan de provinciën Zuidholland en Noordholland te zamen. Tot 1830 maakte zij deel uit van de Vorstenlanden en werd haar geschatte bevolking onder het algemeene cijfer der Vorstenlanden begrepen.

De eerste bijzondere opgave dagteekent van het jaar 1830. Men stelde toen het totale bevolkingscijfer op 421554. Over 1845 komt het voor als 405654; in 1860 als 537482; in 1865 als 698912, en in 1867 als 723627. In 37 jaar zou alzoo het zielental vermeerderd zijn met 71,63 pCt. of gemiddeld met 1,44 pCt. 's jaars, of in de laatste 22 jaar met 78,38 pCt. of 2,67 pCt. 's jaars.

Voor de genoemde tijdstippen was de verhouding van het zielental tot de uitgestrektheid als volgt:

1830	=	4138	zielen per □ g. m.
1845	=	3982	" " " " "
1860	=	5276	" " " " "
1865	=	6866	" " " " "
1867	=	7103	" " " " "

De bevolking is zeer ongelijkmatig over de residentie verdeeld. Het regentschap Tjilatjap 44,784 □ g. m. groot en alzoo bijkans de *helft* der uitgestrektheid van de geheele residentie beslaande, bezit slechts een *zesde* van haar geheel zielental, en in dit regentschap zelf is de verdeeling nog zeer ongelijk en is de bevolking voor de grootste helft beoosten de Tjidonan gevestigd, terwijl van de 120000 zielen van het regentschap nagenoeg 52000 komen op het beoosten de Serayoe liggende kleinere distrikt Adiredjo. Ook in de overige regentschappen, ofschoon alle dicht bevolkt, zijn de bewoners nog zeer ongelijkmatig verspreid.

Volgend overzicht doet een en ander uitkomen.

REGENTSCHAPPEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Banjoemas	11,751	155697	13249
Poerwokerto	13,808	166972	12092
Poerbolingo.	14,990	170413	11368
Bandjarnegara	16,531	113393	6859
Tjilatjap.	44,784	120792	2688

Het regentschap Tjilatjap verdient ten onderwerpelijken opzichte nog eene afzonderlijke beschouwing. Het is zoo groot als de provincie Noordholland en vormt het westelijk en zuidelijk deel der residentie. Van zijne vijf distrikten ligt Dayaloehoer het meest westelijk en grenst aan Cheribon en de Preanger. Dan volgen, naar het oosten, de distrikten Madjenang (in het noorden) en Pegadingan (in het zuiden), en voorts het distrikt Tjilatjap (tusschen de Tjihawoer en Serayoe) met Noessakembangan, en het distrikt Adiredjo (langs het zuiderstrand). Een groot deel van Pegadingan en Tjilatjap bestaat uit het moerassig alluvieland, dat in de Segara-anakan en de straat van Noesakembangan overgaat.

De dichtheidsverhoudingen der bevolking van de Tjilatjapsche distrikten waren in 1867 als volgt:

REGENTSCHAP.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Tjilatjap . . .	Tjilatjap . . .	12,571	26995	2147
	Adiredjo . . .	6.048	51904	8582
	Pegadingan . .	11,279	18107	1605
	Madjenang. . .	6,082	14373	2363
	Dayaloehoer . .	8,804	9413	1069

Tjilatjap buiten berekening latende, blijft voor het overige der residentie over eene oppervlakte van 57,080 □ g. m. met 606475 zielen, wat eene bevolkingsdichtheid voorstelt van 10624. Banjoemas zonder Tjilatjap is nog grooter dan Zuidholland en niet veel kleiner dan het aangrenzende Tagal, en nog dichter bevolkt dan deze laatste residentie. Het omvat het grootste deel van het Serayoe-gebied.

De verdeeling der bevolking in de verschillende distrikten van Banjoemas zonder Tjilatjap blijkt uit volgend overzicht. De daarbij genoemde regentschappen liggen, van het westen naar het oosten gerekend, in de volgorde waarin zij zijn genoemd. Geen hunner reikt tot aan de zuidkust.

REGENTSCHAPPEN	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Poerwokerto . .	Adjibazang . .	5,888	49018	8324
	Djamboe . . .	4,362	43527	9978
	Poerwokerto . .	3,558	74427	20918
Banjoemas . .	Banjoemas. . .	1,726	20209	11708
	Soekaradja. . .	2,483	56066	22058
	Kaliredjo . . .	3,642	30941	8495
	Poerworedjo . .	3,900	48481	12431
Poerbolingo . .	Poerbolingo . .	3,813	80711	21167
	Kertanegara . .	4,933	46688	9464
	Tjahiana . . .	6,244	43014	6888
Bandjarnegara .	Bandjar . . .	4,752	33696	7090
	Singomerto . .	4,633	45972	9923
	Karangbar. . .	4,246	16101	3792
	Batoor	2,900	17624	6077

Men ontwaart dat de distrikten van Bandjarnegara, uitmakende het hoogste gedeelte van het Serayoe-gebied, aanmerkelijk ijler bevolkt zijn dan die der overige drie regentschappen. Deze laatste alleen hebben op eene oppervlakte van 40,549 □ g. m. niet minder dan 493082 zielen of gemiddeld 12160 per □ g. m. Drie der distrikten, Poerwokerto, Soekaradja en Poerbolingo, alle aaneenliggende in het hart der residentie en te zamen nagenoeg 10 □ g. m. groot, tellen ieder eene bevolking van meer dan 20000 zielen.

Het volgend overzicht doet ontwaren de verschillen der distriktscijfers, wat de inlandsche bevolking betreft, in de opgaven van de jaren 1845 en 1867. Vroeger maakte het eiland Noesakembangan een eigen distrikt uit, dat in 1845 ruim een 1500tal zielen telde. Het schijnt sedert bij het distrikt Tjilatjap ingelijfd te zijn. Ook melden de vroegere opgaven niet de distriktsgewijze verdeeling der niet-inheemsche bevolking. De vergelijking kon zich daarom slechts tot de inlandsche bevolking bepalen.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Banjoemas.	Banjoemas	15129	19723
	Soekaradja	27008	55847
	Poerworedja	27639	48404
	Kaliredjo	5742	30861
	Totaal	75518	154835
Poerwokerto	Poerwokerto	44748	74051
	Adjibarang	19655	48808
	Djamboe	13154	43472
	Totaal	77557	166331
Poerbolingo	Poerbolingo	55104	80174
	Kertanegara	28002	46599
	Tjahiana	37902	43007
	Totaal	121008	169780
Bandjar negara	Bandjar	27500	33673
	Singomerto	24813	45610
	Karangkobar	14117	15939
	Batoor	7505	17398
	Totaal	73935	112620
Tjilatjap	Tjilatjap (met N. Kamb.)	10904	26415
	Adiredjo	22860	51788
	Pegadingan	10454	18087
	Madjenang	3483	14363
	Dayaloehoer	3964	9408
	Totaal	51665	120061

Volgens deze cijfers vermeerderde het zielental, in de 22 jaar van 1845 tot 1867, in het regentschap Tjilatjap met 132,4 pCt.; in het regentschap Poerwokerto met 114,46 pCt.; in het regentschap Banjoemas met 105,08 pCt.; in het regentschap Bandjarnegara met 52,32 pCt., en in het regentschap Poerbolingo met 40,30 pCt., welke evenredigheden gelijk staan met een gemiddelden jaarlijkschen aanwas, voor Tjilatjap van 3,9 pCt.; voor Poerwokerto van 3,50 pCt.; voor Banjoemas van 3,30 pCt.; voor Bandjarnegara van 1,92 pCt., en voor Poerbolingo van 1,52 pCt.

De aanwas had, zonder uitzondering, plaats in alle distrikten. In negen distrikten steeg het cijfer tot boven eene verdubbeling (Soekaradja, Kaliredjo, Adjibarang, Djamboe, Batoor, Tjilatjap, Adiredjo, Madjenang en Dayaloehoer), in drie daarvan zelfs tot boven eene verdrievoudiging (Djamboe), verviervoudiging (Madjenang) en vervijfvoudiging (Kaliredjo). De geringste aanwas had plaats in de distrikten Banjoemas, Tjahiana en Karangkobar.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 533; voor het regentschap Banjoemas = 592; voor het regentschap Poerwokerto = 681; voor het regentschap Poerbolingo = 547; voor het regentschap Bandjarnegara = 324, en voor het regentschap Tjilatjap = 610.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,5 zielen. Deze verhouding was voor het regentschap Banjoemas = 5,9; voor het regentschap Poerwokerto = 4,1; voor het regentschap Poerbolingo = 4,1; voor het regentschap Bandjarnegara = 4,1, en voor het regentschap Tjilatjap = 4,4.

Het cijfer der werkbare mannen was 217592, waarvan 114334 gerekend werden dienstplichtig te zijn. Alzoo kwam één werkbare man op de 3,3 zielen.

Sedert 1845 klom het aantal Europeanen van 141 tot 459, en dat der Chineezen van 1647 tot 2988. Van Arabieren en andere vreemde Oosterlingen is in de opgaven van 1845 geen sprake.

IX. BEVOLKING DER RESIDENTIE BAGELEN OP HET EINDE VAN 1867.

(Zie staat op bladz. 526—527).

De residentie Bagelen beslaat eene oppervlakte van 62,276 □ g. m. en is dus iets grooter dan de provincie Overijssel, of een zevental □ mijlen grooter dan de provincie Zuidholland.

Even als Banjoemas maakte zij tot 1830 deel uit van de Vorstenlanden en werd ook tot dien tijd haar bevolkingscijfer niet afzonderlijk vermeld. In 1830 werd dat cijfer gesteld op 379382, doch daaronder was niet begrepen de bevolking van het regentschap Ledok, en het kan alzoo niet dienen ter bepaling van de dichtheid der bevolking van de residentie op gezegd tijdstip.

Het bevolkingscijfer van 1845 was 613762; dat van 1860 = 723945; dat van 1865 = 903006, en dat van 1867 = 987448. De uitkomsten der statistische opneming van de laatste jaren wettigt de gevolgtrekking, dat de cijfers van vroeger jaren, althans die van 1865, beneden de werkelijkheid bleven. Volgens de bekende cijfers intusschen was de bevolkingsdichtheid in

1845	=	9855	zielen	per	□ g.	m.
1860	=	11624	〃	〃	〃	〃
1865	=	14499	〃	〃	〃	〃
1867	=	15855	〃	〃	〃	〃

In 22 jaar zou, blijkens deze cijfers, het zielental vermeerderd zijn met 60,88 pCt. of met gemiddeld 2,12 pCt. 's jaars.

Bagelen is, na Kadoe, de dichtstbevolkte residentie van Java. Zij overtreft in dit opzicht nog aanmerkelijk de sterkst bevolkte provinciën van Nederland (Zuidholland en Noordholland), en zulks niettegenstaande er van talrijke of groote steden geen sprake is.

Trekt men het bergregentschap Ledok, dat nagenoeg een derde gedeelte der geheele residentie inneemt, af, dan blijft eene oppervlakte over van 42,021 □ g. m., bevolkt met 824900 zielen, wat eene dichtheidsverhouding voorstelt van niet minder dan 19629 zielen per □ g. m. Dit gedeelte is dan nog zoo groot als de evenzoo zeer sterk bevolkte residentie Japara (waar het dichtheidscijfer intusschen de 15000 nog niet bereikt), en grooter dan het aangrenzende Kadoe, waar de densiteit gelijk staat met die van Japara.

Van de overige regentschappen beslaat Ambal de geheele

(*Zie verder blz.* 528).

IX. BEVOLKING DER RESIDENTI

REGENTSCHAPPEN. — AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Poerworedjo.	Poerworedjo.		15
	Tjangkrep		11
	Loano		15
	Djenar		14
	Totaal.	10,609	56
Koetoardjo.	Koetoardjo		13
	Pitoeroeh		8
	Kemiri		8
	Totaal.	5,547	31
Keboemen.	Keboemen		10
	Kedoengtawon		11
	Premboen		11
	Totaal.	8,187	41
Karanganjar.	Karanganjar.		14
	Gombong		15
	Sokka		15
	Totaal.	10,486	46
Ambal.	Ambal		12
	Wonorotto		6
	Petanahan		5
	Poering		8
	Karangbollong		6
	Totaal.	7,192	39
Ledok.	Wonosobo		11
	Kalialang		8
	Leksono		6
	Kaliwiro		8
	Sapoeran		11
	Totaal.	20,255	46
	Totaal residentie.	62,276	260

…AGELEN OP HET EINDE VAN 1867.

…uisgezinnen …Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
15396	143	80437	868	"	156	81604
11035	"	51549	14	"	"	51563
11535	21	55524	13	"	"	55558
10950	"	53434	12	"	"	53446
48916	164	240944	907	"	156	242171
9701	20	44635	111	"	"	44766
7362	"	34235	1	"	"	34236
6463	"	36526	1	"	"	36527
23526	20	115396	113	"	"	115529
16926	12	74231	390	"	"	74633
9012	"	43994	27	"	"	44021
8102	"	36959	7	"	"	36966
34040	12	155184	424	"	"	155620
12760	23	46861	50	"	"	46934
16586	36	60904	59	"	"	60999
16275	10	62343	"	"	"	62253
45621	69	170108	109	"	"	170286
14083	21	51291	48	"	16	51376
7916	"	27615	"	"	"	27615
5430	4	18991	9	"	"	19004
7808	9	29388	"	"	"	29397
3845	4	13898	"	"	"	13902
39082	38	141183	57	"	16	141294
8016	53	35895	405	"	34	36387
8664	1	33060	9	"	"	33070
5396	"	20577	4	"	"	20581
8765	"	27441	12	"	"	27453
12470	7	45038	12	"	"	45057
43311	61	162011	442	"	34	162548
234496	364	984826	2052	"	206	987448

zuidkuststrook der residentie, terwijl het midden van het gewest wordt ingenomen door Karanganjar, Keboemen, Koetoardjo en Poerworedjo, die in de aangegeven orde van het westen naar het oosten op elkander volgen.

De dichtheid der bevolking in de zes regentschappen afzonderlijk blijkt uit volgende aantooning.

REGENTSCHAP.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Poerworedjo	10,609	242171	22828
Koetoardjo	5,547	115529	20827
Keboemen	8,187	155620	19008
Karanganjar	10.486	170286	16239
Ambal	7,192	141294	19645
Ledok	20,255	162548	8025

De officieele bescheiden vermelden niet de uitgestrektheid der distrikten afzonderlijk, zoodat zich met betrekking tot de densiteitsverhoudingen in de kleinere gewestelijke afdeelingen geene bepaalde berekeningen laten maken. Dit gemis aan bijzonderheden is te betreuren, omdat eensdeels eene juistere kennis van de verbreiding der populatie er door wordt belemmerd en er ten andere een schakel te meer door ontbreekt om de distriktsstatistiek van Java volledig voor te stellen. Zoo ook zou het niet onbelangrijk zijn te kunnen bepalen in hoever de bevolkingsdichtheid van de drie noordelijke distrikten van Ledok (Kalialang, Wonosobo en Leksono), verschilt van die der beide zuidelijke en veel grootere (Kaliwiro en Sapoeran). Hetzelfde geldt ook voor Ambal, waar het meest westelijke distrikt (Karangbollong) zich veel verder noordwaarts uitstrekt en van eene geheel andere natuur is wat den bodem betreft, dan de distrikten Poering, Petanaham, Ambal en Wonorotto, die zich als een smalle zoom laag kustland van het westen naar het oosten uitstrekken.

De distrikten der residentie zijn nog dezelfde als die van het jaar 1845, zoodat eene vergelijking tusschen de volstrekte bevolkingscijfers van 1845 en 1867 geene bezwaren oplevert, te minder, daar in de cijfers van 1845 ook die der Europeanen, Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen zijn begrepen.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Poerworedjo.	Poerworedjo . . .	42329	81604
	Tjangkrep	25729	51563
	Loano	25849	55558
	Djenar	27097	53446
	Totaal. . .	121004	242171
Koetoardjo.	Koetoardjo. . . .	22622	44766
	Pitoeroeh	22161	34236
	Kemiri	24995	36527
	Totaal. . .	69778	115529
Keboemen.	Keboemen	37449	74633
	Kedoengtawon. . .	30887	44021
	Premboeni	14605	36966
	Totaal . . .	82941	155620
Karanganjar.	Karanganjar . . .	31731	46934
	Gombong	34828	60999
	Sokka	47508	62353
	Totaal. . .	114067	170286
Ambal.	Ambal	36223	51376
	Wonorotto	19362	27615
	Petanahan	13845	19004
	Poering.	20238	29397
	Karangbollong . .	5304	13902
	Totaal. . .	94972	141294
Ledok.	Wonosobo	28142	36387
	Kalialang	25399	33070
	Leksono	19495	20581
	Kaliwiro	24187	27453
	Sapoeran	33763	45057
	Totaal. . .	130986	162548

De toeneming der bevolking blijkt, volgens de gegeven cijfers, zeer verschillend geweest te zijn in de verschillende regentschappen en distrikten. Voor het regentschap Poerworedjo was zij = 100,13 pCt. of gemiddeld jaarlijks 3,03 pCt.; voor het regentschap Keboemen = 87,62 pCt. of gemiddeld jaarlijks 2,9 pCt.; voor het regentschap Koetoardjo = 65,59 pCt. of gemiddeld jaarlijks 2,3 pCt.; voor het regentschap Karanganjar = 49,28 pCt. of gemiddeld jaarlijks 1,9 pCt.; voor het regentschap Ambal = 48,77 pCt. of gemiddeld jaarlijks 1,80 pCt., en voor het regentschap Ledok = 24,09 pCt. of gemiddeld jaarlijks 0,99 pCt. De aanwas blijkt alzoo het geringste te zijn geweest in het bergregentschap Ledok en in het strandregentschap Ambal. Verhuizing uit deze naar de centrale regentschappen heeft misschien veel bijgedragen tot geringe vermeerdering eenerzijds en belangrijke toeneming ter andere zijde.

Verdubbeling van zielental in het genoemde tijdvak van 22 jaar had in geen enkel distrikt plaats van de regentschappen Ledok, Karanganjar en Koetoardjo. In de overige regentschappen is zij slechts op te merken wat betreft de distrikten Tjangkrep, Loano, Premboen en Karangbollong, ofschoon zij in meerdere andere distrikten bijkans bereikt werd.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 379; voor het regentschap Poerworedjo = 431; voor het regentschap Koetoardjo = 369; voor het regentschap Keboemen = 378; voor het regentschap Karanganjar = 370; voor het regentschap Ambal = 357, en voor het regentschap Ledok = 352.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,2 zielen. Voor de regentschappen was deze verhouding als volgt: Poerworedjo = 4,9; Koetoardo = 4,9; Keboemen = 4,5; Karanganjar = 3,7; Ambal = 3,6, en Ledok = 3,7.

Het cijfer der werkbare mannen was 217203, waarvan 137969 heeredienst- en 31726 kultuurdienstplichtigen. Er kwam alzoo één werkbare man op de 4,5 inlanders.

Sedert 1845 steeg het cijfer der Europeanen van 217 tot 364; dat der Chineezen van 1415 tot 2052, en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 89 tot 206.

X. BEVOLKING DER RESIDENTIE SAMARANG OP HET EINDE VAN 1867.

(Zie staat op bladz. 532—533.)

De residentie Samarang heeft een nagenoeg gelijken omvang als de provincien Noordholland en Zuidholland te zamen en staat ook gelijk met deze gewesten wat de dichtheid der bevolking betreft; niettegenstaande er geen spraak is van groote steden als Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage, die alleen reeds meer dan een vierde van het zielental van Holland bevatten.

De gewesten thans tot Samarang behoorende werden in 1815 gerekend eene bevolking te bezitten van 345231 zielen. In 1830 schatte men het zielental op 385366; in 1845 op 754497; in 1860 op 970210; in 1865 op 1054185, en in 1867 op 1169393. Volgens deze cijfers was de bevolkingsdichtheid op genoemde tijdstippen, voor

1815	=	3486	zielen	per	□	g.	m.
1830	=	3880	"	"	"	"	"
1845	=	7598	"	"	"	"	"
1860	=	9770	"	"	"	"	"
1865	=	10616	"	"	"	"	"
1867	=	11775	"	"	"	"	"

Sedert 1815 zou de bevolking alzoo vermeerderd zijn met 238,72 pCt. of gemiddeld 2,61 pCt. 's jaars. Neemt men het jaar 1845 tot punt van vergelijking, dan komt de aanwas neer op 54,98 pCt. of gemiddeld 2 pCt. 's jaars.

De massa der bevolking is zeer ongelijk over de residentie verdeeld. In het oostelijkste regentschap, Grobogan, dat zich tusschen Japara en Madioen tot aan Rembang uitstrekt, is de bevolking aanmerkelijk schaarscher dan in de overige regentschappen. Men telt er gemiddeld 6336 zielen per □ g. m. In het regentschap Demak, dat westelijk van Grobogan ligt en zich naar het westen toe aan het regentschap Samarang aansluit, is de bodem reeds meer bevolkt, en klimt het zielental reeds tot ruim 10000 per □ g. m. Het doet ten deze echter onder voor de overige regentschappen.

(*Zie verder blz.* 534).

X. BEVOLKING DER RESIDENTI

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Samarang.	Samarang.	Samarang. Gouvernt. .	1,1	77
		Partik. . .	„	280
		Srondol. Gouvernt. . .	1,1	77
		Partik. . .	„	5
		Grogol. Gouvernt. . .	3,9	95
		Partik. . .	„	7
		Singenlor. Gouvernt. . .	1,5	79
		Singenkoelon. Gouvernt.	1,4	57
		Partik. . .	„	28
		Totaal. . .	9,1	705
Salatiga.	Salatiga.	Salatiga	5,9	134
		Tengaron	3,2	95
		Totaal. . .	9,1	229
Ambarawa.	Ambarawa.	Ambarawa	6,5	165
		Oenarang	3,0	91
		Totaal. . .	9,5	256
Kaliwoengoe.	Kendal.	Bodja.	5,8	105
		Kaliwoengoe.	2,9	62
		Totaal. . .	8,7	167
Kendal.		Perboean.	0,9	79
		Kendal	1,2	102
		Troeko	3,0	134
		Totaal. . .	5,1	315
Selokaton.		Selokaton	4,9	133
		Totaal Regentsch.	18,7	615
Demak.	Demak.	Demak	3,2	163
		Wedoong	4,5	90
		Samboong	5,0	116
		Singenkidool	5,4	98
		Mangar	12,2	139
		Totaal. . .	30,3	606
Grobogan.	Grobogan.	Poerwodadi	4,0	135
		Wirosari.	6,4	95
		Grobogan	3,3	92
		Kradenan	9,0	108
		Totaal. . .	22,7	430
		Totaal Resid. . .	99,3	2841

SAMARANG OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
4497	4874	25662	7842	411	788	39577
9436	"	46254	"	"	"	46254
6900	"	32281	"	"	"	32281
125	"	660	"	"	"	660
5974	"	28335	"	"	"	28335
761	"	4006	"	"	"	4006
8969	"	41563	"	"	"	41563
4873	"	23350	"	"	"	23350
1472	"	8144	"	"	"	8144
43007	4874	210255	7842	411	788	224170
17481	306	80922	662	23	69	81982
10414	"	43569	17	"	3	43589
27895	306	124491	679	23	72	125571
14064	197	71787	438	9	45	72476
7482	100	38275	159	"	13	38547
21546	297	110062	597	9	58	111023
11955	135	51450	37	"	8	51630
8679	57	41657	43	"	11	41768
20634	192	93107	80	"	19	93398
6816	9	30088	9	"	"	30106
11040	54	51121	315	4	4	51498
8306	17	38549	3	"	"	38569
26162	80	119758	327	4	4	120173
10588	60	42621	65	"	"	42146
57384	332	255486	472	4	23	255717
15814	37	77251	739	"	2	78029
15830	6	63506	74	"	"	63586
8778	"	42252	23	"	"	42275
11606	81	54899	542	"	"	55522
13949	6	68970	78	"	"	69054
65977	130	306878	1456	"	2	308466
8438	69	42645	959	1	"	43674
5263	9	28611	45	"	"	28665
5028	1	30464	14	"	"	30479
7637	2	40921	105	"	"	41028
26366	81	142641	1123	1	"	143846
242175	6020	1149813	12169	448	943	1169393

Laat men Demak en Grobogan, die de grootste helft der residentie uitmaken, buiten berekening, dan blijft voor de overige regentschappen over eene oppervlakte van 46 □ g. m. (en dus zoo groot als Noordholland), bevolkt met 717081 zielen of met 15550 zielen per □ m., wat eene dichtheidsverhouding geeft nagenoeg gelijk aan die van de residentie Bagelen.

Ook deze regentschappen echter bieden nog aanmerkelijke verschillen aan. Ambarawa, met Salatiga het zuidelijk deel der residentie vormende, heeft 11700 zielen per □ m. Kendal, het meest westelijk gelegen en aan Pekalongan grenzende, telde 13674, en Salatiga 13799 zielen per □ m., terwijl in het hoofd- en centrale regentschap Samarang de bevolking tot gemiddeld 24907 zielen per □ m. is saamgedrongen. In Kendal is voorts nog een aanmerkelijk verschil op te merken, wat zijne afdeelingen aangaat. In de bergafdeeling Selokaton, het zuidwestelijk vierde der afdeeling uitmakende, is de dichtheidsverhouding = 8601; in de afdeeling Kaliwoengoe, de kleinere oostelijke helft der afdeeling vormende = 10724, en in de afdeeling Kendal, die het noordwestelijk vierde van het regentschap beslaat, daarentegen = 23563.

Volgende samenstelling doet deze verhoudingen nader uitkomen.

REGENTSCHAPPEN.	AFDEELINGEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Samarang.	Samarang . . .	9,0	224170	24907
Salatiga.	Salatiga . . .	9,1	125571	13799
Ambarawa.	Ambarawa. . .	9,5	111023	11700
Kendal.	Kaliwoengoe . .	8,7	93398	10724
	Kendal. . . .	5,1	120173	23563
	Selokaton . . .	4,9	42146	8606
	Totaal Reg.	18,7	255717	13674
Demak.	Demak. . . .	30,3	308466	10180
Grobogan.	Grobogan . . .	22,7	143846	6336

Ten opzichte van de uitgestrektheid der verschillende distrikten, bevatten de nieuwste der beschikbare bescheiden geene of slechts onvolledige gegevens. Het is mij echter gelukt in de statistieken van de jaren 1862 en 1863 meer bepaalde opgaven te vinden, en alhoewel deze gedeeltelijk te wenschen overlaten wat juistheid

betreft, ben ik er toch in geslaagd de fouten en leemten te ontdekken en te herstellen. Het is mij daardoor mogelijk geworden ook de verhoudingen van de bevolkingsdichtheid der distrikten, behalve die van het regentschap Samarang, te bepalen. Voor de distrikten van laatstgenoemd regentschap, is slechts eene benaderende bepaling mogelijk, omdat de statistiek van 1867 volstrekt geen melding maakt van het cijfer der Europeanen, Chineezen, Arabieren en andere Oostersche vreemdelingen, terwijl ook het cijfer der inlanders voor dit regentschap er met ruim 2000 te laag is opgegeven. De juiste cijfers voor het Samarangsche moesten alzoo gevonden worden door aftrekking der cijfers van de overige regentschappen van de residentie-totalen, in den Regeerings-almanak voor Neêrlandsch Indië van het jaar 1869 openbaar gemaakt. Daardoor komt men echter wel tot de cijfers van het regentschap maar niet tot die der distrikten. In bovenstaanden staat zijn de cijfers der niet-inheemsche bevolking alle op het distrikt Samarang gebracht, omdat blijkbaar, in de statistiek van 1867, de bevolking van de hoofdplaats Samarang grootendeels niet medegeteld is. Uit statistieken van vorige jaren blijkt overigens dat het aantal Europeanen, Chineezen enz. in de overige distrikten van het regentschap slechts gering is en van weinig invloed op de berekening der bevolkingsdichtheid. Zoo vind ik over 1866 het aantal Europeanen buiten het distrikt der hoofdplaats aangegeven als 73 (69 in Srondol en 4 in Singenlor), dat der Chineezen als 75 (11 in Srondol en 64 in Grogol), dat der Arabieren als 6 (in Srondol) en dat der andere vreemde Oosterlingen als 23 (in Srondol). Voorts wijst de statistiek van 1865 er op, dat van de niet-inheemsche bevolking ongeveer 350 Europeanen, meer dan 7000 Chineezen en meer dan 300 Arabieren van het distrikt Samarang er op de partikuliere landen gevestigd zijn.

REGENTSCHAPPEN	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Samarang.	Samarang . . .	1,1	85831	78028
	Srondol. . . .	1,1	32941	29946
	Singenlor . . .	1,5	41563	27709
	Singenkoelon . .	1,4	31494	22490
	Grogol	3,9	32341	8292
Salatiga.	Salatiga . . .	5,9	81982	13895
	Tengaron . . .	3,2	43589	13621
Ambarawa.	Ambarawa . . .	6,5	72476	11150
	Oenarang . . .	3,0	38547	12839
Kendal.	Bodja	5,8	51630	8901
	Kaliwoengoe . .	2,9	41768	14402
	Kendal & Perboean	2,1	81604	38859
	Troeko	3,0	38569	12856
	Selokaton . . .	4,9	42146	8601
Demak.	Demak	3,2	78029	23759
	Wedoong . . .	4,5	63586	14130
	Samboong . . .	5,0	42275	8455
	Singenkidool . .	5,4	55522	10282
	Mangar. . . .	12,2	69054	5660
Grobogan.	Poerwodadi . .	4,0	43674	10918
	Wirosari . . .	6,4	28665	4478
	Grobogan . . .	3,3	30479	9175
	Kradenan . . .	9,0	41028	4558

Eene bijzondere opmerking verdienen de vier eerstgenoemde distrikten. Zij vormen te zamen de vlakte en het voorheuvelland van Samarang en bevatten op eene oppervlakte van slechts 5,1 □ m. eene populatie van niet minder dan 191829 zielen of 37613 per □ m. Verklaarbaar is het dan ook, dat de omstreken van Samarang wel eens vergeleken worden bij een mierennest. In het distrikt Grogol, dat zich aan het Demaksche aansluit, is de bevolking reeds meer dan viermaal ijler.

Eene tweede belangrijke samendringing der bevolking heeft plaats in de vlakte van Kendal, waar de distrikten Troeka, Kendal, Perboean en Kaliwoengoe, te zamen 8 □ m. groot, eene bevolking tellen van 161943 zielen of 20243 zielen per □ m.

Als een derde middenpunt van de volksmassa der residentie zijn te beschouwen de beide noordelijke Demaksche distrikten Demak en Wedoong, die te zamen eene oppervlakte beslaan van 7,7 □ g. m. en bevolkt zijn met 141175 zielen of met 18334 zielen per mijl.

Het zijn alzoo voornamelijk de stranddistrikten waar de bevolking het dichtste is. Ten einde dit feit meer te doen uitkomen volgt een overzicht van de verhoudingen dier distrikten. Zij zijn geplaatst in de rei zooals zij op elkander volgen van het westen naar het oosten. Hierbij is niet gerekend Bodja, waarvan slechts een kleine uitlooper het strand bereikt.

STRANDDISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Troeko	3,0	38569	12856
Kendal	1,2	51498	42915
Kaliwoengoe	2,9	41768	14402
Samarang met Srondol .	2,2	118772	53987
Singenkoelon.	1,4	31494	22490
Demak	3,2	78029	23759
Wedoong	4,5	63586	14130
Totaal. . .	18,4	423716	23028

Evenzeer als van de stranddistrikten, treft de volkrijkheid van de distrikten door welke de groote weg loopt naar de Vorstenlanden. Van het noorden naar het zuiden volgen daar op elkander:

DISTRIKTEN	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Samarang.	1,1	85831	78028
Srondol	1,1	32941	29946
Oengarang	3,0	38547	12839
Ambarawa	6,5	72476	11150
Salatiga	5,9	81982	13895
Tengaron	3,2	43589	13621
Totaal. . .	20,8	355366	17084

De distriktsverdeeling der residentie heeft na 1845 geene andere wijziging ondergaan dan de samensmelting van de distrikten Tjangkiran en Limbangan in het Kendalsche tot het tegenwoordige distrikt Bodja. Er bestaan alzoo geene bezwaren tegen eene vergelijking der bevolkingscijfers van het jaar 1845, vroeger door mij openbaar gemaakt, met die van het jaar 1867.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	1867.
Samarang.	Samarang	72531	85831
	Srondol.	17232	32941
	Grogol	28032	32341
	Singenlor	25141	41563
	Singenkoelon . . .	19280	31494
	Totaal. . .	162216	224170
Salatiga.	Salatiga.	48211	81982
	Tengaron	29891	43589
	Totaal. . .	78102	125571
Ambarawa.	Ambarawa	43355	72476
	Oenarang	15363	38547
	Totaal. . .	58718	111023
Kendal.	Bodja	22160	51630
	Kaliwoengoe . . .	18944	41768
	Perboean	13889	30106
	Kendal	30283	51498
	Troeko	19472	38569
	Selokaton	23661	42146
	Totaal. . .	128409	255717
Demak.	Demak	55611	78029
	Wedoong	47971	63586
	Samboong	33176	42275
	Singenkidool . . .	40645	55522
	Mangar.	50819	69054
	Totaal. . .	228222	308466
Grobogan.	Poerwodadi . . .	27016	43674
	Wirosari	22070	28665
	Grobogan	16782	30479
	Kradenan	32002	41028
	Totaal. . .	97870	143846

De aanwas der bevolking in het twee-en-twintigjarig tijdvak 1845—1867 was voor het regentschap Samarang 38,13 pCt. of gemiddeld 1,5 pCt. 's jaars; voor het regentschap Salatiga 60,77 pCt. of 2,21 pCt. 's jaars; voor het regentschap Ambarawa 89,07 pCt. of 2,90 pCt. 's jaars; voor het regentschap Kendal 99,14 pCt. of 3,20 pCt. 's jaars; voor het regentschap Demak 78,97 pCt. of 2,67 pCt. 's jaars; en voor het regentschap Grobogan 46,97 pCt. of 1,75 pCt. 's jaars.

De toeneming had, zonder uitzondering, plaats in alle distrikten. Het bevolkingscijfer bereikte het dubbele of meer dan het dubbele van 1845 in de distrikten Oenarang, Bodja, Kali-

woengoe en Perboean. Verdrievoudiging of nog sterker aanwas kwam nergens voor.

Het gemiddelde bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 411; voor het regentschap Samarang = 318; voor Salatiga = 548; voor Ambarawa = 433; voor Kendal = 415; voor Demak = 548 en voor Grobogan = 334.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,7 zielen; voor de regentschappen was deze verhouding de volgende: Samarang = 4,8; Salatiga = 4,4; Ambarawa = 5,1; Kendal = 4,4; Demak = 4,6; Grobogan = 5,4.

Het cijfer der werkbare mannen werd voor het jaar 1867 opgegeven = 237459. Daaronder werden 179811 dienstplichtigen gerekend. Er kwam alzoo één werkbare man op de 4,8 inlanders.

De cijfers der niet inheemsche bevolking klommen van 1845 tot 1867 voor de Europeanen van 2883 tot 6020, voor de Chineezen van 9579 tot 12169. Dat der Arabieren en andere vreemde oosterlingen nam echter af van 2277 tot 1391, doch hierboven is reeds aangestipt dat van de vreemde oosterlingen de als zoodanig ten onrechte gerangschikten tot de inlandsche bevolking zijn teruggebracht.

In Samarang bevinden zich talrijke Partikuliere landerijen. Zij liggen alle in de afdeeling Samarang zelve en zijn 35 in getal. Ik vind nergens hunne grootte of bevolking gespecificeerd. Hun gezamentlijke uitgestrektheid bedraagt 20820 bouws, waarvan 6016 behooren aan Europeanen, 11773 aan Inlanders, 1395 aan Chineezen, en 1636 aan andere vreemde Oosterlingen. De landen hadden in 1867 te zamen eene bevolking van 21759 zielen en waren in de verponding aangeslagen voor *f* 4,237,650.

Volgens de volkstelling van 1802, op last der toenmalige regeering bewerkstelligd door H. G. Slootman, J. M. Faupell, C. F. Krul en A. Vosding, bezaten de toenmalige regentschappen Samarang, Kaliwoengoe, Kendal, Oenarang, Salatiga, Ambarawa en de beide Demaks een zielental van 380057 zonder de Europeanen. Die regentschappen beantwoordden aan de tegenwoordige residentie Samarang zonder het regentschap Grobogan. Het cijfer der bevolking in 1867 voor dezelfde gewesten en zonder de Europeanen. was = 1019741. Diensvolgens zou de vermeerdering bedragen hebben in 65 jaren tijds 168,31 pCt. De gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding over het geheele 65jarige tijdvak genomen was diensvolgens = 1,50.

XI. BEVOLKING DER RESI

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	ONDER-DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Magelang.	Magelang.	Magelang		
		Tengahen		
		Soember		
		Totaal . .	1,729	24[illegible]
	Ngassinan.	Ngandeng		
		Kajoepoering		
		Poetjang		
		Totaal . .	2,781	26[illegible]
	Balak.	Klapa		
		Gales		
		Totaal . .	2,781	25[illegible]
	Bandongan.	Tanabaya		
		Djetak		
		Kantji		
		Totaal . .	3,063	36[illegible]
	Probolinggo.	Probolinggo		
		Pinggol		
		Bebengan		
		Moengkit		
		Totaal . .	4,346	503
	Remameh.	Salam		
		Djamoes		
		Totaal . .	1,572	23[illegible]
	Menoreh.	Menoreh		
		Sadegan		
		Boroboedoer		
		Kaliaboe		
		Totaal . .	4,346	44[illegible]
		Tot. Regentsch. . .	20,618	231[illegible]

NTIE KADOE IN 1867.

…sgezinnen (…landers).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
		12719				12719
		25509				25509
		12373				12373
1103	201	50601	1544	39	25	52410
		16607				16607
		16171				16171
		11176				11176
8913	2	43954	44	〃	〃	44000
		16022				16022
		33321				33321
9049	〃	49343	37	〃	〃	49380
		24296				24296
		14731				14731
		16038				16038
10829	〃	55065	18	〃	〃	55083
		34730				34730
		23962				23962
		22105				22105
		19169				19169
20120	17	99966	330	2	〃	100315
		17288				17288
		13318				13318
6986	〃	30606	9	〃	〃	30615
		21141				21141
		22543				22543
		17722				17722
		22594				22549
13938	〃	84000	35	〃	〃	84035
80938	220	413535	2017	41	25	415838

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	ONDER-DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Dessa's.
Temanggoong.	Djetis.	Boeloe		
		Temanggoong		
		Moengseng		
		Totaal . .	2,694	3[illegible]
	Kadoe.	Manden		
		Kadoe		
		Petir		
		Totaal . .	2,980	3[illegible]
	Lempoeyang.	Lempoeyang		
		Djoemo		
		Kebondalem		
		Totaal . .	4,511	2[illegible]
	Prapak.	Krangan . , ...		
		Pingit		
		Totaal . .	1,902	[illegible]
	Soemowono.	Pringtali		
		Malabeh		
		Soemowono		
		Totaal . .	4,429	1[illegible]
		Tot. Regentsch. . .	16,518	11[illegible]
		Tot. Residentie . .	37,136	35[illegible]

uisgezinnen (Inlanders).	Euro-peanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
		15854				15854
		15615				15615
		14244				14244
11328	39	45713	418	1	3	46174
		20728				20728
		18706				18706
		17937				17937
13877	"	57371	1046	"	"	58417
		15394				15394
		12783				12783
		8790				8790
9435	"	36967	9	"	"	36976
		11585				11585
		14299				14299
5264	1	25884	190	"	"	26075
		13255				13255
		10484				10484
		10799				10799
6700	"	34538	60	"	"	34598
46604	40	200473	1723	1	3	202249
127542	260	614008	3740	42	28	618087

Kadoe is na Pekalongan de kleinste residentie van Java. Zij is echter nog 7 □ g. m. grooter dan de provincie Zeeland en slechts een drietal □ g. m. kleiner dan de Nederlandsche provincie Limburg.

Na de opheffing van Buitenzorg en Patjitan als afzonderlijke residentiën, is zij het eenige provinciaal gewest dat nergens de zee bereikt. Zij beslaat de groote en uiterst vruchtbare vallei tusschen den Soembing en de Merbaboe en Merapi, die zuidelijk in de vlakte van Djokjokarta overgaat.

In 1815 werd de bevolking van Kadoe geschat op een cijfer van 197310; in 1830 op 307339; in 1845 op 357111; in 1860 op 470511; in 1865 op 472875, en na de statistische opneming van 1867 in dit jaar op 618080.

Sedert 1815 zou de bevolking alzoo toegenomen zijn met 213,25 pCt. of met gemiddeld 2,2 pCt. 's jaars. Het jaar 1845 als punt van uitgang nemende, bekomt men een aanwas in 22 jaar van 73,77 pCt. of van gemiddeld 2,55 pCt. 's jaars. Kadoe is thans de dichtstbevolkte residentie van Java.

De dichtheid der bevolking was op de aangegeven tijdstippen

1815	=	5314	zielen per □ g. m.
1830	=	8277	〃 〃 〃 〃 〃
1845	=	9617	〃 〃 〃 〃 〃
1860	=	12672	〃 〃 〃 〃 〃
1865	=	12735	〃 〃 〃 〃 〃
1867	=	16647	〃 〃 〃 〃 〃

De bevolkingsstaat is opgemaakt, wat de cijfers der niet-inheemsche bevolking betreft, naar de residentie-statistieken over 1867, doch wat die der inlanders aangaat, naar de resultaten der statistische opneming van 1867, openbaar gemaakt in het extra-bijvoegsel van de Javasche Courant van 21 Febr. 1868. In de opgaven van het bestuur over 1867 kwam het cijfer der inlandsche bevolking voor als 541295, doch door de bijzondere opneming werd dit gebracht op 614008.

Van de beide regentschappen beslaat Temanggoong de kleinere noordelijke, Magelang de grootere zuidelijke helft der residentie. De bevolking is in deze laatste helft veel meer saamgedrongen dan in de noordelijke, want Magelang telt 20168 zielen per □ g. m., terwijl Temanggoong er slechts 12244 per □ m. heeft.

In hoeverre de distrikten binnen de grenzen der regentschappen nog in bevolkingsdichtheid verschillen, blijkt uit ondervolgend overzicht.

De staten der volkstelling van 1867 duiden tot zelfs de bevolkingscijfers der onderdistrikten aan, doch bij de berekening der dichtheidsverhoudingen heb ik mij tot de distrikten moeten bepalen, omdat ik de uitgestrektheid der onderdistrikten in geen der beschikbare bescheiden zie aangegeven.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Magelang.	Magelang . . .	1,729	52410	30312
	Ngassinan . . .	2,781	44000	15821
	Balak	2,781	49380	17756
	Bandongan . .	3,063	55083	17983
	Probolingo. . .	4,346	100315	23082
	Remameh . . .	1,572	30615	19475
	Menoreh . . .	4,346	84035	19566
	Totaal. . .	20,618	415838	20168
Temanggoong.	Djetis	2,694	46174	17139
	Lempoeyang . .	4,511	36976	8196
	Prapak	1,904	26075	13694
	Kadoe	2,980	58417	19603
	Soemowono . .	4,429	34598	7811
	Totaal. . .	16,518	202249	12244

Kadoe beslaat de noordelijke helft van het stroomgebied der Progo. Het middengedeelte van dit gebied, hetzelfde waar de bouwvallen van Boeroboedoor thans nog de talrijke bevolking en de hooge beschaving van vroeger eeuwen vertolken, is het sterkstbevolkte deel van geheel Java. Dit middendeel wordt gevormd door de distrikten Remameh, Menoreh, Probolingo en Magelang, die te zamen op eene oppervlakte van nog geen 12 □ g. m. eene bevolking bezitten van meer dan 267000 zielen of van meer dan 22200 zielen per □ m.

In de meer noordelijk liggende distrikten wordt de bevolking, hoezeer immer nog zeer kompakt, allengs dunner. De zes distrikten Bandongan, Balak, Ngassinan, Prapak, Djetis en Kadoe, het middendeel der residentie uitmakende, hebben te zamen eene uitgestrektheid van ruim 16 □ g. m. en eene bevolking van ruim 279000 of ruim 17200 zielen per □ m. In de beide noordelijkste distrikten, Lempoeyang en Soemowono, te zamen beide 9 □ g. m. groot en bevolkt met ruim 71500 zielen, valt de dichtheidsverhouding evenwel tot slechts 8000 zielen per □ m.

De distriktsverdeeling van Kadoe heeft na 1845 slechts een

paar wijzigingen ondergaan. Het voormalige distrikt Bligo werd met Remameh vereenigd, en Kadoe, als nieuw distrikt van Djetis gescheiden. De bevolkingscijfers van 1845 laten zich alzoo gevoegelijk stellen naast die van 1867.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Magelang.	Magelang	36268	52410
	Ngassinan. . . .	29024	44000
	Balak	26524	49380
	Bandongan . . .	29030	55083
	Probolingo . . .	69711	100315
Magelang.	Remameh	15891	30615
	Menoreh	35127	84035
	Totaal. . .	241575	415838
Temanggoong.	Djetis	48125 (Djetis en Kadoe)	46174
	Kadoe		58417
	Lempoeyang . . .	33949	36976
	Prapak.	17050	26075
	Soemowono . . .	16399	34598
	Totaal. . .	115523	202249

In het twee-en-twintigjarig tijdvak 1845--1867 zou alzoo de bevolking van het regentschap Magelang toegenomen zijn met 72,13 pCt. of met 2,5 pCt. 's jaars, en die van Temanggoong met 75,07 pCt. of met 2,58 pCt. 's jaars.

De aanwas had plaats in alle distrikten. Djetis maakt daarop slechts schijnbaar eene uitzondering, want het cijfer van 1845 sluit ook dat van Kadoe in en men moet alzoo ter vergelijking de cijfers van Djetis en Kadoe van 1867 samentellen, als wanneer het blijkt dat de bevolking er meer dan verdubbeld is. Verdubbeling of meer dan dat had overigens slechts nog plaats in de distrikten Soemowono en Menoreh.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 176; voor het regentschap Magelang = 180, en voor het regentschap Temanggoong = 169.

De cijfers der inlandsche huisgezinnen hierboven vermeld, zijn overgenomen uit de residentie-statistiek van 1867. In de openbaar gemaakte resultaten der statistische opneming van hetzelfde jaar zie ik ze niet vermeld. Volgens de gegeven cijfers bestond ieder huisgezin gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,8 zielen; voor het regentschap Magelang was deze verhouding = 5,1, en voor het regentschap Temanggoong = 4,3.

Het cijfer der werkbare mannen zie ik slechts vermeld in de residentie-statistiek, doch daar de opneming van 1867 een aanzienlijk hooger bevolkingscijfer heeft aangewezen dan die statistiek, zal ook het aantal werkbare mannen aanmerkelijk hooger zijn dan het in de residentie-statistiek aangegeven cijfer van 107725.

De cijfers der niet-inheemsche bevolking stegen van 1845 tot 1867, voor de Europeanen van 174 tot 260; voor de Chineezen van 2484 tot 3740, terwijl dat der Arabieren en vreemde Oosterlingen nauwelijks eenige verandering onderging (73 in 1845 en 70 in 1867).

De staten der statistische opneming van Kadoe behelzen een overzicht van de uitkomsten der volkstelling, met specifikatie der distrikten en onderdistrikten niet alleen, maar ook van de seksen en leeftijden der inlanders. Die opgaven bezitten zeker eene hooge mate van nauwkeurigheid, en daar zij betrekking hebben tot het volkrijkste gewest in het middenpunt van Java, zijn zij voor de wetenschap hoogst belangrijk. Ik laat hier die cijfers volgen, wat de distrikten betreft.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	INLANDSCHE BEVOLKING.			
		Mannen.	Vrouwen	Meisjes.	Jongens.
Magelang.	Magelang . .	14588	16500	9716	9797
	Ngassinan . .	12055	13790	8733	9376
	Balak . .	14449	15982	9099	9813
	Bandongan. .	16019	16293	11179	11574
	Probolingo. .	29164	33021	18227	19554
	Remameh . .	8780	10099	5667	6060
	Menoreh . .	22168	25007	17866	18959
	Totaal. .	117223	130692	80487	85133
Temanggoong.	Djetis . . .	13377	14810	8467	9059
	Kadoe . . .	16951	18533	10500	11387
	Lempoeyang .	10434	11494	7274	7765
	Prapak . . .	7889	6822	5572	5601
	Soemowono. .	8966	10334	7516	7722
	Totaal. .	57617	61993	39329	41534
	Tot. Resid.	174840	192685	119816	126667

Uit deze cijfers blijkt dat het geheel der mannelijke bevolking bestaat uit 174840 + 126667 = 301507, en dat der vrouwelijke bevolking uit 192685 + 119816 = 312501 zielen; dat de mannelijke tot de vrouwelijke individus staan = 1 : 1,036, de mannen tot de vrouwen = 1 : 1,102 en daarentegen de meisjes tot de jongens = 1 : 1,057.

XII. BEVOLKING DER RESIDENTI

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Gebied des Sulthans.	Bantool.	Tjelep		[illegible]
		Samen		[illegible]
		Boengkoes		[illegible]
		Poetjanganom		[illegible]
		Panggang		[illegible]
		Lipoero		4
		Tjapit		6
		Soka		3
		Pekodja		9
		Kretes		5
		Koewarassan		4
		Gaboesan		5
		Pandes		3
		Totaal. . .	4,58	64
	Kalassan.	Imogiri djokja.		7
		Imogiri solo		8
		Djedjaran		3
		Pakem		12
		Tjanden.		6
		Bandowo		5
		Redjokesoemo		6
		Barongan		5
		Demangan		14
		Soember.		[illegible]
		Bribah		[illegible]
		Ngapik		[illegible]
		Tanggallan		[illegible]
		Bantarwaron		[illegible]
		Redjowinangon		[illegible]
		Sambilegi		[illegible]
		Totaal. . .	6,00	11[illegible]
	Sleeman.	Anginangin.		[illegible]
		Klegoeng		1[illegible]
		Godejan.		[illegible]
		Godingan		1[illegible]
		Tegalwaroe		[illegible]
		Djoemeneng		1[illegible]
		Tembalangan		[illegible]
		Ploembon		[illegible]

DJOKJOKARTA OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
1198		2658				2658
2959		4295				4295
3145		4143				4143
2645		4267				4267
2293		6295				6295
1231		4414				4414
3100		5235				5235
3581		6467				6467
2688		6199				6199
2181		4474				4474
2361		4424				4424
2709		4284				4284
2340		4359				4359
32401	30	61514	79	"	"	61623
1710		2454				2454
1031		3671				3671
900		3673				3673
1300		5149				5149
750		5490				5490
640		2698				2698
1041		3616				3616
526		2846				2846
1038		6229				6229
465		3256				3256
371		1907				1907
452		2425				2425
452		3785				3785
365		2722				2722
1612		3861				3861
369		2699				2699
13022	91	56481	96	"	"	56668
2012		5898				5898
1922		6435				6435
977		2198				2198
2276		4496				4496
928		2561				2561
2763		6680				6680
954		2091				2091
559		2536				2536

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Desa's.
Gebied des Sulthans.	Sleeman.	Gamping		16
		Tegalredjo		6
		Koemoesoeh		4
		Ngidjon		6
		Menoelis		3
		Sendangpitoe		4
		Totaal.	7,58	95
	Nanggoelan.	Gedonggoebah		2
		Temanggal		
		Wadas		4
		Grigak		1
		Wonoredjo		
		Kentheng		
		Poendak		
		Kamal		
		Djatingarang		
		Nanggoelan		1
		Selomiroh		2
		Peering		1
		Pritih		1
		Tjebongan		2
		Gedoengngiring		1
		Sermo		5
		Totaal.	3,26	28
	Kalibawang.	Djomblangan		[illegible]
		Nglangong		1
		Klepoe		2
		Gedoengrong		1
		Salakmalang		1
		Borowetan		[illegible]
		Borokoelon		1
		Dondong		[illegible]
		Toeksongo		1
		Dhikso		[illegible]
		Semaken		[illegible]
		Dhegan		[illegible]
		Samigalook		1
		Ngalian		14
		Kalibawang		1
		Doewet		[illegible]
		Totaal.	1,28	18

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN
5757		16246				16246
1329		2704				2704
832		3029				3029
1725		2764				2764
539		1852				1852
862		1717				1717
23435	117	61207	191	〃	〃	61515
747		2644				2644
186		766				766
785		3722				3722
315		1739				1739
97		726				726
78		565				565
146		818				818
94		829				829
102		648				648
411		1578				1578
395		2070				2070
245		968				968
558		3646				3646
295		1563				1563
256		1207				1207
817		2705				2705
5527	6	26194	3	〃	〃	26203
136		1393				1393
306		1992				1992
193		1702				1702
232		1561				1561
273		1524				1524
65		789				789
69		978				978
205		1371				1371
57		865				865
167		1283				1283
118		862				862
173		964				964
156		1031				1031
95		779				779
179		1469				1469
282		1992				1992
2706	2	20555	10	〃	〃	20567

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Gebied des Sulthans.	Sentolo.	Bantar		
		Djilaban.		
		Kalibondol		
		Djlegong matabayan . . .		
		Djlegong karangwetan . .		
		Worawari		1
		Soekopontja.		
		Kentheng		
		Mahissan		
		Ngalendah		
		Toebin		1
		Karangassem		
		Wonolopo		
		Gegoeloe		
		Sentolo		
		Totaal. . .	1,03	8
	Pengasih.	Sirang		1
		Djosoetan		
		Banjoemeneng		1
		Ngoelakan		
		Djambokan.		
		Banaran.		1
		Gedoengsogo		
		Gedoenggaleh		
		Boetoeh.		
		Panggang		
		Mahissan koelon		
		Mahissan wetan		
		Djantoeran		
		Pengasih		
		Totaal. . .	3,33	9
	Goen. kidool.	Goenoeng kidool. (Oost-) .		28
		Goenoeng kidool. (Midden-)		21
		Goenoeng kidool. (West-) .		18
		Totaal. . .	24,42	67
		Passargedeh.		6
		Hoofdpl. Djokjokarta. . .		〃
		Totaal. . .	0,41	

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
396		1419				1419
250		951				951
220		709				709
244		933				933
335		1317				1317
250		996				996
158		673				673
234		853				853
214		698				698
327		1175				1175
443		1820				1820
281		1190				1190
365		1451				1451
502		2135				2135
321		1119				1119
4540	〃	17439	12	〃	〃	17451
431		2116				2116
173		939				939
410		1830				1830
165		1135				1135
115		786				786
356		1739				1739
153		815				815
390		1109				1109
188		1032				1032
154		1153				1153
161		1200				1200
203		956				956
352		1384				1384
196		1763				1763
3447	〃	17957	6	〃	〃	17963
2716		11064				11064
2117		10897				10897
1512		6417				6417
6345	4	28378	34	〃	〃	28416
2002		10936	21			10957
14127	945	37155	1188	19		39307
16129	945	48091	1209	19	〃	50264

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Dessa's.
Gebied des Sulthans.	Totaal gebied des Sulthans.			
	Bantool.		4,58	641
	Kalassan.		6,—	116
	Sleeman.		7,58	95
	Nanggoelan.		3,26	28
	Kalibawang.		1,28	18
	Sentolo.		1,03	8
	Pengasih.		3,33	9
	Goen. kidool.		24,42	67
	Hoofdplaats en Passergedeh.		0,41	6
		Totaal. . .	51,89	415
Gebied van Pakoe Alam.	Brossot.	Glaheng.		5
		Genthan.		3
		Galoor		6
		Boegel		7
		Totaal. . .	2,76	23
		Hoofdpl. Djokjokarta. . .	〃	〃
		Totaal gebied van Pakoe Alam	2,76	23
		Totalen der residentie. .	54,65	438

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
32401	30	61514	79	〃	〃	61623
13022	91	56481	96	〃	〃	56668
23435	117	61207	191	〃	〃	61515
5527	6	26194	3	〃	〃	26203
2706	2	20555	10	〃	〃	20567
4540	〃	17439	12	〃	〃	17451
3447	〃	17957	6	〃	〃	17963
6345	4	28378	34	〃	〃	28416
16129	945	48091	1209	19	〃	50264
107552	1195	337816	1640	19	〃	340670
1678		7671		〃	〃	7671
1536		7763		〃	〃	7763
2161		7641		〃	〃	7641
8876		7773		〃	〃	7773
14251	3	30848	102	〃	〃	30953
1339	6	3873	〃	〃	〃	3879
15590	9	34721	102	〃	〃	34832
123142	1204	372537	1742	19	〃	375502

De residentie of het sulthanaat Djokjokarta heeft eene uitgestrektheid van 54,66 □ g. m. en is dus nagenoeg even groot als de provincie Zuidholland. Zij beslaat het Opakgebied en het zuidelijk deel van het Progogebied.

De afzonderlijke bevolkingscijfers van Djokdjokarta in haar tegenwoordige begrenzing dagteekenen van het jaar 1831. Men schatte het geheel der populatie toen op 198156 zielen. In de opgaven van 1845 is dit cijfer gesteld op 347525; in die van 1860 op 352800; in die van 1865 op 368418, en in die van 1867 op 375502. De residentie is, even als Soerakarta, meer aan het inlandsch bestuur overgelaten dan de goevernements-residentiën, en het is hoogstwaarschijnlijk dat de cijfers slechts eene beperkte mate van vertrouwen verdienen. Als zeker kan men echter aannemen dat zij minstens het minimum der bevolking voorstellen. Eene nauwkeurige opneming zou zeer stellig de bevinding van aanzienlijke meerderheden tot uitkomst hebben. De bestaande cijfers, bij gebrek aan betere, tot maatstaf nemende, zou de populatie toegenomen zijn sedert 1831 met 89,48 pCt. of 1,80 pCt. 's jaars, en sedert 1845 met 8,05 pCt. of slechts 0,35 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking zou op de aangegeven tijdstippen geweest zijn, in

1831	=	3623	zielen	per	□ g.	m.
1845	=	6358	"	"	"	"
1860	=	6454	"	"	"	"
1865	=	6740	"	"	"	"
1867	=	6869	"	"	"	"

De dichtheid kan niet distriktsgewijze, maar slechts regentschapsgewijze worden opgegeven, wat intusschen, in vergelijking met andere residentiën op hetzelfde neerkomt, daar de Djokjosche regentschappen, met uitzondering van Goenoengkidool, in den regel niet grooter zijn dan de distrikten in de goevernements-residentiën. Men kan de regentschappen zelve nog in drie groepen samenvatten. De eerste groep, Mataram koelon, het westelijk deel der residentie bevattende, bestaat uit de regentschappen Kalibawang (in het noorden), Nanggoelan, Pangasih en Sentolo (in het midden) en Brossot of Galoor (langs de zuidkust). De tweede groep, Mataram wetan, het midden der residentie innemende, bestaat uit de regentschappen Sleeman (in het noorden), Bantool

(in het zuiden), Kalassan (in het oosten) en de hoofdplaats (in het centrum). De derde groep bestaat dan uit de distrikten van Goenoengkidoel, die het uitgestrekte en slecht bevolkte oosterdeel der residentie vormen en slechts tot een enkel regentschap behooren.

De dichtheid der bevolking naar deze groepen en regentschappen berekenende, erlangt men de volgende uitkomsten. De bevolking der hoofdplaats Djokjokarta en van Passergedeh, is hieronder begrepen in de cijfers van het regentschap Kalassan.

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Mataram koelon	Kalibawang . .	1,28	20567	16068
	Nanggoelan . .	3,26	26203	8037
	Sentolo. . . .	1,03	17451	16942
	Pengasih . . .	3,33	17963	5394
	Brossot (Galoor)	2,76	30953	11211
	Totaal . .	11,16	113137	9703
Mataram wetan	Sleeman . . .	7,58	61515	8115
	Kalassan en Hoofdplaats. .	6,41	110811	17284
	Bantool . . .	4,58	61623	13454
	Totaal . .	18,57	233949	12598
Goenoeng kidool	Goenoeng kidool.	24,42	28416	1163

Men ontwaart dat de bevolking in het Goenoeng kidoolsche of Zuidergebergte het meest verspreid is en slechts 1163 zielen per □ g. m. bedraagt. Trekt men dit gewest van Djokjo af, dan blijven voor de beide Matarams 30,23 □ g. m. (of eene uitgestrektheid zoo groot als de provincie Zeeland), met eene bevolking van 347086 zielen, wat eene dichtheid voorstelt van 11481 zielen per □ m. Deze dichtheidsverhouding stijgt, zooals uit de gegeven cijfers blijkt, voor Mataram wetan tot 12589 en voor het regentschap Kalassan met de hoofdplaats zelfs tot 17284.

Zonder Goenoeng kidool zou Djokjokarta, wat bevolkingsdichtheid betreft, gelijk staan met de residentiën Pekalongan en Samarang.

De bevolkingscijfers der regentschappen in het jaar 1845 zijn samen te stellen naar de gegevens, door mij in het jaar 1847 in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië openbaar gemaakt. De daar vermelde distrikten Semanoe en Ngawehawoe zijn gelijk aan het tegenwoordige regentschap Goenoeng kidool. Bantool karang heet thans eenvoudig Bantool, en Galoor draagt thans den naam van Brossot. — Nanggoelan's bevolking komt in die gegevens voor, met het cijfer van de Javanen onder het onmiddellijk beheer van het goevernement staande.

REGENTSCHAPPEN.	INLANDSCHE BEVOLKING.	
	1845.	1867.
Nanggoelan . . .	25359	26194
Kalibawang . . .	13370	20555
Brossot (Galoor) .	36222	30848
Pengasih	10519	17957
Sentolo	11748	17439
Sleeman	83678	61207
Kalassan	53539	56481
Hoofdplaats en Passer gedeh. . .	41603	51964
Bantool	53279	61514
Goenoeng kidool .	16379	28378

Deze cijfers steken ongunstig af bij die der goevernementsresidentiën.

In geen der regentschappen is de aanwas der bevolking in het twee-en-twintigjarig tijdvak van 1845—1867 zeer belangrijk te noemen, terwijl daarentegen eene belangrijke daling is op te merken wat betreft de regentschappen Brossot en Sleeman.

Zooals echter reeds gezegd is gebieden de cijfers dezer residentie voorzichtigheid bij het maken van gevolgtrekkingen.

Volgens de statistiek van 1867 was het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's, in dat jaar, voor de geheele residentie, de hoofdplaats niet medegerekend, = 76; voor Nanggoelan = 92; voor Kalibawang = 111; voor Brossot = 133; voor Pengasih = 183; voor Sentolo = 218; voor Sleeman = 64; voor Kalassan = 48; voor Passer gedeh = 171; voor Bantool = 96, en voor Goenoeng kidool = 42. In geen der tot-

nog toe beschouwde residentën werd eene zoo schrale gemiddelde bevolking der dessa's waargenomen.

Volgens dezelfde statistiek bestond ieder inlandsch huisgezin, gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 3,02 zielen; voor Nangggoelan was deze verhouding = 4.7; voor Kalibawang = 7,6; voor Brossot = 2,16; voor Pengasih = 5,2; voor Sentolo = 3,8; voor Sleeman = 2,6; voor Kalassan = 4,3; voor de hoofdplaats Djokdjokarta met Passergedeh = 2,7; voor Bantool = 1,9 en voor Goenoeng kidool 4,4.

De groote verschillen in deze evenredigheden geven recht te meer om aan de juistheid der cijfers te twijfelen. Het schijnt dat de cijfers der huisgezinnen nauwkeuriger zijn opgegeven dan die der individuen. Dat de huisgezinnen in Bantool, Brossot en Sleeman gemiddeld slechts 1,9 of 2,16 of 2,6 leden sterk zouden zijn, laat zich niet wel aannemen en doet vermoeden dat een deel der bevolking bij het doen der opgaven verzwegen is.

Het cijfer der werkbare mannen werd in 1867 geschat op 105889 en dat der dienstplichtigen op 74144. Er kwam alzoo één werkbare man op de 3,5 inlanders.

Het aantal Europeanen klom sedert 1845 van 684 tot 1204, en dat der Chineezen van 1063 tot 1742. Het cijfer der Arabieren en andere vreemde oosterlingen was in 1845 nog 55. In dat van 1867 is slechts sprake van Arabieren alleen.

XIII. BEVOLKING DER RESIDENTIE SO

AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ g. mijl.	Dessa's of
Gebied des Soesoehoenan's.	Hoofdplaats.		80
	Kartasoera		143
	Klatten		255
	Boyolali		153
	Ampel		307
	Sragen		290
	Totaal. . .		193
Gebied van Mangko negoro.	Hoofdplaats.		
	Karangpandan		110
	Wonogiri		189
	Malangdjiwan		109
	Totaal. . .		410
	Totaal residentie.	110.—	165

AKARTA OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
〃	820	55186	2501	19	201	58727
〃	61	114840	275	〃	20	115196
〃	225	75271	587	12	13	76108
〃	364	94366	475	8	20	95233
〃	145	89411	130	5	30	89721
〃	315	58807	220	〃	26	59368
〃	1930	487881	4188	44	310	494353
〃	〃	15816	〃	〃	〃	15816
〃	52	38912	215	〃	3	39182
〃	18	117502	181	〃	〃	117701
〃	7	64007	140	〃	〃	64154
〃	77	236237	536	〃	3	236853
181029?	2007	724118	4724	44	313	731206

Het gebied der residentie of van het Soesoehoenaat Soerakarta wordt gerekend eene oppervlakte te beslaan van 110 □ g. m., zoodat het in uitgestrektheid gelijkstaat aan de provinciën Zuidholland, Utrecht en Zeeland te zamen. Een gedeelte van dit gebied ligt buiten de grenzen van het gewest zelf. Het zijn verschillende stukken grond van eenige □ palen groot en verspreid in de residentiën Samarang en Djokjokarta, die bij de grensregeling der Vorstenlanden na den Java-oorlog van 1825—1830 aan Solosche grooten zijn gelaten. Zij zullen te zamen eene oppervlakte beslaan van ongeveer 5 □ g. m. Zes er van liggen in het regentschap Salatiga, het zevende (Selo) in het regentschap Grobogan en het achtste (Ngawen) in het regentschap Goenoeng kidool van Djokjokarta.

De bevolkingscijfers van Soerakarta schijnen nog minder aanspraak te kunnen maken op juistheid dan die van Djokjokarta. De invloed van het Europeesch bestuur schijnt er nog niet krachtig genoeg te zijn geweest om de inlandsche hoofden te brengen tot het doen van juiste opnemingen of van juiste opgaven. De cijfers, waarvan hier sprake is, zijn dus slechts als benaderende te beschouwen.

De eerste opgave van het bevolkingscijfer van Soerakarta, zooals het ongeveer thans is begrensd, heeft men te danken aan Raffles (Hist. Jav II p. 266, v. v.) Men telde er toen 197310 bewoners. In 1834 stelde men dit cijfer op 323199; in 1845 op 504167; in 1860 op 695268; in 1865 op 728239, en in 1867 op 731206. Volgens deze getallen zou de bevolking toegenomen zijn, sedert 1815 met 270,5 pCt. of 2,55 pCt. 's jaars; sedert 1834 met 126,2 pCt. of 2,5 pCt. 's jaars, en sedert 1845 met 45,03 pCt. of 1,7 pCt. 's jaars. Deze verhoudingen wijken niet zeer belangrijk af van die in de overige residentiën in het algemeen en schijnen recht te geven tot de gevolgtrekking dat nog meer waarde aan de cijfers te hechten is dan verwacht mocht worden. Eene meer zorgvuldige opneming zal hoogstwaarschijnlijk doen uitkomen, dat in de bestaande opgaven een deel der bevolking verzwegen is.

De dichtheid der bevolking zou, volgens de bestaande gegevens, geweest zijn in

1815 = 1793 zielen per □ g. m.
1834 = 2938 〃 〃 〃 〃 〃
1845 = 4583 〃 〃 〃 〃 〃

1860 = 6320 zielen per □ g. m.
1865 = 6620 〃 〃 〃 〃 〃
1867 = 6647 〃 〃 〃 〃 〃

Omtrent de dichtheid der bevolking in de verschillende regentschappen of distrikten zijn geene numerieke verhoudingen te stellen. In geen der beschikbare bescheiden zie ik de uitgestrektheid der distrikten opgegeven en de tegenwoordige distrikten beantwoorden ook niet aan die, welke op de nieuwste kaart der residentie in den Algemeenen Atlas van Nederlandsch Indië van Melville van Carnbee en Versteeg zijn afgebeeld of aan die, welke ik in mijne vroegere Bijdragen tot de statistiek der bevolking van Java (Tijdschr. Nederl. Indië 1847) heb aangeduid. Intusschen laat zich nagaan dat de bevolking zeer onregelmatig over de residentie verspreid is en dat zij het meest is samengedrongen in het middendeel der groote vallei tusschen den Merbaboe en Merapi en den Lawoe, waar ook de hoofdplaats Soerakarta zich bevindt.

Eene juiste vergelijking tusschen de bevolking der verschillende distrikten op vaneengelegen tijdstippen, is evenmin te maken. In vroeger jaren heb ik eene opgave gepubliceerd, waarschijnlijk loopende over het jaar 1838, waarin de bevolkingscijfers der toenmalige distrikten zijn aangegeven. De distrikten waren toen 18 in getal; doch ik bezit de gegevens niet om ze met eenige juistheid tot de tegenwoordige 8 of 9 distrikten te herleiden. Die vroegere 18 distrikten werden toen gezegd te zamen eene bevolking te bezitten van 358230 zielen of ongeveer de helft van het zielental van 1867. Men zou alzoo als bij benadering kunnen stellen dat het dubbele bevolkingscijfer van 1838 de tegenwoordige bevolking dier voormalige distrikten voorstelt. Die cijfers in verband brengende met de uitgestrektheid dier distrikten, welke zich eenigzins benaderend uit de kaart van den heer Versteeg laat bepalen, zou men zich althans eenige voorstelling van de verspreiding der bevolking kunnen maken, b. v.:

AFDEELINGEN. (Oude)	DISTRIKTEN. (Oude).	Oppervl. □ g. m. (Ruwe berekening).	Bevolking in 1867. (Ruwe berekening).	Zielen per □ g. m. (Ronde cijfers.)
Padjang.	Kartasoera . . .	5	60000	12000
	Boyolali . . .	7	138000	19700
	Klatten. . . .	10	219000	21900
	Laroh	4	10000	2500
	Semboeyan. . .	16	12000	750
Soekawati.	Soekowati wetan .	13	38000	2900
	Soekowati koelon .	13	16000	1200
	Gagatan . . .	3	41000	13600
	Simowalen. . .	2	10000	5000
	Ampel, Getas en Assinan . . .	3	66000	22000
	Hongobayan . .	3	10000	3300
	Laban	1	57000	57000
	Selokradenan . .	2	6000	3000
	Kadoewang . .	17	14000	820
	Wiroko. . . .	7,5	6000	800
	Hariboyo . . .	3,5	8000	2280

Ofschoon de cijfers en verhoudingen voor niet meer gegeven worden dan zij zijn, mag men er uit besluiten dat het tegenwoordig gebied der voormalige drie zuidelijke distrikten, Semboeyan, Wiroko en Kadoewang en te zamen grooter dan Kadoe, nog geene 1000 zielen per □ m. bezitten; dat op de tegenwoordige oppervlakte van de voormalige drie noordoostelijke distrikten, Soekawati koelon, Soekawati wetan en Hongobayan gemiddeld tusschen de 2000 à 3000 zielen per □ m. komen; dat deze verhouding stijgt tot boven de 8000 voor de beide voormalige noordwestelijke distrikten Gagatan en Simowalen; en dat eindelijk het centrale en westelijke deel der residentie, vertegenwoordigd door de voormalige distrikten Laban (aan de

hoofdplaats grenzende). Kartasoera, Hariboyo, Laroh, Klatten en Boyalali, omstreeks 30 □ g. m. groot, eene bevolking bezit van tusschen de 16000 à 17000 zielen per □ m.

Het aantal dessa's = 16542 in het totale bevolkingscijfer der residentie deelende, bekomt men slechts 44 zielen als de gemiddelde bevolkingssterkte der dorpen. Hier zijn blijkbaar echter de zoogenaamde kampongs of wijken of gehuchten als dessa's opgebracht. Zoo is de hoofdplaats Soerakarta in 800 kampongs of wijken verdeeld, waarvan elk gemiddeld met ruim 73 zielen bevolkt was.

Omtrent het cijfer der huisgezinnen, werkbare mannen en dienstplichtigen in Soerakarta, bestaan geene gegevens in de beschikbare bescheiden.

Het aantal Europeanen nam sedert 1845 toe van 900 tot 2007, en dat der Chineezen van 2000 tot 4724. Dat der Arabieren en vreemde Oosterlingen daalde daarentegen van 1200 tot 357, doch hieromtrent geldt de reeds herhaaldelijk gemaakte opmerking betreffende vroegere onjuiste klassifikatie in de kategorie „andere Vreemde Oosterlingen."

Met de bestaande gegevens is het thans mogelijk te overzien de toeneming der bevolking op het gebied der Vorstenlanden zooals zij begrensd waren vóór den Java-oorlog, toen daartoe nog gerekend werden de residentiën Banjoemas, Bagelen, Madioen (zonder Patjitan) en Kediri.

In 1815 stelde Raffles die bevolking op een cijfer van 1,657,934.
In 1845 was zij te schatten op . . . . . . 2,421,526.
Volgens de jongste bescheiden bedroeg zij in 1867 3,866,280.

XIV. BEVOLKING DER RESIDENTI…

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Patti	Patti	2,52	9…
	Tengelles	2,00	6…
	Selowessi	2,66	10…
	Tjingkalsewoe	2,33	7…
	Angkattan	1,66	[illegible]
	Glongong	1,33	8…
	Bogorame	3,00	11…
	Totaal	15,30	6…
Japara	Japara	3,50	6…
	Mayong	3,25	6…
	Bandjaran	6,25	6…
	Totaal	13,00	19…
Koedoes	Koedoes	1,00	[illegible]
	Tjendono	1,00	7…
	Oendaan	2,25	[illegible]
	Totaal	4,25	20…
Joana of Djawana	Joana	1,25	3…
	Mantoop	2,00	7…
	Mergotoehoe	4,25	10…
	Totaal	7,50	21…
	Tot. Regentsch.	40,25	122…
	Karimon java	1,80	
	Tot. Residentie	42,05	122…

JAPARA OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
8539	133	48280	1694	25	37	50169
5784	20	36579	"	5	1	36605
8002	12	44134	"	"	"	44146
5378	"	28386	"	"	"	28386
5538	"	24835	49	"	"	24884
5475	"	29141	"	"	"	29141
5899	"	28078	"	"	"	28078
44615	165	239433	1743	30	38	241409
9640	158	47622	521	76	384	48761
9025	21	59042	1763	"	5	60831
4298	14	24449	12	"	"	24475
22963	193	131113	2296	76	389	134067
10498	60	57718	2924	"	13	60715
6910	22	30130	38	"	"	30190
6851	13	28776	"	"	"	28789
24259	95	116624	2962	"	13	119694
6195	28	28497	1117	"	25	29667
5822	"	28930	621	"	155	29706
13159	16	61393	174	"	"	61583
25176	44	118820	1912	"	180	120956
117013	497	605990	8913	106	620	616126
100?	2	442	16	"	243	703
117113	499	606432	8929	106	863	616829

Japara, een der kleinste maar bestbevolkste residentiën van Java, is met inbegrip der kleine eilandengroep van Karimon-Java, ruim 42 □ g. m. groot en dus zoo groot als de provincie Groningen of slechts een drietal □ mijlen kleiner dan de provincie Noordholland.

In 1815 schatte men het bevolkingscijfer op 216096; in 1830 op 370311; in 1845 op 421414; in 1860 op 544376; in 1865 op 597225, en in 1867 op 616829.

Sedert 1815 zou de bevolking alzoo toegenomen zijn met 185,4 pCt. of 2 pCt. 's jaars. Het jaar 1845 als uitgangspunt der vergelijking nemende, zou de aanwas geweest zijn 46,37 pCt. of gemiddeld 1,31 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking was op de genoemde tijdstippen:

1815	=	5139	zielen per □ g. m.
1830	=	8817	〃 〃 〃 〃
1845	=	10336	〃 〃 〃 〃
1860	=	12961	〃 〃 〃 〃
1865	=	14219	〃 〃 〃 〃
1867	=	14686	〃 〃 〃 〃

Japara bestaat uit de vier regentschappen Patti, Japara, Koedoes en Joana en uit de eilandengroep Karimon-java. Van die regentschappen beslaat Japara het grootere noordwestelijke, Joana het kleinere noordoostelijke, Koedoes het kleinere zuidwestelijke en Patti het grootere zuidoostelijke deel der residentie. De Karimon-java-eilanden. van welke het voornaamste nog geen □ g. m. groot is, hebben eene bevolking van slechts 703 zielen, die allen of nagenoeg allen op het hoofdeiland gevestigd zijn.

De dichtheidsverhoudingen der populatie in de verschillende regentschappen was, volgens de bescheiden over 1867, als volgt:

REGENTSCHAPPEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Patti	15,50	241409	15574
Japara.	13,00	134067	10312
Koedoes	4,25	119694	28163
Joana	7,50	120956	16127

Men ontwaart dat Koedoes verreweg het dichtste bevolkt is. Men kan zich echter eene juistere voorstelling maken van de verdeeling der volksmassa in de residentie, wanneer men de dichtheidsverhoudingen der distrikten nagaat en de distrikten-

groepen neemt meer overeenkomstig hunne natuurlijke ligging dan naar hunne administratieve rangschikking. Zoo kan men de distrikten brengen tot drie groepen en wel tot de noordelijke-, de midden- en de zuiderdistrikten. De eerste groep bestaat uit Japara (westelijk en zuidwestelijk van het Moeriahgebergte), Bandjaran (noordelijke helft en vlakte van den Moeriah) en Mergotoehoe (noordoostelijke vlakte van den Moeriah). De tweede groep bestaat uit de distrikten, die zich tusschen den Moeriah en de rivieren Tangoelangin en Joana uitstrekken en van het westen naar het oosten gerekend zich aaneenschakelen als volgt: Mayong, Koedoes, Tjendono, Tengelles, Patti, Selowessi en Joana. De derde groep eindelijk bestaat uit de distrikten, die zich aan het Grobogansche aansluiten en van het westen naar het oosten in de volgende orde zijn gelegen: Oendaan, Tjingkalsewoe, Angkattan, Glongong, Bogorame en Mantoop.

De cijfers der distrikten naar deze groepeering samenstellende, bekomt men volgend overzicht:

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Noordelijke.	Japara	3,50	48761	13931
	Bandjaran . . .	6,25	24475	3916
	Mergotoeho . .	4,25	61583	14490
	Totaal. . .	14,00	134819	9629
Midden.	Mayong. . . .	3,25	60831	18721
	Koedoes . . .	1,00	60715	60715
	Tjendono . . .	1,00	30190	30190
	Tengelles . . .	2,00	36605	18307
	Patti	2,52	50169	19908
	Selowessi . . .	2,66	44134	16591
	Joana	1,25	29667	23733
	Totaal. . .	13,68	312311	22829
Zuidelijke.	Oendaan . . .	2,25	28789	12350
	Tjingkalsewoe. .	2,33	28386	12182
	Angkattan . . .	1,66	24884	14990
	Glongong . . .	1,32	29141	22076
	Bogorame . . .	3,00	28078	9359
	Mantoop . . .	2,00	29706	14853
	Totaal. . .	12,56	168984	13454

De middendistrikten zijn alzoo meer dan tweemaal dichter bevolkt dan de noordelijke en ook nog aanmerkelijk dichter dan de zuidelijke. Eene zoo kompakte menschenmassa als die in de vlakte van Koedoes en Patti wordt over eene gelijke uitgestrektheid nergens elders op Java aangetroffen, dan in de delta van Soerabaya. Ook de zuidelijke distrikten, die, wat hunne noordelijke helft betreft, insgelijks tot de vlakte van Koedoes en Patti behooren, zijn nog sterk bevolkt, wat ook geldt voor de zuidelijke helft der distrikten Japara en Mergotoehoe. Daarentegen is de populatie betrekkelijk dun in het distrikt Bandjaran, dat grootendeels bestaat uit de noordelijke helft van het Moeriahgebergte en zijne uitloopers.

De distriksverdeeling van Japara was in het jaar 1845 dezelfde als de tegenwoordige. De over 1845 gegeven distriktscijfers laten zich alzoo gereedelijk met die van 1867 vergelijken. De volgende cijfers omvatten zoowel de niet-inheemsche als de inlandsche bevolking.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Patti.	Patti	30915	50169
	Tengelles	24641	36605
	Selowessi	37599	44146
	Tjingkalsewoe . . .	18355	28386
	Angkattan.	18340	24884
	Glongong	20297	29141
	Bogorame	26956	28078
	Totaal. . .	177103	241409
Japara.	Japara	36240	48761
	Mayong	31483	60831
	Bandjaran.	10916	24475
	Totaal. . .	78639	134067
Koedoes.	Koedoes	49328	60715
	Tjendono	24031	30190
	Oendaan	16071	28789
	Totaal. . .	89430	119694
Joana.	Joana	18883	29667
	Mantoop	22663	29706
	Mergotoehoe	34562	61583
	Totaal. . .	76108	120956

In het tijdvak van 1845 tot 1867 zou de bevolking toegenomen zijn: in het regentschap Patti met 36,87 pCt. of 1,49 pCt. 's jaars; in het regentschap Japara met 72,01 pCt. of 2,5 pCt. 's jaars; in Koedoes met 33,84 pCt. of 1,31 pCt. 's jaars, en in Joana met 58,92 pCt. of 2,25 pCt. 's jaars. De toeneming was alzoo in verschillende regentschappen zeer ongelijk. Zij was het belangrijkste in het regentschap Japara en het geringste in Koedoes. Verdubbeling werd in geen regentschap bereikt, en, wat de bijzondere distrikten betreft, slechts in Bandjaran. Overigens strekte zich de aanwas zonder onderscheid uit over alle distrikten.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 503; voor het regentschap Patti = 395; voor Japara = 687; voor Koedoes = 589; voor Joana = 562, en voor de Karimon-java-eilanden = 351.

Ieder huisgezin der inlandsche bevolking bestond gemiddeld, over de geheele residentie (zonder de eilanden) genomen, uit ruim 5,1 leden. Voor de regentschappen was deze verhouding: voor Patti = 5,3; voor Japara = 5,7; voor Koedoes = 4,8, en voor Joana = 4,7. Het aantal huisgezinnen der Karimon-java-eilanden zie ik niet opgegeven.

Als cijfer der werkbare mannen vind ik voor de geheele residentie (zonder de eilanden) opgegeven 91795, wat eene verhouding zou geven van slechts één werkbare man op de 6,5 inlanders. Van de werkbare mannen werden 82878 gerekend dienstplichtig te zijn.

De cijfers der niet-inheemsche bevolking stegen van 1845 tot 1867, voor de Europeanen van 403 tot 499; voor de Chineezen van 6610 tot 8929, en voor de Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 939 tot 969.

Volgens de reeds meermalen aangehaalde volkstelling van 1802 werden de toenmalige regentschappen Japara, Tjinkalsewoe, Glongong, Koedoes, Joana en Patti, beantwoordende aan de tegenwoordige residentie Japara, opgenomen door H. Fredriksz, M. De Loo, J. G. Ehler en J. G. Van Hoorn, die het algemeen bevolkingscijfer (met uitzondering van de Europeanen) tot een totaal brachten van 321001 zielen. De opgaven van 1867, de Europeanen niet medegerekend, dat totaal stellende op 616330, zou de bevolking in het vijf-en-zestigjarig tijdperk slechts toegenomen zijn met 91,97 pCt. of gemiddeld jaarlijks met slechts 1 pCt.

XV. BEVOLKING DER RESIDENTI

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Rembang	Kotta Rembang . . . . / Waroe	3,002	101
	Binangoon	3,306	83
	Kragan	3,458	54
	Soelang	5,806	78
	Pamottan	3,472	50
	Sedan	5,986	45
	Totaal . . .	25,030	411
Toeban	Toeban.	0,082	23
	Djenoe	6.694	75
	Rembes	5,654	86
	Rengel.	8,986	123
	Bantjar	4,889	85
	Djatirogo	5,736	59
	Singahan	4,222	65
	Totaal . . .	36,263	516
Bodjonegoro	Bodjonegoro	2,750	29
	Bowerno	5.708	165
	Pellem.	4,000	154
	Temayang	5,861	91
	Ngoempak	9,847	91
	Padangan	12,167	102
	Tinawoon	5,194	51
	Totaal . . .	45,527	638
Blora.	Blora	4,944	5
	Karangdjati		151
	Djepon.	6,528	82
	Ngawen	6,542	127
	Panolan	4,958	58
	Randoe blatong	9,319	36
	Totaal . . .	32,291	459
	Totaal Resid. .	139,111	2069

REMBANG OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
1881	234	13133	2184	13	〃	15564
8032	7	47543	〃	〃	〃	47550
6208	35	39809	4617	〃	〃	44461
3753	〃	24302	〃	〃	〃	24302
4536	1	26486	〃	〃	〃	26487
3481	1	21434	〃	〃	〃	21435
3478	7	20374	〃	〃	〃	20381
31369	305	193081	6801	13	〃	200180
2594	68	18103	4061	130	33	22395
6838	〃	40325	〃	〃	〃	40325
6830	2	41470	〃	〃	〃	41472
8623	26	54639	〃	〃	〃	54665
5944	2	38050	〃	〃	〃	38052
3392	27	26651	〃	〃	〃	26678
4208	36	23233	〃	〃	〃	23268
38429	161	242470	4061	130	33	246855
1942	79	13643	1162	12	1	14897
5908	14	36065	108	〃	〃	36187
8899	22	50080	143	〃	〃	50245
5019	9	26985	60	〃	〃	27054
3566	5	22260	72	〃	〃	22337
5694	8	40194	140	〃	〃	40342
2757	6	16675	89	〃	〃	16770
33785	143	205902	1774	12	1	207832
1319	38	6359	753	〃		7150
7315	〃	37562	〃			37562
3884	2	28355	32			28389
6798	2	33749	117			33868
2658	8	14606	200			14814
1911	15	10176	13			10204
23885	65	130807	1115			131987
127468	654	772260	13751	155	34	786854

De residentie Rembang is nog eenige □ m. grooter dan de provinciën Noordholland, Zuidholland en Zeeland te zamen. Zij beslaat eene oppervlakte van ruim 139 □ g. m.; is meer dan driemaal grooter dan Japara en meer dan viermaal grooter dan Kadoe.

Het bevolkingscijfer van 1815 van de gewesten die de tegenwoordige residentie Rembang samenstellen, was niet hooger dan 217421. In 1830 telde men er 413334 zielen en in 1845 reeds 478836, welk cijfer sedert nog steeg; in 1860 tot 691438; in 1865 tot 746776, en in 1867 tot 786854.

Volgens deze cijfers was de aanwas der populatie sedert 1815 = 261,9 pCt. of 2,5 pCt. 's jaars. Het jaar 1845 tot grondslag der vergelijking nemende, was de toeneming = 64,32 pCt. of 2,30 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking was op de genoemde tijdstippen:

1815 = 1562 zielen per □ g. m.
1830 = 2971 " " " "
1845 = 3442 " " " "
1860 = 4970 " " " "
1865 = 5440 " " " "
1867 = 5667 " " " "

Van de regentschappen van Rembang ligt Rembang zelf in het noordwesten; Blora in het zuidwesten; Toeban in het noordoosten, en Bodjonegoro in het zuidoosten der residentie. Zij zijn op zich zelve reeds uitgestrekte gewesten. Rembang is zoo groot als de provincie Utrecht; Blora zoo groot als Zeeland; Toeban nog eenige mijlen grooter dan Zeeland, en Bodjonegoro zoo groot als Noordholland. Met andere residentiën vergeleken is Blora alleen bijna van gelijke uitgestrektheid als Pekalongan; Toeban bijkans even groot als Kadoe, en Bodjonegoro grooter dan Japara.

De dichtheidsverhoudingen der bevolking in deze vier regentschappen was in 1867 als volgt:

REGENTSCHAPPEN	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Rembang	25,030	200180	7997
Toeban	36,263	246855	6807
Bodjonegoro	45.527	207832	4564
Blora	32,291	131987	4087
Rembang en Toeban . .	61,293	447035	7293
Bodjonegoro en Blora . .	77,818	339819	4366

De beide strandregentschappen zijn alzoo aanmerkelijk sterker bevolkt dan de beide binnenlandsche, en het zijn in die regentschappen nog voornamelijk de stranddistrikten die het overwicht verzekeren. In de binnenlanden heeft het meerendeel der bevolking zich gevestigd aan of nabij de groote Solorivier. Het overige der residentie bestaat uit weinig vruchtbare kalk- en zandsteenheuvels en voedt slechts eene schaarsche bevolking.

Bij de rangschikking der distrikten in ondervolgend overzicht is gelet op hunne ligging.

De eerste groep bestaat uit de stranddistrikten die van het westen naar het oosten in de rangorde volgen waarin ze zijn opgenoemd.

De tweede groep is samengesteld uit de binnenlandsche distrikten van het regentschap Rembang (van het westen naar het oosten: Soelang, Pamottan en Sedan), en uit de distrikten van het regentschap Blora, alle ten westen van de Solorivier gelegen (van het westen naar het oosten in de noordelijke helft van het regentschap. Ngawen, Karangdjati met de hoofdplaats Blora, en Djepon, en in de zuidelijke helft Randoeblatong en Panolan).

Tot de derde groep breng ik de binnenlandsche distrikten ten noorden van de Solorivier (van het westen naar het oosten Djatirogo en Singahan, geen van beiden tot aan de Solorivier reikende, en, meer in het zuiden aan de rivier grenzende, Tinawoon en Rengel). Tinawoon uitgezonderd, behooren zij tot het regentschap Toeban.

De vierde groep bevat dan de Bodjonegorosche distrikten, zuidelijk van de Solorivier gelegen, en alle door die rivier begrensd (van het westen naar het oosten: Padangan, Ngoempah, Bodjonegoro, Temayang, Pellem en Bowerno).

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. in □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Stranddistrikten.	Waroe met Rembang . . .	3,002	63114	21023
	Binangoon . . .	3,306	44461	13448
	Kragan . . .	3,458	24302	7027
	Bantjar . . .	4,889	38052	7783
	Djenoe met Toeban	6,776	62720	9256
	Rembes . . .	5,654	41472	7334
	Totaal . . .	27,085	274121	10120
Blorasche.	Toelang . . .	5,806	26487	4562
	Pamottan . . .	3,472	21435	6173
	Sedan	5,986	20381	3404
	Ngawen . . .	6,542	33749	5159
	Karangdjati met Blora . . .	4,944	44712	9043
	Djepon . . .	6,528	28389	4502
	Randoeblatong .	9,319	10204	1095
	Panolan . . .	4,958	14814	2987
	Totaal . . .	47,555	200171	4209
Toebansche.	Djatirogo . . .	5,736	26678	4650
	Singahan . . .	4,222	23268	5511
	Tinawoon . . .	5,194	16770	3226
	Rengel	8,986	54665	6083
	Totaal . . .	24,138	121381	5028
Bodjonegorosche.	Padangan . . .	12,167	40342	3315
	Ngoempah . . .	9,847	22337	2268
	Bodjonegoro . .	2,750	14897	5417
	Temayang . . .	5,861	27054	4615
	Pellem	4,000	50245	12561
	Bowerno . . .	5,708	36187	6339
	Totaal . . .	40,333	191062	4712

Men ontwaart dat de stranddistrikten meer dan dubbel zoo dicht bevolkt zijn dan een der overige groepen. De Blora'sche distrikten komen het minst gunstig uit, waar zelfs in het uitgestrekte distrikt Randoeblatong slechts 1095 zielen per □ m. wonen. Na de Blora'sche volgen de Bodjonegoro'sche, en zonder Pellem, dat eene populatie telt van 12561 zielen per □ m., zouden ze gemiddeld slechts 3872 zielen per □ m. bezitten.

Eene samenstelling der distriktscijfers van 1845 en 1867 geeft volgend overzicht:

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Rembang.	Kotta' Rembang	11758	15564
	Waroe	28657	47550
	Binangoon	29583	44461
	Kragan	17011	24302
	Soelang	18509	26487
	Pamottan	9283	21435
	Sedan	16532	20381
	Totaal	131333	200180
Toeban.	Toeban	15073	22395
	Djenoe	28845	40325
	Rembes	23181	41472
	Rengel	31388	54665
	Bantjar	27570	38052
	Djatirogo	12535	26678
	Singahan	10549	23268
	Totaal	149141	246855
Bodjonegoro.	Bodjonegoro	8895	14897
	Bowerno	18795	36187
	Pellem	32338	50245
	Temayang	17844	27054
	Ngoempah	20184	22337
	Padangan	27218	40342
	Tinawoon	10605	16770
	Totaal	135879	207832
Blora.	Blora	4411	7150
	Karangdjati	17444	37562
	Djepon	12586	28389
	Ngawen	13512	33868
	Panolan	9962	14814
	Randoeblatong	4320	10204
	Totaal	62235	131987

De aanwas der bevolking was het sterkste in het regentschap Blora. Van 1845 tot 1867 bedroeg die 112 pCt. of 3,7 pCt. 's jaars. Voor de andere regentschappen waren die verhoudingen = 65,51 pCt. of 2,23½ pCt. 's jaars voor Toeban; = 52,95 pCt. of 1,98 pCt. 's jaars voor Bodjonegoro, en = 52,42 pCt. of 1,91 pCt. voor Rembang.

Verdubbeling of meer dan verdubbeling der populatie in genoemd twee-en-twintigjarig tijdvak had plaats in de Blorasche distrikten Karangdjati, Djepon, Ngawen en Randoeblatong, en voorts in de Toebansche distrikten Djatirogo en Singahan, alsmede in het Rembangsche distrikt Pamottan.

Geen distrikt bleef van den aanwas uitgesloten, doch de toeneming bleef betrekkelijk gering in het distrikt Ngoempah, waar zij slechts 10,66 pCt. bedroeg of 0,03 pCt. 's jaars.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 380; voor het regentschap Rembang = 487; voor het regentschap Toeban = 478; voor het regentschap Bodjonegoro = 304, en voor het regentschap Blora = 287.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 6,05 zielen. Voor het regentschap Rembang was deze verhouding = 6,1; voor het regentschap Toeban = 6,3; voor Bodjonegoro = 6,09, en voor Blora = 5,7.

Het cijfer der werkbare mannen werd in 1867 gesteld op 141116 en dat der dienstplichtigen op 113012. Men rekende alzoo één werkbare man op de 5,4 inlanders.

De cijfers der niet-inheemsche bevolking ondergingen van 1845 tot 1867 de volgende wijzigingen. Het aantal Europeanen klom van 459 tot 654 en dat der Chineezen van 3932 tot 13751. Dat der Arabieren en vreemde Oosterlingen liep, wegens reeds vroeger medegedeelde redenen, van 1361 tot 189 terug.

Voor zoover het gebied der residentie Rembang in het jaar 1802 onder rechtstreeksch Europeesch bestuur stond, werd het op last der regeering opgenomen door J. Flikkenschild en H. Muijderman. De bevinding was, voor de regentschappen Rembang, Lassem en Toeban, eene totale inheemsche en oostersche bevolking van 137336 zielen. Dit cijfer met het totaal van 1867 voor de regentschappen Toeban en Rembang (het voormalige Lassem omvattende) = 446569 (zonder de Europeesche bevolking) vergelijkende, blijkt daaruit eene vermeerdering van 225,16 pCt. of eene gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding = 1,81 pCt.

BEVOLKING DER RESIDENTIE MADIOEN OP HET EINDE VAN 1867.

(Zie staat op bladz. 580—583.)

De residentie Madioen is, sedert Patjitan er weder mede is vereenigd, bijna zoo groot als de residentie Bantam en van gelijke uitgestrektheid als Gelderland en Zuidholland te zamen. Zij beslaat de groote valei tusschen den Lawoe en Willis en strekt zich verder over het Zuidergebergte tot aan de Zuidkust uit.

Patjitan vormde reeds tijdens het Engelsche tusschenbestuur een afzonderlijk goevernementsgewest, doch Madioen zooals het tot kort geleden bestond maakte tot 1830 deel uit van de Vorstenlanden. In dat jaar werd de gezamentlijke bevolking van Madioen en Patjitan geschat op 268130 zielen. In 1846 stelde men het cijfer van beide gewesten te zamen, op 403483; in 1860 op 517713; in 1865 op 587454, en in 1867 op 638306.

Volgens deze cijfers was de vermeerdering der bevolking sedert 1830 = 138 pCt. of 2,37 pCt. 's jaars, en sedert 1845 = 58,19 pCt. of 2,1 pCt 's jaars.

Op de genoemde tijdstippen was de dichtheid der bevolking:

1830	=	1809	zielen per □ g. m.
1845	=	2722	" " " " "
1860	=	3628	" " " " "
1865	=	3963	" " " " "
1867	=	4307	" " " " "

Van de acht regentschappen, waaruit de residentie thans bestaat, beslaan Patjitan en Pangoel het Zuidergebergte (Patjitan het grootere westelijk deel en Pangoel het kleinere oostelijk deel). Zij vormen bijna het derde deel van de geheele residentie en stelden tot nog kort geleden de residentie Patjitan daar. Van de overige regentschappen ligt Ngawi, in het noordwesten, Madioen in het noordoosten, Ponorogo in het zuidoosten, Soemorotto in het zuidwesten, Magettan in het westen, en Poerwodadi in het centrum van den dalketel tusschen de vulkanen Lawoe en Willis en het zandsteen- en kalkgebergte van Patjitan

(*Zie verder blz.* 584).

XVI. BEVOLKING DER RESIDENTI

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Madioen . .	Madioen . .	Madioen	0,25	12
		Oeteran	8,—	60
		Kanigoro.	6,65	38
		Bagi	2,—	50
		Maöspatti	2,—	38
		Tjaroeban	15,—	116
		Totaal. . .	33,09	314
Ngawi. . .	Ngawi .	Ngawi	0,30	14
		Gendingan	12,20	28
		Seprih	6,—	51
		Dero	5,—	62
		Djogorogo	4,—	44
		Sineh.	3,—	45
		Totaal. . .	30,05	244
Magettan . .	Magettan .	Magettan.	1,25	96
		Balepandjang	4,—	36
		Boeloe	2,25	47
		Goranggareng	3,—	72
		Totaal. . .	10,05	281
	Poerwodadi.	Poerwodadi	2,75	54
		Keniten	1,75	49
		Totaal. . .	4,50	103
Ponorogo. .	Ponorogo .	Hoofdnegorij	0,50	13
		Ponorogo	2,—	28
		Koetoe	1,25	48
		Poeloong	5,50	56
		Ardjwinangoon	2,25	34
		Totaal.	11,50	179

MADIOEN OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN
1770	102	10130	678	〃	2	10912
4587	2	22335	19	〃	〃	22356
2820	2	12737	〃	〃	〃	12739
3176	2	9064	4	〃	〃	9070
3721	〃	18279	286	〃	〃	18565
7399	2	47805	82	〃	〃	47889
23473	110	120350	1069	〃	2	121531
1094	154	8255	517	5	181	9112
1348	5	8916	4	〃	〃	8925
4503	〃	25492	2	〃	〃	25494
3777	〃	27114	11	〃	〃	27125
2346	4	16290	8	〃	〃	16302
1680	〃	11462	6	〃	〃	11468
14743	165	97529	548	5	181	98426
4305	12	27133	117	〃	〃	27262
2579	〃	15058	2	〃	〃	15060
3008	〃	15187	〃	〃	〃	15187
3818	8	18544	30	〃	〃	18582
13710	20	75922	149	〃	〃	76091
4493	13	21638	79	〃	〃	21730
2366	〃	12789	5	〃	〃	12794
6759	13	34427	84	〃	〃	34524
1644	16	11222	231	〃	〃	11469
2557	3	23189	〃	〃	〃	23192
3883	〃	24741	1	〃	〃	24742
3826	2	22443	10	〃	〃	22455
2783	〃	17090	〃	〃	〃	17090
14693	21	98685	242	〃	〃	98948

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Ponorogo . .	Soemorotto .	Soemorotto	3,50	6
		Gemoelak	0,75	2
		Djebeng	2,—	3
		Parang	2,75	3
		Totaal. . .	9,—	15
Patjitan . .	Patjitan . .	Patjitan	5,30	9
		Semanten	15,50	6
		Pringkoekoe	8,20	3
		Totaal. . .	29,—	18
	Pangoel . .	Lorrok	10,60	6
		Pangoel	8,70	4
		Totaal. . .	19,80	10
		Totaal Residentie . .	148,20	155

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
6074	4	51174	13	"	"	51191
2188	"	15748	4	"	"	15752
2709	"	16748	"	"	"	16748
2558	"	18976	2	"	"	18978
13529	4	102646	19	"	"	102669
5269	28	26487	104	2	"	26621
3210	"	18856	21	"	"	18877
2441	"	15445	11	"	"	15456
10920	28	60788	136	2	"	60954
4091	"	27446	34	"	"	27480
2283	4	17646	32	"	"	17683
6374	4	45093	66	"	"	45163
104301	363	635440	2313	7	183	638306

en Rembang. Te zamen vormen zij het stroomgebied van de Madioensche rivier, welk gebied zich in het noordwesten met dat van de Solorivier vereenigt. De bevolking is voornamelijk langs en nabij de Madioensche rivier samengedrongen, en in het Patjitansche is zij zelfs zeer verspreid te noemen. De dichtheidsverhoudingen in de verschillende regentschappen zijn hieronder aangetoond.

REGENTSCHAPPEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Ngawi	30,5	98426	3227
Poerwodadi	4,5	34427	7650
Magettan	10,5	75922	7230
Madioen	33,9	120350	3559
Soemorotto	9,0	102669	11407
Ponorogo	11,5	98948	8604
Patjitan	29,0	60954	2101
Pangoel	19,3	45163	2340

De groote verschillen tusschen de regentschappen springen in het oog, doch zij krijgen eene duidelijker beteekenis wanneer men ze naar de distrikten ontleedt.

Men kan die distrikten tot vijf groepen brengen. Een eerste groep wordt gevormd door de Patjitansche, alle tot het zuidergebergte behoorende en van welke Pringkoekoe, Patjitan, Lorrok en Pangoel van het westen naar het oosten op elkander volgen, terwijl Semanten geheel binnen's lands zich zuidelijk aan Patjitan aansluit.

De tweede groep bestaat uit de Ponorogosche en Soemorottosche distrikten, alle in het hoogere gedeelte van het gebied der Madioensche rivier gelegen. In het westen (Soemorotto) telt men daar, van het noorden naar het zuiden de distrikten Parang, Soemorotto en Djebong, in het midden van het noorden naar het zuiden de distrikten Ponorogo, Hoofdnegory Ponorogo, Koetoe en Gemoelak, en in het oosten, van het noorden naar het zuiden, Poeloong en Ardjowinangoon.

Tot de derde groep breng ik de westelijke distrikten van Ngawi en Magettan, en wel, van het noorden naar het zuiden gerekend, Gendingan, Sineh, Boeloe, Magettan en Kalipandjang.

De vierde groep omvat de centrale distrikten benoorden het Ponorogosche, t. w. van het noorden naar het zuiden gerekend: Seprih, Ngawi, Poerwodadi, Keniten, Bagi, Maospatti, Madioen en Goranggareng.

Voor de vijfde groep blijven dan over de noordoostelijke distrikten der residentie, t. w. van het noorden naar het zuiden gerekend: Dero, Tjaroeban, Kanigoro en Oeteran.

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Patjitan.	Pringkoekoe . .	8,20	15456	1885
	Patjitan . . .	5,30	26621	5020
	Lorrok	10,60	27480	2583
	Pangoel . . .	8,70	17683	2032
	Semanten . . .	15,50	18877	1217
	Totaal. . .	48,30	106117	2197
Ponorogo-Soemorotto.	Parang	2,75	18978	6901
	Soemorotto. . .	3,50	51191	14626
	Djebeng . . .	2,00	16748	8374
	Ponorogo en Kotta	2,50	34661	13864
	Gemoelak en Koetoe	2,00	40494	20247
	Poeloong . . .	5,50	22455	4082
	Ardjowinangoon .	2,25	17090	7595
	Totaal. . .	20,50	201617	9835
Ngawi-Magettan.	Gendingan . . .	12,20	8925	7233
	Sineh	3,00	11468	3822
	Boeloe	2,25	15187	6750
	Magettan . . .	1,25	27262	2181
	Kalipandjang . .	4,00	15060	3765
	Totaal. . .	22,70	77902	3431

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Centrale.	Ngawi en Seprih .	6,30	34606	5493
	Poerwodadi . .	2,75	21730	7901
	Keniten . . .	1,75	12794	7310
	Maospatti . . .	2,00	18565	9282
	Madioen en Bagi .	2,25	19982	8880
	Goranggareng. .	3,00	18582	6194
	Totaal. . .	18,05	126259	6994
Noordoostelijke.	Dero	5,00	27125	5425
	Tjaroeban . . .	15,00	47889	3192
	Kanigoro . . .	6,65	12739	1915
	Oeteran. . : .	8,00	22356	2794
	Totaal. . .	34,65	110109	3177

De groepen volgen elkander, wat densiteit der bevolking betreft, in verhoudingen van 2197, 3177, 3431, 6994 en 9835 zielen per □ g. m. De Ponorogo-distrikten zijn meer dan viermaal dichter bevolkt dan de Patjitansche, en meer dan tweemaal dichter dan de Ngawische en Noordoostelijke. Het zwakst bevolkt van allen zijn de beide westelijke Patjitansche distrikten Semanten en Pringkoekoe en het distrikt Kanigoro van het regentschap Madioen.

De bekende cijfers van 1845 laten ook voor Madioen eene vergelijking toe tusschen de sterkte der distriktsbevolking in dat jaar en in het jaar 1867. De administratieve indeeling der residentie heeft sedert dien tijd, afgescheiden van de aanhechting van Patjitan, geene andere wijziging ondergaan dan de intrekking van een enkel distrikt (Poloredjo), dat met Soemorotto schijnt vereenigd te zijn, en de opheffing van het regentschap Ardjowinangoon, dat slechts uit twee distrikten bestond, waarvan het eene, Ardjowinangoon, bij Ponorogo is getrokken en het andere, Djebeng, tot het regentschap Soemorotto is gebracht.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Madioen.	Madioen	6402	10912
	Oeteran	10232	22356
	Kanigoro	6824	12739
	Bagi	4460	9070
	Maorpatti	5609	18565
	Tjaroeban	20447	47889
	Totaal. . .	53974	121531
Ngawi.	Ngawi	6460	9112
	Gendingan	8677	8925
	Seprih	12740	25494
	Dero	13684	27125
	Djogorogo.	8043	16302
	Sineh	7252	11468
	Totaal. . .	56856	98426
Magettan.	Magettan	23348	27262
	Balipandjang	12952	15060
	Boeloe	11658	15187
	Goranggareng . . .	13290	18582
	Totaal. . .	61248	76091
Poerwodadi.	Poerwodadi	12064	21730
	Keniten	6643	12794
	Totaal. . .	18707	34524
Ponorogo.	Hoofdnegorij	8185	11469
	Ponorogo	15395	23192
	Koetoe.	14752	24742
	Poeloong	15677	22455
	Ardjowinangoon . . .	12142	17090
	Totaal. . .	66151	98948

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	1867.
Soemorotto.	Soemorotto	19497	51191
	Poloredjo	8146	〃
	Gemoelah	10801	15752
	Djebeng	13212	16748
	Parang.	5677	18978
	Totaal. . .	57333	102669
Patjitan.	Patjitan	19607	26621
	Semanten	17997	18877
	Pringkoekoe	14085	15456
	Totaal . .	51689	60954
Pangoel.	Lorrok.	21475	27480
	Pangoel	16043	17683
	Totaal. . .	37518	45163

De aanwas der bevolking was, blijkens dit overzicht, verreweg het sterkste in het regentschap Madioen, en bedroeg er in het twee-en-twintigjarig tijdvak 1845 tot 1867 niet minder dan 125,1 pCt. of 3,75 pCt. 's jaars. Deze verhoudingen waren over hetzelfde tijdvak voor het regentschap Poerwodadi 84,55 pCt. of 2,8 pCt. 's jaars; voor Soemorotto 79,07 pCt. of 2,7 pCt. 's jaars; voor Ngawi 74,87 pCt. of 2,6 pCt. 's jaars; voor Ponorogo 49,57 pCt. of 1,85 pCt. 's jaars; voor Magettan 24,28 pCt. of 1 pCt. 's jaars; voor Pangoel 20,88 pCt. of 0,85 pCt. 's jaars, en voor Patjitan 17,92 pCt. of 0,75 pCt. 's jaars. De bevolkingstoeneming was dus verreweg het geringste in de beide zuidelijke regentschappen, ofschoon ook daar in geen der distrikten, evenmin als in eenig ander distrikt der residentie, vermindering van het bevolkingscijfer plaats had.

Verdubbeling of meer dan verdubbeling der bevolking had plaats in de Madioensche distrikten Oeteran, Bagi, Tjaroeban en Maospatti (in dit laatste distrikt zelfs meer dan verdrievoudiging); in de Ngawische distrikten Seprih, Dero en Djogorogo, en in het Soemorottosche distrikt Parang (verdrievoudiging). Betrekkelijk gering was de aanwas in de distrikten Gendingan, Semanten, Pringkoekoe en Pangoel.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 409, en voor de regentschappen Madioen = 387; Ngawi = 403; Magettan = 270; Poerwodadi = 335; Ponorogo = 552; Soemorotto = 679; Patjitan = 334, en Pangoel = 442.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 6,04 zielen. Voor de regentschappen was deze verhouding als volgt: Madioen = 5,1; Ngawi = 6,6; Magettan = 5,5; Poerwodadi = 5,09; Ponorogo = 6,7; Soemorotto = 7,5; Patjitan = 5,5, en Pangoel = 7,07.

Op de staten der residentie komt het cijfer der werkbare mannen voor = 100210 en dat der dienstplichtigen = 69497. Men rekende alzoo één werkbare man op de 6,3 inlanders.

Sedert 1845 nam het cijfer der Europeanen toe van 143 tot 363; dat der Chineezen van 1179 tot 2313, en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 102 tot 190.

XVII. BEVOLKING DER RESIDENTI

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Dessa's.
Kediri	Kediri	Kediri	4,34	6
		Modjoroto	7,44	6
		Djambean	3,31	5
		Soekoredjo	4,38	5
		Papar	3,46	9
		Totaal.	22,93	335
Ngrowo	Ngrowo	Toelongagoong	3,08	7
		Ngoenoet	3,00	4
		Pakoentjen	3,31	25
		Tanggoel	3,18	45
		Wadjak	6,82	5
		Kalangbret	4,34	68
		Totaal.	23,73	308
Trenggalek	Trenggalek	Trenggalek	1,53	4
		Goenoenglor	4,63	3
		Ngassinan	3,85	5
		Pakkis	1,57	5
		Kampak	4,30	3
		Soembreng	3,46	2
		Prigi	1,86	1
		Totaal.	21,20	26
Berbek	Berbek	Berbek	1,60	3
		Godean	1,00	2
		Siwallan	4,34	2
		Ngandjoek	1,65	4
		Gemenggeng	5,46	66
		Totaal.	14,05	18
Kertosono		Kertosono	1,03	3
		Lengkeng	2,62	5
		Waroedjayeng	2,17	24
		Totaal.	5,82	10
		Totaal Regentsch.	19,87	29
Blitar	Blitar	Blitar	5.79	4
		Srengat	5,17	3
		Wlingi	7,44	2
		Lodoyo	11,58	2
		Totaal.	29,98	13
		Totaal Residentie.	117,71	133

EDIRI OP HET EINDE VAN 1867.

uisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
5040	99	25049	1695	〃	5	26848
4632	82	28868	14	〃	〃	28964
3754	21	20165	30	〃	〃	20216
2120	9	14330	97	〃	〃	14436
5105	3	28748	321	〃	〃	29072
20651	214	117160	2157	〃	5	119536
6168	51	33298	593	〃	〃	33933
5120	11	24948	14	〃	〃	24973
1483	8	7868	5	〃	〃	7881
2958	〃	15011	6	〃	〃	15017
4525	〃	22180	3	〃	〃	22183
3949	9	21584	4	〃	〃	21597
24203	79	124880	625	〃	〃	125584
2570	5	12848	82	〃	〃	12935
2499	〃	11708	〃	〃	〃	11708
3109	2	13575	〃	〃	〃	13577
3919	〃	20228	12	〃	〃	20240
2450	〃	13085	4	〃	〃	13089
1110	〃	5637	1	〃	〃	5638
437	〃	1960	〃	〃	〃	1960
16194	7	79041	99	〃	〃	79147
2389	41	11850	354	〃	〃	12245
2608	〃	14652	5	〃	〃	14657
1479	〃	7803	〃	〃	〃	7805
3318	〃	15192	17	〃	〃	15209
5128	〃	22820	9	〃	〃	22829
14922	41	72317	385	〃	〃	72745
2468	3	11842	721	〃	〃	12566
3581	8	21273	9	〃	〃	21290
2042	4	9602	6	〃	〃	9612
8091	15	42717	736	〃	〃	43468
23013	56	115034	1121	〃	〃	116213
4105	71	22250	299	〃	〃	22620
2783	6	13086	31	〃	〃	13123
1651	12	8633	35	〃	〃	8680
1758	19	8344	12	〃	〃	8375
10297	108	52313	377	〃	〃	52798
94358	464	488428	4379	〃	5	493278

De residentie Kediri beslaat eene oppervlakte gelijk aan die der tegenwoordige residentie Batavia (Batavia met Buitenzorg), en is nog eenige □ g. m. grooter dan Zuidholland, Utrecht en Zeeland te zamen. Zij beslaat, met de groote vallei tusschen de vulkanen Wilis, Kloet en Kawi, de hoogere helft van het Brantasgebied en zet zich zuidelijk in hare geheele breedte voort tot aan de zee.

Van Kediri bestaan geene bekende bevolkingscijfers van vóór 1880, toen het nog deel uitmaakte van de Vorstenlanden. Het cijfer van 1830 werd gesteld op 167183, doch in 1845 telde men er 234227 zielen; in 1860 niet minder dan 356668, en in 1865 reeds 454450, terwijl de residentie-statistiek over 1867 een cijfer aanwijst van 493278 zielen. Dit laatste cijfer zou zelfs, volgens den Regeerings-Almanak voor Nederlandsch Indië 1869, niet minder dan 515660 bedragen hebben, doch deze opgave die toch ook gezegd wordt betrekking te hebben tot het einde van 1867, wordt door niets gestaafd, terwijl het cijfer van 493278 verkregen wordt door samentelling van de cijfers van alle elementen der populatie in de verschillende distrikten, en alzoo als het meer aannemelijke moet beschouwd worden.

De toeneming der bevolking zou, volgens deze cijfers bedragen hebben, sedert 1830 niet minder dan 195 pCt. of 2,66 pCt. 's jaars. Neemt men het jaar 1845 tot punt van vergelijking, dan blijkt die evenredigheid te zijn = 110,60 pCt. of 3,37 pCt. 's jaars. Ook wanneer men het jaar 1860 tot grondslag neemt, bekomt men eene toeneming van 38 pCt. of 4,7 pCt. 's jaars, zoodat hier inderdaad te denken is aan eene hoogst buitengewone vermeerdering van het zielental.

De dichtheid der bevolking zou op de verschillende tijdstippen geweest zijn, in

1830	=	1420	zielen	per	□ g.	m.
1845	=	1989	〃	〃	〃	〃
1860	=	3010	〃	〃	〃	〃
1865	=	3843	〃	〃	〃	〃
1867	=	4190	〃	〃	〃	〃

De residentie staat dus, wat de densiteit der populatie betreft, nagenoeg gelijk met Madioen, waar, op hetzelfde tijdstip gemiddeld 4307 zielen kwamen op de □ g. m., en met Bantam, waar die verhouding was = 4135.

Van de vijf regentschappen van Kediri beslaat Berbek het noordelijk en Kediri het middendeel der residentie, terwijl de grootere zuidelijke helft van het gewest wordt ingenomen westelijk door Trenggalek, in het midden door Ngrowo en oostelijk door Blitar. Alle deze drie regentschappen strekken zich uit tot aan zee. Het stroomgebied van den Brantas strekt zich in het Trenggaleksche en Ngrowosche veel verder zuidwaarts uit dan in het Blitarsche, welks zuidelijke helft het minst bevolkte deel is van het geheele gewest.

De dichtheidsverhoudingen der bevolking in de verschillende regentschappen waren in 1867 als volgt:

REGENTSCHAPPEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Berbeh	19,87	116213	5848
Kediri.	22,93	119536	5213
Trenggalek	21,20	79147	3733
Ngrowo	23,73	125584	5282
Blitar	29,98	52798	1761

Trekt men de beide noordelijke regentschappen, Berbek en Kediri te zamen, dan bekomt men 42,80 □ g. m. met 235749 zielen of 5508 per m., terwijl eene bijeenvoeging der drie zuidelijke regentschappen eene uitkomst geeft van 64,91 □ g. m. met 257529 zielen of 3967 inwoners per □ m.

Eene ontleding der distriktscijfers doet nog grootere verschillen ontwaren dan tusschen de regentschappen onderling. Ook hier is eene nadere aanwijzing dier distrikten niet overbodig. Ik breng ze tot vier groepen en noem ze naar hunne ligging als volgt:

1e groep. Vlakte-distrikten, nl. de distrikten der noordelijke helft van de residentie, die niet tot aan het gebergte reiken. Zij liggen in drie reijen. Van het noorden naar het zuiden volgen op elkander, in de westelijke rei, Gemenggeng, Ngandjoek, Berbek en Godean; in de middenrei Lengkong, Kertosono en Waroedjayeng, en in de oostelijke rei Papar en Kediri.

2e groep. Wilis-distrikten, die van uit de vlakte langs den Wilis opstijgen. Van het noorden naar het zuiden heeft men eerst Siwallan en voorts Modjoroto, Pakoentjen, Kalangbret en Goenoenglor.

3e groep. Kloet-Kawi-distrikten, die tot de hellingen en den voet van deze vulkanen behooren, t. w. van het noorden naar het zuiden Soekoredjo, Djambean, Sringat, Blitar en Wlingi.

4e groep Zuider-distrikten. Zij liggen in de westelijke helft

van het groepgebied in drie reijen. In de westelijke rei bevinden zich, van het noorden naar het zuiden op elkander volgende: Trengalek, Ngassinan, Kampak en Soembreng; in de volgende rei eveneens naast elkander geplaatst, Pakkis, Tanggoel en Prigi, en in de oostelijke rei evenzoo Toelongagoong (met Ngoenoet) en Wadjak; terwijl het distrikt Lodoyo geheel het oosterdeel van het groepgebied inneemt.

Bij het onderstaand overzicht is deze groepeering der distrikten gevolgd.

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Vlakte-distrikten.	Gemenggeng . .	5,46	22829	4181
	Ngandjoek. . .	1,65	15209	9212
	Berbek	1,60	12245	7653
	Godean. . . .	1,00	14657	14657
	Lengkong . . .	2,62	21290	8122
	Kertosono . . .	1,03	12566	12160
	Waroedjayeng. .	2,17	9612	4429
	Papar	3,46	29072	8402
	Kediri	4,34	26848	6186
	Totaal. . .	23,33	164328	7436
Wilis-distrikten.	Siwallan . . .	4,34	7805	1798
	Modjoroto . . .	7,44	28964	3893
	Pakoentjen. . .	3,31	7881	2381
	Kalangbret. . .	4,34	21597	4983
	Goenoenglor . .	4,63	11708	2528
	Totaal. . .	24,06	77955	3240
Kloet-distrikten.	Soekoredjo. . .	4,38	14436	3295
	Djambean . . .	3,31	20216	6107
	Sringat. . . .	5,17	13123	2538
	Blitar	5,79	22620	3906
	Wlingi. . . .	7,44	8680	1153
	Totaal. .	26,09	79075	3030

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Zuider-distrikten.	Trenggalek. . .	1,53	12935	8454
	Ngassinan. . .	3,85	13577	3526
	Kampak . . .	4,30	13089	3044
	Soembreng. . .	3,46	5638	1641
	Pakkis	1,57	20240	12891
	Tanggoel . . .	3,18	15017	4722
	Prigi	1,86	1960	1053
	Toelongagoong .	3,08	33933	11017
	Ngoenoet . . .	3,00	24973	8324
	Wadjak . . .	6,82	22183	3252
	Lodoyo. . . .	11,58	8375	723
	Totaal. . .	44,23	171920	3886

Splitst men de zuiderdistrikten voorts nog in twee groepen, nl. in de binnenlandsche en in de stranddistrikten, dan worden de cijfers voor de binnenlandsche distrikten (Trenggalek, Ngassinan, Kampak, Pakkis, Tanggoel, Toelongagoong en Ngoenoet) = 20,51 □ g. m. met 133764 zielen of 6521 zielen per □ g. m., en voor de stranddistrikten (Soembreng, Prigi, Wadjak en Lodoyo = 23,72 □ g. m. met 38156 zielen of slechts 1608 zielen per □ g. m.

De vlakte-distrikten zijn alzoo meer dan viermaal dichter bevolkt dan de stranddistrikten en meer dan tweemaal dichter dan de distrikten aan Kloet en Wilis.

De distriktsverdeeling van Kediri heeft sedert 1845 slechts enkele wijzigingen ondergaan. Het tegenwoordig distrikt Ngoenoet maakte in 1845 een deel uit van het distrikt Toelongagoong. Blitar en Sringat waren toen op zich zelve staande wedonoschappen en zijn sedert vereenigd tot een eigen regentschap verheven, terwijl het oude distrikt Blitar in de distrikten Blitar, Wlingi en Lodoyo is opgelost.

De vergelijking der cijfers van 1845 met die van 1867 levert alzoo voor de distrikten geene bezwaren op. Zij heeft echter enkel betrekking tot de inlanders.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Kediri.	Kediri	13085	25049
	Modjoroto	11059	28868
	Djambean	6508	20165
	Soekoredjo	7779	14330
	Papar	11797	28748
	Totaal	50228	117160
Ngrowo.	Toelongagoong	24796	33289
	Ngoenoet		24948
	Pakoentjen	3720	7868
	Tanggoel	10356	15011
	Wadjak	11664	22180
	Kalangbret	14237	21584
	Totaal	64773	124880
Trenggalek.	Trenggalek	8768	12848
	Goenoenglor	8553	11708
	Ngassinan	9110	13575
	Pakkis	8740	20228
	Kampak	7941	13085
	Soembreng	4684	5637
	Prigi	1862	1960
	Totaal	49658	79041
Berbek.	Berbek	6706	11850
	Godean	4926	14652
	Siwallan	3631	7803
	Ngandjoek	7272	15192
	Gemenggeng	12971	22820
	Kertosono	5758	11842
	Lengkong	6436	21273
	Waroedjayeng	3753	9602
	Totaal	51453	115034
Blitar.	Sringat	4575	13123
	Blitar		22250
	Wlingi	12602	8633
	Lodoyo		8344
	Totaal	17177	52313

De aanwas der bevolking was het aanzienlijkste in de regentschappen Blitar, Berbek en Kediri, waar de populatie meer dan verdubbelde. In Blitar, een gewest waar de landbouwnijverheid in de laatste tijden groote voortschreden heeft gemaakt, was in 1867 het bevolkingscijfer zelfs het drievoudige van dat van 1845. De toenemingsverhoudingen waren overigens, voor Blitar = 204 pCt. of 5,5 pCt. 's jaars; voor Kediri = 132 pCt. of 3,91 pCt. 's jaars; voor Berbek = 123 pCt. of 3,7 pCt. 's jaars; voor Ngrowo = 92 pCt. of 3,1 pCt. 's jaars, en voor Trenggalek = 59 pCt. of 2,12 pCt. 's jaars.

De vermeerdering had plaats, zonder uitzondering, in alle distrikten. Verdrievoudiging of meer is op te merken met betrekking tot de distrikten Blitar, Wlingi en Lodoyo, Lengkong en Djambean; verdubbeling of meer, ten opzichte van de distrikten Modjoroto, Papar, Toelongagoong met Ngoenoet, Pakoentjen, Pakkis, Godean, Siwallan, Ngandjoek, Kertosono, Waroedjayeng en Sringat. Nergens, tenzij in het stranddistrikt Prigi, was de toeneming gering te noemen.

Het gemiddelde bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 370; voor het regentschap Kediri = 356; voor het regentschap Ngrowo = 407; voor het regentschap Trenggalek = 303; voor het regentschap Berbek = 392, en voor het regentschap Blitar = 399.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 5,18 zielen; en over de regentschappen = 5,6 voor Kediri; = 5,1 voor Ngrowo; = 4,8 voor Trenggalek; = 5,0 voor Berbek, en = 5,08 voor Blitar.

Het cijfer der werkbare mannen werd met 109905 opgegeven en dat der dienstplichtigen met 58610. Er kwam alzoo één werkbare man op de 4,4 inlanders.

De cijfers der niet-inheemsche bevolking klommen, sedert 1845 voor de Europeanen, van 94 tot 464 en voor de Chineezen van 1661 tot 4379.

XVIII. BEVOLKING DER RESIDENTIE

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Soerabaya	Soerabaya	3,31	353
	Djabakotta	2,06	235
	Goenoeng kending	6,70	361
	Totaal.	12,07	949
Sidhoardjo	Djengollo 1	2,57	132
	Djengollo 2	2,28	156
	Djengollo 3	2,11	181
	Djengollo 4	1,61	169
	Rawapoeloe 1	1,86	140
	Rawapoeloe 2	1,82	126
	Totaal.	12,25	904
Modjokerto	Modjokerto	4,10	318
	Modjokasri	8,82	352
	Modjojari lor.	3,27	281
	Modjosari kidool.	5,79	279
	Modjoredjo	7,37	227
	Modjoagoong	7,82	352
	Totaal.	37.17	1809
Grissee	Kotta	0,10	27
	Petambakan	3,02	121
	Bengawan djero	2,85	149
	Goenoeng kending	4,34	150
	Totaal.	10,31	447
Sidayoe	Tambangan	4,18	170
	Kedokan	5,13	154
	Pridjek	4,88	134
	Totaal.	14,19	458
Lamongan	Lingkir	11,67	261
	Goenoeng kending	4,05	152
	Tengahan	1,78	122
	Bengawandjero	1,49	101
	Totaal.	18,99	636
Bawean	Sankapoera en Wetan-negri, Lor-negri en Koelon-negri	3,60	65
	Totaal Residentie.	108,58	5268

OERABAYA OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders.)	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
12827	3472	94011	3959	827	2080	104439
11254	12	67311	14	1	〃	67338
15575	2	75827	61	〃	〃	75890
39656	3486	237149	4034	828	2080	247577
11206	29	55018	19	〃	〃	55066
12650	74	62227	891	22	〃	63214
7990	28	40511	48	〃	〃	40587
9893	11	50444	38	〃	〃	50493
10063	4	50037	50	〃	〃	50091
8340	27	40637	2	〃	〃	40666
60142	173	298874	1048	22	〃	300117
11382	97	48791	901	43	154	49986
10579	18	52082	151	〃	〃	54251
10873	33	49486	119	〃	〃	49638
7327	21	32287	13	〃	〃	32321
10008	47	43606	323	〃	〃	43976
13047	10	55254	17	〃	〃	55281
63212	226	283506	1524	43	154	285453
5711	202	23401	1163	665	613	26044
9393	13	43397	〃	〃	〃	43410
11583	31	55421	20	〃	〃	55472
6307	〃	31347	〃	〃	〃	31347
32994	246	153566	1183	665	613	156273
12509	64	59015	39	9	32	59159
14686	〃	64078	45	〃	6	64129
14424	11	49244	29	〃	〃	49284
41619	75	172337	113	9	38	172572
14519	15	60400	30	〃	〃	60445
7912	1	33348	〃	〃	〃	33349
6730	11	31547	86	〃	〃	31644
4262	〃	19423	〃	〃	〃	19423
33423	27	144718	116	〃	〃	144861
9017	31	30883	15	4	349	31282
280063	4269	1321033	8033	1571	3234	1338135

De residentie Soerabaya is slechts een weinig kleiner dan het Soesoehoenaat Soerakarta. Met Nederlandsche provinciën vergeleken, is zij nagenoeg zoo groot als Zuidholland, Zeeland en Utrecht te zamen. Zij bezit, op eene uitgestrektheid van 108,58 □ mijlen eene bevolking van niet minder dan 1338135 zielen, een cijfer dat der gezamentlijke bevolking van de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland nog overtreffende.

Voordat Madura tot eene afzonderlijke residentie was verheven, werd de bevolking van dit laatste gewest gemeenlijk onder de algemeene bevolking van Soerabaya begrepen. In 1815 werd het tegenwoordig grondgebied der residentie, volgens Raffles, gerekend eene bevolking te bezitten van 243380 zielen, waarvan 127938 kwamen op de regentschappen Soerabaya en Modjokerto, en 115442 op de regentschappen Grissee, Sidayoe en Lamongan. — In 1832 was de populatie van Soerabaya en Modjokerto tot 363227, en die van Grissee, Sidayoe en Lamongan tot 243029 zielen vermeerderd, zoodat het totale bevolkingscijfer der residentie te stellen was op 606256.

In het jaar 1845 was het tot 936063 geklommen, in 1860 tot 1187037, in 1865 tot 1297151 en in 1867 tot het reeds gemelde cijfer.

De toeneming der bevolking, naar deze cijfers berekend, waren, sedert 1815 = 449 pCt. of 3,3 pCt. 's jaars; sedert 1832 = 120 pCt. of 3,2 's jaars, en sedert 1865 = 42,95 pCt. of 1,65 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking was naar de bestaande gegevens berekend, in

1815	=	2318	zielen	per	□	g.	m.
1832	=	5775	"	"		"	"
1845	=	8620	"	"		"	"
1860	=	10932	"	"		"	"
1865	=	11945	"	"		"	"
1867	=	12323	"	"		"	"

Wat de jaren 1815 en 1832 betreft is in de dichtheidsberekening het eiland Bawean (3,60 □ g. m. groot) buiten gesloten, omdat de bevolkingscijfers van dat eiland over die jaren niet in de gegevene begrepen zijn.

Soerabaya is een der dichtst bevolkte residentiën van Java. Zij wordt ten dezen opzichte slechts overtroffen door Kadoe, Bagelen en Japara.

De bevolking is er echter zeer ongelijkmatig verdeeld. Zeer samengedrongen in de delta van de Kalimaas of Brantas, in de vlakte van Modjokerto nabij het engere deel van straat Madura en langs de boorden der Solorivier, is zij ijl te noemen in de minder vruchtbare streken der kalkheuvels van Sidayoe en Lamongan en, in de zuidelijke helft van Modjokerto, op de hellingen van den Ardjoeno, Koekoesan en Selondo. Nergens echter op geheel Java is eene meer kompakte bevolking aan te wijzen dan die der delta van Soerabaya en van de stranddistrikten van straat Madura. De dichtheidsverhoudingen der regentschappen, waren in 1867 als volgt:

REGENTSCHAPPEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Soerabaya	12,07	247577	20511
Sidhoardjo	12,25	300117	27764
Modjokerto	37,17	285453	7679
Grissee	10,31	156273	15157
Sidayoe	14,19	172572	12161
Lamongan	18,99	144861	7628
Bawean	3,60	31282	8690

Bawean ligt ver van uit den wal en laat zich slechts administratief tot het gebied der residentie brengen. Rekent men zijne oppervlakte en bevolking niet mede, dan blijven, wat het jaar 1867 betreft, voor Soerabaya over 104,98 □ g. m. en 1306853 zielen, wat eene dichtheid vertegenwoordigt van 12448 zielen per □ g. m.

Men ontwaart dat Modjokerto, het zuidelijk deel der residentie en een gewest zoo groot als de residentie Kadoe, met slechts 7679 zielen p. □ m. bevolkt is. Laat men ook dit gewest buiten berekening, dan houdt men over 67,81 □ m. en 1021400 zielen, wat beantwoordt aan 15062 zielen per □ m.

Ook Lamongan, het minst dicht bevolkte en aan Modjokerto grenzend regentschap, 18,99 □ m. groot en eene bevolking van 144861 zielen tellende, van de residentie aftrekkende, bekomt men voor het overblijvende eene oppervlakte van 48,42 □ m. (en dus een gewest uitgestrekter nog dan de residentie Japara of dan de provincie Noordholland) bevolkt met 876539 zielen of met 17954 zielen per mijl, eene dichtheid welke die van de

dichtstbevolkte residentie, Kadoe, die slechts ruim 37 □ g. m. groot is, nog met meer dan 1300 zielen per □ m. overtreft.

Een nog juister inzicht in de verdeeling der bevolking erlangt men door de studie der cijfers van de verschillende distrikten en door de groepeering der distrikten benoorden de Kalimaas op eene gedeeltelijk andere wijze dan de officiëele. Even als Modjokerto het zuiderdeel der residentie beslaat, wordt het noorderdeel er van ingenomen door Sidayoe. Het middendeel der residentie bestaat dan nog uit vier regentschappen, van welke het zuidoostelijke, Sidhoardjo, de delta beslaat der Kalimaas, het westelijke gevormd wordt door de distrikten van Lamongan, en het noordoostelijke door die van Grissee, terwijl het regentschap Soerabaya in het middenste oosten der residentie gelegen hoefijzervormig omgeven wordt door de drie andere.

Leerzaam komt mij voor, de volgende groepeering der distrikten.

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Noordelijke kalk-distrikten.	Pridjek	4,88	49284	10099
	Kedokan . . .	5,13	64129	12500
	Tambangan . .	4,18	59159	14152
	Bengawendjero (Lamongan) . .	1,49	19423	13035
	Tengahan . . .	1,78	31644	17777
	Totaal . .	17,46	223639	12808
Zuidelijke kalk-distrikten . .	Lengkir . . .	11,67	60445	5179
	Goenoeng kending (Lamongan)	4,05	33349	8234
	id. id. (Grissee)	4,34	31347	7218
	id. id. (Soerabaya)	6,70	75890	11326
	Totaal . .	26,76	201031	7512
Straat-distrikten.	Bengawandjero (Grissee) . . .	2,85	55472	19463
	Petambahan en Kotta	3,12	69454	22260
	Soerabaya . . .	3,31	104349	31522
	Totaal . .	9,28	229275	24706

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Delta-distrikten.	Djabakotta. . .	2,06	67338	32683
	Djengollo 1 . .	2,57	55066	21426
	Djengollo 4 . .	1,61	50493	31362
	Djengollo 3 . .	2,11	40587	19235
	Djengollo 2 . .	2,28	63214	27725
	Rawapoeloe 2 . .	1,82	40666	22344
	Rawapoeloe 1 . .	1,86	50091	26930
	Totaal . .	14,31	367455	25677
Vulkanische dis-distrikten . .	Modjoredjo . .	7,37	43976	5966
	Modjoagoong . .	7,82	55281	7069
	Modjokerto . .	4,10	49986	12191
	Modjokasri . .	8,82	54251	6150
	Modjosari lor. .	3,27	49638	15177
	Modjosari kidool.	5,79	32321	5582
	Totaal . .	37,17	285453	7679

De Straat- en Delta-distrikten, te zamen 23,64 □ g. m. groot en bevolkt met niet minder dan 596720 zielen of met gemiddeld meer dan 25200 per □ m., zijn een in Indië niet geëvenaard voorbeeld van dichte bevolktheid, en zelfs zal men in Europa wellicht geen plek vinden van gelijke uitgestrektheid waar eene zoo kompakte plattelandsbevolking gevonden wordt als in de delta van Soerabaya.

Uit het gegeven overzicht blijkt voorts, dat de bevolking in de Delta- en Straat-distrikten meer dan driemaal dichter is dan in de Vulkanische en Zuidelijke kalk-distrikten en meer dan tweemaal dichter dan in de Noordelijke kalk-distrikten.

Ten opzichte van de ligging der distrikten zij hier nog herinnerd, dat in het regentschap Sidayoe, van het westen naar het oosten op elkander volgen Pridjek, Kedokan en Tambangan; dat in Lamongan het grootste gedeelte des regentschaps ingenomen wordt door het distrikt Lingkir, dat noordoostelijk van zich heeft het distrikt Goenoeng kending, hetwelk noordelijk begrensd wordt door Tengahan, gelijk dit weder ten noorden van zich heeft het Lamongansche distrikt Bengawandjero.

In het regentschap Grissee volgen van het noorden naar het

zuiden op elkander de distrikten Bengawandjero, Petambakan met Kotta, en het Grisseesche Goenoeng kending. In het regentschap Soerabaya ligt Goenoeng kending in het westen, Soerabaya zelf in het midden en Djabakotta in het oosten, waar het den noordelijken hoek van de delta der Kalimaas beslaat. Sidhoardjo heeft zijne distrikten in twee reijen geplaatst, die van het noorden naar het zuiden naast elkander gerangschikt zijn als volgt: in de westelijke helft Djengollo 4, Djengollo 3 en Rawapoeloe 2, en in de oostelijke helft Djengollo 1, Djengollo 2 en Rawapoeloe 1. In het Modjokertosche eindelijk ligt het distrikt Modjokasri ten noorden van de Kalimaas en de overige distrikten ten zuiden van de rivier in eene rei van het westen naar het oosten, t. w. Modjoredjo, Modjoagoong, Modjokerto en de beide Modjosari's (Modjosari lor in het noorden en Modjosari kidool in het zuiden).

Alhoewel de residentie Soerabaya sedert 1845, afgescheiden nog van de afzondering van Madura, vrij belangrijke veranderingen heeft ondergaan, wat de grenzen zijner regentschappen betreft, zijn de distrikten zelve tamelijk dezelfde gebleven. Slechts het oude distrikt Modjosari werd in twee distrikten gesplitst (M. lor en M. kidool). Modjokasri is de tegenwoordige naam van het oude distrikt Kabooh. Eene samenstelling van de bevolkingscijfers van 1845 en 1867 van de verschillende distrikten doet den vooruitgang ontwaren, die in de verschillende distrikten plaats had, wat betreft het zielental der inlandsche bevolking.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Soerabaya.	Soerabaya	82203	94011
	Djabakotta	50379	67311
	Goenoeng kending . .	50629	75827
	Totaal. . .	183211	237149
Sidhoardjo.	Djengollo 1	41621	55018
	Djengollo 2	41111	62227
	Djengollo 3	39466	40511
	Djengollo 4	40560	50444
	Rawapoeloe 1 . . .	35106	50037
	Rawapoeloe 2 . . .	21482	40637
	Totaal. . .	219346	298874

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	BEVOLKING. 1867.
Modjokerto.	Modjokerto	36888	48791
	Modjokasri	33644	52082
	Modjosari lor . .	21511	49486
	Modjosari kidool. .		32287
	Modjoredjo	12995	43606
	Modjoagoong. . . .	16817	55254
	Totaal . . .	121855	283506
Grissee.	Kotta	18877	23401
	Petambakan	40072	43397
	Bengawan djero. . .	51056	55421
	Goenoeng kending . .	24606	31347
	Totaal. . .	134611	153566
Sidayoe.	Tambangan	45709	59015
	Kedokan	46852	64078
	Pridjek	37818	49244
	Totaal. . .	130379	172337
Lamongan.	Lingkir	39608	60400
	Goenoeng kending . .	22777	33348
	Tengahan.	26182	31547
	Bengawan djero. . .	18396	19423
	Totaal. . .	106963	144718
Bawean.	Sankapoera, enz. . .	27323	30883

De belangrijkste toeneming, in het twee-en-twintigjarig tijdvak van 1845 tot 1867 had plaats in het regentschap Modjokerto, waar de bevolking meer dan verdubbelde. In de reeds in 1845 overbevolkte delta- en straat-distrikten was de vermeerdering veel geringer. Voor de verschillende regentschappen vind ik de volgende verhoudingen: voor Modjokerto 132,65 pCt. of 3,9 pCt. 's jaars; voor Sidhoardjo 36,25 pCt. of 1,4 pCt. 's jaars; voor Lamongan

35,20 pCt. of 1,39 pCt. 's jaars; voor Sidayoe 32,17 pCt. of 1,3 pCt. 's jaars; voor Soerabaya 29,44 pCt. of 1,2 pCt. 's jaars; en voor Grissee 14,08 pCt. of slechts 0,47 pCt. 's jaars. — Op Bawean was de toeneming insgelijks gering en bedroeg slechts 13,02 pCt. of 0,57 pCt. 's jaars.

Op de lijst komt geen enkel distrikt voor waar de bevolking in 1867 niet met een hooger cijfer is aangeduid. Verdrievoudiging of meer dan dat valt slechts te konstateeren van de distrikten Modjosari (lor en kidool), Modjoredjo en Modjoagoong; verdubbeling van geen enkel distrikt; en betrekkelijk geringe toeneming van de distrikten Djengolo 3, Petambakan en de Bengawan djero's van Grissee en Lamongan.

Het gemiddelde bevolkingscijfer der dessa's was in 1867, voor de geheele residentie = 254; voor de regentschappen Soerabaya = 261; Sidhoardjo = 332; Modjokerto = 157; Grissee = 349; Sidayoe = 376; Lamongan = 227; en Bawean = 481.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,7 leden. In de regentschappen was deze verhouding, voor Soerabaya = 5,9; voor Sidhoardjo = 4,9; voor Modjokerto = 4,4; voor Grissee = 4,6; voor Sidayoe = 4,1; voor Lamongan = 4,3; en voor Bawean = 3,4.

Het cijfer der werkbare mannen werd opgegeven met 285871 en dat de dienstplichtigen met 165391. Er kwam alzoo *één* werkbare op de 4,6 inlanders.

Sedert 1845 klom het cijfer der Europeanen van 2073 tot 4269; dat der Chineezen van 5136 tot 8033, en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 4537 tot 4805.

In de residentie Soerabaya zijn talrijke Partikuliere landerijen. Zij liggen grootendeels in de distrikten Soerabaya en Djabakotta, doch voor een gedeelte ook in het Modjokerto'sche, Grisseesche en Sidayoe'sche. In den Regeerings Almanak voor Nederlandsch Indië voor 1869 zijn de namen der partikuliere landerijen in de regentschappen Soerabaya, Grissee en Sidayoe opgegeven, ofschoon zonder gespecificeerde gegevens betrekkelijk hunne uitgestrektheid en bevolking. De partikuliere landen in de distrikten Modjokerto (Ketanen), Modjoagoong (Ngoro) en Modjoredjo (Bandjardjeder en Soekawati), die in 1845 bekend waren eene bevolking te bezitten van ruim 3500 zielen, zie ik in genoemden Regeerings Almanak niet vermeld. — De daar wèl vermelde landen, 40 in getal, behooren voor ongeveer de helft aan Chineezen, en overigens aan Europeanen, Arabieren en Inlanders.

Het geheel der partikuliere landen werd geschat op eene uitgestrektheid van 7201 bouws en gerekend eene bevolking te bezitten van 33337 zielen. In de verponding waren zij aangeslagen voor *f* 2,563,700.

Van de residentie Soerabaya waren in het jaar 1802 nog slechts onder rechtstreeksch europeesch beheer de regentschappen Soerabaya, Grissee, Sidayoe en Lamongan. Die regentschappen, beantwoordende aan de gelijknamige van heden met inbegrip van Sidhoardjo, werden in 1802 opgenomen door de regeerings gekommitteerden H. G. Slootman, N. Herrenau, J. C. Hein en J. Lapré en gerekend eene inlandsche en oostersche bevolking te bezitten van 280362 zielen. Dit cijfer steeg in 1867 voor dezelfde gewesten tot 1017393 en wijst op eene vermeerdering van 262,88 pCt. en eene gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding = 2 pCt.

XIX. BEVOLKING DER RESIDENTI

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Pasoeroean	Kotta Pasoeroean	0,45	6
	Redjassa	0,91	7
	Kraton	0,62	6
	Kebontjandi	0,79	6
	Gratti	0,95	3
	Djatti	1,45	4
	Winongan	1,12	4
	Wangkal	1,08	4
	Ngempit	0,62	4
	Wonoredjo	1,70	5
	Poerworedjo	3,50	8
	Tengger	14,78	5
	Totaal	27,97	65
Bangil	Kotta Bangil	0,75	6
	Gemping	1,78	15
	Gempol	2,18	20
	Pandakan	3,18	6
	Totaal	7,89	48
Malang	Kotta Malang	0,75	3
	Gondanglegi	23,78	9
	Sengoro	13,04	8
	Pakkies	10,35	1
	Penangoengan	6,71	1
	Karanglo	5,96	1
	Ngantang	7,45	6
	Totaal	68,04	60
	Tot. Residentie	103,90	17

ASOEROEAN OP HET EINDE VAN 1867.

uisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
6345	733	26577	2061	197	665	30233
4127	〃	22170	〃	〃	〃	22170
3686	〃	15357	〃	〃	〃	15357
4680	〃	19284	〃	〃	〃	19284
3989	〃	20425	〃	〃	〃	20425
5249	〃	27390	〃	〃	〃	27390
2441	〃	10956	〃	〃	〃	10956
2936	〃	11792	〃	〃	〃	11792
3278	〃	14530	〃	〃	〃	14530
3990	〃	15078	〃	〃	〃	15078
3977	〃	15809	〃	〃	〃	15809
2671	〃	12872	〃	〃	〃	12872
47369	733	212240	2061	197	665	215896
5585	32	25349	401	275	292	26349
3903	17	28395	395	〃	〃	28807
6995	19	33087	〃	〃	〃	33106
5744	19	27248	〃	〃	〃	27267
22227	87	114079	796	275	292	115529
3892	157	17328	682	21	209	18397
6112	33	32620	8	〃	〃	32661
4720	12	22254	30	〃	〃	22296
7402	1	35587	42	〃	〃	35630
7951	〃	40971	40	〃	〃	41011
5771	3	31211	28	〃	〃	31242
2123	〃	10102	33	〃	〃	10135
37971	206	190073	863	21	209	191372
107567	1026	516392	3720	493	1166	522797

De residentie Pasoeroean is slechts weinig kleiner dan Soerabaya maar ze is niet half zoo dicht bevolkt. Hare grootere zuidelijke helft is voor één groot deel niet of zeer schaars bewoond. De bevolking in de noordelijke distrikten daarentegen is zeer kompakt, gelijk hieronder nader zal worden aangetoond.

In 1815 schatte men de bevolking der geheele residentie nog slechts op een cijfer van 108812. De opgaven van 1830 spreken van 238447, die van 1845 van 336239, die van 1860 van 464428, die van 1865 van 501517, en die van 1867 van niet minder dan 522797 zielen. Volgens deze cijfers zou men mogen aannemen dat de bevolking sedert 1815 vermeerderd is met 380,45 pCt. of gemiddeld 3,05 pCt. 's jaars, en sedert 1845 met 55,45 pCt. of 2 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking zou dan geweest zijn, in

1815 = 1047 zielen per □ g. m.
1830 = 2294 " " " " "
1845 = 3236 " " " " "
1860 = 4470 " " " " "
1865 = 4826 " " " " "
1867 = 5031 " " " " "

Voor de verschillende regentschappen is deze verhouding eene geheel andere. Voor Bangil en Pasoeroean, de beide noorderregentschappen, die te zamen nauwelijks meer dan een derde gedeelte van de geheele residentie beslaan en waarvan Bangil nog meer dan driemaal geringer van omvang is dan Pasoeroean, vind ik 9242 zielen per □ g. m. en voor Malang, dat alleen grooter is dan de residentiën Djokjokarta, Bagelen of Tagal, slechts 2812 zielen per □ m.

REGENTSCHAPPEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Bangil	7,89	115529	14642
Pasoeroean	27,97	215896	7711
Malang	68,04	191372	2812

Bangil, in het noordwesten der residentie gelegen en aan het deltaland der Kalimas grenzende, heeft alzoo eene nagenoeg

dubbel zoo dichte bevolking als Pasoeroean en in Pasoeroean is zij nog meer dan dubbel zoo samengedrongen als in Malang.

In de regentschappen zelve is de verspreiding der populatie niet minder ongelijk. De noordelijke distrikten van Bangil en Pasoeroean bestaan uit de vruchtbare vlakte in welke de voet van den Ardjoeno en van het Tengergebergte overgaat. In het Malangsche wordt het centrum gevormd door het hoogland dat door den Kawi in het westen en door het Tengergebergte en den Semiroe in het oosten is begrensd, en het uitgestrekte zuidelijk deel van dit regentschap bestaat uit onherbergzaam kalkgebergte dat tot aan de zuidkust reikt.

Men kan de distrikten gevoegelijk tot drie groepen brengen, die men kan bestempelen als de vlaktedistrikten, de vulkanische- en de kalkdistrikten.

Tot de vlakte-distrikten zijn te brengen de volgende, die in twee rijen van het westen naar het oosten geplaatst zijn en in elke van welke ze in de hier aangegeven orde van het westen naar het oosten op elkander volgen. In de noordelijke rei liggen Gempol, Kotta Bangil, Gempeng, Kraton, Pasoeroean, Redjassa en Djatti en in de zuidelijke rei Ngempil, Wonoredjo, Wangkal, Kebontjandi, Winongan en Grati.

De vulkanische distrikten vormen evenzoo eene dubbele rei. In de noordelijke liggen, in de bovenvermelde orde, Pandaän, Poerworedjo en Tengger en in de zuidelijke rei, Ngantang, Penangoengan, Karanglo en Pakkis, en, tusschen Penangoengan en Pakkis, het distrikt Kotta Malang.

De kalkdistrikten zijn slechts twee in getal; Sengoro beslaat de kleinere westelijke en Gondanglegi de veel grootere oostelijke helft van dit gebied. De cijfers van uitgestrektheid en bevolking dezer distrikten waren in 1867 als volgt:

GROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. in □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Vlakte-distrikten.	Gempol en Kotta Bangil . . .	2,93	59455	20291
	Kraton en Kotta.	1,07	45590	42607
	Redjassi en Djati.	2,36	49560	21000
	Gemping . . .	1,78	28807	15060
	Ngempit en Wonoredjo . . .	2.32	29608	12935
	Wangkal . . .	1,08	11792	10918
	Kebontjandi, Winongan en Grati.	2,86	50665	17645
	Totaal. .	14,40	275477	19130
Vulkanische distrikten.	Pandakan . . .	3,18	27267	8574
	Poerworedjo . .	3,50	15809	4516
	Tengger . . .	14,78	12872	870
	Ngantang . . .	7,45	10135	1360
	Penangoengan. .	6,71	41011	6112
	Karanglo en Kotta Malang . . .	6,71	49639	7397
	Pakkis	10,35	35630	3442
	Totaal. .	52,68	192363	3651
Kalk-distrikten.	Sengoro . . .	13,04	22296	1709
	Gondanglegi . .	23,78	32661	1373
	Totaal. .	36,82	54957	1492

In de vlakte-distrikten doet alzoo de dichtheid der bevolking nauwelijks onder voor de best bevolkte distriktgroepen van de dichtstbevolkte residentiën, terwijl zij die der vulkanische distrikten meer dan vijfmaal en die der kalkdistrikten ongeveer dertienmaal overtreft.

In de distriktsverdeeling van Pasoeroean is sedert 1845 weinig verandering gekomen. Wonoredjo is een nieuw distrikt dat uit

een deel van Ngempit gevormd is en overigens zie ik slechts eene naamsverandering, zijnde het oude distrikt Porrong met den naam van Poerworedjo herdoopt. In de jaren 1845 en 1867 waren de cijfers der inlandsche (Javaansche en Madureesche) bevolking als volgt:

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Pasoeroean.	Kotta Pasoeroean . . .	25861	26577
	Redjassa	18937	22170
	Kraton	16271	15357
	Kebontjandi	17276	19284
	Grati	10826	20425
	Djatti	19922	27390
	Winangon.	8147	10956
	Wangkal	13563	11792
	Ngempit	13051	14530
	Wonoredjo	〃	15078
	Poerworedjo	7422	15809
	Tengger	4252	12872
	Totaal. . .	155528	212240
Bangil.	Kotta Bangil. . . .	25470	25349
	Gemping	15347	28395
	Gempol	28873	33087
	Pandakan	24493	27248
	Totaal. . .	94183	114079
Malang.	Kotta Malang . . .	10032	17328
	Gondanglegi	9478	32620
	Sengoro	9733	22254
	Pakkies	16506	35587
	Penangoengan . . .	12430	40971
	Karanglo	16516	31211
	Ngantang	7625	10102
	Totaal. . .	82320	190073

De sterkste vermeerdering, in genoemd twee-en-twintigjarig tijdvak, had, wat de regentschappen betreft, plaats in het Malangsche, waar zij 130,89 pCt. bedroeg of gemidddeld 3,89 pCt. 's jaars. In het Pasoeroeansche was zij 36,46 pCt. of 1,40 pCt. 's jaars en in het Bangilsche slechts 21,12 pCt. of 0,91 pCt. 's jaars. Het schijnt dat de bevolking, voor een groot deel uit Madureezen bestaande, zich in deze residentie meer dan in andere uit de overbevolkte distrikten naar de aangrenzende of meer verwijderde heeft verplaatst.

In sommige distrikten, zooals Kraton, Wangkal en Kotta Bangil is het cijfer van 1867 zelfs geringer dan dat van 1845. In andere distrikten evenwel was de toeneming zeer belangrijk. Verdubbeling der bevolking had plaats in Grati, Ngempit (met Wonoredjo), Poerworedjo, Sengoro en Pakkies; en in de distrikten Tengger, Gondanglegi en Penangoengan steeg de toeneming zelfs tot ruim verdrievoudiging.

Het gemiddelde bevolkingscijfer der dessa's was in 1867, voor de geheele residentie = 290 en voor de regentschappen Pasoeroean = 331, Bangil = 239, en Malang = 288.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld: in de geheele residentie, uit 4,8 leden, en in de regentschappen, Pasoeroean uit 4,4, Bangil uit 5,1, en Malang uit 5,0 zielen.

Het cijfer der werkbare mannen was 125019 en dat der dienstplichtigen 107241. Er kwam alzoo één werkbare man op de 4,1 inlanders.

Sedert 1845 klom het cijfer der Europeanen van 587 tot 1026, dat der Chineezen van 2229 tot 3720, dat der Arabieren van 202 tot 493, en dat der andere vreemde Oosterlingen van 961 tot 1166.

Als Partikuliere landen in Pasoeroean zijn op de kaart der residentie van den heer W. F. Versteeg (1858) vermeld: Kedawoong (in het distrikt Redjassa), Rustenlust (tusschen Kraton en Pasoeroean), Alkmaar (in het distrikt Poerworedjo), en Genitri (in het distrikt Pakkies). In de Regeerings Almanak voor Nederlandsch Indië van 1869 is echter slechts Kedawoong als Partikulier land genoemd, terwijl de uitgestrektheid der partikuliere landen in Pasoeroean er opgegeven is 651 bouws te bedragen en de bevolking 2992 zielen.

Volgens de statistieke opneming van het jaar 1802 bestond de totale oostersche bevolking der regentschappen Bangil en Pasoeroean uit 55637 zielen. In 1867 bevond men het totale cijfer

voor beide regentschappen 330605 te bedragen. Daarna te oordeelen zou de bevolking met 469,01 pCt. toegenomen zijn, of gemiddeld jaarlijks met 2,9 pCt. De sterke toeneming der populatie in de oostelijke residentiën van Java is overigens, zooals bekend is, voor een niet gering deel toe te schrijven aan immigratie van Madureezen.

XX. BEVOLKING DER RESIDENTIE

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ g. mijl.	Dessa's.
Probolingo.	Probolingo.	Probolingo	2,000	54
		Soemberkareng	1,487	35
		Tongas	3,020	45
		Tenger	3,280	22
		Dringoe	1,140	38
		Totaal.	10,927	194
Kraksaän.	Kraksaän.	Gending	2,800	40
		Padjarakan	3,100	47
		Kraksaän	3,640	54
		Djaboong	0,620	22
		Phaeton	1,900	49
		Totaal.	12,060	212
Loemadjang.	Loemadjang.	Loemadjang	15,700	75
		Ranoelamongan	8,100	49
		Kandangan	6,450	23
		Totaal.	30,250	147
		Totaal Residentie.	53,237	553

PROBOLINGO OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN
8306	301	41108	1426	202	824	43861
5078	9	25553	8	〃	〃	25570
6706	3	33595	9	〃	〃	33607
1457	〃	7316	〃	〃	〃	7316
5203	28	25659	7	〃	〃	25694
26750	341	133231	1450	202	824	136048
6230	8	27713	21	〃	〃	27742
6147	26	28001	8	〃	1	28036
8452	19	37577	41	〃	〃	37637
6886	8	27706	27	〃	〃	27741
9456	7	39634	19	〃	〃	39660
37171	68	160631	116	〃	1	160816
8251	96	46048	31	〃	〃	46205
3564	15	22275	13	〃	〃	22303
1081	〃	7056	15	〃	〃	7071
12896	111	75379	89	〃	〃	75579
76817	520	369241	1655	202	825	372443

De residentie Probolingo is slechts een paar □ g. m. kleiner dan de provincie Zuidholland en slechts ruim één □ g. m. kleiner dan het sulthanaat Djokjokarta. Zij behoorde vroeger, met Banjoewangi, tot de residentie Bezoeki, en zoo zijn in de jaren vóór 1845 haar bevolkingscijfers in de beschikbare bescheiden, begrepen in die der voormalige residentie Bezoeki, die het geheele ten oosten van Pasoeroean gelegen deel van Java innam. De bevolking van dit uitgestrekte oosterdeel, binnen hetwelk de provinciën Noordholland, Zuidholland, Zeeland, Utrecht en Gelderland ruim plaats zouden vinden, was in de eerste jaren dezer eeuw nog zeer gering. Raffles schatte haar op niet meer dan 113232 zielen, een cijfer dat in 1823 tot 201940 en in 1832 tot 328472 geklommen was.

Afzonderlijke cijfers van Probolingo ken ik geene andere dan die van 1845 en volgende jaren. In 1845 werden de distrikten, tot de tegenwoordige residentie Probolingo behoorende, gerekend eene bevolking te bezitten van 242932 zielen. Dit cijfer was, in 1860 tot 315097, in 1865 tot 347658 en in 1867 tot 372443 gestegen. Sedert 1845 zou, volgens deze cijfers, de bevolking toegenomen zijn met 53,31 pCt. of gemiddeld 1,96 pCt. 's jaars. Na 1860 en dus in de laatste zeven jaren waarover de bescheiden handelen, was die toeneming = 18,19 pCt. of 3,1 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking was, in

1845	=	4563	zielen	per	□	g.	m.
1860	=	5918	〃	〃	〃		〃
1865	=	6530	〃	〃	〃		〃
1867	=	6998	〃	〃	〃		〃

Van de drie regentschappen liggen Probolingo en Kraksaän in de noordelijke kleinere helft der residentie, Probolingo in het westen en Kraksaän in het oosten. Deze beide regentschappen beslaan de vruchtbare vlakte langs de noordkust en de noordelijke hellingen van den Tengger, den Lamongan en den Argopoero. Het grooter zuiderdeel der residentie bestaat geheel uit het Loemadjangsche en hoezeer dit veel minder dicht bevolkt is dan de noordelijke regentschappen, biedt het toch in de uitgestrekte vlakte, die zich zuidelijk van den Lamongan en zuidoostelijk van den Semiroe tot aan het zuiderstrand voortzet, eene tamelijk dichte bevolking aan, die voor het regentschap met een veel

aanmerkelijker cijfer zou kunnen worden aangeduid, indien de bergstreken niet werden medegerekend.

De dichtheid der bevolking in de drie regentschappen blijkt uit volgend overzicht:

REGENTSCHAPPEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Probolingo	10,927	136048	12450
Kraksaän	12,060	160816	13334
Loemadjang	30,250	75579	2498

Het blijkt alzoo dat de noordelijke regentschappen eene meer dan vijfmaal dichtere bevolking bezitten dan het zuidelijke.

De distrikten kan men tot drie groepen brengen, de stranddistrikten, de bergdistrikten en het zuiderdistrikt.

De stranddistrikten zijn van het westen naar het oosten gerekend: de Probolingo'sche distrikten Tongas, Soemberkareng, Probolingo en Dringoe, en de Kraksaänsche, Gending, Padjarakan, Kraksaän, Djaboeng en Phaeton.

Tot de bergdistrikten behoort het Probolingo'sche distrikt Tengger en de beide Loemadjangsche distrikten Kandangan (in het westen) en Ranoelamongan (in het oosten).

Het zuiderdistrikt, Loemadjang, beslaat het geheele zuiderdeel van het regentschap en is grooter dan de beide andere.

Deze indeeling volgende bekomt men als overzicht:

DISTRIKTGROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. in □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Stranddistrikten.	Tongas	3,020	33607	11128
	Soemberkareng .	1,487	25570	17196
	Probolingo. . .	2,000	43861	21930
	Dringoe . . .	1,140	25694	22538
	Gending . . .	2,800	27742	9908
	Padjarakan . .	3,100	28036	9044
	Kraksaän . . .	3,640	37637	10339
	Djaboeng en Phaeton . . .	2,520	67401	26746
	Totaal. . .	19,707	289548	14692

DISTRIKTGROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Bergdistrikten.	Tengger . . .	3,280	7316	2230
	Kandangan . .	6,450	7071	1096
	Ranoelamongan .	8,100	22303	2753
	Totaal. . .	17,830	36690	2057
Zuiderdistrikt.	Loemadjang . .	15,700	46205	2943

De meeste stranddistrikten strekken zich van het strand tot hoog op het gebergte uit en zouden, indien men alleen hunne vlakten in berekening bracht, nog veel dichter bevolkt zijn dan de staat aangeeft. Men ziet overigens dat de stranddistrikten desniettemin nog meer dan zevenmaal dichter bevolkt zijn dan de bergdistrikten.

Ik vind de tegenwoordige distrikten van Probolingo allen terug in de bescheiden van 1845. De hieronder volgende cijfers hebben betrekking tot het geheel der bevolking en niet uitsluitend tot de inlandsche.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING.	
		1845.	1867.
Probolingo.	Probolingo	27988	43861
	Soemberkareng . . .	14175	25570
	Tongas.	14254	33607
	Tenger.	3393	7316
	Dringoe	15783	25694
	Totaal. . .	75593	136048
Kraksaän.	Gending	18538	27742
	Padjarakan	24736	28036
	Kraksaän	27432	37637
	Djaboong	22603	27741
	Phaeton	33525	39660
	Totaal. . .	126834	160816
Loemadjang.	Loemadjang	25073	46205
	Ranoelamongan . . .	11312	22303
	Kandangan	4122	7071
	Totaal. . .	40507	75579

In geen der regentschappen kwam het in het twee-en-twintigjarig tijdvak tot eene verdubbeling der bevolking. Als verhoudingen vind ik eene toeneming voor Loemadjang van 84,11 pCt. of 2,8 pCt. 's jaars; voor Probolingo van 79,97 pCt. of 2,7 pCt. 's jaars, en voor Kraksaän van 26,79 pCt. of gemiddeld slechts 1,1 pCt. 's jaars. De geringe toeneming in Kraksaän schijnt te duiden op verspreiding der bevolking in de aangrenzende regentschappen. Overigens werd in geen enkel distrikt vermindering bespeurd en in enkele zelfs verdubbeling, zooals in Tenger, Tongas en Ranoelamongan.

Het gemiddelde bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 673; voor het Probolingo'sche = 701; voor het Kraksaänsche = 758, en voor het Loemadjangsche = 514.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,8 leden. Voor het Probolingosche was deze verhouding = 4,9; voor het Kraksaänsche = 4,3, en voor het Loemadjangsche = 5,8.

Het aantal werkbare mannen werd geschat op 73832 en dat der dienstplichtigen op 62871. Men rekende alzoo één werkbare man op de 5,0 inlanders.

De cijfers der vreemde natiën klommen sedert 1845, — dat der Europeanen van 285 op 520; dat der Chineezen van 821 op 1655, en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 742 op 1027.

Volgens de statistiek van 1802 bezat het toenmalige regentschap Banger, eene Oostersche bevolking van slechts 29126 zielen. Indien, wat mij trouwens niet gebleken is, dat voormalige regentschap het gebied omvatte van de tegenwoordige residentie Probolingo, welker Oostersche bevolking in 1867 een cijfer van 371923 bereikte, zou men tot de gevolgtrekking kunnen komen dat de bevolking er in het aangeduid vijf-en-zestigjarig tijdvak meer dan vertienvoudigd is en toegenomen met niet minder dan 1176,94 pCt. Als gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding vind ik 4 pCt. Ik vermoed evenwel dat het zuiderdeel der residentie in 1802 nog niet onder rechtstreeksch Europeesch gezag stond, evenmin als toenmaals de grootere zuidelijke helft van Pasoeroean, het Malangsche.

XXI. BEVOLKING DER RESIDENTI

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Bezoeki	Bezoeki	3,5	60
	Binor	4,5	20
	Mlandingan	1,5	30
	Boengattan	1,5	15
	Wringien	2,0	28
	Totaal. . .	13,0	153
Panaroekan	Panaroekan	2,0	42
	Sitoebondo	0,5	13
	Pradjekan	10,0	33
	Kapongan	2,0	26
	Kalitikoes	1,0	19
	Soemberwaroe	16,5	23
	Totaal. . .	32,0	156
Bondowosso	Bondowosso	4,0	49
	Wonosari	6,0	51
	Penangoengan	3,5	42
	Djember	18,0	42
	Soekokerto	8,0	32
	Poeger.	20,0	24
	Tangool	16,0	19
	Totaal. . .	75,5	259
	Totaal Residentie . .	120,5	568

EZOEKI OP HET EINDE VAN 1867.

uisgezinnen Inlanders.)	Euro-peanen.	Inlanders.	Chineezen	Arabieren.	Andere vreemde Ooster-lingen.	TOTALEN.
6695	143	30257	440	146	"	30986
978	"	4901	"	"	"	4901
3576	10	13528	"	"	"	13538
1006	"	5646	"	"	"	5646
2612	"	11930	"	"	"	11930
14867	153	66262	440	146	"	67001
4670	39	17376	44	62	"	17521
1949	46	9801	21	18	"	9886
3501	"	18391	11	"	"	18402
6455	24	26985	42	"	"	27051
2952	2	11225	"	"	"	11227
2325	2	11203	"	"	"	11205
21852	113	94981	118	80	"	95292
5054	65	27871	172	43	"	28151
8841	13	44774	7	"	"	44794
5472	7	29541	6	"	"	29554
4161	28	20756	4	"	"	20788
7825	35	20477	2	"	"	40514
1632	"	8417	6	"	"	8423
1297	"	6055	"	"	"	6055
34282	148	177891	197	43	"	178279
71001	414	339134	755	269	"	340572

De residentie Bezoeki, in hare tegenwoordige gedaante, is van ongeveer gelijke grootte als de residentie Cheribon, of Kediri, of Batavia, en beslaat eene oppervlakte nog iets grooter dan die van de provinciën Gelderland en Utrecht te zamen.

Haar bevolkingscijfer, voor haar tegenwoordige grenzen, kan ik slechts mededeelen wat 1845 en latere jaren aangaat. Vóór 1845 vindt men dat cijfer slechts als een samengesteld getal van de tegenwoordige residentie met Probolingo en Banjoewangi. In 1845 schatte men de populatie op 232480 zielen; in 1860 op 299726; in 1865 op 322177, en in 1867 op 340572 zielen.

De toeneming der bevolking had dus plaats, sedert 1845 met 46,49 pCt. of 1,75 pCt. 's jaars, en sedert 1860 met 13,62 pCt. of 1,9 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking was alzoo op genoemde tijdstippen in

1845 = 1921 zielen per □ g. m.
1860 = 2487 " " " " "
1865 = 2673 " " " " "
1867 = 2826 " " " " "

Bezoeki behoort alzoo tot de minst bevolkte residentiën en staat, wat dichtheid van populatie betreft, slechts weinig boven de Preanger regentschappen en Krawang. Ook ten haren opzichte echter komt het ongunstige der verhouding grootendeels op rekening van groote uitgestrektheden in het oosten en zuiden van haar gebied, waar geene of eene uiterst schaarsche bevolking aanwezig is. Reeds de verschillende regentschappen bieden ten deze groote verschillen aan. In het Bezoekische, het regentschap dat den noordwestelijken hoek der residentie beslaat, treft men gemiddeld nog meer dan 5000 zielen per □ g. m. aan. In het Panaroekansche, meer dan tweemaal grooter dan het regentschap Bezoeki en het noordoostelijk deel der residentie innemende, woont de bevolking voornamelijk in de westelijke helft en in de stranddistrikten. Men telt er gemiddeld nog geen 3000 zielen per □ g. m. In het Bondowossosche, dat het midden en geheel het zuiden der residentie beslaat, en alleen weinig kleiner is dan de provinciën Zuidholland en Utrecht te zamen, heeft elke □ mijl niet meer dan 2361 bewoners. De juiste verhoudingen blijken uit volgend overzicht:

REGENTSCHAPPEN.	Oppervlakte □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Bezoeki	13,0	67001	5151
Panaroekan	32,0	95292	2978
Bondowosso	75,5	178279	2361

Bezoeki is alzoo meer dan tweemaal dichter bevolkt dan Bondowosso. De tegenstellingen in de bevolkingsdichtheid komen nog meer uit, wanneer men de distrikten tot andere dan regentschapsgroepen brengt en wanneer men de distrikten afzonderlijk beschouwt. Sommige dier distrikten doen, wat uitgestrektheid betreft, niet onder voor vele regentschappen elders, en de distrikten Soemberwaroe, Djember, Poeger en Tangool, zijn ieder op zich zelf grooter dan het geheele regentschap Bezoeki.

DISTRIKTGROEPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Stranddistrikten.	Binor	4,5	4901	1089
	Bezoeki. . . .	3,5	30986	8853
	Mlandingan . .	1,5	13538	9025
	Boengattan . .	1,5	5646	3764
	Panaroekan . .	2,0	17521	8760
	Sitoebondo en Kapongan . . .	2,5	36937	14774
	Kalitikoes . . .	1,0	11227	11227
	Totaal. . .	16,5	120756	7318
Middendistrikten.	Wringien . . .	2,0	11930	5975
	Bondowosso . .	4,0	28151	7037
	Wonosari . . .	6,0	44794	7465
	Penangoengan. .	3,5	29554	8444
	Soekokerto. . .	8,0	40514	5064
	Totaal. . .	23,50	154943	6593
Rawoen-Baloerandistrikten.	Pradjekan . . .	10,0	18402	1840
	Soemberwaroe. .	16,5	11205	679
	Totaal. . .	26,5	29607	1170
Zuiderdistrikten.	Poeger	20,0	8423	425
	Tangool . . .	16,0	8417	526
	Djember . . .	18,0	20788	1155
	Totaal. . .	54,0	37628	696

De stranddistrikten liggen naast elkander van het westen naar het oosten in de boven aangegeven rangorde. Van de middendistrikten volgen van het noorden naar het zuiden op elkander: Wringien, Bondowosso, Penangoengan en Soekokerto, welke laatste drie oostelijk van zich hebben het distrikt Wonosari. Van de Rawoen-Baloerandistrikten ligt Pradjekan in het westen en Soemberwaroe in het oosten. Dit laatste neemt tevens den uitersten noordoostelijken hoek van het eiland in. Van de Zuiderdistrikten neemt Poeger het zuidwestelijk en zuidelijk deel der residentie

in, terwijl Djember gelegen is tusschen Poeger en het centrale distrikt Soekokerto.

Het minst bevolkte distrikt zijn Poeger en Tangool. Zij zijn na Rogodjampi in het aangrenzende Banjoewangi, zelfs het minst bevolkte distrikt van geheel Java. De dichtheid der bevolking van Soemberwaroe staat ook slechts weinig boven die van de residentie Banjoewangi, waar men gemiddeld slechts 578 zielen per □ g. m. telt. Overigens ontwaart men dat de middendistrikten, te zamen toch eene oppervlakte beslaande bijkans zoo groot als die der provincie Utrecht, nog vrij dicht bevolkt zijn, ofschoon zij door de stranddistrikten worden overtroffen. Van deze laatste hebben de vijf westelijke, gelegen deels op de hellingen of de uitloopers van het Yanggebergte, deels den Ringgit omsluitende een grootendeels bergachtigen bodem, terwijl de drie oostelijke meer opene vlakten aanbieden. Voor de eerste is het dichtheidscijfer = 5584. voor de laatste niet minder dan 13732.

Op de beide tijdstippen 1845 en 1867 was de bevolking over de verschillende distrikten verdeeld, zooals hieronder is aangetoond. De cijfers gelden voor het geheel der populatie en omvatten alzoo ook de niet-inheemsche.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	BEVOLKING. 1845.	1867.
Bezoeki.	Bezoeki	32609	30986
	Binor	13008	4901
	Mlandingan	7628	13538
	Boengattan	6547	5646
	Wringien	13624	11930
	Totaal. . .	73416	67001
Panaroekan.	Panaroekan	14908	17521
	Sitoebondo	10371	9886
	Pradjekan.	11887	18402
	Kapongan.	12955	27051
	Kalitikoes.	6759	11227
	Soemberwaroe . . .	5170	11205
	Totaal. . .	62050	95292
Bondowosso.	Bondowosso	24998	28151
	Wonosari	25614	44794
	Penangoengan . . .	16433	29554
	Djember	9237	20788
	Soekokerto	11803	40514
	Poeger.	8929	8423
	Tangool		6055
	Totaal. . .	97014	178279

Opmerkelijk is de vermindering van het bevolkingscijfer van het regentschap Bezoeki, waar, Mlandingan uitgezonderd, alle distrikten in deelden. Het schijnt dat die afneming der bevolking voor een groot deel toe te schrijven is aan verhuizing naar het Bondowossosche, waar de bevolking, zich wel niet verdubbelde maar toch belangrijk toenam. Voor dit regentschap was de vermeerderingsverhouding = 83,76 pCt. of gemiddeld 2,8 pCt. 's jaars, en voor het regentschap Panaroekan = 53,57 pCt. of 2 pCt. 's jaars.

Buiten het regentschap Bezoeki had slechts afneming der bevolking plaats in het distrikt Sitoebondo. In alle overige distrikten was de toeneming meerder of minder belangrijk. Verdrievoudiging valt op te merken met betrekking tot Soekokerto, en verdubbeling. wat aangaat de distrikten Kapongan, Soemberwaroe en Djember.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 voor de geheele residentie = 599; voor het regentschap Bezoeki = 437; voor het regentschap Panaroekan = 610, en voor het regentschap Bondowosso = 686.

Ieder huisgezin bestond gemiddeld, over de geheele residentie genomen, uit 4,7 zielen. Voor het regentschap Bezoeki was deze verhouding = 4,4; voor Panaroekan = 4,3, en voor Bondowosso = 5,1.

Het aantal werkbare mannen werd geschat op 68919 en dat der dienstplichtigen op 53420. Men rekende alzoo één werkbare man op de 4,9 inlanders.

Het cijfer der Europeanen klom sedert 1845 van 173 tot 414 en dat der Chineezen van 345 tot 755. Het cijfer der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen komt in de opgaven van 1845 voor als 1017. De bescheiden over 1867 wijzen slechts op Arabieren, ten getale van 269, zijnde de vroeger als vreemde Oosterlingen aangeduiden onder de cijfers der inlandsche bevolking begrepen.

Het gebied der tegenwoordige residentie Bezoeki werd in het jaar 1802 statistisch opgenomen door de Regeerings-gekommitteerden J. Flikkenschild, Th. J. Knelke en J. G. Burkraat. De bevinding was, voor de toenmalige regentschappen Bezoeki, Panaroekan en Poeger, eene Oostersche bevolking van 48475 zielen, een cijfer dat in 1867 tot 340158 gestegen was. Men mag alzoo besluiten tot een aanwas van 601,71 pCt. of eene gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding van 3,24 pCt.

XXII. BEVOLKING DER RESIDENTIE BAN-

REGENTSCHAPPEN OF AFDEELINGEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte □ g. m.	Dessa's.
Banjoewangi	Banjoewangi	29	58
	Rogodjampi	55	48
	Totaal. . .	84	106

Banjoewangi, het minst bevolkte gewest van Java en het uiterste oosten er van innemende, is bijna zoo groot als Zuidholland en Zeeland te zamen. Het bestaat slechts uit twee distrikten, waarvan het noordelijke, Banjoewangi, nagenoeg zoo groot is als Zeeland, en het zuidelijke, Rogodjampi zoo groot als Zuidholland.

In de vorige eeuw schijnt het Banjoewangische meer dan dubbel zoo sterk bevolkt te zijn geweest als thans, doch stellige cijfers ontbreken. In de eerste helft der tegenwoordige eeuw werd zijne bevolking steeds onder die van Bezoeki begrepen, van welke residentie het eene afdeeling uitmaakte. Stellige cijfers van Banjoewangi alleen, bezit men van het jaar 1845 af. In dat jaar bestond de geheele bevolking uit 27475 zielen, waarvan 17292 kwamen op het distrikt Banjoewangi in 10183 op het distrikt Rogodjampi. Het algemeene cijfer was in 1850 geklommen tot 30634, in 1860 tot 37805; in 1865 tot 45493 en in 1867 tot 48562.

Sedert 1845 bedroeg de toeneming 76,78 pCt. of gemiddeld 2,61 pCt. 's jaars en sedert 1860 zelfs 3,65 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking was op gezegde tijdstippen als volgt. In

1845 = 327 zielen per □ g. m.
1850 = 364 " " " "
1860 = 462 " " " "
1865 = 542 " " " "
1867 = 578 " " " "

Voor het distrikt Banjoewangi was in laatstgenoemd jaar de dichtheidsverhouding = 959, en voor het distrikt Rogodjampi = 377.

JOEWANGI OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Euro-peanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
5966	153	25535	284	288	1569	27829
3646	"	20485	"	"	248	20733
9612	153	46020	284	288	1817	48562

De toeneming der populatie sedert 1845 was voor het distrikt Banjoewangi 60,35 pCt. of gemiddeld jaarlijks 2,15 pCt. en voor het distrikt Rogodjampi 103,60 pCt. of gemiddeld jaarlijks 3,3 pCt.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was in 1867 = 458, en wel voor het distrikt Banjoewangi = 479 en voor het distristrikt Rogodjampi = 431.

Ieder huisgezin bestond er gemiddeld uit 4,8 leden.

Het aantal werkbare mannen bedroeg er 8805 en dat der dienstplichtigen 8376. Er kwam alzoo één werkbare man op de 5,2 inlanders.

Het aantal Europeanen klom sedert 1845 van 72 tot 153, dat der Chineezen van 207 tot 284 en dat der Arabieren en andere vreemde Oosterlingen van 1919 tot 2105.

Alhoewel Banjoewangi de schraalst bevolkte residentie is van Java, moet toch aangeteekend worden dat hare bevolking op enkele dessa's aan de Zuid- en Oostkust na, geheel samengedrongen is in de alluvievlakte tusschen het Idjen-Rawoen gebergte en Straat-Bali, in welke vlakte men de dichtheid der bevolking kan stellen op ongeveer 3000 zielen per □ g. mijl.

In het jaar 1802 werd dit gewest opgenomen door dezelfde gekommitteerden die de statistiek van Bezoeki opmaakten. Het geheele gewest had toen eene oostersche bevolking van slechts 4257 zielen, een cijfer dat in 1867 geklommen was tot 48409 en dus meer dan vertienvoudigd. De vermeerdering bedroeg voor het aangeduide tijdvak niet minder dan 1037,13 pCt. en de gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding 3,8 pCt.

XXIII. BEVOLKING DER RESIDENTIE

AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN.	Oppervlakte in □ G. mijl.	Dessa's.
Madura.	Madura.	Bangkallan tenga . . .	"	154
		Bangkallan laut. . . .	"	81
		Bangkallan daya . . .	"	96
		Balega laut	"	108
		Balega daya	"	23
		Totaal. . .	28,97	462
Sampang.		Sampang laut	"	114
		Sampang tenga	"	57
		Sampang daya	"	6
		Totaal. . .	14,48	177
		Totaal Regentschap.	43,45	639
Kotta.	Pamakassan.	Lambang lor.	4,50	38
		Kotta	2,00	71
Boender.		Boender	3.16	57
		Totaal. . .	9,66	166
Sumanap.	Sumanap.	Kotta en Maringan. . .	0,25	40
		Timor laut	4,25	81
		Timor daya	9,00	88
		Barat laut	4,75	57
		Barat daya	10,00	74
		Totaal vaste wal.	28,25	340
		Poeloe Kangean. . . .	18,00	44
		" Sapeken . . .		1
		" Sadoelan. . .	onder	1
		" Saboenten . .	Kangean	1
		" Paliat . . .	begre-	1
		" Sapandjang . .	pen.	1
		" Sasael . . .		1
		" Sapoedi	6,25	24
		" Raäs	3,25	20
		" Goat	0,75	1
		" Giligenteng . . .	2,25	32
		" Giliang	1,50	7
		" Poeteran. . . .	6,00	6
		" Giliradja. . . .	2,25	14
		Totaal eiland. . .	40,25	154
		Totaal Regentschap.	68,50	494
		Totaal Residentie .	121,61	1299

MADURA OP HET EINDE VAN 1867.

Huisgezinnen (Inlanders).	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	TOTALEN.
17755	49	78402	808	118	127	79504
13044	1	62249	307	〃	〃	62557
2997	〃	16838	186	〃	6	17030
9139	〃	39391	142	〃	〃	39533
2501	〃	14150	〃	〃	〃	14150
45436	50	211030	1443	118	133	212774
?	58	29487	236	〃	〃	29781
?	〃	14813	56	〃	〃	14869
?	〃	24933	149	〃	〃	25082
15050 ?	58	69233	441	〃	〃	69732
60486 ?	108	280263	1884	118	133	282506
5153	〃	26623	2	〃	〃	26625
6836	165	33224	303	104	〃	33796
9812	12	42522	162	〃	〃	42696
21801	177	102369	467	104	〃	103117
5665	230	21058	342	609	837	23076
7839	〃	31150	269	〃	945	32357
7835	〃	31743	161	〃	330	32241
7439	〃	31490	42	〃	72	31604
8942	〃	35135	37	〃	215	35387
37720	230	150576	851	609	2399	154665
844	〃	5020	23	14	2140	7197
17	〃	39	〃	〃	130	169
74	〃	292	〃	〃	50	342
15	〃	57	〃	〃	93	150
12	〃	41	〃	〃	35	76
68	〃	230	〃	〃	36	266
20 ?	〃	〃	〃	〃	83	83
4332	〃	18741	47	〃	263	19051
1465	〃	4394	〃	〃	140	4534
248	〃	1054	〃	〃	129	1183
1223	〃	4760	〃	〃	14	4774
769	〃	2986	〃	〃	87	3073
2694	〃	10110	40	58	581	10789
875	〃	3830	〃	〃	36	3866
12656	〃	51554	110	72	3817	55553
50376	230	202130	961	681	6216	210218
132663 ?	515	584762	3312	903	6349	595841

Madura en de omliggende eilanden behoorden vroeger tot de residentie Soerabaya. Sedert de Vorsten van Madura niet meer den titel van Sulthan maar slechts dien van Panembahan bezitten en het europeesch gezag het inlandsche meer op den achtergrond heeft gedrongen, is Madura tot eene zelfstandige residentie verheven, van welke Pamakassan het middenpunt en de zetel is geworden. Men is desniettemin nog altijd gewoon Madura administratief als een deel van Java te beschouwen en haar als een der residentiën van Java te betitelen.

De residentie Madura wordt gerekend eene oppervlakte te beslaan van 121,61 □ g. m., evenaart alzoo in uitgestrektheid de residentie Cheribon en overtreft nog met eenige mijlen de gezamentlijke uitgestrektheid van de provinciën Gelderland en Utrecht. Van die 121,61 □ g. m. komen echter 40,25 op de tot Madura behoorende eilanden, zoodat voor het eiland Madura zelf eene uitgestrektheid overblijft van 81,36 m., gelijkstaande aan de oppervlakte van Zuidholland met Utrecht, of op een vijftal mijlen na gelijk aan het gebied der residentie Krawang.

Volgens de History of Java van Raffles (Vol. II p. 284—286), bedroeg de bevolking van het gebied der tegenwoordige residentie Madura een cijfer van 218660 zielen. In 1832 zou dit cijfer geklommen zijn tot 263048; in 1845 tot 295748; in 1860 tot 508868; in 1865 tot 573210, en in 1867 tot 595841. De cijfers van vóór 1845 laten echter veel te wenschen over en berusten voor een groot deel op weinig vertrouwbare opgaven van de toenmalige sulthans of van hunne rijksbestierders. Eerst die van 1860, het gevolg van meerdere Europeesche inmenging, zijn als der juistheid eenigzins naderende te beschouwen.

Volgens de bekende cijfers zou de bevolking der residentie toegenomen zijn: sedert 1815 met 172,49 pCt. of gemiddeld 1,95 pCt. 's jaars; sedert 1845 met 104,85 pCt. of gemiddeld 3,3 pCt. 's jaars, en sedert 1860 met 17,13 pCt. of 2,48 pCt. 's jaars.

De dichtheid der bevolking zou volgens die cijfers geweest zijn, in

1815 =	1798	zielen	per	□	g.	m.
1832 =	2163	〃	〃		〃	〃
1845 =	2432	〃	〃		〃	〃
1860 =	4184	〃	〃		〃	〃
1865 =	4713	〃	〃		〃	〃
1867 =	4887	〃	〃		〃	

Wat de jaren 1845 en 1867 betreft, zijn de cijfers van het eiland Madura afzonderlijk bekend. De bevolking werd in 1845 geschat op 253221 en in 1867 op 538288 zielen. Voor het eiland alléén zou dus de toeneming in 22 jaar tijds geweest zijn = 112,57 pCt. of gemiddeld 3,5 pCt 's jaars en de vermeerdering van het zielental per □ g. m., van 3235 tot 6616.

Van de drie regentschappen beslaat het regentschap Madura de grootste en westelijke helft van het eiland. Naast dit regentschap ligt Pamakassan, dat nog geen 10 □ g. m. groot is, terwijl Sumanap het oostelijke deel van het eiland inneemt.

De omliggende eilanden behooren tot het regentschap Sumanap en bevinden zich gedeeltelijk zuidelijk, doch grootendeels in eene reeks oostelijk van het eiland.

Volgende samenstelling geeft een overzicht van de verspreiding der bevolking over de verschillende regentschappen. Wat Sumanap betreft zijn de eilanden afzonderlijk gehouden.

REGENTSCHAPPEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Madura	43,45	282506	6501
Pamakassan	9,66	103117	10674
Sumanap. Vaste wal . .	28,25	154665	5474
Eilanden	40,25	55553	1380

De bevolkingsdichtheid van het eiland Madura zelf overtreft die van Nederland. Dat de residentie Madura met eene geringere verhouding voorkomt, ligt aan de eilanden die er toe behooren. Maar men ontwaart bovendien dat het middendeel (Pamakassan) van het eiland eene veel dichtere bevolking heeft dan het wester- en oosterdeel, en dat het regentschap Sumanap nog ruim een duizendtal zielen minder per □ m. bezit dan het regentschap Madura.

De distriktsverdeeling van de regentschappen Madura en Pamakassan is thans eene geheel andere dan die welke aangeduid is op de Kaart van de residentie Madura (van den heer W. F. Versteeg), die het jaartal 1858 draagt. Lambanglor, daar nog tot het regentschap Madura gebracht, zie ik thans als een distrikt van Pamakassan vermeld. Van de tegenwoordige distrikten van het regentschap Madura liggen de Bangkallans in het westen, de Balega's in het midden en de Sampangs in het oosten. De

uitgestrektheid dier distrikten vind ik niet afzonderlijk vermeld, maar de Bangkallans en Balega's te zamen worden gezegd eene oppervlakte van 28,97 □ g. m. te beslaan, terwijl de drie Sampangs te zamen 14,48 □ g. m. groot zouden zijn.

Van de drie distrikten van Pamakassan ligt Lambanglor in het noorden. Kotta in het midden en Boender in het zuiden.

Wat het regentschap Sumanap betreft liggen de Barat's in het westen, Barat laut zuidelijk van Barat daya, en de Timor's in het Oosten, Timor laut met de hoofdplaats Sumanap (Kotta en Maringan) zuidelijk van Timor daya.

Van de eilanden van Sumanap is Kangean het grootste. maar onder zijne aangeduide uitgestrektheid is die van de eilandjes Sapeken, Sadoelan, Saboenten, Paliat, Sapandjang en Sasael begrepen. Zij liggen het verste uit den wal. Daarentegen ligt het eiland Poeteran geheel nabij de zuidkust, van welke ook de eilandjes Giligenting en Giliradja slechts weinig verwijderd zijn. Giliang, Sapoedi, Raäs en Goas bevinden zich in de verlenging van de lengteas van het eiland, tusschen Sumanap en de Kangean-eilanden.

De uitgestrektheid der distrikten van Pamakassan en Sumanap en van de eilandjes bekend zijnde, even als hun zielental, laat zich volgend overzicht van de bevolkingsdichtheid samenstellen.

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN OF EILANDEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Madura.	Bangkallans en Balega's . . .	28,97	212774	7344
	Sampangs . . .	14,48	69732	4815
Pamakassan.	Lambanglor . .	4,50	26625	5916
	Kotta	2,00	33796	16898
	Boender . . .	3,16	42696	13511
Sumanap.	Timor laut en Kotta. . . .	4,50	55317	12292
	Timor daya . .	9,00	32357	3595
	Barat laut. . .	4,75	31604	6653

REGENTSCHAPPEN.	DISTRIKTEN OF EILANDEN.	Oppervl. □ g. m.	Bevolking.	Zielen per □ g. m.
Sumanap.	Barat daya . .	10,00	35387	3538
	Kangean-eilanden.	18,00	8283	4601
	Sapoedi. . . .	6,25	19051	3048
	Raäs	3,25	4534	1395
	Goas	0,75	1183	1576
	Giligenteng . .	2,25	4774	2121
	Giliang. . . .	1,50	3073	2028
	Poeteran . . .	6,00	10789	1798
	Giliradja . . .	2,25	3866	1718

Eene vergelijking van de bevolkingscijfers der distrikten van 1845 met die van 1867 is slechts voor een gedeelte mogelijk.

Wat het regentschap Madura betreft zie ik over 1845 geene distriktscijfers en het totale bevolkingscijfer van dat jaar = 84765, op zich zelf reeds weinig aannemelijk, zou bovendien nog omvatten de populatie van het thans Pamakassansche distrikt Lambanglor. Het cijfer voor Pamakassan van 1845 omvat insgelijks het geheele toenmalige regentschap en alzoo de tegenwoordige distrikten Kotta en Boender. Men schatte het zielental er toen op 26553, terwijl de statistiek van 1867 voor beide distrikten een cijfer van 30409 aanwijst, wat eene toeneming aanduidt van slechts 14,52 pCt. of 0,60 pCt. 's jaars. Zoo is ook de bevolking van Sumanap (zonder de eilanden) in de opgaven van 1845 niet naar de distrikten gespecificeerd. In 1845 schatte men haar cijfer op 141903, terwijl het in 1867 gerekend werd 154665 te bedragen. De toeneming was hier dus nog geringer dan in het Pamakassansche en bedroeg slechts 8,95 pCt. of 0,4 pCt. 's jaars.

Indien deze verhoudingen aan de werkelijkheid beantwoorden, moet men toch bij de beoordeeling er van in het oog houden, dat jaarlijks talrijke Madureezen hun eiland verlaten om zich in een der oostelijke residentiën van Java te vestigen. Ook Java is voor een groot deel van uit Madura bevolkt geworden.

De bevolkingscijfers van 1845 der Sumanapsche eilanden zijn bekend en zij laten zich alzoo toetsen aan de nieuwere. De veranderingen in die cijfers in het twee-en-twintigjarig tijdvak van 1845 tot 1865 blijken uit volgende samenstelling.

EILANDEN.	BEVOLKING.	
	1845.	1867.
Kangean	5276	7197
Sapeken	1078	169
Sadoelan.	56	342
Saboenten	207	150
Sasael of Seeil.	421	83
Paliat of Pateat	55	76
Sapandjang.	189	266
Sapoedi	14418	19051
Raäs.	3243	4534
Goa of Goea-goea . . .	690	1183
Giliang of Giliengsang . .	1950	3073
Giligenteng.	2949	4774
Poeteran of Tjabea . . .	9333	10789
Giliradja	2640	3866
Totaal. . .	42505	55553

Voor alle eilanden te zamen bedroeg de vermeerdering in 22 jaar 30,69 pCt. of gemiddeld 1,21 pCt. 's jaars. Men ontwaart evenwel dat op sommige eilanden, zooals Sapeken, Saboenten en Sasael de bevolking sterk verminderde. Verdubbeling der populatie werd nergens bereikt.

Het gemiddeld bevolkingscijfer der dessa's was voor geheel Madura, zonder de Sumanapsche eilanden = 471; voor het regentschap Madura = 442; voor het regentschap Pamakassan = 621, en voor het Sumanapsche = 454. Voor zoover deze verhouding van de Sumanapsche eilanden kan nagegaan worden, was zij voor Kangean = 163; voor Sapoedi = 794, en voor Poeteran = 1798.

Wat de huisgezinnen betreft, ontbreken opgaven omtrent de afdeeling Sampang en het eilandje Sasael. Voor de afdeeling Madura was het gemiddeld sterktecijfer = 4,6; voor het regentschap Pamakassan = 4,7; voor het Sumanapsche (zonder de eilanden) = 3,9; en voorts voor Kangeang = 5,9; voor Sapoedi = 4,3; voor Raäs = 3,0; voor Giligenteng = 3,9; voor Poeteran = 3,7; voor Giliang = 3,8; voor Giliradja = 4,3 enz.

In de bescheiden van 1867 komen de cijfers der werk-

bare mannen voor tot een totaal van 149312 en die der dienstplichtigen tot een totaal van 76522. Hiernaar zou één werkbare man komen op de 3,9 inlanders.

De cijfers der niet-inheemsche bevolking ondergingen sedert 1845 de volgende wijzigingen. Het aantal Europeanen klom van 346 tot 515; dat der Chineezen van 2835 tot 3312, en dat der Arabieren van 546 tot 903. In de opgaven van 1845 komt het cijfer der Chineezen eigenlijk met een totaal voor van 6544, doch daaronder werden gerekend 3709 Pernakan Chineezen, die sedert tot de inlandsche bevolking schijnen gerekend te zijn. Het cijfer der andere vreemde Oosterlingen van 1845 bedroeg 8976 en in 1867 slechts 6349, welke vermindering komt op rekening van het gedeeltelijk terugbrengen dezer klasse van bewoners tot de eigenlijke inlandsche bevolking.

In 1802 werd Madura met onderhoorige eilanden op last van N. Engelhard, goeverneur van Java's Noordoostkust, statistisch opgenomen door de gekommitteerden J. M. Faupell, J. W. Meijer, M. De Loo en C. Tempel. Volgens hunne bevinding bestond de Oostersche bevolking toen uit 222130 zielen. De statistiek van 1867 geeft voor die bevolking een cijfer van 595326. Men zou diensvolgens hier te denken hebben aan eene toeneming, in 65 jaren, van 168 pCt. of aan eene gemiddelde jaarlijksche toenemingsverhouding = 1,55 pCt.

JAVA EN HET GOUDEILAND VOLGENS DE OUDSTE BERICHTEN.

De oudste onder de Grieksche schrijvers, bij wien men den naam van Java vermeld vindt, is Claudius Ptolemaeus. Het aardrijkskundig werk van dezen Alexandrijnschen sterrekundige, 't welk tusschen 151 en 165 na Chr. moet vervaardigd zijn, [1] behelst in het 7de Boek, aan het einde van het 2de Hoofdstuk het bericht, dat Iabadiu een zeer vruchtbaar eiland is en veel goud oplevert, dat de hoofdstad, aan het westelijk uiteinde gelegen, Argyre (d. i. Zilverstad) heette, en dat de beteekenis des naams Iabadiu is: gersteneiland. Deze naamsverklaring is inderdaad juist, want *yawa* is in 't Sanskrit „gerst", en *diu* is het Prâkritsche woord *díw*, hetwelk o. a. ook voorkomt in Malediwen, Lakkhediwen, Diu, Diu-Sokotera. De naam van het eiland in zuiver Sanskrit luidt Yawa-dwîpa. De vorm, welke den Alexandrijnschen aardrijkskundige ter ooren was gekomen, was die der volkstaal, en dit is zeer natuurlijk, dewijl in zijne eeuw het Sanskrit, gelijk men weet, niet meer door het volk gesproken werd. Het verdient echter opmerking, dat Ptolemaeus den vorm Iawa, en niet Jawa (spreek uit: Dzjawa), gehoord had, want in de toenmalige en hedendaagsche volkstalen (één tongval uitgezonderd), heeft de *y* van 't Skr. als beginletter de uitspraak van *dzj* aangenomen. Het Iabadiu van Ptolemaeus is dus een half Sanskritsche, half Prâkritsche vorm, zooals bijv. ook Taprobane, dat in zuiver Skr. Tâmraparnî heet, in volledig ontwikkeld Prâkrit echter Tambabâni; als het ware halfweg tusschen beide in staat de in Europa doorgedrongene vorm Taprobane.

Uit de opgaven omtrent de ligging van Iaba-diu bij Ptolemaeus blijkt geenszins met zekerheid, dat juist ons Java, of enkel Java, bedoeld is. Het schijnt althans vreemd, dat Ptole-

[1] Zie Lassen, Indische Alterthumskunde, III, bl. 95.

maeus niets zou vernomen hebben aangaande zoo'n uitgestrekt eiland als Sumatra, waarop de Indische kooplieden toch zeker op zijn minst even lang handel gedreven hadden als op Java. Deze bedenking tracht Lassen [1] te ontzenuwen door aan te voeren, dat de Chinees Fa-Hian in 414 na Chr. op zijne terugreis van Indië naar China het eiland Jefo-thi, d. i. Yawa-dîu, bezocht en aldaar veel Brahmanen gevestigd vond. Doch hieruit volgt nog niet, dat Jefo-thi, Yawa-dîu, juist Java of uitsluitend Java aanduidt; Sumatra kan evenzeer in aanmerking komen. Wel is waar is Java, zoover we weten, steeds het middelpunt der uitheemsche Hindusche beschaving geweest, doch Sumatra had hierin ook een aandeel. Alles wat Fa-Hian mededeelt is belangrijk, omdat het toont welk eenen invloed reeds in 400 na Chr. de Hindus uitoefenden op een gedeelte van den Archipel, en bepaaldelijk op dat gedeelte hetwelk als een tusschenstation tusschen Voorindië en China beschouwd kan worden, maar zijn verhaal kan niet strekken om uit te maken, dat men onder Yawa-dîu Java verstaan moet in tegenoverstelling tot Sumatra. Als Ptolemaeus gewag maakt van den rijkdom des eilands aan goud, dan zou men geneigd zijn ook hieruit op te maken dat hij met Iaba-diu het grootere eiland bedoelde, of wel dat zijne zegslieden tusschen Java en Sumatra, om welke redenen dan ook, geen onderscheid maakten. Al hetgeen Ptolemaeus verder opgeeft, is alleen van nut om ons te overtuigen, dat behalve Java en Sumatra, geen andere grootere eilanden aanspraak kunnen maken Iabadiu te wezen. Wanneer men het aangehaalde hoofdstuk doorleest vindt men telkens gewag gemaakt van eilanden door menscheneters bewoond; van Iabadiu wordt gesproken als van een beschaafd land, met eene hoofdstad, hetgeen het bestaan van andere steden veronderstelt. Nagenoeg 250 jaar nadat de Alexandrijn zijn werk geschreven had, vond de Chinees Fa-Hian op Jefo-thi de Brahmaansche instellingen reeds in vollen bloei. Hoe lang van te voren de Hindusche beschaving tot Java-Sumatra doorgedrongen was, is onbekend, doch klaarblijkelijk was ze daar al ten tijde dat Ptolemaeus den Indischen naam, benevens de vertolking daarvan, opgaf.

Het zal bij menigeen, die niet met den aard en omvang der tot ons gekomen Sanskritsche letterkunde bekend is, bevreemding wekken als hij verneemt hoe luttel van Yawadwîpa in

[1] Indische Alt. II, bl. 1042.

Indische werken te vinden is. Toen Lassen in 1849 het 2de deel zijner Indische Alterthumskunde uitgaf, wist men in Europa niet eens, of Yawadwîpa wel in een enkel Sanskrit werk voorkwam. Wel is waar vermeldt een zeer bekend dichtwerk, het Râmâya*n*a, ons Yawadwîpa, doch de volledige uitgave van 't gedicht, waarvan men zich in Europa bediende, die van Gorresio namelijk, is eene doorloopende omwerking van den ouderen tekst en heeft ook Yawadwîpa, of naar eene mogelijke andere lezing Jawadwîpa, verknoeid tot Jaladwîpa, d. i. „watereiland"; eene snuggere verandering. Later zal zich de gelegenheid opdoen om over andere verbasteringen van Yawa te spreken; vooraf zij hier de bedoelde plaats uit het Râmaya*n*a meêgedeeld, volgens de Bombaysche uitgave van 1863. In Boek IV, Hoofdstuk 40, vs. 30 leest men, dat de apen (d. i. de winden) op bevel van Hanumân voor Râma (den Zonnergod), ten einde de geroofde Sîtâ op te sporen, onder de verschillende landen in het verre oosten ook moeten gaan naar Java:

yatnawanto Yawadwîpa*m* saptarâjyopaçobhitam |
Suwar*n*arûpyakadwîpa*m* suwar*n*âkarama*nd*itam ||
Yawadwîpam atikramya Çiçiro nâma parwata*h* |
diwa*m* sp*r*çati ç*r*nge*n*a dewadânawasewita*h* ||

„(Doorzoekt) zorgvuldig Yawadwîpa, waarvan zeven koninkrijken het sieraad uitmaken, het goud- en zilvereiland, rijk aan goudmijnen. [1] Voorbij Yawadwîpa is de berg Çiçira geheeten, die met zijnen top den hemel raakt en door goden en demonen bezocht wordt."

Opmerkelijk is hier de indeeling in zeven koninkrijken, die eer op Sumatra van toepassing zou wezen. De berg Çiçira (d. i. koud, koel) is zuiver fabelachtig; hij maakt de uiterste oostelijke grens van de aardrijkskundige kennis des dichters uit, want verder op worden geen landen, wel fabelachtige zeeën genoemd. Zou Çiçira eene vervorming zijn van een misverstaan *pasisir* „strand."? Doch, laat dit wezen wat het wil, van aanbelang is het niet. — De bewoordingen van het Râmâya*n*a omtrent het goud- en zilvereiland zijn in 't oorspronkelijke niet vrij van dubbelzinnigheid, doch die is niet grooter dan in de vertaling, en nu zou het toch, dunkt me, eene zeer gedwon-

---

[1] De tekst heeft *suwarnakara*, derhalve „rijk aan of prijkende met goudsmeden." Niettegenstaande ook de commentaar zoo leest, is het klaarblijkelijk niets anders dan eene afschrijversfout voor *suwarnâkara*.

gene verklaring wezen, als wij hetzij uit het oorspronkelijke of uit de vertaling wilden opmaken, dat er behalve van Yawadwîpa nog van een ander eiland sprake was. Verreweg de eenvoudigste opvatting is deze, dat goud- en zilvereiland eene omschrijving is van Yawadwîpa. In allen gevalle is Yawadwîpa het oostelijkst gelegen, want daar voorbij komt men aan de grens der aarde. Uit den rijkdom aan goud, die zoo uitdrukkelijk op den voorgrond gesteld wordt, zou men al wederom aan Sumatra denken. Vergelijkt men de opgave in 't Râmâyaṇa met die in Ptolemaeus, dan mag men met genoegzame zekerheid vaststellen, dat, wat ook met Yawadwîpa bedoeld zijn moge, in allen gevalle het goudrijke Yawadwîpa des Indiërs en het goudrijke Iabadiu des Alexandrijns één en hetzelfde zijn.

Het bericht in het Râmâyaṇa zoude aanmerkelijk in waarde winnen, indien men wist uit welken tijd het dagteekent. Daar dit niet het geval is, moeten we ons voorshands met eene ruwe benadering vergenoegen. Zoo we de boven aangehaalde regels en 't geen er bij hoort, vergelijken met een stuk uit het 1ste Boek, Hoofdstuk 55, vs. 3, waar op de Romeinen gezinspeeld wordt, dan vinden we noch in stijl noch in versbouw eenigen grond om de beide stukken niet voor gelijktijdig te houden. Nu kan er toch bij de Indiërs kwalijk sprake geweest zijn van de Romeinen vóór den tijd van Julius Caesar. Aan den anderen kant onderscheiden zich stijl, taal en versbouw van 't Râmâyaṇa zoo aanmerkelijk van die, welke men aantreft in werken uit het laatst der 5de eeuw onzer jaartelling, dat men noodzakelijk een geruim tijdsverloop moet aannemen tusschen het heldendicht en zulke boeken als de Pauliça-Siddhânta uit het laatst der 5de eeuw, als het Âryabhaṭîyam van 499, als de Romaka-Siddhânta van 505, enz. Om kort te gaan, naar eene ruwe schatting moet het bericht in het Indische gedicht ongeveer gelijktijdig zijn met dat van Claudius Ptolemaeus, derhalve van omstreeks 150 na Chr. dagteekenen. Zooveel is zeker, dat de aangetogen plaats uit het Râmâyaṇa de oudste is uit eenig Sanskritsch werk, die van Yawadwîpa spreekt, voor zooverre tot nog toe bekend is.

In tijdsorde volgt nu eene andere opgave, waarvan we met juistheid den tijd kennen. In het sterrekundig leerboek van Âryabhaṭa, geboren 476 na Chr., wordt namelijk gewag gemaakt van Yawa-koṭi, d. i. „punt van Java." [1] Aangezien het werk

[1] Âryabhaṭîyam, IV, vs. 13.

van Âryabha*t*a nog niet gedrukt is, zij hier tot toelichting medegedeeld, dat reeds bij dezen sterrekundige, evenals bij al de lateren, de eerste meridiaan getrokken wordt over Oojein (Skr. Ujjayinî, Ὀζήνη) en Lankâ (Ceilon). Op 90° westelijk van dezen meridiaan liep, zoo men waande, die van Rome, en op 180° westelijk die van de Insulae Fortunatae. Gelijk men ziet, is het vermeende getal graden tusschen de meridianen van Ceilon en Rome te groot; de fout bij Ptolemaeus is nagenoeg even groot. De tweede fout is nog veel grooter, en tevens veel grooter dan bij Ptolemaeus. Ten oosten op 90° van den meridiaan van Ceilon werd die van Yawa-ko*t*i geacht te wezen. Stellen we, dat met Yawa-ko*t*i de oosthoek van Java bedoeld is, dan vinden we wel is waar dat het verschil in lengte tusschen beide plaatsen niet eens de helft bedraagt van die, welke de Indische sterrekundigen aannemen, doch we hebben reeds opgemerkt, dat het verschil in lengte tusschen de Insulae Fortunatae (Ferro) en Rome ook geschat werd op 90°, terwijl het in werkelijkheid ongeveer 30° bedraagt. De onjuistheid dus der opgave kan geen bezwaar zijn tegen de gelijkstelling van Yawa in Yawako*t*i en Yawadwîpa. De woorden van Âryabha*t*a luiden:

udayo yo Lankâyâ*m* so 'stamayas sawitur ewa Siddhapure |
madhyâhno Yawako*t*yâ*m* Romakawishaye 'rdharâtra*m* syât ||

„Als de zon opkomt op Ceilon, is het zonsondergang in de stad der Gelukzaligen (180° W. L. van Ceilon), middag aan de punt van Java, en middernacht in het land der Romeinen."

Hetgeen we hier bij Âryabha*t*a lezen, vindt men in alle latere Indische leerboeken over sterrekunde terug; alleen heeft de onwetendheid der afschrijvers, misschien ook der latere schrijvers, Yawako*t*i in Yamako*t*i veranderd. Een afschrift van Âryabha*t*a's werk zelf, dat in het noorden van Indië gemaakt is, heeft Yamako*t*i. Al de bekende afschriften uit het noorden zijn echter van begin tot eind bedorven en geheel onbruikbaar; van een commentaar weet men daar ook niets. Toch zijn er ten minste drie commentaren van, die in het zuiden van Indië algemeen bekend zijn, en op de Londensche boekerijen voorhanden. Nu, zoowel in den tekst, dien beide commentaren volgen, als in de verklaring staat Yawako*t*i. In een er van wordt naar aanleiding van bovenstaand vers ook de Sûrya-Siddhânta aangehaald. In de gedrukte uitgave van dit werk [1] staat wederom Yamako*t*î,

[1] XII, vs. 38.

terwijl de uitlegger van Âryabhaṭa in zijne aanhaling Yawakoṭî schrijft. Ook de gedrukte uitgaven van den Siddhânta-Çiromaṇi hebben Yamakoṭi. Hoe de afschrijvers tot dat Yama vervallen zijn, is licht te verklaren. Vooreerst zijn voorbeelden eener verwarring van *w* en *m* talrijk; verder is Yama, de Indische Pluto, een naam dien ieder Hindu kent, al weet hij niets van 't Sanskrit; daarenboven heeft ieder wel eens gehoord van Yama's stad, daar ver aan het einde der wereld. Ongelukkig is Yama's stad niet in het oosten gelegen, maar in het zuiden. Voorts is een woord Yamakoṭi in 't Skr. evenzeer onzin, als „Pluto's punt" het in onze taal wezen zou.

De zoo even genoemde plaats uit den Sûrya-siddhânta verdient ook, dat we een oogenblik er bij stilstaan. Ze luidt:

bhûwṛttapâde pûrwasyâṃ Yawakoṭîti wiçrutâ |
Bhadrâçwawarshe nagarî swarṇaprâkâratoraṇâ ||

„Op een vierde van den omtrek der aarde, ligt oostelijk, in het werelddeel der Bhadrâçwas de als Yawakoṭî vermaarde stad, wier wallen en poorten van goud zijn."

Bij Âryabhaṭa vindt men niets er van, dat Yawakoṭi eene stad is, doch in den Sûrya-Siddhânta, die wel is waar niet in den oudsten, maar wel in den tegenwoordigen vorm later is dan Âryabhaṭa, is de „punt van Java" tot eene hoofdstad geworden. De gouden wallen en poorten schijnen eene opsmukking te wezen van het bericht in 't Râmayaṇa. Die opsmukking heeft in zooverre waarde, omdat ze ons, zoo noodig, versterkt in de overtuiging, dat Yawakoṭi de echte lezing is, en Yamakoṭi eene verknoeiing daarvan, doch voor 't overige geeft ze ons niet meer middelen aan de hand om tusschen de aanspraken van Java en Sumatra op den naam Yawa te beslissen.

Behalve in Sanskritsche bronnen laat het zich verwachten dat ook in Tamilsche werken van Java melding gemaakt wordt. Althans in Winslow's Tamil-English Dictionary wordt opgegeven Yâwattîwu (uit Yâwadîw, d. i. „eiland der Javanen") en Yâwam (d. i. 't Javaansche, nl. eiland). Ook komt in hetzelfde boek onder 't woord *pâshei* (taal) eene lijst voor van 18 talen, waarvan 16 in Voorindië gesproken worden; de twee overige zijn het Chineesch (Sînam), en het Javaansch (Sâwakam). [1]

[1] In het Tamil vervangt de harde keelletter *c* de zachte *j;* de heerschende uitspraak maakt daarvan weêr eene *s*, zoodat Sâwakam beantwoordt aan Skr. Jâwaka (spr. uit Dzjâwaka).

Het is zeker aan onachtzaamheid te wijten, als in stede van *sâwakam*, hetwelk in het woordenboek ontbreekt, opgegeven wordt *sâwasam*, met de vertolking: „one of the eighteen languages — the Malay (!) language of Java." Het is alleszins twijfelachtig, of de Tamils onder hun Javaansch juist die taal verstaan, welke wij de Javaansche noemen, want de Siameezen noemen de Maleische taal Javaansch; dit feit vindt men vermeld in van der Tuuk's Bataksch Leesboek, 4de stuk, bl. 43. Al de bijzonderheden die van der Tuuk nog verder vermeldt, en waarnaar ik den lezer verwijs, strekken al weder om ons te doen gelooven, dat met den naam Java ook Sumatra werd aangeduid. Zoo goed als de Arabieren ons Java groot-Java, en Sumatra klein-Java noemden, schijnen de Indiërs, reeds in veel vroeger tijd éénen naam op beide eilanden toegepast te hebben.

Bij gelegenheid dat hierboven het Râmâya*n*a werd aangehaald, is het gebleken, dat Yawadwîpa het goudeiland heette, of ten minste dat er zulk een eiland bekend was. Het goudeiland Suwar*n*adwîpa of Swar*n*adwîpa, is nu ook van elders bekend. Het komt verscheiden malen voor in de verzameling van vertellingen, die onder den titel van Kathâsarit-sâgara door Somadewa uit Kashmîr in de 12de eeuw uit oudere bronnen bewerkt en uitgegeven zijn. Men leert in dit werk [1] Suwar*n*adwîpa kennen als een land, dat druk door kooplieden bezocht en aangedaan werd op hun tochten naar Ka*t*âha. Ofschoon dit Ka*t*âha ook een dwîpa, d. i. eiland, genoemd wordt, kan toch kwalijk iets anders er meê bedoeld zijn dan Katai, d. i. China. Uit Kathâsarit-sâgara 56, 60 blijkt, dat men van Ka*t*âha uit de reis aanvaardende eerst het Kamfereiland bereikt, vervolgens het Goudeiland, daarna Ceilon en dan het vasteland van Indië. Gemakshalve laat ik de aangehaalde plaats hier in haar geheel volgen:

tac chrutwâ sa tato wipro wa*n*ijâ Dânawarma*n*â |
potena gacchatâ sâka*m* Ka*t*âhadwîpam abhyagât ||
tatrâpi sa dwijo 'çraushîd gata*m* ta*m* wa*n*ija*m* tata*h* |
dwîpât Kanakawarmâ*n*a*m* dwîpa*m* Karpûrasanjnakam ||
ewa*m* krame*n*a Karpûra-Suwar*n*adwîpa-Sinhalân |
wa*n*igbhi*h* saha gatwâpi tam prâpa wa*n*ija*m* na sa*h* ||
sinhalebhyas tu çuçrâwa gata*m* ta*m* wa*n*ija*m* nijam |
deça*m* Kanakawarmâ*n*a*m* Citrakû*t*âbhidham puram ||

---

[1] Zie Kathâs. 54, 100. 129.—56, 62, vgg.— 123, 110.

„Toen de Brahmaan dit hoorde begaf hij zich met den koopman Dânawarman te scheep naar Katâha-dwîpa. Daar echter vernam hij dat de koopman Kanakawarman reeds van daar vertrokken was naar 't Kamfereiland. Hoewel hij nu met handelaars achtereenvolgens naar het Kamfereiland, het Goudeiland en Ceilon reisde, trof hij Kanakawarman niet, doch van de Singaleezen hoorde hij, dat deze naar zijn eigen land, naar de stad Citrakûṭa (in Bandelkhand) was afgereisd."

We laten in 't midden, welke streek door 't Kamfereiland, dat enkel hier aangetroffen wordt, aangeduid is, Borneo of een ander eiland in de Chineesche zee. Waar het op aankomt, is, dat er tusschen het Goudeiland en Ceilon geen land werd aangedaan. De natuurlijkste verklaring is wel Suwarṇa-dwîpa voor Sumatra te houden. Van Fa-Hian weten we, dat hij op zijnen terugtocht van Ceilon naar China de reis over Jefothi nam. Hieruit volgt niet met noodzakelijkheid, dat Jefothi, Yawa-dîu, hetzelfde is als het Goudeiland, doch de waarschijnlijkheid er van kan toch moeielijk betwist worden. Jammer genoeg, dat er geen bijzonderheden van Suwarṇa-dwîpa opgegeven worden; het eenigste wat van eenige waarde zou kunnen wezen is de vermelding, in 54, 108, van eene stad Kalaçapura. [1]

In de bewering, dat men onder Suwarṇa-dwîpa en Yawa-dwîpa wel eens hetzelfde bedoelde, ligt nog niet opgesloten, dat het spraakgebruik nauwkeurig was, dat er oorspronkelijk en eigenlijk geen onderscheid tusschen beide bestond. In eene Javaansche bron [2], het verhaal van Pandji en Tundjung Seta, heet de laatste een Vorst van Nusa-Kĕntjana, d. i. „Goudeiland", een land van overzee, *tanah sabrang*. Welk eiland nu met dezen naam aangeduid is, mag twijfelachtig zijn, doch zooveel is gewis, dat het van Java onderscheiden wordt.

Wat den naam Goudeiland betreft, die wordt ook in sommige Grieksche schrijvers teruggevonden. Een werk uit het laatst der eerste eeuw onzer jaartelling, de Periplus Maris Erythraei [3]

---

[1] Daar *kalaça* en *kalasa* verschillende spellingen van hetzelfde woord zijn, en *kalasa* zeer licht een verkeerd gelezen *kalapa* wezen kan, zou het niet onmogelijk zijn, als de stad eigenlijk Kalapapura heette.

[2] Wajangverhalen, uitgegeven door T. Roorda, bl. 224.

[3] Bl. 35, vg. in Vol. I der Geographiae veteris scriptores Graeci minores, uitgeg. door Hudson, Oxford 1698. Ik meen menig lezer, die boeken als dit misschien niet dadelijk bij de hand heeft, geen ondienst te doen met hier en daar den tekst uitvoerig aan te halen.

vermeldt in noordoostelijke richting van Taprobane — juister laten zich de streken niet aangeven — enkele wilde volksstammen, zooals de Hippioprosopi (menschen met paardenkoppen) en menscheneters, welke de Hindus in Achterindië terecht of ten onrechte plaatsen. Als men van die wilde streken in oostelijke richting vaart, zóódat men aan zijne rechterhand den oceaan heeft en aan de linker het land, dan komt men aan den Ganges (!) en aan het verst oostelijk gelegene vasteland, „het Gouden" geheeten. Hier de eigen woorden des schrijvers: *μετὰ δὲ ταῦτα, εἰς τὴν ἀνατολὴν καὶ ὠκεανὸν ἐν δεξιοῖς ἐχόντων, εὐώνυμα δὲ τὰ λοιπὰ μέρη ἔξωθεν παραπλεόντων, ὁ Γάγγης ἀπαντᾷ καὶ ἡ. περὶ αὐτὸν ἐσχάτη τῆς ἀνατολῆς ἤπειρος ἡ Χρυσῆ. ποταμὸς δέ ἐστιν περὶ αὐτὴν ὁ Γάγγης λεγόμενος.* Het is overbodig er op te wijzen, welke verwarde begrippen de schrijver omtrent den loop van den Ganges en de kust van Voor- en Achterindië had. Volgens hem is Chryse het uiterste vasteland ten oosten, en stroomt de Ganges daaromstreeks. Na straks hierop gesproken te hebben van eene stad aan den Ganges, van denzelfden naam, en van de natuur- en nijverheidsvoortbrengselen, gaat hij voort: *κατ' αὐτὸν δὲ τὸν ποταμὸν νῆσος ἐστὶν ὠκεάνιος, ἐσχάτη τῶν πρὸς ἀνατολὴν μερῶν τῆς οἰκουμένης, ὑπ' αὐτὸν ἀνέχοντα τὸν ἥλιον, καλουμένη χρυσῆ, χελώνην ἔχουσα πάντων τῶν κατὰ τὴν Ἐρυθρὰν τόπων ἀρίστην.* Derhalve, bij den Ganges (die omstreeks 't uiterste gedeelte van 't vasteland zou loopen) ligt een eiland, ook Chryse genaamd. Dit Goudeiland is het oostelijkste der bewoonde wereld, ligt juist daar, waar de zon opkomt, en levert het beste schildpad op.

Uit deze gedeeltelijk mythologische volzinnen, die men in een Grieksch prozawerk uit dien tijd niet zou verwachten, leiden we af, dat er, afgescheiden van het Goudvasteland, nog een Goudeiland bestond, en verder, dat de schrijver getrouw, zelfs slaafsch, weêrgeeft wat hij van Hindusche of andere varensgezellen had opgevangen. Dat het Goudeiland daar zou liggen, waar de zon opkomt, stemt vrij wel overeen met de mythologische phrase in 't Râmayaṇa omtrent Yawa-dwîpa gebezigd. — Gaan we over tot een later Grieksch schrijver, Dionysius Periegetes, die in de volgende regels [1] nagenoeg hetzelfde vertelt:

[1] Geogr. vet. script. IV, bl. 110 (vs. 587, vgg.)

Ἀλλ' ὁπόταν Σκυθικοῖο βαθὺν ῥόον ὠκεανοῖο
Νηῒ τάμῃς, προτέρω δὲ πρὸς ἠῴην ἅλα κάμψῃς,
Χρυσείην τοι νῆσον ἄγει πόρος, ἔνθα καὶ αὐτοῦ
Ἀντολίῃ καθαροῖο φαείνεται ἠελίοιο.

Dit strookt zeer wel met het vorige: ook hier wordt van het Goudeiland verteld, wat in den Periplus daarop van toepassing wordt geacht. Nu beweert Professor Lassen in zijne Ind. Alterth. III, 247, 301 en 46, dat beide Grieksche schrijvers dwalen, en dat zij in stede van eiland hadden moeten zeggen: schiereiland. Doch indien hij geweten had, [1] dat Indische bronnen wel degelijk een Goudeiland kennen, zoude hij waarschijnlijk anders geoordeeld hebben. Eigenlijk is het, in de eerste plaats, volstrekt niet de vraag, of de twee Grieken feitelijk gelijk of ongelijk hadden; alleen maar of ze getrouw hadden oververteld wat ze gehoord hadden; met andere woorden, of de vermeende dwaling aan eene vergissing van hen zelven moet toegeschreven worden. Wel verre van dit laatste te veronderstellen, houden wij het er voor, dat hun inlichtingen op betrekkelijke juistheid aanspraak mogen maken, dat hun Goudeiland en het Suwar*n*adwîpa der Hindus één en hetzelfde is. Dit neemt niet weg, dat hun kennis van de oorden, wier naam ze goed opgeven, toch zeer gebrekkig is. Als Dionysius in dier voege de reis van zijn Goudeiland naar Ceilon beschrijft, dat men na om het zuidelijk voorgebergte van Chryse gevaren te zijn Ceilon bereikt, dan is het wel ondoenlijk te beslissen, wat dat voor een gebergte moet geweest zijn. Hij zegt:

Κεῖθεν δὲ στρεφθεὶς νοτίης προπάροιθε κολώνης
Αἶψά κε Κωλιάδος μεγάλην ἐπὶ νῆσον ἵκοιο,
Μητέρα Ταπροβάνην Ἀσιηγενέων ἐλεφάντων.

In eene Latijnsche navolging van 't gedicht van Dionysius door Rufus Festus Avienus, vs 767, vgg. vindt men wel een eenigzins wijdloopiger, maar nog onbegrijpelijker voorstelling:

inde fluenta
Tenduntur Scythici longe in facis ortum
Eoae, qua cyaneis erepit ab undis
Insula, quod fulvo sol hic magis orbe rubescat.

[1] In 1858, toen het 3de Deel der Ind. Alterth. verschenen is, was de Kathàsarit-sâgara nog niet geheel in druk.

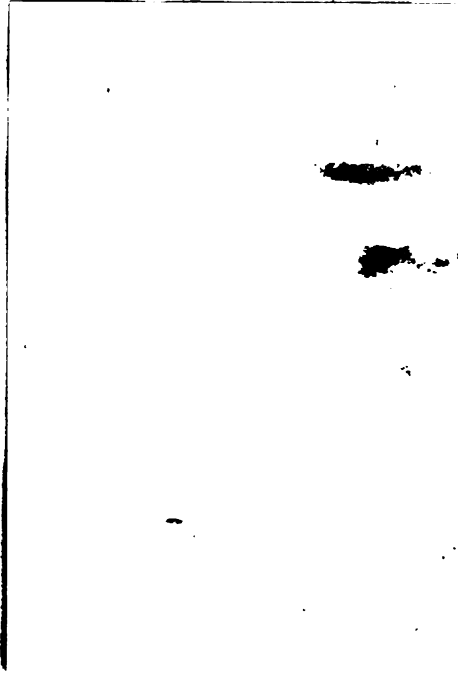
Contemplator item qua se mare tendit in austrum,
Inque notum oceanus freta ponti caerula curvat:
Altaque Coliadis mox hic tibi dorsa patescent
Rupis, et intenti spectabis cespitis arces,
Pro quibus ingenti consistens mole per undas
Insula Taprobane gignit taetros elephantos.

Er wordt niet gezegd, waartusschen men zich die *freta*, zeeengte, denken moet, die daarenboven nog dit eigenaardige heeft, dat ze voor schepen uit het noorden komende eene zuidelijke bocht maakt. Het voorzichtigste is, de bijzonderheden, waarin de navolger van zijn voorbeeld afwijkt, voor louter verzonnen te houden.

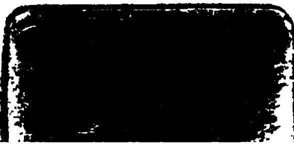
Wanneer we alles wat uit verschillende bronnen is aangevoerd, overwegen, dan kunnen we ons niet verhelen, dat er in de berichten verwarring heerscht. Desniettemin maken ze, in hun onderling verband beschouwd, een zekeren indruk, dien ik trachten zal zoo bepaald mogelijk in woorden te brengen: 1.) Suwar*n*a-dwîpa en Yawa-dwîpa waren volgens de heerschende voorstellingen één; 2.) twee oorspronkelijk verschillende eilanden werden met elkaar verward; 3.) Suwar*n*a-dwîpa in eigenlijken zin is Sumatra, Yawa-dwîpa in eigenlijken zin Java; 4.) Sumatra, of een deel er van, en Java werden als één geheel beschouwd, wellicht omdat ze in een staatkundig verband stonden, 5.) Met Yawako*t*i: „de punt van Java" werd eigenlijk de oosthoek van Java bedoeld.

H. Kern.

INHOUD.

Widener Library
3 2044 105 181 812